

Uttararamcharitam

Ed. - 5

1922

Sas.
Librarian

Uttarpara Joykrishna Public Library
Govt. of West Bengal

उत्तररामचरितम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

(चित्रदर्शनम्)

इदं कविभ्यः पूर्वैभ्यो नमोवाक्यं प्रशास्महे ।

विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥ १ ॥

टीकाः न्यासलाचरणम् ।

विश्वं शशच्छरीरं गुणकृतिविहृतं यस्य चानन्तशक्तेः

सत्यं वै यस्य कृपं ह्यनुभवसुभगं योगिनां योगदृश्यम् ।

व्याप्तं सर्वत्र सृष्टिस्थितिलयगुणको निर्गुणो योऽगुणत्वाद्

यावान् यस्मिंश्च योऽद्भुतमयवपुषा संस्थितः सोऽहमास्ते ॥

कर्मप्रसूतिः प्रभवः फलानां, न तस्य कर्ता ह्यपरोऽस्ति मत्तः ।

अतो मयाऽस्मिन्नहमेव बन्धः, प्रभुत्वमात्मानमपि मे प्रकृत्याम् ॥

ह्यावाणां सुखबोधार्थं श्रीजीवानन्दशमंषा ।

क्रियते विस्तृता व्याख्या नास्तीति सुखबोधिनी ॥

तत्रभवान् निरवद्याविद्याविद्योतमानविद्वन्निर्गुण-निष्कषायमरुतमहाकवि

। कर-राकानिशाकरः भवभूतिः, पावनीभिरमलरुचिररामचरितोद्गा

रावित-कपर्दीक्ष्मणिःसृताभिः, सङ्गदयङ्गदयनन्दन-सन्तानप्रसूतानी

। अश्वसारसार-स्नानविद्रावकापूर्वकरुणरसामरसरिप्रवाह-श्च

।, साहित्यविद्याजुषां प्रेक्षावतां सौभाग्यलक्ष्मीसुतां च

। सन्तर्पणाय, अलमभिनवनाटकदामैकं यन्वितुमीशुः,

। विराजिततया नवजलधरनिनादानुकारिण्डुनधुर

गुणभिव्यञ्जक-सुललित कवचरसाऽनुप्राणित-मञ्जुलपदविन्यासीपशीभितैः ॥
 श्रीजः प्रकाशकविविधाङ्गवरविनिबद्धगौडरीत्यनुगुणसमासबहुलैः पदीपन्या
 तथा अश्लवर्षुक बलाङ्क-स्फूर्ज्युसनाधेरन्मदद्युति-द्योतितेन वाग्विभव
 सभ्यानां नाकसदीय-सुषमारुचिर-सुचिरशान्तिपीयूषोपचितं कवचरसमयमेक
 भानससन्नर्पणं प्रखवणं सिद्धुः ; तत्र च अविगीत शिष्टाचारपरम्पराप्राप्त
 स्थालङ्कारिकवरिष्ठ-सञ्चरणपूतोक्त-स्रुतिशासनानुमतां गत्यारम्भपरिसमाप्तिप्र
 प्रत्यङ्मुख्यविध्वंसपटोयसीम् आदिकविकुलवन्दनामूलिकामभीष्टदेवसुतिमयीं
 प्रधानाङ्गभूतां नान्दीं वाक्सम्पत्तिस्त्रियै रङ्गविघ्नोपशान्त्यर्थं च आदाववतारया
 मिति ।—पूर्वेभ्यः प्राचीनेभ्यः कविभ्यः वाङ्मीक्यादिभ्यः कविगुरुभ्यः इत्यर्थः । ‘
 इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, :
 श्वेतकेतो” इति, “स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्प
 इत्यादिश्रुतेषु सर्वेषामेव जीवानां खलु परमात्मस्वरूपतयाऽवस्थानस्य उत्क
 तमसां पारेऽवस्थितानां तपश्चर्याविधौत-किल्बिषकषायानामादिकबीनां तत्र
 मपरेशमपि सुतरां चिदात्मभूतत्वमवधेयम् । [अती हि तेषामपि स्वार्थ
 मस्य वेति ध्वन्यते] । अपि च “ब्रह्मायं वाङ्मीकिं विदुः” इति “कृष्णवैपा
 व्यासं नारायणं प्रभुम्” इति च स्मृत्यादौ दर्शनात् तेषामप्यात्मभूतत्वेन
 वाग्विभूतिसम्पन्नत्वादिति भावः । [इह तु “कविभ्यः” इत्यत्र “गुरुभ्यः” इति
 दृश्यते, तदर्थं—पूर्वेभ्यः चिरन्तनेभ्यः नलिनपुलिनप्रभव-प्रसृतिभ्यः, तेषां ।
 आदिभूततया तथैव प्रसिद्धेः । गुरुभ्यः कविसम्प्रदायप्रवर्तकेभ्यः च तत्रभवद्वा
 गुरुभ्यः इति विशेष्यभूततया व्याख्येयः ; यद्वा—वात्समीक्यादिभ्यः आर्थ
 कविकुलवन्दनीयेभ्यः] । नमोवाकं—नमः उक्ता, [वैदिकीऽयं प्रयोगः :
 चस्य कादेशश्चान्दसः । यद्वा—नमः नमःशब्दस्य वाकः उच्चारणं यच्च
 यथा तथा, प्रशास्त्रे इति क्रियाया विशेषणमेतत्, वयमित्यूह्यम् । वचे

कुलञ्च] । इदं—वक्ष्यमाणं, प्रशास्त्रे—प्रार्थयामहे । [“प्रशास्त्रे
 राशीर्वादि” इत्यादादिकस्य रूपम् ; “आहुः शासु इच्छायाम् इत्याशा
 णकम् ; तेन नमोवाकं प्रशास्त्रे इति सिद्धम्” इति दं
 षेस्य द्विकर्मकस्य परस्मैपदिनः शास्तेः, तस्य चेतु तदा “शि

प्रणतिः क्रियते, तदधिगतस्यैव वस्तुनः तदन्ति
 प्रेत्य तदीयां विभूतिमभीषुः आह, विन्देनेति ।

सततपरार्थानुध्यानेन तत्त्वज्ञानमधिगम्युषः शब्दब्रह्मनिष्ठातस्य भगवतः वाक्कीर्तिः, अमृता पीयूषरसधारामिव मानसामीदकर्तुं, देवतां निखिलतत्त्वार्थप्रकाशकर्तुं दिव्यां, कक्षां विभूतिं, विन्देम लभेमहि । तत्प्रसादात् निर्णिक्तीकृता तदीया भारती मे स्फुरतु इति भावः । [“मुनिवयं नमस्कृत्य” “नारायणं नमस्कृत्य” इत्यादी “उप-पदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वर्णनीयसी” इति न्यायेन, नमःशब्दद्योतितप्रणयार्थककरोतिः व्याप्यत्वात् नारायणस्य कर्तृत्वम्, इह तु ‘कविभ्यः’ इत्यनेन गुणीभूतस्यापि नमः-शब्दस्य योगात् “नमःस्त्वित्वाद्वा—” (२ । ३ । १६ पा०) इत्यादिना चतुर्थी । गुणीभूतानामपि नमःप्रभृतिशब्दानां योगे चतुर्थी शब्दविदां सम्प्रतैव ; तथा च भट्टिः, —“रावण्याय नमस्कृत्याः” इति । नातीऽव काऽप्यनुपपत्तिरिति ध्येयम्] ।

अथवा आत्मनः परमात्मनः कलामंशभूतानमृताम् अमृतधाराभूतां नित्या-मित्यर्थः, (मीमांसकमते शब्दस्य नित्यत्वाभ्युपगमात् तदधिष्ठातृदेवतायाः सुतरामेव नित्यत्वमर्थबललक्ष्यमिति, तथा च सत्यत्वादसवत्त्वात् निरतिशयसुखहेतुत्वाच्च वेद-वदनन्तकालव्यापिनी) वाचं वायूपां देवतां,—“काव्यालापाश्च ये केचिद् गीतकान्य-खिलानि च । शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः ॥” इति विष्णुपुराणवाक्यात् शब्दमय्या वाण्याः, कामधेन्वादितन्नीतवाक्यात्, “वा-सान्ते वा-लमध्ये उफ-कठ-सहिते कण्ठदेशे स्तराणां हृन्तत्त्वार्थयुक्तं सकलदलगतं वर्णरूपं नमामि” इति मातृकासरस्वतीध्यानाच्च वर्णमय्या अपि वाण्या देवतात्वमवगम्यते । विन्देम लभेमहीति । [विन्दतेः तौदादिकात् विधिलिङ्] । पूर्वभ्यः कविभ्यो नमस्कारपूर्वकं वयमिदं प्रार्थयामहे—यत्तेषां प्रसादात् तदीया रसभावमयी निखिलार्थान्नासिका लीकमनीहारिणी वाक् अस्य गन्धस्य प्रणयने अस्माकं सहायभूता भवतु इति भावः । अस्य नाटकस्य वाक्कीर्त्यादिकविवाक्यमूलकत्वात् तेषु इत्थं प्रार्थनेति हृदयम् । वाग्देवी प्रसन्नीभूय तथाविधां काव्यदामगुम्फनप्रतिभां मम्यं ददातु इति वाऽव तात्पर्यम् ।

अथवा “भगवद्वन्दनं त्वाद्यं गुरुवन्दनपूर्वकम्” इति विधानात् मधुरगिरां सर्वेषा-मेव कवीनां गुरुत्वात् प्राञ्चितसादीनामादी वन्दनस्य भीषित्वात् आदित एव तान् वन्दते, इदमिति ।—पूर्वभ्यः कविभ्यो नमः, तेषां काव्येषु पथिप्रदर्शकत्वात्, वा—अपि च वयं जन्—आत्मानं विष्णुं वा, कवेर्वाकसिद्धिप्रवीजत्वाद् वाचस्य तस्यांशत्वादिति भावः, इदं प्रशस्यते । किमिति तदेवाह, विन्देमिति ।—यदात्मनः विष्णोर्वा कलाम् अंशभूताम् अमृतां तत्सुतरां शब्दगतीं देवतां देवप्रभावतीं वाचं विन्देम इति ; अन्यथा अस्य काव्यस्य गन्धनासम्भवादिति भावः ।

“श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः” इत्यालङ्कारिकाचार्यसमयानुसारतः एतदपि अर्थान्तरं
 धनयति, तथाहि—आ जननात् अनुपमस्निग्धतातानलसज्जेभरेण भृशं विवर्द्धिता
 देवयजनसम्भवा विदेहराजतनया अलीकलीकापवादभयाकुलव्यथितचेतसा स्वप्राण-
 प्रतिभेन चिरजीवनसङ्घचरेण स्वभर्ता रामचन्द्रेण अनिमित्तनिराकृता सती सुचिरं जन-
 स्थानमध्युष्य मर्त्यभेदिकां कियतीं विप्रयोगजवेदनामनुभवनी, अनुपदन्तु परमकाव-
 णिकेन बाग्देवता-नवलीलालक्ष्मीलास्यभुवः आदिकवेरनुकम्पया विविधजानपदतपी-
 धनपार्थिवपरिहृतां राजसमितिसेत्य निकारमसङ्गमाना उवाच सपदि—“नयतु माम्
 आत्मनः अङ्गेषु विलयमन्वा, न शक्ताऽस्मि ईदृशं जीवलीकपरिवर्तनमनुभवितुम्” इत्य-
 निशं व्याहरन्ती, धरातले विलयं गतवतीति । तदा तु सा वैदेह्यी पृथ्वीगङ्गाभ्यामव-
 लम्बिता सती यामेव काव्यप्राणीपमकरुणरस-समुद्दीपिका वाचमभिदधे, काव्यार्थ-
 सूचकमेतदेव गर्भितवचनमित्यभिप्रेत्य व्याख्यायते, तथाहि—पूर्वभ्यः कविभ्यः आदि-
 कवये त्राक्षीकये नमः मदीयाऽसीमा आदौ प्रणतिरस्तु, वाकमन्त्रिसन्धेयं व्याहारं
 प्रशास्यहं प्रार्थये, अस्तताम् अस्तताधारभूताम् आत्मनः नमः कलां विभूतिं मातर-
 मिति यावत्, वाचं बाग्व्यापारवतीं मूर्त्तिरुतीमित्यर्थः, देवतां धरित्रीं विन्देम लभे ;
 इदानीमनन्यगतिकामयथानिष्कृतिं सोढुमशक्नुवतीं दुहितरं मामस्मैव अवात्विति
 प्रार्थना । सत्यं हि एतत्, पतिगृह्निराकृताया अपायलायाः दुहितुः जननी एव
 शरणं भवतीति दिक् ।

अथवा इत्यमपि काव्यार्थोऽत्र सूच्यते । तथाहि—श्लोकपूर्वाहं शब्दशक्ति-
 मूलकर्षनिमज्जिन्ना विभुतकीर्त्तीनां सर्वलीकवन्दितानां प्राज्ञानामेवाच संवर्द्धना
 सूचिता ; अत एव कविषु आदिभूततया वाक्कीर्तिरिव अन्येषामपि प्राक्तनानां महा-
 नहिमशालिनां वरणीयत्वमर्थवशात् सम्पन्नम् । सत्यप्येवम्, अत्र सूचितेषु वस्तुषु
 वर्णनीयस्य वरेष्वस्य भगवतः रामभद्रस्यैव प्राधान्यप्रतीतिः अन्येषां लक्षणादीनाञ्च
 तथाविधमुष्णत्वानवगमात् बहुनेष्टत्वात्कन्दितत्वात् न शङ्कनीयं नाटकस्य बहु-
 नायकप्रयुक्तादीवसम्पत्तत्वं । अतः एतस्मिन् काव्ये लक्षणाश्वत्थयुथीपीपवर्णनस्थीप-
 सर्जनीभूततया भगवता रामभद्रेण सीताविवासनार्थं लक्ष्मणः, लवणवधाय च शत्रुघ्नः
 प्रेषितः । एवञ्चावाचेपवशात् प्रथमाङ्गीपनिवर्द्धं वस्तु धनितम् । परार्द्धं च देवीपम-
 भाग्यभाक् काचन विदुषी स्त्री उपवर्ण्यते इति गम्यते, सा च ‘आत्मनः कलाम्’
 इत्यभिधानात् च देवयजनांशभूता, देवस्य च कस्यचित् धर्मोपवीति प्रतीयते ।
 “अस्तताम्” इति पदेन च सन्भाविताद्यभायाः विवशयाः तस्या भागीरथीधरित्रीभ्यां
 जीवनविसर्जनव्यवसायात् विनिर्गन्तं कियच्च समान्वासनं समारब्धमिति संसूच्यते ;

नान्द्यन्ते (क) ।

स्वधारः (ख) । अलमतिविस्तरण(ग) । अथ खलु भगवतः (घ)

अतः द्वितीयाङ्कात् प्रवृत्तिः सप्तमाङ्कं यावत् नाटकेऽस्मिन्नुपवर्णितस्य विदेहराजतनया-
सम्बलितवस्तुनः विवृतिः उपदर्शितेति सुधीभिः समीच्यावधेयम् ।

अत्र तु प्राधान्येन कविना कर्तव्यविप्रलम्भाख्यशृङ्गाररसः उपवर्णितः । कर्तव्य-
वीरभयानकादयश्च रसाः प्रधानरस-परिपोषणव्यपेक्षया यथायथमुपवर्णिताः । अत्र
रतेरेव स्थायिभावतया विशदौक्त्य नायिका-नायकयोः सम्भोगमावेदयितुं पुरतः
चित्रप्रदर्शनव्यपदेशेन पूर्वरागः आलिखितः कविना । पुनश्च सप्तमाङ्के वनस्थली-
मध्युषितायाः विवासितायाः विमनायमानायाः सीतायाः समागमोपायः अनुसृतः,
कल्पनया च दर्शनस्पर्शनादिना रतिः कियञ्च प्रकटीकृता इति । इत्तं पथ्यावक्रमम्,—
“युजोर्जेन सरिङ्गैः पथ्यावक्रान् प्रकीर्तितम्” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

(क) नान्द्यन्ते इति ।—नन्दन्ति प्रसीदन्ति देवता यस्मात् सा नान्दी । [भ्वादि-
गण्थीय-नदिधातोर्घञ्, प्रथोदरादित्वाद्वृद्धिः, ततो ङीप्] तथाहि,—“देवद्विजन्तृपा-
दीनामाशौर्वाण्डपरायणा । नन्दन्ति देवता यस्मात् तस्मान्नान्दीति कीर्तिता ॥” इत्या-
लङ्कारिकवाक्यम् ; सा च स्वधारेण कर्त्तव्या । अथवा—नन्दयति स्वनेन देवान्
आश्रीर्वचसा च सभ्यान् नत्या^१ चात्मानं या शैलप्रेरिता वाक्, सा नान्दीत्युच्यते,
[नन्दयतेः कर्त्तरि पचादित्वादच् पश्चाच्च “प्रज्ञादिभ्यश्च” (५।४।३८ पा०) इति
स्वेषेण स्वार्थे अणि स्त्रियां ङीष्, इति वा व्युत्पत्तिः] । तथाहि—नाट्यप्रदीपे, “नन्दन्ति
काव्यानि कवीन्द्रवर्गाः कुशीलवाः पारिवदाश्च सन्तः । यस्मादलं सञ्जनसिन्धुर्हंसी
तस्मादित्यं सा कथितेह नान्दी॥” इति । सा चात्र सुमिङ्गलरूपद्वादशपदात्मिका
ज्ञेया ; तथा चात्र तिङन्तात्मकं द्विविधं, सुबन्तात्मकञ्च दशविधं, मिलित्वा च
द्वादश पदानि इति बोध्यम् । अत्र नमोवाकमिति तु असमस्तपदेनैव ज्ञेयम्,
असमस्तपदानादरे नान्दीलक्षणायोगात् । एवमेवाह भरतः स्वकृतनाट्याशस्त्रं
पञ्चमाध्याये ;—“स्वधारः पठेत् तच्च मध्यमं स्वरमाश्रितः । नान्दीं पदेर्द्वादश-
भिरष्टाभिर्वाप्यलङ्कृतम् ॥” इति । पदमत्र द्विविधं बोध्यं,—पादरूपं, सुमिङ्गलरूपं,
वाक्यरूपञ्च । तथा च नाट्यप्रदीपकारः,—“श्लोकपादः पदं केचित्, सुमिङ्गल-
मथाऽपरे । परेऽवान्तरवाक्यैकस्वरूपं पदमूचिरे ॥” इति । वेणीसंहारी—श्लोकत्रये
पादरूपाः द्वादशपदा, शाकुन्तली—वाक्यरूपा अष्टपदा, इत्यास्तां विस्तरः । पदत्वव
धौमिकं वाचकत्वार्थाभिप्रायकं याग्यम् इति । नान्द्यन्ते इति ।—तथाविधाया

कालप्रियनाथस्य (ङ) यात्रायाम् (च) आर्यमित्रान् (छ)

नान्याः अन्ते पाठावसाने इत्यर्थः । तथा चोक्तं,—“पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते । प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमासूत्रयेत् नटः ॥” इति ।

अस्माभित्तु तत्रभवता सर्वेषां प्रबालहकारिकाचार्याणां प्राचीनतया भरतादीनां मतमनुसृत्य “इदं पूर्वोक्तं” इत्यादि श्लोकेषु गान्दीलमव्याहृतमिति प्रागभिदर्शितम् । तत्तु नवीनाः न मन्यन्ते, “पदैर्युक्ता द्वादशभिः” इत्यादिना विरोधात् ; अत एव केचन पूर्वोक्तस्य रङ्गहाराभिधानमङ्गमेतदिति वदन्ति । सत्यप्येवम् ; प्रथितकविग्रथितेषु बहुषु नाटकेषु, प्रथमत एव “नान्यान्ते सूत्रधारः” एतावानेव पाठक्रमः दृश्यते ; कुत्रचित् कविकृतमङ्गलाचरणरूपस्य श्लोकस्यान्ते, अतस्तयोरविवादाय इत्यमेव “नान्यान्ते सूत्रधारः” इत्येव सन्दर्भः व्याख्येयः इति दर्पणकारिणीकृतं—तथा हि “यश्च पश्चात् ‘नान्यान्ते सूत्रधारः’ इति लिखनं, तस्यायमभिप्रायः,—नान्यान्ते सूत्रधारः इदं प्रयोजितवान् ; इतः प्रभृति मया नाटकमुपादीयते इति कवेरभिप्रायः सूचित इति ।” इति । इदन्त्वैव तत्त्वं—यत् नव्यानां मतैर्वाचिका एव गान्दी सूत्रधारेण प्राक् पठिता, एव खलु कविकृतमङ्गलाचरणरूपः श्लोकः इति ।

(ख) सूत्रधार इति ।—सूत्रं वर्णनीयवस्तूनि धारयति प्रवर्त्तयतीति सूत्रधारः, नाटकस्यापकी नटविशेषः । तथा हि—“वर्णनीयतया सूत्रं प्रथमं येन सूच्यते । रङ्गभूमिं समाक्रम्य सूत्रधारः स उच्यते ॥” इति । [आहति क्रियापदेनाध्याहार्येणान्वयः] ।

(ग) अलमिति ।—अतिविकारेण अलं, वाग्बाहुल्यं निष्प्रयोजनमिति भावः । “अलं भूषणपर्याप्ति-शक्तिवारणवाचकम्” इत्यमरः । द्वादशपदात्मकगान्दीप्रयोगेणैवाभीक्षित-देवन्तुतिमयगान्दीप्रयोगनिर्वाहात्, अत्र तावत् वाक्प्रसरभूयिष्ठं निष्फलम् एवेति । विद्वद्बाहुल्यशक्त्यैव तदनुष्ठानादिति तात्पर्यम् ।

(च) अथ प्ररोचनां प्रसीतं सामाजिकजनानां समवधानाय प्रार्थयते, अयेति ।—भगवतः,—ऐश्वर्यादिगुणवतः ।

(ङ) कालेति ।—उज्जयिनीस्थितस्य कालप्रियनाथस्य—महाकालेत्यपराग्यस्य शिवमूर्तिविशेषस्य इत्यर्थः ।—“यद्राजधान्युज्जयिनी महापुरी सदा महाकालमहेश-योगिनी” इति, “महाकालं यजेद्देव्या दक्षिणे धूस्रवर्णकम्” इत्यादौ च दर्शनात् । कथासरित्सागरेऽपि—“यस्यां वसति विनेशी महाकाल-बभ्रुः स्तयम् । शिथिलीकृतकौलास-निवासव्यसनो हरः ॥” इति । अस्या देवमूर्तेः

विज्ञापयामि, एवमत्रभवन्तो विदाङ्गुर्वन्तु (ज)—अस्ति खलु तत्र-

प्रतिष्ठास्थानमपि महाकालशब्देनीयते,—“प्राप्यावन्तोनृदयनकथाकीविदयामहङ्गान्, पूर्वोद्दिष्टामनुसर पुरीं श्रीविशालां विशालाम्” इत्याधारभ्य, “पुण्यं यायास्त्रिभुवन-गरीर्धाम चण्डीश्वरस्य” इति, “अप्यन्यस्मिन् जलधर । महाकालमासाय काले” इति च । तद्दीकार्यां, महाकालं नाम पूर्वोक्तचण्डीश्वरस्थानमिति दर्शनाच्च यन्वीक्त-कालप्रियनाथस्यैव नामान्तरं महाकाल इति तत्प्रतिष्ठास्थानञ्च महाकालशब्देनीक्त-मित्यनुमन्यामहे । अपरचानेन महाकविना स्थाधिष्ठानविज्ञापनाय महावीर-चरिते दक्षिणापथान्तर्वर्त्ति-पद्मपुरनगरस्य निर्देशात् पद्मपुरस्य चावन्तीसामिध्यात्, तदुक्ता कालिदासोक्ता च शिवमूर्त्तिरेकैवेत्यनुमीयते । “उत्सयिनी स्थाहिशालाऽवन्ती पुष्पकरखिनी” इति हेमचन्द्रः । विशालावन्युज्जयिन्यश्च एकार्थप्रतिपादिकाः । कालप्रियनाथो नाम विदर्भेषु भवभूतिनिवासे पद्मपुरनगरे समासीनः देवमूर्त्तिभेदः, तस्य यानायाम् उत्सवे इत्यपि केचित् व्याचक्षते ।

(च) यात्रायाम्—यान्ति अत्र जनौघा इति, या-धातोः इन् । कालप्रियनाथोक्तवे जनसमागमे मिलितसमाधाम् इत्यर्थः । अपि वा कालप्रियनाथस्य भगवतः वार्षिकोत्सवव्यापारं सम्यक् साधयितुं पौरजानपदैरनुष्ठीयमाने महोत्सवे, समागता-मिति शेषः । “यात्रोत्सवे गतौ वृत्तौ” इति हेमचन्द्रः ।

(छ) आर्यमिश्रान्—पूज्यतमान् । “कर्त्तव्यमाचरन् कार्यमकर्त्तव्यमना-चरन् । तिष्ठति प्रकृताचरि स वै आर्य इति स्मृतः ॥” इति । अपि च,—“कुलं श्रीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृतघ्नता । अद्वीह इति येष्वेतत् तानार्यान् सम्म-चक्षते ॥” इति । तेषु मिश्राः श्रेष्ठाः तान् । आर्याश्च मिश्राश्च ये तथाभूतानिति वा विग्रहः, अतीव सत्कारार्हानित्यर्थः ।—“स्यादुत्तरपदे मिश्रस्त्रिषु श्रेष्ठार्थवाचकः” इति दर्शनात् । कालप्रियनाथोक्तवे समागतान् पूज्यतमान् रसास्वादनिपुणान् पण्डितान् विज्ञापयामि कथयामि इति भावः ।

(ज) किमिति तदेवाह,—अत्रभवन्तः,—पूज्यतमाः, उदाराराध्याः सभासदः इत्यर्थः, एवम्—इत्थं, विदाङ्गुर्वन्तु—विदन्तु, [“विदाङ्गुर्वन्तिव्यन्तरस्याम्” (१।१।४१ पा०) इति सूत्रेण निपात्यते] अवधारयन्तु इत्यर्थः । “त्रिषु तत्रभवान् पूज्यसद्यैवात्रभवान्” इति वैजयन्ती ।

भवान् काश्यपः (भ) श्रीकण्ठपदलाञ्छनः (ज) पदवाक्यप्रमाण-
तत्त्वज्ञो (ट) जातूकर्णीपुत्रः भवभूतिर्नाम (ठ) ।—

यं ब्राह्मणमियं देवी वाग् वश्येवानुवर्त्तते ।

उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयोष्यते ॥ २ ॥

(भ) काश्यपः,—काश्यपस्य गोत्रापत्यं पुमानिति अमलरापत्यरूपेणैव ऋष्याभि-
धानं भविष्यति, काश्यपगोत्रोद्भवः इत्यर्थः । ब्रह्मणी मानसपुत्री मरौचिस्तत्पुत्रः काश्यपः
तदंशजः काश्यपः कश्चित् मुनिविशेषः, स आदिपुरुषो यस्य सोऽपि काश्यपः ।
तथाहि मनुः,—“जमदग्निर्भरहाजी विश्वामित्राऽविगीतमाः । वशिष्ठकाश्यपा-
ऽगस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः ॥” इति । “एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि
मन्यते” इति च ।

(ज) श्रीकण्ठपदलाञ्छनः,—श्रीः सरस्वती कण्ठे यस्य तथाविधानुपूर्व्यवच्छिन्नं
पदमुपाधिलाञ्छनं परिचायकं, चिह्नमित्यर्थः, यस्य स तथोक्तः, श्रीकण्ठोपाधिक
इत्यर्थः । “ऋची यजूंषि सामानि सा हि श्रीरस्ता सताम्” इति युतिप्रतिपादिता वाक्
इह श्रीशब्देनाभिहिता ज्ञेया, अथवा “श्रीवैश्वरचनाशीमा-भारतीसरलद्रुमे” इति
नानाशेकोवः । लोकातिश्रायि-कवित्वसम्पद्भूषितत्वादस्य कवेः तदानीन्तनैः विद्वद्भिः
श्रीकण्ठ इति विशेषणं परिकल्पितमिति ।

(ट) पदवाक्यप्रमाणतत्त्वज्ञ इति,—पदं सुप्तिङादिविभक्त्यन्तम् ; वाक्यं तथाविध-
पदसमुदायात्मकम् ; प्रमाणं—प्रमीयते अनेनेति करणव्युत्पत्त्या-तत्त्वाधुत्वविनिर्णायकं
शास्त्रमुच्यते, पदवाक्यानां प्रमाणं समीचीनत्वादिवोधकं यत् शास्त्रं शब्दशास्त्रमित्यर्थः,
तस्य तत्त्वज्ञः याथाव्यवित्,—शब्दविद्यापारं गतः तत्प्रयोजनपुणश्च इति समुद्दितार्थः ।

(ठ) जातूकर्णीपुत्रः,—जातूकर्णगोत्रसम्भूता तज्जननी आसीत्, तस्याः तनयः,
एतेनास्य मातामहगोत्रमध्यध्यायि । भवभूतिर्नाम इति ।—भवस्य हरस्य भूतिः
ऐश्वर्यमिव भूतिः ज्ञानसम्पत् यस्य तथाविधः । भवभूतिरित्यन्वर्थनामा इति भावः ।
अथवाऽस्य कवेः “साऽष्वा पुनातु भवभूतिपवित्रमूर्त्तिः” “तपस्वी काङ्क्षतोऽवस्थामिति
क्षोराननाविव । गिरिजायाः सती वन्दे भवभूतिसिताननौ ॥” इत्यादिकं वा महीदारं
श्रीकण्ठाकर्ण्य सन्तुष्टं राज्ञा भवभूतिरिति नाम्नेवैवः सततं समाहृतः आसीत्,
इत्येतद्व्यं प्रचरति ; एतदभिप्रेत्येतत् वा प्रवृत्तमिति बोध्यम् ।

असौ कविः कथमन्वर्थनामा अभूत् ? तदेव विद्वधीति, यमिति ।—ब्राह्मणं
वज्रनादिषट्कर्मेनिरतमित्यर्थः यं भवभूतिम् इयं सुप्रतिष्ठिता वाग्देवी वक्ष्या

वशीभूता अभिप्रायानुसारिणी रमणीव अनुवर्त्तते अनुगच्छति, इङ्कितमात्रेणैवाभिमनं साधयति इत्यर्थः ; वाचि तस्यैतादृशी प्रभुता आसीत् यत् अभिलाषमात्रेणैव सा हृदयमतिनिगूढमनिर्वचनीयमपि रसभावं यथागतं प्रवन्धादिषु प्रवर्त्तयति इति भावः । तेन कविना स्वाभिप्रायानुरूपं वस्तुजातमायासं विनैव वर्णयितुं शक्यते, इति फलितार्थः । [एतेन अतुलनीयोऽयं कविरिति व्यज्यते] । तेन श्लोकद्वयमभ्युक्तिना प्रणीतम् उत्तरं पश्चिमं परार्द्धमिति यावत्, सीताविवासनाश्रयं रामचरितम् ; शिरोपनयनताड़कावधवनप्रस्थानरावणनिधनसीताञ्जरणादिकं पूर्वचरितं महा-बीरचरितनिबद्धं विहाय रामस्य उत्तरचरितानामभिवर्णनात् उत्तररामचरितमित्यस्य नाटकस्य आख्या जाता । [तद्विषयस्तु—रामस्य चरितम् इति षष्ठीसमासः, उत्तरं रावणवधादुपरिष्ठात् विहतं रामचरितं यत्र तथोक्तम् ; रावणहननात् परं भगवतः राघवस्य पश्चिमकथाश्रयं यदुक्तं तद्वहुलमित्यर्थः । यद्वा—उत्तरम् अन्तिमं यत् रामस्य भावरसोष्णत्वं प्रत्यक्षविदबहुलं चरितम् उत्तररामचरितमित्यर्थः, तदधिकृत्य कृतमिति इति व्युत्पत्त्या “अधिकृत्य कृते ग्रन्थे” (४।३।८० पा०) इति सूत्रेण अग्नि, पश्चाच्च “लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम्” इति वार्तिकेन अथः लुपि “उत्तररामचरितम्” इति सिद्धम् । यद्यपि कविना स्वयमेव “उत्तरं रामचरितम्” इति कृत्वा नाटकस्य नाम अभिहितं, तथाप्यस्माभिः रामचरितस्य “अधिकृत्य कृते ग्रन्थे” इत्यनुशासनात् नाटक-नामपरत्वे उत्तरमिति पञ्चान्वयायोगात् एकपदीकृत्य “उत्तररामचरितम्” इति रूपकनामाभिप्रायेणैव व्याख्यातम् । एवं हि प्रयुज्यते शिष्टाः । “नाम कार्यं नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकम्” इत्यालङ्कारिकवचनात्, वर्णनीयगर्भितविषयमधिकृत्यैव कविना इत्थं नाटकाभिधानं कृतमिति ध्येयम्] । नाटकत्वस्यास्य,—“नाटकं ख्यातवत् स्यात् प्रसन्नान्विसमन्वितम् । * * * पञ्चादिका दशपरास्तदाङ्काः परिकीर्त्तिताः ॥” इत्यादि साहित्यदर्पणीकविधानादुपयुज्यते । प्रयोज्यते अभिनेष्यते, नटभूमिकामभिष्टाय अवस्थाऽनुकरणादिना सम्पादयिष्यते अस्याभिरिति शेषः । अभिनयश्च अङ्गैर्बन्धनैर्वेशभूषादिभिः रसप्रकाशकमुखरागादिभिश्च क्रियते । उक्तञ्च,—“भवेदभिनयोऽवस्थाऽनुकारः, स चतुर्विधः । आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहाय्यः सात्त्विकस्तथा ॥” इति । इत्यत्रापि प्रतीचना नाम भारतीयैः अङ्गमेकं प्रदर्शितम् ।—“या वाक्प्रधाना पुरुषप्रयोज्या स्त्रीवर्जिता संस्कृतवाक्ययुक्ता । स्वनामधेयैः भरतैः प्रयुक्ता सा भारतीय नाम भवेत् तु इति ॥” इति नाट्यशास्त्रीतोः ; “यं ब्राह्मणम्” इति पुरुषेण नटेन संस्कृतवाक्येन प्रयुक्तं, तेन इयं भारतीय नाम इति । “तस्याः प्रतीचना वीथी तथा प्रहसनमुखे । अङ्गानि—” इति दर्पणीतोः कविनैपुण्यप्रकटनेन

एषोऽहं कार्यवशादायोधिकस्तदानीन्तनश्च संहतः (ड) ।

[समन्तादवलोक्य ।] भो भोः ! यदि तावदत्रभवतः पौलस्त्य-
कुलधूमकेतोः (ठ) महाराजरामस्य अयम् अभिषेकसमयो

अभिनयदर्शनादौ सभ्यानां प्रहस्यन्मुखीकरणात् प्ररीचना । तद्वचनं यथा,—
“निवेदनं प्रयोज्यस्य निर्देशो देशकालयोः । कविकाव्यनटादीनां प्रशंसा तु
प्ररीचना” ॥ इति । [अत्र वाग्देव्याः वक्ष्यात्वेन सम्भावनात् इवशब्देन च तत्प्रका-
शनात् वाच्यगुणोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । यत्र विशेषणादिमहिम्ना वैचित्र्यविशेषाद्यकत्वं
तत्रैवोपमाध्वनेर्विषयः, अत्र तु विशेषणादीनाम् उत्प्रेक्षाऽलङ्कारिणैव तदैचित्र्यप्रतीतिश्च
‘वक्ष्या भाव्या इव’ इत्युपमाध्वनेर्नावसरः] ।

[अत्र श्लोके “यं ब्राह्मणम्” इत्यत्र “यं ब्राह्मणम्” इति, “प्रयोज्यते” इत्यत्र
“प्रयुज्यते” इति च पाठान्तरं दृश्यते, तदर्थंस्तु—ब्राह्मणं—ब्राह्मणं,—“ब्राह्मा विप्रः
प्रजापतिः” इत्यभिधानात् ; प्रयुज्यते—अभिनियते इति । एतत्पाठे अर्धगतवैचित्र्या-
भावेऽपि अलङ्कारगतं वैचित्र्यमस्ति । यथा हि—अजयोनिः दुहिता सती सरस्वती
वक्ष्या सेविकैव नियतं नितरां तमुपतिष्ठते, तथैव स्वतः प्रतिभासमानशब्दब्रह्मणः
आदिकवेः बाष्पकीरिवास्त्य मनसि वशीभूता वाक् सततमुदगात् इति । एतेन च
कवेः महामहिमशालित्वं ज्ञेयं प्रख्यातेतिष्ठतत्वेन ज्ञातकत्वं सूच्यते इति] । पथ्या-
वक्तां वृत्तं, लक्षणान्तूक्तं पुरस्तादिति ॥ २ ॥

(ड) एष सूत्रधारोऽहं कार्यवशात् प्रयोगानुष्ठानानुरीधाद्धेतोः अन्यतः आगती-
ऽपि अशीध्यायां भवः [“अन्वयोपधाहुक्” (४।२।१२१ पा०) इति सूत्रेण हुक्] ;
आयोधिकः अशीध्यावासी इत्यर्थः, तदानीन्तनश्च, इदानीन्तनोऽपि रामसामयिकश्च
संहतः सञ्जातः ; तथा चाभिनयेयवस्तुनः समधिकं सौष्ठवं सम्पादयितुं तात्त्विकतया
च यथायथमुपबर्णयितुं तत्तद्देशाचारविज्ञानस्यास्ति प्रयोजनमिति विचार्य
सूत्रधारिण्य अशीध्याजनपदवासिभूमिकेदानीमस्माभिरधिष्ठियते इत्युक्तम् ; एवञ्च
रामभद्रस्य नियतमवितथमेव चरितमवोपबर्ण्यते इति सूचितम् । समन्तात्—परितः,
अवलोक्य—निरीक्ष्य, तत्प्रयोजनानु गटार्णां सम्यक् सावहितत्वविज्ञानार्थमिति ।

(ठ) पुलस्त्यस्य ब्राह्मणो मानसपुत्रस्य दशार्णां प्रजापतीनामन्यतमस्य कस्यचित्
मुनिविशेषस्य अपत्यं पुमानिति पौलस्त्यो विश्वबाः, तस्य तनुजः पौलस्त्यः रावणस्यस्य
कुलं वंशः, रावणकुलम् इति यावत्, तस्य ; धूमः केतुः चित्रं यस्तु स धूमकेतुः अग्निः
तत्संस्कारः, समूलनाशकत्वात् । [एतेन रावणकुलस्य दूषीपत्यं व्यज्यते] । केचित्

रात्रिन्दिवम् (ण) असंज्ञतानन्दनान्दौकः (त) तत् किमिति विश्रान्तचारणानि चत्वरस्थानानि ? (थ) ।

तु—धूमकेतुः गगनीदितोत्पातविशेष इव प्रलयकारणं तस्य तथोक्तस्य, दशानन-कुलान्तकस्य इत्यर्थः इत्याहुः, तन्न सम्यक् मन्यन्ते केचन ; तथा हि तेषां मते—गगनीदित-धूमकेतुना हि न स्वेन विनाश्यन्ते लोकाः, किन्तु सकल-लोकसंहार-सूचकेन भूयते, इति प्रसिद्धिः । अत एव कालिदासः,—“उपपन्नवाय लोकाणां धूमकेतुरिवोत्थितः” इति ; माघे च “शब्दशामनिशं विनाशपिशुनः * * * * केतुश्चकारास्यदम्” इति । सत्यप्येवं, विवदमानां विविधवादे बहुनामेव कवीनां नाशकत्वार्थाभिप्रायेणैव धूमकेतुशब्दप्रयोगदर्शनात् “पौलस्त्यधूमकेतोः” इत्यस्य दशमुखकुलान्तकस्य इत्यर्थः एव समीचीन इति मन्यामहे ; एतदभिप्रेत्यैव कविभिरस्य शब्दस्योपादानं बहुशः कृतम् । तत्र तु दिङ्मात्रमुदाक्रियते ; तथा हि जयदेवः,—“स्नेह्यनिवहनिधने कलयसि करवालं, धूमकेतुमिव किमपि करालम्” इति सुधीभिरवधातव्यम् ।

(ण) रात्रिमिति ।—रात्रौ च दिवा चेति रात्रिन्दिवम् । “अचतुर—” (५।४।७७ पा०) इत्यादिना इन्द्राश्रयणात् रात्रेः “मान्तत्वं निपात्यते” इति काशिका ।

(त) असंज्ञतेति ।—प्रसंज्ञताः अविश्रान्ताः, अविरतमनुष्ठेयमाना इत्यर्थः ; आनन्दयन्ति इति आनन्दाः आनन्दजनिकाः नान्दाः मङ्गलजनिकाः तौर्व्यविकरूपाः प्रीतिवद्धाः क्रिया यस्मिन् अभिवेकसमये स तथोक्ताः, [समयविशेषणमेतत्] अविश्रान्तानन्दसन्दीहरमणीयः इत्यर्थः ।

(थ) तदिति ।—तत् तदौ किमिति कथं विश्रान्ताः निरुद्यमाः अभिनयादिव्यापारविरताः ? तूष्णीभूता इत्यर्थः । चारयन्ति प्रथयन्ति कीर्त्तयन्ति चारणाः नटा येषु तानि तथोक्तानि चत्वरस्थानानि अङ्गनभूमयः । [चत-धातीः औषा-दिकः अरश्] यद्वा,—विश्रान्ताः स्वस्वव्यापारतो विरताः चारणाः अधिकारिणः पुङ्गवाः येषु तथोक्ताः । निर्व्यापारतया चत्वरेषु उपविश्य चाराः विश्राप्यन्तीति भावः । [महाराजारामभद्राभिवेकसमयः प्रकृतिजनानन्दविधाधौ कथंकारं हि समुत्प्लुक्तैः सङ्गिः पौरजानपदैः न नीयते ? इति प्रस्तावनाऽवतारणाफलकं नटस्याभिधानमूहनीयम्] । अत्र हि रामभद्राभिवेकसम्यस्यैव अविश्रान्त नान्दौ-पाठात् चारणप्रवेशाभाव इदानीं सूच्यते, तेन पुनराचाराः चत्वरेषु विश्राप्यन्ति इति ।

नटः । [प्रविश्य] भाव ! प्रेषिता हि इतः स्वगृहात् महा-
राजेन लङ्कासमरसुहृदो महात्मानः भ्रवङ्ग-राक्षसाः, सभाजनोप-
स्थायिनो नानादिगन्तागता ब्रह्मर्षयो राजर्षयश्च, (द) यदा-
राधनाय एतावतो दिवसान् उत्सव आसीत् (ध) ।

अथवा यतः नान्दीपाठस्य विरामाभावः अभिवेकस्य विघ्नबाहुल्यशङ्कया अभीष्ट-
मनुष्ठीयते तत् तस्मात् किम् ? अत्रस्थानेषु चारणा विश्राम्यन्ति इति सूत्रधार-
प्रश्नाशयः ।

(द) भावेत्यादि ।—भावेति सूत्रधारसम्बोधनम् । भावयति स्थापयति
प्रयोगमिति भावः सूत्रधारः । “सूत्रधारं वदेद्भावम्” इति साहित्यदर्पणे, ‘भावी
विद्वान्’ इत्यमरकोषे च । प्रेषिताः,—स्वस्थानं प्रति समुचितसत्कारं विधाय
गमनार्थमनुमताः । इतः अस्या अग्नीध्याया इत्यर्थः । भ्रवन्तः सन्ती गच्छन्तीति
भ्रवङ्गाः वानराः उपलक्षणात् भङ्गुका अपि, सुग्रीवहनुमज्जाम्बवदादयः, ते च
राक्षसाः विभीषणादयश्चेति तथोक्ताः । [रक्ष्यते इतिः अस्मादिति, रक्षतेः असुम्,
रक्षांस्त्वेव राक्षसाः स्वार्थे अण्] । सभाजनाय अभिविष्टमानस्य रामस्य संवर्द्धनाय
उपहारादिभिः उपतिष्ठन्ते ये तथोक्ताः, रामं प्रीणयितुमभीसवः इत्यर्थः ।
“समाजीपस्थायिनः” इति पाठे तु—योगिनामूर्ध्वरेतसामन्येषाश्च सधर्मिणां समूहमुप-
स्थातुं शीलं येषां तथाभूताः इत्यर्थः ; “पशूनां समजोऽन्येषां समाजीऽय सधर्मिणाम्”
इत्यमरः । नानादिगन्तागता इति ।—नाना वङ्गाः याः दिशः तासामन्तः सीमा
तस्मात् अपि आगताः उपस्थिताः, सर्वस्याः दिशः विदिग्धश्च आयाताः । [“नाना-
दिगन्तपावनाः” इति पाठे तु—नानादिगन्तानां वङ्गीनां दिग्धां पावनाः,
स्वाधिष्ठानेनाभिक्रमणेन च तांस्तान् दिगन्तान् पूतीकुर्वन्तः अग्नीध्यामागताः इत्यर्थः] ।
“स्वभावे च स्वरूपे च अन्तं शेषे पुमानपि । नाशे प्रान्ते च सीमायां निश्चयेऽवयवे
पुमान् ॥” इति कीचः । ब्रह्माणश्च ते ऋषयश्चेति ब्रह्मर्षयः, राजानश्च ते ऋषयश्चेति
राजर्षयः, [उभयत्रापि कर्मधारयः] । ब्राह्मणा ऋषयः वशिष्ठादयः, अत्रिया ऋषयः
जनकादयः, इति विविधा ऋषयो निमग्नता आसन् ।

(ध) यदाराधनायेति—यान् यानेव महाभागान् आराधयितुं तीव्रयितुमेतावतः
इयतः दिवसान् अहानि व्याप्येत्यर्थः [‘कालाध्वनीरत्यन्तसंयोगी’ (२।१।५ पा०)
इति द्वितीया] उत्सवः आसीदिति, इदानीमिव ते स्वगृहं प्रति प्रस्थिताः, अत एव
हि निवृत्तवतया मूढचारश्चसचरणाणि अत्रस्थानानि दृष्ट्यन्ते इति भावः ।

सम्प्रति हि ।—

वशिष्टाऽधिष्ठिता देव्यो गता राघवमातरः ।

अरन्धतीं पुरस्कृत्य यज्ञे जामातुरान्त्रमम् ॥ ३ ॥

एव । वैदेशिकोऽस्मीति पृच्छामि कः पुनरसौ जामाता ? (न)

नटः । कन्यां दशरथो राजा शान्तां नाम व्यजीजनत् ।

अपत्यकृतिकां राज्ञे लोमपादाय यां ददौ ॥ ४ ॥

उत्सवाभावे कारणान्तरमपि दर्शयति, वशिष्ठेति ।—वशिष्ठेन तन्नाम्ना रघुकुलगुरुणा अधिष्ठिताः अधिनायकत्वभूमिकामधिष्ठाय गीयमानाः, अयेसरस्य वशिष्ठस्यानुपदं क्रमभाषाः इत्यर्थः, देव्यो राघवमातरः कौशल्यादयः, अरन्धतीं वशिष्ठपत्नीं पुरस्कृत्य अये कृत्वा, यज्ञे द्वादशवार्षिककृतौ, तन्निमित्तमित्यर्थः, [“निमित्तात् कर्मयोगे” इति वार्तिकेन, यन्निमित्तिका क्रिया तच्चादेव समनौ अनुष्मिष्टा, तथा च “वस्त्रेषु रजकमवधीत् कृष्णः” इत्यादयः प्रयोगाः सङ्गच्छन्ते । निमित्तकर्मशोरवयवावयवित्वादिलक्षणसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वाद्यवगाहिप्रतीतौ सत्यामेव निमित्तवत्पदोत्तरं समनौति केचित्; तथा च तेषां मते यज्ञोद्देश्यकमात्रम-कर्मकं यदतीतगमनं तदनुकूलकृतिमत्यः देव्यः इत्याकारकोऽन्वयबोधः । अत एव “चर्मणि ह्रीपिन इति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्” इत्यादि सिद्धम् । यतो हि समवाय-संसर्गावगाहिप्रतीतौ निमित्तबोधकात् समनौ विहिता, अत एव, “मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय” इत्यादयः अपप्रयोगा एव इति वदन्ति] । जामातुः ऋष्य-शृङ्गस्य आश्रमं तपोवनं गताः प्रतस्थिरे । लौकिकाचारं सम्यक् संरक्षितुं महर्षिः केवलं स्वधर्मगत्वा स्वपत्नीमरन्धतीमूरीकृत्य यथावित्यभिप्रायः । ऋष्यशृङ्गस्तु कथं हि जामाता आसीत् तत्पूरिष्टात् व्यक्तीभविष्यति ॥ ३ ॥

(न) वैदेशिक इति ।—वैदेशिकः विदेशवासायः अन्यदेशीयः, अभिनेतुमेव इदानीं वितथाऽऽद्योध्यिकभूमिकामधिगतः, अस्मि भवामि, अहमिति शेषः, इति—अस्मादेतोः, पृच्छामि इत्युत्तरान्वयः ; तथा च न पूर्वापरवाक्यविरोधः, अत एव “पृच्छामि कः पुनः” इत्यादिप्रश्नावसरः आयाति । [अस्मीति—अहमर्थकमव्ययम् इत्यपि केचित् । पुनः,—वाक्यालङ्कारे] ।

कथं हि मुनिः ऋष्यशृङ्गः तज्जामाता आसीत् ?—तदेव व्यनक्ति, कन्या-मिति ।—राजा दशरथः शान्तां नाम कन्यां दुहितरं व्यजीजनत् उत्पादयामास

[देवादकजनिधातीः षिजनात् लुङि कपम्] । अपत्यकृतिकां अपत्याय अपत्यदेय-
पिण्डोदकादिसम्पत्तये अपत्यापितपिण्डादिकं लभ्यमिति भावः, कृतिः कारणं यद्वृत्तमिति
यावत् यस्याः तां [“शेषादिभाषा” (५।४।१५४ पा०) इति सूत्रेण कप्] दक्षिणां
सुतामित्यर्थः, यां शान्तां नाम कन्यां राज्ञे लोमपादाय अङ्गाधिपाय ददौ अदितेति,
लोमपादस्यानपत्यत्वादिति भावः । अपुत्री हि अङ्गराजः लोमपादः अन्निने वयसि
स्थितः स्वप्रियसखं दशरथं तदुद्धितरं शान्ताम् अपत्याय ययाचे किल, ततश्च
अधिगतां तां मुनये ऋष्यशृङ्गाय दातुमेषीत्, मुनिस्त्वसौ तामुपयेम । तथा च रामा-
यणे, ऋष्यशृङ्गं प्रति लोमपादवाक्यम् ।—

“अयं राजा दशरथः सखा मे दयितः सुहृत् ।

अपत्यार्थं ममानेन दत्तयं वरवर्णिना ॥

याचमानस्य मे ब्रह्मन् ! शान्ता प्रियतमा मम ।

सोऽयं ते शशुरी धीर ! यथैवाहं तथा वृपः” ॥ इत्यादि ।

अत एव हि लोमपादस्य जाभातरि ऋष्यशृङ्गं राज्ञः दशरथस्य जाराहत्वसम्बन्धः
न विरुध्यते । सुष्ठु सङ्गच्छते पुनः रामस्य मातरः जामातुवाग्रमं गताः इति
कवोरितं वचः । अपि च,—

“अपुत्रस्त्वङ्गराजी वै लोमपाद इति श्रुतः ।

स राजानं दशरथ प्रार्थयिष्यति भूमिपः ॥

अनपत्योऽस्मि धन्यञ्च ! कन्ययं मम दीयताम् ।

शान्ता शान्तेन मनसा पुढार्थं वरवर्णिनी ॥

ततो राजा दशरथी मनसाऽभिर्वाचन्य च ।

दास्यते तां तदा कन्यां शान्तामङ्गाधिपाय सः ॥

प्रतिगृह्य च तां कन्यां स राजा विगतज्वरः ।

स्वपुत्रं यास्यति प्रीतः कृतार्थेनान्तरात्मना ॥

तां कन्यामृष्यशृङ्गाय प्रदास्यति स पार्थिवः ।

ऋष्यशृङ्गोऽपि च प्रीतो लब्ध्वा भार्यां भविष्यति” ॥ इत्यादि ।

उद्धृतवचने “दीयतां” “दास्यते” “प्रतिगृह्य” इत्यादिशब्दैः दानविधिः
स्पष्ट एव । तथा चापुत्र इत्युपसंहारदर्शनात् शीरसपुत्रीवत् दत्तपुत्रापि पुत्रप्रतिनिधिः
भवतीति गम्यते । यथाऽऽह मनुः,—

“सदृशन्तु प्रकुर्व्यादयं गुणदोषविचक्षणम् ।

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयन्तु कृत्रिमः” ॥ इति ।

विभाण्डकसुतस्ताम् ऋष्यशृङ्ग उपयेमे, (प) तेन च साम्प्रतं

पुत्रमित्यत्र पुंस्त्वमविवक्षितं, स्त्रिया अपि कृत्रिमत्वादिकं सम्भवति, यथा “एवञ्च श्रीरसदुहितृभावे दौहित्रकृतलोकप्राप्त्यर्थं चेत्यजादिदुहितृभ्यामपि प्रतिनिधित्वेनोपादानं सिद्धमेव” इति दत्तकमीमांसा ।

कैचित्तु,—अपत्यकृतिकेतिपदं पुत्रिकाकरणाभिप्रायकं वदन्ति—“अस्या गर्भे यः पुत्रो जनिष्यते, स मम पुत्रो भविष्यति” इति समयपूर्वं या कन्या दीयते, सा हि कन्याप्रदातुः “पुत्रिका” इत्युच्यते । तथा च वशिष्ठः,—

“अथातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृतान् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति” ॥

अपि च मनुः,—

“अपुत्रीऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम् ।

अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेऽथ पुत्रिका ।

विद्वद्भ्यं स्ववंशस्य स्वयं दत्तः प्रजापतिः” ॥ इति ।

एवञ्च सति, वृद्धस्य लीमपादस्य आत्मनः दुहितुरभावे सन्त्युः दशरथस्य दुहितरमादाय पुत्रिकाकरणमित्यवगम्यते इति वदन्ति ; तत्तु न समीचीनमिति विभावयामः,—स्वात्मजायाः एव पुत्रिकाकरणस्य शास्त्रकङ्कितगुणितत्वादिति ॥ ४ ॥

(प) विभाण्डकेति ।—पश्चात् विभाण्डकस्य तदाख्यस्य मुनेः सुतः पुत्रः ऋष्यशृङ्गस्तां कन्यां शालान् उपयेमे उदबीद । [“उपात् यमः स्वकरणे” (१।१।५६। पा०) इति स्वेण स्वकरणरूपीहाडार्थबीधनादात्मनेपदम्] । “कथं हि ब्राह्मणः सन् ऋष्यशृङ्गः क्षत्रियतनयां शालां परिणिनाय ?” इति नैव शङ्का कार्या, असवर्ण-विवाहस्य कलौतरयुगेषु अविगीतः शास्त्रकृतानुमतस्य आसीत् । तथा च मनुः,—

“यद्वैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः कृतः ।

ते च स्वा चैव राज्ञः स्युः ताश्च स्वा चायजन्मनः ॥” इति ।

कलौ त्वसवर्णाया अविवाह्यत्वमधिकृत्यादित्यपुराणं, व्यवस्थापूर्वकं पुरा बुधैः कन्यास्थेतामि अथस्ताम्रस्तामि निवर्त्तितानि इत्याह । तथा,—

“दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणञ्च कमण्डलोः ।

देवरेण सुतीत्यपिः दत्तकन्या प्रदीयते ॥

Uttarpara Ja'krishna Public Library

द्वादशवार्षिकं सत्रमारब्धम् ; (फ) तदनुरोधात् कठोरगर्भामपि बधूं जानकीं विमुच्य गुरुजनस्तत्र गत इति (ब) ।

स्व । तत् किमनेन ? एहि राजद्वारमेव स्वजातिसमयेन उपतिष्ठावः (भ) ।

नटः । तेन हि निरूपयतु राज्ञः सुपरिश्रद्धामुपस्थानस्तोत्र-पद्धतिं भावः (म) ।

कन्यानामसवर्णानां विवाहस्य द्विजातिभिः ।

आततायि-द्विजायग्राणां धर्म्युद्धेऽनिर्हिसनम्” ॥ इत्यादि ।

(फ) तेनेति ।—तेन च ऋष्यशृङ्गेण, द्वादशवर्षं भावि इति द्वादशवार्षिकं, द्वादशवर्षसाध्यम् इत्यर्थः, [“तमधीष्टी भूती भूती भावी” (५।१।८० पा०) इति सूत्रेण ठकि “वर्षस्याभविष्यति” (७।१।१६ पा०) इति सूत्रेण उत्तरपदद्विः] । सत्रं—यज्ञः, आरब्धम्—उपक्रान्तम् ।

(ब) तदिति ।—तस्य आरभ्ययज्ञस्य जानातुः ऋष्यशृङ्गस्य अनुरोधात् अभिलाषात्, प्रार्थनया इति यावत्, कठोरः पूर्णो गर्भो यस्याः तथीकामपि [अपिकारकु तस्या-न्यागायोग्यतां सूचयति] । बधूं सुवां जानकीं विमुच्य त्यक्त्वा गुरुजनः शृगुजनः कौशल्यादिस्तत्र तदीययज्ञस्थाने गतः ; गुरुसङ्घः ऋष्यशृङ्गस्य यज्ञवाटमियायेत्यर्थः ।

(भ) तदिति ।—तत् तदा, अनेन तत्तद्विषयकालोचनया वृथाकालहरणे-नेत्यर्थः, किम् ? तदालोचनं निष्प्रयीजनमिति भावः । “तत् किमन्येन” इति पाठे—यद्येवं तदन्येन अन्यकार्येण राजसमीपगमनादन्येन कार्येणेत्यर्थः, किं किंप्रयीजनम् ? एहि आगच्छ, स्वजातिसमयेन स्वजात्याः चारणजात्याः समयेन राजसुतिरूपेण समुदिताचारिण तद्याविधमाचारमाश्रित्वेत्यर्थः । “समयाः श्रपयाचारकास्तिसिद्धान्त-संविदः” इत्यमरः । राजद्वारमेव उपतिष्ठावः गच्छावः । [अत्र उपतिष्ठतैः देवपूजार्थत्वाभावात् नात्मनेपदम्] ।

(म) तेनेति ।—तेन हि आचर्योः इदानीं राजसमीपीपस्थानोचितत्वेन हेतुना, सुपरिश्रद्धां सर्वथा दोषरहितां सर्वावयवेषु अनिन्दितामित्यर्थः, उपस्थानस्य उपासनायाः या स्तोत्रपद्धतिः कुतिप्रणाली तां कृतीचिंतस्तीत्रप्रकारमित्यर्थः । निरूपयतु भावः,—निश्चिन्तो, विमृष्यावधारतु भवानित्यर्थः । राजानुपस्थानसमये यादृशी स्तोत्रपद्धतिरनुसृतुमुचिता अगर्हणीया च भवति तद्याविधमेव स्तोत्रप्रकार-मिदानीमनुसर इत्याशयः ।

सूच । मारिष ! (य) ।—

सर्वथा व्यवहर्त्तव्ये कुतो ह्यवचनीयता ।

यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः ॥ ५ ॥

(य) मारिष !—आर्य्य ! आर्य्यार्थप्रतिपादकी नाटकादिषु एव प्रवीज्य एव शब्दः । तथाहि भरतः,—“किञ्चिद्गन्तु मारिषः” इति, “आर्य्यसु मारिषः” इत्यमरस्य । [रेवतः निषेधार्थकमाशब्देन एकपदीभावः, तथा च मा—न, रेवति दुष्टाभिनयेन सभ्यानां शान्तिं हिनस्ति इति व्युत्पत्त्या मारिषशब्दः नटानाम् अभिनयसीतव-परीक्षकाणां सम्बुद्धार्थाभिधायकः । तथा च साहित्यदर्पणे—“सूत्रधारं वदीत् भाव इति वै पारिपाश्विकः । सूत्रधारो मारिषेति—” इत्यादि । “मारिषः शीकभिद्वार्य्यं नाव्योक्तौ पुंसि योषिति” इति मेदिनी] ।

गीताश्रयाः परीत्कर्षमसङ्गमनाः स्वाभिप्रायानुसारतः अनिम्यमपि वस्तु गृह्यन्ति, अतः तत्समाधानमसमाकलय्य सङ्गत्वे यतितव्यमन्यथा कर्त्तव्यार्थङ्गानिः स्यादित्यभि-प्रायेणाह, सर्वथेति ।—व्यवहर्त्तव्ये व्यवहाय्यं सर्वेषां समालोचनीय इत्यर्थः, वस्तुनि सर्वथा सर्वप्रकारेण अवचनीयता अनिम्यता कुतः ? दुर्जनसङ्कुलं इह जगति सा कथमपि न सम्भवतीति भावः । जनापवादभयं विहाय राजकुतिरूपमधुना व्यवहर्त्तव्यमनीष्टं वस्तु अस्माभिः योग्यताऽनुसारतः सम्पादयितुमीहनीयम् इत्याशयः । हि—निश्चये । लौकनिन्दाया अपरिहार्थ्यत्वमर्थान्तरन्यासेन द्रढयति, तथेति ।—जनः लौकः स्त्रीणां सतीनां योषितां साधुत्वे पांशुलत्वादिदोषराहित्ये सत्यपि साध्वी-नामपि विशुद्धं चरिते इत्याशयः, यथा दुर्जनः खलः भवतीति शेषः, अथवाऽपवाद-मुद्भावयतीत्यर्थः, तथा वाचां कविवचसां साधुत्वे निराकाङ्क्षत्वादिदोषापराधत्वेऽपि नाधुर्व्यौज्यत्वादिविषये स्वभावत एव दुर्जनः असूयति ;—सर्वथा दोषासम्पृक्तायां वनितायामिव सत्कविभिषितौ दुर्जनः खलः प्रकृत्या खलु दोषदर्शी भवतीति भावः । “दोषदर्शित्वमेव दीर्जन्यम्” इति संक्षेपः । (“पिशुनी दुर्जनः खलः” इत्यमरः) । तथा च लौकिकानामाभाषकः,—“काव्ये मन्यतमेऽपि विज्ञानिवहैरास्त्राद्यमाने मुहुः दोषा-न्वेषणमेव मत्सरजुषां नैसर्गिकी दुर्गन्धः । कासारोऽपि विकाराग्रपङ्कजचये खिलमराले पुनः क्रीडन्नुपुटेन कुञ्चितवपुः शम्भूकमन्विष्यति ॥” इति ।

[अत्र व्यवहर्त्तव्ये वस्तुनि वचनीयत्वाभावरूपं कार्य्यं, निर्दोषासु वाचु दुर्जनाणां स्वाभाविकासुधाकारिरूपस्य कारणस्य समर्थकम्, अतः पूर्वोक्तं वाक्यं प्रति परार्थ-वाक्यस्य भङ्गनरेण समर्थकत्वात् कार्य्यस्य कारणसमर्थनरूपाऽर्थान्तरन्यासात्कारः,

नटः । अतिदुर्जनः इति वक्तव्यम् (र) ;—

देव्यामपि हि वैदेह्यां सापवादो यतो जनः ।

रक्षोऽगृहे स्थितिर्मूलमग्निशुद्धौ त्वनिश्चयः ॥ ६ ॥

उत्तरार्द्धगतोपमयाऽङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्त्यते । अवचनीयतेत्यत्र नञः पशुंदासरूपत्वेन “अमुक्ता” इतिवत् समासे गुणीभावात् विधेयतानवगमः । परन्तु अत्र प्रसज्य-
प्रतिषेधार्थकत्वेन विधेयत्वमेवोचितमिति अपि सृष्टविधेयांशकत्वरूपो दोषो ज्ञेयः ।
“सर्वथा व्यवहर्त्तव्यम्” इति पाठे तु,—सर्वथा अपवादभीतिं परित्यज्य व्यवहर्त्तव्यं
राजस्तुतिरूपमभीक्षितं कर्म समाचरणीयमित्यर्थः । यतः पङ्क्तैरतिशुद्धत्वेऽपि निन्दा-
परिहारसम्भावना नास्तीति भावः ।

अत्रैतत् प्रथमाह्वे नानार्थरसीत्पादकहेतुतया वर्णितस्य सीताविवासनरूप-
प्रयोजनैकसङ्गतकथाश्रभूतस्य आलेख्यसन्दर्शनस्य प्रारम्भेण समायुक्तत्वात् पञ्च-
सम्यन्तर्गतबीजसन्धेः समाधानरूपमङ्गं वेदितव्यम् ; यतोऽत्रैव सतीनामपि धुरि
कौर्त्तनीयायां कुलललनाऽनुकरणीयचरितायां विदेहराजतनयायां दुराशयेरयथा-
ऽपवादः वितनिष्यते इति बीजार्थागमनं सूचितम् ; तथाहि—“बीजस्यागमनं यत्तु
तत्प्रमाधानमुच्यते” इति लक्षणात् । एवञ्च वचनीयत्वस्य अवर्जनीयत्वात् व्यवहार-
विलयप्रसङ्गाच्च कुलक्रमागतं राजस्तुतिरूपं कर्म अस्माभिरवश्यमेवानुष्ठेयमिति
सूत्रधाराशयः ॥ ५ ॥

(र) अतिदुर्जन इति ।—अप्रियुद्धिरूपं बाधकप्रमाणमविश्वस्याविगण्य च विषय-
प्रभावं सर्वथा वितथस्यासतोऽपि दोषस्य उत्कौर्त्तनात् ते अतिदुर्जना एव इति
निश्चयः । अतः “अतिदुर्जनः” इति वक्तव्यं, न तु केवलं दुर्जन इति भावः ।

गर्भितबीजोन्मेषव्यपदेशेन, अतिदुर्जन इति वक्तव्यतायां हेतुमाह, देव्यामिति ।—
यतो यस्मात् जनी लोकः, [जातान्नैकवचनम्] देव्यां दौष्टिमत्यां [देवीपदी-
पादानात् पूतचारिवत् ध्वन्यते] साध्वीनामादर्शभूतायामित्यर्थः, विदेहस्य जीवन्मुक्तस्य
राजर्षेः जनकस्य [विदेहाभिमानशून्यस्य इत्यर्थोऽपि ध्वन्यते] अपत्यभूतायाम् [एतेन सत्-
कुलसम्भूतत्वं शङ्कातिशयश्च ध्वनितम्] वैदेह्यामपि सर्वथा निर्दोषायामपि [अपिशब्दः
अपवादाद्योग्यत्वं व्यनक्ति] जानक्यां सापवादः अथवाऽपवाददानेऽपि न शङ्काकुलः
इत्यर्थः । ततः अतिदुर्जन इति वक्तव्यमिति भावः । अथ निन्दामूलं दृढं चेत्
तदपार्थापत्तीकारश्च न सम्यगित्याशङ्क्याह, रक्ष इति ।—रक्षसी राक्षसस्य रावणस्य
गृहे भवने [रक्षःशब्दीपादानात् दुःशीलत्वं सूचितं] स्थितिर्वास एव अस्य अपवादस्य

मूलं कारणम् [स्थितिशब्देन च चिरकालीयित्वं सूचितं, मूलशब्दाच्च अप्रिपरीक्षायां निश्चितौकतायामपि तस्यां मूलसत्त्वात् अपवादपादपक्ष पुनः प्ररोहसम्भावना असतीति ध्वनितम्] । अत्रायं भावः,—असङ्गाया वैदेही असङ्गलङ्काविषमवन्मधिष्ठाय कियत् कालं निनाय, तावन्मात्रमेव मूलमवलम्ब्य दुर्जनाः “तद्वरितमंशो जातः” इति शङ्कमानाः पूतचरितायां तस्याम् अथवा परिवादमारोपयन्ति इति । ननु अप्रिदाङ्गशङ्का दग्धीभूतापवादपादपक्ष कथं हि पुनः प्ररोहः उद्भादि ?—इत्याशङ्काह, अग्रीति ।—अप्रियुङ्गी रावणवन्धानमनरं वक्रिपरीक्षायां सम्यक् विप्रोक्षितायां सत्यामपि तस्यां जानक्याम्, अनिश्चयः,—सीता तात्त्विकतया विशुद्धचरिता न वेति सर्वे एवं अयोध्यावासिनः सन्दिहन्ति । अप्रियुङ्गावित्यनेन बाधप्रमाणमुक्तम् ; तथा च बाधज्ञानसत्त्वे कथं हि संशयः ? इति तु न शङ्कनीयं, तस्याप्रामाण्यशङ्कायसत्त्वात्, अप्रामाण्यशङ्काभावविशिष्टस्यैव बाधज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वनियमात् ; अथवा—वक्रिपरीक्षायां अनिश्चयः अप्रत्ययः, तत्र संशयः अस्यैव जनानाम् । तथा च अप्रिपरीक्षायाः लङ्कायाः समहितत्वात् अयोध्यातः लङ्कायाः सुदूरावस्थितत्वाच्च “वक्रिपरीक्षा भूता न वा” इति सर्वे ऽप्यायोध्यावासिनः दुर्जनाः शङ्कन्ते इति भावः । [तुशब्दस्तु वैलक्षण्यं द्योतयति, तथा च रक्षीगृहावस्थितेः अप्रिपरीक्षायाश्च उभयोरेव समदेशिकत्वे समकालिकत्वेऽपि एकस्य विश्वसिति अपरस्य न विश्वसिति इति मङ्गत्वेवम्यमागच्छति, तेन अयोध्यावासिनामतिदौर्जन्यं ध्वनितम् ।

एतच्च, वैदेहीविवासनादिसत्त्वलिनेतिहचलक्षणाप्रस्तुताभिधेयरूपकाव्यार्थस्य समुत्पत्तिरूपतया “सर्वथा ऋषयः देवताश्च श्रेयो विधास्यन्ति” इत्यादि वक्ष्यमाणवचसा च बाष्पिकैः भागीरथ्याश्च विष्णुवायाः प्राणवियोगव्यवसितायाः सीतायाः समाश्वासनरूपकाव्यार्थोत्पत्तिरूपतया च सुखसन्धेरूपचेपरूपमङ्गं वेदितव्यम् ; तथा हि “काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरूपचेप इति स्मृतः” इति लक्षणात् । एतेन लोकापवादस्यापरिहृत्यतया भिया सतीनामिव वाचां वर्जनमनौचित्यमिति गम्यते । इति कथोहातः ।

अत्र प्रकृतदीपकारणासत्त्वेऽपि अपवादरूपकार्योत्पाददर्शनात् विभावना, परार्हे च अप्रियुङ्गिरूपहेतुसङ्गावेऽपि पूतत्वविषयकनिश्चयरूपकार्याभावदर्शनात् विशिषोक्तिः, इत्यनयोः विभावना-विशिषोक्त्योः नैरपेक्ष्येयैवात्रावस्थानात् संसृष्टिः । अप्रियुङ्गी इत्यत्र अपिशब्दस्यावश्यवाच्यत्वात् तदनभिधानात् बाष्पस्यानभिधानरूपो दीपः ; अपि च अनिश्चय इत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधस्य नञः समाक्षि गुणीभावात् पूर्ववत् अविच्छेदविधेयांशभावरूपः दीपः उन्नेयः] ॥ ६ ॥

एव । यदि पुनरियं किंवदन्ती महाराजं प्रति स्पृशेत्, ततोऽतिकष्टं स्यात् (ल) ।

नटः । सर्वथा ऋषयो देवताश्च श्रेयो विधास्यन्ति (व) ।
[परिक्रम्य (ञ)] भो भोः ! क इदानीं महाराजः ? [वाक्यं](घ)
एवं जनाः कथयन्ति ।—

स्नेहात् सभाजयितुमेत्य दिनान्यभूनि
नीत्वोत्सवेन जनकोऽद्य गतो विदेहान् ।

(ल) यदीति ।—यदि पुनः यदिहीत्यर्थकमव्ययद्वयं विषयसम्बलितसम्भावनारूपार्थ-
मावेदयति, चूर्णकमेतदप्यन्यत् सीताविवासनवीजमवधेयम् । एतेन प्रथमाह्वयः
सूचितः । किंवदन्ती—बलीकलीकापवाद इत्यर्थः, महाराजं रामभद्रं प्रति, स्पृशेत्
कर्णाकर्षिकतया गच्छत्, महाराजः तां शृणुयादित्यर्थः । (“महाराजं प्रति
स्यात्” इत्यपि पाठः दृश्यते, महाराजमधिकृत्य भवेत्, तद्वार्थापवादमवलम्ब्य
उदियादित्यर्थः । “किंवदन्ती जनयुतिः” इत्यमरः) । ततस्तदा अतिकष्टमतिशयमन-
र्थाभकारणं भवेत् । रामं प्रति इयं किंवदन्ती नः निरतिशयं व्यर्थायत्यन्तीति भावः ।
[“राजाहःसखिभ्यष्टच्” (५।४।८१ पा०) इति सूत्रेण टच्प्रत्ययेन महाराज इति
पदं सिद्धम् । “परिस्पन्देत्” इति पाठे तु—महाराजश्रवणान्तिकं शनैर्गच्छेदित्यर्थः ।
पाठोऽयं साधीयस्तथा प्रतिभाति] ।

(व) ऋषयो ब्रह्मिणादयः, देवता ब्रह्मादयश्च, सर्वथा सर्वप्रकारेण श्रेयो मङ्गलं
विधास्यन्ति करिष्यन्ति, [सान्त्वनावाक्यमेतत्] । एवंविधपुण्यव्रतस्य महत्कर्मो रामस्य
पतिव्रतायाः सीतायाश्च न कदाचिदपि देवा ऋषयश्चाशुभं सङ्घिष्यन्ते, प्रत्युत शुभमेव
विधास्यन्ति, अतो नाशुभमाशङ्कनीयमिति भावः । [एतेन महर्षिणा बालीकिना
भगवत्या पृथिव्या च अस्याः समाश्वासनरूपावशिष्टाह्वयः सूचितः] ।

(ञ) परिक्रम्य—राजभवनगमनार्थमिव कियन्ति पदान्तराणि गत्येत्यर्थः ।

(घ) आकश्यन्ति ।—जनानामुत्तरमाकर्णयितुं दत्तावधान इव इत्यर्थः । इद-
माकाशभाषितमुच्यते । उक्तञ्च—“अप्रविष्टैः सङ्कालापः भवेदाकाशभाषितम्” इति ।

किं कथयन्तीत्याह, स्नेहादिति ।—जनको विदेहाधिपः स्नेहात् प्रीत्या
सभाजयितुं सभाषणादिना वनात् प्रतिनिवृत्तं राज्ये आभिषिक्तं रामं संवर्द्धयितुं,
स्वर्कशुभितिं यावत्, सीताञ्च प्रीणयितुमित्यर्थः । [चौरदिकस्य सभाजघातीः वृमुन्]

देव्यास्ततो विमनसः परिसान्त्वनाय

धर्मासनाद् विशति वासगृहं नरेन्द्रः ॥ ७ ॥

इति निष्क्रान्तौ (स) ।

. इति प्रस्तावना (ह) ।

एव, मिथिलातः अयोध्यायाः राजभवनमागत्येत्यर्थः ; अमूनि एतानि, दिनानि दिवसान्, उत्सवेन आनन्दव्यापारेण, गीत्वा यापयित्वा, अद्य विदेहान् विदेहानां जनपदं स्वराज्यमित्यर्थः, गतः प्रस्थितः । ततस्तस्मात् पित्रगमनादित्यर्थः, विमनसः विमनायमानायाः देव्याः सीतायाः परिसान्त्वनाय विनीदनाय, नरेन्द्रो रामः, धर्मासनाद् विचारासनात्, स्वीयसिंहासनात् इति यावत्, धर्मासनं परित्यज्येत्यर्थः, [स्थवरोपे पञ्चमी] वासगृहं गृहान्नं विशति प्रविशति । राजकार्यमपि परित्यज्य देव्याः परिसान्त्वनार्थं स्वयमेव याति इति [अनेन सीतां प्रति रामस्य स्नेहातिशयो धीतितः] । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।—“ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः” इति तद्वचनान् ; चतुर्दशाक्षरपादेषु छन्दःसु २८३३ म-संख्यकाः प्रसारो बोध्यः ॥ ७ ॥

(स) इतीति ।—इति इत्थं, मिथः सम्भाषणच्छलेन प्रस्तुतविषयमवतार्य नटसूत्रधारौ निष्क्रान्तौ, रङ्गान्निवयतुः ।

(ह) प्रस्तावना—आमुखं, प्रस्तुताद्येपिणी मिथः सम्भाषणा इत्यर्थः । तथा हि,—“नटी विदूषकी वापि पारिपात्रिक एव वा । सूत्रधारेण सञ्चिताः संलापं यत्र कुर्वन्ते ॥ चित्तवैकल्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताद्येपिभिर्मिथः । आमुखं तत् विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनाऽपि सा ॥” इति साहित्यदर्पणम् । इत्यत्र प्रस्तावनाऽत्र प्रयोगातिशयरूपा ज्ञेया ; तथा हि, एकस्मिन् प्रयोगे, रामभद्राभिषेचनमधिकृत्य नटानां प्रासङ्गिकाभिनयव्यापारसौष्ठवावगाहनि अन्योऽन्या-
लापे प्रवृत्ते, अन्यविधस्य प्रयोगस्य, राजर्षेः जनकस्य विदेहगमनात् विमनाय-
मानां आनक्तौ समाश्रासयितुं रामभद्रस्य वासगृहप्रवेशरूपस्य प्रयोगान्तरस्य प्रयुक्तेः तेनैव च पात्रप्रवेशदर्शनात्,—“यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते । तेन पात्रप्रवेशयेत् प्रयोगातिशयसदा ॥” इति साहित्यदर्पणीकलक्षणस्य सङ्गतेः इति केचित् वदन्ति ; तन्न समीचीनतया प्रतिभाति । अतः,—दर्शितप्रयोगयोरन्यो-
ऽन्यतादात्म्यगततथाविधभेदप्रतीतिविरहात् एकविधौ एव प्रयोगौ इति द्वाक् प्रतीतिपथमागच्छति, महाराजरामभद्रस्त्रीपचारकरणरूपैकनिधीगमधिकृत्य प्रस्तुतस्य पात्रस्य प्रवेशोत्कीर्णनात् ; तथा चान् प्रस्तुतवृत्तान्तप्रतिपादकवाग्विशेषमवतार्य

[ततः प्रविशति (क) आसनीपविटी रामः सीता च] ।

रामः । देवि ! समाश्वसिहि, न हि ते गुरवस्त्रिरं शक्नुवन्ति
अस्मान् वियोक्तुम् (ख) ।—

मिष्कान्तेन सूत्रधारिण विवर्णितविषयाश्रयं पात्रं रामभद्रं सीतासन्नीषणोद्दिप्रमानसं
कठोरगर्भगुर्वी दीहृदवतीं विमनायमानां सीतां प्रीणयितुं वासगृहमनुप्रवेश्य लीक-
परिवादभीतेन भर्त्साऽनुष्ठितं चिराय तथाविधायाः विह्वलायाः सीतायाः वनाय
विसर्जनरूपमुपक्षिप्तमर्थान्तरमन्यत् समाहितम् ; अत एवेषाऽवलगितरूपा एव प्रस्ता-
वना ज्ञेया । तथा हि,—

“यवैकत्र समावेशान् कार्यमन्यत् प्रसाध्यते ।

प्रस्तुतेऽन्यत्र वाऽन्यत् स्यात् तच्चावलगितं हिधा ॥ इति ।

तदाद्यं यद्युत्तरचरिते । समुत्पन्नवनविहारगर्भेदीहृदायाः सीतायाः दीहृदकार्यं
अनुप्रविश्य जनापवादादरखे त्यागः” इति धनिकेन दशरूपके व्याख्यातम् ।

अथ त्वर्वाचीनाः,—

“कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृक् यत्र वर्णयेत् ।

तदाश्रयस्य पात्रस्य प्रवेशस्तत् प्रवर्णकम्” ॥ इति ।

अन्येषामपि यदृशान् कालपदन्तत्र उपलक्षणमेव, सूत्रधारितप्रस्तुतविषयमधिकृत्य
पात्रप्रवेशस्यैवात्र मुख्यत्वान्, अथवा—कालपदमत्र न केवलं श्ररदादिविशेष-
कालवाचकम्, अपि तु प्रवृत्तसंवादविषयकं यत्किञ्चिदसुवर्णनाऽभिप्रायकमिति ।
ननु—“आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः प्राप्तः शरत्समय एव विशुद्धकालः” इत्यादौ
यद्यपि प्रवृत्तकालसमानगुणवर्णनया पात्रप्रवेशस्य सूचितत्वान् धनिकादिभिरपि
एवमेवीकृताश्च कालविशेषमाश्रित्य कुत्रचित् कियच्च तत्तद्विषयकश्लेषमुखेण वर्णनं
दृश्यते, तथापि तत्र केवलं नास्य श्रयस्य तात्पर्यम् ; श्ररदाद्युपवर्णनानु सम्पातायात-
मिति वैचित्र्यविशेषाधानायैव श्लेषमुखिणाभिधानमिति वा, अन्यथाऽपि तस्याः सम्प-
त्तात् ; नो चेत् उक्तायाः कश्चिदलर्भाभावात् प्रस्तावनायाः पक्षविधत्वं व्याहृत्येति
सुधीभिः निश्चितं विचारणीयमिति वदन्ति ।

(क) अथाऽहः प्रस्तूयते,—ततः इत्यादिना । तथा हि—“प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तः
भावरसीद्वयैः । अलनिष्कान्तनिखिलपावोऽह इति कौर्मितः ॥” इति दर्पणकारः ।
प्रविशति—अभिनयस्थले आभिर्भवति इत्यर्थः ।

(ख) समाश्वसिहि,—समान्वासा भव, शोकं विजहौ इत्यर्थः । [समाङ्पूर्वकात्

किन्त्वनुष्ठाननित्यत्वं स्वातन्त्र्यमपकर्षति ।

सङ्कटा आहिताग्नीनां प्रत्यवायैर्गृहस्थता ॥ ८ ॥

असधातोः लाटि मध्यमपुरुषैकवचनम् । “रुदादिभ्यः—” (७।२।७६ पा०) इति सूत्रेण इट् । ते हि प्रसिद्धाः प्रसिद्धार्थकत्वात् तच्छब्दस्य न यच्छब्दापेक्षा । गुरवः,—तव पिता [गौरवे बहुवचनम्], अस्मान्—त्वां मास्य [“त्यदादीनां सङ्कीर्णौ यत्परं तत् शिष्यते” इति नियमात् अस्मच्छब्दस्य शेषः, हित्वे बहुत्वम्] । चिरं वियोक्तुं विज्ञाय स्थानमित्यर्थः, न शक्नुवन्ति, अस्मात्स्नेहाकुलाः त्वरितमंवागमिष्यन्ति इति भावः ।

यदि तथा न शक्नुवन्ति, तदा किमिति अस्मान् परित्यज्य एतावत्कालान् तिष्ठन्तीत्याह, किंन्वति ।—किन्तु यत् तिष्ठति तव हृत्स्मर विरोधीति किन्-शब्दार्थः । किं तत् हृत्स्मरमित्याह—अनुष्ठानानाम् अग्निहोत्रजपहोमादिपारिव्र-कर्मणां नित्यत्वं अहरहः क्रियमाणत्वम्, अकरणे प्रत्यवायजनकत्वं, सति सम्भवे अपरिहार्यत्वं वा ; अथवा,—अनुष्ठानस्य वैवाहिकेऽप्री कर्त्तव्यतया उपदिष्टस्य साय-प्रातर्होमरूपस्य कर्त्तव्यः नित्यत्वं नियतकर्मव्यत्वम् अनुष्ठाननीयत्वमित्यर्थः, [कर्त्तृपदम्]; स्वातन्त्र्यम् ऐहिककार्येषु स्वच्छन्दचारित्वम् अपकर्षति कर्णाड, स्वैरावस्थानं न सङ्कते इत्यर्थः ; शत्रुपदकाङ्क्षां मुनीनां व्रतादिरूपपारिव्रिकपण्यकर्माणि तान् सांसारिक-विषयोपभोगादिकर्मभ्यो निवारयन्तीति भावः । हि तथा हि, एतदेव विशिष्य व्यनक्ती-त्यर्थः ; आहितः यथाविधि स्थापितोऽग्नयेऽस्ते तथोक्तानाम् अन्याहितानां साधकाना-मित्यर्थः, गृहस्थता गृहमधिधर्मः, प्रत्यवायैः विघ्नभूतैः, नित्यकर्मबाहुल्यारित्यर्थः, विहितकरणजन्यः पापैः वा, सङ्कटा—सं—सङ्कोचः कटः स्थानं यत्र तथोक्ता, विघ्न-बहुला सङ्कुला वा इत्यर्थः । “हृत्स्मरधारणप्रश्रवणेषु तथार्ह हि” इति कांषः । “विघ्नोन्तरायः प्रत्युहः” इत्यमरस्य । अवश्यकरणोदयतत्कामानुरोधेन अन्याहित-नामन्यत्रावस्थितिः असम्भवा एव,—“यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” इति श्रुतिप्रति-पादितानाम् अनुष्ठानानां नित्यत्वात् । राजर्षिः जनकस्तु साधकः गृहमेधी आसीत् । साधिका हि वैवाहिकेऽप्री सायंप्रातर्होमादिलक्षणं कर्म नित्यमेवानुतिष्ठति, मृतानाञ्च तेषां तेनैव अग्निना आत्मनः दाहः विहितः ; तेषामुद्धारणे प्रत्यवाययुतैः । तदनुरोधा-देवासी भट्टिति स्वगृहं प्रति निवहते, न हि वात्सल्याभाववत्तया तान् जहौ ।—

“निविद्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यार्त्विजं तथा ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो हयैव न चिरं वसेत् ॥”

इति शातातपवचनान्, विधिश्चः राजर्षिः जनकः क्रियन्ति अहानि व्याप्य

सीता । जाणामि अज्जउत्त ! जाणामि ; किन्तु सन्दाव-
आरिणो बन्धुजनविषयभोधा होन्ति (ग) । *

रामः । एवमेतत्, एते हि हृदयमर्मच्छिदः संसारभावाः ;
येभ्यो बीभत्समानाः सन्त्यज्य सर्वान् कामान् अरण्ये मनीषिणो
विश्राम्यन्ति (घ) ।

* जानामि आर्यपुत्र ! जानामि ; किन्तु सन्तापकारिणो बन्धुजनविप्रयोगा
भवन्ति ।

प्रवासं गतः, न पुनः चिरं तस्यौ । अपिहीवादिनित्यकर्मणां प्रतिनिधिविधानं हि
स्वल्पकालाभिप्रायकमिति सुधीभिरवधेयम् । *

[अथ परार्द्धगतवाक्यार्थस्य पूर्वार्द्धं प्रति हेतुत्वनीपन्यासात् पदार्थहेतुकं काव्य-
लिङ्गम् ; अपि च द्वितीयार्द्धगतसामान्येन प्रथमार्द्धगतः विशेषोऽर्थः सौपपत्तिकः
क्रियते, इति सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ; तथैवान्योऽन्यनैरपेक्ष्येणाव-
स्थानाभावात् अज्ञाप्तिभावेन सङ्करः । न हि जनकप्रयाणरूपस्य कार्यस्थान-
ष्ठाननित्यत्वरूपैककारणे सत्यपि भग्नान्तरेण खल्लेकपीतिकान्यायेन सङ्कटेत्यादिना
कारणान्तरस्य प्रतिपादनात् समुच्चयोऽलङ्कारः शङ्कनीयः ; तथा च प्रदर्शितकारणयोः
तथाविधविच्छिन्निविशेषाभावात् अन्योऽन्यगतसुसूक्ष्मेदाप्रतीतेश्च नायमस्यालङ्कारस्य
विषय इति सुधीभिर्विभाव्यम्] ॥ ८ ॥

(ग) आर्यपुत्रेति ।—आर्यस्य गुरोः श्वशुरस्य पुत्रः सुतः इति पदोक्तं पति-
सन्वीचनम् । जानामि जानामीति श्लोकावेगात् द्विरुक्तम् । तथा चाक्तम् ;—
“विवादे विस्मये हर्षे खेदे दैन्येऽवधारणे । प्रसादने सन्धौ वा द्विस्त्रिंशत्किर्मदुष्यति ॥”
इति । बन्धुजनानां पितादीनां विप्रयोगाः विरहाः सन्तापकारिणः भवन्ति खेदं
जनयन्तीत्यर्थः । अत्र अनौचानां योषितां भाषा शीरसेनी विज्ञेया ।

(घ) एवमेतत्—एतदेवमेवम्प्रकारं, त्वया यदुक्तं तत् सत्यमेव इत्यर्थः । एते—
अनुभूयमानास्तत्सहश्रायाश्च इत्यर्थः, हि—निश्चये, हृदयमर्मच्छिदः,—हृदयस्य मनीषि
जीवनस्थानानि सन्निस्थानानि वा छिन्दन्तीति ते तद्योक्ताः हृदयस्यन्यविश्लेषकाः,
वेराम्यजनका इत्यर्थः ; संसारभावाः,—संसरति अस्मिन् इति व्युत्पत्त्या संसारः,
प्राक्तनकर्मणां भोगाय यत्र हि पीनःपुन्येन प्रवर्त्तनं भवति इत्यर्थः, तत्र ये भावाः
विषयरूपाः विविधाः जनघातनाः इति भावः ; शरीरपरिग्रहजन्यसुखदुःखसन्तति-

कञ्चुकी । (ङ) [प्रविश्य] रामभद्र !—”[इति अर्द्धोक्ते साशङ्कम्] (च)
महाराज !

रामः । [सञ्चितम्] (छ) आर्य्य ! ननु ‘रामभद्र’ इत्येव मां
प्रति उपचारः शोभते तातपरिजनस्य ; तत् यथाऽभ्यस्त-
मभिधीयताम् । (ज)

कञ्चु । देव ! ऋष्यशृङ्गाश्रमात् अष्टावक्रः (झ) सम्प्रातः ।

रिति यावत् । तथा च बन्धजनविप्रयोगः तदनर्भूत एव । येभ्यो विषयेभ्य इत्यर्थः,
बौभक्षमानाः [वधेक्षितविकारे स्वाधे सन्, “जुगुप्साविरामप्रमादाद्यानामुपमंस्थानम्”
इति प्राणिनोद्यवार्त्तिकराड्डान्तेनापादाने पञ्चमी] जुगुप्समानाः विरक्ताः सन्त इत्यर्थः,
[मनसः + ईषा मनोषा, सा विद्यते येषां ते] मनोविषयः मनसः वशीकर्तारः
आत्मदर्शिनः इत्यर्थः, सर्वान्—सकलान्, काम्यन्ते ये ते कामाः विषयशालान्,
सन्त्यस्य सत्यम् विहाय विषयवासनां परिहाय इत्यर्थः ; अरख्ये—वने, विद्याव्यन्ति—
शान्तिं लभन्ते, ईश्वरध्यानेन आत्मानं विनोदयन्तीति भावः । [संसारक्षेत्राप-
नोदनसूचनाधे विद्याव्यन्तीति श्रमधातोः प्रयोगो युक्त एव । श्रमादित्वात् दीर्घः ।
अत्र काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः] ।

(ङ) कञ्चुकी—रात्रः शुद्धान्तरक्षकः स्यविरः द्विजः ; तथाहि भरतः,—“अन्तः-
पुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ।
जरावैक्ययुक्तेन विग्रेह गात्रेण कञ्चुकी ॥” इति ।

(च) अर्द्धोक्ते साशङ्कमिति ।—अर्द्धोक्ते—प्रतीकव्यवाक्यस्य कियदंशे उच्चारिते
सति । साशङ्कम् इति ।—अहो मया प्रभीर्महाराजस्य नामयाहं सम्बोधनं कृतम् ।
अतः अपराद्धो भवामि इति आशङ्काकारणम् ।

(छ) सञ्चितमिति ।—ईषद्विहस्येत्यर्थः ।—“ईषद्विहासिनयनं क्षितं स्यात्
स्यन्दिताधरम्” इति लक्षणात् ।

(ज) उपचारः,—सेवाव्यवहारः, अथयार्थवाक्येन सन्तोषजननम् इति वा ।
यथाऽभ्यस्तम्—अभ्यस्तमनतिक्रम्य, अभ्यासानुरूपम् इत्यर्थः । एतेन रामभद्रस्य
विनयित्वं महीदारत्वञ्च कियत् विवृतं कविना । [अत्रापि काव्यलिङ्गम्] ।

(झ) अष्टावक्रः,—अष्टपु अवयवेषु वक्रः, अष्टौ वक्राणि यस्य इति वा विशदः
[“अष्टनः संज्ञायाम्” (६ । १ । १२५ पा०) इति शीर्षः] । पुरा किल कङ्कट-

सीता । अज्ज ! तदो किं विलम्बीअदि ? *

रामः । त्वरितं प्रवेशय ।

[कचुकी निष्क्रान्तः ।]

अष्टावक्रः । [प्रविश्य] स्वस्ति वाम् । (ज)

रामः । भगवन् ! अभिवादये, इत आस्यताम् । (ट)

सीता । भगवं ! एमो दे, अब्बि कुशलं सजामातुअस्स गुरु-
जणस्स, अज्जाए सन्ताए अ ? † (ठ)

* आर्य्य ! ततः किं विलम्ब्यते ?

† भगवन् ! नमस्ते, अपि कुशलं सजामातृकस्य गुरुजनस्य, आर्यायाः
शान्तायाश्च ?

(कहोड़)-नामा सर्वा रातिमध्येता कश्चिद्विषः स्वगुरोः उद्दालकस्य कन्यां सुजाता-
मुपयेमे । तस्याः परिपुष्टो गर्भः शिष्यगणपरिवृतं पितरमेकदा “सर्वा रातिमध्ययनं
करोषि नेदं पितः ! सम्यग्विबोपवर्त्तते” इति उपालम्बवान् । अथ कहोड़ः “उपालम्बः
शिष्यमध्ये महर्षिः स तं कीपाद्दरस्थं शशाप । यस्मात् कुक्षौ वर्त्तमानो ब्रवीषि तस्माद्
वक्रो भवितास्यष्टकत्वः । स वै तथा वक्र एवाभ्यजायत् अष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः ॥”
इति वनपर्वणि १३२ तमे अध्याये तदुत्पत्तिकथा ।

(ज) स्वस्ति वाम् इति ।—भवद्गां कुशलं भूयात् । “नमःस्वस्ति—” (२।१।१६
पा०) इत्यादिना चतुर्थी, ततो “युष्मदस्मदीः—” (८।१।२० पा०) इति वामादेशः ।

(ट) अभिवादये इति ।—भगवन्तमभिमुखीकर्तुमभिवन्दे इत्यर्थः । नामयद्गुरु-
पूर्वकं नतिरेव अभिवादनमुच्यते, तत्फलमुक्तं मनुना २४ अध्याये १२०।१२१ संख्यक-
श्लोकयोः; यथा—“ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूगः स्थविर आयति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां
पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥ अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धीपसेविनः । चत्वारि सम्प्रवर्द्धन्ते
आयुर्विद्या यशो बलम्” ॥ इति ।

(ठ) अपि—प्रश्ने । “गर्हाममुच्यप्रश्न-शङ्कासम्भावनास्वपि” इत्यमरः । जामाता
कृष्यशृङ्गण सह वर्त्तमानस्य सजामातृकस्य [“नद्युतश्च” (५।४।१५६ पा०) इति
ममासन्तः कप्प्रत्ययः] । आर्यायाः,—मान्यायाः, पत्युः ज्येष्ठतात् ; [कृच्छतेः ख्यत्
निपातनात्] । अत्र ब्राह्मणस्य कृष्यशृङ्गस्य, तत्परिणीतायाः क्षत्रियात्मजाया अपि
शान्तायाः, तथा सपत्नीकस्य वशिष्ठस्य च ब्रह्मतेजःप्राधान्यात् “कुशलम्” इति प्रश्नः
सङ्गच्छते । तथा च मनुः—“ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रियं क्षत्रियं नामयम्” इति ।

रामः । निर्विघ्नः सोमपीथी आवृत्तो (ङ) मे भगवान् ऋष्य-
शृङ्गः, आर्या च शान्ता ?

सीता । अहोवि सुमरेदि ? * (ढ)

अष्टा । [उपविश्य] अथ किं, (ण) देवि ! कुलगुरुर्भगवान्
वशिष्ठस्त्वामिदमाह ;—

* अस्मानपि स्मरति ?

(ङ) निर्विघ्नः,—विघ्नरहितः । सोमेति ।—सोमः,—स्वर्णवर्णपूतिकलताकारौ-
षधिविशेषः, स च हिमवत्सिंहितप्रदेशे जायते, पुष्टिर्ह्येकाग्रोन्मादादिकरत्वं
तस्य रसस्य गुणाः । पुरा खलु मुनयो यज्ञादौ विशेषतस्तु सोमयागे शर्करया
आसवीकृतं तद्रसं पीत्वा आत्मानं बहु मन्यन्ते स्म । सोमः सोमरसः, तस्य पीतं
पानं, तदस्यास्तीति [इतिप्रत्ययः । यदा पीतमनेनेति पीती, सोमे पीतीति तथोक्तः ।
पृषोदरादित्वात् तस्य स्थाने थः ; अथवा, पीथं पानं तदस्यास्तीति पीथी “पातृ-
दिवाचरिचिसिचिभ्यश्चक्” (उ०२।७ पा०) इति पिबतेः औणादिकः थक् ।
‘सोमपीती’ इत्यपि भवति, तथैव क्वचित् पाठः दृश्यते ;] स कृतसोमलतारसपानः,
यथाविध्यनुष्ठितसोमयागः इत्यर्थः । सोमयागप्रकारस्तु ब्रह्मवैवर्तपुराणे श्रीकृष्णजन्म-
खण्डे प्रोक्तः, तथा हि षष्टितमाध्याये नारदं प्रति नारायणवाक्यम् ।—

“ब्रह्महत्याप्रश्मनं सोमयागफलं मुने ।।

वर्षं सोमलतापानं यज्ञमानः करोति हि ॥

वर्षमेकं फलं भुङ्क्ते वर्षमेकं जलं मुदा ।

त्रैवार्षिकमिदं यागं सर्वपापप्रणाशनम् ॥

यस्य त्रैवार्षिकं धान्यं निहितं भृतिसिद्धये ।

अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥

महाराजस्य देवी वा यागं कर्त्तुमलं मुने ! ।

न सर्वसाध्यो यज्ञोऽयं ब्रह्मो बहुदक्षिणः ॥” इति ।

(ढ) आवृत्तो—भगिनीपतिः । “भगिनीपतिरावृत्तः” इत्यमरः । दशरथतनयायाः
सीमपादपालितायाः शान्तायाः परिषेहत्वाद्व्यग्रस्य रामभगिनीपतित्वम् ।

(ङ) अस्मान् इत्यत्र वैकल्पिकी षष्ठी अपि भवति ।

(ण) अथ किमिति ।—स्त्रीकारार्थकमेकमव्ययम्, अथवा अव्ययद्वयम् । अथ—

“विश्वम्भरा भगवती भवतीमसूत,
 राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ।
 तेषां बहुस्त्वमसि नन्दिनि ! पार्थिवानां,
 येषां कुलेषु सविता च गुरुर्वयश्च ॥ ८ ॥

अनन्तरं भवद्वाक्यानन्तरम् इत्यर्थः, किं—किमु वक्तव्यमिति शेषः । भवता यदुच्यते तत् तदेव इति भावः । अर्थ्यते एवेत्यर्थः । अत्र महाराजं रामं मुक्त्वा सीतां प्रति वशिष्ठवाक्यान्तु पुरन्धीकृत्यातिशय्यप्रकटनार्थम् । तदुक्तं बृहन्ननुना—“यामयी यत्र शोचन्ति गृहंश्चप्रतिपूजिताः । तानि कृत्याहृतानौव विनश्यन्ति समन्ततः ॥” इति ।

उद्बोधकसमवधानवशादेव हि भवति अरण्यम् । अतः सीताविषयककृतौ नियतीबोधकप्रकारं प्रकटीकृत्य वशिष्ठवचनव्यपदेशनाभिधत्ते, विश्वम्भरति ।—हे नन्दिनि ! पुत्रोऽदृशानन्दप्रदत्वात् पुत्रि ! भगवती विश्वं विभर्तीति विश्वम्भरा [“संज्ञायां भट्ट —” (१।१।४६ पा०) इति सूत्रेण खचित्, “अकर्त्तृवत्” (६।१।६७ पा०) इति सूत्रेण मुम्] पृथिवी, भवतीममृत—त्वां प्रमृतवती, [एतेनास्याः विनयसङ्घिष्णुतादिगुणयामयोगित्वं भाविपतिविधोगदुःखसङ्कल्पश्च धनितम् ।] प्रजापतिसमः प्रजाणां रक्षणवेक्षणदौ स्वाध्यायाध्ययनादौ वा विधातुसदृशः ; (तथा हि श्रुतिः,—“जनको ह वै” इत्यादि, आगमश्च—“कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।” इत्यादि) । राजा जनकस्य पिता । [एतेन प्रजासु परिजनेषु च दाक्षिण्यादिकं, पत्या विना एकाकिन्या अपि अरण्यमध्ये भाविनीः पुत्रयोः पालनक्षमत्वं च धनितम् ।] येषां पार्थिवानां कुलेषु—[अत्र बहुवचनं पूजायाम्, कुलस्य इत्यर्थः,] सविता—सूर्यः जगतां द्रष्टा दर्शयिता पाता पावनश्च इत्यर्थः, [एतेन तदन्वयानां प्रतापित्वम् औज्ज्वल्यवत्त्वञ्च धनितम्] तथा वयश्च प्रजापतिपुत्रत्वात् पवितृत्वात् प्रभूततेजस्कृत्वाश्च त्रिलोकपूज्या इत्यर्थः, [वयमिति अवशिष्यत्वात् बहुवचनमेकत्वे “अन्नादौ हयोश्च” (१।२।५८ पा०) इत्यनुशासनात् । अवशिष्यणस्य प्रतिषेधः इत्यस्य विधेयविशेषणविषये विषयत्वात् दीपाशङ्का नास्ति “ततोऽनुत्वं प्रेषान् वयमपि हताशाः प्रियतमाः” ; “वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकरः ! हताः” इत्यादि प्रयोगदर्शनात् । यथा जम्भकास्त्रादिपटानादिभिः विश्वामित्र-वाक्कीक्यादीनामपि यदुच्यते, “वशिष्ठाङ्गरसौ ऋषी प्राचेतसस्तथा” इत्यादि अरण्याश्च बहुवचनम् । गुरुर्हित्यनुपसक्तस्य वचनविपरिणामात् गुरवः उपदेशारः । [एतेन लौकिकाचारादिपरिज्ञानं धन्यते] ।

तत् किमन्यदाशास्महे, केवलं वीरप्रसवा भूयाः” । (त)

[सूर्यवंशीयानामादिभूतत्वात् सवितुः गुरुत्वमालिङ्ग्यकरणात् वशिष्ठस्यापि तथात्वम् । “गुरुस्तु गीष्मती श्रेष्ठे” “गुरौ पितरि दुर्भरे” इत्युभयत्रापि विश्वः । अज्ञान-निवर्त्तकः वेत्यर्थः ;—“गुरुशब्दस्त्वकारः स्यात् वशब्दसन्निवर्त्तकः” इत्युक्तेः ।] त्वं तेषां पार्थिवानां सूर्यवंशीयानां राज्ञाम् इत्यर्थः, [एतेन सर्वसुखाकरत्वं ध्वन्यते] बभूवुः क्षुधा अपि । [एतेन प्रतिदिनं नवनवसुखप्रदपदार्थदर्शनाकाङ्क्षा सम्मान-नार्हत्वञ्च ध्वन्यते ।] विश्वश्वराजनकसविवादिसम्पर्ककृता वशिष्ठमिश्राणां रतिः प्रीतिरुपास्य सांसर्गिकीनामधेया इति ज्ञेया, सा च क्वचित् क्वचित् सांसर्गिकी, नैसर्गिकी, औपमानिकी, आध्यात्मिकी अपि भवति इति बोध्यम् । तथा हि—भोजराजः, —“रतिर्निर्गमसंसर्गोपन्याध्यात्माभियोगजा । सम्प्रयोगाभिमानोत्था विषयोत्था च कथ्यते ॥” इति । अत्र विश्वश्वरादिसंसर्गात् सीतायां वशिष्ठमिश्राः स्निह्यन्ति” इति फलितीऽर्थः । [अत्र यच्छब्दमादावभिधाय पश्चात् तच्छब्दस्य प्रयोग एव युक्त इति विधेयाविमर्षदीर्घः स्रग्यः, स च पराङ्गतचरणयोः वैपरीत्यं विधाय समाधेयः । एतस्मिन् प्रसूतस्य सवितुः गुरोश्च एकगुरुत्वरूपधर्मसम्बन्धात् तुल्य-योगिता, सा च सीतायाः कार्यमाणत्वरूपकार्यस्य विश्वश्वरादुद्दिष्टत्वरूपेणैकेनैवीदोष-केन स्मृतौ सत्यामपि उद्बोधकान्तररूपप्रजापतिदुद्दिष्टत्वपार्थिववधूत्वादिकारणान्तर-स्थोक्तत्वात् जायमानेन समुच्चयालङ्कारेण, “प्रजापतिसमः” इत्यत्र समुपजाततया समासगतया आर्युपमया, “जनकः पिता” इत्यत्र च आपाततः एकार्थकविभिन्नशब्द-वत् प्रतीतिः पौनरुक्त्यावभासनात् पर्यवसाने पुनः जनकशब्दस्य मुनिकपार्थबोधनाच्च पुनरुक्तवदाभासेन शब्दालङ्कारेण च सङ्कीर्णा] । वृत्तं वसन्ततिलकम् ।—“ज्ञेयं वसन्ततिलकं तमजा जगौ गः” इति लक्षणात् ; प्रसारस्वस्य २८३३ तमः ॥ ८ ॥

(त) तदिति ।—तत्—तस्मात् अन्यत्, पुत्रादन्यदित्यर्थः । किमाशास्महे [आङ्-शासु इच्छायां इति धातोः लट्] एतद्विना किमस्माकं आशीःकरणीयमस्ति ? लोकेषु यद् यत् प्रार्थनीयमस्ति पुत्रव्यतिरिक्तं तत् तत्र अपश्ये व । अतस्ते पुत्रादन्यदाशी-र्वचनौघं किमपि न पश्यामीति भावः । केवलं वीरः प्रसवो यस्याः सा तथोक्ता भूयाः (इत्याशिषि लिङ्) । [अत्र प्राक् प्रदर्शितस्य वीजाङ्गीपत्नेयस्य सीताविवासनात् प्रसूति भागीरथीसमाश्रयसनाश्रयस्य, दण्डकारण्यस्थलीमध्युषितायाः सीतायाः सन्तत्योः कुशलवधोः समुत्पत्तिरूपस्य महर्षिणा च तेषां यथात्रिधि अध्यापनादिरूपस्य

रामः । अनुगृहीताः स्मः । (घ)—

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्त्तते ।

ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥ १० ॥

अष्ट । इदञ्च भगवत्या अरुन्धत्या देवीभिः शान्तया च

च समुत्पन्नायस्य बाहुल्येन विशदीकरणात् एतत् परिकराख्यं मुखसम्यङ् वेदितव्यम् ।
तथाहि—“समुत्पन्नायस्य बाहुल्यं ज्ञेयः परिकरः पुनः” इति । अत्र पुत्रलाभकपेटार्थ-
ग्रसनात् “आशीः” नामालङ्कारः । तदुक्तं दण्डिना—“आशीर्नामाभिलषिते वस्तु-
न्याग्रसनं यथा” इति । अन्यदाप्युक्तं—“आशीरिति च केषाञ्चिदलङ्कारतया मता ।
सीङ्गदस्याविरोधीकौ प्रयोगोऽस्यास्य तादृशः ॥” इति] ।

(घ) अस्मिन्ति —अनुगृहीताः, —कृतार्थाः, अ, —भवामः इत्यर्थः । [अत्र
प्रोक्तवीजार्थस्य प्रधाननायकाभिमतत्वेन सम्यगाहितत्वात् समाधानरूपमुखसम्यङ्
वेदितव्यम् । तथाहि,—“वीजस्यागमनं यत्तु तत् समाधानमुच्यते” इति ।

कथमिति तदेवोपपादयति, लौकिकानामिति ।—लौकिकानां हि लौके
विदितानामेव संसारिणामित्यर्थः, साधूनां वाक् वाक्यम्, अर्थं प्रतिपाद्यविषयमनु-
वर्त्तते अनुसरति, [लौकिकाः असाधवः बहवः सन्ति तद्वाङ्मये साधूनामित्युक्तम् ।
लौकिका हि साधवः अर्थमनुसन्दधतः वस्तुगतिं विमृश्य तद्वाङ्मये वाचं प्रयुज्जते] यतो
हि अथाऽनुसन्धानं विनैवेगिताः वाचः प्रेक्षावद्भिरुक्तवाक्यवदुपेत्यन्ते । आद्यानां—
पुराणानाम् ऋषीणां—कल्पविदां पुनः वाचं वाक्यम् अर्थः अभिधेयं अनुधावति अनु-
सरति ; अथानुसन्धानं विनापि यदृच्छया ते यदभिदधति तपःसिद्धिबलात् तेषां तदेव
नूनं फलति “न ह्यीश्वरव्याकृतयः कदाचित् पुण्यानि लोके विपरीतमर्थम्” इति न्याया-
दिति भावः । प्रसन्नेः तैराश्रिषि समीरितायां, तत् नैष्कल्यं कदापि नैष्यतीति हृदयम् ।
[अत्र एतत् ऋषिश्रेष्ठोविधानरूपवीजगुणवर्णनात् विलोभनाख्यं वीजाङ्गमवधेयम् ।
तथा हि “गुणाख्यानां विलोभनम्” इति लक्षणात् । लौकिकसाधुभ्यः पुराण-
साधूनामुत्कर्षप्रतीतेः व्यतिरेकोऽलङ्कारः, अपि च अप्रस्तुतेभ्यः साधारण-ऋषिभ्यः
विशेषस्य वाङ्मयस्य प्रतीतेः अप्रस्तुतप्रशंसा, तथा लौकिकसाधुभ्यः पुराणमुनीना-
मुत्कर्षातिशयवर्णनेन महत्परिवर्धनादुदात्तालङ्कारश्च ; तदेभिः परस्परं सङ्कीर्त्यते] ।
यथावक्तुं इतम् ॥ १० ॥

भूयोभूयः (द) सन्दिष्टं,—“यः कश्चिद्गर्भदोहदो (ध) भवति
अस्याः सोऽवश्यमचिरात् सम्पादयितव्यः” इति ।

रामः । क्रियते यद् यदेषा कथयति । (न)

अष्टा । ननान्दुः पत्या च देव्याः सन्दिष्टमृष्यमृष्टेण,—
“वत्से ! कठोरगर्भा इति न आनीतासि, वत्सोऽपि रामभद्र-

(द) भूयोभूयः,—पुनःपुनः, आभीक्ष्ण्येनेत्यर्थः, [वीप्सायां विभावः] एतद्
वाक्यं दोहदसम्पादनस्य अत्यावश्यकतामभिधत्ते । सन्दिष्टम्—आदिष्टम्, अभि-
हितम् इत्यर्थः ।

(ध) गर्भेति ।—दोहदम् इति दोहः । [दुहो भावे घञ् ।] गर्भस्य शिशोः
दोहार्थमाकर्षार्थं रसादिकं ददातीति गर्भदोहदः, गर्भिण्यभिलाषितपुष्टिसाधन-
पानभोजनविहारदि पथ्यम् इत्यर्थः । अथ वा गर्भं गर्भावस्थायां दोहदः गर्भिणीमनी-
रथः इत्यर्थः, तथाविधाऽभिलाषस्तु गर्भस्यैव भवति इति गर्भदोहदः कथ्यते, स
वस्तुविशेषापभोगाभिलाषः इति ; तदा हि अन्नपानादिवस्तुषु गर्भिणी वीतसृष्टा
भवति, भवति च कतिचिद् विशेषवस्तुषु सृष्टावता । अथ दोहदाप्रदानमपि कृत्याद्
तत्रभवान् वाम्भटः,—“पादशोफौ विदाहोऽन्ते यद्वा च विविधात्मिका” इति । “द्वेय-
मप्यङ्गितं तस्मै हिताय हितमल्पकम् । यद्वाविघाते गर्भस्य विकृतिश्रुतिरेव वा ॥”
अन्यच्च,—“दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दीपमवाप्नुयात्” इति रघुसञ्जीविन्यां मञ्जिनाथाः ।
यद्यपि दोहदशब्दस्य अमरसिंहेन हलायुधेन च नपुंसकत्वमभिहितं, तथापि “दोहदो
दोहदं यद्वा लालसा” इति हंमचन्द्रेण पुंस्त्वम् अभिहितम् ; अतः दोहदशब्दस्य
उभयलिङ्गकत्वमुद्देशम् ।

(न) क्रियते ।—एषा—मत्पार्श्ववर्तिनी, तदुक्तं—“इदमस्तु सन्निभं समीपतर-
वर्त्ति चेतदो रूपम् । अदमस्तु विप्रकृतं तदिति परोचे विजानीयात्” ॥ इति ।
यदयत्—युक्तमयुक्तं वा, कथयति—अभिलष्यति । क्रियते—मया अनुष्ठायते ।
गर्भिण्यभिलाषस्य अवश्यपूरणीयत्वात् गुरुजनाज्जामनेत्यैव भट्टिति सम्पाद्यते
इत्यर्थः । अत्र “क्रियते यदेषा कथयति” इति पाठे—यदि एषा वेदेही कथयति
[वर्त्तमानसामीप्यं भविष्यति लट्] तदैवेति शेषः, क्रियते कर्त्तुं शक्यते इत्यर्थः,
अस्यास्तु विवासनमविरादेव भविष्यति, अतः दोहदकथनमसम्भाव्यमेव, इति
यदिशब्दार्थः ; यत्तु दृष्टचराणां वनानां पुनः सन्दर्शनदोहदं भविष्यति, तत्तु

स्वद्विनोदनार्थमेव स्थापितः । तत् पुत्रपूर्वोक्तङ्गाम् आयुषतीं
द्रक्ष्यामि” इति । (प)

रामः । [सङ्घर्षलज्जाश्रितम्] तथाऽस्तु । भगवता वशिष्ठेन किमा-
दिष्टोऽस्मि ? (फ)

अष्ट । श्रूयताम् ।—

“जामाढ्यज्ञेन वयं निरुद्धा-

स्वं बाल एवासि नवञ्च राज्यम् ।

युक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्या-

स्तस्माद् यशो यत् परमं धनं वः” ॥ ११ ॥ इति ।

अस्माभिः सम्पादयिष्यते, इति । [सीताविवासनफलोत्पादहेतुभूतदोहदसाधननिषेध
वनाय विवासननिदानभूतस्य प्रकृतार्थस्य समारम्भः, करणं नाम मुखसन्धेः अङ्गम् ।
तथा हि,—“करणं पुनः । प्रकृतार्थसमारम्भः” इति] ।

(प) ननान्दुरिति ।—देव्याः सीतायाः ननान्दुः भर्षभगिण्याः (ननन्देत्यप्यस्ति
तत्पर्यायः) पत्या—ऋष्यशृङ्गेण, सन्दिष्टम्—आज्ञप्तम् । वत्स ।—कल्याणि । कटीर-
गर्भा—परिणतगर्भा, इति—हेतोः, न आनौतासि त्वं यज्ञभूमिमस्माभिः न प्रापितासि
इत्यर्थः । अतः वत्सः रामभट्टोऽपि, त्वद्विनोदार्थं—तव मनसः सन्तर्पणाय, नास्माभि-
रानीतः । अतः पुत्रार्था पूर्णः तनयभूषितः उत्सङ्गः क्रोडः यस्याः तथाविधानायुषतीं
—कल्याणिनीं भवतीं द्रक्ष्यामि ; तनयालङ्कृताङ्गां भवतीं दृष्ट्वा आत्मानं सबहुमानं
करिष्ये इति भावः । [अत्र बीजोद्देशात्कूलहेतुभूतकटीरगर्भत्वादित्यप्यसूनां विशिष्य
सम्प्रधारणात् यथायथं सयौक्तिकञ्च विमृश्यावधारणात् युक्तिर्नाम सन्धारकं ज्ञेयम् ।
तथा हि—“सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिः” इति लक्षणात्] ।

(फ) यत् भगवता ऋष्यशृङ्गेणीकं तत् तथैव भवतु इत्यर्थः । नाटकस्य पञ्च-
सन्धिभिरुपचेतुमुचितत्वादादौ प्रयोजनसिद्धिहेतुभूतानां बीजादिपञ्चकानामवतार-
णार्थमवान्तरं वशिष्ठादेशरूपं विषयमवतारार्थं बीजसन्धिमुत्थापयितुं प्रसीति, “भगवता
वशिष्ठेन किमादिष्टोऽस्मि” इत्यादिना ।

तदेव विशिष्योपपादयति, जामाचिति ।—वयं जामातुः,—ऋष्यशृङ्गस्य, यज्ञेन—
(करणेन) निरुद्धाः,—ऋत्विक्त्वेन प्रतिनः सन्तः आबद्धाः, आ परिसमाप्तेः प्रतिगन्तुम-
क्षमा इत्यर्थः । [जामाढ्यपदीपादानात् तद्वचनस्यावश्यमादरणीयत्वं ध्वनितम् । यज्ञपदेन

रामः । यथाह भगवान् मैत्रावरुणिः । (ब) —

च तद्यागानौचित्यं गम्यते । निरुद्धपदस्य च चिरकालावस्थितिवाचकत्वेन ततः निष्कृ-
मणाद्योग्यत्वमपि] त्वं बाल एव—अबहुशयैव असि [एतेन च तस्य कार्याकार्यविचारा-
जमत्वं बाध्यते । एवकारिण च सन्देहाभावः स्वीकृतः ।] राज्यस्य नवं—नवाधिगतं
[राज्यस्य नवीभूतत्वेन “यदैव राज्ये क्रियतेऽभिषेकः तदैव याति व्यसनेषु बुद्धिः” इति
नियमात् प्रतिपदं व्यसनबाहुल्यापातसम्भावना अस्तीति ध्वन्यते] । प्रजानां—लीका-
नाम् अनुरञ्जने—राज्यदाक्यं सत्पादके कौलिके स्वधर्मं इत्यर्थः, युक्तः,—एकाग्रचित्तः,
स्याः,—भवेः ; तस्मात्—प्रजानुरञ्जनात् यत् उत्पन्नं यशः तत् वः,—इच्छाकुवंश-
प्रसूतानां युष्माकं परमं—सर्वोत्कृष्टं धनम् । तदन्वयभुवां महामहिमशालिनां
महीभूतामिव कौलीन्यभीतानां भवतामपि तदनुसृतसरणीषु क्रमाधानं सर्वार्थवी-
चित्तमिति भावः । यशसां परमधनत्वेनारीपात्, तद्वत्प्रथममवस्थानावश्यकत्वं
नूचितमन्यथा तदपायस्य सम्भवात् । एष हि प्रदर्शितबीजस्थीत्यापनहेतुः वेदितव्यः,
पश्चाच्च भगवता रामभद्रेण स्वयमेवेतत् “जानकौमपि.....मुच्यते नाम्नि मे व्यथा”
इत्यादिना जानकौविवासनं लीकानामनुरञ्जनाय करिष्यते इत्याभिधास्यते । पश्चात्
बहुधा विवृतस्य सीताविवासनरूपफलस्यात्र प्रथमहेतुभूतं बीजं लीकानुरञ्जनरूपमभि-
हितम् । तथाहि दर्पणम्,—

“अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यत् विसर्पति ।

फलस्य प्रथमो हेतुर्वीजमित्यभिधीयते ॥” इति ।

[अत्र प्रजानामनुरञ्जने वशिष्ठमिश्राणां जामातृयज्ञनिरीधरूपे एकस्मिन् कारणे
सत्यपि राज्यशासनापायभूतानां वङ्गनां बालत्वमवस्थादिकपसाधकानां निर्देशान् समु-
च्चयालङ्कारः, तथा पूर्वार्द्धवाक्यस्य परवाक्यमपि हेतुत्वप्रतीतेः काव्यलिङ्गालङ्कारश्च ;
इत्येतयोः सङ्करः] । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ।—“स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ नः” इति
लक्षणात् । अथच सप्तपञ्चाशदधिकविंशततमः प्रसारः ॥ ११ ॥

(ब) मित्रस्य वरुणस्य तौ मित्रावरुणौ [“देवता इह च” (६।१।२६ पा०) इत्या-
नङ्] तथोरपत्य पुमानिति [“बाह्वादिभ्यश्च” (४।१।८६ पा०) इति इङ्प्रत्ययः] ।
[उर्वर्ध्वं दृष्ट्वा विमुग्धयोः मित्रावरुणयोः स्मरन् तेजः कुम्भे बहिरनस्य पतितमासीत्,
तत्र तु वह्निः वशिष्ठः अनयागम्यः जज्ञे, इत्येव वशिष्ठस्य मैत्रावरुणिसंज्ञायाः
अगम्यस्य कुम्भगीनि संज्ञायाश्च हेतुः विश्वपुराणादौ द्रष्टव्यः । एवमेव सायणाचार्याः
आहुः ऋग्वेदभाष्ये,—

स्नेहं दयाञ्च सौख्यञ्च यदि वा जानकीमपि ।

आराधनाय लोकानां मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥ १२ ॥

सीता । अदी ज्जिव राहवकुलधुरन्धरो अज्जउत्तो । * (भ)

* अत एव राघवकुलधुरन्धरः आर्यपुत्रः ।

“तयोरादित्यथो. सते दृष्टाऽप्सरसमुर्वशीम् ।

रितश्चस्कन्द तत् कुम्भे न्यपतद्वासतीषरे ॥

तेनैव तु मुहुरसं वीर्यवन्तौ तपस्विनौ ।

अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च तत्तर्षो सम्बभूवतुः ।

बहुधा पतितं रितः कलशे च जले स्थले ।

स्थले वशिष्ठस्तु मुनिः सम्भूत ऋषिसप्तमः ॥” इति । म० ७, सू० ३३, ऋ ११ ।

तौ हि एकस्मिन् कल्पे निवस्य कल्पान्तरे च वरुणस्यापत्यमासीत् । इत्यपि पुराणान्तरम् ।

अत्रैतत् रघुमणिः प्रतिजानीते. स्नेहमिति ।—लोकानां—जनानां प्रजानामिति यावत्, आराधनाय—प्रोषणाय, तान् आराधयितुम् इत्यर्थः, [“तुमर्थाञ्च भाववचनात्” (२३।१५ पा०) इति चतुर्थी ।] अनुरज्जनार्थमिति भावः, स्नेहं—ममत्वं, प्रजासु अप्राणदंष्ट्रादिकं भार्यादिविषयक वा, दयां—परदुःखहरणेच्छाम्, अनैष्ठ्यं गर्भिणीविषया वा ;—“दर्व्वहृगर्भस्त्रिजसीताविवासनपटोः करुणा कुतले” इत्यादिना शम्भूकवधावसरे रामभद्रेण स्वयमेवैतत् व्यक्तीकरिष्यते । सौख्यं—सुखसमूहं, सुखसाधकविषयसमूहं पुत्रसुखदर्शनलालनजातं वा इत्यर्थः । यदिवा—अथवा, जानकीं—सीतां, प्राणाधिकामपि इत्यर्थः, मुञ्चतः,—त्यजतः, मे—मम, व्यथा नास्ति । किमधिकं, प्राणाधिकाया अपि प्रियतरा मे प्रजा इति भावः । [अत्रैव प्रदर्शितं वीर्यं सर्वथा व्यक्तीभूतत्वमगात्, प्रकृतिररुणाय जानकीनिर्वासनस्य तत्त्वार्थस्य कथनात् मार्गनामकं गर्भसन्धेरङ्गभूतमेवैतत् अवगन्तव्यम् । तथा हि दर्पणम् ।—“तत्त्वार्थकथनं मार्गः” इति । एतन् प्रजाररुणरूपव्यवसायात् अवलोकनकथनेन धैर्यं नाम नायकस्य सात्त्विकः गुणः कथितः । तथा च दर्पणे—“व्यवसायादवलोकनं धैर्यं विघ्ने महत्यपि” इति । अत्र गम्यस्य जानकीपरित्यागस्य भङ्गान्तरेण कथनात् पर्यायीकृतम् अलङ्कारः । मुञ्चत इत्येकक्रियया स्नेहादीनां सर्वेषामन्वयात् प्राचीनमतेन दीपकालङ्कारमेदेन संसृष्टः] ॥ १२ ॥

रामः । कः कोऽत्र भोः ! विश्राम्यतां भगवान् अष्टावक्रः ।

अष्टा । [उल्याय परिक्रम्य च] अये ! कुमारलक्ष्मणः प्राप्तः । (म)

[इति निष्क्रान्तः ।]

लक्ष्मणः । [प्रविश्य] जयति जयति आर्य्यः । आर्य्य ! तेन चित्र-
करेण अस्मदुपदिष्टमार्य्यस्य चरितमस्यां वीथिकायाम् (य)
अभिलिखितं, तत् पश्यतु आर्य्यः ।

(म) अत इति ।—अत एव भवन्तं राघवकुलधुरन्धरं तद्वत् दुर्वहभारोदहनसमर्थं-
तथा रघुवंशीयनरपतिगणायगण्यं वदन्तीति भावः । शरणागतसंरक्षणं भूत-
दया-प्रकृतिरक्षणादिधर्मगतयोगात् सत्यं हि भवान् विद्युतचरितानां रघूणामन्व-
वायविश्राभा इत्याशयः ।

(म) “नामूचितं विंशत् पादम्” इति भरतीकृते लक्ष्मणप्रवेशमभिधत्ते, अये इति ।

(य) चित्रं करोतीति चित्रकरः चित्रशिल्पी, पक्षान्तरं—चित्रः विचित्ररचना-
शक्तिसम्पन्नः करः हस्तो यस्य स कविरित्यर्थोऽपि व्यज्यते । वीथिकायामिति ।—
वीथिरिव इति वीथिका [स्थायं कन्] तस्यां—चित्रफलके चित्रश्रेयामित्यर्थः—
“पङ्क्तिवर्त्मगृह्णाङ्गेषु वीथिः वीथी च” इति रत्नकोषः । पक्षान्तरं—अस्य नाटक-
स्यास्मिन्नेति । [अत्र नाट्यकौशप्रशोभनसिद्धिहेतुभूतानां बीजादिपञ्चकानामन्यतमं
कार्य्यसन्धिसवतारयितुमपूर्वमेकं चित्रप्रदर्शनपाठवं कविः विन्यासाच्चक्रे । इत्थं हि
तत्र भवान् कालिदासोऽपि स्वकृतौ अववर्णत् । तद्वद्व्या—

“तथोर्यथाप्राथितमिन्द्रियार्थान् आसेदुषीः सञ्जसु चित्रवत्सु ।

प्राप्तानि दःखान्यपि दण्डकेषु सञ्चिन्त्यमानानि सुखान्यभूवन् ॥” इति ।

तथाहि सीतानंवांसनमवावापेक्षितं तन्निबन्धनचित्रदर्शनप्रयाससमारम्भः, निसर्गती-
-ऽनरालहृदया जानकौ नैसर्गिकं जनस्थानवगण्यलौकिकमौचित्यं सुखावगाहं गीता-
वरौसलिलञ्च स्मृतिपथे उदीयमानं सपदि उपभोक्तुं दोहदवती भविष्यति, भगवत्या
अरुन्धत्या शान्तया च पुरा तद्दोहदमवश्यमेव पूरणीयमित्याज्ञप्तम्, अतः तत्पूरणमिषेण
तद्विवासनं सुकरं भविष्यति इति एतदालिखितम् । सीताविवासनसिद्धये हि अस्य
चित्रप्रदर्शनप्रयासभूतः समापनम् । यदुक्तम्,—

“अपेक्षितानु यत्साध्यमारम्भो यन्निबन्धनः ।

समापनानु यत् सिद्धं तत् कार्य्यमिति सम्प्रतम्” ॥ इति ।

रामः । जानासि वत्स ! दुर्मनायमानां देवीं विनोदयितुम् ।
तत् कियन्तमवधिं यावत् ? (र)

लक्ष्मणः । यावदार्याया हुताग्ने विशुद्धिः । (ल)

रामः । शान्तम् । (व)—

तथैवोपवर्णितं महाकविना कालिदासेन,—

“प्रजावती दीहदशंसिनी ते तपोवनेषु सृङ्गयानुरेव ।

स त्वं रथौ तद्वपदेशनायां प्रापय्य वाञ्छीकपदं त्यजेनाम् ॥” इति ।

अत्र पुनः प्रोक्तकार्यसन्धेः प्रयत्नरूपावस्था विज्ञेया, यथा हि रत्नावल्याश्चित्रलंछनादि-
व्यापारः बत्सरजसमागमोपायत्वेन अङ्गीकृतः, तथाऽपि कविना करुणरससंमिश्रित
सीताविवासनरूपव्यापारसङ्ख्ये आलस्यसन्दर्शनरूपाऽतिलरान्वितः व्यापारः समारब्धः
इति समीचीनचित्तव्यं कुशाग्रैकबुद्धिभिः,—“प्रयत्नसु फलावाप्तौ व्यापरोऽतिलरान्वितः”।
इति लक्षणात् । नाव्यशास्त्रे भरतीऽपि,—

“अपश्यतः फलप्राप्तिं यो व्यापारः फलं प्रति ।

परं चीत्सुखगमनं प्रयत्नः परिकीर्तितः ॥” इति] ।

(र) जानासीति ।—भूयोभूयः सम्भूयमानं देवीदौर्मनस्यं कथं हि अपनेतुं विना-
दयितुञ्च सा शक्यते तत् त्वमेव सम्यक् जानासि इति भावः । अत्र देवीविनोदनमिच्छं
हि कार्यसन्धिमवतारयितुं लक्ष्मणेन आलस्यवली आनीतेति ज्ञेया । [अदुर्मनाः
दुर्मनाः भवन्ती इति अभूततद्भावार्थे दुर्मनःशब्दात् “भृशदिभ्यः” (३।१।१२पा०) इति
सूत्रेण क्यङि अन्त्योपः आत्मनेपदञ्च । यावद्वयोगादवधिर्मात्रं द्वितीया, किञ्चिद्दूर-
मित्यर्थः] ।

(ल) यावदिति ।—विशुद्धिरिति कर्तृपदमभवदित्यध्याहार्यया क्रिययाऽन्वितम् ।
“उपपदविभक्तोः कारकविभक्तिर्बलीयसी” इति न्यायात् न तद्वयोने द्वितीया ।
यावच्छब्दोऽनावधारणार्थकः ।

(व) शान्तमिति ।—अदृश्यमन्याव्यमित्यादिवृत्त्या असहिष्णुताप्रकाशकत्ववचनमिदं
शान्तपदमव्ययम् । अलीकपदस्यासत्वात् आधिष्ठितभूतत्वाच्चतर्दनष्टकरं पापजनकञ्च
व्याहृतं दूरीभूतमसु नेतदिदानीं श्रुतव्यं कथयितव्यमेत्यर्थः । इयं हि लोकांति ;
इदृजनानामनितमाशङ्कमानैः तदनुपलब्धिच्छेदमानैः हितैर्विभिरेवमेव हि आशीर्वचसा
अनिश्चयमभिधीयते किल । “शान्तोऽभियुक्तरसयोः पुंसि त्रिषु शनान्विते । अव्ययं
वारणे शान्तम्” ॥ इति मंदीनी ।

उत्पत्तिपरिपूतायाः किमस्याः पावनान्तरैः ? ।

तीर्थोदकञ्च वज्रिञ्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः ॥ १३ ॥

देवि ! देवयजनसम्भवे ! (श) प्रसीद, एष ते जीवितावधिः
प्रवादः ! (ष)—

कथं शान्तमित्युक्तम् ? तदेव सीपपत्तिकमाह, उत्पत्तीति ।—उत्पत्तेः जन्मतः प्रभृति इत्यर्थः, किंवा उत्पत्त्या जन्मना, परिपूतायाः,—शुद्धायाः । [एतेन कृत्स्नपूतत्वं निरस्तम् । शुक्लशीणितादियोगरूपबीजाधानकर्मणि जीवस्य यत् जन्म उच्यते तदपवित्वं, पश्चात् क्लेदादिसंवलितं गर्भाशयादभुमाववतरणं जन्म, तदप्यपवित्वम् । अतः संस्कारकर्मभिरैव योनिजनानां शुद्धिर्विहित्वा ; तथा हि याज्ञवल्क्यः,—“एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम्” इति । एतत् जरायुजानामेव सम्भवति, किन्तु अयोनिसम्भवत्वात् सीतायाः साऽप्यशुद्धिर्नास्तीति भावः । एतेनास्या अतीव पूतत्वं ध्वनितम्] । एवम्भूताया अस्याः शुद्धार्थं, पावयन्तीति पावनानि [नन्द्यादित्वात् ल्युः प्रत्ययः] अन्यानि पावनानि पावनान्तराणि [“मयूरव्यंसकादयश्च” (२।१।७२ पा०) इति नित्यसमासः ।] तैः पावनान्तरैः,—अपरैर्वज्रादिपवित्रतासाधनैः किम् ? सर्वमेतन्निष्प्रयोजनम् इत्यर्थः । अविवक्षितदीपायाः कथं शुद्धिरिति भावः । [अन्तरश्चन्द्रेण दीपश्चित्वादेव पावनवस्त्वपेक्षा नास्तीति गम्यते । यत् तु सीताया अप्रियरीक्षाऽनुमतिः, सा मूढानां लीकानां प्रत्ययार्थं, न तु तच्छुद्ध्यर्थमिति] । तीर्थानां गङ्गादीनामुदकं च वज्रिञ्च अन्यतः पावनान्तरादित्यर्थः, शुद्धिं न अर्हतः । अनलः ऋषिजुष्टं जलञ्च स्वेनैव पूतत्वात् पदार्थान्तराणि शोधयतः, अन्यत् किमपि वस्तु ततोऽवरत्वात् न वा तानि न वा तौ विशोधयितुं शक्नोति ; ततः जगत्यावनानां प्रकृतिपरिशुद्धानां शुद्ध्यर्थमन्यत् पावनविधानं पिष्टपेषणवत् व्यर्थमिति भावः । [अत्र पावनशुद्धीर्वस्तुतश्चैककपतया पथ्यमानात् पौनःकृत्यनिरासाय भिन्नवाचकतया निर्देशाच्च प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । स च एकयैवार्हत इति क्रियया तीर्थोदकवज्ररीरन्वयात् जायमानेन तुल्ययोगिताऽलङ्कारेण सङ्गीर्यते] । पद्यावक्तुं हस्तम् ॥ १३ ॥

(श) देवयजनसम्भवे । इति ।—देवा इत्यन्तेऽस्मिन्निति देवयजनं यज्ञभूमिः, वसुधरा वा, नैव, सम्भवयस्मादिति व्युत्पत्त्या सम्भव उत्पत्तिस्थानं यस्याः सा तथोक्ता, तत्त्वबुद्धौ । तथा च रामायणे अयोध्याकाण्डेय अष्टादशाधिकशततमं सर्गे अनन्यां प्रति सीतावचनम् ।—

कष्टं जनः कुलधनैरनुरञ्जनीय-
स्तन्नो यदुक्तमशिव न हि तत् क्षमं ते ।

“मिथिलाऽधिपतिर्वीरो जनको नाम धर्मवित् ।

क्षत्रकर्मस्थभिरतो व्याघ्रतः शक्ति मंदिनीम् ॥

तस्य लाङ्गलङ्कसस्य लघतः क्षेत्रमखलम् ।

अहं किलीखिता भित्त्वा जगतीं वृपतेः सुता ॥

... ..

अन्तरीक्षे च वागुक्ता प्रतिमाऽमागुषी किल ।

एवमेतन्नरपते ! धर्मण तनया तव ॥

ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा पिता मे मिथिलाधिपः ।

अवातो विपुलामृद्धिं मामवाप्य नराधिपः ॥” इति ।

(व) प्रसीदेति ।—खदीषयुतेः शीकीहिष्ठा मा भव इत्यर्थः ; यतः अपरिहाय्य-
त्वादपवादस्य लोकाप्रत्ययार्थे परीक्षा कृता, अतः विषादं विजहौहि इति भावः ।
जीवितावधिरिति ।—जीवितं जीवनमवधिः परिच्छेदः अस्य, आमरणं दुष्परिहरः
इति यावत् ; यद्वा जीवितं लोकजीवनं जीवसृष्टिरित्यर्थः, अवधिः यस्य सः ;
यावत् जगत् स्थास्यति तावत् इयं कथा प्रचरिष्यति इति भावः । प्रवादः,—रक्षीगृह-
स्थितिमूलकः चारित्र्यभंगशङ्कशयनिवन्धनः अस्त्रीकलौकापवादः इति यावत् ।

कथं हि एवमपवादरताः दुर्जनास्त्वेया न दृष्टिताः ? प्रत्युत अनुमीदिताः ;
इत्याशङ्क्य सम्प्रति सनिर्वेदं स्वानुष्ठितायामग्निपरीक्षायां हेतुमुक्त्वा आत्मदीपमपसार-
यति, कष्टमिति ।—कुलमेव धनं श्लाघ्यतया अनर्घतया च अवश्यरक्षणायैषां तैः,
तथोक्तैः जनैः, (कर्तृभिः) जनः,—लोकः, अनुरञ्जनीयः,—आराधयितुमेव योग्यः, सर्वथा
लोकानुरञ्जनमभिजनवतां परमं व्रतं, न तु तद्वृणु इति, इत्येव कष्टम्—
दुःखकरं तत् सत्यमात्रं सत् निरतिशयमेव व्यथयति मानसमिति, परच्छन्दानुवर्त्तनं
हि अतीव क्लेशप्रदमित्याशयः । (“कष्टम्” इत्येव कचित् “कष्टः” कश्चिच्च “क्लिष्टः” इति
पाठान्तरमस्ति, तदर्थस्तु,—कष्टः क्लेशदायकः जनः, अतिदुर्जन इति यावत् ; क्लिष्टः
अभ्यात् कारणात् दुःखितः इति भेदः) । कुलधनैस्तु दुर्गताः दुर्जनाः सृजनाः वा
सर्वे एव निर्विशेषेण अनुरञ्जनीया इति भावः । तत्—तस्मात् लोकादुरञ्जन-
व्रतानुपालनादेतीः, नः,—अस्माकं, (“मे” इति पाठान्तरम्), अशिवम्—अग्निं

नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा
मूर्ध्नि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि ॥ १४ ॥

वचः ते—तुभ्य यदुक्तं “वक्रिर्विशुद्धिमन्तरं नाहं त्वां यद्दीप्यामि” इत्येवंकथम् ।
तथा हि रामायणम् ;—

“प्राप्तचारित्र्यसन्देहा सम प्रतिमुखि स्थिता ।

दोषां नेवातुरस्येव प्रतिकूलाऽसि मे दृढम् ॥

तद् गच्छ त्वमनुज्ञाता यथेष्टं जनकात्मजे ! ।

एता दश दिशी भद्र ! कार्यमस्ति न मे त्वया ॥” इति ।

तत् न हि क्षमं—त्वयि तत् कथमपि न योग्यम् । त्वं साध्वी भवसि अशौचा-
नपि चारित्र्यभंशविषयकः संशयः त्वयि मे नासीत्, तथापि अलीकलीकापवाद-
परिजिहीर्षया मया तथाविधं कथमभिहितम् ; तत् तु सर्वथा त्वयि
अयोग्यमतस्तदिदानीमनुक्त्य कोपं मा कुर्विति भावः । अथवा, तत् तस्मात्
वस्तुगतिसमुच्चयेत्यर्थः, यदशुभममङ्गलं “यावदाय्याया हुताशने विशुद्धिः” इत्युक्त-
लक्षणवचनमिति यावत्, ते तव विषये नः अस्माकं त्वदेककीर्तिनां तव
निर्दोषतां जानतामित्यर्थः, उक्तमिदानीमुदीरितं तत् त्वयि न क्षमं नीचितं
सर्वथैवासमीचीनमिति । अवेदमाकृतम् ।—मिमत्वामित्रत्वाविशेषेण लोकांशरक्षणं
हि राजासुचितं पर्याप्तं कर्म, तथा च सर्वस्वभूतायाः तव उपरि किर्यान्कार-
मनुष्ठितवतां तव निर्दोषताञ्च जानतामस्माकं पुनः त्वया अवाक्प्रसरं प्रागनुभूतानां
तावतां दुःखानामनुत्तरणं सर्वथैवाकार्यम् ; सत्यप्येवं, तथापि प्रभावमहिम्ना
अन्तव्यमिति । उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन दृढयति, नैसर्गिकीति ।—तथा हि सुरभिणः,—
सुगन्धिनः [अत्र “तृतीयादिषु भाषितपुंस्त्वं पुंवद् गालवस्य” (७।१।७४ पा०) इति
सूत्रेण पुंवद्भावात् ‘सुरभेः’ इत्यपि रूपं भवति ।] कुसुमस्य मूर्ध्नि देवादीनां शिरसि
स्थितिर्नैसर्गिकी स्वाभाविकी इति सिद्धा—चिरप्रसिद्धा चेतनाचेतनसाधारण्यात्
इति यावत् ; चेतनैरवतंसकपेण अचेतनैश्च सवकाकपेण (शास्त्राये) धारणादिति
भावः । चरणैरवताडनानि—अवमर्दनानि न । अत्राभाणकः,—“सुधांशीर्जातेयं
कथमपि कलङ्कस्य कणिका, विधातुर्दोषोऽयं न च गुणनिधेस्तस्य किमपि । स किं
नामेः पुत्रो न खलु हरचूडार्चितमणिः, न वा ध्माकं हन्याज्जगदुपरि किंवा न
वसति ? ” इति वदिति भावः । अवेदमवधेयं,—सुरभित्वविशेषणीपादानात् इत-
राणि अत्र व्यभिच्यन्ते ; तथा हि, कुसुमानि तावत् द्विविधानि, कान्तिप्रधानानि

सीता । भोदु, अज्जउत्त ! भोदु, एहि पेक्खन्ना दाव दे चरिदं । * [इति उत्थाय परिक्रामतः] ।

लक्षणः । इदं तावदालिख्यम् ।

सीता । [निर्वण्यं] के एदे उवरि गिरन्तरहिदा उवत्युवन्ति बिअ अज्जउत्तं ? † (स)

लक्षणः । देवि ! एतानि सरहस्यानि जृम्भकास्त्राणि (ह),

* भवतु, आर्यपुत्र ! भवतु, एहि पश्यामस्मावत् ते चरितम् ।

† के एते उपरि निरन्तरस्थिता उपस्तुवन्तीवार्यपुत्रम् ?

कानिचित् यथा शास्त्रालिकुसुमानि, सुरभीणि च दमनकादीनि, उभयवन्त मालती-प्रभृतीनि । यतः हि तानि कान्यपि सौकुमार्यसौन्दर्यसौरभ्यादिगुणवन्ति, अतः न हि अमूनि पादविघातार्हाणि, उभयगुणवतान् वस्तुतो न तथेति । [अत्र सुरभिप्रसूनानां शिरसि स्थितिरिव तवापि प्रथितशसः स्वभावपूतत्वप्रशसा समुचिता एव, चरणाव-मदनानीव न हि त्वयि कृतककलङ्कारोपः समीचीनः इति विस्वप्रतिविस्वभावेन साधर्म्यावगमात् दृष्टान्तालङ्कारः ।—“दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनम्” इति लक्षणात् । केचित् तु पूर्वाह्णं प्रति परार्हस्य समर्थनरूपत्वात् सामान्येन विशेषसमर्थन-रूपमर्थान्तरन्यासे मन्यन्त] । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १४ ॥

(स) निर्वण्यं—सप्रणिधानमवलीक्येत्यर्थः ; (‘निर्वण्यनन्तु निष्ठानं दर्शनालोकने-क्षणम्’ इत्यमरः) । उपरि—ऊर्ध्वदेशे, व्योमपथमधिकृत्येति यावत् । निरन्तरस्थिताः,—नास्ति अन्तरमवकाशः यस्मिन् कर्मणि तद्वयथा तथा, अविरलभावेनान्योऽन्यविलम्बाः, घनसन्निविष्टा इत्यर्थः, उपचारार्थमिति यावत् । के नाम एते उपस्तुवन्ति इव—उपा-सते इव ? दिव्यास्त्रत्वात् एषाम् उपत्यवस्थानं युक्तमेव, नातः उपचारसमयविरोधः । तथा हि रामायणम् ।—

“उपतस्थुर्महार्हाणि सर्वाण्यस्त्राणि राघवम् ।

ऊचुश्च मुदिता रामं सर्वे प्राञ्जलयस्तदा ॥

इमे च परमोदार ! किङ्करास्तव राघव ! ।

यद् यदिच्छसि भद्रन्ते तत्सर्वं करवाम वै ॥” इति ।

(ह) सरहस्यानि—रहसि निर्जने भवा रहस्या गोप्याः (‘रहस्या स्त्री नदीभेदे गीपनोयेऽभिधेयकम्’ इति मैदिनी) आयुधप्रयोगसंहारकमन्त्रमेदाः इत्यर्थः, तैः सह

यानि भगवतः कृशाश्वात् (क) कौशिकम् (ख) ऋषिसुप-
संक्रान्तानि (ग) ; तेन च ताड़काबधे प्रसादीकृतानि (घ)
आर्यस्य ।

रामः । वन्दस्व देवि ! दिव्यास्त्राणि ।—

वर्त्तमानानि, जृम्भकास्त्राणि,—जृम्भयन्ति, सचेतनानां सम्प्रीडकत्वात् स्वलब्धीभूतान्
चित्रार्पितानि च निश्चलान् कुर्वन्ति इति जृम्भकाणि, तन्नामधेयानि साधिदैवतानि
ज्योतिर्मन्त्राणि दिव्यास्त्राणि । अस्यन्ते क्षिप्यन्ते इति अस्त्राणि ।

(क) कृशाश्वात्—कृशाश्वः विश्वामित्रस्य कश्चित् पूर्वपुरुषः प्रपितामहः, तस्मात् ।

(ख) कौशिकं—विश्वामित्रम् । कुशिकः विश्वामित्रस्य पितामहः, गाधिर्नाम राजा
तस्य पिता । कुशिकस्य गोवापत्यं पुमान् कौशिकः, [“ऋष्यन्धक” (४।१।११४ पा०)
इत्यादिना अण् ।]

(ग) उपसंक्रान्तानि—उपगतानि । [“उपसंक्रान्तानि” इति कर्त्तरि प्रयोगात्
स्वयमेव तानि दिव्यास्त्राणि आगत्य कौशिकमुपगतानीति प्रतीयते । परन्तु उपरिष्ठात्
कविः “कृशाश्वः परःसहस्रपरिवत्सरान्नेवासिने कौशिकाय” इत्यादिसन्दर्भेण,
भगवान् कृशाश्वः स्वाधिगतानि तपस्तेजसा आप्याशितानि तनयभूतत्वमाप्नुवन्ति सर्वा-
स्त्राणि सहस्रपरिवत्सरान् व्याप्य शुश्रूषमाणाय अन्नेवासिने नम्रु कौशिकाय स्वप्रसाद-
भूततया अर्पित इति अभ्यधात् । तथा हि रामायणम्—

“सर्वास्त्राणि कृशाश्वस्य पुत्राः परमधार्मिकाः ।

कौशिकाय पुरा दत्ता यदा राज्यं प्रशासति ॥

तेऽपि पुत्राः कृशाश्वस्य प्रजापतिस्तप्तसुताः ।

नैकरूपाः सहावीर्याः दीप्तिमन्तो जयावहाः ॥

* * * *

तानि चास्त्राणि वेत्त्येष यथावत् कुशिकात्मजः ।

अपूर्वाणाञ्च जनने शक्नो भक्तय धर्मावित् ॥” इति ।

(घ) प्रसादेति—प्रसाद्यते सन्तुष्यते मनी येषु कार्येषु तानि प्रसादानि मानुषह-
दानानि । अप्रसादानि प्रसादानि कृतानि प्रसादोक्तानि, अनुकम्पया प्रदत्ता-
नीत्यर्थः । आर्यस्य—आर्याय रामभद्रायेत्यर्थः (शिषे षष्ठी) ।

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तद्वा
 परःसहस्राः शरदस्तपांसि ।
 एतान्यपश्यन् गुरवः पुराणाः
 स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि ॥ १५ ॥

एतेषां दिव्यत्वं तेजोमयत्वं साधिदैवतत्वञ्च विशिष्य प्रतिपादयितुं भक्त्यन्तरेणाभ्युप-
 गमप्रकारं विवक्षन् प्रसीति, ब्रह्मेति ।—ब्रह्मादयः,—हिरण्यगर्भादयः कृशाश्वान्ताः
 तमसां निहन्तारः, पुराणाः,—प्राचीनाः आदिभवा इति यावत्, गुरवः,—शासितारः,
 (“मुनयः” इति वा पाठः) । ब्रह्मणो—वेदस्य ब्राह्मणस्य वा उपचारात् जगतः अपि
 वा (“वेदसात्त्वं तपो ब्रह्म” “ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः” इत्यभ्युपगमः) । हिताय—
 रक्षणाय, सहस्रात् परा इति परःसहस्राः बहुसहस्रा इत्यर्थः, [“परःशताद्यास्ते येषां
 परा संख्या शताधिकात्” इत्यमरः । “पञ्चमी भयेन (२।१।३७ पा०) अत्र सूत्रे
 पञ्चमी” इति धीगविभागात् समासः, राजदन्तादित्वात् सहस्रशब्दस्य परनिपातः ।
 पारस्करादित्वात् सुडागमः । मयूरव्यंसकादित्वात् वा समासः] । शरदो वर्षाणि,
 (“स्यादृतौ वत्सरे शरत्” इत्यमरः । व्यासार्थे द्वितीया) । तपांसि तद्वा कायशीषकराणि
 बह्वविधानि दुष्कराणि व्रतानि सेवयित्वा । एतानि—अस्त्ररूपाणि, अस्त्ररूपेण परि-
 णतानोत्यर्थः, तपोमयानि—तपस उद्भूतानीत्यर्थः, स्वानि—स्वकीयानि, तेजांस्येव
 अपश्यन्—ऐक्षिषत । ब्रह्मादिकृशाश्वान्तानां तपोधनानां चिरोपार्जिततपोमयानि
 व्यपेतरजांसि तेजांसि एव जृम्भकास्त्राणि इति भावः । पुराण-ऋषीणाम् तपस्तेजः-
 सम्भूतत्वात् अस्त्राकान् सन्तानपारम्यर्थ्यक्रमेण गौरवाधायकत्वात् च सबहुमानमभि-
 वन्दितुमुचितानि इति रामस्याशयः । जृम्भकास्त्रप्रदानमुक्तं रामायणे—

“कामरूपं कामरुचिं मोहमावरणं तथा ।

जृम्भकं सर्पनाथञ्च पयानवकणौ तथा ॥

कृशाश्वतनयान् राम ! भास्वरान् कामरूपिणः ।

प्रतीच्छ मम भद्रन्ते पादभृतीऽसि राघव ! ॥

* * * *

राम प्राञ्जलयो भूत्वाऽश्रुवन् मधुरभाषिणः ।

इमे अ नरशार्दूल ! शाधि किं करवाम ते ॥” इति ।

[अत्र हि महास्त्राणां महापुरुषाणाञ्च गुणप्रख्यापनात् उदात्तालङ्कारः । तथा

सीता । णमो णमो एदाणं । * (ङ)

रामः । सर्वथा इदानीं त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्ति । (च)

* नमो नम एतेषाम् ।

प्राचीनतमानां ब्रह्मादीनां तावत्फलरूपास्त्राणाम् अद्भुतपदार्थानां प्रत्यक्षमाणत्व-
प्रकटनात् भाविकालङ्कारः । “स्त्रान्येव” इत्यत्र रूपकश्च ; इति सङ्कीर्ण्यते । इतमुप-
जातिः ;—“अनन्तरीदोरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः” इति लक्षणात् ।
उपजातयो हि चतुर्दश भावन्ति—“भेदा भवन्तीह चतुर्दशास्याः” इति बाणोभ-
योक्तेः । उपजातीनां प्रसारी कृतेऽयं “बाणौ” नाम द्वितीयो भेदः । यथा प्राकृत-
पिङ्गल—“कौर्त्तिबाणौ माला शाला हंसौ माया जाया बाला । आर्द्रा भद्रा प्रेमा
रामा ऋद्धिबुद्धिसासां नामानि ॥” इति ॥ १५ ॥

(ङ) एतेषामिति सन्ध्यासामान्यविवक्षया षष्ठी । क्वचित् “एदेह” इत्येव पाठः,
तस्य “एतेभ्यः” इति संस्कृतम् ।

(च) त्वत्प्रसूति—तव सन्ततिमन्महंशपरम्परामित्यर्थः । उपस्थास्यन्ति—उपगमि-
ष्यन्ति, तत्पुत्राधिकृतानि भविष्यन्तीत्यर्थः । [एतेन पुं प्रजे जनिष्येते इति सूच्यते ;
स्त्रीप्रजात्वे जृम्भकास्त्राणामुपस्थानमसङ्गतं स्यादित्यवधेयम्] । भगवतः कौशिकानु-
यङ्गदेतानि मामारभ्य अन्महंश्यान् सर्वानेव उपसंक्रमिष्यन्तीति भावः ।

आन्विष्यप्रदर्शनप्रसङ्गेन, प्रथमतः एव रघुकुलराजश्रियः सुदृढं प्रतिष्ठापकानां
भगवतः रामभद्रस्याभ्युदयैकनिदानभूतानामन्ववायक्रमेण तदङ्गभुवः उपसंक्रम्य
कलधौतविधौतां सूर्यवंशकौर्त्तिच परितः प्रथयतां जृम्भकास्त्राणास्त्रीपवर्णनमिषेणापूर्व-
मेकं कवित्वकौशलं प्रस्तुतमकारि कविना अस्त्रेतिहस्तवर्णनावसरे ; एतेषां तपस्तेजी-
मयत्वेन प्राधान्यमवगत्य पुरतश्चैतेषामुपन्यास उचित इति विभाव्य च भगवता राघ-
वेण अपि सबहमानमेतानि उद्दिश्य अवन्दिषत । अतः सत्त्वेऽपि प्राथमिकवृत्तान्ते
रामभद्रजननादौ तदनङ्गापयित्वा इतः प्रवृत्ति एव चित्रदर्शनमनुष्ठितमिति सुधीभि-
रनुसन्धेयम् ।

[अयं हि प्रकरी नाम सन्धिरनुमीयते, इति केचित्, तथा हि प्रसङ्गसङ्गतिक्रमेण
अभिहितानामेकदेशवृत्तीनां वस्त्राणामुपवर्णनमेव प्रकरी नाम सन्धिः, तदुपवर्णितान्
वस्तु स्वकीयं फलमसाधयत् नाटकप्रतिपाद्यस्यैव वस्तुनः सुमहदुपकारकं भवति ।
यथीक्तं दर्पणे—

सीता । अणुगृहीदस्मि । *

लक्षणः । एष मिथिलावृत्तान्तः ।

सीता । अहंहे ! दलन्तणवणीलुप्यलसामलसिणिहमसिण-
सोहमाणमंसलदेहसोहगेण विह्वलमिदताददीसमाणसीम-
सुन्दरसिरी अणादरखण्डदसङ्करसरासणो सिहण्डमुहमुह-
मण्डलो अज्जउत्तो आलिहिदो । १* (छ)

* अनुगृहीतास्मि ।

+ अहो ! दलन्तवनीलोत्पलश्यामलस्निग्धमसृणशीभमानमांसलदेहसौभाग्येन
विह्वयस्तिमिततातटदृश्यमानसौम्यसुन्दरश्रीः अनादरखण्डितशङ्करशरासनः शिखण्डमुग्ध-
मुखमण्डल आर्य्यपुत्र आलिखितः ।

“प्रासङ्गिकं प्रदेशस्थं चरितं प्रकरो मता ।

प्रकरो नायकस्य स्यात् न स्वकीयं फलान्तरम्” ॥ इति ।

यथा हि शाकुन्तले चूटाङ्गुरमवचिन्वतीनां चेटीनामवतारणा, तथैवेयं प्रकरोत्याख्यायते
इति । यद्यपीयं प्रकरो, भावप्रकाशिकामतेऽव कथञ्चिदुपपद्यते, तथापि नव्यमतं न
तथा, यथा कुलपत्यङ्के रावणजटायुसंवादमवतार्य जटायोर्मोचादिप्राप्तिप्रस्ताववतारः,
प्रासङ्गिकेतिवृत्ततया अवान्तरचरितोपवर्णनमिति ध्येयम् ।

(छ) इदानीमभिव्यक्तां रतिं विभावादिना सुस्फुटं प्रकाशयितुं सीतारूपा-
लम्बनविभावानुगतं विप्रलम्भावान्तरभेदं पूर्वरामम् ओजोगुणमयीं गौडरीतिविनिबद्धां
स्वाधिकृततामुत्कलिकाप्रायां रचनापद्धतिं विन्यस्य प्रसूति, अहो इत्यादिना ; तथा हि—

“श्रवणात् दर्शनाद्वापि मिथः संकटरागयोः ।

दशाविधाषो धीऽप्राप्तौ पूर्वरामः स उच्यते ॥” इति ।

अहो इति ।—अहो—विस्मयानन्दसंयोगे ; दलतीति दलत् विकसत् यत्
नवनीलोत्पलम् उद्भिद्यमानेन्दोवरमित्यर्थः, तदिव श्यामलं मेचकं, स्निग्धं मेदुरं
कोमलञ्च, मसृणं कार्कश्यादिरहितं विस्मरञ्च, शोभमानम् अङ्गसौष्टवात् सुन्दरं
मांसलं मुघटितदृढमांसवदित्यर्थः, यद्वेह तस्य यत् सौभाग्यं सौन्दर्यं तेनोपलक्षितः ।
विह्वयेत्यादि ।—विह्वयेन आश्चर्य्येण शोभातिशायित्वादित्यर्थः, स्तिमितः निश्चलः
आह्लादनिर्भराद्रहदयः इति यावत्, तथाविधेन तातेन पित्रा जनकेन दृश्यमाना
वृक्षनीत्यमाणा सौम्या निसर्गशोभाभूभिः प्रशान्तेति यावत्, सुन्दरी मनोहारिणी

लक्षणः । आर्य्य ! पश्य ।—

सम्बन्धिनो वशिष्ठादीनेष तातस्तवार्चति ।

गीतमस्य शतानन्दो जनकानां पुरोहितः ॥ १६ ॥

रामः । द्रष्टव्यमेतत् ।—

जनकानां रघूणाञ्च सम्बन्धः कस्य न प्रियः ? ।

यत्र दाता ग्रहीता च स्वयं कुशिकनन्दनः ॥ १७ ॥

दिव्यवर्धः, श्रीः श्रीभा यस्य तथाक्तः, “श्रीभासम्पत्तिपशासु लक्ष्मीः श्रीरपि गद्यते” इति विश्वः । अनादरेत्यादि ।—तथा अनादरेण अवलोलया आधासं विनोदित्यर्थः, खण्डितं भग्नं शङ्करशरासनं हरधनुयंनं तथोक्तः । शिखण्ड्यादि ।—अपि च शिखण्डेन काकपक्षेण (“बालानान्तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः” इति हलायुधः ।) सुग्ध सुन्दरं, श्रीभमानमित्यर्थः, (“सुग्धः सुन्दरमूढयोः” इति मेदिनी ।) सुखमखलं यस्य तथोक्तः, आर्य्यपुत्रः, राम इत्यर्थः, आलिखितः,—चर्चितः । [अत्र रामस्य महत्त्ववर्णनात् उदात्तालङ्कारः । अत्र शङ्काररसानुगुणैः वाग्बेदादिभिः मधुरताया नायकगतायाः सुसमञ्जसमालिखितत्वात्, ललिताख्यः सार्वत्विकी नायकगुणः वर्णितः] ।

अथ सोतायाः निरतिशयां प्रीतिं तरसा समेधयितुं स्निग्धगुरुजनेषु जनकानाम् ऋत्विजाञ्च प्रगाढप्रणयित्वं स्फुटतया विवक्षीति, सम्बन्धिन इति ।—एषः तव तातः जनकः, जनकानां जनकापत्यभूतानां, पुरोहितः ऋत्विक् [पुरः अग्रे धीयते स्थाप्यते इति दधातेः कम्बणि क्तः] मन्त्राद्युपदेशार्थं सर्वोपरि स्थापितः दुष्टादिकर्मणि उपदेशको गुरुः इति यावत् । गीतमः, अहल्यायां जातः गीतमस्य महर्षेः तनूजः, शतानन्दः तन्नामत्रेयः, एष हि सर्वजनविदितः जनकपुरोधाः । सम्बन्धिनः,—अभिनवविवाहजन्यसम्बन्धवतः ऋषित्वादात्मयीयाश्च, वशिष्ठादीन् अर्चति सबहुमानं प्रत्यङ्ग कृति । [अत्र प्राकरणिकयोः शतानन्दजनकयोः कर्तृत्वेन एकस्यामर्शनक्रियायामन्वयात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ।] ॥ १६ ॥

स्वगौरवाभ्यर्थं कनिदानस्य कुशिकनन्दनस्योपरि समुचितां सहृदाञ्च भक्तिं प्रदर्श्य जनकरघर्षशमसम्बन्धमखिललीकहितकारत्वनोत्कीर्णयति । जनकानामिति ।—रघोः गोदापत्यानीति रघवस्तेषाम् । जनकानां जनकवंशीयानाम् । [उभयद्वयतद्राजत्वात् संज्ञायां बहुवचो लृक्] । सम्बन्धः विवाहनिबन्धनमित्यर्थः, कस्य जनस्य न प्रियः प्रीतिः करः? यत्र यस्मिन् वैवाहिके सम्बन्धे, कुशिकनन्दनः रामः कुशिकस्य पौत्रः विश्वामित्रः

सीता । एदे खु तत्कालकिदगोदानमङ्गला चत्तारो भादरो
बिवाहदिक्खिदा (ज) तुल्लो । अल्लो ! जाणामि, तस्मिंज्जेव
प्पदेसे तस्मिंज्जेव काले वत्तामि । * (भ)

* एते खलु तत्कालकृतगोदानमङ्गलाश्चत्तारो भादरो विवाहदीक्षिता यूयम् ।
अहो ! जानामि, तस्मिन्नेव प्रदेशे तस्मिन्नेव काले वत्ते ।

स्वयं दाता दानकर्ता यहीता च । उभयोरेव कुलथीः पूज्यत्वात् विश्वामित्रे दातृत्व-
यहीतत्वापचारः । [“कुशिकनन्दनः” इति पदोपादानात् प्राक् विश्वामित्रस्य ज्ञातत्वात्
तद्भावेन वाऽसौ महाभागः इदानीं कठोरतपसेनीलम्बस्य ब्रह्मर्षित्वस्याभिमानं परिहृत्य
परममुद्धूततया अस्माकमनिशं सौख्यमावहति इति व्यज्यते, अतस्तेभ्योरेव कुलथी
भूरीणां दानयज्ञप्रयोजकस्यापाराणामनुष्ठानात् महोपकारकत्वेन दातृत्वयहीतृत्व-
प्रशंसा तदीया सुसङ्गता अविरुद्धा चैवेति भाव्यम् । उभयकुलपूज्यत्वात् तदाश्रया
कन्यादानयज्ञप्रयोजीः सम्पन्नत्वाच्चेति भावः । अत एवादीप्तालङ्कारः,—प्रस्तुतेऽस्मिन्
वैवाहिकसम्बन्धे महत्त्वमावेदयितुं तत्सम्बन्धितपीधनावश्यामितरुद्धस्त्रीत्वीर्त्तनात् ।
तथा हि—“यद्वाऽपि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत्” इति दर्पणः ।] ॥ १७ ॥

(ज) तत्कालेत्यादि ।—न एव कालः तत्कालः, विवाहप्राक्कालः इत्यर्थः [तत्-
कालस्य अतीवाद्वादकरत्वेन तेषु प्रसिद्धत्वात् तस्य तत्कालेनोपादानमिति बोध्यम्] ।
तस्मिन् कृतं गवां केशानां दानं छेदनं तर्ह्य मङ्गलं शुभकर्म येषां ते तथोक्ताः ।
[“गौर्नादित्ये वलीवर्द्धं क्रतुभेदधिमेदधीः । स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्या भूमी च
सुरभावपि । पुंस्त्रियोः स्वर्गवज्राब्जगश्चिद्व्याणलीमसः ॥” इति विश्वः] । [“दी छेदं”
इति देवादिकस्य दीधान्त्याः] अथवा गावः स्त्रीमानि, केशाः इत्यर्थः, दीधन्तं
खण्डयन्ते यत्र कर्मणि इति अधिकरणव्युत्पत्त्या केशान्ताख्यं दीधकर्म उच्यते, तर्ह्य
मङ्गलं माङ्गलिकं कर्म, तत् कृतं यथाशास्त्रमृत्विग्भिरनुष्ठितं तेषां तथोक्ताः ;
यथाविधि तत्कर्मनिष्पादनात् शुभां सुषमाप्नादधतः इत्यर्थः । तथा हि मनुः,—
“केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यवन्दीर्घाविंशे वैश्यस्य द्वाधिके
ततः ॥” इति । अतः रघौ कालिदासः,—“अद्यास्व गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां
निरवर्त्तयन् गुरुः” इति । एतद्दि कर्म विवाहात् प्राक् क्रियते । केचित्तु तु—
गवां पशुस्त्रिणोनां धेनूनां दानं पात्रेषु त्यागः तद्वर्षं वा माङ्गलिकं कर्म ; दम्पत्योः

रामः । एवम् । (ज) —

समयः स वर्त्तत इवैष यत्र मां

समनन्दयत् सुमुखि ! गीतमार्पितः ।

अयमागृहीतकमनीयकङ्कण-

स्तव मूर्त्तिमानिव महोत्सवः करः ॥ १८ ॥

दौर्घ्यायुष्कामनयेवेतत् क्रियते इति व्याचक्षते । विवाहदीक्षिताः,—उद्वाह-
संस्कृताः [दौचधातीः भौवादिकस्य कक्षरि क्तः] ।

(क) अहो इति ।—जानामि अनुभवामि मन्ये इत्यर्थः, अह तस्मिन्नेव प्रदेशे—
जनकालये विवाहाधिष्ठितस्थाने, तस्मिन्नेव काले—हरधनुर्भङ्गादिकाले इत्यर्थः, वत्त
—अस्मि । अहो ! चित्रकारिणा अपूर्वमालिखितं, यतः स एव कालः देशश्च इदानीम्
अतीतः दूरस्थः अपि प्रत्यक्षीभूततया आभाति नः । [अतोते चाऽनुप्राणितः भाविका-
लङ्कारः] ।

(ज) एवम्—अस्येवेति शेषः, यद्ददसि तत्तथैवेत्यर्थः ।

इदानीं रूपभूषणादिरूपकद्दीपनविभावैरुद्बुद्ध नायकगतं पूर्वरागमभिधातुं पुरत-
स्त्वावतु तद्गतमनुभवमभिव्यनक्ति, समय इति ।—हं सुमुखि । स एष समयः,—वैवा-
हिकः कालः, वर्त्तते इव—अतीतोऽपि इदानीन्तन इवानुभूयते इत्यर्थः । यत्र—यस्मिन्
समये, सम्प्रदानसमये इत्यर्थः, गीतमार्पितः,—गीतमेतन् गीतमनयेन पुरोधसा
शतानन्देन मम करे स्थापित इत्यर्थः, (एष हि चिरन्तनः सदाचारः प्रचरति, तथा हि
भवदेवः,—“ततो आमाताऽऽचान्तः मङ्गलौषधिलिप्तं दक्षिणहस्तेन तादृशमेव
कन्यायाः दक्षिणहस्तं स्वहस्तेपरि निदध्यात्” इति) । आगृहीतं परिहितं, कमनीयं
सुन्दरं कङ्कणं वलयं वैवाहिकसूत्रं वा येन तथाविधः, समन्ताद्भूतवचिरहेम-
वलयः इत्यर्थः, “कङ्कणं करभूषायां हस्तसूत्रे च शृङ्गारं” इति हैमः । [एतेन सुसुखीति-
पदसमभिव्याहारात् सीतायाः वदनकमलचाकृताऽतिशायित्वं करदण्डालसैवुमाय्य-
भुमत्वञ्च ध्वनितम्] ; अथवा—आगृहीताः शृङ्गारमूलकसात्त्विकभावविशेषाणां
स्वेदवेषधरीमाञ्छादीनामुदयात् सम्यक्तया स्वीकृताः कमनीयाः स्पृहणीयाः
कङ्कणाः तदाकाराः स्वेदजलजवाः यस्मिन् तथाविधः, अयं तव करः, मूर्त्तिमान्
सविशदः, महोत्सवः महामह इव मां समनन्दयत् नितरामपिप्रयदित्यर्थः । [अत्र

लक्ष्मणः । इयमार्या, इयमपि आर्या माण्डवी, इयमपि बधूः श्रुतकीर्तिः । (८)

सीता । बच्छ ! इयं पि अपरा का ? * (८)

लक्ष्मणः । [सलज्ज्वलितं स्वगतम्] अये ! जर्मिलां पृच्छति

* वत्स ! इयमपि अपरा का ?

पूर्वाह्णं अतीतस्यापि कालस्य इदानीन्मनत्वेन उत्कटेककोटिकतया प्रतीयमानत्वात् भावाभिमानिनी क्रोधोत्प्रेक्षा ; पराह्णंऽपि तथैव महीक्षवत्वरूपगुणावगाहितया गुणोत्प्रेक्षा ; ताभ्याश्चाङ्गतस्य भूतस्य वस्तुनः प्रत्यक्षायमाणत्वेन अभिधानात् विच्छिन्निविशेषाद्यभिधायकतया भाविकालङ्कारः 'ध्वनितः, प्राक्प्रत्यक्षीभूतानां हि वस्तूनामुपवर्णने इदानीं प्रत्यक्षायमाणत्वोक्तेरिति । मञ्जुभाषिणी इत्यम् ।—“सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी” इति लक्षणात् । वृत्तमिदं हि तर्थादशाक्षरपादच्छन्दसां २७९६ तमप्रकारान्तर्भूतम् ॥ १८ ॥

(८) चित्रे हस्तं निर्दिश्य अभिधत्ते, इयमिति ।—इयमार्या—भवती, (सीतां प्रति इयमुक्तिः) । माण्डवी, राजर्षेः जनकस्य कनौयसः भ्रातुः कुशध्वजस्य ज्येष्ठा कन्या भगवतपत्नी । अनयोस्तु ज्येष्ठभ्रातुः भार्यात्वेन मातृसमानत्वात् आर्यापदेनाभिधानम् ; तथा हि वृद्धस्यतिः,—

“मातुःश्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृश्वसा ।

श्वशूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥” इति ।

श्रुतकीर्तिः,—शत्रुघ्नपत्नी कुशध्वजस्य कनिष्ठा कन्या, कनिष्ठभ्रातुः पुत्रसदृशत्वात् तद्भाष्यांशः स्तुषात्वेनाभिधानम् ; तथा हि मनुः,—

“पितेव पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठी भ्रातृन् यथोचसः ।

पुत्रवच्चानुवर्त्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥” इति ।

(८) महामनाः लक्ष्मणः ज्यायसां सोदराणां सविधे सदाचारं सम्यक् अजतमेव विधातुं स्वविनीतत्वञ्च दर्शयितुं लज्जया स्वपत्नीमूर्मिलामप्रदर्श्य माण्डवीतः प्रभृति चित्रं दर्शयितुमारभे, तद्वद्वा अपारप्रणयपीयूषधाराप्रवाहिनी मुग्धा-वैदेही अप्रतिमं वाक्पथ्यं विकाशयितुं प्रच्छति,—वत्स इत्यादि ।

आर्या !! भवतु अन्यतः सञ्चारयामि । (ङ) [प्रकाशम्] आर्य्ये !

दृश्यतां द्रष्टव्यमेतत् । अयञ्च भगवान् भार्गवः । (ठ)

सीता । [ससम्भ्रमम्] । कम्पिदस्मि । * (ण)

रामः । ऋषे ! नमस्ते ।

लक्ष्मणः । आर्य्ये ! पश्य अयमार्य्येण—” [इत्यङ्गीते] (त)

रामः । [साचेपम्] । (थ) वत्स ! बहुतरं द्रष्टव्यमस्ति । अन्यतो दर्शय । (द)

* कम्पिताऽस्मि ।

(ङ) सलज्जेति ।—लज्जया सह वर्तमानं सलज्जं, तथापिधं क्षितभीषद्वसनं यस्मिन् कर्मणि तत् । स्वस्त्रीविषयकप्रव्रीदयात् लज्जा नृदुःसितश्च युगपदेवीदियायेत्यर्थः । स्वगतम्—आत्मगतमभिदधे इत्यर्थः ।—“अत्रायं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम्” इति लक्षणात् । भवतु—सत्यप्येवं तथापीत्यर्थः, अन्यतः—भयानकरसभाव-बहुलं आलेख्ययान्यस्मिन्नग्रे इति यावत्, सञ्चारयामि—आर्यायाः दृष्टिं विनिवेशयामित्यर्थः, कर्मिलाहत्तानं विस्मारयितुमिति भावः ।

(ठ) प्रकाशम् इति ।—“सर्वत्रायं प्रकाशं स्यात्” इति लक्षणात् स्फुटमभिधत्ते इत्यर्थः । द्रष्टव्यमेतत्—द्रष्टुमुचितं भार्गवविजयालेख्यं, रामस्य विजयवार्तासंस्पृ-त्वादेतस्येत्यर्थः, पशुः सर्वतः कोर्तेः प्रथनेन सतीनां महाह्लादकरत्वाद्वा इत्यर्थः । भगवान्—विष्णोकोपूज्य इत्यर्थः, भार्गवः—परशुरामः । उदाहृक्रियां समाप्य मिथिलायाः प्रत्याह्वतानां रामादीनां निधनाय क्षत्रान्तकः परशुरामः हरधनुर्भङ्गात् तद्वीर्यमसङ्गिणः पथि उदीयमानः अभूत्, रामस्तु तं पराजिग्ये, इति रामायणी वार्ता ।

(ण) ससम्भ्रममिति ।—भौत्यादिजनितत्वरया सहितम्* । कम्पिता—वेपथु-मतौ । भार्गवस्य भीष्मवपुषः समालोकनात् भयानकरसावेशात् कम्पनं वेदितव्यम् ।

(त) आर्य्येण इति ।—वैष्णवं श्रारासनं समारोप्य समाकृष्टतेजाः निगृहीतश्च इति वाक्यशेषः, अयञ्च भगवान् भार्गवः इति पूर्वेष्वान्वयः ।

(थ) साचेपमिति ।—सप्रतिषेधम् । लज्जणसमीरितं वचः प्रतिषिज्येत्यर्थः . अथवा, आनेपेण—कटेन सह । [“क्षिपु निरसने” इति धातोः भावे घञि रूपम्] ।

(द) वत्सेत्यादि ।—भगवतः मूसुरस्य परशुरामस्य पराभवीत्कीर्तनस्य सता-

सीता । [सखेइवहुमानं निर्बन्धं] । सुष्टु, सोहसि अञ्जउत्त ।
एदिणा विणअमाहप्पेण । *

लक्षणः । एते वयमयोध्यां प्राप्ताः ।

रामः । [सास्त्रम्] । (घ) स्मरामि हन्त स्मरामि ।—

जीवन्मु तातपादेषु नवे दारपरिग्रहे ।

माढभिस्त्रिन्धमानानां ते हि नो दिवसा गताः ॥१६॥

* सुष्टु शोभसे आर्यपुत्र ! एतेन विनयमाहात्म्येन ।

मननुमतत्वात्, प्रत्युत, महता निन्दाम्रवणस्य प्रत्यवायजनकत्वात् स्वबोध्यशसः च
आत्मना श्रुतमयोग्यत्वात् तत्कथनव्यवसायात् लक्षणः प्रतिषेधितः ; [एतेन
अनात्मप्राप्ताकरवात् नायकस्य धीरोदात्तत्वं सूचितमिति बोध्यम् । तथा हि,—
“अविकल्प्यः समावान् अतिगम्भीरो महासत्त्वः । स्थेयान् निगूढमानी धीरोदात्तो
दृढव्रतः कथितः ॥” इति] । अन्यतः दर्शय—अन्यत्र लिखितं वक्षु निभालयेत्यर्थः ।

सखेइवहुमानमिति ।—रामस्य धीरोदात्तोचितव्यवहृतिं दृष्ट्वा तस्मिन् सीतायाः
निर्भरसखेहाविर्भावः, सत्यपि तस्मिन् महति बोध्यं, अत एव हिजस्वीपरि तदाहितत्वेन
निन्द्यत्वेन तद्दर्शनौत्सुक्यपरिवर्जनदर्शनात् बहुमानस्य, ताभ्यां सह वर्त्तमानं यथा तथे-
त्यर्थः । सुष्टु—प्रशंसार्थकमव्ययम् । विनयमाहात्म्येन—विनयस्य प्रागुपदर्शितस्य
माहात्म्येन महिमभूयस्येत्यर्थः, [एतेन महतः भार्गवस्य निजतिरुपं महाजनलाघवं,
स्वविजयरूपं गौरवञ्च द्रष्टुमशक्यत्वेन, राघवस्य माहात्म्यम्, अतिविनयित्वञ्च सूच्यते] ।

(घ) सास्त्रमिति ।—विदेहात् (वर्त्तमानाभिधा “विहृत्”) अयोध्यामुपगतस्य राघवस्य,
किंश्चिद्विवसानन्तरमेव तद्राज्याभिषेचनमनुतिष्ठतः पितुः स्वर्गतिमनुकृत्य निर्भरशोक-
मश्रियस्य, अयोध्यावृत्तान्तप्रवणसमकालं हि निर्भरम् अश्रुपातः अजायत इत्यवधेयम् ।
हन्त—खेदे । स्मरामि,—स्मरामीति हिरावृत्तिः गुरुविशोगकृतोद्दण्डसत्तापद्योतिका,—

“विवादे विष्मये हर्षे शोके दैन्येऽवधारणे ।

प्रमादने सम्भ्रमे च हिस्त्रकृत्तिर्न दृष्यति ॥” इत्याम्रवचनात् ।

तत्कालसम्भूतमुदन्तजातमिदानीं कृतिपथमाकृष्टमित्यर्थः । तद्दृत्तान्तस्य शोकसङ्कुल-
त्वात् तद्वेगं सोढुमशक्नुवतः रामस्य सखेदीप्तिरियम् ।

श्रीककारणानां संस्मारकतां विशदीकर्तुं स्मरणप्रकारमभिदधाति, जीवन्-
स्त्विति ।—तातपादेषु जनके “एकत्वं न प्रयुञ्जीत गुरावात्मनि चेन्नरे” इत्यादि-

इयमपि तदा जानकी—

प्रतनुविरलैः प्रान्तोन्मीलनमनोहरकुन्तलैः

दशनमुकुलैर्मुग्धालोकं शिशुर्दधती मुखम् ।

स्मरणात् गौरवात् बहुवचनम् । (पादशब्दप्रयोगस्तु तेषामतिपूज्यत्वदीतनाथ,—
“उत्तमानां स्वरूपं तु पादशब्देन भण्यते” इति दर्शनात् । स्वर्गतस्य पितुः
नामोच्चारणस्य सपदि श्रीकावेगकरत्वात् गुरुनामग्रहणप्रतिषेधाच्च दशरथ इति
नामग्रहणं नाकारि इत्यवधेयम्) । जीवस्तु विद्यमानेषु सत्सु, नवे दारपरिग्रहं
परिणये सति, मातृभिः कौशल्यादिभिः, चिन्त्यमानानां कथं हि एतेषां समयः
सुखेन गमिष्यति, इत्थं सततं शुभमनुध्याय सखेहं परिवर्तमानानां, नः अस्माकं,
[दशरथस्य साहससप्तशती पद्मः आसन्, तासु तिस्रो मुख्याः । तत्रापि महिष्याः
कौशल्यायाः गर्भसम्भूतस्य रामस्य सुखवर्द्धनाय ताः सर्वा एव निष्ठाता बभूवुः ।
एकस्या एव मातुः सुखलालनत्वं दुर्लभमेव, किमुत साहससप्तशत्याः ; अत उक्तं
“मातृभिः” इति । किञ्च तासां सुखाकरवस्तूनां नवनवीहावनमपि आसीत्, अत
उक्तं “चिन्त्यमानानाम्” इति । सामान्यरचकस्य जीवनं सततं हि रक्षितजनानां
सुखावहं भवति, निरतिशयसुखानुध्यानरतस्य पितुस्तु सुतरामेव तथेति हृदयम्]
ते पूर्वानुभूताः [अत्र अनुभूतार्थविषयत्वात् तच्छब्दस्य न यच्छब्दव्यपेक्षा ;
तथाहि—“प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते” इत्या-
द्युक्तेः] हि दिवसाः अपरिच्छिन्नानन्देकरसाः वाचामगोचराः इत्यर्थः, गताः अतीताः
चिरायेति शेषः, कथमपि ते पुनः नैवेदान्तिं लप्स्यन्ते इत्यर्थः । [अत्र दिवसानां
सुखप्रदत्वं, तातपादश्रीवरूपे एकस्मिन् कारणे सत्यपि, नवदारपरिग्रहादिकृपाणां
हेत्वन्तराणां खले कपीतवत् साहित्यनैकवावतरणात् समुच्चयालङ्कारः ; अपि
चात्र, दिवसपदस्य लक्षणया मुख्यार्थस्य परित्यागेन स्वविशेषकपार्थान्तरसंक्रमणात्
अर्थान्तरसंक्रमितत्वं ज्ञेयम्] ॥ १८ ॥

न केवलं मातापितरौ भवत्याः सुखाय निष्ठातौ, त्वमपि तेषां सुखहेतुरासीः,
इति नायिकायाः मुग्धात्वमुपवर्णयितुं तत्तद्विवसानां मद्वाग्वादकरत्वं भङ्गान्तरेण
प्रतिपादयति, प्रतन्वति ।—तथा प्रतनुभिः स्वभावसुकुमारवधीगन्धतया सूक्ष्मैः अथच
विरलैः अनतिनिविर्द्धेत्यर्थः, तथा प्रान्ते कपीलीपान्ते उन्मीलनः स्फुरन्तः ये मनीहराः
रुचिराः कुन्तलाः किशाः तैः ; अपि च दशनमुकुलैः,—दशनाः दन्ताः मुकुलानीव
कुन्दखोरका इव तैः उपलक्षितं, तथा मुग्धाखीर्णं—मुग्धी मनीहरः आलीकः

ललितललितैर्ज्योत्स्नाप्रायैरकृत्रिमविभ्रमै-

रकृत मधुरैरम्बानां मे कुतूहलमङ्गकैः ॥ २० ॥

लक्षणः । एषा मन्थरा ।

रामः । [अनुत्तरमन्थरी दर्शयन्] । (न) देवि वैदेहि !—

दर्शनं यस्य तथोक्तं सुदृश्यमित्यर्थः, मुखं दधती धारयन्ती, शिशुः शैशवयौवनान्त-
वर्त्तमाना शिशुप्राया इत्यर्थः (“इयमपि जानकी” इति कर्तृपदेन पूर्वोक्तान्वयः) ;
ललितललितैः,—ललितैः ललितैः [इति पञ्चमीसमासः], अथवा अतिशयेन
ललितैरतिमुन्दरैरित्यर्थः । [“प्रकारे गुणवचनस्य” (८।१।१९ पा०) इति हिभावः ।
“ललितं निधु सुन्दरम्” इत्यमरः] अथवा—ललितात् तन्नाम्ना प्रसिद्धात् सम्भूतं
करकिसलयावर्त्तनरूपात् खैरचरणकमलन्यासादिरूपाश्च स्वाभाविकनायिकाऽलङ्क-
रणात् इतोः, तद्वत्तेति भावः, ललितैः मञ्जुलैः हृदययाङ्गिभिरित्यर्थः, (तथा हि—
“सुकुमारतयाऽङ्गानां विन्यासी ललितं भवेत्” इति लक्षणात्) ज्योत्स्नाप्रायैः,—
आनन्दकरत्वात् कौमुदीसदृशैर्लावण्यमयैरित्यर्थः, अतीव धवलैरिति यावत्, [अत्र
प्रायशब्दः प्रचुरवाची, “अलप्रायो देश” इतिवत् मयूरव्यंसकादित्वात् समासः] ;
अकृत्रिमविभ्रमैः,—नास्ति कृत्रिमो विभ्रमः विलासः भङ्गीविशेषः येषु, तथाविधैः,
अगुह्यशयौवनतया अशिक्षितकृत्रिमविलासैरित्यर्थः, मधुरैः,—नेत्रानन्दकरैः कीमलैः,
अङ्गकैः [अर्थाय कञ्] तनुतरैरित्यर्थः, मे मम, अम्बानां मातृणां, कुतूहलं दर्शनौत्सुक्यं
किञ्चिद् नाम आनन्दमित्यर्थः, अकृत अजनयत् [करोतेः लुङि रूपम् । कृञः
आत्मनेपदेन रामान्वाकुतूहलकरणफलं सीतायाः अवगम्यते कर्मभिप्रायिकत्वादित्यव-
धातव्यम्] । सीतायाः शुद्धान्तमध्युषितत्वेन अन्येषां तद्दर्शनासम्भवात्, मातृणां
पुनः तस्यां खेदातिशयश्च द्योतयितुम् अम्बानामितिपदमुपात्तमिति संक्षेपः । [अत्र
सुम्भानाधिकायाः यथावत् असाधारणचेष्टादीनामुपवर्णनात् स्वभावोक्त्यलङ्कारः,
अपि च कुतूहलरूपकार्यस्य बहूनां कारणानां खले कपीतवदेकव समावेशात्
समुच्चालङ्कारः ; “दर्शनमुकुलैः” “ज्योत्स्नाप्रायैः” इत्युभयत्र लुप्पीपमा ; इत्यंघा-
मङ्गाङ्गिभावतयाऽवस्थानात् सङ्करः] । इत्थं हरिणी ।—“नसमरसला गः षड्-
वेदेर्ह्येर्हरिणी मता” इति तल्लक्षणात् । तच्च सप्तदशाक्षरपादच्छन्दसां ४६१११ तम
प्रक्षारान्तर्गतम् ॥ २० ॥

(न) अनुत्तरमिति ।—तातविनाशादिनिपदानिनिदानत्वात् कैकयीसंवादसंवल्लि-

इङ्गदीपादपः सोऽयं शृङ्गवेरपुरे पुरा ।

निषादपतिना यत्र स्निग्धेनासीत् समागमः ॥ २१ ॥

लक्षणः । [विहस्य स्वगतम्] । अये मध्यमाभ्यावृत्तान्तोऽन्तरित
आर्य्येण !! (प)

सीता । अहो एसो जड़ासञ्जमणबुत्तन्तो । * (फ)

लक्षणः । पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकैर्यद् वृद्धेष्वाकुभिः कृतम् ।

धृतं बाण्ये तदार्य्येण पुण्यमारण्यकव्रतम् ॥ २२ ॥

* अहो एवः जटासंयमनवृत्तान्तः ।

तावाः तदीयदास्याः मन्त्ररायाः संवादे कामपीडामकलैव अन्यतः दृष्टिमदितेति
बोध्यम् ।

इङ्गदीति ।—सः अयं पुरोवर्ती चित्रित इत्यर्थः, शृङ्गवेरपुरे—गुह्यस्य नगरे,
(अधुना “पुनार” इति ख्याते) इङ्गदीपादपः तापसतरुवृक्षः, यत्र वृक्षमूले, पुरा वन-
बासावसरे, स्निग्धेन मित्रेण (“वस्यः स्निग्धः स्वयाः” इत्यमरः) निषादपतिना
गुह्येन, सहेत्यर्थः, समागमः सम्मिलनम् आसीत् ॥ २१ ॥

(प) विहस्य इति ।—सञ्चितमित्यर्थः । मध्यमेत्यादि—मध्यमायाः द्वितीयायाः
अभ्यायाः जनन्याः कैक्याः इत्यर्थः, वृत्तान्तः,—उदन्तः रामविवासनादिकपः व्यापार-
निचयः इत्यर्थः, अन्तरितः,—निर्जुतः गोपायित इत्यर्थः ; [तद्वृत्तान्तस्य दुःखीहीनक-
त्वात् अशुभकरत्वात् वा परिहृतः ; अन्तरयतेः नामधातोः कर्मणि क्तस्य रूपम् ।
“वृत्तान्तः” इत्यत्र “वृत्तम्” इति पाठस्तु समीचीनः । तदर्थस्तु,—वृत्तं चरितं वन-
प्रस्थापनरूपम् । वृत्तान्तमिति पाठे—वृत्तान्तम् आचरितं, स्वरूपार्थे अन्तश्चक्ष्य क्लीब-
लिङ्गत्वात् वृत्तान्तमित्यस्य क्लीबत्वम्] ।

(फ) अहो—विस्मये ; वसुधाऽऽधिपत्ये त्रियमाणस्य राघवस्य को नामाऽयम-
वस्थाविपरिणामः, दैवस्याप्रतिबद्धप्रसरत्वात्, एतदेवात्र विस्मयकारणमवधेयम् ।
जटासंयमनवृत्तान्तः,—जटावन्धनव्यापारः । पुरा हि वनगमनावसरे एतस्मिन्
शृङ्गवेरपुरे गुह्येन रामलक्ष्मणयोः जटाः नियमिताः इति, रामायणी वार्ता ।

तदेवेदानीं सविशेषं व्यक्तीकर्तुमुदारमार्थवृत्तं प्रक्षीति, पुत्रेत्यादि ।—पुत्र-
संक्रान्तलक्ष्मीकैः,—पुत्रनिहितराज्यश्रीकैः पुत्रव्यसाराज्यशासनभारेः इति यावत्

सीता । एसा पसस्सपुण्ण-सलिला भग्गवदी भाईरही ।*(ब)

रामः । देवि रघुकुलदेवते ! (भ) नमस्ते ।—

* एषा प्रसन्नपुण्यसलिला भगवती भागीरथी ।

अथवा पुत्रेषु संक्रान्ता प्रदाश्रयविगमात् निराश्रया सती नवीनाश्रयभूतेषु तेषु स्वतः संक्रान्ता लक्ष्मीर्येषां तथाभूतैः “[उरःप्रभृतिभ्यः कप्” (५।४।१५१ पा०) इति कपि, “न कपि” (७।४।१४ पा०) इति ऋक्सप्रतिषेधश्च] । वृद्धेस्त्वाकुभिः,— गलितवयोभिः इस्त्वाकुवंशीयैः, यत् पुण्यं पावनम्, आरण्यकव्रतम्—[अरण्ये भवाः इत्यर्थे वृज्] आरण्यकाः वनवासिनः तेषां व्रतं नियमः, वैखानसानुपालितमित्यर्थः, [“आरण्यकं व्रतम्” इति पाठे तु,—आरण्यकशब्दात् पुनः अण् इदमर्थे, अर्थस्तु उभयत्र समानः] कृतम्—अनुष्ठितं, तत्—तत्सदृशं व्रतं, पित्राज्ञापालनानुरोधात् धर्म्यम् अरण्यवासादिरूपम्, आर्य्येण—सतां गृह्येण, पूज्येन रामेणेत्यर्थः । (एतेन शृङ्गालुतयैव तत् स्वीकृतं, न तु लोकापवादभयादिति बोध्यम्) । बाण्ये—नवे वयसि, धृतम्—अवलम्बितम् । यदेवं पुरा पुत्रवद्भिः उपसृक्तराज्यं च इस्त्वाकुभिः वलीपलितोपहृते वयसि दृढं धर्म्यं व्रतमाचरितम् आर्य्येण तु तदेव प्रथमे वयसि परिगृहीतमिति महदेतदाश्रय्यकरमित्यर्थः । [अत्र वृद्धेस्त्वाकूषामारण्यकव्रतधारणमार्य्यस्याऽसम्भवत् अपि तत्सदृशव्रतधारणमवगमयत् वृद्धेस्त्वाकूषां बालस्यार्य्यस्य च विस्वप्रतिविस्वभावं बोधयति, अन्यकृतान्यधर्मवद्वनासम्भवात्, अत एवात्र असम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शना ; अपि च वृद्धलरूपकारणस्याऽसङ्गावेऽपि अद्वैतुकारण्यकव्रतरूपकार्य्यस्य उदयात् विभावनाऽलङ्कारः, ताभ्याश्च, बालस्य राघवस्य वृद्धेस्त्वाकुभ्यः आधिक्यप्रतीतेः व्यतिरेकालङ्कारः व्यज्यते इत्यलङ्कारिणालङ्कारध्वनिरिति श्रेयम्] । चतुर्थ्यपादयोः चतुर्थवर्णात् परं जगण्यस्य वर्त्तमानत्वात् पथ्यावक्कं व्रतम्,—“पुत्रीः चतुर्थती जेन पथ्यावक्कं प्रकीर्त्तितम्” इति खल्लणात् ॥ २२ ॥

(ब) प्रसन्नेत्यादि ।—प्रसन्नं कलधौतधवलं निर्मलं पुण्यं पावनञ्च सलिलं यस्याः तथाभूता, भागीरथी—भगीरथेन आनीता ; स्नानं पूर्वंपुरुषान् समुद्भर्तुमित्यर्थः ।

(भ) रघुकुलदेवते इति ।—रघोः कुलं सन्ततिः तस्य देवता अधिदेवता इत्यर्थः, [ब्रह्मर्षिकपिलशापविदग्धान् सगरसुतान् समुद्भर्तुं भगीरथः स्वर्धुनीं पृथिवीमाग्निनाय, खोदपुरुषान् तदिमलप्रसा पावयामास च, अती हि रघोः सुताः तामधिदेवताः मिधाऽमन्त्रन्] ।

तुरगविचयव्यथानुर्वीभिदः सगराध्वरे कपिलमहसाऽमर्षात् भ्रष्टान् पुरा प्रपितामहान् ।

कथं हि सा भागीरथी तदन्ववायस्य*पावनी, रघुकुलदेवतेव च नियतममानि रघुभिः, तदेव विवृणीति, तुरगेत्यादि ।—हे भगवति ! भागीरथि ! पुरा पूर्वं [“पुरा” इत्यत्र “पितुः” इति पाठान्तरं दृश्यते, तत्तु प्रपितामहानित्यनेनान्वितं कृत्वा पितुः दिलीपस्य प्रपितामहानिति केचन व्याचक्षते । तत्तु रामायणविरोधात् उपेक्षित-मन्वाभिः । यतः सगरस्य सौमतेयाः षट्सहस्रसुताः, असमञ्जस्य (विष्णुपुराणे तु “असमञ्जस्” शब्दः पठ्यते) वैमात्रेयाः आतरः, भगीरथस्यैव प्रपितामहस्य वैमात्रेय-आतरः भवन्ति, न तु तत्पितुः दिलीपस्येति बोध्यम्] । सगराध्वरे—सगर-स्यात्मपूर्वपुरुषस्य राज्ञः यज्ञे हयमेधे इत्यर्थः, तुरगविचयेत्यादि—तुरगस्य अन्व-मेधीयस्य वाजिनः इन्द्रेणापहृत्य पातालं नीतस्त्वर्थः, विचये अन्वेषणे व्ययान्—उत्सुकान्, उर्वीभिदः,—यज्ञदीक्षितस्य सगरस्याज्ञया उर्वीं पृथिवीं भिन्दन्ति इति ये तथाविधाः, [“सत्सुहृषदुहृदुहृ” (१।२।६१ पा०) इति कृप्] मर्त्ये अन्वान्वेषणे व्यर्थप्रयत्नाः भूत्वा, पातालगमनार्थं भुवं दीव्यन्तः इत्यर्थः । तथा हि आदिकाण्डे रामा-यणे एकोनचत्वारिंशाध्याये—

“यावत् तुरगसन्दर्शसावत् खनत मेदिनीम् ।

तमेव हयहर्तारं मार्गमाणा ममाज्ञया ॥

दीक्षितः पौत्रसहितः सोपाध्यायगणस्तदम् ।

इह स्थास्यामि भद्रं वो यावत्तुरगदर्शनम् ॥”

पश्चात्, अमर्षाद्—कोपात्, कपिलस्य महामुनेर्महसा तेजसा, भ्रष्टान्—दग्धान्, भक्षसात् भूतानित्यर्थः, [“पुष दाहृ” कर्षणि क्तः] । तथा हि, तत्रैव—

“ततस्तेनाऽप्रमयेण कपिलेन महात्मना ।

भक्षराशीकृताः सर्व्वे काकुत्स्थ ! सगरात्मजाः ॥” इति ।

प्रपितामहान्—सगरस्य नरपतेः पत्न्याः सुमत्याः तनयान्, षट्सहस्राणीत्यर्थः । तथा हि तत्रैव अष्टविंशाध्याये—

“अथ काले गते तस्य ज्येष्ठा पुत्रं व्यजायत ।

असमञ्ज इति ख्यातं केशिनी सगरात्मजम् ॥

सुमतिस्तु नरव्याघ्र ! गर्भन्तुल्यं व्यजायत ।

षटिः पुत्रसहस्राणि तुल्यभेदात् विनिःसृताः ॥” इति ।

अगणिततनूपातं तद्वा तपांसि भगीरथो
भगवति ! तव स्पृष्टानङ्घ्रिखिरादुददीधरत् ॥ २३ ॥

असमञ्जस्य पितामहत्वेन तदैमादेयाणां षष्टिसहस्रसंख्यकानां सुमतिमुतानामपि
तथात्मवधेयम् । भगीरथसहस्रशोय आसीत् ।—

“सगरादसमञ्जसु असमञ्जादद्याऽशुमान् ।

दिलीपोऽशुमतः पुत्री दिलीपस्य भगीरथः ॥”

अपि च—“दिलीपसु महातेजाः शुत्वा पैतामहं बधम् ।

दुःखीपहतया बुद्ध्या निश्चयं नाऽप्यगच्छत ॥

कथं गङ्गाऽवतरणं कथं तेषां जलक्रिया ।

तारयेयं कथं चैतानिति चिन्तापरीऽभवत् ॥

तस्य चिन्तयती नित्यं धर्मोऽपि विदितात्मनः ।

पुत्री भगीरथो नाम यज्ञे परमधार्मिकः ॥”

इत्यादि रामायणम् । अगणितेत्यादि—अगणितः उपेक्षितः अविचारितः वा तन्वाः
शरीरस्य पातः पतनं शरीरध्वंसः इति यावत् यस्मिन् तपःकर्मणि, (“स्त्रियां मूर्त्तिस्तन-
स्तनूः” इत्यमरः) । तद् यथा तथा चिरान्—चिराय, सहस्रपरिवत्सरान् व्याप्येत्यर्थः,
तपांसि तद्वा—तपस्यन् इत्यर्थः ; तथा हि,—

“भगीरथस्तु राजर्षिः धार्मिको रघुनन्दनः ।

मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं गङ्गावतरणे रतः ॥

तपो दीर्घं समातिष्ठेत् गोकर्णे रघुनन्दन ! ।

ऊर्ध्वबाहुः पञ्चतपाः मासाहारी जितेन्द्रियः ॥

तस्य वर्षसहस्राणि घोरं तपसि तिष्ठतः ।

अतीतानि महाबाहो ! तस्य राज्ञः महात्मनः ॥” इति ।

तपसा स्वर्गादवतारितायाः इति भावः, तव अङ्घ्रिः,—सलिलैः, स्पृष्टान्—अभिषिक्तान्,
तान् उददीधरत्—उद्धारयामास । तथा हि तवैव—

“गङ्गायाः सलिलक्षित्ते भक्ष्येषां महाऽऽत्मनाम् ।

स्वर्गे गच्छेयुरत्यन्तं सर्वे च प्रपितामहाः ॥”

अपि च,—“अथ तन्नखनां राशिं गङ्गासलिलमुत्तमम् ।

ज्ञाययत् मुतपाप्मानः स्वर्गे प्राप्ताः रघूत्तम ! ॥” इति ।

सा त्वम् अम्ब ! सुषायामरुन्धतीव सीतायां शिवानुध्यान-
परा भव । (म)

[धरतः शिचि लुङि रूपम् । अत्र प्रस्तुतभागीरथीवर्णनस्याऽङ्गीभूततया महतां सगरा-
दीनां चरितापवर्णनस्य प्रस्तुतभागीरथोमहत्त्वव्यञ्जकस्य संस्थितेः उदात्तालङ्कारः] ।
इत्तं हरिणी ।

पुरा किल वैवस्वतस्य मनीरन्धये सगरी नाम वृषतिरासीत् । तस्य हे पत्नी,
(ज्येष्ठा किशिनौ, अपरा च सुमतिर्नाम) आसाम् । स हि महामनाः अप्रजस्वात्
हिमवन्तं नगाधिपमासाद्य भृगुप्रसूतये वर्षशतं तपोऽतप्यत । महर्षेर्भृङ्गीः प्रसादाच्च
ज्येष्ठा वंशकर सुतम् असमञ्जम् अपरा च षष्टिं पुत्रसङ्ख्यां जनयामास । ततश्च
असमञ्जात् अंशुमान्, अंशुमतः दिलीपः, दिलीपाच्च भगीरथः जज्ञे । इति वंशानुक्रमः ।
अथ पौराणामहते रतः असमञ्जः पुरात् पित्रा निर्व्वसितः अभूत् । तत्पुत्रः
अंशुमान् सगरस्य मते स्थितः इयमिधमारेभे, सगरस्याज्ञया सुमतिरनयाः षष्टिसङ्ख-
संख्याताः इयमस्मान्कार्षः । पथि वासवस्तु तदश्मपहृत्य पाताले तपस्यतः कपिलस्य
सकार्थं संस्थाप्याऽपसृतः । ते तु अन्विष्यन्तः महीं, पश्चात् पातालं गताः, अथ ते
महर्षिमन्त्राऽपहारकं मचा क्रुद्धाः तं निर्भर्त्सयितुमारिभिरे, ततः षष्टिसङ्खं सगरसुताः
कपिलमहसा भस्मीभूताः अभवन् । तेषामुद्धरणाय अंशुमान् ततः दिलीपः
कठोरं तपः अन्वतप, न तु तानुद्धर्तुमीष्टे स्म, अथ भगीरथः दिलीपतनयः स्वप्रपिता-
महान् पावनौभिः गङ्गायाः अग्निः जलक्रियां कृत्वा तानुद्धरीधरदिति पौराणिकी
वार्त्ता ॥ २३ ॥

(म) अम्ब इति ।—हे अम्ब ! जननि ! अस्मात्कुलाधिदेवता त्वं, सुषायां—
वध्वा सीतायाम्, अरुन्धती—वशिष्ठपत्नी इव । शिवेत्यादि—शिवस्य शुभस्य अनुध्यानम्
अनुचिन्तनं तदेव परं प्रधानं यस्याः तथाविधा, शुभाऽनुध्यायिनी भवेत्पर्यः । [कुलगुरीः
पत्नी समादराऽऽतिशयसूचनाय जननीवेत्यनुक्ता अरुन्धतीवेत्युक्तम् । एतच्च दशरूपक-
कारादिमते बीजानुगुणप्रोत्साहनारूपं सम्यक् वेदितव्यम्, तदुक्तं—“बीजानुगुण-
प्रोत्साहनं भेदः” इति ; एतदेवाह दर्पणकारः । केचित्तु “भेदः प्रोत्साहना” इति
वदन्ति । परन्तु तन्मते बीजार्यस्य प्ररीडरूपत्वात् उद्भेदानामकं सम्यक्कमवधातव्यम् ।
तथा हि दर्पणे “बीजार्यस्य प्ररीडः स्यादुद्भेदः” इति सूचयान्] ।

लक्षणः । एष भरद्वाजाऽऽवेदितश्चित्रकूटयायिनि वर्त्मनि
वनस्पतिः कालिन्दीतटे वटः श्यामो नाम । (य)

रामः । [सस्पृहमवलीकयति] । (र)

सीता । सुमरेदि वा एदं पदेसं अज्जउत्तो ? *

रामः । अयि ! कथं विस्मर्यते ?—

अलसलुलितमुग्धान्यध्वसञ्जातखेदात्
अशियिलपरिरभैर्दत्तसंवाहनानि ।

* करति वृतं प्रदेशमार्यपुत्रः ?

(य) भरद्वाजं यादि ।—भरद्वाजेन मुनिना आवेदितः विज्ञापितः ; [पुरा किल
ज्येष्ठभ्रातुः उत्तप्यस्य गर्भिणीं पत्नीम् उपगतस्य वृद्धस्यतेः वीर्यात्, गर्भस्यबालकेन पद्मां
निःसारितात्, यः सुतो जज्ञे, स हि एकस्य चेत्ते अन्येन वीर्यस्याधानात् द्वाभ्यां जाततया
“वाजः” इति, ततः “राजन् ! भरद्वाजमिमम्” इति देववाक्यात् “भरद्वाजः” इति संज्ञां
लेभे । सीऽपि गर्भस्यबालको वृद्धस्यतेः शापात् जन्मान्सीऽभूत् “दीर्घतमाः” इत्याख्यां
लेभे च इति विष्णुपरायम्] । श्याम इति ।—प्रसिद्धः, चित्रकूटयायिनि—चित्रकूट-
पर्वताभिमुखगामिनि वर्त्मनि । कालिन्दीत्यादि ।—कालिन्द्याः,—यमुनायाः तटे,
वनस्पतिः,—अपुत्रफलसमन्वितः, वटः,—तरुविशेषः । एवमेव रघौ कालिदासः,—
“त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः सीऽय वटः श्याम इति प्रतीतः ।

राशिर्मन्थीनामिव गारुडानां सपद्मरागः फलितो विभाति ॥” इति ।

एतस्याधुना प्रयागे “अजयवटः” इति आख्या प्रचरति ।

(र) सस्पृहमिति—सस्पृहं सौकुक्ष्मीकते इत्यर्थः । रमणीयपूर्वाभूतवस्तू-
नामाकाङ्क्षा हि स्पृहेति कथ्यते । तथा हि दर्पणकारः,—

“वाकाङ्क्षा रमणीयत्वात् वस्तुमी या स्पृहा तु सा ।” इति ।

पूर्वाभूतसुखानां अरण्यतः स्पृहायाः समुदयान्, तेषां तेषान् विहरणा-
ऽनर्हत्वप्रतिपादनमुखेन स्पृहाकारणानि स्फटमभिधत्ते, अलसीति ।—यत्र यस्मिन्
प्रदेशे त्वम्, अश्वना पथि गमनेन सञ्जातात् समुद्रतात् खेदात् क्लान्तेः,
अलसानि अपटुनि जङ्गनीत्यर्थः सुखितानि शिथिलीभूतानि ईष्येपमानानि

परिभूतसृणालीदुर्बलान्यङ्गकानि

त्वमरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥ २४ ॥

लक्षणः । एष विन्ध्याटवीमुखे विराधसंवादः । (ल)

वा तथापि मुग्धानि निसर्गत एव मनीहराणि न तु विज्ञानानौत्थः, तथा अशिशिलैर्गोटेः परिरभ्यैरालिङ्गनैः [बहुवचनमालिङ्गनाऽऽहस्यभिप्रायकं वेदितव्यं] दत्तं संवाहनं मर्दनं येभ्यः, तानि तथोक्तानि, अभ्यगमनखेदस्त्रिभानां प्रतिप्रतीकेषु संवाहितेषु कियञ्च क्लान्तिविगमः भवति इति प्रसिद्धिः ; तथा परिभूतताः विदलिताः याः सृणाल्यः [अपचयविवक्षया स्वीतम् । तथा हि अमरः,—“स्त्री स्यात् काचित् सृणाल्यादिविवक्षापचये यटि” इति] ता इव दुर्बलानि कीमलानि च अङ्गान्येव अङ्गकानि, [“अनुकम्पायाम्” (५।३।७६ पा०) इति कन्प्रत्ययः] । मम उरसि—वक्षसि, कृत्वा—निधायित्वर्थः, निद्रामवाप्ता—निद्रिता आसीरस्वपीरित्वर्थः, स इदानीं कथं हि विस्मर्यते इत्यर्थः । [केचित्—अत्र “कथं विस्मर्यते” इति चर्णकस्य हेतुरुपत्तेन श्रीकन्यास्य निर्देशात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । अपरे तु—अस्मिन् चित्रदर्शनव्यापारे पूर्वाभूततत्तद्विषयाणां स्मृतेः, स्मरणालङ्कारं वदन्ति इति । अत्र ब्रूमः,—प्रथममध्यखेदः, तेन च ललितत्वहेतुर्थः, ततः आलिङ्गनबाहुल्यं, ततश्च संवाहनता, तेन च वक्षःस्थललक्षणं, ततश्च निद्रावाप्तिरिति परं परं प्रति पूर्वपूर्वस्य हेतुतया अवस्थितिः कारणमालाऽलङ्कारः । तथा हि—“परं परं प्रति यदा पूर्वपूर्वस्य हेतुता । तदा कारणमाला स्यात्” इति । “सृणालीदुर्बलानि” इत्यत्र च लुप्तीपमा ; इत्येतयोः सङ्करः] । इत्तं मालिनी ।—“न न म य य युतेयं मालिनी भोगिलीकैः” इति लक्षणात् । पञ्चदशाक्षरपादच्छन्दः ४६७२तम संख्यकः प्रसारः ॥ २४ ॥

(ल) विन्ध्याटवीमुखे ।—विन्ध्यस्य शैलस्य अटवी अरण्यानी तस्य मुखं प्रारम्भः तस्मिन् । विन्ध्याऽरण्यपवेशाऽवसरे इत्यर्थः । विराधसंवादः—विराधी नाम कश्चिद्राजमः, तस्य संवादी वृत्तान्तः । [“संवादः” इत्यत्र “संरीध” इति पाठे—विराधकर्तृकाऽस्मिन्निरोधनम् इत्येवार्थः । तथा हि रामायणम्—

“तावारीयं ततः क्लृप्तं राघवी रजनीचरः ।

विराधी निनदन् धीरं जगामाऽभिमुखीजनम् ॥” इति] ।

Utharpara

Valkrishna Public Library

सीता । अलं दाब एदिणा ; पेक्खामि दाब अज्जउत्तहत्थ-
धरिदतालवेण्टादवत्तं अत्तणो दक्खिणारण्यपवेसारम्भं । (व) *

रामः । एतानि तानि गिरिनिर्भरिणीतटेषु

वैखानसाश्रमतरूणि तपोवनानि ।

येष्वातिथेयपरमाः शमिनो भजन्ते

नीवारमुष्टिपचना गृहिणो गृहाणि ॥ २५ ॥

* अलं तावदेतेन ; पश्चामि तावदार्यपुत्रहस्तधृततालहन्ताऽऽतपवमात्मनो
दक्षिणारण्यप्रवेशाऽऽरम्भम् ।

(व) एतेनेति ।—एतेन विराधहस्तान्दशनेन, अलं किम् ? । एतस्याऽनर्थ-
करस्य परिदर्शनं विफलमित्यर्थः, श्रीकाऽऽवेगविवर्तकत्वादित्याशयः । आर्यपुत्रे-
त्यादि ।—आर्यपुत्रेण स्वहस्तेन धृतं गृहीतं तालहन्तरूपम् आतपत्वं कृत्वा यस्मिन्
तथाविधमात्मनः स्वस्य सीताया इत्यर्थः । दक्षिणारण्येत्यादि ।—दक्षिणनामक-
मरण्यं तत्र प्रवेशः तस्य आरम्भः व्यवसायः तं प्रेक्षे इत्यर्थः । दक्षिणारण्यप्रवेशसमये
आर्यपुत्रः मम आतपतापजक्तेष्वं निवारयितुं स्वहस्तधृततालहन्तेन मम शिरः
प्रच्छाद्यशीतलसकरोदिति भावः । जनस्थानस्य दक्षिणाङ्गि एषा अरण्यानी दृश्यन्ते,
अत एवैषा दक्षिणारण्यमित्याख्या भजते इति ।

दक्षिणाऽरण्यमन्यदं विवृणोति, एतानीति ।—गिरिनिर्भरिणीनां—गिरिणदीनां,
तटेषु तीरेषु, एतानि तानि—पूर्वदृष्टानि इत्यर्थः, वैखानसेत्यादि—वैखानसानां
वानप्रस्थतापसविशेषाणाम् आश्रमतरवीयेषु तानि तथोक्तानि, तपोवनानि सन्तीति
शेषः । येषु तपोवनेषु अतिथये हितम् आतिथेयं [“पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दञ्”
(४।४।१०४ पा०) इति ढञ्प्रत्ययः], अतिथिर्सेवा एव परमं प्रधानं कर्म
येषां ते तथोक्ताः ; यद्वा—आतिथेयेषु परमाः निष्ठाताः आतिथ्यनिष्ठाः इत्यर्थः,
अत एव, नीवारमुष्टिपचनाः,—नीवारमुष्टिं मुष्टिमेयदण्डाद्यं पचन्ति ये तथोक्ताः,
नीवारपाकमात्रेण स्वपीषणं कुर्वन्तः, संयताङ्गाराः इत्यर्थः । शमिनः—शम-
दमद्युपेता वीतरागाः इत्यर्थः, गृहिणः,—सदाराः वनस्थाः तपस्विनः “पुत्रेषु
दारान् निक्षिप्य वनं गच्छेत् सङ्केतं वा” इति श्रुतेः । गृहाणि भजन्ते—
अधिवसन्ति । [अथाऽपि श्रीकृतस्त्रीमशङ्करो रसः, श्रीकाङ्क्षादिभिर्व्यभि-

लक्षणः । अयमविरलाऽनोकहनिवहनिरन्तरस्त्रिधनीलपरि-
सराऽरण्यपरिणद्धगोदावरीमुखरकन्दरः सन्ततमभिष्यन्दमान-
मेघमेदुरितनीलिमा जनस्थानमध्यगो गिरिः प्रस्रवणो
नाम । (श)

चारिभावैः परं परिपोषमागतः ; तथा हि दशरूपके,—“अनुकूलौ निषेवेते
यवाऽन्योऽन्यं विलासिनौ । दर्शनस्पृशंनादीनि स सन्धोगो मुदान्वितः ॥” इति ।
[अवाऽपि उदात्ताऽलङ्कारः, प्रस्तुतचित्रकूटवनस्थलीमहत्त्वव्यञ्जकतया शमिनामुप-
वर्णनस्य समुत्थानात्] । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २५ ॥

(श) अथ कविः कर्णविप्रलम्भप्रकाररसं समधिकं परिपोषयितुं तदनु-
गुणं माधुर्यगुणमेवाश्रित्य वैदर्भ्या रीत्या समाश्लिष्टा, साडम्बरबन्धौद्धत्यशालिनौ
घटनापरम्परामादाय श्रीजोगुणमभिव्यञ्जयितुं समासबहुलैः पदैः गौडौ रीति-
मधिकृत्य प्रस्तुतं प्रस्तौति, अयमिति ।—अयमालेख्ये पुरतो दृश्यमान इत्यर्थः,
अविरलैर्निविडैः घनमन्निविष्टैरित्यर्थः, अनमः शकटस्य अकं यतिं घ्नन्तीति,
न श्रीकः स्थानं जहतीति वा, अनोकहाः वृक्षाः । (“वृक्षो महीरुहः शाखी
विटपी पादपस्तकः । अनोकहः कूटः सालः पलाशी द्रुमागमाः” इत्यमरः) ।
तेषां निवहाः निचयास्तैर्निरन्तरः निरवकाशः, (“अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्हि
मेदतादर्थ्यं । क्रिद्राक्तीशविनावहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च” इत्यमरः) निविडः
इत्यर्थः, तथा स्त्रिधः मसृणः, (“स्त्रिधस्तु मसृणे सान्द्रं” इत्यमरः) । नीलः श्याम
लम्ब परिसरः पर्यन्तभूविभागः यस्य (“पर्यन्तभूः परिसरः” इत्यमरः) तथोक्तेन
अरण्येन परिणद्धा परिवेष्टिता, (अरण्यं परितो नद्धा विष्टता वा इति केचित्,
तत्र णत्वं विचार्यम्) या गोदावरी तथा मुखरः, गोदावरीकल्लोलकीलाहलेन
शब्दायमान इत्यर्थः, कन्दरी (“दरी तु कन्दरी वा स्त्री” इत्यमरः) दरी, उपचारात्
तन्मध्यभागी यस्य तथोक्तः ; सन्ततम्—अविरतम् (“सततेऽनाराताऽनान्तसन्तता-
ऽविरताऽनिशम् । नित्याऽनवरताऽजस्रम्” इत्यमरः) अभिष्यन्दमानैः स्रवद्भिः
स्वयं वर्षद्भिरीत्यर्थः [अप्राणिकर्तृकत्वात् षत्वम्] मेघैर्नवजलधरैर्मेदुरितः मेदुरः
कृतः, स्त्रिधोक्त इत्यर्थः, नीलिमा श्यामलत्वं यस्य स तथोक्तः, [पर्वतानां स्वतो हि
नीलत्वेन दूरतः आभासमानत्वात्] । जनस्थानमध्यगः,—जनस्थानस्य तन्नाम्ना
प्रसिद्धस्य महाऽरण्यस्य मध्यभागाऽवस्थितः, गिरिः प्रस्रवणो नाम । [दाक्षिणात्ये

रामः । अरसि सुतनु ! तस्मिन् पर्वते लक्ष्मणेन
 प्रतिविहितसपथ्यासुस्थयोस्तान्यहानि ?
 अरसि सुरसनीरां तत्र गोदावरीं वा ?
 अरसि च तदुपान्तेष्वावयोर्वर्त्तनानि ? ॥ २६ ॥

त्रापदकुलसकुलदण्डकानह्यारण्योपान्वर्त्ति तदुत्तरसौमारूपतया आस्थितं वैष्ण-
 नसानामन्धेषाच्च मुनीनामाश्रमपदं महादण्डं, यक्राचार्यसुताधर्मकस्य दुर्हतस्य
 बशिष्ठशपात् दम्भराज्यश्रीकस्य दण्डस्य शासनात् पलायमानानां जनानां निवास-
 स्थानं जनस्थानमिति, नासिकाख्यया तु तत् इदानीं प्रसिद्धिमागतम् । तथा हि
 पौराणिकाः,—“हापरे तु जनस्थानं कलौ नासिकमुच्यते” इति । उक्तञ्च, दण्डका-
 मुद्दिश्य अनेनैव महाकविना,—“जनस्थानपर्यन्तानि दीर्घादण्डानि दक्षिणां दिश-
 मभिवर्त्तन्ते” इति । “न केवलं दण्डकेयं जनस्थानमपि” इत्यादिकम् । अत्युच्चतया
 नियतप्रतिबद्धमेघचातु, निरन्तरं श्रयतां नवानां मेघानाञ्च नियतस्त्रवणाङ्गिरियं
 प्रस्रवणसंज्ञामापत् । [अथ स्वभावीक्तिः अलङ्कारः] ।

तत्र तत्र हि पुरा यानि कथन्ति अलौकिकामीदकराणि सुखानि अनुभूतानि,
 तानि तानि इदानीं आरयति, अरसीति ।—शीभना तनूर्यन्थाः सा सुतनूः
 तन्मन्त्रुडौ [स्त्रीप्रत्यये ऊङि, पश्चात् “अन्वार्थनदीर्घस्व” (७।१।१०७ पा०) इति
 नदीसंज्ञकत्वेन ऋस्, तन्वादी स्त्रियामूङः वैकल्पिकत्वेन, तदभावपक्षे सुतनी ! इत्यपि
 भवतीति बोध्यम्] । हे सुतनु ! तस्मिन् पर्वते प्रस्रवणे इत्यर्थः, लक्ष्मणेन प्रति-
 विहिततया कृतया सपथ्यया सेवया सुस्थयोः [“सुस्थयोः” इत्यत्र “स्वस्थयोः” इति
 पाठान्तरंऽपि अयमेवार्थः] अनुपमानन्दमुपभुज्य कालं नयतीः इत्यर्थः, आवधोक्तानि
 —चिराय गतानि, नैवेदानीं पुनरावर्त्तनीयानीत्यर्थः, अहानि—दिवसान् अरसि
 किम् ? तत्र—गिरिसन्निधौ, सुरसं मधुरं शीतलञ्च त्रीं यस्याः तां तथोक्तां
 स्वादुसलिलां, (“रसो गन्धे रसः स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे
 वीर्यं देहधातुष्वुपारदे ॥” इति मेदिनी) । [“सुरसनीराम्” इत्यत्र “सुरस-
 तीराम्” इति पाठान्तरं दृश्यते, तदर्थस्तु—सुरसं शीतलतया रसशालीव प्रतीयमानम्
 अत एव सुखसम्य त्रीं यस्याः तां, प्रच्छाद्यशीतलतस्निपेतिविहङ्गमकुलीपशीभित-
 कूलामिति भावः ।] गोदावरीं अरसि वा ? [गां र्गं ददाति स्नानात् इति
 दाधातोः णिप् ङीष् रश्चानादेशः] । तदुपान्तेषु—तत्प्रान्तप्रदेशेषु, तत्तटेष्वित्यर्थः ।
 आवधोः वर्त्तनानि—वासक्रोडाभमणानि स्तब्धन्दसञ्चरणानि इत्यर्थः, अरसि च

अपि च—किमपि किमपि मन्दं मन्दमासत्तियोगात्

अविरलितकपोलं जल्पतोरक्रमेण ।

अश्लिष्टपरिरम्भव्यापृतैकैकदोषो-

रविदितगतयामा रात्रिरेवं व्यरंसीत् ॥ २७ ॥

चिन्तयसि च किम् ? चञ्चलसु विकल्पायकः । [अत्र देशरूपविभागेन उपनिबध्य-
मानं काव्यं शृङ्गाररसास्वादनाय प्रभवति इत्युक्तं देशरूपके, तथा हि,—

“रस्यदेशकलाकालवेषभोगादिसेवनैः ।

प्रमोदात्मा रतिः सैव यूनारन्योऽन्यरक्तयोः ।

प्रहस्यमाणा शृङ्गारी मधुराऽङ्गविचेष्टितैः ॥” इति ।

यतः,—नव्यमने सौतारूपालम्बनविभागेन रीमाद्याश्रुभूषणकटाकादिभिरनुभावैरावेग-
हर्षादिभिः व्यभिचारिभिः भावैश्च विभाविता रतिः, सम्भोगशृङ्गारास्वादतामापन्ना ।
[अत्र एकस्य “त्वम्” इति कर्तुः तिष्ठभिः “स्मरसि” इति क्रियाभिः अन्वयात् दीपकम्
अलङ्कारः,—“अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत्” इति दर्शनीकलक्षणान् ;
तथा “स्मरसि” इति पदस्य पौनःपुन्येनाऽभिधानादनवोक्तत्वदीपः, तृतीयपादे
“स्मरसि” इत्यत्र “सुषम” “लवसि” इति वा, चतुर्थपादे च “स्मरसि च” इत्यत्र
“कलयसि” इति “श्रमहर” इति वा, पठनेन कथञ्चित् परिहरणीयः । नैतत्
कथितपदत्वं, यत् हि पठ्यायान्तरेणोपादानेऽपि न विच्छिद्यन्तरं तदास्य सङ्गावात् ।
अत्र च “लवसि” “कलयसि” इत्यादि तत्पठ्यायकपदान्तरप्रयोगेऽपि विच्छिद्यन्त-
राविर्भावादर्थानात् अनवोक्तत्वमेव ज्ञेयम् । अत एवास्माभिः तत्पठ्यायकशब्दाप्रयोगेण,
“सुषम” “श्रमहर” इत्यादिकल्पान्तरमुक्तम्] । मालिनी वृत्तम् ॥ २६ ॥

अथाऽऽदौ सम्भोगमुपवर्णयितुं तत्तस्याधिभावस्य उद्योधकैरन्योऽन्यगात्रस्पर्श-
परिरम्भणसुखनादिभिरनुभावैः हासहर्षीदृक्कयामविक्षुत्तिप्रवृत्तिभिः व्यभिचारिभावैः
जनविहरणादिभिश्चोद्दीपनविभावैरभिव्यक्तायाः सङ्गदयसंवेद्यायाः रतिः शृङ्गाररूपता-
मासादयति, किमपीति ।—आसन्नः आसन्नभावः अतिसान्निध्यमित्यर्थः, परस्परशरीर-
म्लघ्नत्वमिति यावत् ; तस्याः योगः संयोगकृतः सम्बन्धः तस्मात्, इतरैतरगायसंसर्ग-
जनितात् अविक्षिप्तसदृहालिङ्गनात् हेतोः अविरलितो अन्योऽन्यविलसौ कपोलौ
गच्छौ यस्मिन् जल्पनकर्तृणीत्यर्थः, तद् यथा तथा, अक्रमेण आनुपूर्वीं विना,
चौत्सुक्याऽतिशयात् यथागतपौर्वापर्यमनादित्यर्थः, मन्दं मन्दं—छदु छदु, किमपि
किमपि—अनिर्वचनीयं निभुवनसङ्गततया सुखंकरम् असम्बद्धं वाक्यजातमिति

लक्षणः । एषा पञ्चवत्यां शूर्पणखा । (घ)

सीता । हा अज्जउत्त ! एत्तिअं ज्जेव दंसणं । * (स)

रामः । अयि विप्रयोगवस्ते ! चित्रमेतत् । (ङ)

* हा आर्यपुत्र । एतावदेव दर्शनम् ।

यावत्, जल्पतीः,—कथयतीः, तथा अश्रितिलोऽतिदृढः यः परिरम्भः आलिङ्गनं तस्मिन् व्याप्तः निरतः एकः एकः परस्परव्यतीकारजनितः, अथवा एकैकस्य [“एकं बहुव्रीहिवत्” इति (८।१।१६ पा०) सूत्रेण विवक्षितम्] । दोः बाहुः यथोः तथोक्तयोः पुनः पुनर्गोढालिङ्गनव्ययहस्तयो रित्यर्थः, [“पद्म्” — (६।१।६३ पा०) इति सूत्रेण दोःशब्दस्य दोषनादेशः], आवयोः सम्बन्धे इति भावः, रात्रिः, अविदिताः यामाः प्रह्वराः, (“द्वौ यामप्रह्वरौ समौ” इत्यमरः) यस्याः सा तथोक्ता, एवम् एवमेव स्वानुभूतानन्दविमर्षसम्भाषणादिभिः, व्यरंसीत्—विरता, प्रभाता आसीदित्यर्थः ; अक्रमेण जल्पन्तु न अवसानं प्रापदिति यावत् । अनुपमभोगनिरतानामवृत्तानां प्राणिनां सुखकाली हि अविज्ञात एव गच्छतीति भावः । [“व्याङ्गपरिभ्यो रमः” (१।१।८३ पा०) इति परस्मैपदम् । अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः] । मालिनी वृत्तम् ॥२७॥

(घ) शूर्पणखेति ।—शूर्पः धान्यादिप्रस्फोटनार्थं वंशनिर्मितद्रव्यविशेषः (“कुला” इति भाषा) तद्वत् नखानि यस्याः सा । [“नखमुखात् संज्ञायाम्” (४।१।५८ पा०) इति स्त्राङ्गत्वेऽपि ङीष्-निषेधः, “पूर्वपदान् संज्ञायामगः” (८।४।३ पा०) इति णत्वम् ।

(स) एतावदिति ।—इत्यलालपथ्यन्तमित्यर्थः । इतः परं मे तद्दर्शनमसम्भाव्यम् अभूदिति भावः । यतः रावणेनाऽपङ्कतायाः त्वहिरङ्गशीकसागरनिमग्नायाश्च मे ण्वा एव निखिलापदागमहेतुः ; अतः ह्यश्रमकारिण्याः नैतस्याः दर्शनमिदानीमुचितमित्याशयः । इत्यमरमिदधती सीता आसन्नवनगमनप्रतीयमानभावविरहं सोढुमशक्नुवाना विगतचेतनेवाऽभवत् । चूर्णकमेतत् आसन्नवनगमनज्ञापिका भविष्यद्वाणीव प्रतीयते । [अत्र रावणापहरणरूपातीताहुतपदार्थस्य प्रत्युत्पाद्यमाणत्वेन प्रतीतेः भाविकालङ्कारः] ।

(ङ) विप्रयोगेत्यादि ।—विप्रयोगी मया साकं विच्छेदः, तस्मात् वत्सा भीता, तत्सम्बुद्धी ; हि मदीयविद्योगभीक ! न पुनरियं तत्त्वती राक्षसी, अपि तु, चित्रं—चित्रार्पिता तदीया मूर्तिः ; अतो न दासकारणम् । विरहशङ्केदानौ तया परिहरणीयेति भावः । [नायं निश्चयाख्यालङ्कारविषयः, परप्रत्यायनान्] ।

सीता । जहा तहा होदु, दुज्जणो असुहं उप्पादेइ । * (क)
रामः । हन्त ! वर्त्तमान इव मे जनस्थानवृत्तान्तः प्रति-
भाति । (ख)

लक्ष्मणः । अथेदं रक्षोभिः कनकहरिणञ्छ्वेदविधिना
तथा वृत्तं पापैर्व्यथयति यथा क्षालितमपि ।
जनस्थाने शुन्ये विकलकरणैरार्यचरितैः
अपि ग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥२८॥

* यथा तथा भवतु, दुर्जनोऽसुखमुत्पादयति ।

(क) यथेति ।—यथा तथा भवतु, एतत् चित्रं प्रकृतमप्रकृतं वा असु इत्यर्थः ;
दुर्जनस्याऽऽभकरत्वेन आधिहेतुभूततया च सर्वथा तत्कारणमपि परिहर्तव्यमिति
भावः । [अत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः] ।

(ख) हन्तेत्यादि ।—जनस्थानस्य वृत्तान्तः अतीतोऽपि प्रत्यक्षीभूततया
इदानीमाभाति, विस्मयावहैः बुद्बुदायमानैश्च व्यापारनिचयैः उपशीभितत्वात् ।
[एतत् प्रथमं पताकास्थानम् । यतो हि अत्रैषा सीताविवासनफलिकाऽर्थसम्पत्तिः ;
यद्यपि उपरिष्टात् दुर्जनस्य दुर्मुखस्य वचसा लोकापवादरूपाऽऽभूत्यादहेतुभूतत्वेनोप-
न्यस्ता, तथापि रामवचसा अधुना जनस्थानवृत्तान्तस्य सीतायाः जनस्थाननिर्वासन-
रूपस्य वर्त्तमानवत्त्वेन अचिरकालभावितया उल्लेखान् उपचाराऽतिशयसूचकतया
उत्कषंतामगादिति ध्येयम्] ।

जनस्थानस्य अदृष्टचरित्रभूयिष्ठत्वात् अभूतपूर्वव्यापाराश्रयत्वाच्च भूतानामपि
विषयाणामिदानीमपि विस्मायकत्वेन प्रत्यक्षायमाणत्वमनुमीदयितुमाह, अथेद-
मिति ।—अथेति वाक्यालङ्कारे । इदं—महाऽरण्यं जनस्थानं चित्रगतं यद् दृश्यत
इत्यर्थः ; पापं विद्यतं एषाम् [इति अर्थ-आदित्वादच्], तैः पापैः,—पापात्मभिः,
रक्षोभिः,—राक्षसैः, कनकमयी यो हरिणस्तदेव कृष्ण कापञ्चं तस्य विधिना अनु-
ष्ठानेन कनकमृगभूमिकारूपशम्बरमाश्रयेत्यर्थः, तथा—एवं हि, वृत्तम्—जातं,
सम्पादितमित्यर्थः ; यथा—यत्, क्षालितम्—विधीतं, राक्षसनिधनपूर्वकसीताऽऽनयन-
रूपकार्यादिना सत्यक् प्रतिवृत्तमपीत्यर्थः, व्यथयति—पीडयति, अस्मानिति शेषः ।
यथा,—यथाक्षालितमपि अभिषङ्गादिना सर्वथा परिशीलितमपि पापैः रक्षोभिः

सीता । [साक्षम् ।] अहं देव रघुकुलानन्द ! एवञ्च वि मम
कारणादो किलिन्तो आसि ! * (ग)

लक्षणः । [रामं निर्वर्ण्य साकूतम् ।] आर्य्य ! किमेतत् ? (घ)—

* अयि देव रघुकुलानन्द ! एवमपि मम कारणात् क्लान्त आसीः !

कनकवृण्मायया अनुष्ठितं तत् वृत्तमिदानीं मानसपथे समुदीयमानं नियतमेव
व्यथयति, [किं पुनरप्रतिष्ठितं व्यथयतीति वक्तव्यमित्यपिना गम्यते] । तदेव सुविशदं
कर्तुं जडानामपि तव समवेदनां ज्ञापयति, जनस्थाने इति ।—यन्मे—मनुजसञ्चार-
विरले इत्यर्थः, जनस्थाने, विगता कला सामर्थ्यं येषां तानि तथोक्तानि, (“कला तु
भागभेदे स्यात् कुसीदेऽवयवे गुणे । विद्यासामर्थ्यसंख्यासु नौकायां कपटे तथा”
इति कोषः) करणानि इन्द्रियाणि येषु (“करणं साधकतमं क्षेत्रगाचेन्द्रियेष्वपि”
इति विश्वः) तैः तथाक्तैः वैकृत्योपहृतेन्द्रिययामसम्बद्धैरित्यर्थः, [“करणैः” इत्यत्र
“करणैः” इति पाठे तु,—विकलैः वैकृत्यपूर्णेः अत एव करणैः शोकसमुद्दीपकै-
रित्येवार्थः], आर्य्यस्य—पूज्यस्य भवतः चरितैः,—रीदनादिचेष्टितैः, यावा—पर्यन्तः,
“अदिगोवगिरियावाऽचलशैलशिलीञ्चयाः” इत्यमरः) रीदति—क्रन्दति, वञ्चस्य—
अतिकठिनव्यापि, हृदयमपि दलति—विदीर्यति । [वर्त्तमानवदनुभयमानत्वादर्हा-
मानप्रयोगः] । सीताविप्रयोगविधुरस्य रामस्य सकलं रीदनमालोक्य अचेतना
वनरयत्ना अपि समदुःखा इवातितरां चुक्रोश, किमुत सचेतना ? इति भावः ।
[अपि सम्भावनायाम्] । (“गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्यपि” इत्यमरः) । [अत्र
यावद्व्यादिषु रीदनदलनादीनां सम्बन्धाऽसत्त्वेऽपि तत्सम्बन्धस्य सिद्धत्वेन कविप्रौढीक्या-
ऽध्यवसानात् असम्बन्धे सम्बन्धरूपाऽतिशयोक्तिरित्यस्य सजातीयसाङ्ख्यिकम् । एतेन
रामस्य शोकावेगमसहमानस्य मर्मस्यक् विरहः क्रकचधारापात इव अनारतं हृदयं
दलयति स्म, इत्यपि वस्तु व्यन्यते, इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः] । शिखरिणी वृत्तम् ।—
“रसै रुद्रस्फिग्ना यमनसभला गः शिखरिणी” इति लक्षणात् । सप्तदशाक्षरपाद-
च्छन्दसां ५८३३० तम प्रस्तारान्तर्गतमिदं वृत्तम् ॥ २८ ॥

(ग) रघुति ।—हे रघुकुलानन्द ! रघोः वंशस्य सुखवर्द्धक ! मदर्थमसीमं
क्लेशमापः, मञ्जुताः वा कियन्ति दुःखानि असहिष्ठाः इति भावः ।

(घ) निर्वर्ण्येति ।—निर्वर्ण्य—निरूप्य, रामस्य भावादीन् दृष्ट्वेत्यर्थः । साकूतं—

अयन्ते वाष्पीघस्त्रुटित इव मुक्तामणिसरो-
विसर्पन् धाराभिर्लुठति धरणीं जर्जरकणः ।
निरुद्धोऽप्यावेगः स्फुरदधरनासापुटतया
परेषामुन्नेयो भवति विरसाध्यातद्दयः ॥ २८ ॥

रामः । वत्स !—

तत्कालं प्रियजनविप्रयोगजम्भा
तीव्रोऽपि प्रतिकृतिवाञ्छया विसोढः ।

सामिप्रायम् । भूतविधोग्वरणविषयकरणं रामं परिसान्त्वयितुमभिप्रेत्य इत्यर्थः,
[अथ भाविनीतावनगमनजायमानदुःखसन्तानमाशङ्क्य विषययोः सीतारामयोरज्ञात-
कारणयोरपि आकस्मिकी उत्कण्ठा समञ्जि इति कवेराशयः व्यज्यते] ।

कथं हि एतत् ज्ञायते, तदेव वक्तुं कर्तुं मात्मनः अभिप्रायाऽभिज्ञतां व्यनक्ति अय-
मिति ।—अयं ते—तव, जर्जराः पतित्वा बहुशः खण्डिताः कणाः बिन्दवो यस्य
तथोक्तः, वाष्पीघः,—अशुप्रवाहः, लुठितः,—छिन्नसूत्रः, मुक्तग्रन्थनतनुः इति यावत्,
मुक्तामणिमयः,—मुक्ताफलरूपपरवरचित इति यावत्, सरो माल्यमिव, (“सरा
दध्ययगन्धोष्णीभावमालासमौरणे” इति मेदिनी) । धाराभिर्विसर्पन्—अविच्छिन्न-
प्रवाहः धरणीतलमभिषिञ्चन्, धरणीं लुठति—भूमौ पततीत्यर्थः । निरुद्धोऽपि—
यत्नतः अन्तःसंयमितोऽपि, आवेगः,—शोकावेगः, विरस निर्दयं यथा तथा आध्यातं
ताडितं हृदयं येन स तथोक्तः, अरुन्नुदः इत्यर्थः, अत एव शोकसंविप्रमानसतया स्फुरत्
कम्पमानम् अधरस्य नासायाश्च पुटं यस्य तस्य भावः तथा हेतुना, शोकादौषहेपमाना-
ऽधरपल्लवतया अत्युष्णिग्नासेन व्यथितविषमप्राणकपीलतया चेति यावत् ;
परेषाम्—अन्येषामुन्नेयः,—अनुमयी भवति । [“कल्याणां कर्त्तरि वा” (२।३।७१
पा०) इति सूत्रेण कर्त्तरि षष्ठी] । अस्माभिस्तु अभिप्रायाभिज्ञतया तत्त्वत एव
तदीयं मनीगतमनुभूयते, अधरनासादयस्य कम्पनाधिक्यदर्शनात् पुरा परैरनुमितः
य एव हृदये महान् शोकावेगः आसीदिति भावः । [अथ परिरुक्तामधरादीनां
विलासेन हेतुना, साध्यौभूतस्य प्रथमसङ्गीपितत्वेनाप्रत्यक्षायमाणस्य शोकावेगप्रसरस्य,
प्रौढीकृतिसिद्धविच्छित्तिवशं नानुमीयमानत्वेनानुमानालङ्कारः,—“अनुमानन्तु विच्छित्त्वा
ज्ञानं साध्यस्य साधनात्” इति लक्षणात् ; स च पूर्वाङ्गगतोपमदा संख्यते इति
ध्येयम्] । वत्सं शिखरिणी ॥ २८ ॥

Udangar

Sakrishna Public Library

दुःखाग्निर्मनसि पुनर्विपश्यमानो

हृन्मर्मव्रण इव वेदनां करोति ॥ ३० ॥

सीता । हृद्दी हृद्दी ! अज्ज अहं वि अदिभूमिं गदेण रणरण-
एण अज्जउत्तसूखं विअ अत्ताणं पेक्खामि । * (ङ)

* हा धिक् हा धिक् ! अय अहमपि अतिभूमिं गतेन रणरणकेन आर्य्यपुत्र-
शून्यमिव आत्मानं पश्यामि ।

वनाऽवस्थानवेलायां पूर्वं निर्वाधं विसीदमपि इदानीं कथं हि तत् शोकजात-
मवाक्प्रसरं न सञ्जते, प्रत्यतपुरस्तादपि समधिकं कातव्यमिदानीमनुभूयते, इत्या-
शङ्कयामुत्तरयति, तदिति ।—प्रियजनस्य सीतायाः विप्रयोगात् मन्मस्युर्गविरहात् जन्म
यस्य स तथोक्तः, तीव्रोऽपि—दुर्ध्वङ्गोऽपि विरहजो दुःखाग्निः, प्रतिष्ठतिवाञ्छया—
प्रतीकारकरणेच्छया, रावणादिवधविषयिकया इति यावत्, विसीदः कथमपि सीद
इत्यर्थः, पुनर्विपश्यमानः,—चित्रदर्शनसङ्कायकं प्राप्य अधुना पुनरुद्दीप्यमानः स
दुःखाग्नित्वर्थः, आघातादिना पुनर्विपश्यमानः पुनः स्वयमेव विपाकं प्राप्यमाणः
[कर्मणः कर्मन्त्वविवक्षया “कर्मवत्कर्मणा” (१।१।८७ पा०) इत्यादिदेशिकयगा-
त्मनेपदम् ।] हृन्मर्मव्रण इव—हृदः अन्तःकरणस्य मर्मणि मर्मप्रदेशे, तदभ्यन्तरे
इत्यर्थः, संकटः व्रणः इव, मनसि वेदनां करोति—व्यथां जनयति । [अत्र
दुःखाग्निसङ्कनस्य हेतुत्वेन प्रतिष्ठतिवाञ्छया निर्देशात् कार्यालङ्कम् ; दुःखाग्नि-
रित्यत्र रूपकम् ; विपचनस्य अङ्गतुकलात् विभावना ; हृन्मर्मव्रण इव इत्यत्र उपमा,
एषाम् अङ्गाङ्गिभावेन साङ्ख्यम् ; स च दुःखाग्नेः तीव्रतरत्वात् पूर्वादप्यसङ्कलं
गमयित्वा व्यतिरेकज्वनिमुत्थापयति] । वृत्तं प्रहर्षिणी ।—“वशाशभिः मनमरगाः
प्रहर्षिणीयम्” इति लक्षणात् । सा च तथोदशाक्षरपासच्छन्दसां ३५११तम प्रस्ता-
रान्तर्गता ॥ ३० ॥

(ङ) अतिभूमिमिति ।—अतिशयिता या भूमिस्तानतिभूमिं परां काष्ठां,
गतेन—वैपुल्य प्राप्तेनेत्यर्थः । रणरणकेन—उद्देगेन, उत्कण्ठाया आधिक्यात् आर्य्य-
पुत्रविनाशतमिवात्मानं प्रेक्षे इत्यर्थः, तज्जातीयोद्देगस्य इदानीमनुभूयमानत्वादियम्
आशङ्का इति विभाव्यम् । [रण्यते शब्दरते यत्र “वशिरण्यीरुपसंस्थानम्” इति
वार्तिकेन रणेरप् रणः शब्दसत्प्रकारः, प्रकारे चित्तम्, ततः संज्ञायां कन् ।

लक्षणः । [स्वगतम् ।] भवतु अन्यतः क्षिपामि । (च)
[चित्रमवलोक्य प्रकाशम् ।] तदेतन्मन्वन्तरपुराणस्य गृध्रराजस्य
तत्रभवतः तातजटायुषः चरित्रविक्रमोदाहरणम् । (क)
सीता । हा ताद ! निर्व्यूढो दे अपञ्चसिणेहो !! * (ज)

* हा तात ! निर्व्यूढो दे अपत्यखेहः !!

एतद्वि परिन्यासः नाम वीजाङ्गम् । अत्र हि आर्यपुत्रविरहेणानुनीयमानस्य सीता-
विवासनस्य निश्चयापत्तिरूपतयेदानीमुल्लिखितः, सर्वथैव सीताविवासनस्य इदानी-
माकाङ्क्षितया तन्निश्चयेरभिहितत्वात् इति ध्येयम् । तथा हि—“तन्निश्चयः परि-
न्यासः” इति दर्पणः ।

(च) क्षिपामि इति ।—सञ्चारयामि, अन्यविषये अस्य मानसम् अभिनिवेश-
यामि इत्यर्थः । एतस्य स्थानस्य शीकोद्दीपकत्वात् परित्यागो विधेयः इत्याशयः ।

(क) मन्वन्तरेत्यादि ।—अन्यः मनुः मन्वन्तरं [मयूरव्यंमकादित्वात् समामः] ;
तस्मिन् पुराणः अतिप्राचीनः तथाविधस्य वैवस्वतमन्वन्तरप्रवृत्तिकालमारभ्य आस्थितस्य
इत्यर्थः । भगवतः वैवस्वतस्य मनोः शासनकालात् प्रवृत्तिरित्याह यावत् अखिल-
मेतच्चराचरं प्रत्यक्षोक्तं भूमीशस्येति भावः । [पुराणेषु चतुर्दश मनवः अभिहिताः, तेषां
प्रत्येकाधिकारकाल एव मन्वन्तरमिति कथ्यते । स्वायम्भवात् प्रवृत्तिं षष्ठां मनूनां
शासनकालः अतीतः, इदानीं वैवस्वतस्य सप्तममनोरधिकारः प्रवृत्तः । तत्र तावत्
वैवस्वतमनोः शासनकालादारभ्य संस्थितः जटायुषः मन्वन्तरपुराणत्वमवधेयम् ।
मनोः शासनकालस्तु ३०८४४८००० एतावत्संख्यमितानि मानवीयवर्षाणि भवन्ति ।
“मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः” इत्यमरः ।] तथाभूतस्य गृध्रराजस्य—
खगपतेः जटायुषः, तत्रभवतः,—पूज्यस्य, तत्—प्रसिद्धम्, एतत्—पुरस्तात्
वर्तमानम् ; चरित्रविक्रमोदाहरणम्,—चरित्रस्य स्वार्थं परिहृत्यैव प्राणव्यथेनापि
क्षुधायाः ज्ञानक्याः रक्षणप्रयासरूपस्य विक्रमस्य च रावणेन सार्द्धं तुमुल्ययुद्धे जायमानस्य
महौजसः उदाहरणम् उल्लेखः, आलेख्यगतमिति यावत् ।

(ज) निर्व्यूढः इति ।—निर्व्यूढः,—सुदृढः, कथमपि केनापि अन्यथा कर्तुंम-
युक्तः इत्यर्थः, अप्रतिबध्यः इति यावत् । अपत्यखेहः,—वात्सल्यम् । अपत्यखेहस्य
पराकाष्ठा प्रदर्शिता भवतीति भावः ।

रामः । हा तात काश्यप शकुन्तराज ! क पुनस्त्वादृश्य
महतस्तीर्थस्य साधोः सम्भवः ? (भ)

कश्यपः । अयमसौ जनस्थानपश्चिमतः चित्रकुञ्जवान् नाम
दनु-कबन्धाऽधिष्ठितो दण्डकाऽरण्यभूभागः ; तदिदमृष्यमूकपर्वते
मतङ्गस्य आयमपदम् । इयञ्च अमणा नाम सिद्ध-श्वरी ; तदेतत्
पम्पाऽभिधानं सरः । (ज)

(भ) हा तातेति ।—हा कष्टम् । हे तात ! पितः ! पितृवत् बाह्व्य-
निदर्शकतया मान्य इत्यर्थः । काश्यप !—कश्यपगोत्रीत्यत्र । (कश्यपसुतगुरुडस्य
कनिष्ठतनयत्वात्) । शकुन्तराज !—शकुन्तानां पत्निषां राजा तत्सन्तुष्टौ तथोक्त ।
[“राजाहः सखिभ्यष्ट्” (५।४।२१ पा०) इति टच्] । क पुनः,—कुत्र अन्वयः,
त्वादृश्य—त्वत्वादृश्य, साधोः,—प्रविवक्ष्य, तीर्थस्य—विद्यादिविविधगुणयुक्तपावस्य ।
(“तोर्थं शास्त्राध्वरचेवोपायनारीरजःसु च । अवतारविजुष्टाद्यपावोपाध्यायमन्त्रिषु”
इति मेदिनी) सम्भवः ? [एवञ्च अत्र अनन्वयोऽलङ्कारीऽभिव्यज्यते इति बोध्यम्] ।

(ज) जनस्थानपश्चिमतः इति ।—जनस्थानस्य महाऽरण्यस्य पश्चिमतः पश्चाद्भवे
दिग्विभागे इत्यर्थः अवस्थितः इति शेषः । दनुकबन्धाधिष्ठितः,—दन्नामकेन कबन्धन
शिरोग्रीवारुद्धिनेन वक्षःस्थलस्थिताननेन राक्षसेन अधिष्ठितः अधिष्ठतः । [अयं हि
पुरा श्रियाः अप्सरसः सुतः विश्वावसुनामा गन्धर्वः आसीत् ; महर्षेः स्थूलशिरसः शापात्
राक्षसरूपतामधिगतः दनुमंज्ञां लेभे ; ततश्च रणऽजिरे शक्रस्य धर्षणात् तन्ममुक्तेन
वक्षेण तस्य सक्थि शिरस्य शरीरे सम्प्रवेशितम् । अथ वासवप्रसादात् योगनायतौ
बाहू कुचिगतश्च तीक्ष्णदंष्ट्रं मुखञ्च लब्धवान्, राक्षसावुपहरीष च । अथ सीताहरण-
शोकार्तयोः तयोः दण्डकाऽरण्यं क्रममाणयोः निशिताभ्यां खड्गाभ्यां निरुक्तबाहुः
दिव्यं वपुः लेभे इति पौराणिकी वार्ता । भारतं वनपर्वगते द्रौपदीहरणपर्वणि
अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमाऽध्याये, तथा रामायणे आरण्यकाण्डे एकसप्ततितमाऽध्याये
दृष्टव्या] । अथम् असौ चित्रार्पिततया वस्तुतः अविद्यमानः, चित्रकुञ्जवान्—चित्रः
विचित्रः नानाफलपुष्पसम्भारसम्प्लवङ्गपुष्कलतयाऽतीव मनोरमो विख्यातवृक्षेति
यावत्, असौ कुञ्जः सोऽस्मिन्नस्तीति तथोक्तः नाम दण्डिकारण्यस्य भूभागः ।
तत् इदञ्च ऋष्यमूकसन्नामा पर्वतसप्त, मतङ्गस्य स्वनाम्ना प्रसिद्धस्य तपोधनस्य
आयमपदमाश्रमस्थानम् । इयञ्च अमणा नाम सिद्धा प्रसिद्धा, योगाऽभ्यसनादिनेत्यर्थः,

सीता । एतत् किल अज्जउत्तेण विच्छेडिदामरिसाधीणं
पमुत्तकण्ठं रुदिअं आसि । * (ट)

* अत्र किल आर्यपुत्रेण विच्छेदितामर्षाधीनं प्रमुक्तकण्ठं रुदितम् आसीत् ।

श्वरी—मतङ्गस्य मुनेः शिष्याणां काचित् परिचारिणी । कमलोत्पलैरुपशीमित-
मलिलायाः हंसकुररविनादितायाः पम्पायाः पुष्करिण्याः पद्मिने तटे महर्षेः
मतङ्गस्य आश्रमे तच्छिष्याणां सेविका श्वरी तपोऽतप्यत । तथा हि रामायणे
आरण्यकाण्डे,—

“ततः पुष्करिणीं वीरौ ! पम्पां नाम गमिष्यथः ।

...

मतङ्गशिष्याः तवासन् ऋषयः सुसमाहिताः ।

...

तेषां गतानामद्यापि दृश्यते परिचारिणी ।

अमणी श्वरी नाम काकुत्स्थ । चिरजौविनी ॥

त्वान् धर्मे स्थिता जित्वा सर्वभूतमस्कृतम् ।

दृष्ट्वा देवीपमं राम । स्वर्गलोकं गमिष्यति ॥

ततस्तद्राम ! पम्पायास्तौरमासाद्य पश्यन्म् ।

आश्रमस्थानमतुलं गुह्यं काकुत्स्थ ! पश्यसि ॥” इति ।

तदेतत्—यत्र श्वर्या साकं समागमा जातः तदेवेत्यर्थः, महर्षेः मतङ्गस्याश्रमसङ्गतं,
पम्पा अभिधेयं नाम यस्य तत् सरः जलाशयः ।

(ट) अत्रत्यादि ।—अत्र—पम्पायाम् । विच्छेदितात्यादि ।—विच्छेदितः विवर्द्धितः
योऽमर्षः असहिष्णुता । विरहोद्दीपकानां विविधानां विहङ्गानां रुतमाकर्ण्यं
आत्राय च नानापमूनानां प्रमोदकरं सौरभं यो हि श्रेय्यविशमः इति यावत्, तस्य
अधीनं सीतावियोगहेतुव्यविषयकमित्यर्थः । प्रमुक्तकण्ठम्—उच्चैः रुदितमासीत्,
भवान् रोहयमानः अभूदित्यर्थः । [“विहृष्टामर्षधीरत्वम्” इति पाठे तु,—पम्पा-
दर्शनोद्दीपितेन प्रभृतेन शोकावेगेनाभिभूततया परित्यक्तः रावणस्थीपरि अमर्षः
कोपः धीरत्वं सहजधैर्यञ्च यस्मिन् कर्मणि तदयथा तथा इत्यर्थः । अत्र कण्ठ-
विप्रलम्भरसविकाशनाय नायकस्य विमनायमानत्वमुक्तम् । एतेन पम्पायाः सौन्द-
र्याऽतिशायित्वं सूचितम्] ।

रामः । देवि ! रमणीयमेतत् पम्पासरः ।—

एतस्मिन् मदकलमल्लिकाख्यपद्म-

व्याधूतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीकाः ।

वाण्याऽश्वःपरिपतनोद्गमाऽन्तराले

संदृष्टाः कुवलयिनो भुवो विभागाः ॥ ३१ ॥

अथ शृङ्गाररसं राजहंसरीलम्बादिकृतैरुद्दीपनविभावैरुद्दीपयितुं पम्पासरसः स्वभावरामणीयकं मन्मथीद्वेदकरत्वञ्च समधिकमावेदयितुम् आलम्बनविभावानुगतं रोदनाद्यनुभावं विशेषेण व्यनक्ति, एतस्मिन्निति ।—हे देवि ! एतस्मिन्—पम्पासरसि, वाण्याऽश्वसां वाष्पवारीणाम् अशूणामित्यर्थः, परिपतनमुद्गमश्च तथोरन्तराले अवकाशे, वाष्पबिन्दुपतनाऽनन्तरं पुनरशूयसौ चणमध्ये वाष्पोपरीधाऽभावात् दर्शनं सम्भवति, अतः अन्तराले इत्युक्तम् ; [एतेन अविच्छिन्नरोदनं ध्वनितम्] । मदेन हर्षेण, उद्गमयौवनजनितेन इति शेषः, कलनोति मदकलान्तेषां मधुरास्फुटध्वनिकारिणां, मल्लिकाख्यानां मल्लिकानामकानां हंसविशेषाणां [“मल्लिकाञ्च” इति पाठे तु—चक्षुःचरणेषु मलिनानां धवलहंसविशेषाणाम् ; तथा हि—“आतामै राजहंसाः स्युर्धातं-राष्ट्राः सितैतरैः । मलिनैर्मल्लिकाद्याश्च कथ्यन्ते चरणाननैः ॥” इति हलायुधः] पद्मेव्याधूताः विकम्पिताः अत एव स्फुरन्त्यञ्जलाः उरवो विशालाः दण्डाः शृणालाः येषां तानि तथीकृतानि पुण्डरीकाणि श्वेतीत्यलानि येषु तथीकृताः, कुवलयिनः,—कुमुदन्तः नीलीत्यलवङ्गलाः वा (“पुण्डरीकं सितार्धोजम्” इति, “स्यादुत्पलं कुवलयम्” इति च अमरः) भुवो विभागाः भूखण्डानि इत्यर्थः संदृष्टाः । मानसीन्मादकर-मनुपमं पम्पासरः सौन्दर्यं निरीक्ष्य त्वहिरहविधुरस्य मे अनारतमेवायु न्यपतत् इति भावः ।

अन्यथाऽपि व्याख्यायते,—मलिनचक्षुचरणानां हंसानां स्वपक्षाऽनिलैरुद्दी-
क्षितानां कुवलयानां धवलान्ता उपचितमपि निसर्गधवलं पम्पापयः, अभीक्ष्ण-
मुदीयमानानां वाष्पधाराप्रवाहाणां रभसा उपहृता कैलषीकृता मुग्धा च मे दृष्टिः,
सितारविन्दराजहंसनिचयं वाण्याश्वःसकप्रसारपरिणतया धूमाभधिया इन्द्रीवर-
ग्रामलनदर्शत् । [अथ व्याख्याने विविधप्रसूनाकरस्य पम्पासरसः कुक्षित् पुण्ड-
रीकवत्त्वात् कुवचिञ्च कुवलयवत्त्वात् प्रस्तुतस्य पुण्डरीकवतः भुविभागस्य अन्यस्य
कुवलयिनः तादात्म्याध्यासात् पुण्डरीकवदितरभिन्नलेनाऽपरिचयात् उभयोस्तुल्य-

लक्षणाः । अयमार्यो हनुमान् । (ठ)

गुणतया प्रतीतेः मेदाऽयङ्गिवन्धनः सामान्याऽलङ्कारः ; न तु भ्यानिमान्, अतस्मिन् तदनुस्वरानुदयात् ;—“सामान्यं प्रकृतस्यान्यतादात्म्यं सदृशैः गुणैः” इति लक्षणात्] ।

यथा,—ननु एतत्पञ्चाकरस्य रमणीयत्वात् कलकूजितहंसगणोपशोभितपुष्करीकादि-
सुरमितया च उद्दोषकत्वेन विप्रयोगविवशमानसस्य द्रष्टुमशक्यत्वात् कथमौचितं भवति ?
इत्यभिप्रायके सीतापन्ने उत्तरयति, एतस्मिन्निति ।—मत्—मदर्थं मम विरहव्यथाऽऽ-
त्रस्य त्वदिरहसमुत्था व्यथामपनेतुमित्यर्थः, अकलाः,—न विद्यते कलं कूजितं येषां
तथाविधाः नैसर्गिकं मधुरनिनादमपि परिहृत्येति भावः, ते मल्लिकाख्याः हंसविशेषाः
तेषां पक्षाणां गरुतां व्याधूतैः कम्पनैः ताडनेरित्यर्थः, ह्रिन्नप्रमूनत्वादिति शेषः । स्फुरन्ति
केवलं विगतकुसुमाश्रयत्वात् चलानि उरुदण्डानि पृथुलशृणालानि स्नाधारभूतानि
इति यावत् येषां तथाभूतानि, स्नाधारच्युतेः विगतशोभानि पुष्करीकाणि येषु
तथाक्ताः प्रदेशाः कुवलयिनः दिवाविकाशायभावात् विलूनपुष्करीकवत् स्नानैरिन्धो-
वरैर्युक्ताः वाष्पान्धपरिपतनोद्गमाऽन्तरालं संदृष्टाः । हंसाः खलु विधुरस्य मम
विरहोद्दीपकं स्वकूजितं विहाय उद्वेगकराणि कमलानि अपि चिच्छिदुरित्या-
शयः । सद्य इति एतत्, विरहखिन्नं रामं दृष्ट्वा अचेतनानां गिरीणामपि रोदनदर्श-
नात्, अद्यच सचेतनानां तेषामवश्यं करुणीदयसम्भवादित्यवधेयम् । [ह्रमचक्रवाकाणां
मुपरि श्लाघनदर्शनात्, अस्माकमपि उपरि रत्नमः श्लाघं दास्यतीति भीत्या हंसा
अपि रवं मुमुचुः इत्यपि ध्वन्यते] । “कण्ठेषु खलितं गतऽपि शिशिरे पुंस्त्रीकि-
लानां कतम्” इत्यादिदर्शनात् तिरश्चामपि विरहजनेषु अनुकम्पा प्रसिद्धा
वा । [दण्डपुण्ड्र्यादौ संयुक्तव्यञ्जनयोः स्वरूपतः क्रमतश्च साम्यात् क्लेशानुप्रासः] ।
वृत्तं प्रहर्षिणी ॥ ३१ ॥

(ठ) अयमित्यादि ।—देवीपमसौभाग्यभाक्तया देवांशसम्भूततया महीपकर्तृ-
तया च, हनुमति आर्य इत्युक्तिः । हनूः कपोलवधोपरिस्थः मुखभागः ; स प्रशक्तः
अस्य इति मतम् ; हनुमानित्यपि भवति, हनुशब्दस्य ऋक्षान्तस्याखेतदर्थक-
त्वात् । पुरा महेंद्रः वज्रेणास्य हनुमभाङ्गीत्, तत एवाऽस्य इत्यमभिधानं सञ्जातम् ।
तथा हि—

“मत्करोत्पृष्टवज्रेण हनुरस्य यथा हता ।

नास्त्रेव कपिशार्दूलः भविता हनुमान्निवि ॥” इति ।

सीता । एसो सी चिरणिबिस्सजीपलीपपञ्जुरणगुरुभोव-
आरी महाणुभावो मारुदी । * (ङ)

रामः । दिष्ट्या सोऽयं महाबाहुरञ्जनानन्दवर्धनः ।

यस्य वीर्येण कृतिनो वयञ्च भुवनानि च ॥ ३२ ॥

* एष स चिरनिर्विस्सजीवलीकप्रत्यङ्गुरणगुरुपकारी महाऽनुभावो मारुतिः ।

(ङ) चिरेत्यादि ।—चिरनिर्विस्सस्य सुदीर्घकालं यावत् अन्येषु क्रौर्यादिदुर्व्यवहार-
दर्शनात् चिरदुःखितस्य,—[“तत्त्वज्ञानापदीर्घादिनिर्वेदः स्वावमानना” इति साहित्य-
दर्पणः ।] जीवलीकस्य सर्वेषां जीवानामित्यर्थः, प्रत्यङ्गुरणात् शीकाऽपनयनात् गुरुप-
कारी महीपकारी, महानुभावः,—महाशयः, मारुतम्यापत्यं पुमानिति मारुतिः
पवनपुत्रो हनुमान् । सीता रावणेन हता इति श्रवणसमकालमेव सर्वे एव जीव-
लीकाः, का कथा महाजनानां महीदारचरितानां, सपदि शीकसंविद्याः आसन्,
विभुवनकण्टकं रावणं निहत्य उद्धृतायान् सीतायां जीवलीकस्य तथाविधः अरुन्तुदः
शीकः व्यपगतः, तव खलु सीतासमुत्तरणसमये अस्थैव मरुतः हनुमतः महीपकार-
कत्वं सर्वत्र सुधिदितमेव । त्रैलोक्यपीडकारावणहने सहायकतया न केवलं समैवीप-
कारी अपि तु निखिलभुवनानामिति भावः । [दश मासान् व्याप्य सीतायाः रावण-
गृहावस्थितत्वात् चिरपदमुपाप्तम्] ।

दिष्ट्येति ।—दिष्ट्यति हर्षसूचकम् तृतीयान्तप्रतिष्ठापकमव्ययम्, अही इत्यर्थः ।
सः,—प्रसिद्धः, अयं—पुरतः दृश्यमानः, महाबाहुः,—आजानुलम्बितभुजः रुद्राव-
तारत्वात् महापुरुषत्वाद वा, अथवा लक्षणया भुजबलसम्पन्नः, अञ्जनानन्दवर्धनः,—
पवनेनाहितवीजायाः केशरिपत्न्या अञ्जनायाः प्रीतिविवर्धनः तनयः इत्यर्थः, हनुमानिति
पूर्वणान्वयः । यस्य वीर्येण—पराक्रमेण वयं—लक्षणायाः वानरान्ताः सर्वे भुवनानि
—द्रिजगन्ति च कृतिनः,—कृतार्थाः उपकृताः इत्यर्थः ; सिद्धकामा इति यावत् ।
[प्रशस्तं—कृतं प्रशस्त्यनेषामित्यर्थे प्रशंसायामिति रूपम्] । कथं हि तत् निष्पादितं,
तदेवेदानीमभिधीयते ।—तथा हि, रावणहननानुकूलकरणात् रामस्य, अशीक-
वनमध्यस्थितायाः रीरुद्यमानायाः प्रियवार्त्ताप्रवणादिना कथञ्चित् खेदापनयनात्
सीतायाः, सञ्जीवन्वीचध्यानयनादिना स्वामबधानकृतसीताविरहपरिहाराय लक्षणस्य,
वक्रिप्रवेशनिराकरणात् भरतशत्रुघ्नयोः, शरणागतपरिपालनात् विभीषणस्य,
सुखीत्यादनादिना सुयीवस्य, मधुवनभङ्गापराधनिरीधात् वानराणां, स्वावस्थित्या

सीता । बच्छ ! एसो कुसुमिदकअस्वतरुताण्डविदवरहिणो
किंणामधेयो गिरी ;—जय अणुभावसोहगमेत्तपरिसेमधूसर-
सिरी मुहुत्तं मुच्छन्तो तुए प्परुदिएण अबलम्बितो तरुअले
अज्जउत्तो आलिहिदो ? * (ठ)

* वत्स ! एष कुसुमितकदम्बतरुताण्डविवर्हिणः किं नामधेयो गिरिः ;—
यत्र अनुभावसौभाग्यमावपरिशेषधूसरश्रीः मुहुत्तं मूर्च्छन् त्वया प्ररुदितेन अबलम्बित-
तरुतले आर्यपुत्र आलिखितः ?

च जीवलीकस्य महीपकारसाधनात् सर्वे एव महता हनुमता कृतार्थीकृता इति
यथायथमुन्नेयन् । [अत्र “भुवनानि च” इत्यत्र चकारश्रुतेः विभक्तिविपरिणामेन
कृतौनि इति अध्याहारिणान्वयः । अतो नास्ति न्यूनपदत्वदोषशङ्काऽवसरः । अत्र
उपक्रितिक्रियायां महत्तरिवख्यापनात् उदात्तालङ्कारः] । प्रथ्यावक्तां हतम् ॥ ३२ ॥

(ठ) वत्स ! एषः, कुसुमान्धेषां जातानीति [तारकादित्रादितश्च] कुसुमिताः
पुष्पिताः ये कदम्बतरवस्त्रेषु ताण्डविताः मृत्यन्तः, यद्वा कुसुमिताः ये कदम्बतरवः
ते ताण्डविताः कृतताण्डवाः येः तथाविधाः, [ताण्डववन्तः कृताः इत्यर्थे ताण्डव-
बच्छद्वात् “तत्करोति तदाचष्टे” इति ग० सूत्रेण णी इष्टवद्भावात् मनुबलीपे निष्ठाया
रूपम्] । वर्हिणाः मयूरा यत्र स तथोक्तः, (“मयूरी वर्हिणी वर्ही” इत्यमरः) । वर्षासु
स्निग्धगन्धौरमेघध्वनिश्रवणसमकालं हि कदम्बकुसुमसुरभितानामुन्मदायमानानां
वर्हिणानां गर्जनस्य कविसमयप्रसिद्धेः । “पुंश्रुत्य ताण्डवं प्रोक्तं स्त्रीश्रुत्यं लास्यमुच्यते”
इति । किं नामधेयः,—किमाख्यो गिरिः ? [नामैवेति नामधेयः स्वार्थे धेयः] । यत्र
—पर्वते, तरुतले—इत्यस्य अधोभागे, [अनुगती भावः इति गतिसमासः, न तु अनु-
पूर्वात् भूषातीः चञ् “यिनीभुवोऽनुपसर्गे” (३।३।२४ पा०) इति सोपसर्गभूषातीः चञ्-
निषेधात्] अनुभावः प्रभावस्त्रेज इति यावत्, तस्य सौभाग्यं सन्निधिः तदेव तन्मात्रं,
तस्य परिशेषादवशिष्टत्वात् धूसरा ईषत्पाण्डुवर्णा श्रीः नवजलधरस्त्रामला वपुःकान्ति-
र्यस्य स तथोक्तः, कृष्णश्रीऽपि स्वाभाविकसौभाग्यलक्ष्मीसमालिङ्गितकायः इति यावत् ;
[विप्रलम्भशङ्काररसस्य दशविधदशानामुत्कीर्तनात् तदन्तर्भूतस्य सततसीताप्राप्ति-
पायादिचिन्तानजितव्याधेरुदयात् सीताविरहविवशविग्रहस्य राघवस्य परिश्रानाया-
मपि देहकालौ निसर्गमधुरायाः तदाकृतेः पाण्डुत्वमासीत् । तथा हि दर्पणकारः,
—“व्याधिसु दीर्घनिश्वास-पाण्डुताकृतादयः ।” इति ।] आर्यपुत्रः मुहुत्तं मूर्च्छन्—

लक्ष्मणः । सोऽयं शैलः ककुभसुरभिर्माखवान् नाम, यस्मिन्
नीलः स्निग्धः अयति शिखरं नूतनस्तोयवाहः ।
रामः । वक्षेत्स्माद् विरम विरमातः परं न क्षमोऽस्मि
प्रत्यावृत्तः पुनरिव स मे जानकीविप्रयोगः ॥३३॥

मूर्च्छया अचेतनीभवन्, प्रकटितेन—रोदनं कर्त्ता [आदिकर्मणि क्तः] रोदयमानेन
इत्यर्थः, तया आलम्बितः,—धृतः [कुसुमितव्रततीनां लास्यलौलासुनिपुणानां मुजङ्गमुजां
मानसोन्मादकरीं विरहसमुद्दीपिकां केकामाकर्ष्यं रणरणकाकुलस्य रामस्य जड-
तायाश्चापि उदयात् अज्ञानां मनसश्चापि ह्रीनचेष्टता आयाता, एतदवलोक्य भ्रातरि
अकपटप्रेमवता लक्ष्मणेन तदा रामभद्रः धृत आसीत् इत्यवधेयम् । तथा च दर्पणः,—
“जडता ह्रीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्तथा” इति] । इत्येवंप्रकारेण आलिखितयितः ।

कथञ्कारं हि गिरिमिममालोक्य स्वभावधीरस्यापि रामस्य तथाविधः संभोहः
प्राजनि, इत्याशङ्क्यायां तस्य पथिकविरहोत्कलिकाग्निकां सौभाग्यलक्ष्मीमविदयति,
सोऽयमिति ।—ककुभैरजुंनपुष्पैः [ककुभानां प्रसूतानि इत्यर्थे अण् “फलं लृक्”
(४।३।१६३ पा०) इति अणां लृक् । “नदीसर्जो वीरतरुनिन्द्रदुः ककुभोऽजुंनः”
इत्यमरः] । सुरभिः सुगन्धः । (“सुरभिर्ग्राणतर्पणः” इत्यमरः सुगन्धिः स्यात्”
इत्यमरः ।) सः अयं माखवान् नाम शैलः । यस्मिन्—शैले नीलः,—नीलवर्णः
स्निग्धः,—शैतलः विद्युत्कृतिकाभिः समान्निष्टत्वात् मण्डणश्च [एकपटपाटे विशेषण-
कर्त्तृधारयः] नूतनः,—नवाविर्भूतः तोयवाहः—मेघः शिखरं—शृङ्गं अयति—
अवलम्बते । अश्लिङ्गोऽयं गिरिरित्यर्थः । [मन्दाक्रान्तावृत्तिवद्वत्त्वस्य श्लोकस्य
अपराद्धं रामोक्त्वा पूरितम्] ॥

वक्षेति ।—वक्ष ! लक्ष्मण ! एतस्मात्—माखवत्पञ्चेतवृत्तान्तसंवलितचिच-
वर्णनात्, विरम विरम—द्वुतं निवर्त्तस्व, [आशङ्क्यतिशये बोधायनां द्विकृतिः ।
“जुगुप्साविराम” — इति वार्त्तिकेनाऽपादानत्वम् । “व्याङ्प्ररिथी रमः”
(१।३।८३ पा०) इति सूत्रेण परस्मैपदश्च ।] अतः परं द्रष्टुमिति शेषः, न
क्षमोऽस्मि—न शक्नोऽस्मि ; यतः सः,—पूर्वमनुभूतः मे—मम जानकीविप्रयोगः,—
सीताविरहः पुनः प्रत्यावृत्त इव—पुनर्लब्धप्रसर इव परावृत्त्य आगत इवेत्यर्थः ।
वेदेहीविरहजः स हि श्रीकवीलकः नवीभूततया अपुना पुनः प्रकटः नितरां
मर्मभेदिकां वेदनां जनयतीति मन्ये इति वृद्धयम् । इममेव माखवन्तमायित्य
तद्व्यभवता कालिदासेनाऽपि एवमेवोपवर्णितम् । तथा हि—

लक्षणः । अतः परम् आर्यस्य तत्रभवतां कपिराक्षसानाञ्च
असङ्ख्यातानि उत्तरोत्तराणि कर्माश्चर्याणि ; परिश्रान्ता
चेयमार्या, तद् विज्ञापयामि—विश्राम्यतामिति । (ण)

सीता । अज्जउत्त ! एदेण चित्तदंसणेण पञ्चुप्पखदोहदाए
अत्थि मे विखप्पं । * (त)

* आर्यपुत्र । एतेन चित्तदर्शनेन प्रत्युत्पन्नदोहदाया अस्ति मे विज्ञाप्यम् ।

“एतद्भिरेमांल्यवतः पुरस्तात् प्रादुर्भवत्यम्बरलेखि गङ्गम् ।

नवं पथी यत्र चनेर्मया च त्वद्विप्रथीगाऽयुसमं विस्मृतम् ॥

गन्धश्च धाराहतपल्लवानां कादम्बमहोद्गतकेशरश्च ।

स्निग्धाश्च केकाः शिखिनां बभ्रुर्युष्मिन्नसन्धानि विना त्वया मे” ॥ इति ।

[एतद्भि सीताविरहरूपं भाव्यर्थमभिसंवाय कौतूहलबहुलानां माख्यवदुपवर्णन-
विषयिकाणां वाचामभिधानात् “परिभावना” नाम मुखसन्धेरङ्गं वेदितव्यम् । “कुत-
हलोत्तराः वाचः प्रोक्ता तु परिभावना ।” इति दर्पणीतेः । अत्र पूर्ववाक्यं प्रति परार्द्धस्य
हेतुतथीपन्यासात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं पुनरसम्भवापातस्यातीततद्विरहस्य
पुनरागमनसंश्लेषककोटिकतया उत्थापनादुत्प्रेक्षा, इति तथीः सङ्खरः] । मन्दाक्रान्ता
वृत्तम् । —“मन्दाक्रान्ताऽम्बुधिरसनगैर्भौ भनौ गौ ययुष्मम्” इति लक्षणात् ; सप्त-
दशाक्षरपादच्छन्दसां प्रसारेषु १८८२८तमप्रसारे चास्य अन्तर्भावः ॥ ३३ ॥

(ण) अत इति । —अतः परम्—अस्मात् अनन्तरम् आर्यस्य—रामस्य तत्रभवतां
—महात्मनां कपिराक्षसानाञ्च असंख्यातानि—अगणितानि उत्तरोत्तराणि—परंभ्यः
पराणि उत्कृष्टेभ्यः उत्कृष्टानौत्थः [उत्तराणि च उत्तराणि चेति उत्तरोत्तराणि,
पौर्वापर्येणानुष्ठितानि, क्रमशः विहृतानि इति वा, वीप्सायां द्विर्भावः] कर्माश्चर्याणि
—कर्माणि वीरोचितानि एव आश्चर्याणि विख्यकाराणि सप्ततालमेदसमुद्रबन्धना-
दीनि अद्भुतकर्माणीत्यर्थः । इयमार्या—सीता च परिश्रान्ता, गर्भभारालसत्वात् चित्र-
दर्शनजगितश्रमेण क्लान्तविग्रहा ; तद् विज्ञापयामि—निवेदयामि, विश्राम्यतां—
विश्रामं प्राप्यतां, भवता अथवा आर्यश्या इति शेषः । [तत्र प्रथमे पक्षे णिजन्तस्य
असंघातोः कर्मणि रूपम् ; द्वितीये च अदन्तचुरादेः आभवातोः भावे वाच्ये । उभयत्र
प्रार्थनायां लोट्] ।

(त) प्रत्युत्पन्नः सञ्जातः दीहदः मनीरयः गर्भिण्यभिलाषी वा वस्त्राः

रामः । ननु आज्ञापय ।

सीता । जाणे पुणो बि प्यसखगम्भीरासु वणराइसु बिह-
रिस्सं, पवित्तणिम्मलसिसिरावगाहाच्च भअवदीं भाईरहीं अब-
गाहिस्सं । * (थ)

रामः । वत्स लक्ष्मण !

लक्ष्मणः । एषोऽस्मि ।

रामः । अचिरं सम्पादनीयोऽस्या दीहृदः,—इति सम्प्रत्येव
गुरुभिः सन्दिष्टम् । तत् अखलितसुखसम्पातं रथमुप-
स्थापय । (द)

* जाने पुनरपि प्रसन्नगम्भीरासु वनराजिषु विहरिष्यामि, पवित्रनिर्मल-
शिशिरावगाहाच्च भगवतीं भागीरथीमवगाहिये ।

तथाभूतायाः मे—मम विश्वायं वेदनीयमस्ति । [मे इत्यत्र “कृत्यानां कर्त्तरि वा”
(१।३।७१ पा०) इति सूत्रेण षष्ठी वैकल्पिकी, पक्षे मयेति । इदानीम् अदूरवर्तिनः
बोजीभूतस्य आत्मविवासनस्य प्रतिकूपकतया स्थितस्य भूतपूर्वस्य प्रियसमागमसङ्-
कतस्यैव तस्य सख्यमागतया महाह्लादकरत्वात् इदं हि प्राप्तिर्नाम बीजसन्धेरङ्गं
वेदितव्यम् । तथा हि—“प्राप्तिस्तु सुखागमः” इति दर्पणः ।]

(थ) जाने—अवगच्छामि, इच्छामि इति भावः । [जनस्थानविहरण-गङ्गाव-
गाहादीनामवश्यभावितया ज्ञापनार्थमभिलषामौत्यनुक्ता जाने इति पदमुपात्तम् ।
“अनुपसर्गाज्ज्ञः” (१।३।७६ पा०) इति सूत्रेणात्मनेपदम्] । प्रसन्नाः हिंस्रैः
विरहितत्वात् पुष्पफलैरुपशोभितत्वाद्वा अनुवेजयन्त्यः ; गम्भीराः तरुशैलादीनां
दृढसन्निवेशात् लोकोत्तरं भावमावेदयन्त्यः, [विशेषणकर्मधारयः] तथाभूतासु वन-
राजिषु विपिनवीथीषु विहरिष्यामि—पर्यटिष्यामि । पवित्रः पावनः, निर्मलः
पापानां समूलमुन्मूलनात् सुभगः सुखकरश्च, शिशिरः शीतलः दृप्तिकरश्च सन्ताप-
हरश्च वा अवगाहः मज्जनं यस्यां तां भागीरथीं गङ्गामवगाहिये । एतेन शोकविधु-
रायाः निकारजातं विसीदुमशक्नुवत्याः वेदेष्ट्याः भागीरथ्यामात्मविसर्जनं गम्यते ।
[एतद्धि प्रोक्तप्राप्तिरूपबीजसम्यङ्गस्य विवृतिरूपत्वमवगन्तव्यम् ।]

(द) अचिरम्—अविलम्बितमेव अस्याः,—सीतायाः दीहृदः,—अभिलाषः
सम्पादनीयः,—पूरणीयः, इति—इत्थं गुरुभिः,—वशिष्टारुन्धतीश्यान्ताप्रभृतिभिः

सीता । अञ्जउत्त ! तुझेहिं बि तहिं गन्तव्वं । *

रामः । अयि कठिनहृदये ! एतदपि वक्तव्यमेव ! (घ)

सीता । तेण हि पिअं मे । †

लक्ष्मणः । यथा आज्ञापयति आर्यः ।

[इति निष्क्रान्तः ।]

रामः । प्रिये ! इतो वातायनोपकरणे मुहूर्तं संविष्टौ भवावः । (न)

* आर्यपुत्र ! युष्माभिरपि तत्र गन्तव्यम् ।

† तेन हि प्रियं मे ।

सन्दिष्टं—कथितम् । तत्—अतः, अस्त्वलितः गावसञ्चलनभंशादिरहित इत्यर्थः, अत एव सुखयतीति सुखः सुखजनकः सम्पातः सुखेन अक्षेणेन वा सम्पातो गमनं येन तथोक्तम् । सीतायाः पूर्णगर्भतया तथाविधेनैव रथेन गमनस्य औचित्यादिति तात्पर्यम् । [एतद्वि सीताविवासनरूपवौजायस्य प्ररोहीभूततया उद्देकरूपं वीज-सम्यङ् वेदितव्यम् । “वौजायस्य प्ररोहः स्यादुद्देः” इति लक्षणात्] ।

(घ) कठिनं निर्दयं हृदयं यस्याः तथाभूते ! निर्मममानसं ! इत्यर्थः, यतः त्वम-हञ्च पृथगिति चिन्तयितुमपि शक्नोषीति भावः, एतदपि त्वया साहं जनस्थाने पुनर्विह-रणमपि किमु वक्तव्यं प्रार्थयितव्यं वा । तत्र तत्र पथ्यटनस्य अतीवानन्दकरत्वेन त्वदिप्र-योगजवेदनामसङ्गिणुना त्वदभिन्नहृदयेन विश्वकल्पेन मयाऽप्रार्थितेनापि तत्र खलु गन्तव्यमेव, शङ्कायाश्चेतस्याः तद्गतया भेदबुद्धेर्वोद्भावितया सुव्यक्तं खलु उपलप्यमानं त्वत्तस इति हृदयम् । परन्तु “एतदपि वक्तव्यमेव”—एतद्वि च वक्तव्यम् ; यतः अहन्तु न गमिष्यामि, भवत्या असहायायाः खलु तव गन्तव्यम् । [अहमिदानीं त्वां दुर्वहगर्भ-खिन्नां क्रत्याह्नां बलिमिव अरण्यान्त्याम् उपहरिष्यामि, इति काक्ता अर्थान्तराभि-धायकस्य प्रधानार्थान्तररूपिणः वाग्विन्यासस्य, चतुर्थपताकास्थानीत्यापकत्वं ज्ञेयम् । भाव्यर्थस्यैवात्र सूचितत्वात्, तथा हि—

“द्वार्थो वचनविन्यासः सुस्पष्टः कान्यथीजितः ।

प्रधानार्थान्तराक्षेपी पताकास्थानकं परम् ॥” इति लक्षणात्] ।

(न) वातस्य मारुतस्य अयनमागमनं येन यस्मात् वा तथाभूतं, पवनसञ्चार-सुभगं खिदहरञ्च यत् गवाक्षान्तरालमित्यर्थः, तस्य उपकरणे सन्निधौ, [“वातायनावर्तके” इत्यपि पाठः दृश्यते ; तदर्थस्तु,—वातायनापवारकं, अपवारकभूतं यत् वातायनं तत्र

सीता । एवञ्च भोदु, ओहीरिज्जामि क्लु परिस्समजणिदाए
णिहाए । * (प)

रामः । तेन हि निरन्तरमवलम्ब्यस्व(फ)मामत्र शयनाय ।—

जीवयन्निव ससाध्वसश्रम-खेदविन्दुरधिकण्ठमर्ष्यताम् ।

बाहुर्ऐन्दवमयूखचुम्बित-स्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥ ३४ ॥

* एवं भवतु, अपक्रिये खलु परिश्रमजनितया निद्रया ।

इत्यर्थः, यवस्थः अपरः न लक्ष्यते, अतिनिभते सदुल्लगन्धवद्भिषेविते देशे इति भावः] । संविष्टौ—कृतसंवेशौ शयनी इत्यर्थः (“समीपे निकटासन्न-सन्निष्ठसमीप-वत् । सदेशाऽभ्याससविध-समर्थ्यादसवेशवत् । उपकण्ठाऽन्तिकाऽभ्यर्णाऽभ्यास-मितीऽव्ययम्” इति, “स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि” इति चामरः) ।

(प) परिश्रमजनितया,—चित्रदर्शनात् जायमानेन क्लमेनानीतयेत्यर्थः, निद्रया—संवेशेन, हृदयावसादेनेति यावत् । अपक्रिये—अभिभूये । [अपपूर्वकात् हरतेः कर्मणि लटि रूपम्] ।

(फ) तेन हि निद्रासञ्जातवैकल्यात् हेतोः अत्र यस्मिन् बातायनीपकण्ठे शयितुं मां मच्छरीरमित्यर्थः, निरन्तरं निर्नास्ति अन्तरम् अवकाशो यस्मिन् तदयथा तथा कालचेपमन्तरेणैव गाढमिति यावत्, अवलम्ब्य—समाश्लिष्य । दुर्द्धगर्भभार-विवशं खेदं कियच्च विनीदयितुं मन्दमाकृतस्ये एतस्मिन् गवाक्षान्तराले मदङ्गीप-धाना क्षणं विश्रामसुखमुपभुङ्क्तु इति भावः ।

इदानीमात्मतोषकरं समालिङ्गनप्रकारं सुस्फुटमभिधत्ते, जीवयन्निति ।—साधु अत्यर्थम् अस्यति विचिपति मनः इति साध्वसं भयम् (“—दरवासौ भीतिर्भीः साध्वसं भयम्” इत्यमरः) श्रमः खेदः, (अत्र आलेख्यगतशर्पणखाऽऽदिदर्शनीकृतं साध्वसं श्रमश्च चित्रदर्शनजन्यः विज्ञेयः ।) तत एव हि समुद्भूताः खेदविन्दवो वर्णविन्दवः तैः सह वर्तमानः, तथोक्तः; इन्द्रीरेभिः ऐन्दवैरिन्दुसम्बन्धिभर्मयूखैः किरणैः चुम्बितः स्पष्टः, अत एव स्पन्दते खवतीति स्यन्दौ तुषारशीकरवानित्यर्थः, यश्चन्द्रमणिहारः चन्द्रकान्तमणिसङ्घः तस्य विभ्रमः विलास इव विभ्रमो यस्मिन् स तथोक्तः, अथवा तस्य विभ्रमो भ्रान्तिः यस्मिन् तादृशी यी बाहुः खेदाद्र्द्रत्वात् तुषारखाविचन्द्रकान्त-मणिहारसदृशः शुभीज्ज्वलः, यद्वा खेदविन्दुसिक्ते यस्मिन् बाहौ तुषारनिष्पन्दिचन्द्र-मणिहारभ्रान्तिर्भवतीति भावः स तथोक्तो बाहुः; जीवयतीति जीवयन्निव मार्मिति शेषः, त्वरितखेदविक्रमव्यपेवप्राणं हि मां पुनरुक्त्वासयन्निवेत्यर्थः, मम उज्जीवन-

[तथा कारयन् सानन्दम् ।] प्रिये ! किमेतत् (ब) ?—

विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा

प्रमोहो निद्रा वा किमु विषाविसर्पः किमु मदः !

कृतं ते अयं बाहुरिति भावः, अधिकण्डं कण्ठे [विभक्त्यर्थेऽन्यथीभावः ।] अर्था—
स्याप्यतामित्यर्थः; इत्थं तु भवन्तीत्युखविप्रयोगसन्तप्रहृदयं मां श्रौतलं कुरु इति भावः ।
मृणालस्निग्धकीमलं मञ्जीवनसञ्जीवनं स्वबाहुं मम कण्ठे बधान, अन्यथा त्वदिरष्टे
क्षणमपि न जीवेयमित्याशयः । [अथ भयग्रमस्वेदादयः सात्त्विकभावाः ; तथा हि
भोजराजः,—

“विप्रलम्भेऽभियोगादौः सञ्जीवे साध्यसादिभिः ।

मिथः परीक्षया प्रेम्णी निर्दिष्टास्ताः परीष्टयः ॥

वासश्चित्तचमत्कार आकस्मिकभयादिभिः ।

निद्राव्यापारवैमुख्यमिन्द्रियाणां श्रमादिभिः ॥” इति ।

तथा हि वैदेह्याः सुकीमलाङ्गलावस्थादीनि उद्दीपनविभावाः, निद्रास्वप्नजङ्गलादयः
व्यभिचारिणः, तैः परिपुष्टः अथ आलम्बनविभावभृतायां सीतायां समुत्पन्नः राक्षसस्य
रतिरूपस्थाग्निभावः, सञ्जीवगङ्गारसररूपतां लभते इति । अपि च चन्द्रकिरण-
सृष्टाद्रं चन्द्रकान्तमणिहारधर्मस्य सीताभुजलतया धारणासम्भवात् तदीयविभ्रम-
सदृशविभ्रममवगमयतः बाह्वीः मणिहारादेशं विम्बप्रतिविम्बबोधान् असम्भवद्वस्तु-
सम्बन्धरूपो निदर्शनालङ्कारः ; जीवग्रमिवेयव क्रियोग्नेहा ; तदनयोः संसृष्टिः] ।
रथोद्धता वृत्तम् ;—“राक्षराविह्व रथोद्धता लगौ” इति लक्षणात् ; एकादशाक्षरपाद-
च्छन्दसा ६९९ तमप्रकारान्तर्भूतमिदम् ॥ ३४ ॥

(ब) शालीनतया मुग्धया तथा समाश्लेष्टुं स्वबाह्वौ असमर्पिते स्वयमेव
सहजलज्जङ्गलस्य सीतां तथा कारयन्, तदीयकरं स्वांसे उपस्थाप्येत्यर्थः । प्रिये !
किमेतत् ? कण्ठे तव बाहुपस्थापनानन्तरं कथं हि ईदृशी मदीयावस्था जाता,
नाहं तामधुना निर्णेतुं शक्नोमीति भावः ।

अनुभूयमानमवस्थान्तरं कौटुम्भिकमिति तदेव सविशेषं विवक्षीति, विनिश्चेतुमिति ।
—एतदित्यनेन सर्वेषामन्वयः । एतत्—मथोपसृज्यमानं त्वदङ्गसंस्पर्शजनितम् अजि-
र्वचनीयं वस्तु इत्यर्थः । वा अन्यथा कथमेव सेवाऽर्थमायहः ? इदं सुखं चेत्, तर्हि,
बुद्धिस्तु कथं हि तद्विषयिका न भवति ? अत आह, दुःखमिति वा ।—किमियं
वृत्तभावमयी उत्कण्ठा ? तथाले मानसीन्यायेकैलङ्कशा अपरिहाय्यां स्यात्, अत

तव स्पर्शं स्पर्शं मम हि परिस्मृदेन्द्रियगणो

विकारश्चैतन्यं भ्रमयति च सम्मौलयति च ॥ ३५ ॥

एवाह प्रमोहयेति, प्रमोहयेतन्यसम्मौलनं वा, न चेदेवं तदा किमिति उत्सव्यायते ? अत आह निद्रेति ।—निद्रा स्वापो वा, स्वप्नसदृशं किमेतदलौकिकमनुभवामि । ननु जाग्रदवस्थायां चैतन्यात्मनसम्भावित्वात् आह, विधेति ।—विषयसर्पः,—विषयप्रसारः, विषयप्रवेशजन्यः विसर्पाख्यः रोगविशेषो वा [रोगवाचकविसर्पशब्दस्य ऋक्षदीर्घकारता भवत्येव] । एवञ्चेत् तर्हि कथं हि तदुद्भूता व्यथा निरन्तरमात्मानं न क्लिप्नाति ? अत आह मद इति ।—मदः,—मदीपयोगजः आनन्दविशेषो वा, अन्यथा कुत एतन्मनयाश्चक्षुः ?—(“सम्मोहानन्दसम्भेदो मदी मदीपयोगजः” इति साहित्यदर्पणे मदलक्षणात्) । कथं पुनरेवं भावविपर्ययः आजायत, इति विनिश्चितं निर्णेतुं न शक्यः । [अध्याहृतेन“एव मदीयो भावः” इत्यनेन“शक्यः” इति पदस्य अन्वयो बोध्यः, पुनिर्देशोऽपि तत एव साधुः] । त्वदीयसुकुमाराङ्गसंश्लेषेण समुच्छलत्सर्वातिशायि-सुखसन्दोहपूरनमग्रस्य मे लोकोत्तरानन्दमनुभवतामिन्द्रियाणां विवशता आयाता, तेन हि विवेकोऽपि हर्षातिरेकात् व्यलुपत् ; नातोऽहं कौटुशीं दशां गतवानिति सत्यगवधारयितुं प्रकाशयितुञ्चालमस्मि इत्याशयः । अशक्तौ हेतुमाह—तवेति । तव स्पर्शं स्पर्शं प्रतिस्पर्शं त्वदीययावदङ्गस्पर्शेषु इत्यर्थः, परिस्मृदः,—परितः मृदः विषय-यदृष्टासमर्पत्वात् मीहमुपागतः इत्यर्थः, स्वस्वविषयव्यावृत्तः इति यावत्, इन्द्रियगणो इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां गणः समूहः यस्मिन् स तद्योक्तो विकारः आनन्तरावस्थाविशेषः, मम चैतन्यं विवेकं भ्रमयति च—तिरोदधाति च, सम्मौलयति च—प्रकाशयति च ; मम बुद्धिः कदाचित् भ्रान्ता कर्हिचिच्च प्रकाशिता आत्मविकारं निश्चेत् नेशे इति भावः । स्पर्शं स्पर्शं मम चैतन्यं क्षणात् प्रबोधमेव सुखसन्दोहसमाच्छादितं सदेव तमसा परिभूयते, तत् कथमहं विनिश्चिनोमि किमवस्थोऽहमिति भावः । यथा—अथ परार्थवाक्यस्य प्रथममन्वयं विधाय तदनु द्वितीयार्थव्याख्या विधेया ; ततश्च इति—एवं प्रकारः अयं प्रियास्पर्शजनितोऽपूर्वो विकारः सुखं वा दुःखमिति वा निश्चेतुं न शक्यः, सुखत्वेन वा दुःखत्वेन वा निर्णेतुं मया न शक्यते इत्यर्थः । [शक्य इत्यस्य विकार इत्यनेनान्वयात् साधुः पुनिर्देशः । अत्रापि सम्भोगशङ्कारो रसः । अथ पूर्वार्थं सुखदुःखाद्यनुभवस्य अतिप्रियस्वप्रियतमाऽङ्गसंस्पर्शेन सुखविमुग्धमानसस्य रामस्य तात्त्विकतया प्रतिभासनात् प्रतिभोव्यतत्वाभावात् वितर्कमात्रं, न तु सन्देहालङ्कारः । परार्थं तु बोधतिरोधानजनक बोधविकाशजनकक्रिययोः विरोध-

सीता । (विहस्य ।) स्थिरप्रसादा तुझे, इदो दाणिं किम-
वरं ? * (भ)

रामः । ज्ञानस्य जीवकुसुमस्य विकाशनानि
सन्तर्पणानि सकलैन्द्रियमोहनानि ।

* स्थिरप्रसादा यूयम्, इत इदानीं किमपरम् ?

वटापाततो भासनात् प्रियास्यश्रजितविकारत्वेन च समाधानात् विरीचालङ्कारः,
तथा विकारस्य स्वश्रहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गश्च ; इत्येतयोः साङ्ख्यम्] । शिखरिणी
वृत्तम् । स्वच्छादिकान्तं प्राक् ॥ ३५ ॥

(भ) स्थिरिति !—यूयं, स्थिरः अविचलितः प्रसादः अस्मान् प्रति स्नेहः
प्रीतिरिति यावत् येषां ते तथोक्ताः ; अस्मासु अविसंवादिप्रणयमभीप्सवः इत्यर्थः
अस्मात् परम् इदानीं किम् अपरम् अन्यत् पत्युः स्थिरतरसौहार्दं विना इत्यर्थः ।
आशास्यमस्ति स्त्रीणामित्याशयः । [अवापि सम्भोगशङ्कारः रसः] ।

अथ तदानीं निर्भरप्रणयविवशमानसायां मधुरभाषितायां वैदेह्यामीतावाननुरागः
कथं हि प्रवृत्तिं गतः ? तत्रतिपादनमिवेण तद्वचसाममृतायमानत्वादिधर्म्यश्रयिगत्व-
मुपपादयति, ज्ञानस्येति ।—हे सरीरुहाणि ! विकसितश्रतपत्तायतनेत्रे ! [“ बहु-
प्रीद्वी सकृच्छोः स्वाङ्गात् वच्” (५।५।११३ पा०) इति वच्, “ विद्वीरादिभ्यश्च”
(४।१।४१ पा०) इति ङोष् ।] ते—तव, एतानि सुवचनानि—सुभाषितानि [अथ
सीतावचनेष्वपि एतादृशसौभाग्यं नानुभूतपूर्वमन्यपि सुशब्देन व्यज्यते] ज्ञानस्य—
सांसारिकसन्तापादिरूपतपनमरौचिचयवितप्रमाकृतसंसर्गात् ज्ञानिमापन्नस्य जीव-
कुसुमस्य—प्रणयिहृत्यस्य, जीवः जीवनमेव कुसुमं तस्य सद्यःपातिनः इति यावत्,
विकाशनानि—प्रस्रुटनानि अतिसुकुमारस्यापि हर्षकयवतः जीवनप्रसूनस्य हन्तभूत-
तथा सद्यःपतननिरोधकानि इत्याशयः, सन्तर्पणानि—हृत्प्रसाधनानि भोग्यान्तरा-
काङ्क्षानुत्पादकानि इत्यर्थः, सकलानामिन्द्रियाणां मोहनानि मोहकराणि स्वस्व-
व्यापारनिरोधीनि इत्यर्थः, तथा कर्णयोः अमृतानि अमृतवत् सुखप्रदानि, सुधाधारा-
निषेकवदपूर्वानन्दसन्दीहसञ्जनानि ; यथा हि अमृतं दर्शनत एव जनानां हृत्तिं जन-
यति, तथैव अर्धपर्यालोचनादृतेऽपि त्वद्वचसां रमणीयत्वमिति भावः । मनसश्च—दुःख-
भारोद्भिन्नस्य चेतसश्च रसायनानि—रसस्य हर्षस्य अयनानि स्थानानि ; यद्वा,—रसस्य
पुष्टस्य सम्भोगशङ्काररसस्य इतरतरतरिरूपस्य अयनानि आश्रयभूतानि इत्यर्थः ; यद्वा,

एतानि ते सुवचनानि सरोरुहाक्षि !

कर्णामृतानि मनसश्च रसायनानि ॥ ३६ ॥

सीता । प्रियंवद ! एहि संवित्शब्द । (म) *

(इति श्रयमाय समन्तती निरूपयति । (ब))

* प्रियंवद ! एहि संविशावः ।

—रसस्य वीर्यस्य जयनानि आधानानि आधिशरीरावसादादिनाशकानि पुष्टिकार-
काणि औषधानि इव “यत्स्वराव्याधिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनम्” इति वैद्यकीकृतेः ।
उत्साहशक्तिप्रदानील्यर्थः, (“रसी गन्धे रसः स्वादे तित्तादौ विषरागर्थः ।
शङ्करादौ द्रवे वीर्ये देहधालुस्त्वुपारदे ॥” इति विश्वकीषात्) । [यथा हि
रसायनरसनेन सर्वेषामेव रसानामास्वादजा तृप्तिरुपलभ्यते तथैव त्वहचनश्रवण-
समकालं शब्दान्तरश्रवणजन्यमुखानामधिगमः भवतीति बोध्यम् । अपि च यथा
रसायनानां रसरूपत्वात् भोग्यत्वम् औषधस्वरूपत्वाच्च रोगविनिवर्त्तकत्वं तथैव पुनरितेषां
वचनानां मनोहारित्वं हितत्वञ्च व्यज्यते, इत्यवधातव्यम् । अथ जीवे कुसुमत्वा-
रोपाद्रूपकालङ्कारः ; कुसुमविकाशनत्वस्य तथेन्द्रियादिसन्तर्पणत्वादीनां जानकीवचनेषु
प्रमाज्ञानविषयत्वेनाविद्यमानतया आहार्यज्ञानेन आभेदप्रतीतिर्मात्ररूपकालङ्कारश्च,
“सरोरुहाक्षि” इत्यवोपजायमानेनोपमाऽलङ्कारिण्य संसृज्यते । केचित्तु—एकस्य
जानकीवचनस्य विकाशनसन्तर्पणादिविषयभेदेनानेकधीर्ज्ञेयादुल्लेखालङ्कारमिच्छन्ति ।
“एतानि ते सुवचनानि” इति विशेष्यपदोपादानेनैव वाक्यार्थस्य परिसमाप्तत्वात्,
पुनश्च “कर्णामृतानि” इत्यादिना उपपात्तत्वात् समाप्तपुनरात्तत्वं दीवः ; स तु तृतीय-
चतुर्थपादयोः वेपथीत्यपाठेन समाधेयः] । इति । वसन्ततिलकं हसम् ॥ ३६ ॥

(म) अतीव मधुरभाषित्वात् रामस्य प्रियंवदिति सम्भाषनम् । [प्रियपूर्व-
कात् वदनेः खः] । संविशावः,—स्वपित्रः, निद्राविवशशरीरेदानामहं संवृत्तेति
भावः । सत्यामपि निद्राकातरतायां सौजन्यात् प्रेमातिशयात् च उभयत्वेन कथन-
मिति श्रेयम् ।

(य) श्रयमाय—श्रयितुं, [“तुमर्थाच्च भाववचनात्” (२।३।१५ पा०) इति
चतुर्थी] । निरूपयति—श्रयनसामग्रीसमवधानं श्रयनयोग्यं स्थानमुपधानादिकञ्च
अस्ति वा न वा इति अन्विष्यति ।

रामः । अयि किमन्वेष्टव्यम् ॥—

आ विवाहसमयाद् गृहे वने शैशवे तदनु यौवने पुनः ।

स्वापहेतुरनुपाश्रितोऽन्यथा रामबाहुरुपधानमेव ते ॥ ३७ ॥

सीता । [निद्रा नाटयन्ती ।] अयि एदं अस्मज्जित ! अयि
एदं । * (र) । [इति स्वपिति ।]

* अस्थितत् आर्यपुत्र ! अस्थितत् ।

इदानीं शयनसुयोग्यमुपकरणमुपधानं दर्शयति, आ विवाहेति ।—विवाहसमयात्
आ—विवाहकालमारभ्य, विवाहकालात् परमित्यर्थः, [“आङ् मर्यादावचने”
(१।४।८८ पा०) इति सूत्रेण कर्मप्रवचनीयतया “पञ्चमपाङ्परिभिः” (२।१।१० पा०)
इति सूत्रेण पञ्चमी ।] देशावच्छेदेन गृहं तदनु वने च, पुनः कालावच्छेदेनाप
शैशवे तत्पश्चात् यौवने च, स्वापहेतुः,—निद्रालम्बनं शयनोपकरणमित्यर्थः, (गृहं
शैशवे यौवने च स्वापहेतुः, वने पुनर्यौवने स्वापहेतुः, न तु यथारुस्थित्यन्यः,) अथ
केवलं तवैव अधिकारः नान्यस्या इत्याह ; अन्यथा—त्वद्भिन्नया स्त्रिया, अनुपाश्रितः,
—अनालम्बितः, स्वापहेतुतया स्व्यन्तरसङ्गश्च ; इत्यर्थः ; यद्यपि “जुष्टं परमनारीणां
भुजैः परमसुन्दरैः” इत्युक्तमस्ति, तत् तु “न रामः परदारान् वै चक्षुर्भ्यामपि
पश्यति” इत्याद्युक्तेः चेट्टीसंवाहनाभिप्रायकमिति ज्ञेयम् । [“महाहुः” इत्यनुक्ता
“रामबाहुः” इति कथनस्तु प्रसिद्धियुतनाथ, “उपधाय भुजं तस्य”—इत्यादि-
वचनात् एकपत्नीव्रतधरत्वमस्यावेदयति इति बोध्यम्] । एष रामबाहुस्ते—तव
उपधानं—शिरोधानम् (“उपधानं तूपवर्हः” इत्यमरः) अधुनाऽपि तदस्तु, किम्
अन्यान्वेष्टनेनेति भावः । [अत्र रामबाहौ तादात्म्येनोपाधानत्वारोपात् शयनोप-
योगित्वप्रतीतिश्च परिणामालङ्कारः, तस्य च “अन्यथा अनुपाश्रितः” इति पदेन
अधिकाङ्क्षद्वैशिष्ट्यम्] । रथीकृता वृत्तम् ।—“रात् परैर्नरस्त्रगै रथीकृता” इति
लक्षणात् । ६२२तमप्रसारान्तर्गतमिदम् ॥ ३७ ॥

(र) अस्तीति ।—आर्यपुत्र ! एतत् तव बाहुरुपम् उपधानम् अस्ति ।
[अत्र “सर्वादिशब्दानां पर्यायेण उद्देश्यविधियल्लिङ्गभाक्त्वम्” इति नयेन क्लीबत्वमिति
बोध्यम्] । इत्युक्ता उपधानीकृत्य स्वपिति इत्यर्थः । अत्र प्रसादनायम् “अस्थितत्”
इति पुनरभिहितं, नातः कथितपदत्वदीपशङ्का, “कथितञ्च पदं पुनः * * * अनु-
कम्पार्था प्रसादने” इत्युक्तेः ।

रामः । कथं प्रियवचना वक्षसि प्रसुप्तैव ? [निर्वर्णं सखेहम् ।] (ल) —
 इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्त्तिर्नयनयोः
 असावस्याः स्पर्शो वपुषि बहुलसन्दनरसः ।
 अयं कण्ठे बाहुः शिशिरममृतो मौक्तिकसरः
 किमस्या न प्रेयो ? यदि परमसङ्गस्तु विरहः ॥ ३८ ॥

(ल) कथमिति ।—प्रियं वचनं यस्याः सा प्रियवचना [“वा प्रियस्य” इति वार्त्तिकराज्ञानेन पक्षे वचनप्रियेति रूपम्] मधुरभाषिणी, वक्षसि—उरसि, कथं—किं, प्रसुप्तैव—निद्रिताऽभूत् ? परस्परं समाश्लिष्य करमुपधाय च श्रयितयोलयोः वक्षः-सम्पर्कात् रामवक्षसि सीतायाः श्रयणं तु “दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यद् व्रीडाकरश्च यत् । श्रयणाधरपानादि नगराद्यवरोधनम् ॥ स्नानानुसृपने चैभिः वर्जितः—” इति दर्पणोक्ताङ्गदीपनिरूपणे व्रीडाजनकश्रयणनिर्घधात् अत्र तदभावाच्च न विरुध्यते इति बाह्व्यम् । सखेहं—सादरं सकरुणचेत्यर्थः, निर्वर्णं—सीतामुखं निरीक्ष्य, आह्वेति शेषः ।

न केवलमियं प्रियवचना, अपि तु मम निखिलार्थहेतुभूता सौभाग्यलक्ष्मीभूमि-
 येति विशिष्य विवृणोति, इयमिति ।—(अत्र “मम” इति अध्याहार्येण पदेन सर्वत्र अन्वयः कार्यः) । इयं—सीता, गेहे—गृहे, (“गृहं गेहोदवसितम्” इत्यमरः) तस्मिन्, लक्ष्मीः,—श्रीः, गृहसौभाग्यविधायिनी अधिदेवतैत्यर्थः । तथा नयनयोः,—नेत्रयोः अमृतवर्त्तिः,—अमृतनिष्यन्दिनी अञ्जनशलाका, तददर्शन-
 दशायां चराचरमिदं शून्यं प्रत्यक्षीकुर्वतः नेत्ररोगेण रुग्णस्यैव मे त्वमात्मकेनैव अमृतवत् नयनानन्ददायिनीत्यर्थः । किमन्तावत्पथ्यन्तानुधावनेन ? एतदीयं यत्किञ्चिदपि मे सुखातिरेकजनने पर्याप्तमित्याह, असावस्याः इति ।
 —असौ—अनुभूयमानः, अस्याः,—प्रियायाः, स्पर्शः, वपुषि—गात्रे, बहुलः,—मधुरः, सन्दनरसः,—मलयजसरसैकवत् विरहतापतप्तस्य मे निरतिशयं शरी-
 रस्य मनसश्च स्निग्धतायाः निवृत्तेश्च कारकः । अयं—कण्ठे अर्पित इति शेषः, अस्याः बाहुः,—करः, शिशिरः शीतलश्च ममृतः उज्ज्वलश्च मौक्तिकसरः,—मुक्ता-
 माला इव सुखस्पर्शः ; कामलत्वात् सुखशीतलत्वाच्च मौक्तिकसङ्गिव शरीर-
 सत्पथः मानसानोदकरश्च [प्रीतिविशेषणकर्त्तृधारयात् सीताशरीरस्य समीप्यत्वं निरतिशयविरहानलप्रशमनञ्च व्यज्यते, तेनासौ ज्ञाना मुग्धा च ज्ञेया] । अस्याः,—

प्रतीहारी । [प्रविश्य ।] देव ! उवत्यिदो । * (व)

* देव ! उपस्थितः ।

सौतायाः सन्ध्वि किं वस्तु न प्रेयः,—अतिप्रीतिकरम् ? यदि—किन्तु, परं—केवलम् असह्यः,—सौदमशक्यः विरहः,—विधोगः न स्यात् तर्हि, मर्धनिहन्तनात् परमदुःसहात् त्वद्विप्रयोगादितरत् सर्वमेव त्वत्सङ्गतं लोकातिशायिहर्षजनकं भवेत्, नास्ति तच्च संशयलेशः इति तात्पर्यम् । [अस्मिन् श्लोके आभिमानिकी रतिः, इति कथ्याभरणम् । अथ सौतायां लक्ष्मीत्वामृतवर्त्तित्वयोः अनेदारोपात् निरङ्गं रूपकम् ; तथा तत्स्यर्शं चन्दनरसलारोपात् अपरं रूपकम् ; एवं तद्गुणं मौक्तिकसरलारोपात् निरङ्गञ्च रूपकम् ; अपि च एकस्या एव सौतायाः गृह्णेनैवत्व-विषयभेदात् अनेकधीक्षेत्वात् उल्लेखः ; चतुर्थपादे च विरहस्य असहनीयत्वेऽपि यदर्थवलात् आहूतेन सहनलारोपेण सौतायां सर्वविधप्रियत्वासम्बन्धेऽपि सम्भावनया तत्सम्बन्धोक्तेः अतिशयोक्तिश्च । एषामलङ्काराणां सजातीयविजातीयरूपः सङ्करः] । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३८ ॥

(व) प्रतिहारीति ।—प्रतिहारी यङान्तरलिङ्गा काचित् वेदवती नारी ; तथा हि,—“सन्धिवियहसम्बद्धं नानाकार्यसमुत्पत्तम् । निवेदयति या कार्यं प्रतीहारी त सा स्मृता ॥” इति तल्लक्षणम् । प्रविश्य—राचवभवनमिति शेषः, आह्वेत्यध्याहार्यम् । किमिति तदेवोच्यते,—देव—राजन्, उपस्थितः,—आगतः एव, कीदृशमागत इत्या-काङ्क्षायाम् उत्तरम्—“देवस्य आसन्नपरिचारिकी दूतः” इत्युपरिष्ठात् व्यक्तीभवि-ष्यति । [एतच्च भाविबिरहस्य समासवतासूचनाय उपन्यस्तम् । सौताविवासनरूपं प्रस्तुतसङ्कान्तमर्थोपलक्षकमेतत् तृतीयं पताकास्थानमवधेयम् । तथा हि,—“इयं गेहे लक्ष्मीः” इति श्लोकस्य चतुर्थपादान्ते “परमसह्यस्तु विरहः” इत्युक्तं राचवेण, ततः प्रतिहार्यां प्रोक्तं “देव उपस्थितः” इति ; एतेन सौताविरहः भवन्तम् अचिरादेव उपस्थास्यति इति अव्यक्तार्थम् अर्थोपलक्षकं वस्तु, विशेषनिश्चयप्राप्तिसहितं सदेवाव प्रत्युत्तरोपेतसंस्थितम् । तथा चोक्तं दर्पणे—“अर्थोपलक्षकं यस्तु लौनं सविनयं भवेत् । स्निग्धप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमुच्यते ॥” इति । एवमेव वेष्ट्याम् ; तथा हि,—दुर्व्योषणः,—“पर्याप्तमेव करभोव ! मनीषयुष्मन्” इति, ततः प्रविश्य कञ्चुकी आह—“देव ! भयं भीमेन” इत्यादि ; अपि च मुद्राराक्षसं यथा, चाणक्यः,—“अपि नाम दुरात्मा राक्षसः गृह्येत ?” सिद्धा—“अज गङ्गोदी” । अन्यच्च—राक्षसः,—

रामः । अयि ! कः ?

प्रती । आसन्नपरिचारको देवस्य दुर्मुखो । * (श)

रामः । [स्वगतम् ।] शुद्धान्तचारी दुर्मुखः, स मया पौरजान-
पदान् अपसर्पितुं प्रयुक्तः ! (ष) [प्रकाशम् ।] आगच्छतु ।

[प्रतीहारी निष्क्रान्ता ।]

दुर्मुखः । [प्रविश्य स्वगतम् ।] हा कथं सीदादेईए ईच्छसं

* आसन्नपरिचारको देवस्य दुर्मुखः ।

“तदपि नाम दुरात्मा चाणक्यवटुः” इति, उपसृत्य दौवारिकः,—“जेदु जेदु” ।
पुनश्चाक्षसः,—“अतिसन्धातुं शक्यः स्यात्,” दौवारिकः,—“अमञ्चो” इत्यादिना
अव्यक्तार्थस्य, राक्षसवशीकरणरूपस्य चाणक्यविजयस्य च तथा वेण्यां दुर्व्योधनस्योक्त-
भङ्गरूपस्य, प्रकृतस्य सूचनात् तृतीयं पताकास्थानमेवं सुधीभिः स्वयम् ।
अनिकमते तु—उत्तरचरितमेतत् गच्छनामकं प्रस्तावनाऽङ्कं वेदितव्यम् । प्रकृतस्य
सीताविवासनस्य सम्बन्धतया विरहस्य सहसाऽभिधानात् । एतच्च प्रस्तावनाऽङ्क-
भूततयाऽभिहितं मूलकृता घनञ्जयेन, तथा हि,—“गच्छः प्रकृतसम्बन्धि भिक्षार्थं
सहस्रोदितम्” इति] ।

(श) आसन्नो निकटस्थः सन् परिचरति सेवते इति आसन्नपरिचारकः ; यः
सदा सन्निधौ स्थित्वा उपसेवते तथाभूतः भृत्यः इत्यर्थः । अस्य चरस्य भद्रनामधेयत्वेऽपि
सीताऽपवादरूपदुर्वचनस्याभिधानात् दुर्मुख इति संज्ञा लोकापरम्परया आगतेति
ज्ञेयम् ; कविना च तदाख्यया आख्यापितोऽसौ । तथा च रघौ कालिदासः,—
“पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः” इति ।

(ष) शुद्धान्ते अन्तःपुरे परितः निर्विशङ्कं चरतीति । अतीव विश्वसः
इत्यर्थः । (“ख्यागारं भ्रमृजाननःपुरं स्यादवरोधनम् । शुद्धान्त्यावरोधय”
इत्यमरः) । पुरे निवसन्तीति पौराः, जनपदे भवाः जानपदाः [पौराय जान-
पदायेति इन्द्रः] नागरिकान् जनपदवासिनः वैदेशिकांसेत्यर्थः । अपसर्पितुं—गूढं
चरितुं, चररूपेण प्रच्छन्ना भूत्वा तेषां मनीगतभावं परीक्षितुम् ; अप प्रकृतः प्रच्छन्न-
मित्यर्थः सर्पतीति अपसर्पः,—गूढचरः । [“उपसर्पितुम्” इति पाठान्तरम्] ।

अचिन्ताणिज्जं जणाववादं देवस्य कथयिस्सं ? अहवा णिओओ
कुलु ईद्वसो मन्दभागस्य । * (स)

सीता । [उत्स्रप्रायते] हा अज्जउत्त ! कहिं सि ? † (ह)

रामः । अये ! सैवेयं रणरणकदायिनी चित्रदर्शनाद् विरह-
भावना देव्याः स्वप्नोद्देगं करोति । [सखेहमङ्गमत्याः परान्दृशन्] (क)—

* हा कथं सीतादेव्या ईद्वशमचिन्तनीयं जनापवादं देवस्य कथयिष्यामि ?
अथवा नियोगः खलु ईद्वशी मन्दभागस्य ?

† हा आर्यपुत्र ! कुत्र असि ?

(स) हा कथमित्यादि ।—हा इति श्लोकसूचकमव्ययम् । तादृशपरीवादस्य
कथयिष्यमाणत्वात् श्लोकः । ईद्वशम्—एवंविधमकनुदमित्यर्थः । अचिन्तनीयं—
कदापि मनसा चिन्तयितुमप्यशक्यम्, अतर्कितीपपन्नमिति यावत् । सीतादेव्याः,—
जनकतनयासम्बन्धिनमित्यर्थः । जनापवादं—लीकापवादम् । देवस्य—रामभद्रस्य
[सम्बन्धविवक्षया वृत्तौ] । मन्दः अल्पः भागः भाग्यं यस्य तथाविधस्य, दुर्भग-
स्येत्यर्थः । ईद्वशः,—एवंविधः, “निखिललोकमानसाभिप्रायं विदित्वा यथायथं
मदन्तिके उपवर्णय” इत्येवंकपः, नियोगः,—प्रभोः आदेशः खलु । साम्प्रतमायुहवता
प्रभुणा अप्रीतिकरं सज्जनालीकापवादप्रकाशकरणरूपे कार्ये नियोजनात् आत्मनः
अतिमहत् दीर्घाङ्गमावेदितमित्यवधेयम् ।

(ह) उत्स्रप्रायते इति ।—उद्धूतः विलापादिप्रयोजकः स्वप्नः निद्रावस्थायां
विलापादिः यस्याः, यद्वा,—उद्देजकः स्वप्नः यस्याः सा, सा इव आचरन्ति इति
उत्स्रप्रायते, [“कर्तुः क्यङ् सलीपय” (१।१।११ पा०) इति सूत्रेण उपमानभूतात्
क्यङि लटि रूपम् । यद्वा—अनुत्स्रप्रा उत्स्रप्रा भवति इति चूर्थे भ्रष्टादित्वात्
क्यङि लटि रूपं बोध्यम्] । हा आर्यपुत्र !—स्वामिन् ! कुत्र असि—इदानीं क
गती भवसि, इति भविष्यद्विरहसंवेदकः स्वप्नप्रकारः अवधेयः ।—“स्वप्ने निद्रामुपेतस्य
विषयानुभवस्तु यः । कोपावेगभयक्लानि-सुखदुःखादिकारकः ॥” इति दर्पणे
स्वप्नलक्षणम् ।

(क) अये इत्यादि ।—रणरणकदायिनी—देव्याः उत्कलिकाकुलतां विदधती
चित्रविचीभकारिणी इत्यर्थः । विरहस्य भविष्यतः विप्रयीगस्य भावना नियतानु-

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थासु यद्
विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्थ्यो रसः ।

ध्यानरूपानुभवजनितः श्रुतिजनकः उद्बोधकसमवहितसंस्कारविशेषः, चित्रदर्शनात्
अशुभात्यादिनिदानभूतायाः सूर्यश्रद्धाया आलस्यमवलीक्य जायमाना इत्यर्थः, देव्याः
सीतायाः स्वप्रापेण स्वप्ने अपि उत्कण्ठां तज्जनितविलापादिकञ्च करोति—समुत्पाद-
यतीत्यर्थः । सखेह—सप्रणयं सायहमित्यर्थः, अस्याः वैदेह्याः अङ्गं—प्रतीकं,
परावृत्तम्—स्वहस्तेन सदयमुपसंभ्रमः इत्यर्थः, सीतायाः अङ्गे स्वं हस्तं सन्निविशय-
न्निति यावत् । [केचिदवाङ्मयपदमुदरपरमभिधाय वक्ष्यमाणश्लोकस्यापत्यार्थकत्वं
कल्पयन्ति, तदसत्, तथात्वे “उदरमस्याः परावृत्तम्” इत्येव वक्तव्यत्वात्, न च “मयै-
वादी ज्ञातः करतलपरामर्शकलया द्विधा गर्भयन्तिः” इति वक्ष्यमाणीत्तरसङ्गत-
तयाऽङ्गपदस्यादरपरत्वं कवेरभिमतमिति वाच्यम् ; “सहजलज्जाजहृदयः” इत्यत्र
सीतायाः आगमप्रतीतिः उत्सृष्टप्रायमानत्वविरोधादित्यवधार्यम्] ।

अथ चिरविरहविह्वलाया नियतपरिदेवनाविवशमानसाया मदेकजीवितायाः
कातरात्याः प्रियाया वनवास एवमेव कियन्ति सकलवृत्तितानि आसन्नित्यनुध्यायन्
सखेहृदसावमर्षं तदीयमङ्गजातं, स्त्रीयानुपमसौभाग्यमित्याशंसन् तादृशस्य स्त्रियाः
गुणोपवर्णनं विलप्य बहुधाऽधुना तस्या दुःखसन्तापादीन् आरं आरम् अनुशीलति,
अद्वैतमिति ।—यत् प्रेम—अद्वैतुक्ती अनुरक्तिः, अथवा समविषयसम्भोगान्तर्गतविच्छेदा-
ऽसङ्गनरूपावस्थाविशेषः, तथा च—“प्रेमाऽभिलाषी रागश्च खेहः प्रेम रतिसया ।
शृङ्गारश्चेति सम्भोगः समावस्थः प्रकीर्तितः ॥” इति । तस्यार्थो यथा रसरत्नाकरे—
“प्रेमा दिदृक्षा रम्येषु तन्निन्ताऽप्यभिलाषकः । रागस्तत्सङ्गबुद्धिः स्यात् खेहस्तत्-
प्रवर्णक्रिया ॥ तद्विद्योगासहं प्रेम रतिसत्सङ्गवर्णनम् । शृङ्गारस्तत्समं क्रीडा सम्भोगः
समथा क्रमः ॥” इति । [“भद्रं तस्य सुमानुषस्य” इति पाठे तु—यत् गुणवद्भार्या-
रूपमनिर्वचनीयं वस्तु] । सुखदुःखयोः, पत्युरिति शेषः, द्विधा इतं द्वैतं भिन्न-
मित्यर्थः, तस्य भावः द्वैतं भिन्नभावः तन्नास्ति यस्य तत् अद्वैतम्—एककपं समानं,
पत्या समं समसुखदुःखभागित्यर्थः ; यत् सर्वासु अवस्थासु दशाविपर्ययेषु सुखेषु
दुःखेषु चेत्यर्थः, अनुगुणम्—अनुकूलं, न च सुखेषु अनुकूलं दुःखेषु च प्रतिकूलमिति
भावः, यत्र—यस्मिन् हृदयस्य—विषयार्ज्वनपरिरक्षणविमर्शनादिदुःखसन्तप्त्येत्यर्थः,
विश्रामः,—जीवितालम्बनभूतं, यदेव हि एकमवलम्ब्य संसारमुलभशीकशीभाषुप-

कालिनावरणात्थयात् परिणते यत् खेहसारे स्थितम्
भद्रं प्रेम सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत् प्राप्यते ॥ ३८ ॥

इतमपि वैकल्यदीलाचलं हृदयं स्थैर्यमापद्यते, विषयजशोकसन्तप्तं मनः सदैव यत् लब्ध्वा भ्रष्टं हृष्यति इति भावः ; [“विश्रामः” इति पदन्तु अपाणिनीयम् ; घञि “नादाक्षोपदेशस्य” (७।१।३४ पा०) इति सूत्रेण ठञिनिषेधात्, किन्तु, अम एव आमः इति “प्रशादिभ्यश्च” (५।४।३८ पा०) इति सूत्रेण अणि कथञ्चित् योज्यम् इति केचित् ; केचित् तु अदन्तपुरादेः आमधातोः रूपमिति व्याचक्षते समादधति च ; परन्तु वीपदेवाचार्य्यमते “जनवधः” इत्यादिप्ले “अम-यम विश्रमस्तु वा” इति ऋक्स्य वैकल्पिकविधानदर्शनात् अमधातोः घञि विश्रमः विश्रामः इति रूपद्वयं भवतीति भाव्यम्] । यस्मिन् रसः,—अनुरागः रतिकरुणः इत्यर्थः, (“रसो गन्धे रसः स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः” इति विश्वः ।) जरसा—वाङ्मकेन, अङ्गाय्यैः,—हृत्पुंसशक्त्याः, कूट इव अविज्ञतः सन्, यः सदैवास्ते इत्यर्थः, वाङ्मके हि प्रायशः सर्वा एव वृत्तयः प्रतिष्ठिताः भवन्ति, सतीषु भाव्यांसु सुगभीरी-ऽकपटश्च अनुरागः पुनः न गम्यतीति भावः । तत्र तस्य अकृत्रिमत्वादस्वार्थकत्वाच्च वयसि इव विपुला प्रीतिः नितरां निर्भरमभिवर्द्धते इत्याशयः । तथा कालिन—क्रियता समयेन, जनसमीपे नियतपरिचयविस्तारिणेत्यर्थः, आवरणस्य हृदावरणरूपप्रति-बन्धकस्य लज्जादेः अत्ययादपगमात् ; यद्वा—“आ वरणात्थयात्” इति पदद्वयम् । तत्र वरणं विवाहः, अत्ययः निघनं, ततः आ, तत्कालपर्य्यन्तावस्थाधिना, विवाह-कालात् प्रभृति मरणं यावत् स्थितवता, सुदीर्घेण कालेन ; परिणते—परिपाक-मुपेयुषि, खेह एव सारः स्मिरांशः यत्र (“सारो बले स्मिरांशे च न्याये क्लीवं वरे त्रिषु” इत्यमरः) तस्मिन्, खेहस्योत्कृष्टांशे, प्रगाढे अनुरागे इति भावः, यत् स्थितं, यदकपटप्रणयरूपं फलं सारभूततया, असारव्यपगमात्, निश्चलं सदैव वर्त्तते इत्यर्थः ; यद्वा हि दुग्धादेर्जलापगमात् परिणते घनीभूते हि खेहसारे नवनीत-मातावशिष्टं स्यात् तद्वज्ज्वांसङ्कीर्णादेरपगमात् परं परिणतखेहसारे रूपान्तरितं प्रेमरूपं यद् वस्तु अविच्छिन्नं सत् स्थितमित्यर्थः ; सुमानुषस्य शोभनस्य नरस्य प्रियाकरूपस्य वा एकम् अविच्छिन्नं तत्—मनःकल्पितं निष्पत्त्युक्तमित्यर्थः, केवलं प्रणय-रूपमिति यावत्, भद्रं—मङ्गलम्, अमलप्रेमभूतं (“शःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शमम्” इत्यमरः) कथमपि—कथञ्चिदपि-महता क्षेपेन काकतालीय-

न्यायेन वा प्राप्यते । अपि अशक्यसम्भावनायां, हि निश्चये । निर्दोषस्य परम-
परिपूतस्यापि सुमानुषस्य निष्कलूङ्गसुखभङ्गजननीव दुर्घटम् । यतः क्वचित्
कल्पचिञ्जनस्य जाया जन्मान्तरीयमहातपःफलभृता निरवच्छिन्नानन्दविधायिनी
भवति, स्वयञ्च निरतिशयं सुखमुपभुङ्क्ते, आवधीस्त तत् दूरापास्तमेव यतः
सीतादेवी जननात् प्रभृति एव सुखलेशमपि गान्धर्भुङ्क्त, इत्येतदेव, आस्तां तावत्
मदीया कथा नः भृशं व्यथाकरमिति हृदयम् । दुर्लभं खलु दम्पत्योः तथाविध
प्रेम प्रायशः इति तु सङ्केपः । सुष्ठूक्तं कविना,—“अवाप्यते वा कथमन्यथा इयं
तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः ।” इति ।

अन्यथाऽपि व्याख्यायते ;—तथा हि, यत् प्रेम दाम्पत्यं सर्वासु अवस्थासु जायत-
स्वप्नसुषुप्तिप्रभृतिषु ये अनुभूयमाने सुखदुःखे तथोः अद्वैतम् अभिन्नं सदेवानुगुणम्
अनुगतम्, अभिन्नतया सुखदुःखयीरापादकमिति यावत् । यत्र च दाम्पत्यप्रेमणि
हृदयस्य सदुपदेशविशोद्धितस्य परिपूतस्य इत्यर्थः, विग्रामः श्रमहरसुखसमुदायानुभवः,
यस्मिन् दाम्पत्ये प्रेम्णि च रसः स्पृहाकूपः रतिश्च वा जरसा जरया च अहार्थः
हर्तुमशक्यः । अथवा यस्मिन् दाम्पत्ये सति रसः आह्लादः जरसाऽपि अहार्थः हर्तुं
न शक्यते, आ वरणात्ययात्, [वरणं विवाहः अत्ययः देहपातश्चेति समाहारः]
विवाहात् प्रभृति निधनं यावत् वर्तमानेन कालेन सुदीर्घाखण्डकालेन परिणते उत्प-
चयं गते प्रेमसारे सारभूते प्रेमणि स्थितम्, अविनश्यत् सदिव परां कीटिमासाद्य
विहङ्गिं गतमिति यावत्, सुमानुषस्य दाम्पत्यस्य [“सुमानुषं तु दाम्पत्यम्” इत्यभि-
धानात् इति प्राप्तः ; अन्ये तु प्रकरणात् तच्छब्देन दाम्पत्ये लब्धे शोभनः मानुषो
येन इति विग्रहेण मनुष्यत्वाधायकम् इत्यर्थो लभ्यते, इति वदन्ति ; सुमानुषस्य
सौजन्यस्य इत्यपि केचित् व्याचक्षते । वस्तुतस्तु, सुमानुषमादसुखभस्येत्यर्थः, फल-
वलात् अत्र दाम्पत्यस्येति ।] कथमपि सर्वप्रकारेणापि तत् प्रसिद्धमेकं मुख्यं भद्रं
चेमं प्रेम प्राप्यते प्रार्थ्यते, अभिलष्यते इति यावत् । अनर्घशङ्करीणि बन्धुमित्रहृदयानि
इति न्यायादिति भावः । यतो हि सुमानुषस्य भद्रं सर्वतोभावेनाकाङ्क्षणीयम् अभून्
इति पूर्वशान्वयः इति । (अत्र नायकः अनुकूलः एकनायिकश्च) ।

[अत्र प्रस्तुतायाः सीतायाः इति वक्तव्ये “सुमानुषस्य” इति कथनात् अप्रकृत
प्रशंसा अलङ्कारः ; स च, चतुर्थपादं प्रति हेतुत्वेनोपेतानां पादवयाणां वाक्यभूतानां
निष्पादकत्वात् समुद्भूतेन काव्यलिङ्गेन सङ्कीर्ण्यते] । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।—
“सूर्याश्वमेधसज्जताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्” इति लक्षणात् । एकीनविंशत्यक्षर-
पादच्छन्दसां १४८३१७तमप्रसारान्तर्गतं वृत्तमिदम् ॥ १८ ॥

दुर्मुखः । [उपलब्धम् ।] जयति जयति देवो । *

रामः । ब्रूहि यदुपलब्धम् । (ख)

दुर्मुखः । उक्त्युच्यन्ति देवं पौरजानपदा,—विशुमरिदा
अस्ते महाराज-दशरहस्य रामदेवस्य सन्ति । † (ग)

रामः । अर्थवाद एषः, दोषन्तु मे कश्चित् कथय, येन स
प्रतिविधीयते । (घ)

दुर्मुखः । [सास्त्रम् ।] सुणातु देवो । ‡ [कथं एवमेवम्] । (ङ)

* जयति जयति देवः ।

† उपस्तुवन्ति देवं पौरजानपदाः विष्कारिता वयं महाराज-दशरथस्य
रामदेवेनेति ।

‡ शृणोतु देवः ।

(ख) ब्रूहीति ।—ब्रूहि—कथय, यत् उपलब्धं—प्राप्त—ज्ञातमिति यावत् ।

(ग) उपस्तुवन्तीति ।—उपस्तुवन्ति—सर्वतो गायन्ति, महाराजस्य रामस्य शासन-
गुणमहिम्ना वयं महाराजे दशरथेऽपि मन्दोक्त्याः जाता इति अनिश्चयेवावेदयन्ति
इत्यर्थः । गुणाधिकस्य द्रव्यस्य लाभे, अपकृष्टस्य विष्मृतिः स्वाभाविकी । अतः,—
“फलेन सहकारस्य पुण्योद्भवं इव प्रजाः” इति सुहृत् कविना । [महाराजदशरथ-
स्येति ।—“अधीगन्त्यर्धदेशां कर्मणि” (२।३।५२ पा०) इति सूत्रेण कर्मणि षष्ठी] ।
रामदेवेन—देववत्प्रभावशालिना रामभद्रेणेत्यर्थः ।

(घ) अर्थवाद इति ।—कस्यचिदर्थस्य निन्दायाः स्तुतेर्वा यी वादः सीऽर्थवादः ।
यदाहः भीमासकाः,—“गुणवादो विरोधे स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादलङ्घना-
दर्थवादस्त्रिधा मतः ॥” इति । अत्र तु नुत्यर्थवादः गुणकथनमित्यर्थः, प्रशंसा
इति यावत् । (“अर्थवादः प्रशंसा च स्तौवनीया स्तुतिर्नृतिः” इति हलायुधः) ।
एषः,—भवदुत्तरूपः । प्रतिविधीयते—प्रतिक्रियते । अस्माकमभ्यर्थे गुणवादस्तु न
करणीयः, यतो हि वयं दोषाणां समूलमेव निहन्तारः इत्याशयः ।

(ङ) सास्त्रमिति ।—सास्त्रं—सकलं वाचमुक्त्येत्यर्थः । शृणोतु देवः,—महाराज
आकर्णयतु ; किं तत् ? तदेव कविरभिधत्ते,—“कथं एवमेवम्” इति, [“एवं विच”
इति पाठे तु, गूढचरितमेतद्वच इति विभाव्यम्] यतो हि महतामपवादश्रवणस्य
अक्षीप्तिकरत्वेन, यत्र शृणीति तस्यापि पापभाक्त्या श्रोतुमयोग्यत्वेन कथं “एव-

रामः । अहह ! तीव्रसंवेगो वाग्वज्रः ! (च) [इति मूर्च्छति ।]
दुर्मुखः । आस्यसदु देवो । *

* आश्रितु देवः ।

निव" इत्युक्तम् । तथा हि प्राचः,—“अथैस्त्वेकेन विज्ञेयः पञ्चाज्ज्ञात्वा प्रसङ्गतः ।
कर्णे एवमिवेत्युक्त्वा काव्यबन्धे प्रयुज्यते ॥” इति । रामभट्टश्रुतिसविधे स्वमुखं
संस्थाप्य जनाः किल कर्णाकर्णिकतया एवमभिदधति,—अस्माकमधिराजः एवं
स्त्रैषः यत् दशाननोदवसितनिवासदूषितामपि सौतां निर्विशङ्कमनुमेने सर्वथैवा-
न्याय्यं कापुरुषोचितं दुष्करमेवेतत् किल, यती हि अस्माकमपि स्त्रीषु नियतमेव
एतदापतिष्यति, राज्ञामप्येतदनुमतत्वेन तदप्यस्माभिर्निर्बाधं सहिष्यते, इत्यपसर्पो
दुर्मुखः राघवाय निश्चतमभिदधे । तथा हि, रामायणे, त्रिपञ्चाशे सर्गे उत्तर-
काण्डम्—

“कीदृशं हृदये तस्य सीतासम्भोगजं सुखम् ।

अहमारीष्य तु पुरा रावणेन बलाहृतम् ॥

खड्गामपि पुरीं गीतामश्रीकवनितां गताम् ।

रजसां वज्रमापन्नां कथं रामो न कुप्यति ॥

अस्माकमपि दारेषु सहनीयं भविष्यति ।

यथा हि कुरुते राजा प्रजा तमनुवर्त्तते ॥

एवं बहुविधा बाहो वदन्ति पुरवांसिनः ।

नगरेषु च सर्वेषु राजन् ! जनपदेषु च ॥” इति ।

(च) अहह इति ।—दुर्विशङ्कवेदनासहितश्रीकृष्णकर्मतदव्ययम् । तीव्रसंवेगः,
—तीव्रः भीषणः नर्कमिदित्यर्थः, संवेगः पतनकालसमुत्पन्नः असहनीयाभिघातः
यस्य तथाविधः ; वाग्वज्रः,—वाग् नीचानां सदसद्विचाररहितानां वा वचनं वज्रः
दक्षोलिरिव दुःस्वातिदुःखदायिका खलु, सीतायाः साधुचरिते यत् ते एवमन्याय-
माशंसन्ते, अतस्तेषां वचांसि शतकीटिरिव नः मानसं शतधा दारयन्तीति भावः ।
[अत्र रूपकालङ्कारः । “क्रादिनी वज्रमस्त्री स्यात् कुलिशं भिदुरं पविः” इत्यमर-
वाक्यव्याख्याने “वज्रम् अस्त्री स्यात्” इति केचित् अनुयन्ति ; केचित् तु “विरगुणी-
दवधारायः कुलिशी मन वचसि” इति भट्टी कुलिशशब्दस्य पुलिङ्गतां दृष्ट्वा
“क्रादिनी वज्रम्,” “अस्त्री स्यात् कुलिशम्” इत्यन्वयं कुर्वन्ति । तदत्र वज्रशब्दस्य
पुलिङ्गता कथं सम्पद्यते ?—इति प्रश्ने—“वज्रोऽस्त्री हीरके पवी” इति नामार्थे

रामः । [आश्चर्यम् ।]—

हा हा धिक् परगृहवासदूषणं यद्

वैदेह्याः प्रशमितमङ्गतरुपायैः ।

एतत् तत् पुनरपि दैवदुर्विपाकात्

आलोकं विषमिव सर्वतः प्रसृतम् ॥ ४० ॥

अमरवाक्यात् ; एवञ्च वज्रशब्दस्य पुनपुंसकतायां सिद्धायामपि पुंसि तत्प्रयोगाभावात्
“भाति पद्मः सरोवरे” इत्यादिवत् अप्रयुक्तत्वं दीव एव । इति मूर्च्छति ।—
तच्छीकसंवेगं सीदुमशक्नत्वात् सपदि मोहमुपागतः इति भावः ।

अथ कथञ्चित् चरस्थोपचारैः सुनीत्रे भोकावेगे उपशमिते, ईषदाशस्य
राघवः भङ्गीभूतस्यापि तदपवादबोजस्य दुर्देवविपाकवशादेव पुनः प्ररोहमाशङ्क-
मानः, निर्भरमनुशीलति, हा हेति ।—अङ्गुतैः,—आश्चर्यकरैः लोकानां विषयावष्टैः
अग्निपरीक्षाकूपैः कर्मभिः, वैदेह्याः,—सौतायाः, यत् परस्य शत्रोः रावणस्य गृहे
भवने अशोकवनिकायां, वासः दश मासान् व्याप्य अवाप्स्यतिः एव दूषणं दीवः अप-
वादः इत्यर्थः ; प्रशमितं—परिहृतं प्रतिहृतमपि, असहायायाः जानक्याः शत्रुसदन-
वासजनितं यदेव कौलीनबीजमाविरभूत् तत्तु वज्रपरीक्षया चारित्र्याविशुद्धिं परीच-
माणेन मया सर्वथा भङ्गीकृतमपीत्यर्थः ; तदेतत् दैवस्य—दूरदृष्टस्य, दुर्विपाकात्,—
विवमपरिणामात्, दशाविपर्ययासाहेतोः इति यावत् । अलोकः,—मत्तकुक्षुरः (“शुनको
भवकः श्वा स्यादलोकस्तु स रोगितः” इत्यमरः) तस्येदमालोकं विषमिव—मत्तकुक्षुर-
दंशजातगरलमिवेत्यर्थः ; यद्वा,—शुक्लाकंहज्जन्यं (“शुक्लेऽलकं प्रतापसौ” इत्यमरः) पुन-
रपि—भूयांसिपि, सर्वतः प्रसृतं—परितः व्याप्तम् । हा हा—अहो अतीव क्लेशप्रदमेतत्
[हा इति खेदतृप्तकमव्ययम् । दैन्ये हिकित्तिः] । धिक्, मानधन्यमिति शेषः । यथा
हि कदाचिच्छरीरप्रविष्टं कुक्षुरविषं मन्त्रादिदेवीपायैः प्रतिहृतमपि पुनरलक्षित-
रूपेण सर्वावयवेषु व्याप्तं सन् दौर्भाग्यवशात् बहुकालानन्तरं घोरविकाररूपेण आवि-
र्भवति, तद्वदिदं वैदेहीगतं परगृहवासदूषणम् अग्निपरीक्षाऽऽदिना प्रतिहृतमपि पुनः
सर्वराज्याङ्गेषु कालान्तरेण सर्वतः प्रसृतं तदधुना सर्वथैवेदमप्रतिविधेयं जातमिति
भावः । किमिदानीमितः परं करवाणि मन्दभाग्यः ? दैवमचिन्त्यं बलवञ्चति
व्याघ्रादित्याशयः । [अथ उपमाऽलङ्कारः स्फुटः । स च यथा हि मूलदाहाभावात्
दाहितवृक्षमूलंभ्योऽङ्कुराणि समुत्पद्य वनवद् घनौभूय समन्तात् व्याप्नुवन्ति, तथा
अग्निपरीक्षाच्छलेन मया दाहितीऽपि सौताऽपमादीऽयं पुनः प्रादुर्भूय पौरजानपदान्

तत् किमत्र मन्दभाग्यः करोमि ? [विस्मय सकलम् ।]
अथवा किमन्यत् ? (छ)—

सतां केनापि कार्य्येण लोकस्याराधनं व्रतम् ।

यत् पूरितं हि तातेन मास्य प्राणांस्य मुञ्चता ॥ ४१ ॥

समस्तानेव व्यानशे ; अहो किं करवाणि ? इति वस्तुध्वनिं व्यनक्ति] । प्रहर्षिणी
व्रतम्, तल्लक्षणादिकन्तं प्राक् ॥ ४० ॥

(छ) तदित्यादि ।—तत् तस्मात् लोकापवादस्य सर्वतः प्रसूतत्वादित्यर्थः, मन्द-
भाग्यः,—इतभागधेयः, लोकाननुरञ्जयितुं स्वगृहाधिदेवताभूतायाः अपि सीतायाः
विसर्जने हेतुत्वादात्मनः दुर्भगत्वमुक्तम् । अत्र—एतयोः प्राणाधिकसीताविवासन-
दाख्यलोकापवादरूपयोः मध्ये, किं करोमि—अन्यत् लोकसन्तोषणात् किं विद-
धामि ? प्राग्भ्यः गरीयसीमपि सीतां त्यजामीति हृदयम् ।

सकलं निर्भरं विलप्य बहुधा सीतायाः परीवादचालनीपाथं कमपि चेतसा
निश्चेतुमशक्नुवन् लोकानुरञ्जनस्य स्वकुलधर्मत्वेनावश्यपरिपालनीयत्वं समीक्ष्य
सीताविवासनेन तद्दीर्घं परिमार्ष्टुमिच्छति, सतामिति ।—केनापि कार्य्येण—येन
केनापि उपायेन, निरपराधाया अपि सीतायाः निर्वासनेनेत्यर्थः, लोकस्य—लोका-
नामित्यर्थः, [जातावेकवचनम्] प्रकृतिपुञ्जानाम्, आराधनं—प्रीणनं, सतां—
सञ्जनानां, व्रतं—नियमवत् अवश्यमेव पालनीयम् । तदेव द्रढयति, यदिति ।—
यद्धि—यदेव लोकानुराधनरूपं कुलव्रतं, पुनः, तातेन—पिता दशरथेन, मां—
प्राणसन्धितं तनयं, प्राणान्—स्वजीवनञ्च मुञ्चता—विजहता सता, [“लक्ष्म-
हत्वीः क्रियायाः” (१२।१२६ पा०) इति पूरणक्रियाया हेतुत्वात् हितौ शब्दः] ।
पूरितं—परिपूर्णं कृतं [“पूजितम्” इति पाठे तु—पूजितं सत्कृत्य सयत्नं परिपालित-
मित्यर्थः । अकारवृथीपादानात् कार्यकारणयोरैककालिकत्वं सूच्यते ; अत एव
व्रतरूपकारणस्य महनवास स्वजीवनविसर्जनरूपकार्य्यभाषेदनाभिधानात् हेल्ल-
ङ्कारोऽपि ध्वन्यते] कैकयीं प्रीणयितुमनपराङ् मां वनाय स्वप्राणान् चिराय विजहन्
पिता दशरथः कुलधर्मानुपालनस्य परां काष्ठां प्रदर्शितवान् ; तथा अहमपि निरप-
राधा दुर्वङ्गभङ्गुर्वीं सीतां वने विहजामि । इदानीं करुणां हृदयाभ्यन्तरात् दूरीकृत्य
मानसमश्मसारवत् सुहृदं करणीयम्, अन्यथा लोकानुरञ्जनस्यासम्भावितत्वादित्या-
शयः । यती हि भगवता वशिष्ठेन इदानीमेव, “जामातृयज्ञेन वयं निरुद्धास्व बाल

सम्प्रत्येव भगवता वशिष्ठेन सन्दिष्टम् ।

अपिच ।—यत् सावित्त्रैर्दीपितं भूमिपालैः

लोकश्रेष्ठैः साधु शुद्धं चरित्रम् ।

मत्सम्बन्धात् कश्मला किंवदन्ती

स्याच्चेदस्मिन् हन्त ! धिक्कामधन्यम् ॥ ४२ ॥

एवासि नवच्च राज्यम्” इत्यादिना कुलधर्ममनुपालयितुमस्मीक्ष्यसेवोपदिष्टम्, अतः सौतापरित्यागः मया सर्वथा कर्तव्यः इति तु सन्दर्भायः । [अत्र सतां केनाप्युपायेन प्रकृतिरञ्जनं करणीयमिति सामान्येनाऽप्रस्तुतेन मया येन केनापि तत् करणीयमेवेति विशेषावगतितः अप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः ; मया जनरञ्जनं करणीयमित्यस्य, अत्र-जौवितयोरन्यथेनापि पितृकर्तृजनरञ्जनकृतत्वपस्वकारणेन समर्थनादर्थान्तर-न्यासालङ्कारश्च ; तथा सोचनक्रियाऽभिसम्बद्धयाः प्रस्तुतयोः साधुप्राणायत्यनयो-रन्यथादृष्टाङ्गिभावेन तुल्ययोगितया सङ्कीर्णः] । अनुष्टुप् इतम् ॥ ४१ ॥

अथ आत्मनः दौर्भाग्यं विशदयितुं दम्भसिन्धुवत् सुविशालेऽतिधवले वैव-स्वते कुलं स्वसम्बन्धजनितं कलङ्कमाकलयति, यदिति ।—सविता सूर्यः, (“भानुर्हमः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः” इत्यमरः) तस्य गोदापत्येः [“तस्यापत्यम्” (४।१।२२ पा०) इति सूत्रेण अपत्यव्ययः] सूर्यवंशीयैरित्यर्थः । लोकश्रेष्ठैः,—लोकेषु भवनेषु अनेषु वा श्रेष्ठैः प्रख्यातैः, भूमिपालैः,—क्षत्रधर्मं भूमिपरिपालनं प्राणव्ययेनापि कुर्व-द्भिरित्यर्थः, यत्—साधु, निरपवादमिति यावत्, शुद्धं—सर्वथा दोषसम्पर्करहितं, पवित्रमिति यावत्, चरित्रं—प्रज्ञाऽनुरञ्जनादिकार्यजातं कुलमिवेत्यर्थः, दीपितम्—लज्जालीकृतं सर्वोत्कर्षतामापादितम् इति भावः । तदिदानीं किमभूत्, तदेवाह, मदिति ।—अस्मिन्—एतस्मिन् एव महनीये कुले, मत्सम्बन्धात्—इतदेवस्य मम सम्पर्कात्, कश्मला—मलिना, किंवदन्ती—लोकवादः स्यात् भवेत् चेत्, तदा हन्त खिदे, अधन्यं—दुर्भागमौदृशं, मां—धिक् ; एतादृशि अस्मिन् कुले काल्प्यमारोपयतः मम न केवलं इथैव जन्मयद्दण्डं, प्रत्युत दोषैकाग्रयकत्वञ्च, किमितः परं खेदकर-मस्तीति भावः । सौतासंरक्षणे तु कश्मलायाः किंवदन्त्याः कथञ्चिदपि व्यपगमा-भावात्, तदपवादस्य कियद्योपशमनार्थं सौताविषासनमिदानीं विधेयमेवेति निर्गलितार्थः । [एतस्मिन् किंवदन्तीभिरुद्दीपनविभावैः विलापादिभिरनुभावैः विषाद-चित्ताऽऽदिभिश्च व्यभिचारिभिः परिपुष्टतां गतः शोकरूपस्याविभावः कश्चरसतां

हा देवि ! देवयजनसम्भवे ! हा स्वजन्मानुग्रहपवित्रीकृत-
वसुम्भरे ! हा जनकवंशनन्दिनि ! हा पावकवशिष्ठारन्ध्रती-
प्रशस्तशीलशालिनि ! हा रामैकजीविते ! हा महाऽरण्यवास-
प्रियसखि ! हा तातप्रिये ! हा स्तोकप्रियवादिनि ! कथमेवं-
विधायाः तव अयमीदृशः परिणामः ? (ज)—

भजते । अत्र प्रसिद्धैः भूमिपालैः मङ्गलैः कर्मभिः उद्दीपिते अधन्येन स्वेन च
सोतावनवासरूपातिजुगुप्सितकर्मणा कौलौनारोपणात् दूषिते सवितुरेकस्मिन् वंशे
पूतत्वकश्मलत्वयोरन्योऽन्यविरुद्धधर्मयोः सङ्घटनात् विषमालङ्कारः] ॥ ४२ ॥

(ज) सीताविवासनस्यावश्यकर्तव्यत्वेनेदानीं निश्चयात् भृशमभिवर्द्धमानैः अनु-
शीचनाङ्गुलैः तद्गणानां नियतमनुष्ठानादिभिः शतधा उद्वेगस्य शोकावेगस्य प्रसारं
सांदुमशक्नुवन् रोकयमानः मुहुः विलपति, हा देवीति ।—हा देवि !—द्युतिमति !
रामस्य हतदंबस्य निखिलशुभाकरभूते ! इत्यर्थः ; यद्वा—पूतचरित्रत्वात् देवीति
सम्बोधनम्, अथवा “देवी कृताभिषेकायाम्” इत्यमरोक्तेः मया सह अभिषिक्ता
भूत्वाऽपि मम राजसुखापभोगः भवत्याद्य वनवासदुःखम्, इति मत्वा देवीति
सम्बोधनम् । देवेति ।—देवाः इन्द्रादयः इज्यन्ते अस्मिन् इति देवयजनं यज्ञ-
भूमिः पृथिवीत्यर्थः, सा एव सम्भवः उत्पत्तिस्थानं यस्याः तथाभूते ! शुक्रशीर्षितदोष-
विनिर्मुक्तत्वात् जननादिदोषलेशरहिते ! इत्यर्थः । स्वजन्मेति ।—स्वस्या आत्मनः
जन्म सीतारूपेण शरीरपरिग्रह एवानुग्रहः दया तेन पवित्रीकृता मङ्गलत्वात्पादिता
वसुम्भरा भूमिः यया तथाविधे ! स्वजन्मस्वीकारानुग्रहपूतीकृतभूमिबलये ! जनकेति ।
—जनकवंशस्य तन्नामराजर्षेः कुलस्य ; अथच जनक एव जनकः तात इत्यर्थः ।
[अत एव श्लिष्टरूपकालङ्कारः] । नन्दिनि ! आनन्दं वर्द्धयिषि ! त्वदभावे इदानीं
तत्कुलं निरानन्दमेव भवेदित्यर्थः ; पावकेति ।—पावकस्य सर्वदेवमयस्य अनलस्य,
वशिष्ठस्य ब्रह्मर्षेः अस्मद्गुरोः, अरन्ध्रत्याः सतीनां ललामभूतायाश्च, यत् प्रशस्तं प्रशस्-
नौयं शीलं स्वभावः इत्यर्थः, अथवा तैः वशिष्ठादिभिः प्रशस्तं प्रशंसितं काल्प-
निर्युक्तमिति यावत् यत् शीलं वृत्तादिकं तेन । शालत इति शालिनि ! परिशीभिते !
अतीव पवित्रचरिते ! । अतः त्वं परमपतिव्रतेति नाख्यच संशय इति भावः ।
[अत एव उदात्तालङ्कारध्वनिः] रामैकेति ।—रामस्य मर्मत्यर्थः एकं केवलं
जीवितं जीवनं तत्स्वरूपे ! तया विना रामः क्षणमपि न जीविष्यति, इति

त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वय्यपुण्या जनीकृतयः ।

नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपत्त्यसे ॥ ४३ ॥

भावः । तथा चीकृतम् ।—“अस्या देव्या मनस्तस्मिन्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम् । तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्त्तमपि जीवति ॥” इति । पक्षान्तरे—राम एव एकमद्वितीयं जीवितं यस्याः तथाभूतं ! रामगतप्राण्ये ! [उभयत्र रूपकम्] । महारख्येति ।—महारख्यं दण्डकारख्यं तस्मिन् यो वासः वसतिः तत्र प्रियसखि ! मिथः सम्भाषणादौ प्रीतिविवर्द्धिनि ! सर्वेषामपि वनवासशोकशतानां हितमधुरभाषणादिना समूल-मुन्मूलनात् “समप्राणः सखा मतः” इत्युक्तेः महानन्दविधायिनि । इत्यर्थः । तातेति ।—तातानां दशरथादीनां प्रिये ! प्रीतिविधायिनि । [अतस्तत्र परित्यागेन स्वःस्थस्य पितुरप्यहं क्लेशकारणं भविष्यामीति भावः ध्वन्यते] । स्त्रीकेति ।—स्त्रीकम् अल्पच प्रियं वदितुं शीलं यस्याः तथाभूतं ! मितमधुरवादिनि ! एवंविधायाः—ईदृशगुणमन्थापितायाः, तत्र विद्युद्धमस्त्वभावसम्पन्नाया अग्निपरियुक्तायाः [गर्भ-स्थितपविवरघुकुलाङ्गुराया अपि इति ध्वन्यते] कथं—केन हंतुना, कस्य विषमस्य जन्मान्तरीणकर्मणः दुर्विपाकवशात् इत्यर्थः । ईदृशः,—शाकुनिकैः श्वापदेभ्यः विस्फुट-स्यानिषस्त्रेव परिणामः,—दशाविपर्ययः ? अजनि इति शेषः । आदर्शपूतचरितायाः असाधारणगुणयामविभ्रषितायाः ते ईदृशाकनुदः परिणामः अतीव मर्मनिक्लान्त इति तात्पर्यम् । [अत्र समुदायवाक्ये तु एतेषामेव प्रकृताथपरिपोषणाभिप्रायेण प्रयुक्तानां विशेषणसङ्गानां साभिप्रायकतया परिकरास्तद्वारः ।—“उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरी मतः” इति लक्षणात्] ।

सतां स्वभावपरिपूतानां देवदुर्विपाकवशात् समापतन्तः दशाविपर्ययाः शृङ्गं हि श्वेतसामुन्माद्यका भवन्तीति विभाव्य देवस्याचिन्तनीयप्रसरत्नमभिधत्ते, त्वयेति ।—त्वया—सतीनामगुण्या, पूतचरितयेति यावत् ; जगन्ति—त्रिलोकीत्यर्थः ; पुण्यानि—[“पूजो यत् जगत् ऋत्विज्य” (उणा० ५।१५) इति । पुण्यं—पवित्रता, ततः अर्घ्य-आदित्वात् अच् । अत एव अस्य, “अथ त्रिषु द्रव्ये पापपुण्यसुखादि च” इति ।] पवित्राणि, स्वजनुषेति शेषः । जनानामुपजीव्यविरोधमाशङ्कते त्वयेति ।—त्वयि—भवत्यां, जनीकृतयः,—लोकवचनानि, अपुण्याः,—अपवित्राः जनानाम् एतानि निन्दावचनानि इत्यर्थः, सङ्ग्रामधुषिता सीता दुर्हन्तदशाननेन नूनं दूषिता इत्येवंरूपाः बहुवादाः अकीर्तिकराः अपुण्यजनकाश्च कथं हि आविर्भूताः ! अहं लोकानां नाथः त्वच्च ममापि गृहादिदेवताभूतत्वात् नाथभूता भवसि,

[दुर्मुखं प्रति ।] दुर्मुख ! ब्रूहि लक्ष्मणम्,—एष ते नूतनो
राजा रामः समान्नापयति ।—[कथं एवमेवम् ।] (भ)

दुर्मुखः । कथं दाणीं अग्निपरिसुद्धा ए गभवपरिपुडिद-

अतः लीकैः मयि निधापितं नाथत्वं त्वत्कृतमेव त्वं तु तात्त्विकतया लीकानां
नाथभृता भवसि, मम नाथत्वमौपचारिकमेवेत्याशयेनाह, नाथेति ।—त्वया जनाः,
नाथ्यन्ते प्रार्थ्यन्ते इति नाथाः अभीष्टवस्तूनि मङ्गलानौति यावत्, तदन्तः सम्पन्नाः
रत्नकवन्तः वा भवन्तीति शेषः, लक्ष्मीभूतत्वात् तस्या इति भावः । त्वं स्वयं मयि नाथे
स्थिते सतीत्यर्थः, अनाथा—अशरणा सती, विपत्त्यसे—विपन्ना भविष्यसि ? सर्वथा
विगर्ह्योऽयं संसारः निर्विवेकश्च विधिरिति भावः । प्रतिकूलवर्त्तिनः विधातुः चरितं
नूनं सुदुःसहं वतेति तु सङ्क्षेपः । [अत्र एकस्मिन् वस्तुनि सीतायाम् अत्यन्तमसम्भवतीः
विभिन्नकालीनयोः पुण्यवदपुण्ययोः नाथवदनाथयोश्च विरूपयोः सङ्घटनात् अन्योऽन्य-
विरुद्धकार्यकारणयोश्च वा जननात् विषमालङ्कारः ।—“विरूपयोः सङ्घटना या च
तद्विषमं सतम्” इति लक्षणात् । न ह्येष विरोधाभासः शङ्कनीयः ; विरोधे हि
देशिकः कालिकश्च उभयविध एव विरोधः भासते, विषमे न तथा, केवलं देशिकः
एव, अत्र उभयविधविरोधाभावान्, केवलं देशिकविरोधसत्त्वात् इति ध्येयम्] ।
पथ्यावक्तुं इत्तम् ॥ ४३ ॥

(भ) नूतनः,—अष्टाष्टयुतपूर्वचरिततयाऽभिनव इत्यर्थः, यतोऽस्येतादृशी विगर्हिता
वृत्तिर्यदिदितसर्ववृत्तान्तोऽपि परीक्षया सीतां निर्दोषा इति निश्चिकाय, निरतिशयस्नेह-
वानपि योऽसौ सर्वथा निर्दोषा स्वगतजीवितां प्रियतमां जानकीं प्रति एवं वृशंसमा-
ज्ञापयतीति भावः । यद्वा नूतनः राजा इति ।—राज्यरक्षणकार्याणां कदाऽपि पुरा
अकृतत्वेन नवे राज्ये अभिविच्य एव “प्रजारम्भं हि केवलं राज्ञां परमः धर्मः” इति
सम्मानः करुणाऽऽकरोऽपि स्वयं स्त्रियाः कठोरगर्भाया अपि सीतायाः विवासने
करुणालेशविरहितः, अतः कुतः तस्य कार्याकार्यविवेकविधुरस्य राजपदभाक्त्वम् ?
राजिति विशेषकन्तु तस्य सर्वथा नूतनमेव एवंविधराजचरितस्याष्टाष्टयुतपूर्वत्वा-
दित्यवधेयम् । केचित्तु नवं वृषासनमध्यावृत्तैव एष स्वानाम् अपरैषाञ्च सुख-
जननादृते तेषां निर्वासनं प्रथमतः करोति, अतस्तस्य सर्वधैव नूतनत्वं, पुरा तु कदा
कीनाऽपि राज्ञा एवं वृशंसस्य कर्मणः अननुष्ठितत्वादिति व्याचक्षते । एवमेवमिति ।—
हृदोवनप्रदग्धनमिवेष बाष्पीकवनीपकण्ठं सीतां विसर्जय इति भावः ।

पवित्तरहुडलसन्ताणाए देईए दुज्जणवअणादो एब्बं अणज्जं
अज्जवसिदं देएण ? * (अ)

रामः । शान्तम् । कथं दुर्जनाः पौरजानपदाः ? (ट)—

इच्छाकुवंशोऽभिमतः प्रजानां जातश्च दैवाहचनीयवीजम् ।

यच्चाहुतं कर्म विशुद्धिकाले प्रत्येतु कस्तद्भुवि दूरहत्तम् !! ४४ ॥

* कथमिदानीमग्निपरिशुद्धाया गर्भपरिस्फुटितपवित्ररघुकुलसन्तानायाः देव्याः
दुर्जनवचनादेवमनार्थमध्यवसितं देवेन ?

(अ) कथमिति ।—केन हेतुना दुर्जनानां बीभत्सचरितानां पौरजानपदानां
वचनात् “सीता कलुषिता” इति वाक्यमावत एव देवेन विवेकिना परमकृपालुनाऽपि
भगवता महाराजिन त्वया ; अग्निना परिशुद्धाया सर्वथा निर्णीतधिमलचरितायाः
तस्यास्तथाभूतायाः, जनापवादाङ्कुरीभूतनाय सर्वसमक्षमग्नौ प्रविश्य तत्रापि स्वपाति-
त्रत्यनिष्ठतया दाहसम्पत्केण विख्यापितशीभनचारित्र्याया इति यावत् ; गर्भेण कुक्षि-
स्थेन शिशुना परिस्फुटितः आवेदितः पवित्रः अतीव पूतः जारजातत्वादिदोषादुट-
रघुकुलसन्तानः रघुवंशाद्गुरः यस्याः ; यद्वा गर्भे उदरे परिस्फुटितः जनिताः
पवित्रः रघुकुलसन्तानः यस्याः तथाविधायाः, [एतेन अश्रवणायाः तस्याः विवासने
न केवलं तन्नाशजायमानं पातकम्, अपि तु रघुकुलोच्छेदश्च भविष्यति इति सूच्यते]
अत एवमनार्थ—सतामननुमतं कर्म अध्यवसितम्—अनुमीदितमाज्ञप्तमित्यर्थः ।

(ट) शान्तमिति ।—मा सर्वं भण प्रजामु ; ते दुर्जना इति त्वया नैव
वाच्यमित्यर्थः । पुरवासिनः वैदेशिकाश्च कथं केन हेतुना दुर्जना अभूवन् ? ते तु
सर्वथा सज्जना एवेति रामाशयः ।

कथं हि स्वभावपरिपूतायामपि सीतायाम् एवमयथा दोषमुद्गाढयन्तीऽपि ते पौराः
सज्जना इत्युच्यते, तदेव सयुक्तिकमभिधत्ते, इच्छाकुवंश इति ।—इच्छाकीः राजर्षः
वंशः प्रजाययभाजनम् अन्ववायः तन्प्रभृति मदवधिरित्यर्थः, प्रजानां—प्रकृति-
पुद्गलानाम्, अभिमतः,—प्रेथान्, पौरजानपदाः कदापि मनसा इच्छाकुवंशीयानाम्
अशुभं न आशंसने सुचिरमनुरक्ताः ते तेषु राजसु इति भावः । (“इच्छाकु-
वंशीहवतः” इत्यपि पाठान्तरं दृश्यते, तदर्थेसु—इच्छाकुवंशादुद्भवः उत्पत्तिर्यस्य *
तथाभूतादधन्यात् कुलपांशलात् मत्तः इत्यर्थः । यत्तस्यां तसिन् ।) तर्हि सीतायां
कथं ते एवं परीवादपरायणाः ? इत्याशङ्कं परिहरति, दैवादिति ।—दैवात्—

तद् गच्छ ।

दुर्मुखः । हा देह ! *

[इति निष्क्रान्तः ।]

रामः । हा कष्टमतिबीभत्सकर्मा नृशंसोऽस्मि संहतः ! (ठ) —

* हा देवि !

दुर्देववशात् अस्माकमिति शेषः, प्राक्तनकर्मणां विष-मयात् परिणामादिति भावः । वचनीयबीजं—लीकापवादबीजं, जातं—समुद्भूतम् उक्तमित्यर्थः, तत्राऽतिविशुद्धे वैवस्वतमनोरन्वये इति शेषः । पूर्वेषाम्नु महाभागानां तथाविधदुर्देवाभावान् वचनीयावसरो न जातः, अधुना तु अधन्यस्य मे तथात्वात् ते निन्दन्तीति भावः । ननु वेदेत्याः वज्रो विशीष्य गृहीततया लङ्श्वरस्य भवने सुचिरस्थितिनिवन्धनं दूषणं परिहृतं, तत् कथमिदानीं तद्वचनीयतापातमाशङ्कते ? इत्यत आह, यच्चेति ।—यतः, विशुद्धिकाले—अग्निना सर्वथा परिशुद्धिसमये, यच्च अद्भुतं—लीकीतरं कर्म, पतिव्रताऽऽदर्शभूततया तस्याः तदधिष्ठात्रा सम्यक् समान्वासनम्, अचतश्चरौरतया चाग्निमभ्यात् साभरणायाः सचैलायाः तस्याः निष्क्रमणञ्च देवैः गुरुभिः दशरथादिभिश्च मां प्रति बोधनम् इति, दूरे सुदूरवर्तिन्यां समुद्रमध्यवर्तिन्यां लीकैरगम्यायां लङ्कायां वृत्त सम्पन्न, अतस्तदद्भुतं कर्माति शेषः, भुवि कः प्रत्येतु—विश्वसितु ? यदि पौरजानपदास्तत् न विश्वसन्ति, तव तेषां दीपो नास्ति इति रामाशयः । [अत्र वचनीयबीजं प्रति प्रजाऽनुरक्तिर्देवायत्तत्वात् दूरवृत्तत्वादिरूपाणां भूयसां कारणाणां खले कपीतिकान्यायात् तत्करत्वेनाभिधानात् समुच्चयालङ्कारः, अपि च प्रत्ययाभावरूपकार्यं प्रति दूरवृत्तत्वपदार्थस्य हेतुत्वेनोक्तीर्णत्वात् पदार्थहेतुत्वं काव्यलिङ्गमित्यनयोरेकस्योपेक्षतया सङ्करः] । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ।—“स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः” इति लक्षणात् । एकादशाक्षरपादच्छन्दसां ३५७तमप्रसारानर्गगतञ्च ॥ ४४ ॥

(ठ) [अतिबीभत्सते अतिशयेन निन्दते इदमिति अतिबीभत्सं, बीभत्सतेः कर्मणि अप् । बवेक्षितविकारे इति धातोः निष्पन्नम् । “मान्-वध दान् शान्-वधः दीर्घश्चाभ्यासस्य” (७।१।६ पा०) इति दीर्घत्वम्] । बीभत्सं जघन्यं, तादृशं कर्म यस्य स तथोक्तः, जुगुप्सिताखिलवृत्तः, अलीकलीकापवादभिरा सतीमपि स्थितं विमज्जदित्यर्थः । [नूनं मानवान् शंसन्ति हिनस्तीति वृशंसः । वृशन्दोपपदात् शंसतेरच्] । वृशंसः,—नूरकर्मैत्यर्थः । संहतोऽस्मि—सीतायां पाषाणवदतिकठीराशयः भवामीति ।

शैशवात् प्रभृति पोषितां प्रियाम्

सौहृदादपृथगाश्रयामिमाम् ।

कृन्ना परिददामि नृत्यवे

सौनिको गृहशकुन्तिकामिव ॥ ४५ ॥

तत् किमिति अस्यर्शनीयः पातकौ देवीं दूषयामि ! (ङ)

सीताविवासने आत्मनः समधिकं कौट्यं विश्वासघातकत्वञ्च सविलापं विवर्णाति,
शैशवादिति ।—शैशवात् प्रभृति—आशैशवं, बाल्यकालादारभ्येति यावत् [“कार्त्तिक्या
आयुहायणी मासे * * * कार्त्तिक्याः प्रभृति” इति भाष्यप्रयोगात् प्रभृतिर्योगे
पञ्चमी] पोषितां—सद्यः प्रतिपालितां, सौहृदात्—प्रणयातिरेकादित्यर्थः [सुहृदी
भावः इत्यणि “हृद्गसिन्धुन्ते पूर्वपदस्य च” (७।३।१८ पा०) इति सूत्रेण उभयपदद्वयो
प्राप्तायामपि असिद्धविधेरनित्यत्वात् प्रथमपदद्वयः इति केचित् ; केचित् तु आहुः
सौहार्दमित्यस्यैव साधुत्वमववेधम् ।] अपृथक् अभिन्नः एकः आश्रयः आलम्बनं यस्याः
तथाविधा—मदेकानुरागिणीं मां विहाय किमप्यजानतीमित्यर्थः, इमां प्रियां—
प्रीतिकरौ, प्राणैर्भ्यामपि गरौयसीम् [शिशुद्वयञ्चेत्यपि व्यज्यते] । सौनिकः—
मांसविक्रयीव, [घू प्रेरणे इति तौदादिकस्य सुवतेः क्तः, ततः आप्, सूना—
प्राणिवधस्थानं प्राणिवधश्च । सूनां सूना वा जीविका यस्य स सौनिकः
(“वैतमिकः सौनिकः स्यात् कौटिकी मांसविक्रयी” इति अमरमाला ।)
गृहशकुन्तिकां—गृहपालितपक्षिणीमिव यवतः गृहेषु परिवर्द्धितां पक्षिणीमिव
[अनुकम्पायां कन्] कृन्ना—कृत्स्नं, दीहृदपूरणमिवेण नृत्यवे—अन्तकाय
परिददामि—अर्पयामि, एतस्या विनाशं साधयामीत्यर्थः । यथा हि लुब्धकः शाकु-
निकः आ शैशवात् परिपालितां प्रियामपि पक्षिणीं धनलालसया पिशितलीलुपेभ्यः
विक्रीणाति, तथैवाहमपि सरलहृदयां मदेकजीवितां सीतां दीहृदपूरणव्यप-
देशेन वनाय विवृजामि, अतः अहो मे कौट्यमिति भावः । [अत्र पूर्णोपमाऽलङ्कारः,
एतेन रामस्यातीव कौट्यं ध्वन्यते ; इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः] । रथोद्धता वृत्तम् ।—
“रान् परेनरलगै रथोद्धता” इति लक्षणात् ; एतच्च ६८८तमप्रसारान्तर्भूतम् ॥ ४५ ॥

(ङ) तदित्यादि ।—तत्—तदा स्वस्यातीवाधन्यत्वाहेतोः, अस्यर्शनीयः,—अति-
पवित्रां सीतां स्मृष्टमप्यक्षमः इत्यर्थः, पातकौ—पतिव्रतायाः भार्याया अशरणायाः
आपदसङ्कुले वने विसर्जनात् नृत्यमवधाय स्त्रीभूषादिहृत्वादिनिषन्धनपातित्यवान्
अहमिति शेषः । अपतितानां परित्यागे पातित्यमाह गेततमः, यथा—“ब्रह्महा.....

[सीतायाः शिरः खैरमुन्नमय बाहुमाकर्षन् । (ठ)]—

अपूर्व-कर्मचाण्डालमयि मुग्धे ! विमुञ्च माम् ।

श्रिताऽसि चन्दनभ्रान्त्या दुर्विपाकं विषद्रुमम् ॥ ४६ ॥

पतिताऽत्याग्यऽपतितत्यागिनश्च पतिताः ।” इति । देवी—सत्काराङ्गां, पवित्रां सीता-
मिति यावत्, किम्—कथं हि नाम, दूषयामि—तद्देहस्थशंभादिभिः प्रकृत्यैव परिपूतां
पापिनीं करोमीत्यर्थः । पतितस्पर्शं पापसङ्गमोऽपि भवति, तथाहि—गरुडपुराणम् ।—
“आत्मापात् गावसंस्पर्शात् संवासात् सह भोजनात् । आसनात् शयनात् यानात्
पापं सङ्गमते नृणाम् ॥” इति ।

(ठ) खैरमिति ।—खैरं—मन्दं मन्दम्, उन्नमय—उत्थाप्य, [उत्पूर्वकात्
नमयतेः ल्यप् “ल्यपि लघुपूर्वात्” (६।४।५६ पा०) इति षेः अयादेशः] । बाहु-
माकर्षन्—उपधानभूतं स्वकरं तन्मस्तकादपसारयन् ।

अपूर्व्वेति ।—अयि मुग्धे ! सरलहृदयत्वात् कूटविवेकविरहिते ! इत्यर्थः । त्वमिति
शेषः । अपूर्व्वेण अदृष्टचरेण अमृतपूर्वेण च कर्मणा सतीत्यागरूपेणेत्यर्थः, चण्डाल
एव चाण्डालः, यद्वा—अपूर्व्वशासौ कर्मचाण्डाल तं नृशंसवीभक्तवृत्तमित्यर्थः,
[निषादोऽपि स्नानुरक्तां सतीं गर्भिणीं स्वपत्नीमिव न त्यजति, अहन्तु, निरपराधामपि
तां त्यजामीति ततोऽप्यधिकः संवत्त इति व्यतिरेकश्च व्यज्यते । नाहं जाल्या चण्डालः,
परन्तु कर्मणा तथाभूत एव भवामीति भावः । तथा हि वशिष्ठः,—

“असूयकी वा पिशुनः कृतघ्नो दीर्घरोषकः ।

चत्वारः कर्मचाण्डालाः जन्मतथापि पञ्चमः ॥” इति ।

एतेभ्यः अधिकत्वादेतेष्वनन्तर्भुक्तत्वाच्चात्मनः अपूर्वत्वमुक्तं रामभट्टेणेति अवधेयम्] ।
तथाभूतं मां, विमुञ्च—विजङ्घीहि ; अतिनिष्कारुणं मामाश्रितायाः तवैतादृशं समका-
यत दुःखमिति भावः । यदि तात्त्विक एव त्वमेवभूतः भवसि, तदा कथं नाम पुरा
सतीनामपि शरणमासीः ? इत्याशङ्कां निरस्यति, परित्यागस्य चादृश्यकरणीयत्वमभि-
धत्ते, श्रितेति ।—त्वं चन्दनभ्रान्त्या—वनसारद्रुममन्धेन, दुर्विपाकं—दुःखजनकी विपाकः
परिणामी यस्य तं तथोक्तं, प्राणसंस्कारकमित्यर्थः, प्रथमतः प्रणयप्रदतथा प्रतीयमानमपि
परिणामे अरन्तुदमित्यर्थः । विषद्रुमं—विषवृक्षं श्रिताऽसि । सत्पुरुषमन्धेन अतिक्रूर-
कर्मणां मामाश्रिताऽसीति भावः । त्वं शीतलबीधेन हृदि परिपालयसि मां पुनः
प्राणघ्नं विषमिति न जानासीति महती ते भ्रान्तिरित्यर्थः । अवेदमवधातव्यम् ;—
दृश्यते हि लोके फलिनतस्तृजातीयानामपि पादपानां बभ्यत्वे तान् छिन्दन्ति जनाः,

[उच्यते ।] हन्त विपर्यस्तः सम्प्रति जीवलोकः, अद्य पर्यवसितं जीवितप्रयोजनं रामस्य, शून्यमधुना जीर्णारिख्यं जगत्, असारः संसारः, कष्टप्रायं शरीरम् ; (ण) अशरणोऽस्मि, किं करोमि, का गतिः, क्व गच्छामि ? अथवा, (त)—

अशुभावहत्वे तु सुतरामवेति, तत्रापि विषप्रसवत्वे कथं न नास्ति, दुर्विपाकतया लोकनाशकत्वे तु सर्वथा तेषां क्षेदनमेव प्रसक्तम् इत्यत्र किमुत वक्तव्यम् । यदि पुनः “विषहृदोऽपि संवर्द्धं स्वयं क्षेतुमसाम्प्रतम्” इति न्यायात् सद्यपरिवर्द्धितस्य क्षेदनं न समीचीनमिति विभाव्यते, तथाऽपि तत्परित्यागस्तु सर्वथैव समुचितः । अतस्तथाविधं विषद्रुमदर्शनीयं मां सपदि विमुञ्चेति रामाशयः ।

[अत्र चन्दनद्रुमभ्रमेण विरुद्धविषद्रुमसंश्रयणं सर्वथाऽसम्भवदपि तथैव विरुद्ध-सम्बन्धः कल्प्यते, स चासम्भवं अपि चन्दनतक्षमेण विषहृत्समाश्रयणमिव त्वया सुपुरुषभ्रमेण अतिदर्जनाश्रयः कृतः इति विस्वप्रतिविम्बभावं बोधयति अतः असम्भववस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शना ज्ञेया] ॥ ४६ ॥

(ण) हन्तेत्यादि ।—हन्त इति खेदं अव्ययम् । जीवानां प्राणिनां लोकः, जीवलोकः,—निखिलप्राणिसनाथमेतत् भुवलयमित्यर्थः, सम्प्रति सीताविरहो विपर्यस्तः,—वि विरुद्धं परि सर्वतः अस्तः विक्षिप्तः, अन्यथाभूतत्वमागतः, विरुद्धः परिणत इत्यर्थः, अधुना सर्वमेव मे दुःसहासीमदुःखायतनमिव प्रतिभाति, प्रियतमानापि बलूनं इदानीमपि प्रियतां गतानि, किमधिकम् ? “तदा रम्याख्य-रम्याणि प्रियाः शल्यं तदाऽसवः । तदेकाकी सबन्धुः सन् इष्टेन रहितो यदा ॥” इति न्यायात् जीवितमपि कष्टजनकमिति भावः । रामस्य जीवितप्रयोजनमद्य पर्यवसितं—परिसमाप्तं, स्वजीवनाधिकवैदर्भीविरहिततयैति शेषः । स्वजनानां सुखमेव गृहिणा जीवितप्रयोजनं, मम तु सम्प्रति सर्वथैव तस्यासम्भवादतः परं जीव-धारणं निष्पृगीजनं फलाभावादित्यर्थः । इदं जगत् जीर्णे पादपलतादिभिः परिहीण-तथा भयविरलप्रायम् अरण्यं वनं दृश्यभावात् जीवसङ्करसेवितं विफलमिवाभाति । संसाराऽपि असारः,—सारहीनः; सती भार्या सत्युत्पन्न संसारे सारं, तद्विनाकृततया अक्षेतुकतस्यागस्य च शीकोत्पादक्षेतुतया अरमणीयः समजनि । कष्टानां क्षेत्रानां प्राची बाहुल्यं यत्र तथाविधं सन्तापभूयिष्ठमित्यर्थः शरीरं, तदभावस्य सर्वस्यैव वस्तुनः दुःखक्षेतुभूतत्वादिति भावः । [अस्मिन् सन्दर्भे अतिशयोक्तिरलङ्कारः ।]

(व) अशरणोऽस्मि—नास्ति शरणं रक्षिता यस्य तत्राभूतः, (“शरणं गृह्णन्ति वीः”

दुःखसंवेदनायैव रामे चैतन्यमर्पितम् ।

मर्मोपचातिभिः प्राणैर्वज्रकीलायितं स्थिरैः ॥ ४७ ॥

इति यादवः) निराशयो भवामि, अनवलम्बोऽस्मीत्यर्थः । दुर्विषहदुःखहस्तादात्मानं रक्षितुमिति शेषः । “गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिश्या ललिते कलाविधौ” या हि वैदेही पुरा मे आसीत्, तथा विना अहमधुना सर्वदेव विरहितोऽस्मीति भावः । का गतिः,—कोऽभ्युपायः ? समाश्वासं प्रतीति भावः ; आश्वासीपाया-
न्वेषणमिदानीं निष्फलमिति हृदयम् । इह स्त्रीविरहितत्वात् परत च एव विधपात-
किनः नरकपातव्यावश्याभावित्वात् नास्ति निष्कृतिः इति वाऽऽशयः, क्व गच्छामि ?
—किमरण्यम् ? उत पातालविवरम् ? अथवा निधनं व्रजामीति विकल्पिताशयः ।

इदानीं पञ्चान्तरमधिकृत्य आत्मनः सुमहत् दौर्भाग्यमावेदयन्, स्वभाग्य-
विपर्ययवशात् सर्वमेतदसम्भावितं दुःखसन्ततिः आपततीति सूचयति, दुःखि-
त्यादि ।—दुःखानां क्लेशानां संवेदनमनुभवः तस्मै, [निरवाच्छन्नदुःखसमूहमुपभोक्तु-
मेवेत्यर्थः न तु सुखभोगाय इति ध्वनिः । निमित्ताद्यं तुमर्थं वा चतुर्थी] । रामे—
[इतभाग्ये मयीति ध्वनिः] चैतन्यं—संज्ञा [न तु कदापि ज्ञानहीनता इति ध्वनिः]
अर्पितम्—आहितम् । दुर्देवभूतेन विधात्रेति शेषः, [न तु स्वयं जातम् इति ध्वनिः]
सत्यपि चेतनधर्मे सुखदुःखादौ अघन्यस्य मे भाग्यविपर्ययात् नियतं दुःखानु-
भूतिरेव भवतीति बोध्यम् । काचित् सुखानुभूतिं विना प्राणैः कथमपि न
स्थीयते, अतस्त्वया सुखसम्भिन्नमेव दुःखं नूनमुपभुज्यते इत्याशङ्कामपनेतुमाह,
मर्मेत्यादि ।—स्मियते यस्मिन्नाहते इति मर्म [स्मियतेः मनिन्-प्रत्ययः] जीवन-
स्थानम् । मर्मणि उपचातो विद्यते येषां तैस्तथोक्तेः, यथा मर्मोणि उपपन्नं
विव्यथयन्ति यैः तैः अरुनुदैः [हन्तेः णिनिः । न तु सुखप्रदैः इति ध्वनिः] तथापि
स्थिरैः,—नित्यैः [न तु तदसङ्घनात् चखलैः इति ध्वनिः] प्राणैः [न तु शरीरैः इति
ध्वनिः] वज्रकीलः वज्रमयः शङ्कुः इत्यर्थः, तेनेवाचरितं [न तु वंशदण्डादिवत् भुग्नमिति
ध्वनिः] । अहो कठिणता प्राणानां यन्मर्माहता अपि न देहाभिर्गता इति भावः ।
एवञ्च प्राणविगम एवेदानीं श्रेयानिति रामाशयः । केचित् तु “प्राणैः चैतन्यं वज्र-
कीलायितम्” इति अन्वित्य “सतः प्राणरूपैः वज्रकीलैः कीलितं चैतन्यम्, अतो
वह्निर्निर्गन्तुं नेष्टे” इति व्याख्यानयन्ति, तदसत्,—अन्वयानुपपत्तेः । केचित् तु
“वज्रकील-अयितम्” वज्रकीलत्वं गतम्, इति व्याचक्षते,—तदपि न विचारसङ्घम्,
समासाभावात् । अन्ये तु “वज्रकीलयितम्” इति पठन्ति, व्याख्यान्ति च—वज्र-

हा अम्ब अरुन्धति ! हा भगवन्तौ वशिष्ठविश्वामित्रौ !
हा भगवन् पावक ! हा देवि भूतधात्रि ! हा तात जनक !
हा तात ! हा मातरः ! हा प्रियसख महाराज सुग्रीव ! हा
सौम्य हनूमन् ! हा परमोपकारिन् लङ्काधिपते विभीषण !
हा सखि त्रिजटे ! दूषिताः स्य परिभूताः स्य रामहतकेन ।
अथवा को नामाहमेतेषामाह्वाने ? (य) ।—

कौलविशिष्टं कृतम्—[वज्रकौलवत् शब्दात् तत्करीत्यर्थे णिनिः, मतुपी लुक्]
अथमेव पक्षः साधूयान् इति मन्यामहे वयम् इति दिक् । [अत्र गद्योक्त-
“अथवा”-पदेन अन्वयात् आक्षेपालङ्कारः, तथा वज्रकौलाश्रितमित्यत्र तु क्लृप्ता
सादृश्यबोधनात् उपमाऽलङ्कारः, अनयोः तिलतण्डुलवग्नैरपेक्ष्येणावस्थानात् संछटिः
वेदितव्या] ॥ ४७ ॥

(य) इति ।—हा अम्ब मातः ! [“अम्बायंनदीः क्रस्वः” (७।३।१०७ पा०) इति
सूत्रेण क्रस्वः] । गुरुपत्न्याः मातृसमत्वादिति भावः । सतीनामप्ययस्याः अरुन्धत्याः
सौतायाः पातिव्रत्यानुमोदनात् तद्वचसामप्यप्रमाणीकृतत्वेन, तां सम्बोध्य इयं सखे-
दीक्षिताः । भगवन्ताविति ।—आर्षप्रतिभचक्षुभ्यतां भगवतामपि वशिष्ठविश्वामित्राणां
दिव्यदर्ष्टः दुर्जनेषु प्रतिहता अभूदित्याशयः । पिशुनाः तवभवतां वाचः सुविमलेष्वपि
न प्रतिगन्तीत्याशयः । पावकेति ।—हा भगवन् हिरण्यरेतः ! तव पावनानि वचांसि
अपि दुर्जनाः न विश्वसन्ति, त्वत्प्रवेशपरीक्षा च व्यर्थीभूता । देवीति ।—हा
देवि द्युतिमति ! भूतानां सर्वेषां प्राणिनां धावि ! रक्षयिनि ! कथं त्वमेवविधान्
दुर्जनान् कल्मषरहितायै त्वत्पुत्रायै अथवाऽसूयतः विफलं वचांसि सततं वहसि
इति भावः । तातेति ।—हा तात पितः जनक ! (पञ्च पितृत्वात् श्वशुरेऽपि
तद्वत्पददेशः) विदेहाधिपते ! हा तात ! पितः दशरथ ! हा मातरः कौशल्या-
दयः, युष्माकमपि वचनानि दुर्जनाः न विश्वसन्ति, मया तु अध्वन्येन तदनु-
रञ्जनमभीक्ष्यया गुरुजनपुत्रवचनानि अपि परिहृतानि इति भावः । प्रिय-
सखेति ।—हा प्रियसख ! परमसुहृत् ! महाराज ! किष्किन्ध्याधिपते ! सुग्रीव !
तव एतावान् प्रयासः यत् खसङ्घोदरमपि विनाश्य मम साहायकमप्यादनञ्च कृतं
सर्वमप्येतत् विफलमभूदित्याशयः । सौम्येति ।—हा सौम्य ! साधो ! पुत्रचरित !
हनूमन् ! भवान् बहुना आयासिनाऽधिगतं सौतासंवादं मया निवेद्य, समरशिरसि च

ते हि मन्ये महात्मानः कृतज्ञेन दुरात्मना ।

मया गृहीतनामानः सृश्रन्त इव पाप्माना ॥ ४८ ॥

सुमहाक्लेशं संविधाय, मम यदभूत्पूर्वमानन्दमजीजनत्, तेन च मद्रास्त्रिङ्गनसौभाग्य-
भागासीः, तत्सर्व्वमधुना विफलमभूदित्याशयः । परमेति ।—इहा परमीपकारिन्,
स्वसहादरस्यापि जीवनमनादृत्य किं पुनः स्वपक्षम्, आत्मभूतं पुत्रमपि विनाश्य
सीतोद्धरणे मे महीपकारकारक ! तवाऽपि महीदकं कार्य्यजातं किमपि फलं
नाऽभूतेति भावः । सखीति ।—सखि ! प्राणसमे ! विजटे ! विजटा नाम अतीव
सीतायां वत्सला काचित् राक्षसी अशोकवनिकायां रावणेन सीतापाररक्षण्याय
नियुक्ताऽपि रामविरहशकार्त्ताया भीतिविह्वलायाः वेदेष्ट्याः सान्त्वनाप्रवणैः वचीभिः
प्रतप्तं तन्मानसं कियञ्च समतीव्रपत् ; इयं हि सीतामनुकूलयितुं नियुक्तानां चेटो-
नामेकतमाऽऽसीत्, अतस्तामुद्दिश्यत्यमभिधानं वेदितव्यम् । रामहृतकेनेति ।—हत
एव हतकः, सीताविवासनात् विगतश्रीकतया दुर्भगः, [“कुत्सितानि कुत्सनैः”
(२।१।५३ पा०) इति सूत्रे “विशेषण विशेष्येणेति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्व्व-
निपातार्थे आरम्भः” इति काशिकावचनात् रामः इति विशेष्यस्य पूर्व्वनिपातः
कुत्सितार्थाभिधायकत्वात्] । महाभागानामरुन्धतीप्रभृतोनां वर्चांसि अविगण्य
दुर्जनवाक्यानुसारतः सीतायाः विवासनादात्मनः अधन्यत्वमभिहितम् । दूषिताः,—
संसर्गादिना अपाविवीकृताः, परिभृताः,—तिरस्कृताः ; अवमानिताः इति यावत् ।
युयं सर्व्व एव सीताचरिते विद्युङ्गे किमपि अविशङ्कमानाः सममेव तां स्वीकृन्मनो-
चत, दुरात्मना मया तु तां पाण्डुलासाशङ्क्य वने विवास्य युष्मद्वर्चांसि न प्रमाणी-
कृतानि, प्रत्युत तानि मिथ्याभूतानीति निरणाधि ; किमतः परं खिदकरमस्तीति
भावः । [“मुषिताः” इति पाठे—सीतारूपापहृतसर्व्वस्वतया विनष्टभ्रन्ताः वञ्चिताश्च
इत्यर्थः । मुष्णान्तेः रूपमेतत् ।] अथवा—पञ्चानन्दे, नामेति कुत्सायाम् । (“नाम
प्राकाश्य-मन्मात्र्य-क्षीधोपगमकुत्सने” इत्यमरः ।) तेषां—पूतात्मनाम्, आह्वाने—
आकारणे, कीदृङ्—किं योग्यः अहम् ? इत्यर्थः । अहमेतदादृशः पापात्मा यत्
तादृशानां पुष्ट्यचरितानां महात्मानां नामापि आत्ममुखेनीयारयितुं नाधिकारी
भवामीति भावः । [अत एव आक्षेपालङ्कारः] ।

पापकृतां संसर्गेण पापीत्यतिशयवशात् महाऽऽत्मनां तेषां नामीत्कीर्त्तने वाचिक-
संसर्गात् दूषितवशङ्कायां हेतुं निर्दिशति, ते ह्येति ।—हि—यतः ; महात्मानः,—
प्रविशचरिताः, ते—महाभागवशिष्टविश्वामित्रादयः, कृतं प्रत्युपकारं हन्तीति [मुख-

योऽहम्—

विश्वम्भादुरसि निपत्य लब्धनिद्राम्
उन्मथ्य प्रियगृहिणीं गृहस्य शोभाम् ।
आतङ्कस्फुरितकठोरगर्भगुर्वाम्
क्रव्याद्गो बलिमिव निर्घृणः क्षिपामि ! ॥ ४८ ॥

विभ्रजादित्वात् कप्रत्ययः] तेन—पूर्वकृतोपकारविचरणात् अकृतज्ञेनेत्यर्थः, कृतज्ञ-
लक्षणमाह स्कन्दपुराणम्—

“कृतस्य दोषं वदति सकामास्र करोति यः ।
न खरेच्च कृतं यस्तु आश्रमान् यस्तु दूषयेत् ।
सर्व्वांस्तानृषिभिः सार्धं कृतघ्नानब्रवीन्मनुः ॥” इति ।

तस्य चाऽनिष्कृतिमाह अन्यत्र—

“ब्रह्मणे च सुरापे च चौरं च गुरुतल्पगे ।
निष्कृतिर्विहिता मङ्गः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥” इति ।

दुरात्मना—दुर्वृत्तेन मया, गृहीतम् उच्चारितं नाम येषां ते,—गृहीतनामान . उच्चा-
रितनामाचराः इत्यर्थः, अत एव पापना—किल्बिषेण, स्पृश्यन्ते—संसृज्यन्ते इवेति
मन्त्र—चिन्तयामि [इत्युत्प्रेक्षा] अतिघोरपापानुष्ठातुः मे वाक्कृतसंसर्गादपि
स्वभावपरिपूताः ते नूनं दूषिता इति तु सन्दर्भमङ्गेपः । [अत्र स्पृश्यन्ते इवेत्यत्र
वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा अलङ्कारः ; मया गृहीतनामानः इत्यस्य यतः गृहीतनामानः
अत एव पापना स्पृश्यन्ते इति रौल्या पापीत्यादं प्रति हेतुत्वोत्कीर्णनात् पदार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गम्, अनयोरङ्गाङ्गभावेन सङ्करः] ॥ ४८ ॥

किंयद्वाः पापेभ्यः आत्मनः कृतघ्नत्वं समुद्भूतं तदेवानुशीचनाभूयिष्ठेन वचसा
विशदीकृत्य उपपादयति, विश्वम्भादिति ।—विश्वम्भात्—विश्वासातिशयात् ; अयं मे
प्राणभूतः मन्त्रयज्ञीवितः प्रियतमः पतिः इति विश्वासातिशेकादित्यर्थः, उरसि—
वक्षसि, निपत्य—शयित्वा समालिङ्गेत्यर्थः, लब्धनिद्रा यथा तथाविधाम्, अति-
विश्वासेन झटिति प्रसुताम् ; अतः एतस्याः परित्रागे न केवलं कृतघ्नता, अपि तु
मिचद्रोहिता विश्वासघातकता च ।—“अङ्गमारुह्य समन्तं हन्तुः किं नाम पौरुषम्”
इति न्यायात् “मिचद्रोही कृतघ्नश्च यश्च विश्वासघातकः । तयस्ते नरकं यान्ति
यावन्नन्ददिवाकरौ ॥” इति च खरणादिति भावः । गृहस्य—भवनस्य, शोभाम्—

[सीतायाः पादौ शिरसि कृत्वा ।] देवि ! देवि ! अयं पश्चिमस्ते
रामस्य शिरसा पादपङ्कजस्पर्शः । (द) [इति रोदिति ।]

[नेपथ्ये ।] अन्नङ्गण्यम् अन्नङ्गण्यम् !! (ध)

अधिदेवताभूततया सुवसाविधावीं, प्रिया प्रियवादिनीं गृहिणीम्—द्वितीयहृदयभूतां
भार्याम्, आतङ्गेन खग्रीडेगेन स्फुरितः दीर्घमुष्कसता हृदयेन समं चास्वस्थं गतः
कठोरः परिणतः यो गर्भलेन गुर्वीं मन्यरां—गर्भभाराक्रान्ततया नितान्तविधुरां,
वने श्वापदभयात् आत्मपरित्राणार्थं पलायितुमप्यक्षमामिति भावः । निर्धृष्टः
निः नास्ति घृणा करुणा यस्य स तथोक्तः, निर्दयः इत्यर्थः । (“कारुण्यं करुणा
घृणा इत्यमरः”) । अहमिति शेषः । क्रव्यम् आममांसमदन्तीति क्रव्यादः
श्वपादाः व्याघ्रादयः, [“क्रव्ये च” (३।२।६९ पा०)] इति विट् ; पक्वमांसभोजने तु
क्रव्यादः अणन्तो बोध्यः । तथा च काशिका—“कथं तर्हि क्रव्यादः ? कृत्तविकृत्तशब्दे
उपपदे अण्, तस्य च पृषोदरादिपाठात् क्रव्यभावः” इति] तेभ्यः, बलिनिव—
शासार्योपहारनिव,—(“बलिर्देव्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः । उपहारे पुमान् स्त्री
तु जरया श्लघकर्मणि । गृहद्वारप्रभेदे च जठरावयवेऽपि च ॥” इति मेदिनी ।)
लिपामि—क्रव्यादः प्रीणयितुं परित्यजामि । [अत्र “क्रियार्थोपपदस्य कर्मणि
स्यानिनः” (२।३।१४ पा०)] इति अप्रयुक्ततुमुनः कर्मणि चतुर्थी] । अह-
मिदानौमेवमकरुणोऽस्मि—यत् वरावीं प्रियतमां जानकीं श्वापदसङ्कुलं महारण्ये
आमिषशकलमिव अनायासेनैव विकिरामीति भावः । [अवीपमालङ्कारः स्फुटः] ।
प्रहर्षिणी हृत्तम् ॥ ४८ ॥

(द) पश्चिम इति ।—पश्चात्-शब्दात् ङिमच्प्रत्ययः । पश्चिमः,—अन्तिमः ।
एतादृक्पवित्रचरिताऽसि त्वं यत्तव पादपङ्कजं मम शिरसा स्पर्शनयोग्यम् अतः
शिरसा एव तत् स्पृशामि, एष च स्पर्शः शेषः । [“शिरसि” इति क्वाचित्कः पाठः ;
तत्र अवच्छेदे सप्तमी] । “पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्व्वेवाऽभ्यागती गुरुः” इति
नियमात्, पत्न्याः पादस्पर्शः शिरसि आपाततः अनुचितः इव यद्यपि प्रतिभाति,
तथापि,—“प्रथिव्यां यानि तीर्थानि सतीपादेषु तान्यपि । तेनैव सर्व्वदेवानां मुनीनाञ्च
सतीषु च ॥” इत्यादिवचनात्, स्त्रीसम्माननाद्यातनार्थं सतीनामप्युक्ताः अरुन्धत्या
अपि अधिकायाः सीतायाः पादस्पर्शः शिरसा रामकृतः न धिक्कृत्यते इति मन्यामहे ।

(ध) नेपथ्ये—अभिनेयवेशरचनागृह्याभ्यन्तरे । अन्नङ्गिति ।—ब्रह्मण्यः इति
ब्रह्मण्यं, तत् न भवतीति अन्नङ्गण्यं, विप्राणां वेदानाञ्चाविनाश्यानां नाशो जातः

रामः । ज्ञायतां भोः ! किमेतत् ।

[पुनर्नपथ्ये ।]—

ऋषीणामुग्रतपसां यमुनातीरवासिनाम् ।

लवणत्रासितः स्तोमस्त्रातारं त्वामुपस्थितः ॥ ५० ॥

इदानीम् इत्यर्थः । तद्वल्लघं साम्प्रतमित्याशयः । यथा,—ब्रह्मणे विप्राय वेदाय वा साधु यत् तद् ब्रह्मण्यं नास्ति ब्रह्मण्यं वेदविप्रश्चितं यत्र तद्ब्रह्मण्यम् ; सर्वनाशकत्वं उत्पातो जात इति भावः, तच्च सम्प्रति प्रतिकर्तव्यमिति अवज्ञाताप्रायेणा ; यथा अस्मान् देवयज्ञीन् न निघ्नन्ति, तथा विधीयतां भवद्भिरिति फलितार्थः । [“अब्रह्मण्य-भवध्योक्तो इत्यमरः । सभ्रमं द्विकृतिः, अतिशयकातरताद्योतनार्थं वा ।]

किमन्याहितमभूत् तदेव सुविशदं व्यनक्ति, ऋषीणामिति ।—यमुनायाः नदी-विशेषस्य तीरे तटभूमौ वसन्ति ये तथाभूतानां तदुपकूलवासिनाम्, [एतेन तेषां कीमलप्रकृतित्वं सूचितम्] उग्रं समुद्रन् तपः येषां तथोक्तानां तपःसिद्धि-सम्पन्नानाम् [एतेन तेषां श्रापदानादिना प्रतीकारयोग्यत्वमस्तीति गम्यते, एव-मेवाह रघो कालिदासः,—“वाणाभावे हि शापान्ताः कुर्वन्ति तपसो व्यस्रम्” इति] । ऋषीणां—तपोधनानां, [का कथा तच्छिष्यभूतमुनीनामिति अर्थापत्तिः ध्वन्यते] स्तोमः,—समवायः, लवणेन मधुदेयात्मजेन रावणभागिनेयेन, [लूनाति इति लवणः, नन्द्यादिवात् ल्यः, निपातनात् अत्वम्] त्रासितः,—भौषितः सन्, त्रातारं—रक्षितारं शरण्यमिति यावत्, त्वाम् उपस्थितः,—प्राप्तः । तपःप्रत्यूह-माचरता विबुधदिषा लवणेन भौषिताः तपोधनाः विघ्नप्रतिक्रियार्थिनः राममुपाययुः इति फलितार्थः । [पुरा किल दिग्विजयार्थं बहिर्गतस्य रावणस्य मातृश्वसेयी रूपयौवनवती कुक्षौनसी दैत्यपतिना मधुना अपजङ्ग, तद्गर्भाज्जातोऽयं लवणः इति रामायणी कथा अनुसन्धेया । लवणो हि स्वमातुलस्य सुरासुराणां विजेतुः रावणस्य बध्वान्तांश्वणेन नितान्तवितमहदयः भगवतः राघवस्य किमपि अपकर्तुम् अक्षमः प्रत्यङ्गीकालङ्कारवत् सरलचित्तःसु तपोधनेषु अन्याहितमकरोदिति । अयं हि लवणबधोद्यमः सीताविवासनात् पश्चिमः अपि सीताविरहविधुरस्य असह्यपीडं सीता-निर्वासनं कथमपि कर्तुमक्षमस्य रामस्याऽपसारणाय आदावेव विनिवेशितः कविनेति विभाव्यम् । रामस्य निष्क्रमणात् परं कुमारः लक्ष्मणः दीहदपूरणमिषेण दुर्वह-गर्भगुर्वीं तां सीतां दण्डकारण्ये विजहौ ; रामस्य सन्निधौ तत्तु असम्भावितमभूदि-त्यतः अन्यथा उपवर्णितं मध्ये । एवमेव रघो कालिदासः,—

रामः । आः ! कथमद्यापि राक्षसत्रासः ॥ तद् यावदस्य
दुरात्मनः कुम्भीनमीपुत्रस्य समुन्मूलनाय शत्रुघ्नं प्रेषयामि ।
[कतिचित् पदानि गत्वा पुनः प्रतिनिवृत्य ।] हा देवि ! कथमेवंविधा
गमिष्यसि ! भगवति वसुन्धरे ! श्लाघ्यां दुहितरमवेक्षस्व
जानकीम् (न) ।—

“कृतसीतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलाम् ।

बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥

लवणेन विलुप्तेज्याः तामिच्छेण तमभ्ययुः ।

मुनयो यमुनाभाजः शरण्यं शरणार्थिनः ॥” इति] ।

पथ्यावक्ता वृत्तम् ॥ ५० ॥

(न) आः इति क्रीपपीडोभयसूचकमव्ययम् । (“आस्तु स्यात् क्रीप-
पीडयोः” इत्यमरः) । अद्यापि—इदानीमपि रावणवधायव्यवहितोत्तरकालेऽपि
निःशेषितराक्षसकुलत्वादित्याशयः । कथं—किमिति विस्मये, दुरात्मनः,—दुर्हत्तस्य,
कुम्भीनसी नाम रावणस्य स्वसा, कुम्भीव चखेव कटफलमिव वा क्षुद्रकलस इव
वा नासिका यस्या इति विग्रहे [“पद्मनीमाम्—” (६।१।६३ पा०) इति सूत्रेण
नसादेशः स्त्रियां ऊँप् च निपात्यते ।] तस्याः पुत्रस्य लवणस्य, समुन्मूलनाय
—समूलमुच्छेदाय, यावत् प्रेषयामि—प्रेरयिष्यामि [“यावत्पुरानिपातयोर्लट्”
(१।३।४ पा०) इति सूत्रेण लट् ।] कतिचित्—कियन्ति पदानि गत्वा
सीतां परिहारीति शेषः, पुनः प्रतिनिवृत्य—प्रत्यागत्य विज्ञाय गन्तुमशक्यतयेति भावः ।
कथमेवंविधेति ।—एवंदशमापन्ना गर्भिणी मया च वञ्चिता सती एकाकिनौ, कथं
जनशून्यामरण्यानीं गमिष्यसीति भावः । यद्वा,—एवमज्ञातकारणा विश्वस्मिन्नापि,
अचिरेण तु वनगमनाय आहूता अस्मान् परित्यज्याऽपुनर्दर्शनाय असहायैव
गमिष्यसीति भावः । [“कथमेवङ्गता भविष्यसि” इति पाठे तु,—एवङ्गता—ईदृशीम्
अवस्थामापन्ना, कथं—केन उपायेन, भविष्यसि—वर्तमानस्य जीविष्यसीत्यर्थः] ।
मन्दभाग्या पुनस्तु मत्परित्यागात् अस्मात् क्षणादेव निःसहाया त्वमिति, तत् किमत्र
विश्रियमित्याह, भगवतीति ।—भगवति !—सर्वज्ञे ! वसुन्धरे !—पृथ्वि ! श्लाघ्यां—
महनीयमङ्गीकृतचरितां, दुहितरं—कन्याम्, अवेक्षस्व—विपदः त्रायस्व । त्वमिदानीं
मैथिलीसहाया भवेत्यर्थः ।

जनकानां रघूणाञ्च यत् कृत्स्नं गोत्रमङ्गलम् ।

यां देवयजने पुण्ये पुण्यशीलामजीजनः ॥ ५१ ॥

[इति निष्क्रान्तः । (प)]

सीता । हा सीम्य अज्जउत्त ! कहिं सि ! [सहसीत्याय ।]

हही ! हही ! दुस्सिबिणरणरणअविप्पलद्धा अहं अज्जउत्तं

अथेदानीं सीतायां कथङ्कारं श्लाघ्यत्वमित्यं सम्यक् सञ्भूतं, तदेव विशदीकृत्य प्रकटयितुं तामुभयवंशैक्यभकरत्वेनोपवर्णयति, जनकानामिति ।—जनकानां—विदे-
हाधिपवंशप्रस्तानां, रघूणां—रघुकुलसमुद्भूतानाञ्च [तद्वाजत्वात् संज्ञायामजि
“तद्वाजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्” (२।४।६२ पा०) इति बहुषु अजी लुक्] ।
कृत्स्न—समग्रं, गोत्रस्य वंशस्य मङ्गलं शुभं, [विधेयप्राधान्यात् यदित्यस्य
ह्यौबलम्] । या हि जानकी पुरा पूततमस्य निमित्तंशस्य पुरञ्जयान्ववायस्य च
अखिलशुभैकविधावी अधिदेवताभूता आसीत् इति भावः । यां—सीतां, पुण्यं प्रविवं
शीलं सदाचारः यस्याः तां—पूतचरितां, पुण्ये—अतिप्रविवे, देवाः इज्यन्तेऽस्मिन्निति
देवयजनं यज्ञभूमिः, तस्मिन्, आकरदोषलंशरहिते इत्यर्थः ; तथाविधायां वसुधायाम्
इति यावत्, अजीजनः—उदपीपदः ; हे वसुधे ! त्वमिति शेषः । जनककुलस्य रघु-
कुलस्य च इयं मूर्तिमती श्रोः । विश्वम्भरे ! त्वमपि इमां प्रसूय श्लाघनीयां संहता ;
अतस्तद्रक्षणं ते सर्वथैवोचितमित्यभिप्रायः । [अत्र पुण्यशीलायां जनकतनयायां
जनकरघुकुलयोः निखिलकुशललारीपात् उभयकुलयोर्वास्तवत्वेन तस्या मङ्गलभूततया
प्रकृतोपयोगित्वाच्च परिणामालङ्कारः] । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ५१ ॥

(प) [शकुन्तले यथा शकुन्तलाप्रणयलीलापयोधिलहरीनिमग्नं नरपतिं सपदि
ततः सम्यक् समुद्धर्तुमशक्तुवन् महाकविकुलशेखरः तत्रभवान् कालिदासः
मदोद्धतस्य गजस्य कस्यचिदाश्रयपीडां जनयतः समागमं संसृज्यन् आश्रम-
बाधनव्याजेन नरपतिं निष्क्रामयन् वैचित्र्यातिशय्यमजनयत्, तथैवात्र सम्भावित-
वैदेहीविरहविधुराश्रयस्यापि राघवस्यार्त्तशरणस्य धर्मसंरक्षणधृतपरिकारस्य यमुना-
तीरभाजां शरणाधिनां मुनीनां रक्षणाय विबुधविदिषः लवणस्य वधाय च निष्क्रमण-
समारम्भः प्रतिष्ठापयतया सन्निवेशितः तत्रभवता कविना ; पुनरच्छेदकारमसीता-
गतविशेषविच्छेदकारणत्वात् इदं विन्दुनामकं सन्ध्यङ्गं वेदितव्यम् । तथा चीत्तम्—
“अवान्तरार्थविच्छेदे विन्दुरच्छेदकारणम् ।” इति] ।

आक्रन्दामि । (विलोक्य ।) हृद्दी ! हृद्दी ! कथं एवाङ्गीं मं
 प्सुप्त उज्जिभ गदो अज्जउत्तो !!—ता किं दाणीं एदं ? भोदु
 से कुबिस्सं—जइ तं पेक्खन्ती अत्तणो प्पहविस्सं । की एत्थ
 परिअणो ? * (फ)

* हा सौम्य आर्यपुत्र ! कुवासि ! हा धिक् ! हा धिक् ! दुःस्वप्नरक्षणक-
 विप्रलब्धाऽहमाध्यपुलमाक्रन्दामि । हा धिक् ! हा धिक् ! कथम् एकाकिनौ मां
 प्रसुप्तामुज्जित्वा गतः आर्यपुत्रः !! तत् किमिदानीमेतत् ? भवतु तस्यै कोपिष्यामि—
 यदि तं प्रेक्षमाणा आत्मनः प्रभविष्यामि । कीऽत्र परिजनः ?

(फ) स्वप्ने प्रलापबहुलं वचः उच्चार्य निद्रावेशविधुरतया प्रथमतः चक्षुषी निमील्यैव
 इदमाह, हा सौम्यत्यादि । दुःस्वप्नेत्यादि ।—दुःस्वप्ने विप्रलब्धादिभूयिष्ठे स्वापसमये
 इत्यर्थः, यः रणरणकः प्रियतमविरहात् जायमान उद्वेगः तेन विप्रलब्धा । रामभद्रोऽव
 नास्तीति विमृश्य क्रन्दितुमारब्धत्वात्, वस्तुतः तत्र तदानीं रामो नास्तीति न
 विज्ञातवती, अतः विप्रलब्धेत्युक्तं, तत्तु अनुपदमेव व्यपगमिष्यति इति बोध्यम् ।
 आर्यपुत्रं—रामम्, आक्रन्दामि—आकारयामीत्यर्थः । पश्चात्तु चक्षुः उन्मील्य, दृष्ट्वा
 च प्राणाधिकविरहितं तस्य, तुषारवर्षिसहस्यचन्द्रमुखी अभीष्टा विघ्ना कुररीव
 रोरुयमाना सतारं चक्रन्द,—“हा धिक् ! हा धिक् ! कथमेकाकिनौम्” इत्यादि ।
 एकाकिनौम्—असहायाम् । उज्जित्वा—विहाय । तत् किमिदानीमेतत् ?—पुरा हि
 कदापि भवान् एकाकिनौ मां विहाय कुवापि न गतवान्, तत् कथं हि मे इदानीम्
 असम्भावितमेतत् दुःखमापतितमिति भावः । भवत्विति ।—तत् यदेवास्तु इत्यर्थः ।
 तस्यै—रामभद्राय, कोपिष्यामि—कपटकोपं करिष्यामि, अस्याऽपराधस्य चालनाय
 इत्यर्थः, यदि तं—रामं, प्रेक्षमाणा—पश्यन्ती सती, आत्मनः,—स्वस्यै इत्यर्थः,
 [सत्त्वन्विविचया षष्ठी] प्रभविष्यामि—प्रभुर्भविष्यामि ; आर्यपुत्रस्य सोऽङ्गीयरूप-
 लावण्यदर्शनादिना तद्गतहृदया विमुग्धा च भूत्वा सपद्येव तदधीना भवामि, अतः
 मानरूपकोपनायै प्रभुत्वं सुदूरपराहतमेव का कथा कोपस्येत्याशयः । सत्त्वं
 ह्येतत् सतीनामेव भवति पतिसन्दर्शनादिति । [अत्र “दृष्टे निर्दृष्टं भविष्यति कथं
 मानस्य तस्मिन् जने” इत्यादौ हतवतः तथा “अनुनयपथ्येनासहत्वे तु अस्य न विप्र-
 लब्धभेदता, किन्तु सम्भोगसञ्चार्याख्यभावत्वम्” इत्युक्तवती दर्पणकारस्य वाक्यमत्र
 रसभावनाचतुरैः बोद्धव्यम्] ।

दुःखः । [प्रविश्य ।] देह ! कुमारलक्षणो बिम्बवेदि, सज्जी
रहो, आरुह्यदु देहं त्ति । * (ब)

सीता । इदमहं आरुहस्मि । [उत्थाय परिक्रम्य ।] परि-
प्लुरद बिम्ब मे गर्भभारो, ता सणिञ्चं गच्छन्त । † (भ)

दुःखः । इदो इदो देहं । ‡

वीजा । एमो एमो तबोधणाणं, एमो एमो रहुउल-
देअदाणं, एमो एमो अज्जउत्तचरणकमलाणं, एमो एमो
सकलगुरुअणाणं । § (म) [इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति चित्रदर्शनी नाम प्रथमोऽङ्कः ॥ १ ॥

* देवि ! कुमारलक्षणो विज्ञापयति, सज्जी रघुः, आरुह्यतु देवीति ।

† इदमहमारोहामि । परिस्फुरतीक मे गर्भभारः, तत् शनैर्गच्छामः ।

‡ इत इतो देवौ ।

§ नमो नमस्तपोधनेभ्यः, नमो नमो रघुकुलदेवताभ्यः, नमो नमः आर्यपुत्र-
चरणकमलभ्यः, नमो नमः सकलगुरुजनेभ्यः ।

(ब) कुमारलक्षणः—सौमित्रः, देवावरजत्वेनैवमभिधानम् । विज्ञापयति—
आदिशति । सज्जः,—तव दीहदमापूरयितुं वनप्रयाणाय प्रगुणीकृतः, सुखगमनोप-
योगिवाहनादिभिः संनद्धः इत्यर्थः ।

(भ) परिस्फुरति—स्पन्दते । गर्भभारः—भारभूतः गर्भः, उदरस्थः शिशुः
इत्यर्थः । शनैः—मन्दमन्दम् । [“सिंहिलम्” इति पाठः—शिथिलमिति तस्यार्थः] ।

(म) रघुकुलेश्यादि ।—देवताः हि विष्णोरंशाः, अतः प्रयाणकालं तासामभि-
वन्दनमुचितमेव ।—“आदित्यमण्डले विष्णुं ध्यात्वा यावां प्रवर्त्तयेत्” इति स्मृत्यात् ।
यद्यपि सतीनां पत्युरेव केवलं गुरुत्वेनादौ आर्यपुत्रचरणकमलान्यभिवन्द्य पश्चात्
सकलगुरुजनानां वन्दनमुचितं, तथाप्यत्र प्रथमं तपोधनादीनां वन्दनमु पति-
कृतवन्दनदर्शनात् इति वेदितव्यम् । [मूले, “तबोधणाणं,” “रहुउलदेअदाणं”
इत्यादि पाठदर्शनात् “तपोधनानां” “रघुकुलदेवतानाम्” इत्यवमेतद्भाषान्तरं समी-
चीनमेव विभावयामः । “ऋचिदपञ्चादविषयेऽप्युत्सर्गोऽप्यभिनविशते” इति न्यायात्
चतुर्थीं बाधित्वैव षष्ठी प्रसक्ता । अथवा—“चतुर्थ्यर्थे षष्ठी” इति पिङ्गलाचार्य्यमतेन
चतुर्थीस्थाने षष्ठी अपि अनुशिष्टा इति ध्येयम् । सुव्रतं गौरवात् बहुवचनम्] ।

प्रथमाङ्कस्य विवृतिः ।

अथ तत्रभवान् निखिलमहाकविकुलसततोपगीयमानतुङ्गिनाचलामलतुषाराव-
दातविधौतपवित्रकोर्तिः काविदकलापकुञ्जरशिरःशेखरः भवभूतिः, अट्टचरमभूतपूर्व-
मेकमभिनवं करुणविप्रलम्बाख्यशृङ्गारसमर्थं नाटकमुपनिबद्धमभीष्टुरादौ अनवगीत-
शिष्टाचारपरिप्राप्तां सञ्जनसदाचारसञ्चरणपरिपूतविशीधिताञ्च कविकुलवन्दना-
विधायिनीं द्वादशपदविनिबद्धां देवस्तुतिमयीं सभ्यानां महाऽऽनन्दसन्तानविधायिनीं
नान्दीमेकामाजङ्गे ।

अथ सूत्रधारनटौ भगवत्कालप्रियनाथीत्सवसमये समवतान् सभ्यसङ्घान् कवेः
तत्रभवतः भवभूतेः कृतिमपूर्वमेकामभिनेष्याव इति विज्ञापयन्ती अवान्तरे वितथाम्
आयोध्यिकभूमिकामधिगृह्य सूत्रधारः “यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनी
जनः” इत्यादिना स्ववाक्यदीप्तमुररोकुर्वन् भगवतः ससीतस्य रामभद्रस्य नवे राज्यं
अभिषेकं प्रस्तोतुमारब्धवान् तत्कालसमुचितां स्तौयपद्धतिञ्च निरूपयितुं न्ययुक्तः । अथ
यदा हि दृशमुखं निहत्य सीतामुदृत्य च उत्तरकोशलमुपगम्य अभिषेकसदाचारम
अनुतष्ठिवान् भगवान् रामभद्रः, ततः प्रभृति एव स्त्रानां लङ्कासमरसुहृदां तपोधना-
नाञ्च विसर्जनात् तदैव वशिष्ठाऽधिष्ठितानामरुन्धतीसहितानां श्रृणुणां जामातुः ऋष्य-
शृङ्गस्य द्वादशवार्षिकं सप्तं प्रति दीष्टदवतीं कठोरगर्भगुर्वीं जानकीं विहाय प्रयाणात्
च विमनायमानां सीतामनुमोदयितुं वासभवनप्रयाणं भगवतः रामभद्रस्याऽभिनयन्तौ
प्रस्तुतकथावेपिकां प्रस्तावनामुपन्यास्यतां निरक्रमिष्टाञ्च तौ ।

अथ भगवान् करुणामयः रामभद्रः तत्रभवतां जनकानां विदेहगमनात् गुरु-
श्रीकसागरनिमग्नां सीतां सान्त्वयितुं शुद्धान्तागारमध्यवासः । अवान्तरे महर्षिरष्टा-
वक्रः ऋष्यशृङ्गाश्रमात् रामं विज्ञापयितुं वशिष्ठसंवादमादायाऽवीध्यामुपायधौ । अथ
मुनिप्रवरः प्राक् शान्तायाः भगवत्याः अरुन्धत्याञ्च निदेशात् सीतादीष्टदमापूरयितुमा-
वेद्य उदीर्य च पश्चात् जानकोसमाश्रासनभूयिष्ठां भगवतः वशिष्ठस्य वाचम्, ऊर्ज-
स्खलं रचूणां कुलं प्रजासमाराधनेषु एव प्रसितमिति उपादिशत्, तच्छ्रुत्वैव भगवान्
रामभद्रः प्रजाः अनुरञ्जयितुं खेहं दयां सुखं सर्वं हि जीवलीकं विस्तृप्तमीशे, अन्धेषां
का कथा प्राणसमामपि जानकीं परित्यज्यतः नास्ति मे व्यथेति सपदि विषीदर्क-
मेतन्नष्टकवोजभूतं सीताविवासनं प्रत्यश्रूयौ ।

अथ किञ्चिता गच्छता कालेन, कुमारः सौमित्रिः दुर्भनायमानां सीतां प्रीणयितुं भगवता रामभद्रेण पुरतः आदिष्टान् चित्रकरान्, ताडकानिधनाय भगवन्तं राम-भद्राय कौशिकेन सानुग्रहं प्रसादीकृतानि सरहस्यानि जृम्भकास्त्राणि आरभ्य सीतायाः आहताशनविशुद्धेः चित्राणि अङ्गापितानि, तानि समादाय च तान् समुपस्थितान्, व्यजिज्ञपत् । तदाकर्णनसमकालं हि रघुमणिः परिस्नानाननकान्तिः सखेदमाह, देवि ! एष हि अलीकलीकपरीवादः तं जीवितव्यर्शषमपसरिष्यति, अधत्नेन च कुलधनभूतं यशः एव केवलमभौष्मना मया प्रसूनमालायितायाः तं कियन्ति चरणाव-मर्दनानि कृतानि इति बहुधा सवाप्यगद्गदं विललाप ।

अथ स्वभावधौरः रामभद्रः तपोधनतपस्तेजःसम्भूतानि दिव्यास्त्राणि सीतायै प्रादीदृशत्, मा हर्षावनस्रमुखी तानि सगौरवं ववन्दे । ततः मिथिलाप्रान्तान् प्राद-दर्शय । तदा तु जानकी प्रियतमसौम्यमुखमण्डलम् अचिरप्रभाद्युतिविद्योतितमपि चिरसुषमं निरौच्य गद्गदकण्ठी अभार्णीत्, स्मरामि खलु सर्वं यत् यूयं चलारः भातरः गृहीतमाङ्गलिकोपचाराः तव वसन्ते इति । अथ लक्ष्मणः विवाहात् परम् अयोध्या-गमनपथं भगवद्भार्गवविजयं दर्शितवान् । तत् दृष्ट्वा विनयमाहात्म्यपरितमूर्तिः रघुवंशकीर्तिः गुरुणामवमाननाच्च श्रोतुमशक्नुवन् स्वविजयवार्त्तोपवर्णनं च स्वस्य पुरत एवोपगूयमानमवलीक्य वैलक्षाऽवनस्रमुखः “बहुतरं द्रष्टव्यमस्ति—अन्यत्र दर्शय” इति लक्ष्मणाय निदिदेश ।

अथ सौमित्रिः मिथिलातः वयमयोध्यामुपगता इति प्राह । ततः नवजलधरविनि-न्दितध्वनिः रघुमणिः तातपादजीवितदशायां मातृणामनुपमखेहपीयूषधारानिषिक्तानां तेषां दिवसाः कियत्सुखेन हि व्यतीता इति विभाव्य परं मोहमुपागतः । जानकी च तदा कियन्ति सुखानि अदित, तदनिश्चयमनुस्मरन् सीतायां रतिं प्रकटीकृत्य शृङ्गाररसं सम्मगधाचक्रे । ततस्तु लक्ष्मणः मन्थराप्रस्तावं प्राप्नोत् । रामभद्रस्तु गुरुभिरभ्यनुज्ञातं स्ववनविवासनं सर्वथैवाऽरुन्तुदमपि मातुः कैक्याः अकौर्त्तिकरत्नेन तत् तदैव विजहौ । अनुपदं हि निषादाधिपतिनिषेवितं शृङ्गवेरपुरमिन्दुदीपादप-सनाथमदर्शयत् । तत्र पुनः यौवराज्यभाजं देवं राघवं जटासंयमनिरतमवलीक्य सती सीता कियदपि खेदमगत्वा स्वभाग्यविपर्ययादेवमसम्भावितं दुःखमापतितमिति परं विसिन्धाय । ततश्च प्रसन्नपुण्यसलिलां रघुकुलदेवतां भगवतीं भागीरथीमवलीक्य युगपदेव सर्वं प्रणेमुः । अथ भगवान् रामभद्रः “अम्ब ! सीतायां शिवानुध्यानपरा भव” इति यथाचे, एतेन च स्ववंशकुलाङ्कुरयोः कुशलवयोः भागीरथीपरिपालनं सीतायाः प्राणविधीमव्यवसितायाः कथञ्चित् समाश्वासनं च विवन्ने । अथ लक्ष्मणः

भरद्वाजाश्रमं कियत्कालमध्युष्य, ऋषिप्रदर्शितमार्गेण गच्छन् कालिन्दीतटस्थितं
श्यामनामकं वटपादपं प्रदर्शितवान् ।

अथ “किमिदं ऋरसि आर्यपुत्र” ! इत्येवं जानकीनिज्ञासया सर्वथा-प्रकृति-
रञ्जनो रामचन्द्रः अध्वसञ्जातश्रमापहं मन्दमधुरशीतलानिलसम्पादितसंवाङ्मनिक्रियम्
इदं कथं विष्णुरामीति अपि च यस्य सुशीतलतलपान्ते अलसविलासितपवित्रगतैः
अग्निधिलपरिरम्भमादधती त्व मम अमन्दारसि विश्रब्धं विश्रामसुखं लभेथाः, तत् न
विस्मृतं मया इत्युक्तवान् । ततो विख्याटव्या विराधीपरीधमाख्यन् लक्ष्मणी जन-
स्थानप्रस्थानसमारम्भश्च । तस्मिंश्च गिरिसरिर्निर्भराणामनिर्धचनीयानि सौभाग्य-
विज्ञानि वैखानसनिषेवितवनांपालानि, गोदावरीकौलालकल्लोलकीलाहलमुखरित-
कन्दरम् अविरतवारिधाराविवर्धिवारिधरैरमलश्यामलं प्रलवणं नाम पर्वतमुपावर्णयत् ।
वर्णितानि पुनः गादावरीशारेद्रुतवनप्रतुलसुरभीणि स्वच्छन्दनिमज्जनानि, तदुपान्त-
तौरवनवर्णनानि च । पुण्यशपरमणीये तस्मिन्नग्निधिलपरिरम्भमापृतानां स्नेहा
विभावरी गादावरीतटविटपिपादपान्ते धरणिजानिन्दिताङ्गसङ्गमद्भावेनाऽधोरणीय-
सीवाऽभूत् ।

अतः परं पञ्चव्यां विकटमुखनासायाः सूर्पणखायाः संवादमवलम्ब्य कमल-
कीमलमानसा सीता विगतविद्योगविपुलकृशः पुनरापतितः इति मत्वा विरहविनय-
नखा बभूव । रामस्तु स्वयं विद्योगतकां तथाविधां सीतां, “न चेयं पञ्चवटी न
चापि सूर्पणखा, चित्तमेतत्” इति परिसन्वयन् पञ्चवटीवननिवासविषयशान्त-
लङ्घनात्मनपरीक्षामिव विज्ञाय अथ सीतीजायाः पञ्चवटीप्रस्थानरूपविगतेतिहसं
सम्भार । ततस्तु कनककटगमायथा वैदेहीं मोहयित्वा अतुलैश्वर्यबलवहुलो
रावणः समपहृत्य च तां कियतां रामरोदनवृणद्धृदयानां विचिंतनानामपि
विशेषकेशं सज्जनयामास इत्युपवर्णिते तदानीं पतिपरायणा पवित्रचित्ता सीता
मग्निमिक्तमिव दुर्धिवहं विषमक्लेशजालं बुभुजे भगवान् रामचन्द्रः इति विचिन्त्य
मितराममुततवती । ततश्च सीताहरणमनुष्युष्य गलदशु विलपतो लक्ष्मणस्य श्रीकीर्ति-
प्रवणार्द्रमानसस्य रामस्य च विलापवर्णनम् । अतश्च मन्वन्तरहृदयधराजस्य जटाशुषी
विशेषविशीभकरं चरितचामिदधे ।

अनन्तरं जनस्थानपश्चिमाशास्थितमञ्जुलकुञ्जमण्डितं दण्डकारण्यभागं दर्शया-
मास । इदंप्रदं ऋष्यमूकनामनगे मङ्गामुनेः मतङ्गस्याश्रमपदं सिद्धश्वरीं श्रमकां
पम्पासरीवरञ्च प्रदर्शितवान् । ततस्तु मदमत्तमङ्गिकाचपक्षिणां पक्षपवर्गत्कम्पित-
चञ्चलनालचेतसरीजसमूहीपशीभित्तान् परमरमणीयकुवलयचयान्वितानेकानन्द-

प्रदस्यंतस्त्रावरल्यांशभागान् स्वाशुप्रवाहीद्वमनपतनयोरन्तरालसमवर्तीकृतवान् । ततः सौमित्रिः सीतापरिहरणजन्यशोकसागरमग्नजौबलीकमहोपकारकं महाभागं सावितिं प्रदर्शितवान् । सर्वजनरञ्जनास्त्रानन्दनस्य साक्षात्कारः सौभाग्यवशात् प्राप्तः मत्-कृतार्थतया समं जगत् कृतार्थतामवापेति दाशरथिर्जगद ।

अथ सुरभिक्षुसुमसुशीभितकदम्बसरलशास्त्रामख्यनमयूरीकृतनृत्यभाजि यत्र चाशु-भावमात्रावशिष्टप्रनष्टभूलिमलिनशरीरश्रीराय्यपुत्रः क्षणं विगतचैतन्यवत् तद्वत्स्थं पतितः साश्रुनेत्रसौमित्रिणा विधूत इति विचित्रचित्रनगस्य किं नाम ? इत्येवं वेदेही प्रवचनीपवर्णित-कुसुमित-व्रततितति-विराजमान-मञ्जुकुआभमेदि-तुङ्गशिखरीप-कण्डस्य विनदत्तबलाकवलाङ्ककाकलीकलितकुम्भमण्डितस्य तस्य साम्बवतः स्मरणा-ऽसङ्गिष्ठा रामेण निवारितो लक्षणः चित्रप्रदर्शनव्यापारात् । कौशल्यानन्दनस्य तथा “बहुमानास्पदकपिरत्नसासुद्ररीतरप्रवहमानाहुतयुङ्गचित्रमतः परं परिश्रान्नेयं विनाम्यताम्” इति लक्षणोक्तिरुपवर्णिता ।

ततश्चित्रदर्शनतो जानक्या प्रसन्नगभीरारण्यश्रेणीभ्रमणसुशीतलसुभगसलिला-भागीरथीपरमपूतजलावगाहनवाञ्छायां विज्ञापितायां “गुरुजनाज्ञापालनाय चास्याः मनारथपूरणं करणीयमिति ससारथी रथः सञ्जीकृत्यानेतव्यः” इत्यं समादिदेश दाश-रथिः । ततस्तु मिद्रावशवर्त्तितया परमप्रियस्वपतिपरितोषमातन्वती भयश्मज्जनित-चक्षुर्बिन्दुरिष्यात-निगाकराकरणसंस्पृशप्रसृतजलबिन्दुनिचित चन्द्रकान्तमणिनिर्मित-ह्यारप्रतिमशङ्कलतां स्वकण्ठगतामित्यनुभूयाऽनिर्वचनीयभावं बुभुजे रामभद्रः । चित्र-प्रदर्शनव्याजिन इत्थं पूर्वरामचरितं प्रदर्शितं महाकविश्रीकण्ठेन ।

अथ दुर्मुखोपस्थितौ विज्ञापितायां प्रतीहार्यां पौरजानपदानां कार्यपरिज्ञानाय नियुक्तौ गूढचर इति विचार्य प्रकाश्यमन्तःपुरप्रवेशनाज्ञां ददौ दाशरथिः । “परम-पवित्रचरित्राया जनकतनयाया अचिन्तनीयमिमं लोकापवादं कथं स्वार्मानि निर्व-दयामि !! अथवा नियुक्तोऽहं मन्दभाग्यस्तादृशं कश्चि” इति दुर्मुखः समचिन्तयत् । तदानीन्तु रणरणकविधायि-विरहभावनया लब्धेज्यमानायाः सीतायाः स्वप्नेहेमाकण्ठं विचलितचेता रघुपतिः सस्नेहं परिसृजन् तदङ्गं, “निरुपधिनिम्बलं दुर्लभमिदं सज्जन-प्रेम कथं हि प्राप्यते” इति चिन्तःऽऽकलितचेता आसीत् ।

अत्रान्तरे दुर्मुखः पौरजानपदप्रशंसामुपवर्ण्य रामस्य स्वदीर्घाजिज्ञासावसरे अयःध्यावासिनः दुर्जनाः सीताया रावणभवनवासहततद्रूपनाशङ्कानो इति भगवती राघवस्य कर्णे निधृतमभिदधे । तत् श्रुतिसमकालमेव सङ्गजधीरो रघुवीरः तथाविधं तीव्रसंवेगं वाग्वज्रं समाकर्ण्य सपदि मोहमुपागतः ।

अथ राघवः “रघूणां प्रजारञ्जनमेव राजधर्मः भगवद्विशिष्टादेशश्च सम्प्रति तादृशी निष्कलङ्कातिपूतरविबंशगौरवे मत्स्येत् कलङ्ककार्क्षं दीर्भाग्य किमस्मात् ? धिक्सां जीवितान्तरतुल्यदारपारतन्त्र्यम् !! हे राममयजीविते ! तव जन्मपरिवहकृपानुग्रह-प्रकाशेन धरिवी पवित्रीभूता” इत्यादि बहु विलप्यापि स्वकर्त्तव्यवशात् “त्याज्या-ऽसि” इति उक्त्वा सरथं लक्ष्मणमानेतुं दुर्मुखं समादिदेश । सीऽपि लक्ष्मणा-नयनायोन्मुखी दुर्मुखः सीताविवासनशीकसनमधीः “कथं हि भगवान् दुर्जन-वचसा अतौव पवित्रायां गर्भस्थितपवित्ररघुकुलाङ्गुरायां सीतायामेवं व्यवस्यति” इति तदाकर्णनसमकालमुवाच । ततो विवशबुद्धिस्वभावी राघवः दुर्भाग्यवशात् स्वकुले स्त्रीकापवादकलङ्कबीजं समुद्भूतमिति विभाव्य दृष्टितदृशंसाद्यतिवादैरात्मानमवमन्य स्नानिलयपरिपालितपक्षिपल्लविक्रयिवत् व्यवसितमतिकष्टञ्च इति मेने । सर्व्वतः पवित्रामिनां स्पृष्टा कथं पापभागिनीं करोमीत्यसम्पूर्व्वकर्मचण्डालं मां विमुख्येत्याद्य-भिधाय तस्या मत्सकीपधानभूतं स्वबाहुमाकर्णन् सम्प्रति विपर्य्यस्तत्वं जीवलीकस्य निजजीवनधारणानर्थक्यञ्च चिन्तयन् वशिष्ठाकर्मतीविश्वामित्रादीन् लट्ठीकृत्य स्वदुर्जनतामुपालम्बवान् । “विश्वासविशेषसंज्ञातनिद्रां गर्भंभारविनम्रां वराकौ वैदेहीं कथं राविञ्चरेभ्यो विनियोजयामि ?” इति मायु विललाप ।

अथ यमुनातीरवासिभिर्हविर्भविज्ञापिते लवणवासे शतुन्नं लवणहननार्थ-मादेष्टुं सीतात्यागदुःखितौ रामचन्द्रः गृह्णात् प्रतस्थे । अतान्तरं स्वप्रीत्यता अजानतौ तु शाकसम्भारपूर्णं स्वभाग्यविपर्य्ययं रघुकुलकुलाधिदेवताभृता सती सीता चिराय स्निग्धगम्भीरनिर्घोषं म्यन्दनं लक्ष्मणाधिनायकमधिकृत्य “रघुकुलदेवताभ्यः आर्य्यपुत्र-चरणकमलैभ्यः तपोधनेभ्यश्च नमः” इति अभीक्ष्णमुदीर्य्य चिराय वनाय प्रतस्थे । इत्यञ्च समाप्तिमगमत् प्रथमाहुः ।

इत्यंशेषशास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चानन कुलपतिकल्प-“वि, ए” इत्युपनामक-

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागर-महाचार्य्यविरचितायां तदात्मजाभ्यां

श्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-श्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां

परिवर्त्तित परिवर्द्धितायां सुखबोधिनीसमा-

ख्यायाम् उत्तररामचरितव्याख्यायां

प्रथमोऽङ्कः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

(पञ्चवटीप्रवेशः ।)

[नेपथ्ये ।] स्वागतं तपोधनायाः ? (क)

अध्वगवेश तापसी । [प्रविश्य ।] अये ! वनदेवता—इयं फल-
कुसुमपल्लवार्घ्येण मामुपतिष्ठते !! (ख)

(क) स्वागतमिति ।—तु सुखेन आगतमागमनं, सुखस्य आगतं प्राप्तिर्वा,
भवतीति शेषः । निरुपद्रवमागमनं विज्ञातुमेव हि लोकासदाचारसिद्धः कुशलप्रश्नः ;
तवागमने किं क्लेशी जात इत्याकाङ्क्षितः । (“स्वागतं कुशलप्रश्ने” इत्यमरः ।)
[आवेधी-वासन्त्योः अनौचपावत्वात् संस्कृतभाषाप्रयोगः न दीघावहः] ।

(ख) अध्वनि पथि गच्छन्तीति अध्वगः पथिकाः, तदुपयुक्तः वेशी यस्याः सा ।
अध्वगानां पथिकानां वेशः इव वेशः यस्याः तथाविधा, इति वा व्यासवचनम् ।
(“अध्वनीनीऽध्वगोऽध्वन्यः पात्यः पथिक इत्यपि” इति कीषः) । वनेति ।—वनदेवता
—वनाधिदेवताभ्यः काचित् तापसी, (इयं हि वासन्ती नाम सीतायाः प्रियसखी,
तत्तु तृतीयोऽङ्कः व्यक्तं भविष्यति) । फलेति ।—अर्घ्यम् [अर्हतेः करणे घञ्, अङ्गादि-
त्वात् कुलम् ; ततो दीयार्थं यत् । अयं शब्दस्तु सामगैः सयकारः क्लीबलिङ्गवाच्यं पठ्यते ;
निर्यकारस्तु वेदान्तरपारगैः इति] । पूजार्थोपचारः,—दूर्वाचतादिः (“मूले पूजा-
विधौ वर्धः” इत्यमरः) फलानि च कुसुमानि च पल्लवाश्च तैरुपचितेन अर्घ्येण,
फलकुसुमकोमलैकसंलयपरिकल्पितेनार्घ्यपात्रेण उपरुद्धहस्तैर्व्यः । उपतिष्ठते—
पूजयति, मामिति शेषः । अतिथिपूजनस्यावश्यकर्तव्यतया, वेदविदमभ्यागतां मामव-
लोक्य अर्घ्यपात्रव्यसङ्गता मदभिमुखमागच्छतीत्यर्थः । “सर्वदेवमयीऽतिथिः”
इत्यादिवचनात् तेषां देवत्वं बोध्यम् । [“उपाद्देवपूजा—” इति वासिकराज्ञानेन
आत्मनेपदम्] । प्राक्तनविधापकरणैः यद्यपि शास्त्रेषु अर्घ्यरचना विहिता, तथापि
वनोक्तं तापसीनां वनभूमिसुलभैः फलकुसुमपल्लवादिभिरर्घ्यदानं न विरुध्यते ।—
“उक्तानुक्तेषां पुष्पैर्जलजैः खलजैरपि । पत्रैः सर्वैः यद्यालम्भं भक्तिमान् सततं
यजन् ॥” इत्यादिवचनात् । अर्घ्यद्रव्याणि यथा—“आपः क्षीरं कुशायाणि दधि-
सर्पिश्च तच्छुनाः । यवाः सिद्धार्थकश्चेवमष्टाङ्गार्घ्यं प्रकीर्तितम् ॥” सिद्धार्थकः,—
श्वेतसर्पः ।—“रक्तविन्वाक्षतैः पुष्पैः दधिदूर्वाकुशैस्तिलैः । सामान्यः सर्वदेवा-

वनदेवता । [प्रविश्य अर्घ्यं विकीर्य (ग)]—

यथेच्छं भोग्यं वो वनमिदमयं मे सुदिवसः

सतां सन्निः सङ्गः कथमपि हि पुण्येन भवति ।

तरुच्छाया, तोयं, यदपि तपसो योग्यमशनम्,

फलं वा, मूलं वा, तदपि न पराधीनमिह वः ॥ १ ॥

नामर्घोऽयं परिकौशितः ॥” इति देवीपुराणम् । रक्तविल्वं—कुङ्कुमं “जाफ्रान्” इत्यपभाषा । “अभावे दधिदुग्धादेर्मानसं वा प्रकल्पयेत्” इत्याचारादर्शः । “चन्द-
नोदकसंमिश्रं दत्त्वाऽव्यंकुसुमं रवेः । मधुपर्कः—” इत्यादि श्रुतिः । “दधिसर्पिर्जलं
चौद्रं सिता चैतेश पञ्चभिः । प्रीच्यते मधुपर्कस्तु—” इत्यादि च शास्त्रदर्शनात्
प्राक्कालप्रथितपूजायं द्रव्याख्येताव्यवगम्यन्ते] ।

(ग) अर्घ्यमिति ।—विकीर्य—विचित्र्य, तापसोऽपि प्रतीति शेषः ।

विवासितायाः सीतायाः हादशपरिवत्सरेषु व्यतीतेषु किं हि कुशलमयम्
अकुशलं वा उदन्तजातं समजनि, तत् तावत् नीरसं वस्तु विष्कम्भकेणावेदयितुम्
अभीष्टः तन्प्रियसखी वनदेवता वासन्ती, इदानीं प्रसङ्गतः वेदविदमानेथीमतिथि-
समुचितं सत्कृत्य तस्याः स्तुत्येच्छाचारित्वं सुमनायमानत्वञ्च प्रार्थयते, यथेच्छमिति ।—
इदं—मदीयमित्यर्थः, वनं, वी—युष्माकमेवेति विनयोक्तिः । [न तु युष्मदनुकूपमेतत्
सृष्ट्वीयप्रासादादिपरिशीभितमिति गम्यते, “युष्मदी गौरवे” इति बहुत्वम्] । सत्य-
त्वेवं, यथाशक्ति सज्जनसभाजनस्य समुचितत्वात् आह, यथेच्छमिति ।—यथेच्छम्—
इच्छानतिक्रमेण, यथारुचि इत्यर्थः, भोग्यम् एतत्—मम परस्य वेति विभाव्यात्र
नाभिलाषसङ्कीचः करणीय इत्यर्थः । यद्यपि वनभूमिः साधारणधनत्वेन यथेच्छ-
मित्यादि शङ्काऽवसरः नोदेति, तथापि स्वस्य वनाधिदेवतात्वेन वने मदीयस्त्वत्वं
वर्तते इति प्रतिपादनाय तथोक्तिः । शङ्काकारणं किमपि नास्तीति ज्ञापयितुमाह,
अयमिति ।—अयम्—उपस्थितः इत्यर्थः, मे सुदिवसः,—भवत्याः समागमात् शुभ-
दिनं समुदितमित्यर्थः । कथमप्यस्मागमात् सुदिवसः ?—तवार्थान्तरन्यासपूर्वकमाह,
सतामिति ।—सन्तीति सन्तसेषां सतां—प्राणिनां, पुण्येन—सुकृतेन, कथमपि—
देवानुग्रहादिकारणादित्यर्थः, सन्निः,—साधुभिः, सङ्गः,—समागमः, भवति—जायते ।
[एतेन साधुसङ्गस्य दुष्प्रापत्वं ध्वनितम्] । हि एवायं । तत्र पुण्यप्रकर्षानुकूलदेवादभ्यत्
साधनान्तरं नास्तीति भावः । एवञ्च जन्मान्तरीयशुभकर्मपरिपाकवशादेव भवादृशीनां
पुण्यश्लोकानां सन्दर्शनं भवति, तेन ज्ञायतेऽयं मे सुदिवस इति फलितायं । अतः

ताप । किमत्रोच्यते ? (घ)—

प्रियप्राया वृत्तिर्विनयमधुरो वाचि नियमः

प्रकृत्या कल्याणी मतिरनवगौतः परिचयः ।

मयाऽद्य दुर्लभः साधुसेवाऽवसरः प्राप्त इत्याशयः । (“सन्धे साधौ विद्यमाने” “प्रशस्ते-
ऽभ्यर्चिते च सत्” इत्युभयवाक्यसरः) । यथेच्छभोग्यप्रकारं प्रदर्शयति, तदुच्छायेति ।
—तरीः क्वाया [जातवेकवचनान्तेन समासः । तद्वर्णा क्वाया इति वियङ्गे “क्वाया
बाहुल्ये” (१।४।२२ पा०) इति सूत्रेण क्लृप्तत्वप्रसङ्गः] । तीर्थं जलं यदपि तपसः
तपस्वरणस्य इन्द्रियसंयमादेशानुकूलतया योग्यं फलं वा मूलं वा अशनं, यत्किञ्चित्
फलमूलादि भोज्यमवाप्नोति, तदपि तपस्त्रियोग्यं तपःसाधकानां समुपयुक्तम् इत्यर्थः,
[“नपुंसकमनपुंसकेनैकवचनान्तरस्याम्” (१।२।६९ पा०) इति सूत्रेणैकशेषैकवद्भावी] ।
इह बने वो युष्माकं न पराधीनम् अनन्यायत्तं, स्वाधीनमिति निष्कर्षः, ततश्च आत्म-
द्रव्यवत् सर्वमेतत् यथेच्छं यथासुखमुपभुङ्क्ष्वेति भावः । अत्र तपस्वरणयोग्याशनानि
सुलभानि कुतः ? तदेव दर्शयति,—तथा हि अत्र प्रच्छाद्यशीतलं तद्वतले निषद्या-
ऽप्यखेदं विनीदय ; वनप्रसूनसुरभि स्नातुं निर्मलञ्च निर्भरिणीसलिलं निषीय तृषा-
मुपशमय ; कन्दमूलफलानि च भुक्त्वा बुभुक्षां वारयेति तात्पर्यम् । [अत्र पूर्वार्द्धं,
“सतां सहिः” इत्यादिना सामान्यरूपेणार्थेन सुदिवसरूपस्य विशेषार्थस्य सौपपत्ति-
कालकरणात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । अपि च, परार्द्धं यथेच्छ-
भोग्यत्वरूपकार्थस्य “न पराधीनम्” इत्यादिना अपराधीनत्वरूपकारणेन समर्थनात्
कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासश्च । इत्यनयोः सजातीयसङ्करः । तथा
“अयं मे सुदिवसः” इत्यादिकं प्रति अधिकहेतोरनाभधानात् जायमाननिर्हेतुकत्व-
दीवशङ्का, “भवत्सन्दर्शनात्” इत्यादि गम्येन हेतुना निरसनीया] । शिखरिणी
वृत्तं—“रसै रद्वैल्लिङ्गा यमनसभला गः शिखरिणी” इति लक्षणात् । अस्य प्रसारस्तु
५८३१० तमः ॥ १ ॥

(घ) अत्र भवदनुपालिते बने आगमनात् सुदिवसीत्यादिविषये इत्यर्थः,
किमुच्यते ? किञ्चित् वक्तव्यं नास्तीति भावः । सतां समागमादभ्यन्तं नास्ति किमपि
प्रियतरमिह सुविशमिति तु तात्पर्यम् ।

सतां सङ्गाज्जायमानेन पुण्यसमुच्चयेन किं हि फलं न प्रसूयते, सुष्ठु तत्प्रतिपादन-
पुरःसरं पथमतः समर्थनपरितुष्टा तापसी वनदीवतायाः साधुत्वं सर्वथा प्रशंसित-
कारभते, प्रियेति ।—साधूनां सतां महादृष्टीनामित्ति भावः, वृत्तिर्वर्णनं स्वभाव इत्यर्थः,

पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविपर्य्यासितरसम्

रहस्यं साधूनामनुपधि विशुद्धं विजयते ॥ २ ॥

[इत्युपविशतः ।]

कायकृतव्यवहार इति यावत्, प्रायेण बाहुल्येन प्रिया निरतिशयप्रीतिजनिका । तथापि वाचा कौथ्यं दीवः स्यात् तदाशङ्कामपनयति, मधुर इति ।—वाचि वाक्ये नियमः संश्रमनप्रकारः, सत्याय मितभाषितरूपः इत्यर्थः, विनयेन शिष्टाचारभूयिष्ठतया अनौद्धत्येनेति यावत्, मधुरः सुखदः, न तु अशिञ्चितानां सदस्या वागिव नितरां चर्तासि व्यथयतीति भावः । साधवो हि नितरां कर्णोत्तमेव भाषन्ते इत्याशयः । सत्यस्यैवं मनोवृत्तेः कल्पवले सर्वमेव गतमत एवाह प्रहस्यति ।—मतिर्बुद्धिः प्रकृत्या स्वभावेन कल्याणी जीवानां शुभकरी, सततं जगतां शुभीत्यादने व्यापृता इत्यर्थः । तथापि असत्सङ्गवशात् तदन्यथा भवितुमर्हतीति शङ्कां निरस्यति, अनवगीत इति ।—परिचयः प्रणयः अनवगीतः कपटादिदोषरहितत्वादनन्दिताः समधिकतमसाधक इत्यर्थः । सतां चरिते गर्हालिशविनाकृतत्वेनाकल्पं तेषां प्रणयित्वमाधिरक्षेति भावः । तत् तस्मात् पूर्वोक्तबहुलगुणयोगादित्यर्थः, पुरः अग्रे सतां प्रणयस्येति शेषः पश्चात् परस्मिन् वा प्रणयान् परतः वा तव कश्चित् विशेषी नास्तीति भावः ; परिचयस्य तदभावस्य च उभयदेव समत्वात् अकल्पत्वात् प्रार्थनालिशरहितत्वाच्च सर्वदैकरूपमिति यावत् । अविपर्य्यासितः विपर्य्ययमप्राप्तः रसः अनुरागी यस्मिन् तत् तथोक्तं समरसं नित्यप्रीतिकरमित्यर्थः ; यत्र हि काचित् प्राथना विद्यते तदैव पुरः वा पश्चाद्वा इति शङ्का आयाति, साधौ आचरिते साध्याचरणमसाधौ तु असाध्याचरणमिति दर्शनात्, यत्र तु नैवं तद तु किमस्ति फलं पुरो वा पश्चाद्वा इति भावनाशः इति तु तात्पर्य्यम् । अनुपधि अकपटं विशुद्धं सर्वथा निर्दोषमिदं रहस्यं साधारणैरज्ञेयमनिर्वचनीयं चरितमित्यर्थः, विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते [“विपर्याभां जैः” (१।३।१८ पा०) इति सूत्रेण आत्मनेपदम्] । साधुचरितवत् नास्त्यन्यत् किमपि अवदातमखिललोकोहितकरञ्चात्र इति भावः । (“कपटोऽस्त्री व्याजदम्भीप्रधयन्कृशकेतवे” इत्यमरः) । [अत्र प्रसूतवनदेवताचरितोत्कर्षवर्णनप्रसङ्गेन मङ्गरिखवर्णनादुदात्तालङ्कारः । अपि च सतां चारिणीत्कर्षं प्रति प्रियप्रायहति-त्वादिकपेककारणस्य पर्याप्तत्वेऽपि कारणान्तराणां तत्कारत्वेनीपादानात् समुच्चय-सङ्गारथ, इत्यनयीः सापेक्षत्वेन सङ्गरः । साधूनामित्यनेन वनदेवतायां साधुत्वानि-

वन । कां पुनरत्रभवतीमवगच्छामि ? (ङ)

ताप । आत्रेयी अस्मि । (च)

वन । आर्य्य आत्रेयि ! कुतः पुनरिहागम्यते, किं प्रयोजनं वा दण्डकारण्यप्रवेशे ? (छ)

धानाभिप्रायात् प्रसृतत्वप्रतीतेः नात्राप्रसृतप्रशंसा शङ्कनीया, तत्र हि केवलाप्रसृतात् प्रसृतावगम इत्यवगन्तव्यम्] । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २ ॥

(ङ) कामिति ।—अत्रभवती का इति विश्रानुमिच्छामीत्यर्थः ।

(च) आत्रेयीति ।—ब्राह्मणोचितसंस्कारोपपन्ना, आत्रेयी-नामाऽङ्गमस्मीत्यर्थः । अग्निगीवसभूतत्वात् तस्याः तथैव प्रसिद्धिः । तथा हि, आत्रेयः युक्तयजुःसम्प्रदाय प्रवर्त्तकः, वंशगणनायां “भरद्वाजः आत्रेयात्, आत्रेयी माच्छ्रेः” इति शतपथब्राह्मणे दर्शनात् ; युक्तयजुषां सम्प्रदायप्रवर्त्तकवंशगणनायाम् “आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रः” इत्यपि प्रोक्तब्राह्मणे दृश्यते, अत एव भारतेऽप्युक्तं—“पुत्रमन्यनकर्मणः स्त्रीसंस्कारा-
ङ्गत्वेनोक्तत्वात् तस्मिन्निधानादयं वंशः स्त्रीप्रधान उच्यते” इति । आत्रेयीपदस्य गर्भिण्यादयर्थाभिधायकत्वेन कटित्वमपि दृश्यते, तथा हि यमः,—

“जन्मप्रभृतिसंस्कारैः संस्कृता ब्रह्मवशं या ।

गर्भिणी वा तथा या स्यात् तामात्रेयीं विनिर्दिशेत् ॥” इति ।

(छ) आर्य्य इति ।—भो आत्रेयि ! दिदुषि ! कुतः कस्मात् स्थानात् इह अत्र वने आगम्यते भवत्येति शेषः । किमिति ।—दण्डकारण्यप्रवेशं भवत्या किमर्थं स्वीकृतमित्यर्थः ।

इदानीमात्मनः दण्डकारण्यप्रवेशप्रयोजनमभिधत्ते, अस्मिन्निति ।—अस्मिन् प्रदेशे दण्डकारण्ये भूयांसी बहवः उद्गीथं प्रणवं सामवेदान्तगतगानविशेषश्च विदन्तीति तथोक्ताः सगुणब्रह्मविदः उद्गीथवाच्यपरब्रह्मविदः सामोपासनाशीलाश्च अगस्त्य-प्रमुखाः अगस्त्यप्रभृतयो मुनयः इत्यर्थः, वसन्ति तिष्ठन्ति ।

[तथा हि,—छान्दोग्योपनिषत् ;—“ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत” ‘ओमित्ये-
तदक्षरमुपासीत । ओमित्येतदक्षरं परमात्मनोऽभिधानं नेदिष्ठम् । तस्मिन् हि प्रयुज्यमाने स प्रसीदति । प्रियनामयज्ञश्च इव लोकाः,’ इति भाष्यम् । “ओमि-
त्युद्गायति तस्योपन्याख्यानम्”, इति च प्रोक्तीपनिषत् ; ओमित्यारभ्य हि यस्मा-
दुद्गायति अतः उद्गीथः ओद्गारः इत्यर्थः । इति रीत्या परस्मिन् ब्रह्मणि उद्गीथदृष्टिं कुर्वन्तः ये उपासते ते, दक्षरविद्याया अपि उपलब्धत्वात् तद्विद्याजुषः वा इत्यर्थः,

आवेथौ । अस्मिन्नगस्थप्रमुखाः प्रदेशे
 भूयांस उद्गीथविदो वसन्ति ।
 तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तत्रिद्याम्
 वाल्मीकिपाश्चादिह पर्यटामि ॥ ३ ॥

तथा हि छान्दोग्ये—“अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरी-
 ऽस्मिन्नन्तराकाशः तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्” इति । साम्नः
 हि पञ्चविधाः सप्तविधाः वा अवयवाः सन्ति । तत्र तावत् साम्नः आद्यः भागः ब्रह्मोवा
 गेयः प्रस्तावनामा, द्वितीयः भागः उद्गात्रा गेयः उद्गीथनामा, तृतीयो भागः
 प्रतिहृत्तो गेयः प्रतिहारनामा, चतुर्थो भागः पुनरुद्गात्रा गेयः उपद्रवनामा, पञ्चभिः
 युगपद्भ्यः निधननामा इति पञ्चविधः । गानारम्भकाले सर्वैः ऋत्विग्भिः मिलित्वा
 हुङ्कारकरणरूपा हिङ्कारः । ओङ्कारपूर्वकत्वात् सर्वेषां वेदानां प्रणवरूपः प्रथमाव-
 यवः । इति सप्तावयवत्वमेतच्च सप्तपञ्चमुक्तं छान्दोग्ये । अगस्त्यप्रमुखाणां तेषा-
 मुद्गीथविद्यायां प्रोक्तायां पारदृश्यत्वात् तथाऽभिधानं सङ्गच्छते इति बोध्यम् । तत्र
 हि छान्दोग्ये उद्गीथोपासना बहुधा प्रपञ्चिता, “इष्टौ पञ्चविधं सामीपासीत”
 इत्यारभ्य “वर्षति स उद्गीथः” इत्युक्तम्, “ऋतुषु पञ्चविधं सामीपासीत” इत्यारभ्य
 “वर्षा उद्गीथः” इत्युक्तम् । “पशुषु पञ्चविधं सामीपासीत” इत्यारभ्य “गावः
 उद्गीथः” इत्युक्तम् । “प्राणेषु पञ्चविधं परावरीयः सामीपासीत” इत्यारभ्य
 “चक्षुरुद्गीथः” इत्युक्तम् । इति बहुधा उद्गीथोपासना विहितता । एवं हि “द्वौः
 उद्गीथः” “गावः उद्गीथः” “आदित्यः उद्गीथः” इत्यादिना तत्तद्वर्ण्योपासना
 बहुधा उक्ता, विस्तरभयात् सर्वशः नोदाहृताः । एष हि सगुणब्रह्मोपासनाविधः ।
 एतेन तथाविधाः हि दण्डकारण्यवासिनः अगस्त्यप्रमुखाः बहवः ऋषयः सामगाः
 सगुणब्रह्मोपासनशीलाः कर्मिणः आसन्निति ज्ञायते] ।

तेभ्यः अगस्त्यप्रमुखेभ्यः [“आख्यातोपयोगे” (१।४।२६ पा०) इत्युपादानत्वात्
 पञ्चमी] निगमान्तविद्यां निगमाः वेदाः तेषामन्ताः चरमभागाः उपनिषद् इत्यर्थः,
 तत्प्रतिपादितां ब्रह्मविद्यामधिगन्तुमध्येतुं वाल्मीकिपाश्चात् वाल्मीकिः अन्तिकादिह
 दण्डकारण्ये पर्यटामि तेषामाश्रममन्वेष्टुं समामीत्यर्थः । (पुरा हि द्विविधाः
 स्त्रियोऽनुशूयन्ते ; गृहमेविन्यः ब्रह्मवादित्येति । तथा हि हारीतः,—“द्विविधाः
 स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योबध्वश्च ; तत्र ब्रह्मवादिनौनामुपनयनमग्रीन्धनं वेदाध्ययनं

वन । यदा तावदन्येऽपि मुनयस्तमेव हि पुराणब्रह्मवादिनं
प्राचेतममृषिं ब्रह्मपारायणाय उपासते, तत् कोऽयमथ
आर्याया दीर्घप्रवासप्रयासः १ (ज)

आवे । तत्र महान् अध्ययनप्रत्यूह इति दीर्घप्रवासी-
ऽङ्गीकृतः । (झ)

वन । कीदृशः ?

स्वर्गहे च ऋषयः” इति । यमीऽपि,—“पुराकल्पेषु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।
अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ॥” इति । अतः गृहवधूनामेव केवलं
वेदाध्ययनं निविध्यते इति गम्यते । वृसिंहतापनीयश्रुतिस्तु इत्यमेवाह, तथा हि,—
“सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयोर्नच्छन्ति” इति । “सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं
स्त्री शूद्रो यादृ जानीयात् सतः सोऽधी गच्छति” इति निबन्धकतामाभिमतं व्याख्यानन्तु
गृहिणीविषयकमेव, न तु ब्रह्मवादिनीपरमवघेयम् । अतः आवेत्याः परमब्रह्म-
वादिन्याः वेदाध्ययनं न विरुध्यते इति बोध्यम् । इन्द्रवज्रा व्रतम् ॥ ३ ॥

(ज) अदिति ।—यदा—यतः, यदि पुनरित्यर्थः । [तावत् वाक्यालङ्कारे] अन्ये-
ऽपि मुनयः वरुणः अध्यतारः, पुराणः प्राचीनः प्राचीनत्वादिगणज्ञः प्रथितः पूर्जातश्च
यौ हि ब्रह्माणे वेदान् परमात्मानं वा वदति उपदिशतीति ब्रह्मवादी तं तथोक्तम् ।
तमेव प्रसिद्धेऽवक्तारमितिर्थः, प्राचेतसः वरुणस्यापत्य पुमानिति प्राचेतसी वाक्यौकि-
कम् । ब्रह्मणी वेदस्य पारमत्तस्तत्र अध्ययनं गमनं, प्रथमतः प्रवर्तते आ समाप्तेरवि-
च्छेदेनाध्ययनं, तद्वि साङ्गोपाङ्गवेदेषु सम्यग्व्युत्पत्तिमाधनमित्यर्थः, तस्मै । दृश्यते
हि बहुवः अन्तर्वासिनः गुरुसकाशमुपगम्य सममेव एवं वेदमभ्यस्यन्तीति ; यदा—
ब्रह्मणः वेदस्य पारि अन्ते अध्ययनं गमनं तस्मै, अखिलसाङ्गवेदानध्येतुमित्यर्थः ।
उपासते—मेवमेव । दीर्घप्रवासः महान्तं कालं व्याप्य सूरौ प्रदर्शय अवस्थानमित्यर्थः,
तत्र प्रयासः यज्ञः अध्ययनः इति यावत् । किं फलमभिप्रेत्य भवत्या स्वदेशमुत्सृज्य
क्षेत्रबहुलविदेऽवामाऽङ्गीक्रियते इत्याशयः ।

(झ) तत्रेति ।—अध्ययनस्य वेदपाठस्य प्रत्यूही विघ्नः, “विघ्नीऽन्तरायः प्रत्यूहः”
इत्यमरः । महान् बलवन्तरः जातः इति शेषः । अतः तद्विघ्नोपशमार्थं, दीर्घ-
प्रवासः,—सूर्य विदेशे अवस्थानमङ्गीकृतः स्वीकृतः । [अङ्ग इति स्वीकारार्थक-
मव्ययम् । अनङ्गः अङ्गः कृत इति अभूततद्भावे चो रूपम्] ।

आत्रे । तस्य भगवतः केनापि देवताविशेषेण सर्वप्रकारा-
हुतं स्तन्यत्यागमात्रके वयसि वर्त्तमानं दारकद्वयमुपनीतम् ।
तत् खलु न केवलमृषीणामपि तु चराचराणां भूतानामान्त-
राणि तत्त्वानि उपस्नेहयति । (ज)

वन । अपि तयोर्नामसंविज्ञानमस्ति ? (ट)

आत्रे । तथैव किल देवतया तयोः कुशलवौ इति नामनी
प्रभावश्च आख्यातः । (ठ)

(ज) तस्य भगवतः वाञ्छाकैः सविधे इत्यर्थः, केनापि देवताविशेषेण—भगवत्या
भागौरथेत्यर्थः, सर्वेषु प्रकारेषु निखिलेषु विषयेषु, अहुतमाश्चर्यजनकमिति
यावत् । सन्त्येति—सन्ने भवं सन्त्यं चीरं तस्य त्यागः मातृस्तन्यपरित्यागोप-
लक्षितः कालः इत्यर्थः, स एव माता कालपरिमाणं यस्य तस्मिन्, तदुचिते वयसि
बाल्ये इति यावत्, वर्त्तमानं, यस्यामवस्थायां शिशुभिः स्तन्यपरित्यागः क्रियते ताव-
न्मात्रवयस्कमित्यर्थः । दारकद्वयं—शिशुयुगलम् । उपनीतम्—आनीय प्रदत्तम् ।
तत्—दारकद्वयम् । खलु—निश्चये । ऋषीणां तदवस्थानाम् अपूर्वप्रतिभासन्दर्शनेन
विमोहितानां तपोधनानां, न केवलं तेषामपि तु चराचराणां भूतानां स्थावर-
जङ्गमाद्यखिलजीवसहितभूवल्लयस्य । आन्तराणि—अभ्यन्तरवर्तीनि, तत्त्वानि
—भावान् अन्तःकरणवृत्तौरिति यावत्, उपस्नेहयति—स्नेहयन्ति करोति,
[स्नेहवच्छब्दात् “तत्करोति” (ग०) इति णिच् इष्टवद्भावात् मनुष्यलोपे उपपूर्वकात्
स्नेहिधातोः लटि रूपमतदिति ज्ञेयम्] । तयोः दारकयोरेवलीकितयोः सतीः सर्वेषा-
मेव चेतांसि सममेव वात्सल्यरसाग्रातानि भवन्तीति भावः । [“महानध्ययनप्रवृद्धः”
इतः प्रथति “तस्य भगवतः केनापि” इत्यन्तेन सन्दर्भेण, पुरा अष्टावक्रस्यैवः प्रवेशात्
प्रथमाङ्गीपक्षितस्य अत एव किञ्चित् ज्ञायमानतया लक्ष्यस्य सीताविवासनवीजस्य
इदानीन्तु आश्रयीवृत्तान्तेन कथञ्चिदुन्नयमानस्य दृश्यादृश्यरूपतया चक्रेदात् अयं
प्रतिमुखसन्धिरिति प्राञ्चः । तथाहि दशरूपकम् ।—“लक्ष्यालक्ष्य इवीहेदलस्य
प्रतिमुखं भवेत्” इति] ।

(ट) अपीति ।—अपीति—प्रश्ने । तयोः,—दारकयोः । नामसंविज्ञानं—
जाकीरभिधानयोः संविज्ञानम् अवगतिः ।

(ठ) तथैवेति ।—देवतया—भागौरथेति भावः । तयोः,—दारकयोः, कुशल

वन । कीदृशः प्रभावः ?

आत्रे । तयोः किल सरहस्यजृम्भकास्त्राणि आजन्मसिद्धानि इति । (ङ)

वन । अहो नु भोः ! चित्रमेतत् !

आत्रे । तौ च भगवता वाल्मीकिना धात्रीकर्मवत्सलतां परिगृह्य पोषितौ परिरक्षितौ च, वृत्तचौडकर्मणोश्च तयोः त्रयोवर्जमितराः विद्याः सावधानेन परिनिष्ठापिताः ; समनन्तरञ्च गर्भैकादशे वर्षे चात्रेण कल्पेन उपनीय तौ त्रयोविद्यामध्यापितौ, न ह्येताभ्यामतिप्रदीप्तप्रज्ञाभ्यामस्मदादेः सहाध्ययनयोगोऽस्ति । (ठ) यतः,—

लवश्च इति तौ नामनी अभिधाने, तदभिधानप्रवृत्तौ हेतुमाह रघौ ततभवान् कालिदासः, तथा हि,—“स तौ कुशलबान्मृदुगर्भक्रेदौ तदाध्यया । कविः कुशलवावेव चकार किल नामतः ॥” इति । प्रभावश्च—लोकातिशायिशक्तिश्च । आख्यातः,—उदीरितः । तौ किन्नामधेयौ लोकविलक्षणप्रभावभूषितावात्मानि तौ आवेद्य भगवत्या भागौरथ्या तौ वाल्मीकये विद्यामध्येतुं प्रतिपादितौ इत्यर्थः ।

(ङ) इदानीं तयोः अलौकिकं प्रभावं विशदीकर्तुमवतारयति, तथोरिति ।—तयोः दारकयोः कुशलवयोः, सरहस्येति—रहसि भवं रहस्यं गोप्यं प्रयोगसंस्कारकुशलं मन्त्रज्ञातमित्यर्थः, तत्सद्दितानि, जृम्भकास्त्राणि—जृम्भयन्ति विपक्षान् जृम्भीषन्ति तन्निद्रावेशविवशान् कुर्वन्ति यानि, तथाभूतानि अपूर्वाणि अस्त्राणि, तानि हि कौशिकीपसंक्रान्तानि कृशाश्वतनयभूतानि । पुरा किल वेदानां रचयाम् ब्रह्मादिभिः तपोधनैः तपोजसा समेक्षिततया ज्योतिर्मयाणि अभवन्ति न्यूनैः, आजन्मसिद्धानि किलेति सम्भावनायां, सम्भावयामोत्यर्थः ; जन्मतः प्रभूतिं लब्धानि, सद्गुणतः एव सम्भूतानि इत्यर्थः । [अवेदं, मुखसन्निवेशिनः प्रथमाहोपनिषत्सु “सर्वशेदानां लक्ष्मसूतिमुपस्थास्त्रिण” इत्यादिरूपस्य बीजोभूतवस्तुनः लक्ष्यालक्ष्यरूपतया समुत्पत्तेः प्रतिमुखं नाम सन्धुक् वेदितव्यम् । तथा चीत्तं दर्पणे—“फलप्रधानोपायस्य मुखसन्निवेशिनः । लक्ष्यालक्ष्य इवाग्नेदी यव प्रतिमुखश्च तत् ॥” इति ।] ।

(ठ) ताविति ।—तौ कुशलवौ भगवता अचिन्माद्यैश्वर्यशालिना वाल्मीकिना आदिकविना, धात्रीकर्मवत्सलतां—धात्रा उपमातुः यत् कर्म

भूतकर्मणा जायमानेति शेषः, या वत्सलता—वात्सल्यं खेद इत्यर्थः, तां परिगृह्य—
प्राप्य, स्वीकृतेति यावत्, पोषितौ परिखासितौ परिरक्षितौ परित्रातौ च ; भगवान्
वात्सनीकः विगतदण्डः सन्नपि तौ हि अलौकिकलावष्ट्यप्रतिभालक्ष्मीवन्तौ बालकौ
सदयं स्वीकृत्य ततः प्रभृति तत्खेदवागुरया विनिवृद्धः सादरं लालयति परिरक्षति
च इत्याशयः । [“धात्रीकर्मवस्तुतः” इति पाठान्तरं दृश्यते, तदर्थस्तु—धात्रीकर्म-
रूपात् वस्तुतः व्यापारात् तथाविधव्यापारमारभ्येति यावत् इति ल्यबर्थं पक्षमी] ।
वृत्तेति ।—वृत्तं समाहितं चौडं कर्म यथोः तयोः, यथाविधिनिष्पादितचूडा-
कर्मशीरित्यर्थः सतोः ; [चूडा प्रयोजनमस्य इति चूडाशब्दात् अण्, चूडाकरणरूप-
संस्कारविशेषः । तत्कालमाह वशिष्ठः,—

“तृतीये पञ्चमेऽप्ये वा स्वकुलाचारतो हितम् ।

चौलं शिशूनां यत्नेन स्वगृह्योक्तविधानतः ।

आधानतो जन्मतो वा समाम्नेऽपि कारयेत् ॥”

गुह्यरपि,—“तृतीयेऽप्ये शिशोर्गर्भाज्जन्मतो वा विंशतः ।

पञ्चमे समने वापि स्त्रियाः पुंसोऽथवा समम् ॥” इति ।

“वृत्तचूडौ” इति पाठे—वृत्ता यथाविधिनिष्पादिता चूडा यथोः तौ, तृतीयादे
चूडाकरणसंस्कारसंस्कृतौ, स्वस्वकुलाचारानुसारतः एकां तिस्रः पञ्च वा शिखा
वर्जयित्वा स्वगृह्योक्तविधिना शिरसी वापनं हि चूडाकरणसंस्कारः अभिधीयते] ।

नवीति ।—यथौ सामान्यजुंघि, तां वर्जयित्वा, [वर्जयतेः णमुल्] यथा—चव्याः
वर्जो वर्जनं यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा, उपनयनं विना वेदपाठानधिकारात्,
तथा हि मनुः,—“नाभिव्याहारीवृद्धं स्वधानिनयनादृते । शूद्रेण हि समस्तावद
यावदेति न जायते ॥” इति । उपनयनात् प्रभृति एव वेदाध्ययनस्य विधानादिति

भावः । इतराः विद्याः दण्डनीतिधनुर्वेदादयः सावधानेन—अवधानेन सह वर्तमानाः
तेनावहितचित्तेन सयत्नेनेत्यर्थः, ऋषिणा इति शेषः । परिनिष्ठापिताः,—यथाविधि
साकल्येन समुपदिष्टाः इत्यर्थः ; समनन्तरम्—इतरविद्योपदेशात् परमित्यर्थः । आग्नेय
कल्येन—अग्निवाचसुपदिष्टेन विधिना ; उपनीय—उपनयनसंस्कारेण संस्कृत्य ।

* अथ मनुः,—“गर्भाष्टमेऽप्ये कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादिकादङ्गे राक्षी गर्भात्
द्वादशे विशः ॥” इति । तौ—बालकौ, यथौविद्या—युतिम्, अथ्यापितौ—पाठितौ ;
[“मतिबुद्धि—” (१।४।५२ पा०) इति सूत्रेण कर्मात्मम्] । अतोति ।—अतिप्रदीप्ता
विमला तीक्ष्णा च प्रज्ञा बुद्धिः यथोः ताभ्यां कुशायेकधीभ्यां [“प्रज्ञानेधाभ्याम्”
इति पाठे तु—नवनवीश्वेषशालिनी बुद्धिः प्रज्ञा, धारणावती चोः मीधा, तत्त्वार्थ-

वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव, तथा जडं
न तु खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा ।
भवति च तयोर्भूयान् भेदः फलं प्रति, तद् यथा
प्रभवति शुचिर्बिम्बोद्गाहे मणिर्न मृदां चयः ॥ ४ ॥

बोधकुशला वा इति विग्रहः । एताभ्यां—दारकाभ्यां सह, अन्धदादेः,—मन
अन्येषाञ्च जडधिवानित्यर्थः, अध्ययनयोगः सतीर्थोभवनम्, अस्माकम् गुरौ सम्भूय
ताभ्यां सहाध्ययनं न अस्ति न सम्भवति ; अस्मात् प्रागेव बालाभ्यां ताभ्यां द्राक्
पाठस्यावबोधोत्, एतन्नो नितरां बलव्यमादधातीति भावः ।

अस्माकम् जडधियां तथाविधविवेकाभावादेव निरपेक्षस्य गुरोः सदुपदेश-
गङ्गणापाटवं, न तु तत्र तस्य कोऽप्यधीयान् पक्षपातोऽस्तीति सूचयितुमवतारयति,
वितरतीति ।—गुरुर्ध्यापकः प्राज्ञे प्रज्ञावति शिष्ये यथा विद्यां वितरति ददाति,
जडं अप्यनुद्भावपि शिष्ये तथैव अविशेषेणैव इत्यर्थः वितरति उपदिशति ; न तु
तयोः प्राज्ञ-जडयोर्ज्ञाने शास्त्रार्थबोधे शक्तिं सामर्थ्यं करोति जनयति, वा—
अथवा, शक्तिम् अपहन्ति—विनाशयति । [खलु निश्चये वाक्यालङ्कारे वा] ।
(“निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खलु” इत्यमरः) । प्राज्ञस्य ज्ञाने अपूर्व्यां शक्तिं
न सञ्चारयति, जडस्य च ज्ञाने स्वाभाविकीं तदीयां शक्तिं न नाशयति,
द्विविधावपि शिष्यौ गुरुणा यथाविधि अविशेषेणैवाध्याप्येते इत्यर्थः । यदि तत्र
कोऽपि भेदो नास्ति तर्हि फलं प्रति कथं वैषम्यमागच्छति, फलभेदस्यैव हि कारण-
तावच्छेदकभेदग्राहकत्वनियमात्, अतस्तत्र कारणान्तरप्रतिपादनमुख्येनाह, भव-
तीति ।—तयोः प्राज्ञ-जडयोः फलं प्रति फलं शास्त्रज्ञानरूपे इत्यर्थः, भूयान्
महान् भेदो विशेषो भवति । धीमान् हि अनायासेन गुरुपदेशं खल्व्वा
भट्टित्येव तदवबोधकुशलः भवति, जडस्तु अमेधस्तथा सर्वथैव तदवबोधविहीनः,
तत्र तु स्वस्वविवेकस्यैव नियामकत्वमिति वेदितव्यम् । तत्—भेदभवनं, यथा [“तद्-
यथा” इत्यत्र “तत्तथा” इति पाठान्तरे तत्—भेदभवनं, तथा—निश्चितमित्यर्थः ।
एतादृशपाठस्वीकारे तु यथाशब्दाभावात् फलभेदभवनं मणिरुत्पत्तिकाचययोः विम्ब-
याहभेदभवनमिति विम्बप्रतिबिम्बत्वावगमात् दृष्टान्तालङ्कारः] । शुचिः स्वच्छी
निर्मलः इत्यर्थः, मणिः हीरकचन्द्रकान्तादिः विम्बीद्गाहे प्रतिबिम्बग्रहणे तद्वारणे
प्रतिफलने इत्यर्थः, प्रभवति समर्थो भवति, मृदां मृत्तिकायां चयः रूपः न प्रभवती-

वन । अयमसौ अध्ययनप्रत्यूहः ?

आत्मे । अपरश्च ।

वन । अथ अपरः कः ?

आत्मे । अथ स ब्रह्मर्षिरेकदा मध्यन्दिनसमये नदीं तमसामनुप्रपन्नः ; तत्र च युग्मचारिणोः क्रीडयोरिकं व्याधेन विध्यमानं ददर्श । आकस्मिकप्रत्यवभासाच्च देवीं वाचमानुष्टुभेन हृन्दसा परिणतामभ्युदैरयत् । (ण)—

त्यर्थः । सत्यपि समाने सर्वत्र गुरोरुपदेशे अनेसदा स्वस्वधियः तैष्ण्यातैष्ण्यादिवशात् फलवैषम्यं दृश्यते ; तत्र तु गुरोः नापराध इति भावः । [अत्र मेदभवनं शुचिर्माषिरेदति साभ्यावगमात् यथाशब्दीपादानाच्च यौती उपमा । परन्तु एकवाक्यगतसादृश्यप्रतीती उपमा, सादृश्यस्य भिन्नवाक्यगतत्वे तु दृष्टान्त एव इति नवीनानां मतम् । “शुचिर्माषिर्विभीष्टाहे इव प्राज्ञ एव उपदेशयद्गुणे प्रभवति सदा चय इव जङ्घा न प्रभवति” इति तत्पदेन उपमेयावगमादेकवाक्यगतत्वात् उपमा स्यात्, अन्यथा तु दृष्टान्तः । दृष्टिमतं दृष्टान्ताख्योऽलङ्कारभेदा नास्ति । तस्मै तु — प्रतिवस्तूपमाख्य उपमाभेदोऽङ्गीक्रियते । — “साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्ये उपमा” इति लक्ष्यता दर्पणकृता तस्मत् नाङ्गीकृतमिति नव्यमते उपमा-प्रतिवस्तूपमयोर्विविक्तविषयता स्फुटं । यथासंख्यज्ञानयोः प्राज्ञजडयोः अन्ययबोधो यथासंख्या-ऽलङ्कारः ; तथा “विद्यां ददाति” “शक्तिं नापहन्ति” “मणिः प्रभवति” “सदा चर्या न” इति अन्यव्यपीडनात् शाब्दीपरिसङ्ख्याऽलङ्कारश्च ; इत्येषां सापेक्षत्वेन सङ्करः । “न ह्येताभ्यामतिप्रदीप्तप्रज्ञाभ्यामन्वदादः सहाध्ययनयोगोऽस्ति । यतः” इत्यत्र गद्यांश “यतः” इत्यनेन कारणतया पदप्रतिपादार्थस्यावबोधनादप्रस्तुतप्रशंसायाः नान्यथावसरः । गद्यांशे स्वयमेव प्रज्ञा जडत्वेनाङ्गीकारात् प्रत्युत तेषां प्रस्तुतत्वादित्यवधेयम्] । हरिणी वृत्तम् । — “नसमरसला गः षड्वेदैः हयैः हरिणी मता” इति लक्षणात् । प्रसारशब्द ८२२३४ तमः इति ॥ ४ ॥

(ण) अथेति । — अथशब्दः आरम्भार्थकः, (“मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्तव्यो अथ” इत्यमरः) । ब्रह्मर्षिः, — वाल्मीकिः, ब्रह्मा चासौ ऋषियेति विग्रहः (“ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः” इत्यमरः) । मध्यन्दिनसमये — मध्यं दिनस्य [इत्येकदेशी षष्ठी-समासः अलक् च] तदेव समयसम्बन्धं मध्याह्नसमये इत्यर्थः । [“मध्यन्दिन-

“मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः श्राश्रतोः समाः ।

यत् कौश्वमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्” ॥ ५ ॥

इति ।

सवनाय” इति क्वाचित्कः पाठः, तदर्थस्तु—सध्यन्दिनसम्बन्धवगाहनकर्मणे इति] । तमसां—तन्नाम्नीं नदीम् । अगुप्रपन्नः,—स्नातुं गतः इत्यर्थः । युष्माचारिणीः,—युष्मद् इत्थं यथा तथा चरतः [इति णिनिः] युष्मीभूय चरतीः, मिथुनभावेन स्थितयो रित्यर्थः । कौश्वयोः,—जलचरविह्वमविशेषयोः । [कौश्वी च कौश्वेति तयोः “पुमान् स्त्रिया” (१।२।६७ पा०) इति पुलिङ्गेकशेषः] । एकं—पुलिङ्गोच्चात् कौश्वम् । व्याघ्रेण—पुलिन्देन । विध्यमानं—वागेन निहृत्यमानम् । आकस्मिकः अकस्मात् दृष्टकारणं विनापि सम्पद्यमानः अचिन्ताप्रसूत इत्यर्थः, प्रत्यवभासः प्रकाशी यस्मात्तां तथोक्तां निहेतुकाविर्भावाम् । [“देवी वाचमव्यतिकीर्णवर्णां” इत्यधिकः पाठः क्वचित् दृश्यते ; तदर्थस्तु,—अव्यतिकीर्णाः निराकाङ्क्षादिदोषरहिततया सुविश्लष्टाः वर्णाः अक्षरपङ्क्तयः यस्यां तथामृतामिति । “परिणताम्” इत्यत्र तु “परिच्छिन्नाम्” इति पाठः दृश्यते, उभयत्र तु विनिवृद्धमित्येवार्थः] । आनुष्टुभेन—तत्सम्बन्धना [स्वार्थिकोऽप्रत्ययः] अष्टभिः अष्टभिः अक्षरैः संख्यातैकैकचरणेन हन्त्वा—पद्यरूपेण (“हन्त्वा पद्येऽभिलाषे च” इत्यमरः) । परिणतां—नियमिताम् । अभ्युदेरयत्—उच्चारयामास ।

तद्धि, कथञ्चतुमासीदित्यपेक्षायामाह, मा निषाद इति ।—रे निषाद ! त्वं श्राश्रतोः [शश्रत् भवाः इत्यर्थे शैषिकः अण्] निरन्तराः बन्धोः, समाः,—वत्सरान् चिरकालमिति भावः, [अत्यन्तसंधीमे द्वितीया] प्रतिष्ठां स्थितिमाश्रयमित्यर्थः, “ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा” इत्यादिश्रुतौ अन्वयश्च काव्यादिषु तथैव दर्शनात् । मा अगमः न प्राप्तासि, न कदाचित् त्वं निरुद्देशमेकत्र वासं प्राप्तासीति भावः । [अङ्गगमस्कान्दसः, अथवा नाऽयं माङ् किन्तु तत्प्रतिरूपकः माशब्दः ; माशब्दयोगादतीतप्रयोगः सार्वकालिकः । अतः “न माङ्योगे” (६।४।७४ पा०) इति नैव अङ्गगमप्रतिषेधः । यद्वा,—“प्रतिष्ठां, तु, अगम, गमः” इति ष्छेदः । नास्ति मा लक्ष्मीर्यस्य, तत्सम्बन्धने, भी अगम ! अलक्ष्मीक ! निषाद ! प्रतिष्ठां तु मा गमः, कदापि न प्राप्तासीत्यर्थः । * एवञ्च सति न काचिदनुपपत्तिरिति विभाव्यम्] यत् यस्मात् त्वं कौश्वमिथुनात् कौश्वमिधेयवकत्वात् । (कौश्व इत्यस्य “कौच् वक्” इति भाषा) । काममोहितं कामासक्तचेतसं रममाणमित्यर्थः, एकं कौश्वमवधीः कृतवानसि ।

वन । चित्रमात्मनायादन्योऽयं नूतनश्छन्दसामवतारः । (त)

यथा,—श्लोकोऽयं रामायणस्य बीजभूतत्वेन व्याख्यायते । तथा हि,—मा
लक्ष्मीः निषीदति अस्मिन्निति चक्षुः । मा निषाद ! लक्ष्मीपते ! राम ! भगवतः
रामस्य विष्णोरंशभूतत्वात् सीतायाश्च लक्ष्मीरूपत्वादिति भावः । यत् यस्मात् त्वं
क्रौञ्चमिथुनात् मन्दीदरी-रावणरूपात् राक्षसदन्दात् काममोहितम् एकं रावणम्
अवधौः हृतवानसि, तस्मात् शान्त्योः समाः वत्सरान् यावत्संसारमिति भावः, प्रतिष्ठां
नित्यसुखाभिभ्यक्तिसममखण्डानन्दमित्यर्थः, अगमः लभस्व । [“भाव्यर्थो भूतवद्भू-
क्तियते” इति न्यायात् प्रार्थनायां लङ्] । अथवा—हे अनिषाद ! निषाद सङ्घ !
(सादृश्यार्थे नञ्, वनवासित्वात् निषादबन्धुत्वाच्च रामस्य निषादतुल्यता) । क्रौञ्च-
मिथुनात् इति सङ्केतेन तारा-बालिनीः सूचना । आटपद्मां रुमायां रममाणत्वात्
तस्य काममोहितत्वं वेदितव्यम् । अपरञ्च—नितरां सादयति ध्वंसयति
लीकानिति निषादः रावणः, तत्सम्बुद्धौ, हे निषाद ! रावण ! यत् यस्मात्
त्वं क्रौञ्चमिथुनात् अल्लौभावाद्यां क्रुञ्चतेः पचाद्यचि क्रुञ्चः ततः स्वार्थे अण्-
प्रत्ययेन क्रौञ्चः इति सिद्धः, तथोर्मिथुनं तस्मात् राज्यचयवनवासदिदुःखेन परं कार्श्यं
गतात् स्त्रीपुंसयुगलात् सीतारामरूपादित्यर्थः, एकं काममोहितं पतिरतं स्त्रीजनं
सीतामित्यर्थः, अवधौः हृरणादिना बधतुल्यमतिघोरदुःखं प्रापितवानसि, तस्मात्
त्वं शान्त्योः समाः प्रतिष्ठां स्वस्त्रीसाहित्येनेहलीकस्थितिमित्यर्थः, मा अगमः
न प्राप्नुहि, अचिरेण स्त्रिया विद्युज्य मियस्वेति काव्यार्थः सूचितः । यथा भगवान्
रामभद्रः त्वया सीताविरहितः कृतः, सा च सती रामविनाकृता, तथा त्वमपि
स्वभार्यया विरहितो भव, सा च त्वया विरहिता चिरं विधोगशीकार्क्षा भूयादिति
तु निर्गलितार्थः ।

अथ कवणी रसः, आलम्बनविभावः क्रौञ्चः, तस्य च निषादकृतः बधः उद्दीपन-
विभावः, सङ्घर्षराक्रन्दितश्च अनुभावः, विषादचिन्तादयश्च व्यभिचारिणः, एतेषां
रसः परिशेषत्वमगात् इति । तथा हि ध्वनिकारः,—

“काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा ।

क्रौञ्चदन्तविधोगीत्यः श्लोकः श्लोकत्वमागतः ॥”

विविधविशिष्टवाच्यवाचकरचनाप्रपञ्चकरणः काव्यस्य स एवार्थः सारभूतः सन्निहित-
सङ्घर्षरौचिरहृकातरक्रौञ्चाक्रन्दजनितः श्लोक एव श्लोकतया परिणतः ॥ ५ ॥

(त) चित्रमिति ।—आकाशयते गुरुपरम्पराक्रमेण अधिगत्य यथाविधि अभ्यस्यते,

आवे । तेन खलु पुनः समयेन तं भगवन्तमाविर्भूतशब्द-
ब्रह्मप्रकाशमृषिमपसङ्गस्य भगवान् भूतभावनः पद्मयोनिः
अवोचत् ;—“ऋषे ! प्रबुद्धोऽसि वागात्मनि ब्रह्मणि, तद् ब्रूहि

इत्याख्यायो वेदस्तस्मात् इत्यर्थः. अन्यः.—अन्वविधीऽयं, नूतनः,—अभिनवः । इन्द्रसा-
मवतारः.—प्रकाशः । मन्वादिरूपवेदभागानामपि इन्दीवदतया, दैदिकानि यावन्ति
एव इन्दीमि अनियतपादवर्णस्वरयतिदीषदुटानि, ततः पुराऽनुष्टुप् इन्द्रसीऽनियत-
प्रयोगान् प्रतिपादम् अक्षराणां नियतत्वेन दैवस्यात् सम्यक् संस्काराभावाच्चास्य तु
श्लोकस्य तद्विलक्षणतया नूतनत्वनिर्देशः । सत्यपि श्रुतौ एवंविधे बहूनि इन्द्रसि अनुष्टुप्
पङ्क्त्यादौ. लोकयथितवस्तुषु तथाप्रमिद्धेरभावात् “आम्नायाद्वन्दीऽयम्” इत्युक्तम् ।
एवंविधानां हनानां श्रुतौ प्रायशः प्रमिद्धिर्दृश्यते, तथाहि मुण्डकोपनिषत्,—

“भित्तये ऋदययन्यिन्क्रियन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥” इति ।

(घ) तेनेति ।—तत्समयमभिधायित्वर्थः [प्रकृत्यादित्वात् तृतीया] । आवि-
र्भूतेत्यादि ।—आविः सम्पत्ति भूतः शब्दरूपब्रह्मणः प्रकाशः अनष्टुपेन्द्रोक्त्येव “मा
निषाट ।” इत्यादिरूपस्वायकल्पस्य उदयः नवीभूततया प्रथमावतारः यस्मात् तं तथो-
क्तम् । ऋषिं—वाल्मीकिम् । उपसङ्गस्य—तत्समीपमेव । भूतभावन इति ।—भूतेन
अनुष्ठानेन अभिधायित्वर्थः स्वात् शरीरादिति शेषः, तथा च मनः—“सीऽभिधाय
शरीरात् स्वात् सित्तुः विविधाः प्रजाः” इति । भावयति सृजतीति तथोक्तः ; यद्वा
भूतं सत्यमप्रतिहतमिति यावत् भावना अध्यवसायः सङ्कल्पः वा यस्य तथाविधः,
अथवा, भूतानि प्राणिसङ्गान् भावयति सृजति पालयति च यः तथोक्तः, सर्वप्राणि-
सृष्टेत्यर्थः । पद्मयोनिरिति,—पद्मं विष्णुनाभिकमलं योनिः उत्पत्तिस्थानं यस्य स
तथोक्तः ब्रह्मा इत्यर्थः । [पुरा किल “अहं श्रेष्ठः, यतो मदुदरमध्ये ब्रह्माण्डमस्मि”
इत्युक्त्वा विवदमानयोः विष्णुब्रह्मणोः मध्ये ब्रह्मण उदरमध्ये दृष्टा निर्गत्य विष्णुवाच—
“भोः त्वदुदरे एकं ब्रह्माण्डं, मदुदरे अनन्तब्रह्माण्डानि पश्य ।” अथ तथेत्युक्त्वा ब्रह्मा
यावत् विष्णोरुदरं प्रविवेश, विष्णुस्तावत् समस्तानि इन्द्रियधाराणि निकृष्टवान् ।
ततः निर्गमनाशक्तं ब्रह्माणमुवाच विष्णुः—“भोः ब्रह्मन् ! सत्पञ्चत्वं गच्छसि चेत,
तदहं त्वां बहिष्करिष्यामि, नान्यथा बन्धयिष्ये” । अथ तथेत्युक्ते ब्रह्मणि स्तनाभिपद्मेन
पुच्छरूपं तं निर्गमयामास विष्णुः । अतः ब्रह्मणः पद्मयोनित्वम् । इति ब्रह्मवैवर्तवासार्त्ता
अथ अनुसन्धेया] । प्रबुद्धः,—प्रकृष्टज्ञानवान् । वागात्मनि—वाक्ये । ब्रह्मणि—

रामचरितम् । अव्याहृतज्योतिरायं ते चक्षुः प्रतिभातु, आद्यः
कविरसि” इत्युक्त्वा तत्रैवान्तर्हितः । अथ भगवान् प्राचेतसः
प्रथमं मनुष्येषु शब्दब्रह्मणस्तादृशं विवर्त्तमितिहासं रामायणं
प्रणिनाय । (थ)

सामादिसमावाये, (“वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म, ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः” इत्यमरः ।) अव्या-
हतेति ।—अव्याहृतम् अप्रतिहतं ज्योतिः प्रकाशी यस्य तत्, अकुण्ठितं देदीप्य-
मानञ्च । आर्यम्—ऋषीणामिदं मनुष्येषु अदृष्टचरं योगजमित्यर्थः । ते चक्षुः प्रति-
भातु—अव्याहृतं सत् ते ज्ञानचक्षुषी ज्योतिर्दूरवगाहमप्यर्थं प्रविशतु प्रकाशयतु
चैत्यर्थः । इतः परं तव किमपि अज्ञातं न स्यात्संति, योगजसन्निकर्षेण भवान्
सर्वमपि परोक्षं वक्ष्ये, प्रत्यक्षवत् द्रव्यतोति भावः । [“ते प्रातिभं चक्षुः” इति पाठः
कश्चित् दृश्यते ; तदर्थस्तु—प्रतिभा, नवनवार्त्तमेषशशिनी प्रज्ञा, तदात्मकमित्यर्थः] ।
अन्तर्हितः,—अदृश्यतां गतः । अथ—अनन्तरम् । प्राचेतसः—वाल्मीकिः । शब्दब्रह्मणः,
—वेदस्य । तादृशम्—“मा निषाद” इत्यादिरूपम् । विवर्त्तं—परिणामं रूपान्तर-
मिति यावत् । यद्यपि वेदान्तेषु विवर्त्तशब्दस्य “अतत्त्वतः अन्यथा प्रमा” इति
व्याख्यातं, तथापि तस्य तव अन्यथाख्यातिरूपतया, पारिभाषितत्वात्, तत्-
साकष्यमादायैव प्रकरणातुरोधादेवं व्याख्यातम् । इतिहासं—पुराणम् । [इतिह
पारम्पर्योपदेशः आस्ते अकिन्निति व्युत्पत्त्या इतिहशब्दात् आस्तेः चञ्] ।
रामायणं—राम एवायनम् उपजीव्यत्वेन आश्रयी यस्य तथामृत करुणरसमयं
महाकाव्यमित्यर्थः । प्रणिनाय—रचयामास । महात्मना वाल्मीकिना इदानीं
रामायणरचनयैव काली नीयते, अध्यापनावसरः तस्य इदानीं नास्तीति गम्यते,
अथवापरः प्रत्यूहः इति भावः । तथा च रामायणम्—

“तमुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन् मुनिपुङ्गवम् ।

श्लोक एव त्वया बद्धो नाम कार्या विचारणा ॥

स्वच्छन्दादेव ते ब्रह्मन् ! प्रवृत्तेयं सरस्वती ।

रामस्य चरितं कृतं कुरु त्वयि सप्तमम् ॥

* * * *

न ते बागवता काव्ये मत्प्रसादात् भविष्यति ।

कुरु रामकथां दिव्यां श्लोकबद्धां मनोरमान् ॥” इति १।२।३८ ।

वन । हन्त तर्हि पण्डितः संसारः ॥ (द)

प्रात्रे । तस्मादवोचं, “तत्र महानध्ययनप्रत्यूहः” इति ।

वन । युज्यते ।

प्रात्रे । विश्रान्ताऽस्मि, भद्रे ! सम्प्रति अगस्त्याश्रमस्य पत्न्यां ब्रूहि ।

वन । इतः पञ्चवटीमनुप्रविश्य गम्यतामनेन गोदावरी-
तीरेण । (ध)

प्रात्रे । [सवाचम् ।] अपि एतत् तपोवनम् ? अपि एषा पञ्च-
वटी ? अपि सरिदियं गोदावरी ? अपि अयं गिरिः प्रस्रवणः ?
अपि वनदेवता जनस्थानवासिनी वासन्ती त्वम् ? (न)

(द) हन्तेति । हन्त—हर्षे, (“हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः”
इत्यमरः) । तर्हि—तदा । संसारः,—पण्डितो जात इति शेषः । अधुना स भगवान्
जगदुद्धरणे पठत इति भावः । भगवतः बाल्मीकीः रामायणरचनायां प्रवृत्तिदर्शनात्
संसारस्य पण्डितत्वं बोध्यम् । यद्यपि सामादयः वेदाः सन्ति, तथापि, “स्त्रीशू-
द्रविजबन्धूनां तथैव न श्रुतिगोचरा” इत्यादिदर्शनात् वैवर्णिकानामेव तत्र श्रवणाधि-
कारश्रुतेः, न सर्वेषामेव तत्रानधिकारित्वेन विद्यावत्त्वं, परन्तु इतिहासस्य रामा-
यणस्य अभ्युदयेन जगतामेव यावतीयानां वर्णानां तुल्यतया श्रवणाधिकारात्
संसारस्यैव पण्डितत्वमायातमित्यभिप्रायः । एवञ्च नानेतिहासात्मकस्य रामायणस्यानु-
शीलनात् वेदात् अतीवैतस्य सुगमत्वाच्च सर्व एव समं भीक्ष्यन्ते इति निष्कर्षः ।

(ध) इतः इति ।—पञ्चानां वटानां समाहारः पञ्चवटी, [“द्विगीः” (४।१।२१
पा०) इति ङीप्] । सा च,—“अश्वत्थो विल्ववृक्षश्च तटघात्रावशीककः । शास्त्रे
पञ्चवटीयुक्ता—” इति । तदुपलक्षिता भूमिरपि “पञ्चवटी” इत्यभिधीयते ;
बाहुल्येनैतादृशवटानां तत्र विद्यमानत्वात् तद्वनस्य पञ्चवटीति प्रसिद्धिरासीत् । गोदा-
वरीतीरेण—गोदावर्याक्षीरं, तटभूमिः तेन, तत्तटप्रान्तवर्तिना पथत्यर्थः ।

(न) सवाचमित्यादि ।—रामपरित्यक्तायाः सीतायाः स्मरणाय अश्रुप्रवाहीकृतः
समजनि, ततः सकृद्विगतमभिदधे, अपीति ।—प्राक् बहुशः दृष्टानां तेषां तेषां सर्वेषां
परिचयात् इदानीं स्थिरनिश्चयायमेकैकशः प्रष्टुमारभते, तपोवनमिति ।—(अत्र

वास । अस्ति एतत् सर्वम् । (प)

आत्रे । वक्ष्ये जानकि !—

स एष ते वल्लभबन्धुवर्गः प्रासङ्गिकीनां विषयः कथानाम् ।

त्वां नामशेषामपि दृश्यमानः प्रत्यक्षदृश्यामिव नः करोति ॥६॥

सर्व्वैव अपि प्रपञ्चार्थबोधकमव्ययम् । “गर्हासमुच्चयप्रज्ञशङ्कासम्भावनाम्पि” इति ।
विन्याटव्याः दक्षिणादि जनस्थानप्रान्तवर्त्तिप्रसवणगिरिनिर्भरिणीतीरस्थैः अग्निभिः
वैखानसैः निषेवितं प्रसिद्धं तपसे वनम् । तद्दक्षिणा गोदावरीतीरस्थाग्निनी
पञ्चवटी । अपि च, तद्देशं निकषा, यदुपन्यकापरिसरारण्यकङ्गीनिनी नाना-
विहङ्गकलनिषेविता स्निग्धसलिला गोदावरी यत्कन्दरमुखरा प्रवहन्ती, स जन-
स्थानमध्यगतः सततवर्षुकर्मघमेदुरितः गिरिः प्रसवणः ; तयोः सौतारामयोः
निरतिशयं प्रीतिमुत्पादयामास, तव किलैषा अधिदेवताभृता वासन्ती तौ शुश्रूष-
माणा आत्मानं विनोदयन्ती सुचिरं सुखेन कालं निनाय, एतदखिलमनुध्यायन्ती
परमविदुषी आत्रेयी मुहुः सबाष्पगद्गदं विललापेति तात्पर्य्यम् । [अत्राभीष्टस्य
तपोवनस्य बहुकालमदृष्टत्वेन नष्टप्रायत्वात्, तस्येदानीमन्वेषणपरत्वेनैतद्वचनम्
“अप्येतत् तपोवनम्” इति । एतत्, परिसर्परूपं प्रतिमुखाङ्गं वेदितव्यम् । तथा च
दर्पणे—“इष्टनष्टानुसरणं परिसर्पस्य कथ्यते” इति] ।

(प) अस्तीति ।—एतत् तु सत्तास्त्रीकारवाचकमव्ययम् । यदात्य तत् तथैव
इत्यर्थः ।

इदानीमनुश्रुतायाः विवासितायाः सौतायाः अत्याहुतमाशङ्कमाना परं निर्व्विणा
आत्रेयी तदुद्बोधकानि तानि तानि वस्तूनि सन्दृश्य निर्भरं विलपति, स इति ।—
प्रसङ्गादागताः प्रासङ्गिक्यः तासां प्रसङ्गादुत्थितानामित्यर्थः, कथानां प्रत्यप्रतिवचनक्रमेण
प्राप्तानामिति यावत्, त्वत्सम्बन्धिवाक्यानां विषयः प्रतिपाद्यः त्वया एवनेवमित्यादि-
प्रकारेण वर्णितः सम्प्रति तु प्रत्यक्षविषयीभूत इत्यर्थः, स एष ते तव वल्लभः प्रियो
बन्धुवर्गः वासन्तीप्रमुखः [“वल्लभशास्त्रिवर्गः” इति पाठे—सौतायाः स्वस्ववर्जित-
त्वात् प्रीतिप्रदत्वम्] दृश्यमानः विलोक्यमानः सन् नामैव शब्धे यस्यासां तथोक्तां
नाममात्रावाश्रयं न तु शरीरेणेति यावत्, सूतामपीत्यर्थः, त्वां नः अस्माकं प्रत्यक्ष-
दृश्यामिव प्रत्यक्षं दृश्या तामिव साक्षात् दृक्सम्बन्ध्यामिव साक्षादुपस्थितामिवेति
यावत्, करोति । अत्र पुनः वनदेवतां जनस्थानसम्बद्धं गोदावरीप्रभृतिश्च तत्तत्

वास । [सभयं स्वगतम् ।] कथं नामशेषामित्याह ॥ [प्रकाशम् ।]

आर्थे ! किम् अत्याहितं सीतादेव्याः ? (फ)

आत्रे । न केवलमत्याहितं सापवादमपि । (ब)

वास । कथमिव ?

[आत्रे । कथं एवमेवम् ।] (भ)

वास । अहह ! दारुणो दैवनिर्घातः । (म) [इति मूर्च्छति ।]

आत्रे । भद्रे ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वास । हा प्रियसखि ! हा महाभागे ! ईदृशस्ते निर्माण-

प्रियवस्तुत्रातश्च संदृश्य, मृतमपि तां खेहातिशयात् जीवितामिवावलीकयामीति भावः । [अत्र वाच्या क्रियोन्मेषा, करोतौवेति परात्मना सम्भावनात्] । अत्र प्रथममुपेन्द्रवज्राङ्गत्वात् कीर्त्तिर्नाम उपजातिः वृत्तम् ॥ ६ ॥

(फ) नामशेषामिति युत्वा सोत्कण्ठं प्रकाशमभिधत्ते, आर्थे ! इति ।—किमिति प्रश्नः । अत्याहितम्—अमङ्गलं, प्राणहानिरिति भावार्थः । अत्यर्थमाधोयते ममो यन्निवारणाय तदित्यर्थः । तथा चामरः,—“अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षितं च” इति ।

(ब) न केवलमिति ।—अत्याहितस्तु जातमेव, नैतावदत्र पर्याप्तं परन्तु अपवादसहितमेव तदुदीयमानमभूत् इत्यर्थः । अपवादसहितमेव तदत्याहितम् अस्मद्भाग्यविपर्ययादजायतेति चूर्णकाभिप्रायः ।

(भ) एवमेवमिति ।—सीताविवासनव्यापारस्य पीनरुक्त्वपरिहाराय आलङ्कारिक-श्रासनानुरोधाच्च कथं कथनम् । एतत् प्रपञ्चितं प्राक् ।

(म) अहहति ।—अतीवखेदमुचकमव्ययमेतत् । दारुणः,—दुःमहः, अरुणोद इति यावत् । दैवनिर्घातः,—दैवस्य भाग्यस्य निर्घातः नियहः, न केवलं सीतायाः इदानीं ममापि । दैवकृतवज्राघातसदृशीऽयमाघात इत्यर्थः । (“निर्घातो विद्युदुल्काद्यैराघातः” इत्यमरः) ।

(य) हति ।—प्रियसखि ! अभिन्नहृदये ! इत्यर्थः । महाभागे—महाभाग्यवति ! कथं तव आयाता ईदृशी विषमा परिणतिरिति भावः । ते—तव, निर्माणस्य सृष्टेर्भागो विधानाऽवधारितोऽंशः, ईदृशः ? एतदसौमशीकसन्नतिसङ्गनार्थमेव त्वं सृष्टासीरिति भावः । अतः त्वयि तादृग्लोकातिशायिगुणसम्पत्समावेशयितुः विधातुः नितरां निर्विवेकत्वं निष्करुण्यत्वञ्चापतितमिति ताव्यर्थम् । [अत्र

भागः ॥ रामभद्र ! रामभद्र ! अथवा अलं त्वया ॥ आर्य्ये
आत्रेयि ! अथ तस्मादरण्यात् परित्यज्य निवृत्ते लक्ष्मणे सीता-
देव्याः किं वृत्तमिति काचिदस्ति प्रवृत्तिः ? (य)

आत्रे । नहि नहि ।

वास । हा कष्टम् ! आर्य्यारुन्धती-वशिष्ठाऽधिष्ठिते रघुकुल-
गृहे जीवन्तीषु च प्रवृत्तराज्ञीषु कथमिदं जातम् ? (र)

करुणी रसः, देवनिन्दादिभिरनुभावैः विषादचिन्तादिभिश्च व्यभिचारिभिः
स्थायिभावः शोकः स्फुटीक्रियते] । रामभद्र ! इति श्रीकाण्डिकृतिः । [अथ “हा...
रामभद्र !” इत्यादिबचनस्य साक्षात् निरतिशयश्रीकीर्तनकरत्वेन वज्रवत् दुर्बिषह-
दुःखप्रदत्वात् अतिकठोरवचनमेतत् वज्रनामकं प्रतिमुखाङ्गमुदीर्यते ।—“प्रत्यक्षनिवृत्तं
वज्रम्” इति साहित्यदर्पणे] । केवलमलौकलीकापवादमाकर्ण्य प्राणसमाप्तं
अकक्षाणां जानकीं विजने वने विहाय अतीव विगर्हितं कृत्यमनुष्ठितवानसीति भावः ।
अथवेति ।—अलं त्वया निन्दितेनेत्यर्थः, निर्ममस्य तव निन्दया इदानीं किमपि फलं
नास्तीति भावः । अथ कथञ्चित् श्रीकसङ्गीभमपनीयाह, आवेधीति ।—अथ—अतः
परं, तस्मादरण्यात्—वास्त्रीकिवनोपकण्ठात्, परित्यज्य सीतामिति शेषः । अति-
श्रीकीर्तनकत्वेन जानकीनामग्रहणं नाकारौति सुधीभिरवधेयम् । निवृत्ते लक्ष्मणे—
सौमित्रौ प्रस्थिते सतीत्यर्थः । किं वृत्तं—का दशा समजनि । इति काचिदस्ति
प्रवृत्तिः,—तद्विषयिणी काऽपि कथा तव विदिता अस्ति किमु ? इत्यर्थः । (“वार्त्ता-
प्रवृत्तिर्हन्तः” इत्यमरः) । तद्विषयिणी कापि कथा श्रूयते किल इति प्रश्नार्थः ।

(र) हा कष्टमिति ।—अतिविषादसूचकमव्ययम् । आर्य्येत्यादि ।—आर्य्याभ्यां
कर्त्तव्याकर्त्तव्यनिर्णयपूर्वकप्रकृताचारस्थिताभ्याम्, अतस्तैर्नियन्वितेषु गृहेषु काऽपि
अश्रुभोत्यतिर्भवितुं न हि अर्हतीति भावः । अरुन्धत्या कुलगुरुपत्न्या, वशिष्ठेन
गुरुणा, अधिष्ठिते अधिनायकभूमिकामित्य सततं सदुपदेशदानेन सुपथि प्रवृत्त्यं
सौभाग्यलक्ष्मीभाजीयमाने इत्यर्थः । [“अधिष्ठितम्” भावे निष्ठायां बहुव्रीहिः ।
यत्र अतीन्द्रियप्रभाववान् गुरुः स्वयं सम्माननापुरःसरं स्वपत्नीं पुरस्कृत्य सम्बदा
तिष्ठति, तत्र कुलं कथमेवं पत्नीनिगृह्य जातः, इति सूचयितुं प्रथममरुन्धती-
नामग्रहणं कृतम्] । रघुकुलगृहे—रघूणां रघुवंशीयानां यत् कुलमन्ववायः
तेषां यद् गृहं तस्मिन्, रघुसन्ततिततिभूषितोदवसिते इत्यर्थः । तर्हि कथं
वृत्तमेषु श्रुतिनः कृतिनश्च रामभद्रस्य अश्रवणायाः सीतायाः विवासनरूपं सुधीरम्

भावे । ऋष्यशृङ्गसत्रे गुरुजनस्तदा आसीत् । सम्प्रति तु परिममामं तद् द्वादशवार्षिकं मत्रम्, ऋष्यशृङ्गेण च सम्पूज्य विसर्जिता गुरवः; ततो भगवती अरुन्धती “नाहं बधूविरहिताम् अयोध्यां गमिष्यामि” इत्याह, तदेव राममाढभिः अनुमोदितम् । तदनुरोधाद्भगवतो वशिष्ठस्य परिशुद्धा वाचः,—“यथा वाल्मीकि-तपोवनं, गत्वा तत्र वत्स्यामः” इति । (ल)

एतदन्यायं समाचरितमिति तात्पर्यम् । [“रघुकदम्बकेषु” इति पाठान्तरं दृश्यते ; तदर्थम्,—रघूणां रघवंशीह्वानां कदम्बकानि समूहाः तेषु] । प्रह्लासु—वर्षेयसौषु ज्ञानहृद्भासु वयोहृद्भासु चेति प्रशब्दार्थः । राज्ञीषु महाराजस्य स्वर्गगतदशरथस्य पत्नीषु कौशल्यादिषु [अतः तासामाज्ञा अनुज्ञह्वनीयेति सूच्यते] । औवन्नीषु—प्राणितीषु, अतलासु वर्त्तमानासु किमपि अकृत्यमुत्पादयितुं नाशमिव्याशयः । कथमिदं जातं—केन हेतुना तैः सीताविवासनात् रामभद्रः न निवारितः ? इति । [सन्दर्भे-णेतेन प्रथमाङ्कोपखितबीजमुद्घाटितम् । विष्णुशक्तस्य हि वृत्तानां वर्त्तिष्यमायानाञ्च कथाशानां निदर्शकत्वात्] ।

(ल) अथ वर्त्तिष्यमाणकथां चतुर्धाङ्कोपक्षितं प्रकीर्तुमारभते, ऋष्यशृङ्गसत्रे इत्यादिना ।—गुरुजनः,—पूज्यवर्गः, वशिष्ठकौशल्याप्रभृतयः इत्यर्थः । ऋष्यशृङ्गसत्रे—जामातुः द्वादशवार्षिके यज्ञे । तदा—रामकृतसीताविवासनसमये । परिममामं—सम्पूर्णम् । द्वादशवार्षिकं—द्वादशभिः वर्षैः सम्भूतं [तद्वितार्थो हिगुः “कालात् ठञ्” (४।३।११ पा०) इति ठञ्प्रत्ययः] सर्वं—यज्ञः । विसर्जिताः,—स्वर्गं प्रति प्रयाणाय अनुमोदिताः । गुरवः,—वशिष्ठादयः । बधूविरहितां—बध्वा सुबधा सीतयेत्यर्थः, विरहितां—श्याम् अधिदेवतापरित्यक्तामिति यावत् । राममाढभिः,—कौशल्यादिभिः, तदेव—तथाविधमरुन्धतीवचनमेव, अनुमोदितं—सायहं स्वीकृतं, सर्वान्तःकरणेन समर्थितमेत्यर्थः । तदनुरोधात्—तासामरुन्धती-कौशल्यादीनाम्, अनुरोधात्—अन्यागृहात् । परिशुद्धाः,—सर्वथा निर्दोषाः, स्वष्टा इति यावत् । यथा—यत्र प्रदेशे इत्यर्थः, वाल्मीकितपोवनम् अस्तीति शेषः । यत्र हि सीता निवसति तत्रैव वयं वत्स्यामः, अन्यत्र गत्वा अलम् इति । एतानि मङ्गलैः भगवतः वशिष्ठस्य सर्वथैव तथ्यानि वचनानि उपरिष्ठात् चतुर्धाङ्के सुस्रुटं विवृतानि ।

वास । अथ स राजा किमारब्धः सम्प्रति ? (व)

आवे । तेन राज्ञा क्रतुरश्वमेधः प्रक्रान्तः ।

वास । हा धिक् ! परिणीतमपि !! (श)

आवे । शान्तं पापम् । (ष)

वास । का तर्हि यज्ञे सहधर्मचारिणी ? (स)

आवे । हिरण्मयी सीताप्रतिकृतिः । (ह)

(व) अथेति ।—आरभ्यते क्रियते इत्यारब्धः कर्म, कः आरब्धोऽस्येति किमारब्धः, कस्मिन् कर्मणि व्यापृतः इत्यर्थः । प्रजानुरक्षणार्थं गृहलक्ष्म्या अपि सीतायाः विवासनात्, नवे राज्येऽभिविक्तस्य रामस्य राजेति विशेषणं साक्षेपीकृष्टनोक्तपरं वेदितव्यम् । सीताविवासनसमये, “एष ते नूतनः राजा रामः समाज्ञापयति” इति स्वयमेवोक्तं रामभद्रेणेति विभाव्यम् ।

(श) हेति ।—हा धिक्—कष्टसूचकमव्ययम् । परिणीतमपि ।—विवाहोऽपि कृतः ! न केवलं निरपराधां पत्नीं वनाय विदुष्य कृतकप्रणयित्वेन आत्मनः लघुचेतस्त्वं प्रख्यापितम् अपि तु स्व्यन्तरस्त्रीकारोऽपि कृतः इत्यपिशब्दार्थः । [एतदेव नः निरतिशयाक्षेपकारणमिति गम्यते । “सस्त्रीको धर्ममाचरेत्” इति स्मरणादश्वमेधादिषु च क्रतुषु अपत्नीकव्याधिकारविरहात्, “अश्वमेधः प्रक्रान्तः” इति आचक्षेयीवचनेन राज्ञः सस्त्रीकत्वमपि ध्वनितम् । अत एवेतद्वासनीवचनस्य परिणयान्तरमन्तरेण तादृश-यज्ञानुष्ठानस्यावैधत्वमित्याशयः स्वीकृतः] ।

(ष) शान्तमिति ।—पापं—पापोत्पादकरमित्यर्थः, पापवदिति यावत्, अथवा-दपि पूतचेतसं सपापं करोति, अत एतत्, शान्तम्—अश्लीकम्, न वक्तव्यमित्यर्थः । रामेण सहधर्मचारिणीं सीतां विवास्य न हि परिणयान्तरं कृतं, तथात्वे चैतत् नो निर्भरं मनस्तापमासादयेत् इति सन्दर्भाद्यर्थः । [“शान्तं शान्तम्” इति पाठे—एतादृशा-ऽशिष्टाचारनिर्वचनं न कदाचित् सम्भवति रामभद्रेण] ।

(स) केति ।—तर्हि—यदि, रामेण न परिणीतं तदेत्यर्थः । यज्ञे—अश्वमेधे, का सहधर्मचारिणी—धर्मं वेदविहितम् इष्टसाधनं कर्म्ममित्यर्थः, चरति अनुतिष्ठति या, सह पत्येति शेषः, सा, अभिन्नतया धर्मकारिणी धर्मपत्नीत्यर्थः ।

(ह) हिरण्मयीति ।—हिरण्यस्य विकारः इति [विकारार्थे मयट्, “दाण्डि-मायन—” (१४।२७४ पा०) इत्यादिना यक्षीपः निपातः] सुवर्णमयी,

वास । हन्त भोः !—(क)

वज्रादपि कठोराणि सृद्नी कुसुमादपि ।

लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति !! ॥ ७ ॥

स्वर्णनिर्मितेति यावत्, सीताप्रतिकृतिः,—सीतायाः प्रतिमूर्तिः । विहितद्रव्याऽसम्पत्तौ प्रतिनिधिमाह काव्यायनः ;—

“यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ याज्ञं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गीधूमाः व्रीहीणामिव शालयः ॥” इति ।

अपि च गण्डपुराणम्—“भार्या भर्तृव्रतं कुर्याद् भार्यायाश्च पतिस्तथा ।

असामर्थ्यं हयोत्साभ्यां व्रतभङ्गी न जायते ॥” इति ।

[अत्र “हिरण्यमयी सीताप्रतिकृतिः” इत्येतद्वचनस्य उत्कृष्टतरीतरभृतत्वेनात्यनुराग-प्रकाशकत्वात् प्रगमनं नाम प्रतिमुखाङ्गं वेदितव्यम् । “—प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरी-तरम्” इति साहित्यदर्पणे] ।

(क) हन्तेति ।—हर्षविषादखेहविस्मयोक्तिरियम् । वराकौ जानकौ चिराय बहिः वनाय विसृज्याऽपि स्वभावधीरः रामभद्रः खल्वदयतलात् तां नाह्वसीत्, एतत् सारभूतं कर्णामृताग्रमानं वचः समाकर्ण्य हृष्टाभूत् वासन्ती । एतदेव स्फुटतया विवर्णमः परवर्षांश्लोके ।

महोदरचरितानां चेतांसि अनिवचनीयानि इति जानती, मृणालकीमलानि अपि तानि द्रव्यान्तरसंयोगमेव कालायसकठोराणि भवन्तीति वर्णयति, वज्रा-दिति ।—वज्रादपि कठोराणि अतिकठिमानि, लोकिनन्द्या केवलं प्राणभृतायाः सीतायाः विवासनादित्यर्थः, अपि च, कुसुमादपि सृद्नी सृदुतमानि, रावण-कृतापहारात् परं वृत्तं लतिकामपि समालिख्य निर्भरोदनकरणादित्यर्थः । अत्र पुनः तदीयाममलां प्रतिकृतिमादाय धर्माचरणाच्च । अश्वमेधादिक्कतीः सावकाश-तया सीतासदृशप्रतिमाकरणं हि सृदुत्वापादकमेव । पुरा हि यानि सीतायाः पुण्याघातदुःखमपि मीढमशक्तानि आसन्, तानि राममनांसि पुनः प्राणेश्वरोऽपि प्रियतरां निरतिशयखेहभावितां खल्वताप्रपरीचया निर्दोषतया ज्ञातां सती-मपि पत्नीं प्राकृतजननिन्दाभावेण परित्यक्तुं पटीयांसि अभवन्, अतः लोकेभ्यः उत्तराणामलौकिकगुणवतां महतां जनानां चेतांसि हृदयानि विज्ञातुं विशेषेण ज्ञातुं बाहुमित्यर्थः, कः अर्हति योग्यो भवति ? न कोऽपीति भावः । दुरवगाह-चित्तवृत्तयः खलु महानः इति सन्दर्भसारः । खिन्ना सीता विसर्जितेति विषादः,

भावे । विष्टष्टश्च वामदेवानुमन्त्रितो मेध्योऽश्चः, उपकल्पिताश्च यथाशास्त्रं तस्य रक्षितारः, तेषामधिष्ठाता च लक्ष्मणाम्मजसन्दर्शकेतुः दत्तदिव्यास्त्रसम्प्रदायः चतुरङ्गसाधनान्वितोऽनुप्रहितः । (ख)

किञ्चो रामो न निष्करुणः पापकारीति विश्वजनौनप्रवृत्तिरेव प्रमाणमिति न्यायात् निर्दोषमपि साधारणजनविमर्हितां सीतां विहाय मङ्गतीं निःस्वायंता प्रजावत्सलता न्यायधरता च दर्शिता रामेणेति खेदविषाददृष्टविक्रयविकाशकारणम् । [अत्र एकस्मिन् धर्मिणि लोकोत्तरचेतसि अन्योऽन्यविरुद्धयोः धर्मयोः कठोरमृदोः सङ्घटनात् विषमालङ्कारः । अपि चाप्रस्तुतात् सामान्यात् प्रस्तुतस्य रामभद्ररूपविशेषस्य प्रतीतिः अप्रस्तुतप्रशंसा, अपि च उत्तरार्द्धगतेन सामान्येन विशेषस्य रामभद्ररूपवस्तुनः समर्थनात् अर्थान्तरन्यासालङ्कारः । इत्येषामङ्गाङ्गिभावेनावस्थितेः सङ्करः । अत्र आरव्यहृदयमेवं रामभद्रमाकर्ण्य धर्मपत्नीं विहाय तदनुष्ठानस्यासम्भवं विज्ञाय च अक्रुपेय रामभद्रेण स्वप्रियसखीं जानकीं विवासे स्थानरं परिगृहीतमिति निश्चित्य भगवति रामभद्रे वासत्याः कियदरुचिरजायत, अथ हिरण्यौ सीताप्रलिकृतिं यज्ञे सहधर्मचारिणीं विदित्वा तस्या एवं रामभद्रे तथाभुतायाः अरतेः उपशमोऽभूत् इत्ययं “वज्रादपि कठोराणि” इत्यादिसन्दर्भः अस्त्युपशमनात्मकः प्रतिमुखाङ्गभ्रतः शम एवेति दशरूपकम् । दर्पणकल्पते तु एष रागजनकत्वेन विशेषवचनतया पुष्पनामकं प्रतिमुखाङ्गं वेदितव्यम् । “—पुष्पं विशेषवचनं मतम्” इति वचनात् । कैचित्तु दर्पणकल्पते तापनं नामैतत् प्रतिमुखाङ्गमिति व्याचक्षते । “उपायादर्शनं यत् तापनं नाम तद्वेत्” इति दर्पणलक्षणात् । एतस्यैव “शमः” इति नामान्तरं वदन्ति च] । पथ्यावक्तुं हतम् ॥ ७ ॥

(ख) विष्टष्ट इति ।—वामदेवेन—तदाख्येन केनचित् कृत्विजामन्यतमेन, कुलगुरोः वशिष्ठस्यासान्निध्यात् एतेनैवास्त्विज्यं कृतमिति भावः । अनुमन्त्रितः,—मन्त्रसंस्कृतः । मेध्यः,—मेधाय यज्ञाय हितः, यज्ञीयः इत्यर्थः । [मेध—बधे ; मेध्यते बध्यते असाविति मेधतेः भौवादिकस्य यत् मेध्यः, यज्ञे बध्यः इत्यर्थः] । अरः,—यज्ञीयतुरङ्ग इत्यर्थः । विष्टष्टः,—अव्याहतस्त्रैरगतये विमुक्तः । उपकल्पिताः,—निर्दिष्टाः नियोजिता इत्यर्थः । अधिष्ठाता—अधि अधिनायकत्वेन, स्थाता—स्थितिशीलः प्रधानपदाकृद् ; अधिनायकः सेनापतिरित्यर्थः । दत्तदिव्यास्त्रसम्प्रदायः,—दत्तः दिव्यानाम् अलौकिकानाम् अस्त्राणां सम्प्रदायः समूहः प्रयोगसंहारः

वाम । [सञ्चेदकौतुकाक्षम् ।] कुमारलक्ष्मणस्यापि पुत्रः ॥ हन्त
मातर्जीवामि । (ग)

आत्रे । अत्रान्तरे ब्राह्मणेन मृतं पुत्रमुत्क्षिप्य राजहारि,
सीरस्ताडनमब्रह्मण्यमुद्धोषितं, ततो “न राजापचारमन्तरेण
प्रजासु अकालमृत्युश्चरति” इति आत्मदोषं निरूपयति कल्या-
मये, रामभद्रे, सहसैव अशरीरिणी वाक् उदचरत् । (घ)—

मन्त्रसहितः यत्ने स तथोक्तः, तथा चतुरङ्गसाधनान्वितः,—चत्वारि अङ्गानि येषां
तैस्तथोक्तेः साधनेः इत्यश्वरथपादातरूपीपकरथैः रत्नससाधनेः इत्यर्थः, अन्वितः अनु-
गतः, (“इत्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्थाञ्चतुष्टयम्” इति, “निवर्त्तनीपकरणानुव्रज्यासु च
साधनम्” इति चामरः) । अनुप्रहितः,—प्रेरितः । [“विष्टुष्टश्च वामदेवानुमन्त्रितः”
इत्याद्यारभ्य “जनस्थान एव तपश्चरति” इत्यन्तेन सन्दर्भेणात्र ब्रह्मचर्यशूद्रादिवर्णानां
मेलनात् वर्णसंस्कारनामकं प्रतिमुखसम्यङ्गं वेदितव्यम्,—“चातुर्वर्ण्योपगमनं वर्ण-
संस्कार इत्यने” इति दर्पणीकतेः] ।

(ग) सञ्चेदकौतुकाक्षम्—कुमारलक्ष्मणस्य वार्ताश्रवणात् बाह्यस्थीदयः,
तत्तनयस्य च सेनानायकत्वश्रुतेः हर्षाधिकात् कौतुकाविर्भावः, तेषाञ्चेदानीमदर्शनात्
अनुपातः, सञ्चेदकौतुकाक्षैः सह वर्त्तमानं यथा तथेति विग्रहः ; प्राम्भगवतः रामभद्रस्य
पुत्रयोः कुशलवयोः संवादश्रवणसमकालं हि अतिहर्षः आसीत्, अथ कुमारस्य
ल्लिङ्गस्य सौमित्रेः पुत्रः जातः इति श्रवणात् स हर्षः अतिभूमिं गतः इति अपि-
कारतात्पर्यम् । हन्त—हर्षे । मातर्जीवामि—प्रत्युज्जीविताऽस्मि । वराक्याः
प्रियसख्याः सीतायाः दारुणपरिणामश्रवणसमकालमिवाहं मृतकत्वाऽभवम्, इदानीन्तु
निरतिशयप्रेमवतः सौमित्रेः तनयजननसंवादममृतायमानमाकर्ण्य पुनरागतप्राणा
एवास्मि इत्याशयः ।

(घ) अत्रान्तरे इति ।—अत्र—अस्मिन्, अन्तरे—अवकाशे । मृतम्—अकाले
मरणप्राप्तम् । राजहारि—राज्ञः रामभद्रस्य प्रासादहारभृमी ; उत्क्षिप्य—आरोधेत्यर्थः ।
सीरस्ताडनम्—उरसो वचसस्ताडनेन प्रहारेण सहितम् ; पुत्रभोकार्दिततया
कराभ्यां स्तकीयं वचः अभिषिक्तं विताड्य इत्यर्थः । अब्रह्मण्यम्—अवध्यांतिरूपम्
अमङ्गलम् ; असमञ्जसमिति सरलायः । उद्धोषितम्—व्याथार्यम् उच्चैश्चरितम् ।
ततः—तत्श्रवणानन्तरम् । राजापचारं—राज्ञः तदधिकृतस्य पुरुषस्य वा यः

“शम्बूको नाम वृषलः पृथिव्यां तप्यते तपः ।

शीर्षच्छेद्यः स ते राम ! तं हत्वा जीवय द्विजम्” ॥ ८ ॥

अपचारः धर्मव्यतिक्रमः तम् । अनरेण—विना, [अनरैवेत्यव्ययं तदर्थोक्तेः
“अनराऽनरेण युक्ते” (१।१।४ पा०) इति द्वितीया] । प्रजासु—प्रकृतिपुञ्जेषु ।
अकालमृत्युः,—अनुचिते वयसि विनाशः । न चरति—न प्रसरति, प्रजाः नाऽकाले
वियन्ते इत्यर्थः । तथा च रामायणम्—

“राजदोषैर्विपद्यन्ते प्रजा ह्यविधिपालिताः ।

असृष्टे हि नृपतावकाले वियते जनः” ॥ इति ।

भारतेऽपि—“असाधुशासनाद्राज्ञी मङ्गाभीतिरुपपन्नः ।

प्रवर्तते च नियतमकालमृत्युरीतयः” ॥ इति ।

आत्मदोषम्—आत्मनः स्वाधिकृतस्य राजपुरुषस्य वा शासनदीर्घं प्रकृतिपुञ्जानाम्
अथवापरिपौडनरूपमित्यर्थः । निरूपयति—निश्चिन्वति, न हि मम दीघादन्ते ब्राह्मण-
बालः अकाले मृतः इति अवधारयति इत्यर्थः । कुरुष्वामये—परदुःखदुःखित्वरूपाऽनु-
कम्पाप्रचुरे, नो चेदेवं तदा सर्वाधीश्वरस्य अनेककोटिसङ्ख्यातप्रजापालकस्य भगवतः
राजवस्य कस्यचिदेकस्य द्विजशिशीः निधनात् नितरामाधिर्नाऽभविष्यदित्यर्थः ।
अशरीरिणी—न विद्यते शरीरं तालीष्ठपुटाघातादिकं यस्यां सा [“सर्वधनी”
इत्यादिबत् इत्यन्तो बहुव्रीहिः] । “अशरीरिणीवाक्” इत्येकपदत्वे—शरीरं देहः
विद्यते अस्याः इति शरीरिणी, सा न भवति इत्यशरीरिणी देवतत्वेन मनुष्यैरलक्षित-
शरीरा, सरस्वती इत्यर्थः, तस्याः वाक् ; उभयत्रापि आकाशवाणी इति भावः ।
उदधरत्—उदतिष्ठत । देवी वाणी उज्जृतेत्यर्थः ।

कथं सा देवी वाणी ? इत्याह, शम्बूको नामेति ।—शम्बूको नाम तदाख्यः
कश्चित्, वृषलः शुद्रः, वृषं धर्मं क्षुणाति द्विजसि, उपदेशनात् उपसेवनाद् वा इत्यर्थः
इति व्युत्पत्तिः, भैवर्षिकाणां सुकृतापहारकः ; तथा च मनुः,—

“न शुद्धे पातकं किञ्चित् न च संस्कारमर्हति ।

नास्याधिकारी धर्मोऽस्ति न धर्मात् प्रतिषेधनम्” ॥ इति ।

इष्टिव्यां भूष्यां तपः तप्यते तपस्यति [“तपस्तपःकर्षकस्यैव” (१।१।८ पा०) इति
आत्मनेपदं यक् च ।] हे राम ! स वृषलः ते तव [“कृत्यानां कर्त्तरि वा” (१।१।०१
पा०) इति स्त्रेण वैकल्पिकी षष्ठी ।] शीर्षच्छेद्यः शीर्षं तदवच्छेदे इत्यर्थः, छेद्यः
छेदयितुमर्हः, यथा—शिरश्छेदमर्हति शीर्षच्छेद्यः । [“शीर्षच्छेदात् यञ” (५।१।६५

इति उपश्रुत्यैव आकृष्टकृपाणपाणिः पुष्पकं विमानमारुह्य
सर्वा दिशो विदिशश्च शूद्रतापसान्वेषणाय जगत्पतिः
सञ्चरितुमारब्धवान् । (ङ)

वास । शम्बूको नाम धूमपः शूद्रोऽस्मिन्नेव जनस्थाने
तपश्चरति, तत् अपि नाम रामभद्रः पुनरपि इदं वनम्
अलङ्घुर्थात् !! (च)

पा०) इति सूत्रेण यत्प्रत्ययः, शिरसः शीर्षादेश्च नृनिपात्यते ; तेन च शीर्षच्छेदः
सिध्यति इति व्याचक्षते प्राञ्चः । अत्र तु “ने” इत्यत्र सम्बन्धे षष्ठी । शूद्रस्य तपसि
अनधिकारमुनेः, वर्षधर्ममुल्लङ्घयतः शम्बूकस्य शिरस्छेद एव न्याय्य इत्यवधेयम् । तम्
एवभूतं दण्डार्हं शम्बूकमित्यर्थः, इत्यादिनाञ्च द्विकं गतप्राञ्चं विप्रबालं जीवय रच,
प्रत्युज्जीवयेत्यर्थः ॥ ८ ॥

(ङ) इत्युपश्रुत्येति ।—इति पूर्वोक्तां देवीं वाचम्, उपश्रुत्यैव—समाकर्ष्यैव ।
आकृष्टकृपाणपाणिः,—आकृष्टः कोशाद्विष्कृतः कृपाणः खड्गः पाणी यस्येति विग्रहः,
उद्धृतखड्गकृत् इत्यर्थः ; [“प्रहृष्टवार्धेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः” वा० इति सप्तम्यन्तस्य
परनिपातः] जगत्पतिः,—जगतां पतिः पालकः, रामभद्रः इति यावत् । शूद्र-
तापसान्वेषणाय—शूद्रतापसस्य शम्बूकस्य अन्वेषणाय, कुत्र स तपस्यतीति मार्गमा-
शेत्यर्थः । पुष्पकं—पुष्पकनाम्ना प्रसिद्धं, [पुरा किल पुष्पकं नाम मनीषर-अवकृपं
विमानं घनाधिपतये यक्षराजाय कुबेराय ब्रह्मणा दत्तम् ; तं विजित्य गृहीतवन्तं
रावणं निर्जित्य राघवस्तत् प्राप्तवान् । इति रामायणो कथा] । विमानं—व्योम-
यानम् । विदिशः,—आघेय्यादयः, ताः, दिशः प्राच्यादयः ताश्च सर्वाः ।—[“काल-
मावाधदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरेः । सर्वैरकार्यकैर्योगे कथंत्वमुपजायते ॥” इति
कर्ममंशार्था इति कारिका] । (“दिशीर्मध्ये विदिक् स्थियाम्” इत्यमरः) ।
सञ्चरितुं—परिभ्रमितुम् । आरब्धवान्—प्रचक्रमे ।

(च) धूमपः इति ।—धूमं पिबतीति [“आतोऽनुपसर्गे” (१।१।१ पा०)
इति कप्रत्ययः] इच्छाखादौ पादौ बद्धा धूमपानार्थम् अधीमुखः इत्यर्थः, यज्ञीय-
धूममावसेवित्वात् निलोपवासित्वाच्चेति भावः । तत्—तस्मात्, अस्मिन्नेव दण्डकारण्ये
तपश्चरणाच्चेतीति, [अपिः अत्र प्रथमः सन्भावनायां, द्वितीयस्तु समवायिकः । तद्व्योगे
विह्वलः] । अलङ्घुर्थात्—शीभयेत्, तर्हि भगवतः अहं संबर्द्धनां कर्तुमर्हामीत्याशयः ।

बावे । भद्रे ! गम्यतेऽधुना ?

वास । एवमस्तु, कठोरीभूतोऽयं दिवसः । (छ)

तथा हि—

कण्डूलद्विपगण्डपिण्डकषणोत्क्रम्येन सम्पातिभि-
र्धर्मसंसितबन्धनैः स्वकुसुमैरर्चन्ति गोदावरीम् ।

(छ) एवमस्त्विति ।—तर्हि इदानीं गम्यतां भवतीभिरित्यर्थः । कुतः ? तदे-
वीच्यते,—कठोरीभूत इति ।—अकठोरः कठोरः सम्पद्यमानो भूतः इति कठोरीभूतः
पूर्णतां गतः, मध्याह्नेऽभूदित्यर्थः ; प्रचण्डचण्डाशोरंशसन्तापस्य सोढुमशक्त्यादित्या-
शयः ।

अधेदानीं निदाघातपत्यातीवासहनीयत्ववर्णनमिवेष्य प्राकृतिकैतादृशदृश्यदर्शना-
दनुमीयमानं समीतपतापं विशदीकृत्य वर्णयति, कण्डूलंति ।—कूले गोदावरीतीरे
स्थिता इति शेषः ; मृदुस्निग्धकङ्कालमालाघातैः शिशिरीकृतकचिरगोदावरीतीर-
तरुणामपि परमरामणीयकमवलोक्य तेषामेव प्राधान्येनातपतापादेर्गोपवर्णनमित्य-
वधेयम् । छायेत्यादि—छायायामनातपे, विश्रामजसुखमुपसृज्येति शेषः ।
अपस्त्रिरमाणाः कौटिनिष्कीषणार्थं तद्वत्तणाश्च इष्येयं तद्वत्कलेषु अच्युघातं
कुर्वन्तः नखरैरालिखन्त्य इत्यर्थः, [“किरनेर्हर्षजौविकाकुलायकरणेष्पिति वाच्यम्”
इति वक्तव्यान् शानच् । “अपाञ्चतुष्याच्छकुनिष्वालेखने” (६।१।१४२ पा०) इति
सूत्रेण अपात् परस्य किरतः सुट्] । ये विष्किराः पक्षिणः । (“खगे विहङ्ग” इत्याद्या-
रभ्य “नगीकौवाजि विकिर-वि-विष्किरपतमयः” इत्यमरः ।) तैर्मुखैः करणैर्व्याकृष्टा
आकर्षणेन वहिष्कृताः कौटाः धाम्यस्तथीक्तास्तथी वत्कलानि येषां ते तथीक्ताः ; येषां
हि प्रव्याघ्रमुग्रौतले तले विश्रामजसुखमुपसृजानाः विविधाः विहङ्गाः सानन्दं तद्व-
त्लग्भ्यः अच्युभिः चरचैश्च कौटान् निष्कीष्य उपसृजते इति भावः । [एतेन च मुनीनां
वृद्धेषु अतिथयः नित्यमेव स्वयमगमय भीत्यानि मुञ्जते इति प्रतीयते] । कूजत्कलाने-
त्यादि ।—तथा कूजन्ति मधुरमव्यक्तञ्च शब्दं कुर्वन्ति कलानानि मध्याह्नमार्जस्वस्य
आतपतापात् खेदमुपगतानि कपोतानां कुक्कुटानां चरणायुधविशेषाणाञ्च कुलानि
येषु तथीक्ताः ; अपि च येषां तथाविधेषु पिटपेषु तलेषु च विष्टिता पारावताः बन्ध-
कुक्कुटाश्च मधुरं बलनः निद्रालसाश्च अन्तर्निर्भरमानन्दं लभन्ते इति भावः । [एतेन
च मध्याह्ने ग्रीह्णमार्जस्वोत्पापवित्तानां श्रान्तानां वटूनां नानाशाखाधेतृत्वान्

आयाऽपस्किरमाणविष्किरमुखव्याकृष्टकौटत्वचः

कूजत्क्षान्तकपोतकुङ्कुटकुलाः कूले कुलायद्रुमाः ॥ ८ ॥

(इति परिक्रम्य निष्क्रान्ते ।)

[इति विष्कम्भकः (ज) ।]

आस्त्रायाभ्यसनम् उद्गीयाद्युपासनञ्च निर्बाधं भवतीति व्यज्यते] । कुलायद्रुमाः
विहगावासभृततरवः । [कुलायभृताः द्रुमाः इति शाकपार्थिवादिवत् समासः ।
“कुलायस्तु पुमान् स्थानमात्रे स्यात् पविवासके” इति मेदिनी । एतेन च तेषां
गृहमेधिनां बहुकुटुम्बभरणे प्रसितत्वं ध्वन्यते] । कण्डूलेत्यादि ।—तथा कण्डूलानां
कण्डूयुतानां तद्वहलानां वा, [कण्डूः कण्डूतिः विद्यते येषाम् इति “सिन्धादिभ्यश्च”
(५।१।८७ पा०) इति सूत्रेण लच्प्रत्ययः], हिपगण्डपिण्डानां हाभ्यां मुखनासिकाभ्यां
पिबन्तीति हिपा इतिनाः (“दन्ती दन्तावली इस्ती हिरदाऽनेकपो हिपः” इत्यमरः ।)
तेषां गण्डा एव पिण्डाः तेषां करिकपोलभागानामिति यावत् ; कर्षणेन
कण्डूतिनिवारणार्थं कर्षणेन यः उत्कम्पः परिचालनं तेन सम्पातिभिः समूहेन
खल्लङ्घिः पतद्भिरित्यर्थः, [एतेन तत्र तपोवने दुरुहशस्त्रतत्त्वानि निर्णेतुं सततम्
उपगतानां भुभुजां लब्धोपदेशतया च विगतमंशयानां तैभ्यः सगौरवद्रव्यदानानि
अनिश्चयं भवन्तीति व्यज्यते] । तथा घर्मेण आतपेन (“घर्मः स्यादातपे यौमे-
ऽप्युपखेदाभसोरपि” इति मेदिनी ।) खंसितानि शिथिलितानि बन्धनानि हन्तानि
येषां तैस्तथोक्तैः स्वकुसुमैः, [एतेन च निवृत्ततर्पणैः तैः अधिगतद्रव्याणि देवसात्
अतिथिसाञ्च नियतं क्रियन्ते, इति प्रतीयते] । गोदावरीम् अर्चन्ति पूजयन्ति,
मादृत्यबुद्धेति भावः । [अर्चन्तीति भ्यादिगणौयार्चधातोः प्रथोगः । एतैः सर्वैः
श्रौतक्रियानिरतानां गृहमेधिनां माध्यन्दिनहस्तं ध्वन्यते । अत्र कुसुमपतनस्य
गोदावरीपूजनत्वेन सम्भावनात्, तदाचकशब्दाभावाच्च प्रतीयमानोपेक्षाऽलङ्कारः ।
स च स्वभावोक्त्या सङ्कीर्यते । इत्यनुप्रासश्च शब्दालङ्कारः] । हस्तं शार्दूल-
विक्रीडितम् ॥ ८ ॥

(ज) विष्कम्भकः इति ।—वर्णितानां भूतानां वर्णनीयानाञ्च भाविनामित्यर्थः,
कथानामंशतः संक्षेपतश्च निर्देशो विष्कम्भः, स च अङ्गादौ प्रयोज्यः । तथाहि,—“हस्त-
वर्त्तित्यमाणानां कथांशानां निर्दर्शकः । संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्गस्य दर्शितः ॥”
इति । अयन्तु गृह्यः, मध्यमाभ्यां पाचाभ्यामासेधी-वारुणीरूपाभ्यां प्रयोजितत्वात् । तथा

ततः प्रविशति पुष्पकस्थः सदयीयतखड्गो (ऋ) रामभद्रः ।

रामः । रे हस्त दक्षिण ! मृतस्य शिशोर्द्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।

चोक्तं,—“मध्येन मध्यमाभ्यां वा पावाभ्यां सम्प्रयोजितः । शूद्रः स्यात् स तु सङ्कीर्णो
नीचमध्यमकल्पितः ॥” इति च साहित्यदर्पणे । तथा चात्र सीताविवासनं, कुश-
लबोत्पत्तिः, भगवतः वाञ्छीकैः सविधे च तेषां समर्पणं यथाविधि शिञ्चा चेत्याद्यतीत-
विषयाणामुपस्थापनम् ; अपि च शम्बूकहृन्नाय दण्डकारण्यमभितः भगवतः राघवस्य
पर्यटनं हयमेधस्यैवाद्यीजनस्य इत्यादीनां वर्तिष्यमाणविषयाणाञ्च निर्देशः वेदितव्यः ।
[केचित्तु, चूलिका नाम अर्थोपचेपकोऽयमिति वदन्ति ; नेपथ्यस्थितया वनदेवतया
वासन्या आवेष्ट्याः प्रवेशस्य सूचितत्वात् । तत्तु न सम्यक्, अर्थोपचेपकेषु पञ्चसु एकत्वं
चूलिका-विष्कम्भकयोर्द्वयोरेवार्थोपचेपकयोरवस्थानासम्भवात् । यद्यपि महावीरचरितं
“भी भी वैमानिकाः ! प्रवर्त्यन्तां प्रवर्त्यन्तां मङ्गलानि,—कृशाश्रान्तेवासी जयति
भगवान् कौशिकमुनिः” इत्यादौ एकत्रैव द्वयोरेव समावेशः दृश्यते, तथापि तत्र
नेपथ्यपावाणि इन्द्रादिदेवाः, विष्कम्भकपात्रे च शूर्पणखा-मातृवन्तौ इति पात्रभेदो
दृश्यते, अत्र तु तथाऽभावादित्यवधेयम्] ।

(ऋ) तत इति ।—पुष्पकस्थः,—पुष्पकविमानाच्छूद्रः । सदयं सकृपमुद्यतः
शूद्रकवधार्थम् उत्तोलितः खड्गः कृपाणः यिन, तथाविधः, करुणामयत्वेन वर्णधर्म्याचार-
मुल्लङ्घयतः अपराधिनः अपि शम्बूकस्य उपरि कृपाणनिपातने सदयत्वं वेदितव्यम् ।—

[“विभ्यो युगेभ्यस्त्रीन् वर्णान् धर्मस्य परिनिष्ठितः ।

न शूद्रो लभते धर्मे युगतस्तु नरर्षभ ! ॥

डीनवर्णो नृपश्रेष्ठ ! तप्यते सुमहत् तपः ।

भविष्यच्छूद्रश्रीणां हि तपस्ययां कलौ युगे ।

* * * *

स त्वं पुरुषशार्दूल ! मार्गस्य विषयं स्वकम् ।

दुष्कृतं यत्र पश्येथास्तत्र यत्नं समाचर ॥

एवं धर्मविद्वद्भिश्च नृणाञ्चायुर्विवर्द्धनम् ।

भविष्यति नरश्रेष्ठ ! दालस्यास्य च जीवितम् ॥”

रामस्य गात्रमसि, दुर्वह्गर्भखिन्न-

सीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते ? ॥ १० ॥

इत्यादि नारदवचनमाकर्ण्य दिनकरकुलेन्दुः भगवान् भार्गवविजिता वृषल-
तपस्विनः शम्भूकस्य वधायोद्यममकरोत् प्रसादञ्च कृतवान् । हारीतस्तु तपश्चरणे शद्-
स्यानाधिकारमावेदयन् पापमेव भवति इत्यभिधत्ते ; तथा हि,—

“अग्निहोत्रं तपः सत्त्वं वेदानाञ्चानुपालनम् ।

आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते ॥

इष्टापूर्त्तो हिजातीनां धर्मः सामान्य इष्यते ।

अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्त्तधर्मे न वैदिके ॥” इति ।

तथा चात्राधिकारविरहात् तदनुतिष्ठतः अपराधः अस्यैव, स तु न प्राणदण्ड-
प्रयोजकः ; सत्यप्ययं, नारदवाक्यात् विप्रबालस्य चोच्चैवनाय भगवानित्यं विदधे इति
सम्यग् । तथा च मनुः,—

“न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति ।

नास्याधिकारी धर्मेऽस्ति न धर्मात् प्रतिषेधनम् ॥” इति] ।

अयेदानीं दण्डकारण्यमागतस्य रामभद्रस्य तपस्यन्तं निरपराधमपि अनयकारिणं
शूद्रकं जिघांसितुं प्राक् घृष्टा प्रवृत्ता, तस्य तु दण्डस्य द्विजशिरोः जीवनायमाहितत्वेन
कथञ्चित् अगर्हणीयत्वेऽपि अनपराधदण्डविधातस्य नृपाणान् अयश्स्कारत्वेन, वराकौं
सीतां विवासयतः अकृपस्यात्मनः नास्ति तत्र कापि व्यपेक्षेति उपवर्णयितुमाह, रे
इति ।—रे इक्ष ! दक्षिण ! रे अपसव्य इक्ष ! [रामावयवत्वेन श्रेष्ठत्वेऽपि तपस्विहृन्-
नापराधं प्रवृत्तत्वेन अतीव निष्कारणत्वख्यापनाय रे इति नीचसम्बन्धनपदमुपायम्]
मृतस्य अकाले कालेन वैवस्वतचर्यं नीतस्य ; तथा च रामायणे उत्तरकाण्डम्—

“ततः कतिपयाहःसु वृद्धी जानपदो द्विजः ।

मृतं बालमुपादाय राजहारमुपागमत् ॥

* * * *

अप्राप्तयौवनं बालं पञ्चवर्षसहस्रकम् ।

अकाले कालमापन्नं मम दुःखाय पुत्रक ! ॥

* * * *

नेष्टुं दृष्टपूर्वं मे मृतं वा घोरदर्शनम् ।

मृत्युप्राप्तकालानां रामस्य विषये ह्ययम् ॥” इति ।

[अथ कथञ्चित् प्रहस्य (ज)] । कृतं रामसदृशं कर्म, अपि जीवेत्
स ब्राह्मणशिशुः ? (ट)

द्विजस्य शिशोः विप्रबालस्य, जीवातवे प्रत्युज्जीवनाय (“जीवातुरस्त्रियां भक्ष्ये जीविते जीवनीषधे” इति मेदिनी) । शूद्रमुनौ वृषलतापसे तद्वधायेत्यर्थः, कृपाणं खड्गं विस्तृज्य मुञ्च तदुपरि पातयेत्यर्थः । अनपराधस्य तपस्विनः विश्वसने कथं हि जगति करुणामयेतिख्यातस्यापि उपलोपमङ्गद इव ते करुणा मोदति ? इत्याशङ्क्यामाह, रामस्येति ।—दुर्वहः प्रवृद्धत्वात् दुःखिन वीढुं शक्यः यो गर्भः तेन खिल्ना क्लिष्टा तथा विधा या सीता तस्याः विवासनपटोः निर्वासनसमर्थस्य, रामस्य अकरुणरसस्येत्यर्थः, [अत्र रामपदम् अकरुणत्वकृपाध्यात्मरसङ्गमितं, सर्व्वलीकरमणत्वेन करुणामयराम-पदस्य अकरुणरामपरत्वेन मुख्यार्थस्य स्वविशेषकृपाध्यात्मरसङ्गमितत्वादर्थान्तरसङ्ग-मितवाच्यो ध्वनिः, इत्यवधातव्यम् । अकरुणत्वातिशय्यच्चात्र व्यङ्ग्यम्] गात्रम् अङ्गम् असि भवसि, ते तव करुणा दया कुतः ? अतिकठिनस्य कठोरगर्भभाराख-सायाः सीतायाः विवासनपटुत्वेन निर्घृणस्य, अतिभीभत्सकर्मकृतः रामस्याङ्गत्वात् त्वयि करुणा न सम्भाव्यते एवेति भावः । तर्हि कथमिदानीं शूद्रतापसवधाय अथवा शङ्कसे ? इति शङ्कासन्दर्भायः । रामस्य गात्रत्वात् तव किमपि अकृतं नास्ति इति सखिदोक्तिः इत्यवधेयम् । [अत्र करुणाभावं प्रति सीताविवासनपटुत्वस्य हेतुत्वोक्तेः पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, अर्थापत्तिर्येत्यनयोः सङ्करः । अपि चात्र “रामस्य गात्रमसि” इति वचनमनुपयुक्तं सत् रामस्येत्यनेन स्वस्यात्यन्तनिष्करुणत्वं गर्भो-करोति । तच्च “दुर्वहगर्भखिलसौताविवासनपटोः” इति वाक्यात् प्राचीनमतेन विध्य-लङ्कारः । तथाच—“सिद्धस्यैव विधानं यत्तदाहुर्विध्यलङ्कृतिम्” । यथा—“पञ्चमोदकने काले कीकिलः कीकिलो भवेत् ॥” इति] । वसन्ततिलकं वृषम् ॥ १० ॥

(ज) कथञ्चिदिति ।—दयासमुद्रस्य रामभद्रस्य तदानीम् अनपराधस्य शम्भूकस्याधोमुखस्य यौवायां कृपाणचेपणे सुमङ्गत् कष्टमापतितं, सत्यप्येवं द्विज-शिशोरुज्जीवनार्थमवैतदध्यवसितं वेदितव्यम् । सख्यं हि भवति एवं सामान्य-पुरुषस्य, का कथा कृपावतारस्य ? कथञ्चित्—दयार्द्रचित्ततया अतिकष्टनेत्यर्थः ;—“दूराद्गानं यधी युद्धम्” इत्यादि वचनेन रङ्गमध्ये वधप्रदर्शननिषेधात् वा “कथञ्चित्” इत्युक्तं कविना ।

(ट) रायसदृशमिति ।—अहं यादृशः क्रूरसादृशं क्रूरं कर्म कृतवानित्यर्थः, न तु पितुः सदृशमिति भावः । [पिता हि पुरा स्वगयार्थं वनं प्रयातः अमात् अन्धक-

दिव्यपुरुषः । [प्रविष्टः] । (ठ) जयति जयति देवः । (ड)—

दत्ताभये त्वयि यमादपि दण्डधारे

सञ्जीवितः शिशुरयं, मम चेयमृद्धिः ।

मुनेः बालस्य वधमकरोत्, “पितुः शतगुणं पुत्रः” इति न्यायाच्चाहं पितुः मङ्गनीयगुण-
सङ्घातं परिहृत्य दीवेषु एव वित्तः अभवमिति, रामस्य स्त्रीपालाभः व्यन्यते, येन हि
पुरा बराको सीता अनायासेनैव विहृष्टा, तस्यातीव कृशंसस्य तपस्विनः शम्भूकस्य
प्रतिघातनं समुचितमेव उभयोन्तुल्यरूपत्वादित्याशयः । एषा हि अरुन्तुदीप्तिः रामस्य ।
अपीत्यादि ।—अपिरत अवधारणे । इदानीं स बालको निश्चितं जीवितवान् इति
भावः । अथवा सम्भावनायाम् अपिः । तेन यदि न जीवति तदा तथेदं कृत्याकर्ष्य
इत्याशङ्कावचनमेतत् । पावकवचसा सीतायाः पवित्रत्वनिश्चय इव देववाक्या
शिशुजीवनस्य निश्चितत्वेऽपि मङ्गाय्यात् विसदृशघटनसम्भवात् इति भावः ।

(ठ) दिव्यपुरुष इति ।—शम्भूकशरीरं विहाय देवत्वमधिगत्य स्वर्गीयवपुषा
विराजमानः इत्यर्थः । भगवदवतारस्य रामभद्रस्य हस्तन तादृशनिर्माणं साम्प्रत्यक्ष
अधिगतस्य शम्भूकस्य नश्वरपार्थिवशरीरनाशात् मनोहरदिव्यवपुषोऽवामिः, न तु
तपस्यर्थीत्यवधेयम् ।

(ड) देवः,—भगवान्, जयति—सर्वोत्कर्षेण वर्त्तताम् । [सर्वोत्कर्षवाचकस्य
जयशब्दस्य अत्यादरं द्योतयितुं कृपात् वीक्षायां त्रिवचनम्] ।

सत्यपि स्वस्य शिरश्छेदरूपनिकारे, तस्य तु हिजशिशीः प्रत्युज्जीवनफलकत्वेन
आत्मनश्चापि उत्सर्षाधायकत्वेन, भगवत्कृतनिघनमपि मङ्गीदकं भवतीति प्रतिपाद-
यितुं शूद्रकस्याऽनपराधस्य हननात् अशं दुःखितं रामभद्रं विजयनादेन प्रसूति,
दत्तेति ।—यमात् कृतान्तादपि, दत्तम् अभयं येन तस्मिन् दत्ताभये (नारायणरूपत्वात्
यमलोकादानीय ब्राह्मणशिशीः पुनरुज्जीवनात् यमादभयदातृत्वं सिद्धम्) यमशासितुः
रावणस्य शासनात् वा, यमभयनिवारके इत्यर्थः, सत्यस्य शिशीः सञ्जीवनात्
मम चीह्वारात् त्वं यमादपि परित्राणे खम इति वा भावः । कुतो यमादप्य-
भयप्रदत्वम् ? इति, तद्दर्शयति,—त्वयि, दण्डं धारयति शासनं विदधातीति [अण्,
अण् वा, णिचो लुक्] तथोक्ते सति, मदीयशिरश्छेदरूपं शासनं कुर्वति सति, अयं
शिशुर्ब्राह्मणपुत्रः सञ्जीवितः प्रत्यागतप्राणः, [दिव्यवपुषांभात् योगसन्निकर्षेण हिज-
शिशीः प्रत्यञ्जीकरणात् “अयम्” इति प्रत्यक्षनिर्देश इत्यवधेयम् ; तदुक्तम्—

शम्बूक एष शिरसा चरणौ नतस्ते,

सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति ॥ ११ ॥

रामः । इयमपि प्रियं नः, तदनुभूयतामुग्रस्य तपसः परि-
पाकः । (ठ) —

“इदमनु सन्निकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदी रूपम्” इति] मम च तपस्या-
कारिणः शूद्रस्य, परधर्मस्वीकारात् पापस्येत्यर्थः, इयम् ऋद्धिः समुन्नतिः दिव्यवपुः-
प्राप्तिः इत्यर्थः, [यस्मिन् एव काले भगवता अयं दण्डी विहितः, तदैव सृत-
बालकस्य मम चेदं दशाननं जातमिति भावविहितसप्तम्या सूच्यते] । ननु कस्यम् ?
इत्याशयेनाह, एषः इति । — एषः एवं देवत्वप्राप्तिहेतुकत्वादुपकृत इत्यर्थः, शम्बूकीऽयं
शिरसा ते तव चरणौ नतः नमस्यति, [नमतेः वर्तमाने कर्तरि क्तः] । ननु नाहं
ते उपकारी, प्रत्युत संहारकत्वादपकारक एव, तत् कुतः अप्रियकारिणि एवं विनयः
क्रियते ? इत्यर्थान्तरन्यासेन विशदीकरोति, सदिति । — सत्सङ्गजानि साधुसंसर्ग-
जातानि, निधनान्यपि मरणान्यपि, तारयन्ति संसारान्धेरिति शेषः, संहारकारणानि
भवन्ति इति सङ्केपः, — “समुन्नयन् भूतिमनार्यसङ्गमात् वरं विरोधोऽपि समं
महात्मभिः” इत्यादिदर्शनात् । सत्यवचनसंसर्गकृतं सर्वमेव कर्म हिताय भवतीत्यङ्गी-
कृत्यसंसर्गमाहात्म्यम् ! इति तु सन्दर्भतात्पर्यम् । [अत्र दण्डरूपात् कारणात्
“कारणगुणा हि कार्यगुणमारभन्ते” इति न्यायात्, तद्विरुद्धस्य सम्यग्प्राप्तिकपस्य
कार्यस्योत्पाददर्शनात्, हेतुविरुद्धकार्योत्पत्तिकपौ विषमालङ्कारः, तस्य च द्वितीयाहं-
नतेन सामान्येन प्रथमाहंगतस्य विशेषार्थस्य सापेक्षतिलकरणात् सामान्येन विशेष-
समर्थनकपोऽर्थान्तरन्यासः, अनर्थोपाहाङ्गिभावतया संस्थितः सङ्करः] । वसन्ततिलकं
उक्तम् ॥ ११ ॥

(ठ) इयमिति । — एकं द्विजपुत्रप्रत्युज्जीवनमपरञ्च तव दिव्यदेहावाप्तिरिति ।
यदि हि पुनः द्विजशिशोर्वज्जीवनार्थमेव शम्बूकबधोद्यमात् तदुज्जीवनमेव मुख्य-
मांसीत्, अन्यत्र गीबं, तथापि, शम्बूकस्य दिव्यदेहावाप्तिः भगवतः रामस्य निरति-
शयानन्ददायिका अभूत्, परिणामभूदयदर्शनात् सतां साङ्गजिकहर्षोदयदर्शनाच्च ।
उग्रस्य तपसः, — यतीव दुष्करस्य तपसरचस्य, परिपाकः, — परिणामः फलसिद्धिः
दिव्यवपुर्धनितिकपेत्यर्थः । अनुभूयतां — मुन्यतां, प्राप्यतामित्यर्थः ।

यत्रानन्दाद्य, मोदाद्य, यत्र पुण्याद्य सम्पदः ।

वैराजा नाम ते लोकास्तैजसाः सन्तु ते ध्रुवाः ॥ १२ ॥

शङ्कः । युष्मत्पादप्रसादोपाय एष महिमा, किमत्र तपसः
फलम्, अथवा महदुपकृतं तपसा ; (ण) —

अन्वेष्टव्यो यदसि भुवने भूतनाथः शरण्यो

मामन्विष्यन्नहं वृषलकं योजनानां शतानि ।

भगवतः रामभद्रस्य वृत्तात् शिरस्त्रे द्रुपं दक्षमधिगतस्य तपस्यतः शूद्रकस्य किं
फलमासीत् ? तदेव विवृणोति, यत्रेति । — यत्र येषु लोकेषु आनन्दाः, प्रियसन्दर्शन-
जनितानि सुखानि, आत्मसाक्षात्काराज्जायमानाः दुःखासन्निधाः सुखसमुदायाः का,
यत्र च मोदाद्य स्वाभिलाषमाप्नोतप्रियवस्तुलाभजन्माः इषां दिव्यविषयीष-
भोगजनिताः वृत्तयश्च, अपि च, यत्र पुण्याः पवित्राः अकल्मषा इत्यर्थः, सम्पत्,
अणिमादिविभूतयः, [“पुण्याभिसम्भवाः” इति पाठि—पुण्यात् तपस्याद्युत्पात्
सम्भवः उत्पत्तिः येषाम् । इति आनन्दादेः विशेषणम्] । विराजो ब्रह्मण इमे ते
वैराजा नाम ते तैजसाः तैजोमया नित्यालोकसम्पन्ना इत्यर्थः, लोकाः ब्रह्मलोका
इति यावत्, ते तत्र सन्त्ये, ध्रुवाः सुचिरभोगाय सन्तु भवन्तु ; एवञ्चूतं ते तपसः
फलमस्त्विति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १२ ॥

(ण) युष्मत्पादेत्यादि । — युष्मत्पादानां भगवत्शरणानामित्यर्थः, यः प्रसादः
अनुग्रहस्तत्पादोपायः आगमी यस्य ; यद्वा, — स एव उपायः प्रातिहारं कारणं वा यस्य
तथोक्त एष महिमा माहात्म्यं वैराजलोकप्राप्तिरूपं दिव्यदेहावाप्तादिरूपञ्च, — “धातुः
प्रसादान्नहिमानमौदृशम्” इति श्रुतेः । अत्र—एतादृशसिद्धिर्लाभविषये, तपसः
फलं किम् ? (काकूतिः) न किञ्चिदित्यर्थः । इयमचिन्तनीया पुण्यलोकावाप्तिः तवानु-
ग्रहादेव भूता, न तु तपसः इति भावः । अथवेति । — पश्चान्तरे । तपस एवेतत् फलं,
कुतः ? — यद्देवदुर्लभं भवद्दर्शनेन भवाब्धिसन्तारकेषु मे ईदृशः महीपकारः कृतः ;
तपसां विना भगवत्साक्षात्कारस्य असम्भवात् इति भावः ।

किञ्चिद्वि तपसा उपकृतं, तदेव सप्रशयं विशिष्य विवृणोति, अन्वेष्टव्य इति । —
भुवने मिलीक्यां, भूतानां प्राणिनां नाथः पतिः, अत एव शरण्ये रक्षणे साधुः शरण्यः
त्वं दुःखवृत्तात् संसारात् निवृत्ततर्पैरपि नियतमाश्रयणीय इत्यर्थः । (“शरण्यं
रक्षणे गृहे” इति वैजयन्ती) । भवान् एव अन्वेष्टव्यः सततं हि श्रवणमनननिदिध्या-
सनादिभिः योगिभिरपि नितरां साक्षात्करणीयः असि भवसि ; मातृवत्प्रेम

क्रान्त्वा प्राप्तः स इह तपसां सम्प्रसादोऽन्यथा चेत्

क्षाऽयोध्यायाः पुनरुपगमो दण्डकायां वने वः ? ॥१३॥

रामः । किं नाम दण्डकेयम् ? [सर्वतोऽवलोक्य] आम् ; (त) —

स्निग्धश्यामाः क्वचिदपरतो भीषणाभोगरूक्षाः •

स्थाने स्थाने सुखरककुभो भाङ्गृतैर्निर्भराणाम् ।

साक्षान्नायथ एव भवानिति भावः । हवलकं यद्राधनम्, [कुत्सायां कन्, स्वधर्मं
यन्मूवाक्यं विहाय परधर्मस्य स्वतन्त्रतपस्वरणरूपस्यानुष्ठानात् हवलकत्वेन निर्देशः] ।
मार्गविष्यन्—मृग्यन्, योजनानां शतानि, [दण्डक्षाऽयोध्यायोः दूरत्वेयत्तानिर्णय-
कत्वेऽपि शतयोजनविप्रकर्षावस्थायित्वमनयोः कथं संकुच्छते ? इति तु न शङ्कनीयं,
“पृथिव्यां तप्यते तपः” ईदृशीमशरीरिणीं वाचमाकर्ण्य भगवतः शतयोजन-
मितायाः भुवः पर्यटनादिति ध्येयम् ।] क्रान्त्वा अतिक्रम्य, इह अस्मिन् प्रदेशे
दण्डकायां, यत् प्राप्नोऽसि आगताऽसि, स तपसां तपोनिमित्तक इत्यर्थः, सम्प्रसादः
अनुग्रहः परिपाकः इति यावत्, अन्यथा चेत् तस्मै यदि स्यादित्यर्थः, वो युष्माक-
मन्वेष्टयानामित्यर्थः, अयोध्यायाः शतयोजनदूरवर्त्तिन्याः इति भावः, दण्डकायां वने
दण्डकारण्यं पुनरुपगमः रावणादिवधानन्तरं पुनरागमनं क्व ? कुतः ? न सम्भवेद्वे-
त्यर्थः [विवक्षातः सार्वविभक्तिकः अच्प्रत्ययः क्तादेशश्च] । अत्यन्तासम्भवितमेतदित्यर्थः ;
अतस्तपस एवैतत् फलं यदन्वेष्टव्योऽपि भवान् मदीयतपसैव इह प्राप्तः इति भावः ।
यद्यहं तपो नाचरिष्यं तदा कथमपि भवान् इयद्दूरवर्त्तिन्यां दण्डकायां नागमिष्य-
दिति तात्पर्यम् । [अत्र भगवति रामभद्रे एकस्मिन् वस्तुनि जगज्जगान्वेष्टव्यत्व-
हवलकाऽन्वेषकत्वरूपविरुद्धवर्गयोः एकतात्यन्तमसम्भवतीः समावेशात्, विक्रमयोः
संघटनारूपः विपरीतलङ्कारः ; अपि च वधार्थं भगवदागमनस्य वधीहृत्प्रकस्य
तपःफलभूततयाऽध्यवसितत्वात्, भेदेऽभेदाध्यवसानरूपाऽतिशयोक्तिः ; अपि च चतुर्थ-
पादस्य पादत्रयवाक्याणां हेतुत्वंनाभिधानात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । इत्येषा-
मङ्गार्ङ्गिभावात् सङ्करः] । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । लक्षणादिकन्तूकं प्राक् ॥ १३ ॥

(त) आमिति ।—अनुभूतस्यापि अत्रिविधतस्य द्रव्यस्य चिह्नदर्शनादिना
अत् पररणं तत्प्रतिपादकमिदम् अन्यथम् ; निश्चयेऽपि,—(“आम् ज्ञाननिश्चयश्रुत्योः”
इति उभयत्र मेदिनी) ।

अपेदानो पूर्वपरिचितां दण्डकारण्यभूमायसम्यदं विशिष्योपवर्णयितुमारभते,
स्निग्धति ।—क्वचित् कुत्रचित् दिशि प्रदेशे वा, स्निग्धश्यामाः,—स्निग्धाः मल्लकाः

एते तीर्थान्त्रमगिरिसरिहत्तकान्तारमित्राः

संहृश्यन्ते परिचितभुवो दण्डकारण्यभागाः ॥ १४ ॥

शङ्कः । दण्डकैवेयम्, अत्र किल पूर्व्वं निवसता देदेन,—

चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भौमकर्म्मणाम् ।

त्रयस्र दूषणखरत्रिमूर्धानो रणे हताः ॥ १५ ॥

नयनप्रीतिकराः सौम्यदर्शनतया इत्यर्थः, तथा श्यामाः श्यामवर्णाः कौमलतनु-
लतादिकसलयानां सहावादित्यर्थः, अपरतः अन्यसां दिशि प्रदेशे वा भोषणी यः
आभोगः पूर्यता, असौमविलार इति यावत्, तेन कृत्वाः अस्मिन्तया नयन-
क्लान्तिकराः, तनुलतिकदादिभिः कौश्लिदपि सत्त्वैव विरहिततया प्रथमदर्शनेन नितरां
मानसोन्माद्यकाः इति भावः । तथा स्थाने स्थाने यत्र कुत्रचित्, निर्भराणां शैलादधः-
पतितानां वारिप्रवाहाणां (“वारिप्रवाहो निर्भरी भरः” इत्यमरः) । आकृतेः अव्यक्त-
शब्दविशेषैः मुखरककुभः मुखराः ध्वनिताः ककुभः दिशो यासु तथोक्ताः, (“दिशन्त
ककुभः काष्ठा आशय इरित्य ताः” इत्यमरः) । तीर्थेत्यादि ।—तथा तीर्थानि
अपि युष्टजलादिसंयुक्तस्थानानि, तथा चोक्तम्,—“प्रभावादहुताहुमः सलिलस्य च
तेजसाम् । परिग्रहान्मुनीनाञ्च देशानां तीर्थता च्युता ॥” इति । आश्रमाः मुनीनां
निवासाः, निरयः पर्व्वताः, सरिती नद्यः, गर्गाः कन्द्यैः, खातानि अवटाः वा, तथा
हि—“धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्थासां न विद्यते । न ता नदीशब्दधरा गर्गास्ताः परि-
कीर्त्तिताः ॥” इति । [“गर्ग” इत्यत्र “गर्भ” इति कश्चित् पाठः, तदर्थस्तु ताः गर्भे
अभ्यन्तरे येषां तथाविधाः] तैः परिशीलिता इत्यर्थः, ये कान्ताराः दुर्गमवर्त्मानि,
(“महारण्ये दुर्गेपथे कान्तारः पुत्रपुंसकम्” इत्यमरः) तैर्मित्रा मिश्रिताः, युक्ता
इति यावत्, परिचितभुवः, परिचिताः अनुभूतपूर्वा सुवः स्थानानि येषां तथोक्ताः,
एते सन्मुखस्था इत्यर्थः, दण्डकारण्यभागाः, दण्डकारण्यस्य भागाः अंशः प्रदेशा
इत्यर्थः, संहृश्यन्ते विलीक्यन्ते, मयेति शेषः । [अत्र स्वभावोक्तवल्कारः । भयानकी
रसस्य, भोषणभोगकृत्वाः भूभागाः आलम्बनविभावाः, मुखरककुभां धीरतर-
आकृतयथोद्दीपनविभावाः, गङ्गदस्वरभाषणदिक्प्रेक्षणादयः अनुभावाः, आवेगमोह-
देव्यादयश्च व्यभिचारिणः, एतैरभिव्यक्ता सङ्घटयमात्रसंवेद्या भीतिः भयानकरसतां
भजते] । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १४ ॥

दण्डकायाः सहेजकानां घोररूपाणां रक्षसां विनाशान् अत्र जनस्थाने सर्व्वेषां
स्वच्छन्दप्रचारः भगवता विहितः इत्यावेदयति, चतुर्हंशति ।—पुरा वनवासोऽवसरे

येन सिद्धचेष्टेऽस्मिन् जनस्थाने मादृशानामपि भौरुजान-
पदानामकुतोभयः सञ्चारो जातः । (घ)

रामः । न केवलं दण्डकीयं, जनस्थानमपि ॥ (द)

(अत्र निवसता देवेन इत्यध्याहार्यम्) भीममतीव क्रूरं कर्षं प्राचिर्हंसनरूपं येषां तथाविधानां, रक्षसां राक्षसानां, [सम्बन्धे षष्ठी] चतुर्दशसङ्ख्यासि चतुर्दशगुणितानि सङ्ख्यासि, तेषामधिनायकभूताः दूषणखरत्रिमूर्द्धाः इति त्रयश्च, रणे इताः विनाशिताः । (रामस्य श्रौत्यातिशयप्रकटनार्थं “रणे” इति पदप्रयोगः ।) [समासान्त-विधेरनित्यत्वात् “त्रिमूर्द्धाः” इत्यत्र “द्वित्रिभ्यां षो मुहुः” (५।४।११५ पा०) इति न समासान्तः षः । अत एवात्र न च्युतसंस्कारता दीर्घः इति कैचित् । कैचित् तु तमेव दीर्घं मत्वा कथयन्ति तदुद्धारप्रकारं,—“त्रयश्च दूषणखरत्रिमूर्द्धाः समरं इताः” इति पाठं परिकल्प्य, यदि पुनः, “.....त्रिमूर्द्धा, नः” इति क्लृप्तः स्यात्, तदा नः अस्माकं, रणे भवत्कृतसमरं इत्यर्थः, इत्यभिप्रेत्य व्याख्यातवन्तः, एके तु “नी” किम् ? इति काकथंयीजनया सिद्धान्तानुभवसगौरवप्रत्याभिज्ञापनं समाद्विधत्ते ; अदा न भवति प्राप्तदीर्घस्यर्थः इति ध्येयम्] । पथ्यावक्तुं वृत्तम् ॥ १५ ॥

(घ) येनेति ।—येन—खरदूषणादिराक्षसनिधनेनेत्यर्थः । सिद्धान्तान् अस्मिन्मादिसिद्धिमतां मुनीनां देवयोनिविग्रंषाणां वा (“पिशाचो गुह्यकः सिद्धः भूतोऽभी देवधीनयः” इत्यमरः) । चेन्नं स्थानं तस्मिन् । भौरुजानपदानां—भौरुबी भय-श्रीलाः ये जानपदाः जनपदवासिनः तेषाम् । [“भौरुजनानाम्” इत्यपि पाठः दृश्यते, तस्य तथैवायं ।] अकुतोभयः,—नास्ति कुतोऽपि कारणात् भयं यस्मिन् सः । [“मयूरव्यंसकादयश्च” (२।१।७२ पा०) इति निपातनात् समासः] ।

(द) न केवलमित्यादि ।—अस्ति हि विन्ध्यशैलपादाददूरस्थितायाः दण्डकायाः उपान्ते महारण्यं जनस्थानं, तत्र पुरा भगवान् सीतया सौमित्रिणा च सह साम्राज्योपभोगं सुखमपि तृणाय मत्वा कियन्तं कालं गिनाय, तत् सर्वमधुना च्युतिपथमुदीयमानं समिद्धाग्निशिखानिभं निर्व्वसितायाः सीतायाः खरणात् जीव-जीवनपरिहाराच्च शुक्लेत्यनप्रायं रघुमणेः चेतः निर्दहति स्म । एष हि सन्दर्भसारः । दण्डकायाः दर्शनस्य अशं दुःखाकरत्वेन सा एव पुरा दुर्दशा आसीत्, इदानीन्तु हतदेवस्य मे कर्षविपर्य्यासान् ततोऽप्यधिकतरं दुःखस्थानमासादितम् इत्यपि-ज्ञादायं । [“दण्डकैव” इति पाठे—एवमशब्दोऽवधारणार्थकः] ।

शम्भूतः । वाढम् । एतानि खलु सर्वभूतलोमहर्षणानि
उन्मत्तचण्डश्वापदकुलसङ्कुलगिरिगह्वराणि जनस्थानपर्यन्तानि
दीर्घारण्यानि दक्षिणां दिशमभिवर्त्तन्ते । (ध)

तथाहि—

निष्कृजस्तिमिताः क्वचित्, क्वचिदपि प्रोञ्चण्डसखस्वनाः,
स्वेच्छासुप्तगभीरभोगभुजगश्वासप्रदीप्ताम्नयः ।

(ध) वाढमिति ।—स्त्रीकारसूचकमव्ययमेतत् । (“भृशप्रतिश्रयीर्वाढम्”
इत्यमरः) “ओम् एवम्” इत्यादिवत् । सर्वभूतेत्यादि ।—सर्वेषां भूतानां प्राणिनां
लोमानि हर्षयन्तीति लोमहर्षणानि, येषु दृष्टेषु प्रभूतेन भयेनाभिभूतानां सर्वेषामेव
जीवानां रोमाश्चो जायते इति भावः, भीतिप्रदानं इत्यर्थः । उन्मत्ततेत्यादि ।—
उन्मत्तानां क्षिप्तानाम् अत एव चण्डानामुत्तिकोपनानां श्वापदानां [शुनः पदानीव
पदानि येषां तथाभूतानाम्] हिंस्रपशूनां कुलानि सजातीयसमुदाः तैः सङ्कुला
आकौशाः, (“सङ्कीर्णः सङ्कुलाकीर्ण” इत्यमरः) गिरिगह्वरा येषां तानि तथो-
क्तानि । जनस्थानेत्यादि ।—जनस्थानं पर्यन्तः सोमा येषु तानि तथोक्तानि, जन-
स्थानस्य सोमाकपतया अवस्थितानीत्यर्थः । दीर्घारण्यानि—अत्यायतानि महावनानि ।
दक्षिणां दिशमभिवर्त्तन्ते—अवाचीं दिशं व्याप्य तिष्ठन्तीत्यर्थः, दक्षिणदिग्विस्तृणित-
त्वात् नेषामतीव दीर्घत्वमिति भावः ।

अथेदानीं जनस्थानस्य गभीरत्वं भीषत्वञ्च प्रतिपादयितुं तत्स्थानतत्कवीटरहस्यानां
कलकलप्रियाणां बिह्वानामपि हिंस्रकेभ्यः भव्यात् निःशब्दावस्थानं परिभ्रमणप्रियाणां
सञ्चारवर्जनञ्च सूचयति, निष्कृजति ।—क्वचित् कुक्वचित् प्रदेशे जनस्थानस्येत्यर्थः,
निष्कृजं कूजनस्याभावः [नञर्थेऽव्ययीभावः] तेन क्षमिताः निःशब्दाः, हिंस्रकाणां
भयात् स्वभावसुलभं कलकलमपि विमुच्य यच्च तिर्य्यञ्चः मूकाः सन्तः नियतमासने,
क्ता कथा अन्येषामित्यर्थः ; यद्वा,—निः नास्ति कूजः कूजनम् अव्यक्तमधुरध्वनिः
येषां तथाभूताः, अत एव क्षमिताः निःशब्दाः हिंस्रकसञ्चारदर्शनादिति भावः, [इति
विशेषणसमाप्तः । एतेन सिंहव्याघ्रादिश्वापदसञ्चारी ज्ञेयते] । क्वचिदपि, प्रोञ्चण्डा
आनिवासाभात् रौद्रतराः सत्त्वानां सिंहव्याघ्रप्रमुखाणां श्वापदानां स्वनाः शब्दा यासु
तासथीक्ताः, श्वापदघोरगर्जनैः प्रतिध्वनिताः इत्यर्थः । क्वचिच्च, स्वेच्छया सुप्तासथा
गभीरा अपरिमिता भोगाः शरीराणि येषां ते तथोक्ताः (“भोगः सुखे, धने चादिः
शरीरकञ्चरीरपि” इति विश्वः) [“भोग” इत्यत्र क्वचित् “वीर” इति पाठः—तदर्थश्च

सीमानः प्रदरोदरेषु विलसत्स्वल्पाभसो यास्वयं
दृश्यन्तिः प्रतिसूर्यकौरजगरस्नेदद्रवः पीयते ॥ १६ ॥

सुगमः । क्वचिच्च “घोष” इति पाठः दृश्यते । तत्र—गभीरः घोषः शब्दो येषां ते
इति भुजगविशेषणम्] ये भुजगा अजगराः, तेषां आसैर्विषमयंत्रित्यर्थः, प्रदीप्ताः
प्रज्वलिता अप्रग्र्या दावानलाः यासु तासद्योक्ताः ; यत्र हि यथेच्छं प्रगाढं निद्रितानां
भीषणवपुषाम् अजगरव्यालानां गभीरघोषाः आसमाकृताः कुर्वन्ति पादपसङ्घ-
जनितानां दावानलानां समेधकाः भवन्ति । तथा प्रदराणां गर्तानां भूविदाराणां
(“फाट” इति भाषा) विदीर्णभूखण्डानामित्यर्थः, (“प्रदरो रोगभेदं स्यात् विदारे
शरभङ्गयोः” इति मेदिनी, “प्रदरं स्त्रीरजो भेदं प्रदरः श्वभोतयोः” इति च विश्वः)
उदरेषु मध्येषु विलसत् सुशीतलतया स्वच्छतया च श्रीभमानं, दुष्पापतया च स्वल्प-
मन्त्री जलं यासु ताः, तद्योक्ताः सीमानो भागा इत्यर्थः, विद्यन्ते इति शेषः [एतेन भुवः
प्रचण्डातपतापशक्तत्वं व्यज्यते] यासु सीमासु दण्डकारण्योपानभूमिषु इत्यर्थः,
दृश्यन्तिः आतपोलङ्घनात् बलवदस्वस्थतया दृष्टाऽऽर्त्तेः, सुपेयसलिलपूर्णकूपपाद्यभावा-
दित्यर्थः, तत्तत्स्थलेषु जलानां सुदूरकूपतलस्थितत्वेन तेषां तत्र पानासम्भवादित्याशयः ।
प्रतिसूर्यकैः कलकलासैः (“सरटः कलकलासः स्यात् प्रतिसूर्यशयानकौ” इति हलायुधः)
अजगराणाम् आतपोत्तापजक्लेशोपशमाय शीतलपादपतलेषु गाढं प्रसुप्तानां व्याल-
विशेषाणां पूर्वोक्तानां वृक्षमर्षाणामित्यर्थः, स्नेदद्रवः चर्मवारि, (“स्नेदस्तु स्नेदने चर्म”
इति मेदिनी) पीयते । यस्यां हि जनस्थानसीमाशयिन्यामरण्यानां क्वचिदविरतं
चक्षुष्यमाणानां आपदकुलानां भीषणगर्जनमाकर्ण्य भयान् विह्वलाः तूष्णीभूय स्थिताः,
नराश्च निःशब्दपदसञ्चारं क्रमन्ते, अत एव निःशब्दगम्भीराः वनभूमयः दृश्यन्ते ।
क्वचिच्च कृत्पीडिताः सिंहशार्दूलादयः भृशं गर्जन्तः क्रमं बध्नन्ति, अत एव कालाङ्गल-
मुखरिताः, कुर्वन्ति प्रसुप्ताः दन्दशकाः घोरां मिश्रसन्तः चर्मोत्तिश्रयात् आस्त्रि-
सङ्घर्षोद्धतं दावानलं समेधयन्ति, प्रचुरजलाशयाद्यभावात् दृश्यन्तश्च सरटाः दृष्टावेगं
विसीदुमशङ्कवानाः अजगरस्नेदद्रवं निपीय कषयन्ति दृष्ट्वा वारयन्ति, इत्यतो रौद्रत्वं
वनस्थस्या इति तात्पर्यम् । [अथ मङ्गारण्यस्य यथायथोपवर्णनान् स्वभावात्स्वलङ्कारः,
अपि चात्र, बीभक्षो रसः भयानकरसस्याङ्गभूततथोपवर्णितः, इति रसवदलङ्कारः ।
तथाहि,—“रसभावो तदाभासो भावस्य प्रश्नमकथा । गुणोभूतत्वमाशान्ति यदा-
ऽलङ्घतयस्तदा । रसवत् प्रेय ऊर्जस्वि समाहितमिति क्रमात् ॥” इति दर्पणे ।
अथा चाङ्गिनः भयानकरसस्य आलम्बनविभावाः प्रीत्यलङ्काराः अजगराश्च,

रामः । पश्यामि च जनस्थानं भूतपूर्वखरालयम् ।

प्रत्यक्षानिव वृत्तान्तान् पूर्वाननुभवामि च ॥ १७ ॥

[सर्वतोऽवलीक्ष्य ।] सर्वथा प्रियारामा हि वैदेही आसीत्, एतानि तानि नाम कान्ताराणि, किमतः परं भयानकं स्यात् !! (न) ।—

तेषां स्त्रीहानविवेचनानि वीरतरनिश्वासास्त्रीहोपनविभावाः, नरविहगादीनां रोमा-
स्त्रीत्वम्पूजितादयश्चागुभावाः, ते ते तासदेव्यश्चादयश्च व्यभिचारिणी भावाः, एव-
मेतैः व्यवहृता भूतिः भयानकरसतामेति ; अपि चाङ्गभूतस्य वीभक्षस्य आलम्बन-
विभावाः अजनरस्त्रेदद्रवादयः, तत्र च दीर्गम्यक्रियादयश्चोहोपनविभावाः, सुसुखं
तद्रसपानादयश्चागुभावाः तैः ; लोहावेगादिभिश्च व्यभिचारिभावाः परिपुष्टा सुगुप्ता
वीभक्षरसतामादत्ते इति ध्येयम् । अत्र निर्वार्यशक्तस्य गभीरशब्दस्याऽपरिमेयाद्यर्थे
वाचकत्वाऽभावात् रुद्रिप्रयोजनादिभावेन लक्ष्यया तदर्थप्रतीतिः, निवार्यत्वदीर्घः,
विशालेत्यादितदर्थवाचकशब्देन परिहरणीयः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १६ ॥

अथ जनस्थानस्थितानां द्रव्यविषयानां परिचयात् अनावेदितमपि अनन्व-
साधारणतया तदेतदिति प्रत्यभिज्ञापयति इत्यभिप्रेत्याह, पश्यामि इति ।—पूर्वं भूतः,
[सुसुपेति समासः], यद्वा,—पूर्वकम् काले भूतः [राजहन्तादित्वात् परनिपातः]
खरस्य राक्षसविशेषस्य आलये यस्मिन् तथाविधं, जनस्थानं पश्यामि, अरण्यान्वा-
शेतस्या अधुनाऽपि एतादृगेव भीमाकारकत्वं यत् तेषां राक्षसकष्टकानां समूह-
मुन्मूलनेऽपि सर्वथैव तथाविधं भौत्यावहत्वं नापसरतीति भावः । अतः पूर्वान्
पूर्वकालिकान्, वृत्तान्तान् उदन्तान्, प्रत्यक्षानिव अक्षमिन्द्रियं प्रतिगताः प्रत्यक्षाः
(गतिसमासः) तानिव साक्षाद्दृश्यमानानिवेत्यर्थः, अनुभवामि प्रतीतिपथं
पातयामि, साक्षात्कारीमीति समुदितायः, [तेषां तेषामतीतविषयाणामिदानीं समुद-
बोधकवशात् तत्संजातीयवस्तुसन्दर्शनाच्च श्रुत्युदयात् प्रत्यक्षदृश्यमानत्वमित्युक्त्या
तथा क्रिययोः एकस्मिन् कर्त्तरि रामेऽन्वयात् दीपकालङ्कारः, अपि च भूत-
विषयाणां प्रत्यक्षायमाणत्वेन निर्देशात् भाविकालङ्कारध्वनिः, एताभ्यां सङ्कीर्त्येते ।—
“अप्रसूतप्रसूतयोः दीपकानु निगद्यते । अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ॥”
इति साहित्यदर्पणे] । पश्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ १७ ॥

(न) सर्वथेत्यादि ।—सर्वेरेव प्रकारैः, स्वच्छन्दानुवर्तनं विनैव आत्मनः तत्तत्-
दर्शनौक्त्यातिशयसत्त्वादित्यर्थः । प्रियारामेति ।—आ विशेषेण रम्यते अस्मिन्

त्वया सह निवत्स्यामि वनेषु मधुगन्धिषु ।

इति हा रमते सीता स्नेहस्तस्याः स तादृशः ॥ १८ ॥

इत्याराम उपवनम् [आरमनेः चञ्जि रूपम्] प्रियः आरामी यस्याः सा तथोक्ता वन-
दर्शनात्सुता इत्यर्थः । पदान्तरे—आरामप्रिया, [बहुव्रीहौ प्रियश्चन्दस्य पाक्षिकपर-
निपातदर्शनादिति ज्येष्ठम्] । (“आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत्” इत्यमरः) ;
अत्र लक्षण्या वनमात्रपरत्वमवधेयम् । यद्वा,—प्रियः आरामः [भावे चञ्ज्] आरमणं
यस्याः तद्वाविधा । एतानि तानि—तया सीतया सह मया प्रीत्या अनुभूतपूर्वाणि,
सा हि मे मङ्गारण्यवासप्रियसखी आसीदित्याशयः । कान्ताराणि मङ्गाऽरण्यानि,
(“कान्तारोऽस्त्री मङ्गाऽरण्ये विले दुर्गमवर्त्तानि” इति मेदिनी) । अतः परम्—एभ्यः
अधिकं, किं—बन्धु, भयानकं स्यात् ?—दुःसहदुःखावेगावहत्वादित्यर्थः । सीता-
विरहितया जनस्थानप्रवेशस्य नितरामेव मर्यास्यक्रमत एव सीतां विना अद्य सकलमेव
भोजनं दुःखास्पदमिति भावः । यासु यासु हि वनस्थलीषु पुरा सीतया लक्षणेन
च सङ्गाऽहमक्तेः मङ्गानीदेन च साईमनिशं बन्धमितवान्, कथमिदानीं तद्दिनाक्ततः
असहायः सन् तासु तासु भविष्यामीति मङ्गादुःखकरमेतदिति तात्पर्यम् ।

तदीयानकञ्जवासप्रार्थितोपनतां प्रत्यर्पणाश्लेषनिम्बुक्ताञ्च प्रीतिं प्रदर्शयितुं
स्वसहवासप्रणयित्वं प्रकरोति, त्वयेति ।—अहं त्वया सह मधुगन्धिषु [मधुनः गन्धः
लेशः येषु ईवन्मधुगन्धविशिष्टेषु इत्यर्थः (“गन्धो गन्धक आनीदे लेशे सन्धन्वगन्धयोः,”
इति विश्वकोः) “अल्पाख्यायाम्” (५।४।१३६ पा०) इति इदमाऽऽदेशः] । “प्रचुर-
मधुविशिष्टार्थत्वं” तु मधुनः पुष्परसस्य बहुलगन्धः एषु, इति सत्वर्थीय इतिः
“भूमनिन्दाप्रशंसासु” इत्युक्तेः] विविधवनप्रसूनसुशीभितत्रतितमत्तयेत्यर्थः, वनेषु
निवत्स्यामि अवस्थास्ये, न मे राज्यादिमुखेषु प्रयोजनमिति भावः, इति सच्चिन्मं
सीत्सुक्यञ्च उक्तेत्यर्थः, हा शोकावेगसूचकध्वनी, सीता रमते सततम् आनन्दं प्रका-
शितवती, दीहृददशायास्तु सुतरामिवेत्यर्थः । [कारणस्य कार्याऽव्यवहितपूर्व-
सत्त्वस्यापेक्षितत्वात् रामसहकृतवनवासानन्तरमेव कार्यभूतसीतारमणं युक्तम्, अत्र तु
तथाविधपौर्वापर्यविषय्यदर्शनात् कार्यहेतुः पौर्वापर्याव्यवहृतातिशयोक्त्यलङ्कारः
चिन्तनीयः । अत्र क्वचित् “इति वारमतीवासौ” एवं पठ्यते ; तदर्थस्तु पूर्ववत्,
परं “व्याङ्परिभ्यो रमः” (१।३।८३ पा०) इति परस्मैपदम् । “इति हारमतेवासौ”
पाठे तु—“ह”शब्दयोगात् “हश्चइतीर्त्तञ् च” (१।२।११६ पा०) इति लङ्
विशेषश्चेवम् ।] तदनुरागस्याकृत्रिमत्वमनुपमत्वञ्च व्यक्तीकरोति स्नेह इति ।—तस्याः

अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।

तत् तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥ १८ ॥

स खेहः मयि आहिता निरतिशया अनन्यसाधारणी च प्रीतिसादृशः तथैव आसीत् इति शेषः । मदेकसुखा सौता आसीदिति भावः । यथा, स तु तादृशः, स इव आसीत्, तस्य सदृशं किमपि इह जगति नासीति तात्पर्यम् । तत्सदृशस्य वस्तुनार-
स्यासत्त्वात् कैरपि सुभगैः पुरा तज्जातीयसुखस्यानास्वादितत्वादित्याशयः । [“इदय-
न्त्वेव जानाति प्रीतियोगं परस्परम्” इत्यादि वक्ष्यमाणवचसा तस्य परिच्छेदातीतत्वं
गम्यते । अत्र सौताखेहस्यैकस्यैव वस्तुनः उपमानोपमेयत्वपरिकल्पनात् अनन्यथा-
ऽलङ्कारः ; “उपमानोपमेयत्वमेकस्यैव त्वमन्वयः” इति साहित्यदर्पणात् ; तेन च
सौताखेहस्याऽलौकिकत्वमसाधारणत्वञ्च व्यन्यते, इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिरिति ध्येयम् ।
अपि चात्र कारणभूतस्य सोतायास्तादृशखेहस्य तथाविधवचनासरमयादिकार्यं प्रति
समर्थकत्वेनापम्यासात्, कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, एतयोः
अन्योऽन्यनैरपेक्ष्यणैकवाक्यानात् संसृष्टिः वेदितव्या] ॥ १८ ॥

कथं हि सा धीरा जानकी तथाविधेषु मधुगन्धिषु वनेषु अभीष्टं दीहदवती
आसीत् ? कथं वा किञ्चिदपि अकुर्वाणे, प्रयुताविषहृदुःखदायके अतीवदारुण
निष्कूपे त्वयि इत्थं प्रणयिनी आसीत् ? इत्याक्षेपे, तस्याः मुग्धायाः अस्तित्वकहेहवत्त्वं,
दर्शनमावादेवानुभावा, तस्याः व्यलौक्यतापहरणात् तेषु तेषु मयि च अकपट-
निरतिशयखेहवत्त्वमित्यभिदधाति, अकिञ्चिदिति ।—अकिञ्चिदपि कुर्वाणः किमपि
प्रीतिकरं कर्म अकुर्वन्नपि प्रियो जनः इति शेषः, [यद्यप्यत्र क्रियया सह नञः
साक्षादन्वितत्वेन प्रसज्यप्रतिषेधत्वात्, तेन नञा साह्रं तत्पुरुषसमासः अयुक्तः,
पर्युदासेनेव तत्समासस्येष्टत्वादिति मन्यते, तथापि, कुतश्चित्, अथाहभोजी असूय-
न्मस्या अपुनर्ज्ञेयाः स्त्रीका इत्यादिवत् स्थलविशेषेषु तस्य पर्युदासत्वमङ्गीकृत्य तेन साकं
समासोऽपि अङ्गीकृत आचार्यैरिति ; तथाहि, यथा अथाहभोजी इत्यत्र भोजनरूप-
क्रियया नञोऽन्वयमस्वीकृत्य कर्त्तरि णिनेः प्रयोगात् कर्त्तेशेनैवान्वयोऽभिमततया स्वीकृतः,
तथा च न प्रोक्तदीवावकाशः ; तद्वदिहापि अकिञ्चिदपि कुर्वाणः इत्यत्र कर्त्तरि अपि-
करीतेः शानज्विधानदर्शनात् तत्कर्त्तरि एव तदन्वयत्वाभात् तस्य किञ्चिदुपकृति
कर्तुः भिन्नात् जनात् इत्यर्थपरत्वेन तत्र न काऽपि समासानुपपत्तिः न वा अविश्रु-
विधेयांशदीवाऽवकाशः इति केचित् । नात्र अभवन्नतसम्बन्धदीवस्य अवसरः, तस्य हि
सर्वत्राकाशगतत्वेन प्रायशः सम्भवात् तत्काले तु सर्वत्राकाशं भाटति दीवाऽनुदयात्

ग्रन्थः । तदलमेभिर्दुरासदैः । अथेतानि मदकलमयूर-
काण्डकोमलच्छविभिः अवकीर्णानि पर्वतैः अविरलनिविष्ट-
नीलबहुलच्छाय-तरुण-तरुण-मण्डितानि असम्भ्रान्तविविध-
मृगयूथानि पश्यतु महानुभावः प्रशान्तगर्भोराणि मध्यमा-
रण्यकानि (प) ।—

विधेयाविमर्शदीपसत्त्वदशायां यदेवाविष्टं भवति तस्यैव दुष्टत्वात्, अथ तु नञः
विशेषणत्वेनान्विततया युष्मद्भावात् अविष्टविधेयांश्चकपत्वमेव, तदुद्धारीपायस्तु
प्रदर्शितः इति श्रव्यम् ।] सौख्यैः सुखसमूहैः दर्शनस्य दर्शनसम्भाषणमात्रात्ममापतितै-
रित्यर्थः, दुःखानि शरीरिभिरपरिहाय्यान् श्रीकसन्तानान् अपीकति, नाशयति ।
प्रियजनानामेवं हि सम्प्रीडिका अन्तर्निगूढा प्रीतिरासाद्यते, यत् तैः कदाऽपि किमपि
अकुर्वद्भिरपि नेत्रमोहनेः तदीयप्रीतिदर्शनेः प्रियजनाः नितराम् अनुरज्यन्ति इत्याशयः ।
एतदेव विशदोक्त्य उपपादयति, तदिति ।—यो हि यस्य प्रियो वल्लभो जनः भव-
तोत्पथः, तत् तद्याभूतः खिन्धः जनः [विधेयप्राधान्यात् क्लौबत्वम्] तस्य अपीक-
नोयदुःखवतः नितरां प्रेमवतः जनस्य इत्यर्थः, किमपि द्रव्यं कश्चिदनिर्वचनीयः पदार्थः
भवति, कथंभूतः भवतीति वचसा विवेचयितुं न शक्यते इत्यभिप्रायः । साम्प्रित्य-
मात्रेणैवालोचिकसुखसम्भारस्य जननादित्याशयः । तादृशखिन्धजनस्य संसर्गात्
दुःखसमूहस्य समूहोपघातदर्शनात् प्रियजनस्य किञ्चित्कारणेश्चशून्यस्यापि न तदुःख-
निवर्त्तकसन्निधिमात्रमेव वराकौ जानकौ वनवासजनितासीमदुःखसन्ततिं
कदाऽपि कथमपि मनसि नाजीगणत्, अवाक्प्रसरमखिलं विवेके इति तु तात्पर्यम् ।
अतः निखिलविपत्पातहेतुः तस्याः मया सार्धं कान्तरागमनदीकदमपि तदुद्दिष्टं
तस्यां युक्तमवेति सन्दर्भसङ्केपः । [अत्राप्रस्तुतात् प्रियसामान्यात् प्रस्तुतस्य सीताकप-
प्रीतिकरस्य वस्तुनः प्रतीतेः अप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः । अपि चात्र कारणभूतस्य
अनिर्वचनीयद्रव्यभूतस्य प्रियवस्तुनः, तद्दर्शनसमुत्पद्युखप्रवाहेण दुःखसमूहनाशकपक्ष
कार्यस्य समर्थकत्वेनोपन्यासात् कारणेन कार्यसमर्थनकपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः,
एतयोः परस्परसापेक्षेण संस्थितेः सङ्करः] ॥ १८ ॥

(प) अथ रामस्य अभावनीयामुत्काष्ठानालोक्य सा च दृष्टकारणीयानस्य-
जभीरारण्यस्य कठोरतासन्दर्शनजनितेति बुद्ध्या पुनस्तदुपशमार्थं कठोरतां परित्यज्य
जनस्थानमध्यमारण्यस्य खिन्धत्वं वक्ष्यते, तदिति ।—तत्—तस्मात्, एभिः,—दुःख-
मासाद्यते एभिरिति दुरासदैर्दुःखोत्पादकैर्जीवानामातपक्लान्यादिसूचकैर्बन्धविवरचै-

इह समदशकुन्ताक्रान्तवानीरवीरवत्-
प्रसवसुरभिंशीतस्वच्छतोया वहन्ति ।

रित्यर्थः, भीषणतया दुष्प्रेक्षणीयैरिति यावत्, अलं—प्रयोजनं नास्ति । [व्यर्थार्थकाऽल-
मन्वयशब्दयोगात् तृतीया, समर्थार्थकतदर्थयोगे तु चतुर्थी भवति] (“अलं भूषणपथ्यांति-
शक्तिवारणवाचकम्” इत्यमरः) । अथ पुनर्वाक्यारम्भे । पश्यतु मङ्गानुभावः एतानि
प्रशान्तगम्भीराणि मध्यमारण्यानि । प्रशान्तत्वं गम्भीरत्वञ्च ख्यापयति, मदेति ।—
मदेन हर्षातिरेकेण कलाः येषाम् अव्यक्तमधुरं केकारवं कुर्वन्तः इति यावत्, ये मयू-
रास्तेषां परमानन्दप्रफुल्लानामित्यर्थः ये कण्ठास्तवत् कीमला पेशलतया मनीमुग्धकारिणी
इति यावत्, हविः कान्तिर्यथा तैलद्योक्तैः पर्वतैः अभ्यन्तरारण्यावच्छेदेन सुभगैः [पथ्यन्तैः
इति पाठे—पथ्यन्तैः परिसरैः मध्यमारण्यस्येति शेषः] । जनस्थानीपास्तवनस्य अतीव
भयावहत्वेऽपि दूरत एव परमरमणीयतया तस्याभासमानत्वात् इयमुक्तिः, मध्यमा-
रण्यस्यैव आरण्यकैः रमणीयविविधविहङ्गमैश्चाध्युषितत्वात् सुवसाऽतिशयवत्त्वं वेदि-
तव्यम् । अवकीर्णानि—सङ्कुलानि । अविरलत्वादि ।—तथा अविरलं निविडं यथा
तथा निविष्टाः स्थिताः अत एव नीलेन बहुला गाढप्रशमाः छायाः येषां ते ;
एवम्भूता ये तरुणाः नवीनाः समधिकवीर्यादिवत्त्वान् मनीहराः तरवः पादपाः तेषां
वण्डानि समूहाः (“वण्डं पद्मादिसङ्घाते न स्त्री स्यात् गोपतौ पुमान्” इति मेदिनी ।
“पद्मादि” इत्यादिशब्दात् वृत्तादेः परियहः) तैर्मण्डितानि भूषितानि, तथा
असम्भ्रान्तानि भयादिरहितत्वात् स्वच्छन्दचराणि विविधानां मृगाणां पशूनां यूथानि
येषु तानि तथोक्तानि । प्रशान्तगम्भीराणि—प्रशान्तानि हिंसकसङ्घातसञ्चारणाय-
भावात् अनुहेगकराणि, गम्भीराणि विशालतरुवण्डमण्डितत्वात् सुविसृतत्वाच्च तरसा
विजयसम्भ्रमकराणि, मध्यमारण्यकानि—जनस्थानस्य मध्यभूमिभागस्थितानि
विजयाग्रकानि विसृतविपिनानि, तदभ्यर्णोपान्तराण्यमेव नितरां भीषयते हिंसक-
प्रतिपूर्णत्वात्, तस्य तु तथात्वाभावात् सौम्यदर्शनत्वं वेदितव्यम् ।

अथ विषादमलीमसं राघवस्य मानसं प्रीणयितुमाह, इहेति ।—इह अस्मिन्
मध्यमारण्यभूमिभागे, समदैः यौवनीहामजनितमदातिरेकात् सततपुलकितैः शकुन्तैः
विहङ्गमैः आक्रान्ताः अध्युषिताः अत एवानारतं व्याभूतास्येति भावः, या वानीर-
वीरुधः वेतसलतिकाः तासां प्रसवैः मनीहरप्रसवैः सपदि शकुन्ताक्रमणात् अनारतमेव
हन्त्युतेः इत्यर्थः, सुरभीषि सुरभीकृतानि शीतानि शीतलानि स्वच्छानि निम्बलानि
तीक्ष्णानि सलिलानि यासां तथाविधाः । तथा फलभराणां फलसमूहानां परिचामात्

फलभर-परिणाम-श्याम-जम्बूनिकुञ्जा-

खल्लन-मुखर-भूरि-स्रोतसो निर्भरिण्यः ॥ २० ॥

अपि च ।—दधति कुङ्करभाजामच भङ्गुकयूनाम्

अनुरसितगुरुणि स्थानमम्बूकृतानि ।

शिशिरकटुकषायः स्थायते शङ्खकीनाम्

इभदलितविकीर्णग्रन्थिनिथ्यन्दगन्धः ॥ २१ ॥

परिपाकाहेतोः श्यामाः श्यामवर्णाः, यद्वा फलभरेण खल्वकपूर्णप्रसवभारावनव्यतया इति भावः, परिणामाः परिणामवन्तः ईषदवनताः अत एव वेपमानाश्चेत्यर्थः, ये श्यामजम्बूनिकुञ्जाः श्यामायमानजम्बूतिकापिङ्गितोदराः गर्भगृहाः इति यावत् ; तेभ्यः खल्लनेन पतनेन मुखराणि शब्दायमानानि भूरीणि स्रोतांसि बहवः प्रवाहा यासां तास्तथोक्ताः, निर्भरिण्यो गिरिण्यो बह्वन्ति गच्छन्ति । फलानां परिणामः कुञ्जानां श्यामत्वे फलानां पतने च हेतुः । [अथ स्वभावीक्यलङ्कारः] । मालिनी वृत्तम् ॥ २० ॥

कुर्वचिञ्चतस्य मध्यमारण्यस्य द्विखकभृदिष्ठतया तद्गर्जनप्रतिध्वानैः भीषतां, बन्ध-कुञ्जरोपसेविततया च मनुजानां स्वच्छन्दसचारराहित्यं स्थाप्यवशेषपादपानाच्च निर्यासगन्धैः सदुमधुरासीदकारित्वञ्चोपवर्णयितुं प्रसूति, दधतीति ।—अथ मध्यमारण्यकोपानभुविभागेषु कुङ्करभाजां गिरिगङ्गरस्थितानां भङ्गुकयूनां तरुण-भङ्गुकानाम्, अनुरसितेन गर्जनाव्यवहितोत्तरं जायमानेन प्रतिध्वनिना गुरुणि प्रतिशब्ददीर्घाणि अम्बूकृतानि सनिष्ठौवधनयः, (“अम्बूकृतं सनिष्ठौवम्” इत्यमरः) । स्थानं वृद्धिं दधति । (“स्थानं खिन्वे प्रतिध्वाने घनत्वान्नस्यथोरपि” इति विश्वः) । भङ्गुका हि शीर्षादिवशात् ऊवरादिकाले वा खलभावत एव निष्ठौवनसङ्घितं ध्वनिं कुर्वन्ति । स तु ध्वनिः अनुरणनसहायकमेव वृद्धिं गत्वा नितरां पथिकमनांसि भीषयते इति भावः । अपरतश्च मध्यमारण्यकस्य गजयूथसचारभयावकत्वञ्चोपपादयति, शिशिरस्यादि ।—तथा शङ्खकीनां गजभक्ष्यकुताविशेषाणां (“गन्धिनी गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभो रसा । महेक्षणा कन्दुवकी शङ्खकी ज्ञादिनीति च” इत्यमरः) । शिशिरः शीतलः कटुकीत्रः कषायः कषायरसीङ्गारी सुरभिश्च, (“कटुतिक्तकषायास्तु सौरभे च प्रकीर्तिताः” इति जलायुधः) । इमेर्हस्तिभिर्मदञ्जाविभिरित्यर्थः, (“दन्ती” इत्याद्यारभ्य “इभः सन्धेरमः पद्मी” इत्यमरः) । दक्षितां विदारिताः नर्दिताश्चेत्यर्थः, अत एव विकीर्णाः परितो विचिताश्च ये गन्धयः पर्वाणि तेषां

रामः । [सवाप्यसम्भ्रमम् ।] भद्र ! शिवास्ते पन्थानो देवयानं
प्रतिपद्यस्व पुण्येभ्यो लोकेभ्यः । (फ)

शब्दकः । यावत् पुराणब्रह्मवादिनमगस्त्यवृषिमभिवाच्य
शाश्वतं पदमनुप्रविशामि । (ब)

[इति निष्क्रान्तः ।]

निष्क्रान्तस्य निस्तवस्य रसचरणस्येत्यर्थः, गन्धः स्थायते वर्जते । इममदगन्धैर्मिश्रितः
सन् दिगुष्णीभूय परितः प्रसरतीति भावः । एतदपि रामस्य सीताविद्योगविधुराश्रयस्य
मनःप्रसादनार्थं वर्णितः । विस्मायकवस्तुवर्णनाश्रयसमकालं हि प्रायशः मानसी
व्यथा कियञ्चोपश्राम्यतीति प्रसिद्धिः । [अत्राऽपि स्वभावोक्त्यलङ्कारः] । मालिनी
वृत्तम् ॥ २१ ॥

(फ) सवाप्यसम्भ्रमिति ।—वाप्याणामश्रूणां सीताविद्योगजनितानामित्यर्थः,
सम्भ्रमः सम्भ्रमं कथयित्वा प्रियजनसंलापजनितेन हर्षेण उपश्रमणीकरणं तेन सह वर्णमानं
यथा तथा । रामस्य तु सीताविरहशीकावेगः तत्तद्वृत्तवन्वस्तुसन्दर्शनात् एभिर्नापि
शब्दकवचनेन उपश्रमितः, अपि तु एकाग्रतया वर्णित एवेति स कथयिष्यमाणं सम्भ्रमित्वा
शब्दकं विस्तृजति, शिवा इति ।—ते तव पन्थानः शिवाः सुखजनकाः सन्विति शिवः,
पुण्येभ्यः पवित्रेभ्यो लोकेभ्यः भुवनेभ्यः पुण्यान् लोकान् गन्तुमित्यर्थः [“क्रियाधीनपदस्य
च कर्मणि स्थानिनः” (२।३।१४ पा०) इति सूत्रेण चतुर्थी] । [“देवयानाः” इति
पाठान्तरं दृश्यते, तदर्थं तु पुण्यलोकप्रयाणीपयोगिनः शुभाः सुखाश्च पन्थानः ते सन्तु
इति, ते च पन्थानः “अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः वस्त्रासा उत्तरायणम्” इति विविधाः
उपदिष्टाः । अथवा देवयानं देवविमानं भगवत्कारकमलसंस्पर्शजनितपुण्यसन्तति-
विपाकवर्शनं समुदीयमानं, प्रतिपद्यस्व पावनलोकगमनार्थं आरोहेत्यर्थः । यथा
देवयानं ज्योतिष्मता वर्त्मना अश्विरादिमार्गेणेति यावत् हिरण्यगर्भलोकगमनमित्यर्थः,
साकृष्यादिनीचावाप्तये प्राप्नुहि, ब्रह्मानन्दसङ्घोदरं मीलं भजति भावः । तद्वमन-
प्रकारी यथा छान्दीग्ये—“मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यम् आदित्याश्चन्द्रमसं
चन्द्रमसी विद्युतं तत्पुरुषी मानवः स एनां गमयत्येष देवयानः पन्थाः इति” । इति ।]
यद्यपि कृतादिषु शूद्रस्य तपस्यधिकाराभावात् नैतादृशः फललाभः सम्भवतीति
शङ्कते, तथाऽपि भगवत्कृतस्य महिमभूयस्त्वादिवमुन्नतमित्युक्तमनूयम् ।

(ब) पुराणेत्यादि ।—यावदवधारणे । ब्रह्मवादिषु वेदोपदिष्टेषु तपोधनेषु
पुराणं प्राचीनं सतानपि पूजितमित्यर्थः, तस्य अतोऽत्र ब्रह्मपरायणोपासकेषु हस्त्यात्

रामः । एतत् तदेव हि वनं पुनरस्य दृष्टम्
 यस्मिन्नभूम चिरमेव पुरा वसन्तः ।
 आरण्यकाश्च गृहिणश्च रताः स्वधर्मे
 सांसारिकेषु च सुखेषु वयं रसज्ञाः ॥ २२ ॥

इति भावः । यद्वा—पुराणः पुरातनीऽसौ ब्रह्मवादी वेदतत्त्वोपदेष्टा तमित्यर्थः ।
 अगस्त्यसृष्टिं—तपोधनम्, अभिवाद्य—सत्कृत्य वन्दत्वा । शान्तं—शान्तत्वं ज्ञेय-
 रहितमपुनरावर्त्तनीयं, पदं—स्थानं ब्रह्मपदमिति यावत्, देवीपुराणमंतस्य पतन-
 राहित्यमावेदयति । तथा हि,—“सत्यस्तु सप्तमी लोको ह्यपुनर्भववासिनाम् ।
 ब्रह्मलोकः समाख्यातो ह्यप्रतीचातलक्षणः” ॥ इति । अनुप्रविशामि—अनुगच्छामि,
 पूज्यानां पूजाव्यतिक्रमे श्रेयोलाभस्य प्रत्यूहभूतत्वादित्याशयः ।

अथेदानीं भगवान् रघुमणिः सुदुःसहं तादृशं वनवासदुःखनिबन्धमपि सञ्चरन् वनी
 भूत्वाऽपि गृही भवन् सौतथा सह कियता सुखेन कालं गिनायेति विचिन्त्याह ।
 एतदिति ।—तदेव प्रियया सह पूर्वं सुखेनाध्युषितं तथा विना भृशं पुनर्दुःखकर-
 मित्यर्थः, एतन्नमन् अद्य पुनः दृष्टं वहीः कालात् परं नयनपथं समागतमित्यर्थः । यस्मिन्
 वने पुरा पूर्वं चिरमेव चतुर्दश समाः व्याप्य वयं सौता लक्ष्मणः अहश्चेत्यर्थः, वसन्तः
 कृतनिवासा अत एव स्वधर्मे क्षमीचितं रता बनिनामसकलमाचारमनुपालयन्तः
 गृहिणश्च गृहस्थाश्च आरण्यका वानप्रस्थाश्च सन्तः सांसारिकेषु गृहाश्रमसमुचितेषु
 एकदेव मनुष्यजन्मलब्धेषु सर्वेषु सुखेषु इत्यर्थः, रसज्ञा अभूम आस्वादज्ञा भूताः ।
 (“शृङ्गारादौ बले वीर्ये सुवर्णे विषयक्रयोः । आस्वादे च रसं प्राहुः” इति शब्दा-
 र्थः ।) प्रकृते वनवासिनः अभवन्तः अपि वयं सौतथा सह तासु तासु वनस्थलीषु
 सुचिरं विहरन्तः गृहिणां यावद्भोगसाधनमुपभुञ्जानाः अविदितगतयामाः चिराय
 सुखिनामुपमन कालं यापितवन्तः । अचात्माकं सुखभोगानां परा काष्ठा जाता इति तु
 सङ्गोपः । पितुराज्ञया अरण्यनिषेवणात् बनिन्, सौतथा सह गृहस्थीचितसुख-
 सन्तानांपर्भागाश्च गृहित्वमवधेयम् । अतः कारणभेदात् समुपजायमानयोः विरुद्धो-
 रपि आश्रमयौरेकत्वाऽवस्थानं सङ्गच्छते इति वेदितव्यम् । गृहस्थवनस्थाश्रममधि-
 कृत्याह देवीपुराणम्,—“पञ्चभिश्च महायज्ञैः श्रद्धधानो यजिदह । देवताऽतिथि-
 शिष्टाशी नियतो वेदकर्म्मसु ॥” इत्यादि । पञ्चमहायज्ञाश्च स्वाध्यायाग्निहोत्रातिथि-
 पूजनपितृतर्पणबलिकर्म्मरूपाः । “भूमौ मूलफलाश्रित्वा स्वाध्यायकप एव च । संवि-
 भागी यद्यान्यायं धर्माऽयं वनवासिनः ॥” इत्यादि च । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २२ ॥

अपि च ।—एते त एव गिरयो विरुक्त्वमयूरा-

स्तान्येव मत्तहरिणानि वनस्थलानि ।

आमञ्जुवञ्जुललतानि च तान्यमूनि

नीरन्ध्रनीलनिचुलानि सरित्तटानि ॥ २३ ॥

मेघमालिव यज्ञायमारादपि विभाव्यते ।

गिरिः प्रस्रवणः सोऽयं यत्र गोदावरी नदी ॥ २४ ॥

निसर्गेशोभाऽऽकरीभूतानां तासां हि वनस्थलीनां किञ्चित् मानसोन्मादकरत्वमा-
सीत्, ससीतैरक्षाभिरुपभुक्तासु स्वभावलीलास्वभूमिषु तासु तासु च मत्तहरिणाः
विश्रामजसुखोपभुक्तेषु निचुललतिकाकुञ्ज निर्भयमधिगम्य रोमन्यायमानाः सीतया कथं
हि सखेहमालोकिताः ? इति अनुध्यायन् रघुमणिः सगद्गदं पुनरभिधत्ते, एत इति ।—
ते एव पूर्वपरिचिता इत्यर्थः, पुरा सीतया साङ्गे सया सुचिरं सुखमभ्युषिताः इति यावत्,
विरुक्त्वन्तः सुमधुर किकारवं कुर्वन्तः मयूराः बहिर्षः येषु तथाविधाः सुमधुरकलालार्प-
कलापिशाखिनः इति यावत्, एते पुरतः दृश्यमानाः गिरयः पर्वताः ; तान्येव सीतया
पूर्वदृष्टानीत्यर्थः, मत्ताः मदतिरेकात् अभिवातं धावन्तः अत एव प्रफुल्लासेत्यर्थः, हरिणा
येषु तानि तथाक्तानि वातमजहारणान्वितानि वनस्थलानि वनभूमयः ; तानि च भ्रम-
णादिनोपभुक्तानीत्यर्थः, अमूनि सम्यक्स्ववर्त्तानि, आ अन्वर्थं मञ्जवोऽधिकमनोहरा इत्यर्थः,
वञ्जुला अश्वाकवृक्षा वेतसाः तनिशाः वा तेषां ते एव वा लताः येषु तानि तथोक्तानि,
(“वञ्जुलः पुंसि तनिशं वेतसाशोकयोरपि” इति मेदिनी) नीरन्ध्रा निरवकाशा
अविरलनिविष्टा इति यावत्, नीलाः श्यामवर्णा अनूपप्रदेशजायमानतया अति-
सरसकिसलयोपशोभिताः इत्यर्थः, निचुला स्थलवेतसलतिका येषु तानि तथोक्तानि
सरित्तटानि ; सर्व्वं सन्तीति क्रियया अन्वयः । (“बानीरे कविमेदे स्थात्रिचुलः
स्थलवेतसं” इति शब्दार्णवः) । [अत्र क्रियापदस्याध्याहार्यत्वेनान्वयात् न्यूनपदत्वदीषः
नाशङ्कनीयः, प्राचीनैराख्यारिकाचार्यैः क्रियापदस्याध्याहारादिव्यलं तथोविधदीष-
स्यानङ्गीकारादिति विभावनीयम् । अत्र प्रस्तुतानां गिरिवनस्थलादिपदार्थसङ्गानाम्
एकेन क्रियापदधर्मोपान्वयात् प्रस्तुतपदार्थैकधर्माभिसम्बन्धः तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ।
—“पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां यदा भवेत् । एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात् तदा
तुल्ययोगिता ॥” इति दर्पणात् ।] वसन्ततिलकं हतम् ॥ २३ ॥

जनस्थानीपालवर्त्तिनः नियतवर्षककादम्बिनीभिः रुतसमुपसीदिततया मेघमाखा-
नयस्येव दूरतः आभासमानस्य गोदावरीत्रन्ध्रमुवः प्रस्रवणगिरिः उपानभूसौ सीतया

अस्यैवासीत् महति शिखरे गृध्रराजस्य वास-
स्तस्याधस्ताद् वयमपि रतास्तेषु पर्णोदजेषु ।
गोदावर्याः पयसि विनतश्यामलानोकहन्त्री-
रन्तःकूजन् सुखरश्मकुना यत्र रम्यो वनान्तः ॥ २५ ॥

सङ्कात्मनः विहरणमुपस्थित्य इदानीं विस्तृप्तीततया अभीष्टां विलपन्नाह, मंघमालं-
वेत्यादि ।—अयं पुरतः दृश्यमानः यः मंघमालं कादम्बिनीव आरादपि दूरादपि
("आरादूरसमीपार्थः" इत्यमरः) विभाव्यते पर्वतत्वेन प्रतीयते, सोऽयं प्रसवणी
नाम गिरिः पर्वतविशेषः, इति वेदितव्यः । यत्र पर्वतापान्तभूमौ इत्यर्थः, इयं गोदावरी
नाम नदी प्रवहतीति शेषः, अस्यैव पाददेशप्रवाहिणी इयमवधातव्या इति भावः ।
अत्युन्नततया अस्यैव गिरिः सज्जलजलदपङ्क्तिरिव अतिदूरात् तथाविधप्रतीयमानत्व-
मित्यवधेयम् । [अतीपमाऽलङ्कारः स्फुट एव । अत्र चीपमानीपमयभावे लिङ्गव्यत्यस-
दर्शनात् "सुधेव धवलशब्दः" इत्यादिवत् भद्रप्रक्रमतादीषी नाशङ्कनीयः ; उपमानीप-
मयगतसाधारणधर्मस्याव्यथाभावाददर्शनात् मंघमालेत्यस्याजङ्गिततया लिङ्गविभेदे-
ऽपि नाङ्गदीर्घावसरः । "अथम्" इति पदस्य वारहयं प्रयोगात् पुनर्वाङ्मोक्षस्य
अलोप इति विभावनीयम्] । पथ्यावक्तुं हतम् ॥ २४ ॥

तस्यैव शैलस्याधस्तात् सुमधुराराविभिः विविधैः विहङ्गनैरभ्युषिते तस्मिन्नेव
वनान्ते रम्या पर्णशाला विरचय्य सीतया सङ्काऽहं सुचिरं सुखमुषित्वा तत्पर्वतमधि-
शयानेन परमीपकारिणा पितृसुहृदा जटायुषा सखेहं निरीक्ष्यमाणः कालम् अनेषं,
गोदावर्याश्च नद्याः विमलं कलधौतधवलञ्च सलिलं भृशमवगात्रा सीता कामपि वन-
वासजां वेदनामननुभूय कियता हि सुखेन दिवसं यापितवती तत् तदेवेदानीं बहुधा
विलप्याह राघवेन्द्रः, अस्यति ।—अस्यैव गिरिः प्रसवणेत्येत्यर्थः, महति अत्युन्नते विशाले
च, शिखरे शृङ्गे, ("शिखराऽस्त्री दुर्मायेऽद्रिश्चक्रे पुलककचयाः" इति मंदिनी) । गृध्राणां
(दाक्षिणात्यानां "शकुनि" इति भाषा) राजा गृध्रराजः तस्य, ["राजाहःसखिभ्यष्टप्"
(५ ४।१९ पा०) इति टच् समासान्तः] गरुडारूपस्य पितृसखस्य अस्मात्पूजितस्य
जटायुष इत्यर्थः, वासः वसतिरासीत् । तस्य तदास्य तच्छिखरस्य वाऽधस्तात्त्रिज-
प्रदेशे, तन्निखिलेत्येत्यर्थः, [अधस्तादिति पदम् अधरशब्दादस्तातिप्रत्ययेन, अधर-
शब्दस्याधादेशेन च सिद्धम्] तेषु पूर्वाभ्युषितेषु पर्णोदजेषु पर्णानाम् उदजेषु पर्ण-
शालासु [अत्र उदजशब्दस्यैव पर्णशालार्थकत्वेऽपि पुनः पर्णशब्दं कुटीरस्य प्रचुरपर्ण-
विरचितत्वविधीतनाथं, कुण्डलशब्दस्यैव कर्णभूषणार्थकत्वेऽपि श्रवणकुण्डलादिशब्द-

आ, तदत्रैव सा पञ्चवटी, यत्रातिचिरनिवासेन विविध-
विश्रम्भातिप्रसङ्गसाक्षिणः प्रदेशः (भ) प्रियायाः प्रियसखी च

प्रयोगवत् ।) यद्यपि सौतारामलक्षणाः रता अत्यामक्ताः सन्तः न्यवसामेति शेषः :
नियतसङ्गजसौन्दर्यावलीकनतत्पराणामन्माकं पक्षांवासंष्वपि अत्यासक्तिरासीदिति
भावः । यत्र यत्किञ्च प्रदेशे गीदावर्त्याः तन्नामधेयायाः सरितः पयसि जले विनतानां
फलभरावनतानां सलिलपर्यन्तपतितानामित्यर्थः, श्यामलानां श्यामैः पल्लवैर्विराज-
मानानामनोकङ्कानां हृत्पाणां श्रीः श्रीभा यत्किञ्च स तथोक्तः, [“विनत” इत्यत्र
“वितत” इति पाठे—विततानां पयसि प्रतिविम्बितानां श्यामलानाम् अनीकङ्कानां
श्रीः श्रीभा यत्किञ्च सः तथोक्तः इत्यर्थः । “अनीकङ्कः” इत्यस्य अनसः शकटस्य अकं
गतिं हन्तीति व्युत्पत्तिलभ्याऽर्थः पर्यालीचनीयः, (अनस् + अक + क्ङ् + उः ।
“अनीकङ्कः कुटः साल. पलाशी द्रुमुमागमाः” इत्यमरः) । एकदेशान्वयस्य सम्बन्ध
साधुत्वाभावेऽपि “प्रतिगीगिपदादन्यद् यदन्यत् कारकादपि । हत्तिशब्देकदेशस्य
सम्बन्धेन नेष्यते ॥” इति नियमेन अत्र कारकेण पयसीत्यनेन हत्तिशब्देकदेशी-
भूतविनतशब्दस्यान्वयेऽपि न क्षतिरिति सुधीभिर्भाव्यम्] तथा मुखराः शब्दायमानाः
शकुनाः पक्षिणः, (“शकुनिपक्षिशकुनिशकुलशकुनहिजाः” इत्यमरः) यत्किञ्च स
तथोक्तः, अत्र एव अन्तर्मध्ये कूजन् प्रतिध्वनन्निव स्थित इत्यर्थः, [केचित्तु—“अन्तः-
कूजन्मुखरशकुनः” इत्यकपदं मन्यमानाः अन्तः अभ्यन्तरे कूजन्तः क्वन्तः मुखर-
शकुनाः गीतपराः पक्षिणः यत्र स तथोक्तः इत्येवं व्याचक्षते] रम्यः रमणीयः
सुहृद्व्यसुश्राव्यसुसंख्यादिना मनोहर इत्यर्थः, वनान्ते वनस्वरूपम् । (अत्र अन्तशब्दः
स्वरूपवाचकः, तथा च मेदिनी—“अन्तः स्वरूपे नाशे नाऽस्त्वौ शेषे क्षान्तिके त्रिषु”
इति) दृश्यते इति शेषः । [अत्र कूजनस्य अप्रापिवनकर्तृकत्वासम्भवेऽपि अन्तः-
कूजन्निवेत्यर्थतः वने कूजनकर्तृत्वस्य प्रतीयमानतया भावाभिमानिनी प्रतीयमाना
क्रिशीप्रजा नामालङ्कारी बोध्यः] । मन्दाक्रान्ता हतम् ॥ २५ ॥

(भ) पूर्वदृष्टदृष्टकारण्यरामणीयकमधुना पुनरवलीकयन् भगवान् राम-
चन्द्रः श्यामसङ्गकथं सन्प्रति समुद्बोधितया पञ्चवटीप्रत्यभिज्ञया नितरां दूषमानो
विलपति, आ इति ।—आ इति प्रत्यभिज्ञानसूचकमव्ययं (“आ प्रष्टव्यं क्षतौ वाक्यं”
इति मेदिनी) तत्—तदा, यद्यतदेव बहुतरप्रत्यभिज्ञात्वेन दृष्टकारण्यमिति सुस्थित-
मित्यर्थः । अत्रैव—अस्मिन्नेव प्रदेशे, यत्र—पञ्चवट्याम्, अतिचिरनिवासेन,—अतिचिरं
बहुकालं व्याप्य धी निवासः तेन ; [“अत्यन्तसंयोगी च” (२।१।२८ पा०) इति द्वितीयथा

वासन्ती नाम वनदेवता प्रतिवसति । तत् किमिदमापतितमद्य
रामहतकस्य !! (म) सम्प्रति हि (य)—

चिरोद्देगारभी प्रसृत इव तीव्रो विषरसः

कुतश्चित् संवेगान्निहित इव शल्यस्य शकलः ।

समासः] बहुकालावस्थानेनेत्यर्थः, यच्च हि लोकेर्बहुकालमवस्थीयते कालेन तत्रत्या-
ऽवस्था सुष्ठु परिज्ञाता भवेदिति तत्र विश्वभातिप्रसङ्गस्य सर्वथा सम्भव इत्याशयः ।
विविशेति ।—विश्वश्लेष काव्यान्तरप्रस्थितस्य लक्षणस्य सत्वरप्रत्यावर्तनं लीकप्रचार-
विरहिते चात्र अपरस्य कस्याचिदप्यागमनञ्चात्यन्तमसम्भवौति न कस्यापि दर्शनसम्भव
इति विश्वासेन, (“समौ विश्वश्लेषासौ” इत्यमरः) ये अतिप्रसङ्गा लज्जासङ्कीर्णादि-
वर्जितविलक्षणप्रेमास्त्रापविहारादीनामत्याकट्यः अधिकसम्बन्धा इत्यर्थः, ते
विश्वभातिप्रसङ्गाः, विविधानां अनेकप्रकाराणां विश्वभातिप्रसङ्गानां साक्षिणः
साक्षाद्दृष्टारः, आधारभूता इत्यर्थः, [साक्षीतिपदं “साक्षाद्दृष्टरि संज्ञायाम्”
(५।२८१ पा०) इति इति-प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम्] प्रदेष्टाः,—स्थानानि
सन्तीति शेषः ।

(म) सङ्गं कृत्स्नं वा यदेव रामशीयकं प्रियजनसङ्गतस्य चेतसि नितराम्
अननुभूतपूर्वमानन्दमुत्पादयति, काले तदेव प्रियजनविरहिणो दृष्टिपक्षमापतितमधिक-
तरं चेतो दूनोतीति नित्यसत्यायत्तो रघुमखिरपि प्रियाविरहितकालान् सम्प्रत्यव-
लीकयन् नितरां दुःखितो विलपति, तदिति ।—तत्—तस्मात् । आपतितम्—
उपस्थितं, प्रियथा साङ्गे पूर्वं सानन्दमवलोकितानामन्तेषां दर्शनं सम्प्रति तथा विर-
हितस्य मे नितरामन्तुदं जातमिति समुदितायः ।

(य) अरुणवासकाले प्रियथा सङ्गतो रघुनाथः पण्डितजस्योऽपि यानेव
दण्डकारण्यरमणीयतामवलोक्य वनवासजमपि क्लेशजातं विसञ्चार, सम्प्रति तथा
विरहितोऽसौ तामेव रमणीयतामवलोक्य समुद्विहितपूर्वकृतितरुमूयमानां मर्त्ययातनां
वन्द्यसाधनोकेन विवृण्वद्वाह, सम्प्रति ह्रीति ।

चिरोद्देगेति ।—चिरादुद्देगं हृदयदाहमारभते उत्पादयतीति चिरोद्देगारभी,
‘चित्तकुक्षुरादिविषयैव कालान्तरपरिचामोत्यर्थः, (देहलोटीपम्पायेन विशेषणनिद-
मुत्तरीतरेष्वपि वाक्येषु अन्वेति) प्रसृतः सर्वावयवेषु व्याप्तः तीव्रः अत्युच्चः विषरसः इव
विषद्रवः इव । (“रसो गन्धे रसः स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये
देहधात्वन्नुपारदे ॥” इति विश्वः) अत्र रसशब्देन विषगतः कश्चिदुत्कर्षो बोध्यः ; तथा

व्रणो रुद्धग्रन्थिः स्फुटित इव हृन्मर्मणि पुन-

र्धनीभूतः शोको विकलयति सम्भूर्च्छयति च ॥ २६ ॥

तथापि तान् पूर्वसुहृदो भूमिभागान् पश्यामि । [निरुप्य]

अहो ! अनवस्थितो भूमिसन्निवेशः (१) । तथा हि—(ल)

कुतश्चित् यस्मात् कस्मादपि स्थानादागत्येत्यर्थः, संवेगादतिविगात् निहितः अन्तः-
प्रविष्टः शल्यस्य शरीः तीक्ष्णायस्य अस्त्रविशेषस्येत्यर्थः, (“वा पुंसि शल्यं शङ्कुना”
इत्यमरः) शकलः इव खण्डः इव (“भित्तं शकलखण्डे वा पुंसि” इत्यमरः) तथा
हृन्मर्मणि हृदेव मर्मं हृन्मर्मं तस्मिन् हृदयरूपग्रीवस्थाने, रुद्धग्रन्थिः जातसन्धिः,
सन्नद्धमूलः इति यावत् ; पुनः स्फुटितः विदीर्णः व्रणः इव ईर्ष्यमिव (“व्रणो-
ऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीवे” इत्यमरः) शोकः प्रियाविरहजं दुःखं पुनर्धनीभूतः [अचनी
घनः सम्यग्दामनी भूतः इति घनीभूतः इत्यभूततद्भावे च्युतस्यः] कालवशेन गटप्रायो-
ऽपि पञ्चवद्व्यादिबहुविधोद्दीपकवस्तुसन्दर्शनात् पुनः साम्प्रतामधिगतः सन् विकल-
यति व्याकुलौकरोति (विकलं करोति इति विकलयति “तत् करोति तदाचष्टे”
ग० इति शिच्) सम्भूर्च्छयति च सम्पीडयति च, मामिति शेषः । यथा तीव्री
ह्यालाहलः कालक्रमेणान्तःशरीरं प्रसर्पेयेती विकलयति, तथा मनसि विलीन-
प्रायोऽपि प्रियाविरहजः शोकोवेगः सम्प्रति सुचिरपरिचितानां वनगङ्गनपर्वतादीना-
मवलोकनेन पुनः स्मृतिपथमाकृती नवीभूत इव मानसिततरां विह्वलयतीति भावः ।
[अत्र केचित् द्वितीयपादे “निहितः” इत्यत्र “चलितः” इति पाठं मन्यमानाः व्याच-
क्षते—कुतश्चित् यस्मात् कस्माच्चित् संवेगात् सम्भ्रमादिजन्यात् सङ्कटनात् चलितः
कम्पितः शल्यस्य अन्तःशरीरप्रविष्टस्येति भावः, शकलः खण्ड इवेति । अत्र एकस्मि-
न्नेव शोकरूपोपमये विषयश्लेषव्रणरूपाणां बहुनाम् उपमानानां दर्शनात् मालोपमा-
नामालङ्कारः स्फुट एव ; तथा विकलनसम्भूर्च्छनरूपशोकाभ्योरिव क्रिययोः शोकरूपैक-
कर्तृकवाद्दीपकवाच्यलङ्कारो बोध्यः] । शिखरिणी हतम् ॥ २६ ॥

(१) ननु “प्रचालनादि पङ्क्त्य दूरादस्यर्शनं वरम्” इति शोकोवेगहेतुभूताना-
मेतेषामवलोकनं यत्नतः परिहीयतामित्याह, तथाऽपीति । तथाऽपि—एतेषां भूभागानां
शोकोद्दीपकत्वेऽपि । पूर्वसुहृदः,—पूर्वं सुहृदत् कृतप्रियाचरणाः ; एते हि पूर्वं नित्य-
साम्निव्यन बहुविधानुकूल्येन चास्माकं वनवासजमपि दुःखजातमपाकुर्वन्तः
सुहृज्जताः इति भावः । निरुप्य—इतस्ततो विश्लेषणावलीक्य । अनवस्थितः,—
विपथ्येक्षः, पूर्वावस्थातो वैषम्यमधिगतः इत्यर्थः । ० भूमिसन्निवेशः,—भूमीनां तत्-

पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां
 विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम् ।
 बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिदं
 निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति ॥ २७ ॥

स्थानीयानां भभागानां सन्निवेशः अथस्थानम् ; पुरा यादृशं भूमिसंस्थानं दृष्टम् अधुना
 न तथाऽवस्थितमित्यर्थः ।

(ल) सुचिरकालानन्तरं कात्यागुरीघात् दण्डकारण्यमनुप्रविष्टी दाशरथिः
 बभूवद्यादिसन्दर्शनात् समुदीधितपूर्वस्मृतिरासन्वन्निभावस्वरूपाशान्तिषां सरिद्धन-
 भूधराणां सङ्गजसौन्दर्यसन्दर्शनेन समुद्दीप्तप्रियाविरहजश्रीकोऽपि करुण्यनिर्वचनीय-
 मानन्दसन्दीहमनुभवजितस्ततः समासीकयंश्च यदेवावस्थावैषम्यमन्वभवत्, तदेवेदानीं
 वक्ष्यमाणश्लोकेन विहङ्गप्राङ्, — तथा हीति ।

कौटुम्भिकवस्थावैषम्यम् ? इत्याह, पुरेति । — पुरा प्राक् अस्मिन्नेव वने प्रव्रततमया
 स्रोतया सङ्गावस्थानकाल इत्यर्थः, यत्र यस्मिन् स्थाने सरितां नदीनां स्रोतः प्रवाहः
 आसादिति शेषः, अधुना सम्प्रति, सुचिरकालानन्तरं मम वर्तमानदर्शनावस्थाया-
 नित्यर्थः, तत्र तस्मिन्नेव स्थाने पुलिनं सलिलसमुत्थितं सिकतासनाथं तटं सम्पन्नमिति
 शेषः ; पूर्वं यत्र स्रोतस्ततोप्रवाहः प्रवहन्नविरतं कलं निनदंश्च सन्ततमस्मानभ्यनन्दयत्,
 स एव सम्प्रति कुटिलकालवशेन सलिलसमुत्थितभूमिरूपेण सर्वथा परिणमन्
 काटाचित्कामपि स्त्रकौयं तद्वत्प्रसक्तित्वं न कथमपि प्रमाणयतीति भावः । क्षिति
 रुद्धां वृक्षाणां [क्षितौ रोहति उत्पद्यन्ते ये ते क्षितिरुद्धः तेषां, क्षिति + रुद्ध + क्तिप्]
 घनविरलभावः निविडत्वं प्रतनुत्वस्येत्यर्थः, विपर्यासं वैपरीत्यं यातः प्राप्तः ; पुरा
 यत्र घनसन्निविष्टाः पादपाः आसन्, तत्र ते कालवशेन विरलतामुपगताः, यत्र
 पुनरपरि पादपाः विरलसन्निवेशमधिगता आसन्, सम्प्रति त एव घनोभूता इति
 नैव ते समुपयुज्यन्ते प्रत्यभिज्ञायामिति भावः । अत एव बह्वीः कालात् सुचिर-
 समयात् परमिति शेषः [बहुशब्दस्य सङ्गप्राप्रचुररूपीभयार्थकत्वेन सङ्गप्रावाचकात् नित्यं
 बहुवचनं प्रचुरार्थकौत्वेकवचनमपीति बह्वीरित्यत्र एकवचनप्रयोगः “किं बहुना”
 इत्यादिवहुतरश्रुतिप्रयोगवत् न कमपि दीवभावइतीति सुधीर्भिर्भाष्यम् । “कालान्”
 इत्यत्र अनन्तरार्थे पञ्चमी, परमितिशब्दस्याध्याहारिण्य समर्थवीया] दृष्टम्
 अवलीकितम् इदं परिदृश्यमानं वनमरण्यम् अपरमिव अन्यद् वनमिव मन्ये अनु-
 भवामि इत्यर्थः । नन्वेवं प्रत्यभिज्ञापकानां स्रोतःपादपप्रकृतीनामन्यभावात्

हन्त परिहरन्तमपि मामितः पञ्चवटीखेहो बलादाकर्ष-
तीव । (व) [सकवणम् ।]—

* यस्यां ते दिवसास्तया सह मया नीता यथा स्वे गृहे
यत्सम्बन्धिकथाभिरिव सततं दीर्घाभिरास्थीयत ।

तदेवेदमरूपमिति विनिश्चये कलावदव्यभिचरितौ हेतुः ? इत्यपेक्षायामाह, निवेश
इति ।—शैलानां पर्वतानाम् अनतिपरिवर्त्तनशीलतया सम्प्रत्यपि पूर्ववदवस्थाना-
मित्यर्थः, निवेशः संस्थानम्, अपरिवर्त्तितमवस्थानमित्यर्थः, इदं परिदृश्यमानं वनं तत्
पूर्वदृष्टम् इति बुद्धिं ज्ञानं द्रढयति दृढीकरोति [दृढां करोति इति द्रढयति "तत्करोति
तदाचष्टे" गु० इति णिचि "भृशक्रशदृष्टपरिवृद्धानामेव रत्नं" वा० इति ऋकारस्य
रत्वम् ।] तदेवेदं वनमिति निश्चयज्ञानं जनयति इत्यर्थः । सर्ववैवानुमितेः प्रमातृं प्रति
साधनगतस्याव्यभिचरितत्वादेरपेक्षिततया अप्यापि पूर्वदृष्टतदनगततत्तच्छैलादिसाधनेन
सुचिरकालनायनतिपरिवर्त्तनशीलतयाऽव्यभिचारिणा इदन्वावच्छिन्नपञ्चकतदनत्व-
साध्यकानुमितौ कस्यचिदपि इत्वाभासस्य असत्त्वान्नेदमनुमानमप्रमातृशङ्काकलङ्घित-
मिति भावः । [अत्र प्रकृतं पञ्चवटीवने तादात्म्यसंसर्गकापरवन्तत्वप्रकारकोत्कटेक-
कोटिकसंशयप्रदर्शनादुत्प्रेक्षानामालङ्कारः ; सा अपरवन्तत्वपभावपदार्थप्रकारकतया
भावाभिमानिनी, इवशब्दोत्थापिततया च वाच्या । तथा तत्किन्नेव वने अथवनवदबुद्धिं
प्रति प्रथमद्वितीयपादोक्तसरिदृशादिगतावस्थावैषम्यार्थप्रतिपादकवाक्यार्थद्वयस्य हेतु
तथोपस्थासान् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तथैतदलङ्कारद्वयप्रतिपादितवैचित्र्यविशेषवर्गेन
च तदनगततत्तच्छैलादिसाधनेन इदन्वावच्छिन्नपञ्चकतदनत्वसाध्यकानुमित्युत्पत्तेरनु-
मानालङ्कारशैत्येतेषामलङ्काराणाम् अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः] । शिखरिणी वृत्तम् ॥२७॥

(व) हन्तेति ।—हन्तेति खेदसूचकमव्ययम् । परिहरन्तमपि—परित्यजन्त-
मपि, पञ्चवटीं परिहृत्य गच्छन्तमपीत्यर्थः । पञ्चवटीखेहः,—पञ्चवटीं प्रति प्रवल्गुः
अनुरागः । आकर्षणीय—प्रत्यावर्त्तयतीव [इति क्रियोग्रिहा] ; पूर्वमिति दीर्घकाल-
वसतिसंबन्धितानुरागः पुनरेतदनसन्दर्शनान्नवीभूतः सम्प्रत्येतदनत्यागे महान् प्रत्यूहः
सञ्जात इति भावः ।

वियोगे हि रमणीयवस्तुभावदर्शनस्यैव दुःसहतया घृणांशुभूतपञ्चवटीरामणीयक-
सन्दर्शनमिदानीमतिदुःसहं भवेदिति पूर्वसुहृदः एताम् सुचिरमिदानीमवलोकयामि न
वेत्त्यं किङ्कर्त्तव्यविमूढौ रामभद्रः सञ्जीवनाह, यस्यामिति ।—यस्यां पञ्चवट्यां स्वे गृहे
यथा स्वकीये रामभवने इव ("वशा वशा तथेवेवं साज्ये" इदमरः) सर्वथा निरुप-

एकः सम्प्रति नाशितप्रियतमस्तामद्य रामः कथं

पापः पञ्चवटीं विलोकयतु वा, गच्छत्वसम्भाव्य वा ॥ २८ ॥

द्रवत्वरामणीयकादिभिः राजभवनतुल्यायां यस्यामिति यावत् । मया तथा प्रिय-
तमया सीतया सह ते अशेषसुखहेतुतया विशेषतः प्रसिद्धाः दिवसाः दिनानि नीताः
यापिताः, [अत्र दिवसपदेन न केवलं रजन्यः समधिकसुखेन यापिताः, परन्तु दिवसाः
अपीति ध्वन्यते, तेन च राजधान्यपेक्षयाऽस्याः किञ्चिद्विशिष्ट्यमपि द्योत्यते ; तथा हि
तत्र राजकार्यादिना दिवसेषु सहावस्थानमसम्भवम्, इह तु कार्यान्तरगुरुजनसार्नि-
ध्यायसम्भवतयाऽहर्निशं निःसङ्कीचप्रणयाभिव्यक्तिरिति स्मर्यहर्निशेषः ।] तथा
दीर्घाभिः प्रशंसाबाहुल्यादृटनाबाहुल्याद्वा अतिविस्तृताभिः दृक्सम्बन्धकथाभिः यस्याः
पञ्चवट्याः सम्बन्धिन्यः विषयिण्याः कथाः आलापाः ताभिः एव यां पञ्चवटी-
मधिकृत्य प्रवृत्तैरालापैरेवेति यावत्, [एवकारिण च कथान्तरप्रवृत्तिव्युदासः ।
यत्कथाभिरित्यनुक्ता यत्सम्बन्धकथाभिरिति कथनान् पञ्चवटीवनसमीपवर्तिनामपि
रम्यता व्यज्यते] सततम् अहर्निशम् आस्थीयत स्थितम् आवाभ्यामिति शेषः ;
वनवासाद् गृहं प्रतिनिहत्य प्रेयस्या सह दिवानिशं पञ्चवटीविषयकालापमंवाकरव-
मिति भावः । [अत्र आस्थीयते इति पाठेऽपि व्याख्यानं सुकरमेव, किन्तु प्रक्रमभङ्गः,
भूतकालनिर्देशोपक्रमे वर्तमानकालिकप्रत्ययनिर्देशस्यानुचितत्वात् ।] सम्प्रति इदानीं
नाशिता नाशं प्रापिता नाशार्थं विपिने विस्तृष्टेत्यर्थः, प्रियतमा प्राग्बोऽपि प्रिया
पत्नी येन स तद्योक्तः, [अत्र नाशितप्रियतमः इत्यनेन प्रियतमायाः विनाशी यदि
दंवाधोनः स्यात्, तदा यथाकथञ्चित् सञ्जते, अत्र तु विनाशीऽसौ मयैव प्रापितः इति
क्लेशातिशय्यं, “सम्प्रति” इत्यनेन दुःखस्य नवीभावस्य व्यज्यते] अत एव अथ एकः
एकाकी सीताविरहितः इति यावत्, पापः पापात्मा कृशसकम्पा इत्यर्थः, रामः तां
चिरसहचरीभूतामित्यर्थः ; सामान्यतो रमणीयवस्तूनां सन्दर्शनमेव विरहं क्लेशकरं किं
पुनः प्रियया सह प्रागनुभूतानामेतेषामिति भावः । पञ्चवटीं कथं केन प्रकारेण
वा विलोकयतु पश्यतु, विलोकयितुं शक्नुथादित्यर्थः, कथं वा असम्भाव्य किञ्चित्कालं
दर्शनावस्थानादिना असमाहत्य गच्छतु अन्यतो व्रजतु ? उभयमपि सुदुष्करमित्यभि-
प्रायः । कदाचित् प्रियायाः सम्बन्धवत्त्वात् तदादृतत्वाच्च पञ्चवटीं प्रिया ततः सा
सुखकरी, किन्तु यत्सम्बन्धवत्त्वात् पञ्चवटीं प्रिया आसीत्, संदानीं नृता, अतः सा
दुःखकरात्येकैव पञ्चवटीं सददर्शनेन सीताकरणकारणतया दुःखाय च सुखाय च
भवतीति अत्र किञ्चित्कालमवस्थानमिदानीमितो गमनं वैतदुभयमपि अशक्यं रामस्तीति

शङ्कः । [प्रविश्य ।] जयति जयति देवः । देव ! भगवान-
गस्त्यो मत्तः श्रुतभवत्सन्निधानः त्वामाह,—“परिकल्पितविमाना-
वतरणमङ्गला प्रतीक्षते वत्सला लोपामुद्रा, सर्वे च महर्षय-
स्तदेहि सम्भावयास्मान् । अथ प्रजविना पुष्पकेण स्वदेशमुप-
गम्याश्चमेधाय सज्जो भविष्यसि” इति । (श)

भावः । [अत्र रामस्य पापवत्तायां नाशितप्रियतम इति पदार्थस्य हितुतर्थाप-
न्यासात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ; तथा प्रथमपादे “यथा स्त्रे गृहे” इत्यत्र उपमाऽल-
ङ्कारश्च, सा च यथा शब्दवाच्यतया श्रौती । तथैव च स्वभवन इव पञ्चवक्त्रां निरुप-
द्रवमुखविहरणादिकमाभौदिति वस्तु व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिकहणीयः ।]
श दूतविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २८ ॥

(श) भगवान्—भगः ऐश्वर्यादिषड्गुणाः विद्यते यस्य स भगवान्, ऐश्वर्यादि-
शालीत्यर्थः, “ऐश्वर्यस्य समयस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञान-वैराग्ययोश्चैव वक्ता भग
इतीकना ॥” मत्तः—मत्सकाशात् मन्मुखादित्यर्थः । श्रुतेति ।—श्रुतम् आकर्णितं
भवतः सन्निधानम् उपस्थितिः येन स तथोक्तः, आहृत्यस्य “सज्जो भविष्यसीति”
पराङ्गतप्रतीकान्तस्थेन इति शब्देनान्वयः । परिकल्पितेति ।—परिकल्पितानि सज्जी-
कृतानि, आयाजितानीति यावत् ; विमानात् पुष्पकाद् अवतरणे मङ्गलानि अवतरण-
कालोचितमङ्गलजनकदूर्वाक्षतादिवस्तूनि यथा सा तथोक्ता । वत्सला—त्वयि सखेका
[वत्सं कामः अस्या अस्तीति वत्सला, “वत्सां साभ्यां कामवत्सं” (५।२।८८ पा०) इति
लक्षप्रत्ययः] लोपामुद्रा—तन्नास्त्री अगस्त्यपत्नी । प्रतीक्षते—भवद्दर्शनार्थमवतिष्ठते,
त्वां द्रष्टुं त्यक्तसर्वव्यापारा तिष्ठतीत्यर्थः । सर्व्वं च—सकलाशान्मवासान्, [अत्र
“आगस्त्यायनाः” इति पाठे—अगस्त्याशमवासनः, अगस्त्यगोदापरानि वत्स्यः] ।
सम्भावय—आगमनेन सम्मानयेत्यर्थः । प्रजविना—प्रकृष्टो जघो विद्यते यस्य तेन,
महावेगशालिनेत्यर्थः, अस्माकं सम्भावनायां चेत् किञ्चित्कालक्षेपो भवेत् स रथे
किञ्चिदधिकवेगीत्यादनेन पूरणीयः इति भावः ; [“न कर्त्तुं धारयामासत्तर्षीं यो बहु-
व्रीहिषेदर्थप्रतिपत्तिकरः” इत्यनुशासनात् तादृशस्थले कर्त्तुं धारयामासत्तर्षीयप्रत्ययस्या-
साधुत्वेऽपि प्रजविनेत्यत्र मत्वर्थीयेन इनि-प्रत्ययेनाधिकस्यातिशय्यरूपार्थस्य वाच्यतया न
दोषः इति सुधीर्भिर्बिम्ब्यम्] । अश्चमेधाय—अश्चमेधनामानं क्रतुं सम्पादयितुमित्यर्थः,
[अत्र “क्रियार्थोपपदस्य च” (२।१।१४ पा०) इति चतुर्थी] सज्जः,—उदयोनीत्यर्थः ।

रामः । यथाऽऽज्ञापयति भगवान् । (ष)

शम्भूकः । इतस्तर्हि देवः प्रवर्त्तयतु पुष्पकम् । (स)

रामः । भगवति पञ्चवटि ! गुरुजनानुरोधात् क्षणं क्षम्यता-
मतिक्रमो रामस्य । (ह)

शम्भूकः । देव ! पश्य पश्य ।—

कूजत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुत्कारवल्कीचक-
स्तम्बाङ्गस्वरमूकमौकुलिकुलः क्रौञ्चावतोऽयं गिरिः ।

(ष) यथेति ।—भगवान्—तपःमनुजैश्चर्यादिगुणशाली भगवत्यः । यथाऽऽज्ञा-
पयति—यथैवादिशति, तद्वदेवानुतिष्ठामीत्यर्थः ।

(स) तर्हीति ।—यदि भवान् भगवतोऽगस्त्यस्यादेशः पालनीयः इति मन्यते
तदेत्यर्थः । इतः,—अनेन पथा । प्रवर्त्तयतु—प्रेरयतु, चालयतित्यर्थः ।

(ह) भगवतीति ।—दुष्करतपःप्रभावोद्भासितानामृषीणामाश्रमस्वरूपतया
पञ्चवट्याः भगवतीति सम्बोधनम् । गुरुजनानुरोधात्—गुरुजनस्य पूजनীয়स्यागस्त्यस्य
अनुरोधः कृन्दानुवर्त्तनं तस्मात् । अतिक्रमः,—अमन्त्रावनया युक्ताचारस्य उल्लङ्घनम्
उचिताचारं विना अतिक्रम्य गमनं वा । क्षम्यता—क्षम्यता, भगवतोऽगस्त्यस्यादेशेन
तच्छ्रन्दानुवर्त्तनार्थमेवायमतिक्रमो न त्विच्छाकृत इति भावः ।

अगस्त्यादेशेनालङ्घनीयेन सुचिरं पूर्वसङ्कल्पवटौभीमासन्दर्शनसखमनुभवितुमसमर्थो
रामभद्रस्तस्मिन्नाकुली भवेदिति शङ्कमानः शम्भूकः स्वभावशोभासन्दर्शनेन तस्य चित्त-
विक्षेपमराकुर्वन् पथि प्राकृतशोभामुपवर्णयन्नाह, कूजदिति ।—कुञ्जाः लतायाश्चट्टानि
स्थानान्येव कुटीराः शुद्रगृहाः तेषु स्थिताः कौशिकघटाः पेषकसमूहाः (‘‘महेन्द्र-
गुप्फुल्लूकन्यालयादिव कौशिकः’’ इत्यमरः) कूजनानाम् अप्यक्तं शब्दायमानानां
कुञ्जकुटीरकौशिकघटानां कुञ्जस्यपेषकसमूहानामित्यर्थः, ये घुत्काराः सुतसुत इत्या-
काराः रवाः तद्वत्तद्विशिष्टा ये कीचकस्तम्बाः वेणुविशेषगुष्ठाः (वाङ्महाङ् इति
भाषा । ‘‘वेणुवृक्षः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यमिलीकृताः’’ इति ‘‘अप्रकाखे सखगुक्षौ’’
इति चामरः) तेषां आङ्गवरेषु समूहेषु (‘‘आङ्गवरो गजानां पटङ्गवरे गर्जते
प्रसवे च’’ इति इलायुधः) मूकानि कौशिकभासान्निःशब्दमवतिष्ठमानानि मौकु-
लीनां वायसानां (‘‘एकद्वन्द्वलिप्तुम् ध्वाङ्गी मौकुलिर्वायसीऽन्यथत्’’ इति कीचः)
कुलानि समूहाः यस्मिन् स तथीक्तः, अथं पुरतः परिदृश्यमानः क्रौञ्चावतः तन्नामधेयः

एतस्मिन् प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्देजिताः कूजिते-
रुद्देहन्ति पुराणचन्दनतत्त्वस्त्वेषु कुम्भीनसाः ॥ २८ ॥

अपि च ।—

एते ते कुहरेषु गह्वदनदहोदावरीवारयो
मेघालम्बितमोलिनीलशिखराः क्षीणैर्भूतो दक्षिणाः ।

गिरिः पर्वतः विद्यत इति शेषः ; एवमयं गिरिर्विद्यते तं, पश्य पश्येति गद्यांशान्वयः ।
यत्र कुञ्जेषु शब्दायमानानां पेचकानां वृत्कारशब्दमाकर्ण्य चञ्चलस्वभावा अपि वायसा-
स्तेभ्यऽनिष्टमाशङ्कमानाः वासाग्निःशब्दमवतिष्ठन्ते, तादृशोऽयं क्रौञ्चावताभिधेयी गिरि-
रस्माकं पुरतः प्रतिभातीति पश्येति समुदिताशयः । एतस्मिन् दृश्यमाने क्रौञ्चावता-
भिधेये गिरौ प्रचलताम् इतस्ततः परिधावतां प्रचलाकिनां—प्रचलाकः शिखण्डः,
स एषामस्तीति प्रचलाकिनः मयूराः तेषां (“प्रचलाकिसितापाङ्गशिखावलगतव्रताः”
इति चिकाण्डशेषः) कूजितैरव्यक्तशब्दः केकाभिरित्यर्थः, उद्देजिताः उद्देगं नीताः
सन्वसा इति यावत्, कुम्भीनसाः भयङ्करसर्पविशेषाः (“कुम्भीनसः क्रूरसर्पे स्त्रियां लवण-
मातरि” इति मैदिनी) [कुम्भी इव नासिका येषां ते कुम्भीनसाः “अज् नासिकायाः
संज्ञायां नसञ्चाख्यलात्” (५।४।११८ पा०) इति नासिकायाः नसादेशः, समासान्तः
अचप्रत्ययश्च] पुराणानां प्राचीनानां जीर्णानामित्यर्थः, चन्दनतत्त्वेषां चन्दनपादपानां,
[“चन्दनतत्त्व” इत्यत्र “रोहिणतत्त्व” इति पाठे—रोहिणतत्त्वः,—वटवृक्षः इत्यर्थः]
स्त्वेषु प्रकाण्डेषु उद्देहन्ति इतस्ततश्चलन्ति, अतिमात्रं व्याकुलीभवन्तीति यावत्,
[उत्पूर्वकस्य “वेह चल्ने” इति भ्वादिगणौयवेहधातोरेयं प्रयोगः] विषधराणां
हि खलादकाशमयूराद्गोतिः अतितरां सौरभामोदिता च प्रसिद्धा, तथाप्राचीनावस्थायां
चन्दनपादप्रत्यय च सौरभातिशय्यमिति । अत्र चन्दनगन्धानन्दिताः कुम्भीनसाः
शत्रुभोत्या एतन्मव पादपमाश्रित्य स्थातुं सौरभातिप्रोत्या सहसा तं विहाय गन्तुं
वाऽशक्नुवन्तः किंकर्त्तव्यविमूढतयाऽतितरां व्याकुलीभवन्तीति भावः । [अत्र
प्रधानतया स्वभावोक्तिः ; तथा कलापिकूजितरूपपलायनकारणसत्त्वेऽपि कुम्भीनसानां
पलायनरूपस्य फलत्यानुत्पत्तेः सति द्वितीया फलाभावकृपा विशिष्टोक्तिः, तथा कुञ्ज-
कुटीरेत्यत्र रूपकचेति वयानामर्थालङ्काराणामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । स्वभावोक्त्या
च गिरिरस्य अनेकविधजीववसतिरूपं वस्तु ध्वन्यते इति अलङ्कारेण वस्तुध्वनिरप्यङ्क-
नीयः] । शार्दूलविक्रीडितं वचम् ॥ २८ ॥

पुनरपि स्वभावशोभामुपवर्णयन्नाह, एत इति ।—कुहरेषु गह्वरेषु, गह्वदं तादृग-

अन्योऽन्यप्रतिघातसङ्कुलचलत्कल्लोलकोलाहलै-

रुत्तालास्त इमे गभीरपयसः पुण्याः सरित्सङ्क्रमाः ॥ ३० ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे । (क)

इति पञ्चवटोपवेशो नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

विस्पष्टं यथा तथा नदन्ति शब्द कुर्वन्ति गोदावर्याः स्वनामधन्यायाः सरितः वारौणि सलिलानि येषु ते तथोक्ताः गोदावरौजलकल्लोलितकुहरा इति यावत् ; तथा मेघैः सजलजलदेरित्यर्थः, आलम्बिताः आक्रान्ताः मौलयः अयभागाः दंषां तानि अत एव नीलानि जलदाश्रिततया श्यामायमानानि शिखराणि शङ्काणि येषां ते तथोक्ताः ; (अव शिखरायभागी मौलिः, पर्वतायभागश्च शिखरकृति भेदः) बहुविधैर्धातुजातैः निखचितान्यपि एतेषां शङ्काणि अत्युन्नततया सजल-जलदसम्पर्कातिशयवशात् निरतिशयं श्यामायमानानि प्रतिभान्तीति भावः । [एते-नेतेषां निरतिशयमौन्नत्यं प्राकृतिकसौन्दर्यशास्त्रित्वञ्च व्यन्यते] ते भवतां परि-ज्ञातपूर्वा एतं परिदृश्यमानाः दक्षिणाः भारतवर्षस्य दक्षिणादिभागवर्त्तनः चौशीभूतः पर्वताः । चौशीं प्रथिवीं बिभ्रति धारयन्ति ये ते (चौशी + श्च + क्तिप्) सन्तीति शेषः ; तथा अन्योऽन्यप्रतिघातेन परस्परप्रतिरोधेन सङ्कुलम् उत्कृष्टं यथा तथा चलन्तः गच्छन्तः ये कल्लोलाः महातरङ्गाः तेषां कोलाहलैः उप-लक्षिताः [“इत्यभूतलक्षणे” (२।३।२१ पा०) इति तृतीया] उत्तालाः उत्कटाः, भीषणा इति यावत् ; (“उत्ताल उत्कटे श्रेष्ठे विकराखे प्रवृत्तम्” इति मंदिनी) तथा गभीरमगाधं पथी जलं येषां ते तथोक्ताः, अगाधसलिलाः इत्यर्थः ; पुण्याः पवित्राः ते पूर्वपरिचिताः इमे परिदृश्यमानाः सरित्सङ्क्रमाः नदीसन्निपाताः विद्यन्ते इति शेषः । [“सरित्सङ्क्रमा” इत्यत्र “कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते” इति न्यायात् सङ्क्रताः सरितः इत्यर्थो लभ्यते इति बोध्यम् । अव शिखराणां जलद-बुम्बितमौलितया नामाविधेधातुसम्भूतस्वकीयान्यवर्णपरित्यागेन जलदगतश्यामलता-यङ्गकथनात् तद्वन्नी नामालङ्कारः] । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३० ॥

(क) इतीति ।—अत्र रामशम्भूकयोरिवेह अवस्थानात् “सर्वे निष्क्रान्ताः” इति बहुल कथं युज्यते ? इति नाशङ्कनीयम् ; सारथिसाहित्येनैवानयोर्बहुलसम्भवा-दिति ।

द्वितीयाङ्कस्य सङ्क्षिप्तविवृतिः ।

अद्यावाकप्रारम्भ एवाध्वगवेशा तापस्यावेशी नेपथ्योच्चारितवनदेवतास्वागतवचन-
माकर्ण्य समधिगत्य च तदुपकल्पितमातिथ्यं तदीयविनयमधुरव्याहारव्यवहारविनि-
मयेन स्वकीयामन्तर्गता कृतज्ञतामतितरा विज्ञापयन्ती स्वसमीपमागतया तथा समं
तन्नेवीपविष्टा पृष्टा चावागमनकारणं तथैव, “सामाद्यशेषवेदविद्विरगम्यप्रमुखैस्तपो-
धनेरभ्युषितेऽम्बिन्नरस्थे तेभ्यो वेदान्तविद्यामधिगन्तुं बाष्पीकिपाश्चादिहोपस्थिता” इति
प्रत्यवोचत् ।

अथ वेदवेदान्ताद्यशेषविशेषशास्त्रकाननसञ्चरणपश्चान्नावाष्पीकेरनायासावाधाध्य-
यनसम्भवेऽपि तमनादृत्य कथमेतादृग्दूरतरप्रवासप्रयाससम्भवतीनामित्यं वन-
देवतया तथा जिज्ञासिताऽसौ अस्मीकसामान्यशक्तिमतीः कुशलवाभिधेययीः
कथीयित् तदन्तेवासिनीरन्त्यतः प्रतिभातिग्रथं, तथा तस्यैव मङ्गलमुत्पन्नात् सुरतरतवक-
वधाद्यतत्त्वाधाभिज्ञापये भट्टिति विनिर्गतेनानुष्टुभेन चन्द्रसा पद्मयोन्यनुरीधेन तनैव
विरचितस्य रामायणस्य बहुलप्रचारश्च तत्त्वमन्वययनप्रत्यङ्मनचौकयत्, अप्रच्छन्ना-
गत्याश्रममार्गं वनदेवतां तामैव ।

अथ तत्कृतपद्यपरिचायककथाप्रसङ्गसङ्गतपद्यव्यादिनामश्रवणोद्बोधितातीत-
सीताष्टुत्तिसामैव वनदेवतां सीतासङ्गचरीयं वासन्तीति प्रत्यभिजानत्यभिदधती च
प्रलापवशाज्जानकीं नामश्रवाम्, आवृण्वमाना च तथैवासङ्गज्ञानमशेषा-कथनाभिप्रायं,
विवक्षाना चालीकलीकापवादतः सीताविवासनवृत्तं, तथा सुवर्णविनिर्दिष्टसीताप्रति-
कृतिप्रतिनिधिना शास्त्रविधिनामुष्टीयमानमश्रमधाभिधेयक्रतुश्च सकलधर्मसौ विल-
लापः, आललाप च पुनः पुनरेतमेव विषयमधिगृह्णातिविलरतः ।

अथ कथाप्रसङ्गेन वासन्ती, अकालकालकवलितमात्मसुतमुरसा समुद्भूतः
सीरक्ताङ्गनमन्नन्नखमुद्वापयतः कस्यचिद् ब्राह्मणस्य सकलचरीदनमाकर्ण्यत्मापराध-
माशङ्कमानो रघुनाथः सङ्गसैव शम्भूकवृषलस्य तपश्चरणसमुत्पाद्यन्तेविषीषिणीमाकाश-
वाणीमाकर्ण्य समुपजातात्मावशसहधाय कृपाणपाणिः पुष्पकं विमलमाकृष्टा तमन्लेष्ट-
मितस्ततः पथ्येत्तीत्यवगत्य संख्यु च जनस्थानमवाप्त्य शम्भूकवृषलस्य तपश्चरणस्थानं,
निश्चित्य चैतेनेवीपलक्षणे रामभद्रस्यात्र द्वाभागमनं अथमननुभूतपूर्वमानन्दमन्दीह
मनुष्यभूव, विससर्ज च तान्नापसीममस्त्यश्रमय वर्षशम्नी दारुणतपतापदुरतिक्लमत्वं
द्विवसत् ।

अथ शूद्रकमन्विष्यन् रामभद्री जनस्थानमनुप्रविश्याहृत्य च तमकूपः कृपायेन दिव्यान्दशामनयत् । ततो मिलितः समभिनन्दितश्च पुनः पुरःस्थेन तेन कृतप्रणतिना दिव्याकृतिना शम्बूकेन सहसा समुबोधितदण्डकारण्यागच्छन्मृतिः, समबलोकयन् पूर्वपरिचितानामरण्यानामशेषसन्तापहारिणीं चित्तविनोदकारिणीं श्रीभां, सच्चिन्तयन् खरदूषणादिबध्नन्तान्, पर्यटञ्चेतस्ततः सर्व्वतः शुभाशौर्वचनपुरःसरममुं विससर्ज दिव्यपुरुषम् ।

अथासावपि शाश्वतपदावाप्तिः पूर्व्वमगस्त्यर्षिचरणयुगलमभिनन्दयितुं तदाश्रममुपेतः समादिष्टश्च स्त्रमुखात् श्रुतरामागमनवृत्तान्तेन तेनैव मुनिपुङ्गवेन वत्सलया स्त्रीपामुद्रया च रामभद्रं पुनरिहोपस्थापयितुं, पुनरपि पञ्चवटीमध्यस्थमस्त्रस्थं रामभद्रमुपागमत्, न्यवेदयञ्च मुनिदम्पत्योर्वक्त्रव्यजातं विशेषणम् ।

सहसा शम्बूकमुखात् सस्त्रीकस्य जगद्गुरोरगस्त्यस्यादेशवचनमाकर्ण्य विचिन्त्य च सुदुष्करत्वं पूर्व्वसुहृदं प्रियसङ्गचरौमिव प्रियायाः पञ्चवटीं सम्प्रति सुचिरादस्थानेनासन्ध्याय प्रस्थानस्य, नितरां सन्देहदोलामारुढः किङ्कर्त्तव्यविमूढः सर्व्वथाऽनिच्छन्नपि गुरुजनादेशस्यानतिक्रमणीयतया गृहीतानुमतिः पञ्चवटीसकाशात् तेन समं तदेवाश्रमपदमभिप्रतस्थे ।

इत्यश्वशास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चानन कुलपतिकल्प-“वि, ए” इत्युपनामक-

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्य्यविरचितायां, तदात्मजाभ्यां

श्रीमदाशुर्बाधविद्याभूषण-श्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां

परिवर्त्तित-परिवर्द्धितायां सुखबोधिनौसमा-

ख्यायाम् उत्तररामचरितव्याख्यायां

द्वितीयोऽङ्कः ॥ २ ॥

तृतीयोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति नदीद्वयं—तमसा मुरला च] । (क)

तमसा । सखि मुरले ! किमसि सम्भ्रान्तेव ? (ख)

मुरला । भगवति तमसे ! प्रेषिताऽस्मि भगवतोऽगस्त्यस्य
पत्न्या लोपामुद्रया सरिहरां गोदावरीमभिधातुं, जानास्येव
यथा बधूत्यागात् प्रभृति, (ग)—

अनिभिन्नो गभीरत्वादन्तर्गूढघनव्यथः ।

पुटपाकप्रतीकांशो रामस्य करुणो रसः ॥ १ ॥

(क) ततः इति ।—अथ चेतनकर्तृकस्य प्रवेशस्य सलिलप्रवाहकपाचेतन-
नदीकर्तृकत्वासम्भवात् नदीद्वयपदेन नद्यधिष्ठातृदेवताद्वयमेवावगमनीयम् ।

(ख) सम्भ्रान्तेव—व्याकुलेव, अस्थिरचित्तेवेति यावत् ।

(ग) भगवतीति ।—भगवति—ऐश्वर्यादिषड्गुणशालिनीत्यर्थः, तमसायास्तीर्थ-
स्वरूपतया एवं सम्बोधनं प्रयुक्तम् । सरिहरां—स्तीतस्वतीयेष्ठां, श्रेष्ठत्वन्तु तस्या माहा-
त्म्यातिशयाद्बोध्यम् । अभिधातुं—वक्तुं, प्रेषितास्मीति पूर्वेषान्वयः । बधूत्यागात्
प्रभृति—बध्वाः पत्न्याः सीतायाः, त्यागात्प्रभृति—विवासनमुपक्रम्य, भार्यात्यागमार-
भ्येति यावत्, (“बधूर्नाया सुषा स्त्री च” इत्यमरः) । [बधूत्यागादित्यत्र प्रभृति-शब्द-
योगे पञ्चमी] ।

तमसया ससम्भ्रमप्रवेशकारणं पृष्टा मुरला भागीरथीं प्रति लोपामुद्रायाः
वक्तव्यविज्ञापनप्रसङ्गेन रघुपतेस्तदानीन्तनमनोभावं विज्ञापयन्त्याह, अनिभिन्न
इति ।—गभीरत्वात् गाभीर्यात्, धैर्यातिशयवशादित्यर्थः, पचे—घनप्रलेपशालि-
त्वात्, अत्यन्ताभ्यन्तरस्थितत्वादिति यावत्, अनिभिन्नः अप्रकाशितः, लीकलीचन-
वह्निर्भूतः इत्यर्थः, पचे—पावान्निर्भेदं न प्राप्तः, अविदीर्णं इति यावत् ;
अत एव अन्तःकरणे गूढा अप्रकाशं स्थिता घना गाढा, अतिशयि-
तेति यावत्, व्यथा वेदना यस्य स तथोक्तः, पचे—अन्तर्मध्ये गूढा गुप्ता
घना प्रगाढा व्यथा सन्तापः यस्य सः तथोक्तः, रामस्य करुणो रसः सीताविरह-
समुत्पन्नः शोकः इत्यर्थः, पचे—रसः पारदः, पुटे वह्निर्नृचिलीपावच्छपणादिनिर्मितपाच-

तेन च तथाविधंष्टजन कष्टपात-जन्मना (घ) प्रकर्षगतेन दीर्घशाकमन्तानेन (ङ) सम्प्रति अतितरां परिचीणो रामभद्रः,

विशेषे यः पाकः औषधादीनां सन्तापनं तत्प्रतीकाशः तत्तुल्यः प्रतिभातीति शेषः ; [“इकः काशः” (६।३।१२३ पा०) इति दीर्घता] ; यथा बहिःप्रगाढतरमृत्प्रलेपाव-
कृत्तस्य पुटस्याभ्यन्तरवर्त्तनो नितरां सन्तप्यमानस्य भेषजस्य सन्तापः कथमपि बहि-
र्नोपलक्ष्यते, तथा स्वयङ्कृतभीताविवासनसमुत्थः शोकसन्धारी नितरां दुःसङ्गीऽपि
रघुपतेर्निर्गम्यधीरतया कथमप्यन्तर्निगृहीतो बहिनं प्रकाशत इति भावः । पुटपाक-
शोक्तः परिभाषाप्रदीपे—

“पुटपाकस्य द्रव्यस्य स्वरसो गृह्यते यतः ।

अर्ताऽयं पुटपाकः स्यात् विधानं तस्य कथ्यते ॥

द्रव्यमापोषितं जम्बू-वटपत्रादिसम्पुटे ।

वेष्टयित्वा ततो बड्वा दृढं रज्ज्वादिना तथा ॥

खलेपं द्यङ्गुलं कुर्यादयवाऽङ्गुलिमात्रकम् ।

दङ्कत् पुटान्तरादग्री यावत्खेपस्य रक्तता ॥” इति ।

[अत्र कठणविप्रलम्भाख्यो रसः स्वशब्देनोक्तः—“तामुदीत्यकुरङ्गाचौ रसो न
कोऽप्यजायत” इत्यादिबत् दीर्घमावृत्तौत्यापाततः प्रतिभाति ; “रसस्योक्तिः स्वशब्देन”
इति रसदीर्घकथनप्रसङ्गे दर्पणरूपदभिधानात् । वस्तुतस्तु यत्रालम्बनविभावादिबन्ध्या
रसः स्वशब्देन वाच्यः स्यात्तत्रैवासौ दीर्घपदबोमारोहेत् ; इह तु केवलं रामस्य तदा
मीननावस्थावर्णनमुख्येन स्वशब्दील्लेखान्न कापि दीर्घशब्देति ध्येयम् । इह उपमा
नामालङ्कारः, सा च सामान्यधर्मादीनां वाच्यतया पूर्णा, श्रुतिमार्तेष्वोपमेयोपमानगत-
सःदृश्यलक्षणसम्बन्धाबाधकतया प्रतीकाशशब्दार्थानुसन्धानसापेक्षतया चाधीति] ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १ ॥

(घ) तेनेति ।—तेन—पुटपाकप्रतीकाशनेत्यर्थः । तथाविधेति ।—तथाविध-
कादृशः निर्व्यासनसमुत्थः इत्यर्थः, इष्टजने प्रियजने, जनकतनयारूपे इति यावत्, यः
कष्टस्य अनिष्टस्य, पातः पतनं, संघटनमिति यावत्, तस्मात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन
सीतानिवासनसम्भवेनेत्यर्थः ।

(ङ) प्रकर्षेति ।—प्रकर्षमातिशय्यं, गतेन प्राप्तेन, निरतिशयेनेत्यर्थः । दीर्घ-
शोकेति ।—दीर्घं बहुकालव्यापिना, निरवधिनेत्यर्थः, शोकसन्तानेन दुःखप्रवाहेन,
निरवच्छिन्नशोकपरम्परयेत्यर्थः ।

तमवलोक्य कम्पितमिव (च) मे हृदयम् । अधुना च प्रति-
निवर्त्तमानेन रामभद्रेण नियतमेव पञ्चवटीवने बधूसहनिवास-
विश्रम्भसाक्षिणः (छ) प्रदेशा द्रष्टव्याः ; तेषु च निमग्नधीरस्यापि
एवविधायामवस्थायाम् अतिगम्भीराभोगशोकक्षोभसंवेगात् (ज)
पदे पदे महान्ति प्रमादस्थानानि शङ्कनीयानि रामभद्रस्य ;
तद्गवति गोदावरि ! तत्र त्वया सावधानया भवितव्यम्, (झ) —

(च) सम्प्रतीति । — सम्प्रति — इदानीं, सीतानिर्वृत्तगतः परमित्यर्थः । अति-
तराम् — अत्यर्थम् । परिशील्यः, — अत्यन्तं काश्यामापन्नः । तं — तादृशं काश्यामापन्नं
रामभद्रमित्यर्थः [सञ्चल्य लब्धक्रियायाः समापिकया क्रियया सहैककर्तृकत्वमाव-
श्यकम्, इह तु “अवलोक्य” इत्यनन्तरं स्थितादिपदाध्याहारिण तत् समाधेयम्] ।
कम्पितमिव — रामभद्रस्य भविष्यदनिष्टापातभीत्या सातिशयमस्थिरमित्यर्थः ।

(छ) प्रतिनिवर्त्तमानेनेति । — अगत्याप्रमादश्चमिधमनुष्ठानमयोध्यां प्रति-
गच्छता । नियतमेव — अवश्यमेव । बधूसहेति । — बध्वा सीतया सह सहै
निवासे एकत्रावस्थाने ये विश्रम्भाः स्वच्छन्दविहरणादिविश्रम्भव्यापाराः तेषां साक्षिणः
साक्षाद्दृष्टारः, निर्जनत्वात् सीतारामयोः परस्परमसङ्कुचितचेष्टितानि यत्र अभव-
न्सादृशाः इति यावत् ।

(ज) भवन्तु ते द्रष्टव्याः, का अतिसेन रामचन्द्रस्येत्याह, तेष्विति । — तेषु —
प्रदेशेषु, प्रकृत्यातिरमणोपेक्षितं यावत् । निमग्नधीरस्यापि — प्रकृत्यातिगम्भीरस्यापि,
का कथा अपलचेतसामिति भावः । एवंविधायाम् — सीताविधोगशोकेनातिविषमाया-
मित्यर्थः, अवस्थायाम् — दशायाम् । अतिगम्भीरेति । — अतिगम्भीरः प्रगाढः, दुःसह
इति यावत्, आभोगः, प्रसरी यस्य तादृशी यः शोकः प्रियाविरहजं दुःखं, तेन यः
क्षोभः प्रकृतिविपर्ययः, मर्त्यप्लाघात इति यावत्, तस्य संवेगात् प्राबल्यात् ।

(झ) पदे इति । — पदे पदे — प्रतिपदं, इतस्ततः सर्वत्रैवेत्यर्थः । महान्ति —
घोराणि । प्रमादस्थानानि — प्रमादः अनवधानता, कर्त्तव्याकर्त्तव्यबुद्धिविपर्ययजं मह-
दनिष्टमिति यावत्, तस्य स्थानानि उत्पत्तिस्थानानि कारणानीति यावत् । शङ्क-
नीयानि — सम्भावनीयानि । रामस्य महान्ति अनिष्टानि सम्भावितानि अनुमन्यामहे
इति भावः । तत् — तस्मात्, तेषु तेषु स्थानेषु सततविरहोद्दीपकवत्सन्दर्शनेना-
कस्मिन्निष्ठपदापातसम्भवादित्यर्थः । तत्र — तादृशेषु अतिभीषणेषु स्थानेष्विति यावत् ।
सावधानया — अप्रमत्तया सम्भावितपक्षप्रतिकाराय नियतमाविष्टयेत्यर्थः ।

वीचीवातैः शीकरक्षोदशीतै-

राकर्षद्भिः पद्मकिञ्चत्कगन्धान् ।

मीहे मीहे रामभद्रस्य जीवं

खैरं खैरं प्रेषितैस्तर्पयेति ॥ २ ॥

तमसा । उचितमेव दाक्षिण्यं स्नेहस्य ; सञ्जीवनोपायस्तु
मौलिक एव रामभद्रस्याय सन्निहितः । (ज)

ननु समर्थस्यैव कर्मणि विनिश्चयो युज्यते, नारुमर्थस्येति गोदावर्याः सलिलस्वरूप-
तया तथेदानीमवहितयापि रामस्य क्रीडगुपकारसम्भावनेत्यपेक्षायां सलिलस्वरूपाया
अप्यवधानप्रकारमुपदर्शयन्त्याह, वीचीति ।—शीकराणामन्वुकणानां (“शीकरीऽन्वु-
कणः श्रुतः” इत्यमरः) क्षोदेन चूर्णसम्पत्केण (“चूर्णं क्षोदः” इत्यमरः) शीतैः
शीतलैः शीतलजलकणवाहिभिरित्यर्थः, पद्मकिञ्चत्कगन्धान् कमलकेशरसौरभाणि
आकर्षद्भिः आकृष्य बहद्भिः, निरतिशयप्राणतर्पणैरित्यर्थः, खैरं खैरं मन्दं मन्दं यथा
स्यात् तथा प्रेषितैः प्रेरितैः (एभिर्विशेषणैर्वाथौ क्रमशः श्रेष्ठं शीघ्रं मान्दस्य दर्शितम्)
तत्र वीचिवातैस्तरङ्गसम्पृक्तवायुभिः रामचन्द्रस्य जीवं जीवन् मीहे मीहे प्रतिमुग्धाव-
स्थायां तर्पय पोषय । रामो हि यदा यदा दुःसहशोकसन्तापेन समाकुलितः
मूर्च्छामधिगच्छेत्, तदा तदैव त्वमवहिता मन्दस्निग्धसुरभिसमीरणसञ्चालनेन तस्य
मूर्च्छामपनयेरिति भावः । [मीहलक्षणं यथा साहित्यदर्पणे,—“मीहां विचित्रता-
भीति-दुःखवेगानुचिन्तनेः । मूर्च्छनाज्ञानपतन-अमणादर्शनादिहृत् ॥” इति । तर्पयेत्यत्र
विध्यर्थे “विधिनिसन्निधामन्त्रण—” (३।३।१६१ पा०)] इति लोट् । इतीति ।—
मुरलामुखेन अभिहितस्य अगस्त्यपत्न्या वाक्यजातस्य समाप्तिमुचकमव्ययम् । तच्च
“गोदावरीमभिधातुं प्रेषितास्मि” इति पूर्वेषु अन्वेति । शालिनी नाम वृत्तम्, तद्वचनं
यथा—“मात् तौ गौ श्वेच्छालिनी वेदलोकैः” इति । एकादशाक्षरपादच्छन्दसः
२८८ तमे प्रकारे शालिन्वन्तर्भावः ॥ १ ॥

(ज) उचितमिति ।—योग्यमित्यर्थः, दाक्षिण्यम्—आमुकूल्यम् । स्नेहस्य—
बाह्यस्थस्य, रामं प्रति परमवत्सला लीपामुद्रा तस्य भविष्यदव्याहितमाशङ्कमाना
इदानीं यत् आमुकूल्यं दर्शयति, तद युक्तमेव, परन्तु सम्प्रति नास्ति तस्य किमपि
आवश्यकमिति समुदिताभिप्रायः । कुतः एवम् ? इत्याह, सञ्जीवनेत्यादि ।—तु—
किन्तु । सञ्जीवनीपायः,—मूर्च्छितस्य रामस्य संश्राप्रतिपत्तिहेतुः । मौलिकः,—

मुरला । कथमिव ? (ट)

तमसा । श्रूयताम् ।—पुरा किल वाल्मीकितपोवनोपकण्ठात् परित्यज्य गते लक्ष्मणे, सीतादेवी प्राप्तप्रसववेदना आत्मानम् अतिदुःखसंवेगाद्गङ्गाप्रवाहे निक्षिप्तवती ; तदैव तत्र दारकहयं प्रसूता, भगवतोभ्यां पृथ्वीभागीरथीभ्याम् अभ्युपपन्ना रसातलञ्च नीता ; सान्त्वत्यागात् परेण च तद्दारकहयं तस्याः, प्राचेतसस्य महर्षेर्गङ्गादेवी स्वयमपिंतवती । (ठ)

मूलीभृतः, रामस्यैतादृशशोकमाहादः यत् मूलं कारणं, तदैव अद्य शोकमाहाद-रपनीदनकारणं रामस्य निकटवर्तीत्यर्थः, सीता अद्य रामस्य अतिनिकटे वर्तते इति भावः ।

(ट) कथमिवेति ।—रामस्य सञ्जीवनीपायः सम्प्रिहितः इत्युक्तं, स उपायः कीदृशः ? इति मुरलाप्रश्नाभिप्रायः ।

(ठ) श्रूयतामिति ।—इदं हि हस्तव्यापारकथनरूपं विष्कम्भाङ्कं,—“हस्तवर्तिष्ठ-माणानां कथांशानां निदर्शकः” इति साहित्यदर्पणवचनात् । वाल्मीकीत्यादि ।—वाल्मीकीः तपोवनस्य आश्रमस्य उपकण्ठात् समीपात् । परित्यज्य—विहाय, सीता-मिति शेषः । प्राप्तेत्यादि ।—प्राप्ता—आसादिता, प्रसववेदना—प्रसवकालीनयत्नसा यथा सा तथोक्ता, असहनीयप्रसववेदनया निरतिशयं क्लेशमापन्नैत्यर्थः । आत्मानं—स्वदेहम्, (“आत्मा देहं धृतौ जावे स्वभावे परमात्मनि” इति कीषः) । अतिदुःख-संवेगात्—दुःसहक्लेशातिशयादित्यर्थः । तदैव—निक्षेपाव्यवहितानन्तरमेव । तत्र—गङ्गाप्रवाहे । दारकहयं—शिशुहयं (“दारकी बालकेऽपि स्यात्” इति मेदिनी) प्रसूता—प्रसूतवती [प्रसूता इत्यत्र कर्त्तरि निष्ठा] । अभ्युपपन्ना—धृता, अनुगृहीता वा (“अभ्युपपत्तिरनुग्रहः” इत्यमरः) रसातलं—पातालम् । नीता च—प्रापिता च । सान्त्वत्यागात्—सान्त्वस्य मातुःसनसम्भूतस्य पयसः त्यागात् परिहारात् । परेण—अन-न्तरमित्यर्थः [“परेण” इति न एनवन्तपदं, तथा सति तेन योगे “एनपा द्वितीया च” (२।३।३१ पा०) इत्यनेन द्वितीयाविधानात् “सान्त्वत्यागात्” इत्यत्र पञ्चमी-विधानमयुक्तं स्यात् ; वस्तुतस्तु अत्र अपवर्गे तृतीयेति] । तस्याः,—सीतायाः । प्राचेत-सस्य—वाल्मीकीः [वाल्मीकिरित्यत्र परस्मैलोपादकत्यागाभावात् न सम्प्रदानता, अपि तु क्रियासम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी] स्वयम्—आत्मना, स्वयं गत्वा दत्तवती, गत्वर्थेने-त्यर्थः । [स्वयंशब्दप्रयोगात् शिशुहयं प्रति गङ्गादेव्याः स्नेहातिशयं सूचितम्] ।

मुरला । [सविस्मयम्] ।—

ईदृशानां विपाकोऽपि जायते परमाद्भुतः ।

यत्रोपकरणीभावमायात्येवंविधो जनः ॥ ३ ॥

तमसा । इदानीन्तु शम्बूकवृत्तान्तेनानेन सम्भावितजन-
स्थानागमनं रामभद्रं सरयूमुखादुपश्रुत्य भगवती भागौरधी,
यदेव भगवत्या लोपामुद्रया स्नेहादाशङ्कितं तदेवाशङ्क्य
सीतासमेता, केनचिदिव गृहाचारव्यपदेशेन (ङ) गोदावरीं
विलोकायितुमागता ।

तमसया वर्णितं सीतावृत्तान्तमाकर्ण्य मुरला स्वं यद् विस्मितमिवादश्रयत्, तदेव
विस्मयकारणमुपदर्शयन्त्याह, ईदृशानामिति ।—ईदृशानां रामसदृशपरमाद्भुतचरि-
तानामित्यर्थः, विपाकोऽपि दशाविपर्ययोऽपि, सम्पदः का कथा विपदपीत्यर्थः,
परमाद्भुतः अत्यर्थं विस्मयजनकः, असाधारण इत्यर्थः, जायते भवतीत्यर्थः । यत्र
विपाके एवंविधः पृथ्वीभागौरधीवाष्कीकिसदृशो जनः उपकरणीभावम् उपकारित्वम्
आयाति प्राप्नोति, उपकरणार्थं सहायो भवतीत्यर्थः । येषां चाधिकं दर्शनं सतत-
समाराधनतत्परैः अपि न सुघटं तेऽपि एवंविधानां विपाके स्वतः एव उपकर्तुं
यतन्ते इति परमाद्भुतत्वं विपाकस्येति भावः । [अत्र विपाकस्य परमाद्भुतत्वं प्रति
उत्तरार्द्धवाक्यार्थस्य हेतुतथोपन्यासात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः] । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३ ॥

(ङ) शम्बूकेति ।—शम्बूकस्य वृत्तान्तः शिरस्कंदनविधानात्मको व्यापारः तेन ।
सम्भावितेति ।—सम्भावितम् उत्प्रेक्षितं जनस्थाने आगमनम् उपस्थितिः यस्य स तम् ।
सरयूमुखात्—सरयूः अयोध्यासमीपवर्तिनी काचित् नदी तस्याः मुखात् । उपश्रुत्य
—समाकर्ण्य, ज्ञात्येत्यर्थः । [अत्र रामभद्रस्य श्रावणप्रत्यक्षकक्षेतासम्भवेन “रामभद्रमुप-
श्रुत्य” इत्यस्य कथं सङ्कतिः ? इति नाशङ्कनीयम् ; मुधातोः शाब्दबोधवाचितया
रामभद्रे तत्कर्मत्वसम्भवादिति चिन्त्यम्] यदेव—रामस्य अत्याहितमेव । सीता-
समेता—सीतया जानक्या सह समेता सङ्गता, मिलिता सतीत्यर्थः । गृहाचा-
रेति ।—गृहस्य यः आचारः कुलक्रमागती व्यवहारः तस्य व्यपदेशेन व्याजेन, कुलो-
चितानुष्ठानच्छलेनेत्यर्थः । [गृहाचारव्यपदेशेनेत्यत्र प्रकृतीपयोगिच्छलयद्वयरूपम्
अभूताद्वरणं नाम सव्यङ्गमुक्तं—“तत्र व्याजाश्रयं वाक्यमभूताद्वरणं मतम्” इति
साहित्यदर्पणः] ।

मुरला । सुविचिन्तितं भगवत्या, भागीरथ्या । राजधानी-
स्थितस्य खलु तैस्तैर्जगतामाभ्युदयिकैः कार्यैर्व्यापृतस्य राम-
भद्रस्य नियताश्चित्तविच्छेपाः ; अव्ययस्य पुनरस्य (ठ) शोकमात्र-
द्वितीयस्य पञ्चवटीप्रवेशो महाननर्थ इति ; तत् कथमिदानीं
सीतादेव्या रामभद्र आश्वासनीयः स्यात् ? (ण)

तमसा । उक्तमेव भगवत्या भागीरथीदेव्या,—“वत्से ! देव-
यजनसम्भवे सीते ! अद्य खलु आयुष्मतोः कुशलवयोर्द्वादशजन्म-
संवत्सरस्य सङ्ग्रामङ्गलप्रत्यिरभिवध्यते ; (त) तदात्मनः पुराण-

(ठ) सुविचिन्तितं—साधुविवेचितम् । भगवत्या—ऐश्वर्यादिषड्गुणशालिन्या
इत्यर्थः, सततशोकीद्वीपकवत्सुसन्दर्शनेन रामस्यावश्यभाविनि विपत्पातं सीतामेव
सान्त्वनीयायत्वेनावधार्य भागीरथ्या युक्तियुक्तमाचरितमिति भावः । राजधानी-
स्थितस्य—राजधान्याम् अशेषायां वर्त्तमानस्य, आभ्युदयिकैः,—उन्नतिसाधकैः बहुभिः
प्रजाहितकरव्यापारैरित्यर्थः । चित्तविच्छेपाः,—चित्तस्य विच्छेपाः विविधदिक्षु छेपाः ।
नियताः,—नियन्त्रिताः, रुद्धप्रसारा इति यावत्, भवन्तीति शेषः ; अतः शोकस्य न
अवकाश इति भावः । अव्ययस्य पुनः,—सम्प्रति अविच्छिन्नचित्तस्य व्यापारान्तरा-
सक्तिशून्यस्येत्यर्थः ।

(ण) शोकमावेति ।—शोकः एव इति शोकमात्रं केवलः शोकः इत्यर्थः, तत्
द्वितीयं यस्य तथोक्तस्य, सीताविरहजदुःखैकसङ्घचरस्येत्यर्थः । अनर्थः,—अनिष्टहेतु-
रित्यर्थः । [अत्र “अनर्थः” इत्यस्य कार्यकारणभावसम्बन्धेन लक्षणया “आयुर्धृतम्”
इतिवत् अनर्थहेतुरूपोऽर्थो बोध्यः । एवञ्च पञ्चवटीप्रवेशो रामस्य अत्यन्तानिष्टसम्पा-
दनरूपकार्यं अव्यभिचारो हेतुरिति सूच्यते] । तत्—तस्मात् । आश्वासनीयः,—
आश्वासयितुं शक्यः इत्यर्थः ।

(त) उक्तमेव—कथितमेव [अत्र एवशब्दः स्त्रीगणं व्यवच्छिन्नमिति बोध्यम्,
उक्तमेवेत्यस्य “किं पुनर्मर्त्या इति” इति वक्ष्यमाणेनान्वयः] । आयुष्मतीः,—दीर्घ-
जीविनीरित्यर्थः । [आयुः जीवनकालः, स प्रशस्ततया विद्यते ययोः तौ आयुष्मनौ
तयोः, अत्र प्राशस्त्यार्थे मनुष्यं, “भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेतिशाश्वते । संसर्गेऽस्मि-
न्निवसायां भवन्ति मनुष्यादयः ॥” इत्यनुशासनात्] । द्वादशेति ।—जन्मसंवत्सरा-
दारभ्य द्वादशकदशपूरणीभूतस्य वत्सरस्येत्यर्थः [द्वादशानां पूरणः इति द्वादशः “तस्य

श्वशुरम् एतावतो मानवस्य राजर्षिवंशस्य प्रसवितारं सवि-
तारमपहतपाप्मानं देवं स्वहस्तावचितैः पुष्पैरुपतिष्ठस्व । (थ) न
च त्वामवनिपृष्ठवर्त्तिनीमस्मत्प्रभावाद्नदेवता अपि द्रक्ष्यन्ति,

पूरणे ङट्” (५।२।४८ पा०) इति ङट्प्रत्ययः, स चासौ जन्मसंवत्सरश्चेति तस्य] ।
सङ्गति ।—वयःकालनिरूपणार्थः मङ्गलार्थश्च हस्ते चारणीये सूत्रे यन्त्रिरित्यर्थः,
(प्रतिवर्षं जन्मतिथौ गणपतिं दिनपतिञ्च सम्पूज्य भावादिभिः बालकानां मङ्गलाय
करे मूलमभिवध्यते इति आचारः ; तच्च सूत्रं जन्मयन्त्रिरित्यभिधीयते । तदुक्तं कृत्य-
चिन्तामणौ—“गुडदुग्धतिलानद्याज्जन्मयन्त्रेश्च वस्त्रेण । गुग्गुलुं निम्बसिद्धार्थ-दूर्वा-
गोरोचनान्वितम् । सम्पूज्य भानुविघ्नेशौ महर्षिं प्रार्थयेद्दिदम् ॥” इति) । अभि-
वध्यते—संनम्यते, वात्समीकिनेति शेषः ।

(थ) अथ तयोर्वात्समीक्याश्चमस्थितत्वेन असमीपवर्त्तितया मया किमपरमिदानी-
मनुष्ठेयम् ? इत्याह, तदिति ।—तत्—तस्मात्, पुत्रस्य जन्मतिथौ जननीनां कस्यचित्
मङ्गलाचरणस्य अवश्यकर्त्तव्यत्वादित्यर्थः । पुराणश्वशुरं—आदिमं श्वशुरं, श्वशुरवंशस्य
आदिपुरुषमिति यावत् । [सीतायाः श्वशुरवंशस्य सूर्यादाविर्भूततया तदपासनायां
अस्याः फलावश्यभाव इति सूचनाय सवितुः पुराणश्वशुरत्वविशेषणं बोध्यम्] ।
एतावतः,—इत्यस्मादप्यस्य । मानवस्य—वैवस्वतमनुसम्बन्धिनः तदपत्यस्येत्यर्थः ।
(अत्र सवितुर्वैवस्वती नाम मनुः, ततः इच्छाकुः, ततः रघुरित्येवं वंशप्रवर्त्तकानामेषां
वंशः समजनीति ज्ञेयम्) । प्रसवितारम्—उत्पादयितारम् । अपहतः—अपहतः
विनाशितः, पाप्मा—पापं येन तं, स्वमहिम्ना निरस्तसमस्तपापतया सर्वैराराधनीय-
मिति भावः । सवितारं—देवं, सूर्यदेवमित्यर्थः । स्वहस्तेति ।—स्वहस्तेन स्वकरेण
अवचितैः अवलूनैः, स्वयं सङ्गृहीतैरिति यावत् । (तेन च पूजायां फलातिशय-
सम्भावना सूचिता ;—“समित्युच्यकुशादीनि श्रीविद्यः स्वयमाहरेत्” इति पद्मपुरा-
णीयवचने श्रीविद्यपदस्य उपलक्षणतया सर्वस्यैव पूजाधिकारिणः स्वयमुपचितकुसुमा-
दिभिरञ्जनायाः विहितत्वात्) । उपतिष्ठस्व—सेवस्व । [अत्र “उपाद्देवपूजां—” इति
वार्त्तिकमुक्तेन देवपूजायाम् उपात् तिष्ठतेरात्मनेपदम्] ।

(द) स्वयंकुसुमचयचयनार्थमितस्ततः पर्यटनी कदाचिच्छेदहं साधारण-
जननयनपथपथिका भवेयं तदा लोकास्त्रापपरम्परातः श्रुतमदागमनहस्तान् आर्यपुत्री
नूनमन्यन्मनसमर्थात्पादयिष्यतीति सीताशङ्कामाशङ्कमाना भागीरथी तां पूर्वत एव
निरस्यति, न चेति ।—अस्य च “द्रक्ष्यन्ति” इति परिणाम्यः । अवनिपृष्ठवर्त्तिनी—

किं पुनर्मर्त्याः” इति । अहञ्च आम्नापिता,—“तमसे ! त्वयि प्रकृष्टप्रेमैव बधूर्वत्सा जानकीति ; अतस्त्वमेवास्याः प्रत्यनन्तरौ-भव” इति । साहमधुना यथादिष्टमनुतिष्ठामि । (द)

मुरला । अहमप्यमुं वृत्तान्तं भगवत्यै लोपासुद्रायै निवेदयामि । रामभद्रोऽप्यागत एवेति तर्कयामि । (ध)

तमसा । तदियं गोदावरीकृदाम्निष्कृत्य (न)—

परिपाण्डुर्बलकपोलसुन्दरं

दधती बिलोलकवरीकमाननम् ।

पृथिवीतलस्थितां, (“गोदा कुः पृथिवी पृथ्वी आऽवनिर्मोदनी मही” इत्यमरः) । अस्मत्प्रभावात्—अस्माकं वरमहिम्ना इति यावत् । [अस्माकं प्रभावः अस्मत्प्रभावः, अत्र बहुवचनप्रयोगस्तु “अस्मदी इयीय” (१।२।५८ पा०) इत्यनेन सूत्रेण समर्थनीयः] । द्रक्ष्यन्ति—द्रष्टुं शक्त्यन्तीत्यर्थः । “वनदेवता अपि” इत्यत्र अपिकारव्यवच्छेदं दर्शयति, किमिति ।—मर्त्याः,—मर्त्ते पृथिव्यां भवाः इति मर्त्याः, मानवा इत्यर्थः । (“मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः” इत्यमरः) मम माहात्म्या-दलौकिकशक्तिशालिनीभिरनन्देवताभिरपि द्रष्टुमशक्यां त्वां मानवाः पुनर्न द्रक्ष्यन्तीत्यत्र किमु वक्तव्यम् ? इति भावः । अह—तमसा । प्रकृष्टप्रेमा—प्रकृष्टं सातिशयं प्रेम प्रीतिर्यस्याः सा तथोक्ता, समधिकप्रणयशालिनीति यावत् । बधूः,—सुषा, (“बधूः स्त्री सारिवीषधौ । सुषाशटीनवोदासु । भार्यापृक्काङ्गनासु च ॥” इति मेदिनी । अत्र स्वकीयपूर्वपुरुषभगीरथेनानौततया भागीरथी रामस्य मादृश्यानीयेति सा सीतां बधूरित्यभिहितवतीत्यवधेयम्) प्रत्यनन्तरौभव—अप्रत्यनन्तरा प्रत्यनन्तरा भव इति प्रत्यनन्तरौभव—सन्निहिता भव, सततं सीतासाहचर्यमुपगता, तदानुकूलं विधेहीति यावत् । यथादिष्टम्—आदिष्टम् आदेशः, तदनतिक्रम्य इति यथादिष्टम्, आदेशानु-कल्पमित्यर्थः ।

(ध) अमुं वृत्तान्तमिति ।—तमसामुखाच्छ्रुतं सीतासहिताया भागीरथ्या आगमनरूपं व्यापारम् । तर्कयामि—सम्भावयामि ।

(न) तत्—तस्मात्, रामस्य अचिरादेव अवगमनसम्भवादित्यर्थः । इयं—परिदृश्यमाना, श्लोकस्थेन “जानकी” इत्यनेनान्वयः । निष्कृत्य—निर्याय, उत्था-येति यावत् ; “वनमेति” इति श्लोकाशेनान्वयः ।

करुणस्य मूर्तिरथवा शरीरिणी

विरहव्यथेव वनमेति जानकी ॥ ४ ॥

मुरला । इयं हि सा ।—

सङ्गजसौन्दर्यातिशयवशात्सुधुरतराकृतिरपि सम्प्रत्यङ्गरङ्गरसङ्गविरहवेदनाऽतिदूना-
चीषाप्यतितरां कामप्यभिनयमतिरमणीयामभिष्यामधिगता सतीकुलललामभूता
सीता सर्वेषामेव समवेदनाभाजनं जातेति वर्णयन्त्याहं, परिपाण्डुत्वादि ।—परिपाण्डू
दुर्भरप्रियपरित्यागशीकाभिभवात् पाण्डुवर्णो दुर्बलो चीषो च कपोलो गण्डो
यस्मिन् तत् तथोक्तं, तथापि सुन्दरं मनोहरं, तथा विषीला संस्काराभावात् झण-
लम्बिनी कवरी केशपाशः यस्मिन् तत् तथोक्तम् (“कवरी केशवेग्रीऽथ धम्मिल्लः
संयताः कथाः” इत्यमरः) आननं मुखं दधती धारयती जानकी जनकानन्दनी
सीता करुणस्य ग्रीकस्य मूर्तिः आकृतिरिव, मूर्तिमान् ग्रीक इवेत्यर्थः, अथवा
शरीरिणी मूर्तिमती ; विरहव्यथेव रामवियोगवेदनेव, वनम् अरण्यम्, एति आन-
न्दमिति, [“मूर्तिरथवा” इत्यत्र “मूर्तिरिव वा” इति पाठेऽपि सुस्पष्ट एवार्थः] ।
सततं प्रियतमविरहग्रीकसन्तता चिन्ताचीषमाननमादधानापि सङ्गजसौन्दर्यातिशय-
वशात् सम्प्रत्यपि निरुपमरमणीयाकृतिरियं दृश्यते इति भावः । पतिव्रतायाः
लक्षणमाह अङ्गिराः,—

“आर्त्तात्तं मुदिता हृष्टे प्रीषिते मलिना कृशा ।

मृतं म्रियेत या पत्न्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥”

अस्यानुरूपः कश्चित् श्लोकः यथा शाकुन्तले—

“वसने परिधूसरे वसामा नियमचाममुखी धृतैकवेणिः ।

अतिनिष्करुणस्य गृह्णशीला मम दीर्घं विरहव्रतं विभर्ति ॥”

प्रकृतिनायं निरपेक्षं समालीष्यते चेत् तदा सुललितशब्दसम्पत्त्यार्थसम्पत्त्यालङ्कार-
सम्पत्त्या च सुकुमारचेतसां चेतसि विच्छित्तिविशेषाधायकतया इतः प्रकृतस्यैव
गौरवातिशय्यदर्शनादनिष्कङ्गिराप्यस्याभिः प्रकृतस्यैव साधीयस्त्वं वाच्यमिति सुधीभि-
र्विचारणीयम् । [सर्व्वत्र कपोलधीः पाण्डुता चीषता च सौन्दर्य्यहीनकारणतयैव
प्रसिद्धा, इह तु तथोर्विद्यमानतायामपि सौन्दर्य्योत्पत्तिकथनात् प्रथमपादे विषमाल-
ङ्कारः ; तथा दृतीयचतुर्थपादयोर्भावाभिमानं वाच्योन्नेचादयस्त्वैतेषां परस्परनिर-
पेक्षतया संसृष्टिः] । मञ्जुभाषिणीव्रतं, तद्वचनं यथा—“सजसा जगौ च यदि
मञ्जुभाषिणी” इति ॥ ४ ॥

किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद् विप्रलूनं
हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।

सङ्गतः कुसुमसुकुमारारुतिं लोकलोचनानन्दविधायिनीं जनकानन्दनीमिदानी-
मतितराप्रियविरहकातरामवलोक्य सातिशयमनन्दयमाना मुरला तदीयां परिदृश्य-
मानामवस्थामुपवर्णयन्ती आह, किसलयमिति ।—शरदिजः शरत्कालभवः [जनेन
चर्चस्य अतितापहेतुता व्यव्यते । “शरदिजः” इत्यत्र शरदि जायते यः इति
“सप्तम्यां जनेडः” (३।१।२० पा०) इति उपस्ययः, ततः “प्राहृशरत्कालदिवाह्ने”
(६।३।१५ पा०) इति सप्तम्याः अलुक् च] चर्चः आतपः (“चर्चः
व्यादातपे यौष्मेऽप्यधस्तेदाश्वसोरपि” इति मेदिनी) । केतकस्य पुष्पम् [“अवधवे
च प्राग्व्यौषधिहसेभ्यः” (४।३।१३५ पा०) इत्यण्, ततः “पुष्पमूलेषु बहुलम्” वा०
इति तद्धितलुकि हरीतक्यादित्वात् स्त्रीत्वम्] (“विहीनं प्रसवे सर्वं हरी-
तक्यादयः स्त्रियाम्” इत्यमरीक्तेः) तस्याः केतककुसुमस्य गर्भपत्रं कुसुममध्य-
गतदलमिव, [अत्र गर्भशब्दग्रहणेन मृदुतातिशयं पाण्डिता च व्यव्यते] हृदयं
सुकुमारतया कुसुमम् इव [अत्र व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात् “उपमितं व्याघ्रादिभिः”
(२।१।५६ पा०) इत्यनेन उपमितसमासः ।] तत् शोषयति यः स तथोक्तः ;
विरतिशयसुकुमारतया कुसुमसदृशमेतस्या हृदयमयमतितरां तपयतीति भावः ।
दारुणः विषमः, दुःसह इत्यर्थः, [तपनातप विरहतापयोरन्यमेव विर्गो यदेतयो-
रादिमः स्वेन प्रखरतप्रभावेण व्यापयन्नितरपदार्थान् हतप्रभान् करोति, अन्तिमस्तु
व्यापयन्नपि विधीनिनः केनाप्यभिनवेनातुभवैकगम्येन शोभाऽऽतिशयेन पुनरलङ्करीती-
त्ययमिति दारुणोऽप्यदारुण एवेत्यवगम्यते ।] दीर्घः सुचिरकालव्यापो, निरवधिरिति
यावत्, यः शोकः प्रियविरहजः सन्तापः, मुग्धं मनीहरं, बन्धनात् हन्तात् (“हन्तादीनां
फलं शस्यं हन्तं प्रसवबन्धनम्” इत्यमरः) विप्रलूनं प्रसङ्गं विच्छिन्नं किसलयं नवपल्लव-
मिव, अस्याः स्त्रीतायाः परिपाण्डु परितः पाण्डुवर्णं, विधोगमलिनमिति यावत्, चामं
कृशं [“चामम्” इति पदं चैधातोः क्तप्रत्ययेन सिद्धम् ; “चाथो मः” (८।३।५३
पा०) इति सूत्रेण क्तस्य मकारादेशः] शरीरं, ज्वलयति ज्वालिं प्रापयति । यथा
प्रचच्छतरैर्दिवाकरकरनिकरैः शनैः शृण्यमाणः कीमलकुसुमसुकुमारः किसलयसम्भारः
सहृदयहृदयदाहं जनयति, तथा दुर्वहप्रियविरहशोकसन्तापैस्तप्यमानेयं जानकी
नियतमनुशोचनीयतया मामातितरां दूरीतीति भावः । [अत्र किसलयेन शरीरस्य,
कुसुमेन हृदयस्य, चर्चस्य च शोकस्य साधर्म्यकथनादुपमानामालङ्कारः ; सा च

ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरं
शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥ ५ ॥

[इति परिक्रम्य निष्क्रान्ते] । (प)

इति विश्वम्भकः । (फ)

इवशब्दवाच्यतया श्रौती । अथ लिङ्गादभ्युह्यरूपम् अनुमानं नाम सन्ध्यङ्गमुक्तम् ।
इति मालिनी ॥ ५ ॥

(प) इतीति ।—इति इत्यमालपन्थी इति शेषः । निष्क्रान्ते—तमसामुरले
इति शेषः ।

(फ) विश्वम्भक इति ।—विश्वम्भकस्य लक्षणादिकं विस्तरतः द्वितीयाङ्कप्रारम्भे
उक्तमिति नात्र पुनरुच्यते । अत्रापि “प्रेषितास्मि भगवतीऽगस्त्यस्य पद्म्या
लोपामुद्रया” इत्यादिना मुरलाकथितवाक्येन, तथा “श्रुयतां पुरा किल” इत्यादिना
तमसाकथितवाक्येन च अतीतकथाशानां निदर्शनं, तथा “अहश्चाज्ञापिता,
तमसे ! त्वयि प्रकृतप्रेमैव” इत्यादिना तमसाकथितवाक्येन च वर्तमानमाश-
कथाशानां निदर्शनं वेदितव्यम् । तस्य च शुद्धसङ्कीर्णरूपत्वेन द्वैविध्यं, प्रकृतस्य
तु तमसामुरलाकपाभ्यां मध्यमाभ्यां पादाभ्यां सम्प्रयोजितत्वात् शुद्धरूपत्वमेव,
“मध्यं मध्यमाभ्यां वा पादाभ्यां सम्प्रयोजितः । शुद्धः स्यात् स तु सङ्कीर्णो नीच-
मध्यमकल्पितः ॥” इति साहित्यदर्पणकृद्भचनात् ।

अत्रेदं चिन्त्यते ;—इह हि सकलकाव्यकलाऽऽलीचनलीललीचनानाम् अधुना-
तनानां मनसि समुद्भवत्वमिनवः कश्चित् संशयः,—यत् सरसकवितारसपरवशमतिना
कविकुलपतिना भवभूतिना विरचिते सुपरचितेऽस्मिन् उत्तररामचरिते कथमनल्पकल्पना-
प्रभूतः सङ्गावपूतः समुपनिबद्धोऽयं तृतीयोऽङ्कः ?—तथाहि, सत्यमभिनवे कवेर्नवनव-
भावोद्भावनपाटवं प्रयोजनमनुयुज्य चेन्न लभ्यते सदुत्तरं किञ्चित्, तदा व्यर्थपदार्थ-
समावेशशङ्कापङ्ककलङ्गितचेतसां चेतसि नैर्वापजायते कियानपि परितोषलेशः, इत्ये-
तेषाम् अत्यद्भुतं संशयाकृतं विज्ञाय यदि च तृणीभावम् एव साधौयस्त्वेन मन्यामहे,
तथापि “तुष्यतु दुर्जनः” इति न्यायेन साम्प्रतमेव ब्रूमः ; तथाहि—अनितरसाधा-
रणाः कल्पनैकधनाः कवयौ हि कुटिलसमालोचकलीकलाचनपथमतिपुत्तमानाः
स्वातन्त्र्येणैवापनिबध्नन्ति काव्यजातम् । तत्र च सरसकाव्यरसासादवशिष्टानां
समालोचकानां कुटिलकटाक्षपातकैरुपेक्षापक्षनिश्चित एव भवति ।

[नेपथ्ये] प्रमादः प्रमादः !! (ब)

[ततः प्रविशति पुष्पावचयव्ययहस्ता सकरुणौत्सुक्यम्
आकर्णयन्ती सीता] । (भ)

परमार्थतस्तु विचार्यमाणे न ह्येवंविधाः कविकुलललामभूताः कालिदास-
भवभूतिप्रमुखाः नियतं भावपारतन्त्र्येणास्वतन्त्रा अपि किमपि प्रयोजनमनुसन्द-
धानाः कुवाप्युपनिबध्नन्ति किञ्चित्त्वेव द्रुमः । इहापि चेदतिनिपुणधियाऽतिसूक्ष्म-
सीत्यने प्रयोजनं किञ्चित् तदाऽस्याकमपि लोचनपथमुपैति प्रयोजनवितयमेवापा-
ततः ; प्रथमतस्तत्र तावदलोकमाधारणपूतचरितायाः सतीकुलललामभूतायाः
सीताया अलौकिकपातिव्रत्यप्रदर्शनं, तथाहि प्रचुरतरप्रमाणावगताविशुद्धभावां
सीताम् अतिशुद्धपूतचरितां विदित्वाऽपि अन्तरेणैव निर्वासनसाधकं कश्चिदपराधं
केवलं लोकानुरक्षणार्थं विजनकानने विवासयितरि भर्त्तरि रामचन्द्रे धन्यतः साप-
राधेऽपि कथमप्यनभिव्यञ्जयन्ती लेशतोऽपि विरागं, प्रकटयन्ती च प्रतिपदमेवा-
वर्णनोद्यं कातरताऽऽतिशयं मुहुर्मोहमापन्ने भर्त्तरि सीता समदर्शयत् सम्प्रत्यपि परां
कोटिं पातिव्रत्यधन्यम् । द्वितीयतस्तावदासन्त्या सहलापावसरे राजकीयकठोर-
कर्त्तव्यपारतन्त्र्येणैवानिच्छताऽपि रामेण निरपराधा निर्वासिता सीतेति समन्तात्
विज्ञापनम् । तथा तृतीयतः सर्वान्तर्यामिणा जगत्स्वामिना रामेण निर्दयं निर्वा-
सिता सीता भर्त्तृवमवमता वनवाससहचरीणां वासन्त्यादीनां समक्षं मुखमपि दर्शयितुं
लज्जमाना सम्प्रति तत्तत्सखीसमक्षमेवार्थपुत्रमुखात् “अस्ति चान्द्रमेधाय हिरण्ययो
सीताप्रतिहतिः” इत्यादिकमाकर्णयन्ती जानकी परित्यक्तवत्यात्मन्यवज्ञाजातमिति
प्रख्यापनञ्चेति सुधीर्भविभाव्यम् ।

(ब) प्रमाद इति ।—प्रमादः,—महान् अनिष्टापातः इत्यर्थः, (यदि च
प्रमादशब्दस्य अनवधानतारूपीऽर्थः कीदृशसिद्धः, तथापि अनिष्टापातरूपार्थेऽपि बहु-
तरप्रयोगदर्शनात् तत्रापि अयं भाक्तः इत्यवधेयम्) ।

(भ) पुष्पेत्यादि ।—पुष्पाणां कुसुमानाम् अवचये सख्यनकार्ये व्यथो व्यापृती
हस्ती यस्याः सा तथीक्ता । सकरुणेत्यादि ।—करुणा सहसा पूर्वपरिचितपञ्च-
वक्ष्यादिदर्शनसमुद्बुद्धपूर्वच्युतिगम्यः शोकः, औत्सुक्यं पूर्वसुहृदामितेषां पुनः पुन-
र्दर्शनार्थम् उत्कण्ठा, ताभ्यां सहितं यथा स्नात् तथेत्यर्थः । आकर्णयन्ती—ग्रह्णन्ती,
नेपथ्योक्तं प्रमादशब्दमिति शेषः ।

सीता । अहो ! जानामि प्रियसखी मे वासन्ती बाह-
रदि त्ति * । (म)

पुनर्नेपथ्ये ।—

सीतादेव्याः स्वकरकलितैः शङ्खकीपङ्कवाद्यै-

रये लोलः करिकरभको यः पुरा पोषितोऽभूत् ।

सीता । किं तस्म ? †

* अहो ! जानामि प्रियसखी मे वासन्ती व्याहरतीति ।

† किं तस्य ?

(म) अहो इति ।—[अहो इति विस्मयसूचकमव्ययम्] । अकस्मादासन्तीकच्छ-
स्वरश्रवणं विस्मयकारणम् । जानामि—मन्यं । व्याहरति—कथयति ; पारिचितपूर्व-
तत्कच्छस्वरत्वेन प्रतीयमानत्वादिति भावः ।

“प्रमादः प्रमादः” इति नेपथ्योक्तवचनानवसान एव प्रविशन्त्यां जनकनन्दिन्यां
तशसन्तोव्याहारत्वेनाशङ्कमानायाम् अनंतरान्तरा सीतीक्तिव्यवहितं नेपथ्योक्तावशिष्टं
नेपथ्यतः पुनरप्यहंशः शीर्केन व्याहरति, सीतादेव्या इत्यादि ।—पुरा पूर्वस्मिन् काले,
रामस्य अरण्यवाससमये इत्यर्थः, अये सीतायाः सम्मुखे इति शेषः, लोलः पङ्कव-
यङ्गार्थे चञ्चलः (“लोलचलसदृशयोः” इत्यमरः) यः करिकरभकः इतिश्रावकः,
[अत्र यद्यपि करभशब्दस्यैव करिश्रावकायं कलेन पुनः करिपदसमभिव्याहारः
अधिकपदतादोषदुष्टत्वञ्चासुत्यापयति, तथापि “विशिष्टवाचकपदानां सति
विशेषणपदसमभिव्याहारे विशिष्टमात्रपरत्वं करिकलभादिशब्दवत्” इति वामन-
सूत्रादेव करभशब्दस्य करिपदविशेषणशब्दसमभिव्याहृतत्वेन सामान्यतः श्रावकमात्र-
परतया न कापि दोषाद्वेति, अत एव कलभशब्दाग्रप्रदर्शनप्रसङ्गे “श्रावकमात्र-
परत्वेन करिकलभकरवदिततमालकिशलयामेदिनी” इति वाचस्पत्यभिधानलेखी
दृश्यते इत्यवधेयम् । “करभकः” इत्यत्र करभशब्दादनुकम्प्यायां कन्प्रत्ययः] । सीता-
देव्याः जनकनन्दिन्याः स्वकरेण स्वहस्तेन कलितैः धृतैः अवचितैर्वा, न त्वन्येन
केनचित् धृतैः सङ्गृहीतैर्वेति भावः [एतेन सीतायास्तस्मिन्नतिशयस्नेहप्रवणता सूचिता]
शङ्खकीनां तदाख्यानां गजप्रियाणां हंसविशेषाणां पङ्कवाद्यैः अयत्किशलयैरित्यर्थः,
पोषितः पालितः अभूत्, सीत्यं करिकरभकः बभूव निजस्त्रिया करेण कदा इत्यर्थः,

पुनर्नपथ्ये ।—

बध्वा साहं पयसि विहरन् सोऽयमन्येन वेगा-

दुहामेन हिरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः ॥ ६ ॥

सीता । [ससन्धुमं कतिचित्पदानि गत्वा] अज्जउत्त ! परित्ताआहि
परित्ताआहि मम तं पुत्तअं । [श्रुतिमभिनीय सर्वैक्यम्] । हृद्दी
हृद्दी ताइं ज्जेव चिरपरिचिदाइं अक्खराइं पच्चवटीदंसणेण मं
मन्दभाइणीं अणुत्थन्ति ; (य) हा अज्जउत्त !—*

[इति मूर्च्छति] ।

* , आर्यपुत्र ! परिवायस्व परिवायस्व मम तं पुत्रकम् । हा धिक् हा धिक्
तामेव चिरपरिचितानि अक्षराणि पञ्चवटीदर्शनेन मां मन्दभागिनीमनुत्थन्ति, हा
आर्यपुत्र !—”

साहं सह पयसि जले विहरन् क्रीडन्, जलकीलं कुर्वन्नित्यर्थः, अन्येन अपरेण
केनचित् उद्दामेन उच्छृङ्खलेन, मत्तेनेत्यर्थः, (“उद्दामी बन्धरहिते स्वतन्त्रे च प्रचे-
तसि” इति मेदिनी) हिरदपदिना गजपतिना, अतिसहतेति भावः, वेगात् जवेन,
[द्रुपदिति पाठे—बलगवात् इत्यर्थः,] सन्निपत्य कुतोऽपि समागत्य, अभियुक्तः
आक्रान्तः । अपत्यस्त्रेहाकृष्टा जानकी स्तकरावचितैः पङ्कवैर्यमपत्यनिर्विशेषं पुपुष, स
एवायं करिषावकः सन्प्रत्यपरेण केनचिदाक्रान्तोऽशरणी विपद्यते, इति तं परिचाय-
स्वेति समुदिताकृतम् । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ६ ॥

(य) ससन्धुममिति ।—सचकितं, ससाध्वसम् इत्यर्थः, सहसा पुत्रकाभिभव-
श्रवणादिति भावः । (“सन्धुमः साध्वसेऽपि स्यात् सवेगादरथोरपि” इति मेदिनी) ।
कतिचित्—कियन्ति, पदानि—पादव्यासानित्यर्थः, किञ्चिदयसरीभूय इति यावत् ।
पुत्रकं—पुत्रनिर्विशेषेण पालितं, पुत्रप्रतिपत्तिमित्यर्थः, [अत्र “इवे प्रातःकृतौ”
(५।१।२६ पा०) इति सूत्रेण कन्प्रत्ययः] । श्रुतिमभिनीय—पूर्ववृत्तान्तस्मरण-
सूचकं भावम् अभिनयेन दर्शयित्वा । सर्वैक्यं—व्याकुलतासहितम्, आहृति शेषः ।
चिरपरिचितानि—चिराभ्यस्तानि, पूर्वं पुनःपुनः कथनादिति भावः । अक्षराणि—
मन्युखीचरितानि पदानि, “आर्यपुत्र” इत्येवंरूपा वर्याः इत्यर्थः, मन्दभागिनीं—
मन्दो भागः, सोऽस्या अस्तीति मन्दभागिनी तां, वृत्तभाग्या [अत्र यद्यपि
“न कन्मधारयाम्त्वर्थीयः” इत्यनुशासनेन कन्मधारयाम्त्वर्थीय इतिप्रत्ययस्यासाधुत्व-

तमसा । [प्रविश्य] वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

[नेपथ्ये ।] विमानराज ! अत्रैव स्थीयताम् । (र)

सीता । [ससाधस्य ससाधसोत्कम्पोक्तासम् ।] अहो ! जलभरिद-
मेहत्यणिदगम्भीरमंसलो कुदो ए ए सो भारदीणिग्घोसो
भरन्तकस्त्रबिबरं मं पि मन्दभाङ्गी भक्ति उस्सावेदि ? * (ल)

* अहो ! जलभृतमेघस्तनितगम्भीरमांसलः कुतो नु एष भारतीनिर्घोषः
त्रियमाणकर्णविवरां मामपि मन्दभागिनो भटिति उक्त्वासयति ?

मेवापाततः प्रतिभाति, तथापि —“भूमनिन्दाप्रशसासु” इत्यादिना मत्वर्थोऽप्रत्ययानाम्
अन्त्यर्थव्यतिरिक्तप्राशस्त्यादिकपाधिकार्थबोधकतया केवलं बहुव्रीह्यादिना तदबोधक-
तया च अतिरिक्तस्य प्राशस्त्यार्थस्य विवक्षितत्वेन कर्मधारयादिनिप्रत्ययः कृतः ; तेन
च अत्यन्तमन्दभाग्यवत्त्वकपार्थो लभ्यते इत्येवं समाधेयम् ; यद्वा—मन्दं भजत इति
घिनुणत्वात् स्त्रियां सिद्धम्] । अनुकम्बन्ति—अनुसरन्ति, अभ्यासवशात् अपुनाऽपि
मन्दमुखात् उच्चरन्ति इति यावत् ।

(र) विमानराज इति ।—विमानेषु व्योमयानेषु रथेषु इत्यर्थः, राजा
श्रेष्ठः इति विमानराजः तत्सम्बुद्धौ ; (पुष्पकविमानस्य सम्बोधनम् । रामचन्द्रस्थीति-
रियम्) । स्थीयतां—निवृत्त्यतां, त्वयेति शेषः । (पुष्पकादेः स्वर्गीयविमानत्वेन
तस्मिंश्चेतनवद्वावहारः) ।

(ल) ससाधस्यत्यादि ।—साध्वसेन भयेन, उत्कम्पेन सात्त्विकभावरूपेण
वेपथुना, उक्तासेन आनन्देन च सहितं यथा स्यात् तथा, आहति शेषः । (अत्र
सहसा भर्तृकण्ठस्तराकर्णनेन स्त्रीस्वभावसुलभं साध्वसं, सुचिरकालानन्तरं लिङ्गती-
ऽप्यसम्भावितं भर्तृकण्ठस्तरमाकर्ण्य पुनः प्रियस्मरणतः सात्त्विकभावोदयादुत्कम्पः,
तथा यद्ययं तत्त्वत एव आर्यपुत्रकण्ठस्तरः स्यात्, तदा भाग्यादयं पुनरपि प्रिय-
समागमसम्भावनेति पतिव्रतायाः सीतायाः पतिदर्शनलास्यसया उक्तासः इति
बोध्यम्) । जलभृतस्य जलपूर्णस्य मेघस्य स्तनितमिव गर्जितमिव, [“स्तनितं
गर्जितं मेघनिर्घोषे रसितादि च” इत्यमरीक्तेः “मेघस्तनित” शब्दस्य प्रयोगे मेघशब्दस्य
वैयर्थ्यं न दीपाय इत्यादि विवेचितमस्माभिः “करिकारभ”शब्दे पूर्व्वं १८६ पृष्ठे
१८ पङ्क्तौ] गम्भीरी धीरी मांसली बौर्यवान् एष श्रूयमाणः, भारतीनिर्घोषः
वाक्यध्वनिरित्यर्थः, सजलजलदभादसदृशधीरपुष्टः वाक्शब्द इति यावत् । नु इति

तमसा । [सञ्चितास्त्रम् ।] अयि वत्से ! (व)—

किमव्यक्तोऽसि निनदे कुतस्थेऽपि त्वमोदृशी ।

स्ननयिन्नोर्मयूरीव चकितोत्कण्ठिता स्थिता ? ॥ ७ ॥

वितर्के, प्रच्छायां वा, (“—नु वितर्कोपमानयोः । विकल्पानुयातीते प्रश्ने हेलप-
देशयोः” इति मेदिनी) । कुतः,—कस्मात् जनात् उत्पन्न इत्यर्थः । भ्रियमाणे-
त्यादि ।—भ्रियमाणं पूर्यमाणं कर्णयोर्विवरं रन्मुं यस्याः तां तथोक्तां चिराकाङ्क्षित-
रवश्ववर्णपरितप्तकर्णकुहुरामिति यावत् । मामपीति ।—का कथा अन्यासाम् ?
इत्यर्थः । भर्ता लोकापवादात् चिराय निर्वासिततया निरतिशयदुर्भाग्यवत्तया च
कथमपि पुनः प्रियतमसमागमासम्भवान् नियतं भ्रियमाणाया मम पुनरार्थपुत्रचर-
दर्शनाशा दूरापासैवेति अपिकाराशयः । भटिति—श्रीमन्, उच्छ्वासयति—जीवयति,
रामदर्शने आशां जनयतीति भावः ।

(व) सञ्चितेति ।—अहो सुचिरपरिचितेऽप्यस्मिन् पतिकण्ठस्वरैः स्याः
सन्देहः इति चिन्तया स्रितम् । विरागहेतावपि पतिव्रतेयं पुनः पतिदर्शनाकाङ्क्षया
हृष्यति, परन्तु एतयोः परस्परसाक्षात्कारो न स्यादिति चिन्तया असं, ताभ्यां
सहितं यथा स्यात् तथा, आह्वेति शेषः ।

विदितसकलज्ञत्वात् अपि तमसा सखीसकाशं भावगुप्तार्थं सम्प्रत्यनभिज्ञेवाह,
किमिति ।—स्ननयिन्नोर्मेषस्य, [स्ननयति यः सः स्ननयिन्नुरिति अदन्तचुरादि-
गुणीयात् स्ननधातोः इत्तुच्प्रत्ययेन सिद्धम्] (“अथ मेवो वारिवाहः स्ननयितुर्वला-
हकः” इत्यमरः) निनदे शब्दे (अत्रापि “निनदे” इति पूर्वार्द्धादनुषङ्गनीयम्)
मयूरी इव [मञ्जां पृथिव्यां रौति या सा मयूरी (मञ्जी + क + क.) पृषोदरादित्वात्
साधुः] शिखिनीव, कुतस्थे [कुतो भवः इति कुतस्थः “अव्ययात् त्यप्” (४।२।१०४
पा०) इत्यनेन त्यप्प्रत्ययः] कस्मादपरिज्ञातस्थानादागतेऽपि ; शब्दीत्यप्तिस्थानविशेष-
विज्ञाने हि शब्दानुसारेण पुरुषविशेषविज्ञानमपि सम्भवति, अत्र तु “कुतोऽय-
मागतः शब्दः” इति अनिरूपणादव्यक्तिनिरूपणमसम्भवीति भावः । अव्यक्तो अपरिस्फुटः,
कस्यायमिति तत्त्वतः अनिश्चित इत्यर्थः, निनदे “विमानराज ! अत्रैव स्थीयताम्”
इत्येवंप्रकारे शब्दे सति इत्यर्थः, किं कथम् ईदृशी एतादृशी, चकितोत्कण्ठिता
उत्सुका च सती स्थिता असि ? वर्तसे इत्यर्थः । [“चकितोत्कण्ठितम्” इत्यपि
कश्चित् पाठः, स्थितेत्यस्याः क्रियाया विशेषणत्वेनान्वयादर्थः सुस्पष्ट एव । अत्र सहसा
पतिकण्ठस्वराकर्णनात् स्त्रीसंभावसुलभा चकितता, तथा सुचिरकालानन्तरं पुनः

सीता । भगवदि ! किं भणसि अपरिपुङ्गं त्ति ? मए
उण स्सरसंजोएण पच्चभिभाणिदं, अज्जउत्तो ज्जेव व्याह-
रदि त्ति । * (श)

तम । श्रूयते, तपस्यतः किल शूद्रस्य दण्डधारणार्थ-
मैच्छाको राजा जनस्थानमागत इति । (घ)

* भगवति ! किं भणसि अपरिस्फुटि ? मया पुनः स्वरसंयोगेन
प्रत्यभिज्ञातम्, आर्यपुत्र एव व्याहरतीति ।

पतिसमागमपददर्शनसम्भावनात् उत्कण्ठितता चेति बोध्यम् । उत्कण्ठालक्षणं
यथा—“रामे त्वलब्धविषये वेदना महती तु या । संशेषणौ तु गात्राणां
तामुत्कण्ठां विदुर्बुधाः ॥” इति । अत्र उपमानामालङ्कारः, सा च इवशब्दवाच्य-
तया, श्रौती । तथाऽत्र “असि” इति क्रियापदस्य उपमानभूतया मयूष्या अन्वये
“असि” विपरिणामस्यावश्यकतया “लतेव राजसे तन्वि” इति साहित्यदर्पण-
धृतोदाहरणवत् उपमागतभग्नप्रक्रमतारूपालङ्कारदीर्घो बोध्यः ; स च “निनदे
कथमव्यक्ते” इति “किमव्यक्ते नु निनदे” इति वा पाठान्तरं कल्पयित्वा समाधातुं
शक्यते इति चिन्त्यम्] । पथ्यावक्तं वक्तम् ॥ ७ ॥

(श) भगवतीति ।—तमसे इत्यर्थः । अपरिस्फुटि ।—अविस्पष्टेत्यर्थः ।
(पूर्वं “किमव्यक्तेऽसि” इति श्लोके तमसया अव्यक्तेति शब्दो व्यवहृतः, अत्र
सीतावाक्ये तमसावाक्यप्रतीकत्वेन “अपरिस्फुटि” इत्यमुर्ज्ञेयः तदाकार्यमात्र-
यङ्गणेन, न तु स्वरूपत इति बोध्यम्) । स्वरसंयोगेन—युतौ कण्ठरवसम्बन्धेनेत्यर्थः ।
प्रत्यभिज्ञातं—स एवायमिति ज्ञातं, (अनुभूतस्य उद्बोधकसङ्गभावेन पुनः कारणं
प्रत्यभिज्ञा, इति तार्किकाः) । व्याहरति—कथयति ।

(घ) श्रूयते इति ।—लोकपरम्परया इति शेषः । अस्य च—“आगत
इति” इति वक्ष्यमाणेतिशब्देन अन्वयः । तपस्यतः,—तपश्चरतः, [तपश्चरतीत्यर्थे
“कर्माणि रोमन्यतपोभ्यां वर्तिचरोः” (१।१।१५ पा०) इत्यनेन क्यङ्, तथा
“तपसः परस्मैपदञ्च (वा०) इत्यनेन च परस्मैपदमिति शब्दप्रत्ययः] शूद्रस्य—
शम्भूकस्य । दण्डधारणार्थं—दण्डविधानाय इत्यर्थः, [दण्डधारणाय इदम् इति
दण्डधारणार्थम् “अर्थेन सङ्ग नित्यसमासः विशिष्टलिङ्गता च” (वा०) इति

सीता । दिष्ट्या अपरिहीणराजधर्मो क्व सो राजा । * (स)

[नेपथ्ये]—यत्र द्रुमा अपि मृगा अपि बन्धवो मे

यानि प्रियासहचरश्चिरमध्यवात्मम् ।

एतानि तानि बहुनिर्भरकन्दराणि

गोदावरीपरिसरस्य गिरेस्तटानि ॥ ८ ॥

* दिष्ट्या अपरिहीणराजधर्मः खलु स राजा ।

निधिसमासः] ऐस्त्वाकः,—इस्त्वाकुकुलीपन्नः [ऐस्त्वाक इति, इस्त्वाकीः गीवापत्यं पुमान् इति व्युत्पत्त्या “दाण्डिनायन—” (६।४।१७४ पा०) इत्यनेन निपात्यते] ।

(स) दिष्ट्या—भाग्येन, [दिष्ट्या इति द्वितीयान्प्रतिरूपकमव्ययम्] अपरिहीणः अपरित्यक्तः राजधर्मो येन स तथोक्तः यथाशास्त्रमनुष्ठितराजकार्यः, देववशात् विरहविधुरोऽपि राजधर्मात् न विचलित इत्यर्थः ।

सम्प्रत्यगव्याप्तमादयोऽभ्यां प्रतिनिवर्त्तमानो रामचन्द्रः पथि पञ्चवटीमनुप्रविश्य सुचिरसहवाससुदृढद्रुमसमाद्यमितपदार्थावलीकनात् तानेवेदानीं पूर्व्वसुहृत्त्वेन प्रत्यभिजानन् नेपथ्यतः प्राङ्, यतेति ।—यत्र येषु तटेषु द्रुमा वृक्षा अपि, तथा मृगाः अपि पशवोऽपि, (“मृगः पशौ कुरङ्गे च करिणश्चतुर्भेदयोः” इति मेदिनी) मे मम बन्धवः बहुकालमेकतावस्थानात् त्यागासहिष्णवः प्रणयिनः, तथा यानि तटानि, [अथ “उपान्वध्याङ्गवसः” (१।४।४८ पा०) इति सूत्रेण अधिपूर्व्ववसन्तरेधिकरणस्य कर्मत्वेन द्वितीया ।] प्रियथा जनकनन्दिन्या सह चरति यः सः तथोक्तः, प्रियथा सीतया सहैत्यर्थः, चिन् बहुकालम् अध्यवात्मम् अध्युषितवान् ; पूर्व्वमरख्यवासकालं प्रियतमया सहवैक्यावस्थानादमितानन्दसम्पादकतया अस्माकमतिप्रियाण्येतानि तटानीति भावः । बन्धवो निर्भरा जलप्रवाहा येषु ते तथोक्ताः, कन्दरा गर्ता येषु तानि तथोक्तानि (“उरुः प्रस्रवणं वारि प्रवाहो निर्भरो भ्ररः” इति “दरी तु कन्दरो वा स्त्री देवखातविलं गुहा” इति चामरः) । एतानि परिदृश्यमानानि, तानि पूर्व्वपरिचितानीत्यर्थः, गोदावर्या नद्याः परिसरस्य प्रान्तवर्त्तिन इत्यर्थः, गिरेः पर्वतस्य प्रस्रवणस्येति यावत्, तटानि प्रदेशाः, वर्त्तन्ते इति शेषः । [यथातिचिरसहवासेन चेतनाचेतनसाधारणाः पादपस्रगादयोऽपि सुहृद्भावमुपगताः, का कथा तत्र गुणपक्षपातिनामतिकरुणानां सदारापत्य-तपोधनानामिल्लितसाधस्य

सीता । [दृष्ट्वा ।] हा कथं पहादचन्द्रमण्डलावण्डुरपरि-
क्वामदुब्बलेण आशारेण अयं सोम्यगभीराणुभावमेतपञ्चभि-
आणिदो अज्जउत्तो ज्जेव, ता मं धारेहि । * (ह)

[इति तमसामाश्लिष्य मूर्च्छति] ।

तमसा । [धारयन्ती ।] वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

[नेपथ्ये] । अनेन पञ्चवटीदर्शनेन ।—

* हा कथं प्रभातचन्द्रमण्डलापाण्डुरपरिक्वामदुब्बलेनाकारेण अयं सोम्यगभीराणु-
भावमावप्रत्यभिज्ञात आर्यपुत्र एव, तन्मा धारय ।

दृष्ट्वापूपिकया लाभादर्थापत्तिर्गालङ्कारः । तद्वचनं यथा दर्पणे,—“दृष्ट्वापूपि-
कयाऽन्यर्थागमोऽर्थापत्तिरित्यते” इति] । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८ ॥

(ह) हा कथमिति ।—हा इति विषादे (“हा विषादशक्तिषु”
इत्यमरः) कथमिति सन्भावनायाम् । प्रभातेत्यादि ।—प्रभाते प्रत्युषे यत् चन्द्र-
मण्डलं सुधाकरविम्बं तदिव आ समन्तात् पाण्डुरः विरहसन्तापातिरेकाद्
धूसरवर्णः, अतिम्लानः इति यावत्, परिक्वामीति क्लेशाया दुर्बलः शक्तिहीनत्वेन
प्रतीयमानश्च यः आकारः आकृतित्वेन उपलक्षित इत्यर्थः, [अत्र “इत्यभूतलक्षणे”
(१।१।२१ पा०) इति उपलक्षणे तृतीया] । सौम्येत्यादि ।—सौम्येन प्रशान्तेन
गभीरेण धीरेण च अनुभावमात्रेण केवलेन प्रभावेण, केवलाकृतिगतसहजतेजो-
महिम्नेति यावत्, प्रत्यभिज्ञातः पूर्वसंस्कारवशादुद्दीधकसहभावेन “स एवायमार्य-
पुत्रः” इति कथमपि ज्ञातः इत्यर्थः । चिरविरहसन्तापेनातिचीनमलिनाकृति-
रयमार्यपुत्रः पूर्वोकारविपर्ययात् “स एवायं न वा ?” इति संशयमकामुत्-
पादयन्नपि स्वकीयप्रसन्नगभीरस्वभावप्रभावेण स्वयमेव “स एवायम्” इति
निर्णययतीति भावः । तत्—तस्मात्, आर्यपुत्रस्यैतादृशदुःखावस्थावलीकनेनाचिर-
मेव मम मोहसम्भवादित्यर्थः । धारय—अवलम्बस्व, इतरथा मूर्च्छया भूमौ पतने
मम गुरुतराघातसम्भवः, तस्मिन् सति चैत्कारादात्मप्रकाशसम्भावनां, यदृच्छया
समागतस्य आर्यपुत्रस्य चरणकमलसन्दर्शनजनितसुखलाभसहितपूर्वधर्मप्राप्ति-
विरहश्चेति भावः ।

अन्तर्लीनस्य दुःखाग्नेरद्योहामं ज्वलिष्यतः ।

उत्पीड इव धूमस्य मोहः प्रागावृणोति माम् ॥ ८ ॥

हा प्रिये जानकि ! (क)

तमसा । [खगतम् ।] इदं तदाशङ्कितं गुरुजनेनापि । (ख)

सीता । [समानस्य ।] हा कथं एदं !! *

* हा ! कथमिदम् !!

अथ गच्छन् पथि पञ्चवटीश्रीभासस्यद्विमवलीकयन्नेवंविधैर्विविधैरुद्बोधकैः
श्रुतातीतवृत्तान्तजातो जानकीनाथो मुहुर्मुह्यमानः साधिचेपमाह, अन्तरिति ।—
अन्तः अन्तःकरणे, लीनस्य गूढं स्थितस्य, उद्दामं शोकीहीपकदण्डकादिदृग्नेन
अत्यन्तमधिकं सर्वमाच्छाद्य धग्धगिति, घोररावमिति यावत्, ज्वलिष्यतः देदीपि-
ष्यतः, दुःखाग्नेः शोकानलस्य, धूमस्यात्पीड इव घनोभूतः धूमराग्निरिव,
मोहः मूर्च्छा, अथ अधुना, मां मम चैतन्यमित्यर्थः, प्राक् दुःखाग्नेः प्रज्वलनस्य
पूर्वमित्यर्थः, आवृणोति आच्छादयति, अतिशयेन शोकाभिभूतोऽस्मीति भावः ;
यथा क्वचित् सूक्ष्मभाविणोर्वातप्लमानोऽनलः कदाचित् दृष्टराशिसम्पर्कादत्यन्तघनो-
भूतेन धूमपटलेन सूचयत्यतदव्यवहितोत्तरक्षणभाविभौषणप्रज्वलनं स्वस्य, तथा
ममापि प्रियाविशोगजः शोकावेगः कार्यान्तरव्यावृत्ततया प्रागन्तर्निगूढोऽपि सम्प्र-
त्यतरेवोद्बोधकैर्नोभूतः मोहद्वारेण मम भविष्यदत्याहितमेवावेदयतीति समु-
दिताशयः । [अथ पूर्वोक्तं “दुःखाग्नेः” इत्यत्र “दुःखमग्निरिव” इत्युपमिति-
समासात् लुप्तपमा, परार्द्धं चासौ श्रोतात्युभयाः परस्परमङ्गाङ्गभावेन सङ्करः ।
क्वचित् “दुःखाग्नेः” इत्यत्र भविष्यज्वलनसम्पर्कात् निरङ्गरूपकमाहुस्तदसमी-
चीनतया नास्मभ्य रोचते, परार्द्धगतोपमयैकवाक्यताया एव युक्तत्वादित्यवधेयम्] ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८ ॥

(क) हा प्रिये इति ।—कुत्र इदानीं वर्त्तते !! इति शेषः ।

(ख) इदमिति ।—तदिदं—रामस्य शोकाभिभूतिमोहपतनादिकं, सम्प्रत्युप-
स्थितमिति यावत् । गुरुजनेन—भागौरथीलोपासुद्राप्रभृतिनेत्यर्थः । आशङ्कितं—
सम्भावितं, यद्धि गुरुजनेनावश्यम्भावितया सम्भावितं कार्यतत्सर्ववेदानो दृश्यते इति
भावः ।

[पुनर्नेपथ्ये ।] हा देवि ! दण्डकारण्यवासप्रियसखी ! हा विदेहराजपुत्रि ! (ग)

[इति मूर्च्छति] ।

सीता । हृद्दी ! हृद्दी !! मं मन्दभाङ्गीं व्याहरिष्य आमी-
लन्तणेत्तणीलुप्यलो मुच्छिदो जीव अज्जउत्तो ! हा हा ! कथं
धरणीपिठे निरुत्साहणीसहं विपल्हस्यो ? भग्गवदि तमसे !
परित्ताआहि परित्ताआहि, जीआवेहि अज्जउत्तं । * (घ)

[इति पादयोः पतति] ।

* हा धिक् ! हा धिक् !! मां मन्दभागिनीं व्याहृत्य आमीलन्तवनीलीत्यली
मूर्च्छति एव आर्यपुत्रः, हा हा ! कथं धरणीपृष्ठे निरुत्साहनिःसहं विपथ्यस्तः ?
भगवति तमसे ! परित्रायस्व परित्रायस्व, जीवथ आर्यपुत्रम् ।

(ग) दण्डकेत्यादि ।—दण्डकारण्ये जनस्थाने वासः, तत्र प्रियसखी इति
दण्डकारण्यवासप्रियसखी, पूर्वं जनस्थानावस्थानकालं सहाय्यरूपेण विशेषतो नाना-
प्रकारीपकारकरणादिति भावः ।

(घ) मामिति ।—मां सीतामित्यर्थः । मन्दभागिनीं—हतभाग्याम् । व्याहृत्य—
उद्देश्येन उच्चार्य, भाग्यहीनां मामिव नामतः उल्लिख्य इति यावत् । [“व्याहृत्य”
इत्यत्र “उद्दिश्य” इति पाठे—उद्देश्येन मन्त्रात् उच्चार्य” इत्यर्थो बाध्यः] ।
आमीलदिति ।—आमीलनीं ईषन्मुद्रिते नेत्रे नयने नीलीत्यली नीलन्दीवरे इव
यस्य सः तथोक्तः, ईषन्मुद्रितनयनकमलः इत्यर्थः । [अत्र लुप्तोपमानामालङ्कारः] ।
निरुत्साहान्तरितश्रयशोकावेगेन उत्साहश्रयात् वैज्ञव्यवशात् निःसहम् अलममव-
शमित्यर्थः, यथा स्यात् तथा, [“निरुत्साहनिःसहम्” इत्यत्र “निरुत्साहनिःसहम्”
इति पाठे—“निरुद्धः व्याहृतः निश्वासां यस्मिन् कर्माणि, तद् यथा स्यात्
तथा, निःसहम् अलमं विवशमिति यावत्, यथा स्यात् तथा विपथ्यस्तः” इत्यर्थो
बाध्यः] । धरणीपृष्ठे—धरण्याः पृथिव्याः पृष्ठमुपरिभागः तस्मिन्, भूतले इत्यर्थः,
विपथ्यस्तः,—निपतितः । “हा धिक् हा धिक्” इत्यत्र “परित्रायस्व परित्रायस्व”
इत्यत्र च आभीक्ष्ण्यं द्विरुक्तिः न दोषपदबीमारोहति,—“निवादे विषये द्वे खेदे
द्वे त्वावधारणे । प्रसादने सश्रमे च द्विरुक्तिर्न दुष्यति ॥” इति वचनात् ।

तमसा ।—त्वमेव ननु कल्याणि ! सञ्जीवय जगत्पतिम् ।

प्रियस्पर्शो हि पाणिस्ते तत्रैव नियता भव ॥ १० ॥

सीता । जं भोदु तं भोदु, जधा भञ्जवदी भङ्गादि । * (उ)

[इति ससम्भ्रमं निष्क्रान्ता ।]

* बहवत् तद्वत्, यथा भगवती भवति ।

जनकनन्दिन्या भ्रमयाङ्गं विक्षपन्तं जानकीजीवनमकल्याणमुद्यमानमवलीक्य
सम्भविष्यद्विपद्भित्तातरया सपादयङ्गमावेदिता पतिव्रतासमाचारपरिरक्षककामा
तमसा तामेव जगज्जीवनजीवनसाधनत्वेन निरूपयन्ती वक्ति, त्वमिति ।—ननु भीः
कल्याणि शुभे । [अत्र ननु इति आसन्नकार्यकमव्ययम् (“प्रज्ञावधारणानुज्ञाऽननया-
मन्त्रणे ननु” इत्यमरः) एवंविधे चिरनिर्वृत्तमनेऽपि भाग्यादय मे प्रियतमसम्पद्सामः
इति सूचयाम् “कल्याणि” इति सम्बोधनम्] । त्वमेव जगत्पतिं लोकाणां, राममिति
शेषः, सञ्जीवय करस्पर्शादिना सचेतन्यं कुरु ; [अत्र एवमशब्दस्य अन्ययोगव्यव-
च्छेदायकतया “एव रामरुक्मतीकारस्त्वयैव साधो नान्यथा” इत्यर्थो लभ्यते] ।
कथं मयैव साधो न च त्वया ? इत्याशङ्काह, —प्रियस्पर्श इति ।—हि यतः, ते तव
पाणिः करः, प्रियः स्पर्शो यस्य स तथोक्तः, रामाभिज्ञातत्वात् त्वत्पाणिस्पर्श एव
त्वद्विद्योगार्थस्य तस्य अव्यभिचारितया चैतन्यमस्यादक इति भावः । तस्मादित्युक्तं,
त्वत्पाणिस्पर्शव्यतिरेकान्यस्य चैतन्यमस्यादकहेतोरभावादिति तदर्थः ; तत्रैव स्वपाणिना
प्रियतमाङ्गस्पर्श एव नियता व्यापृता भव । [अत्र चानेकविधाः पाठभेदाः
दृश्यन्ते, तेषु च बावेवादरणीयौ, तद्वयम्—“तत्रैव नियतो भवः” इति पाठे—तत्र
तस्मिन्नेव तव पाणिस्पर्श, भवः सञ्जीवनं रामस्येति शेषः, नियतः स्थिरः, तव पाणिः
स्पर्श एव अव्यर्थः सञ्जीवनीपायः रामस्येति भावः । तथा “तत्रैव निरतो जनः”
इति पाठे—तत्र तस्मिन्नेव तव पाणिस्पर्श एव जनः राम इत्यर्थः, निरतः नितराम्
अभ्यस्तः, सततानुष्ठानशील इत्यर्थः, यदर्थमेव एतादृशः मोक्षार्थः, सम्पत्ति कर-
स्पर्शेन तामनुभूय निःसंशयं पञ्चाङ्गीकृत्यतीति भावः,—इत्यर्थो बोध्यः । अत्र परार्हस्य-
वाक्यार्थस्य पूर्वाङ्गतवाक्यार्थे प्रति हेतुतया उपन्यासात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं
नामानुहारः । तद्वचनं यथा दर्पणे,—“हेतीर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते”
इति] । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १० ॥

(उ) यदिति ।—इष्टमनिष्टं वा इत्यर्थः । आर्यपुत्रेणानुसृतं हि दानमीमं
बद्धं स्थितिं तदा समाकृष्यन्तः पुनः प्राप्तमिति मयि दृष्टव्यं वा भवतु,

[ततः प्रविशति भूमौ निपतितः साक्षया सीतया स्पृश्यमानः

साक्षादीच्छासी रामभद्रः] । (च)

सीता । [किञ्चित् सहर्षम् आत्मगतम् (छ) ।] जाणे पुणो वि
पञ्चागटं विष जीविदं तेजोअणाहस्य । * (ज)

* जाने पुनरपि प्रत्यागतमिव जीवितं त्रिलोकनाथस्य ।

नाथमवसरस्तद्विचारणायाः ; परन्वविचार्यैव मन भविष्यदिष्टमनिष्टं वा अनति-
चिरमेवानुष्ठेयी मया आर्य्यपुत्रस्य पुनर्जीविनोपाय इति भगवत्योपदिष्टमेवानुतिष्ठ-
मतीति भावः ।

(च) ततः इति ।—भूमौ निपतितः,—मूर्च्छितः सन् भूतले शयितः ।
साक्षया—अत्र मुञ्चन्त्या, प्रेयांम सहसा मूर्च्छितमवलोक्य मलदयुलोचनया इति
यावत् । स्पृश्यमानः,—परामृश्यमानः । साक्षादीच्छासः,—आक्षादेन सहसा
प्रियतमाङ्गसङ्गजेन आनन्देन, सच्छासनेन पुनः संज्ञालाभात् निश्वाससञ्चारणं च
सङ्कल्प्यः ।

(छ) किञ्चिदिति ।—न पूर्णतयेति यावत् । सहर्षं—सानन्दम् । इदानीं
आत्मसञ्चारोऽपि पुनर्वाक्यस्फूर्तिमन्तरा नास्य पुनर्जीविने सम्पूर्णो विश्वास इति नाङ्गादस्य
पूर्णता, अपि तु पूर्वावस्थातो वर्त्तमानावस्थायाः किञ्चिदुत्कर्षदर्शनात् किञ्चिदानन्दो
जात इति आशयः । आत्मगतं—स्वगतमित्यर्थः, आह इति शेषः ; पाठकपरि-
ज्ञानार्थमेव हि तस्य नाटके लेखनं, वस्तुतस्तु मनोगतो भावः । स च भावः
अभिनयकाले मन्दमुच्चारणीयः । तथाहि—“अथाव्यं खलु यदस्तु तदिह स्वगतं
मतम्” इति दर्पणः ।

(ज) जाने इति ।—मन्ये इत्यर्थः । [आधातोः परस्मैपदित्वेऽपि अत्र
अकर्मकविवक्षातः “अकर्मकाच्” (१।३।४५ पा०) इत्यनेनात्मनेपदम् । अत्र
केचित् “पुनरपि” इत्यादिवाक्यार्थं आधातोः कर्मत्वेन मन्यमानाः “जानामि” इत्येव-
मेव पाठमाहुः] प्रत्यागतमिव—परावृत्त्य आगतमित्यर्थः । [अत्रोन्मेषया तावदेव-
मवगम्यते यत्, यद्यपि गतजीवितस्य पुनर्जीवनमसम्भवीति मयाऽवगम्यते, तथापि
आर्य्यपुत्रस्य तादृगचेतनावस्थादर्शनेन कृततज्जीवनापगमशङ्कया मया सम्प्रति पुनः
आत्मसञ्चारदर्शनेन पुनः प्राप्तजीवित इवायम् मन्यते इति] त्रिलोकनाथस्य—
विभुवनसामिनी रामचन्द्रस्य । [तयाणां लोकानां नाथः तस्य, “तद्विदितार्थोत्तरपद-
समाहार” (१।१।५१ पा०) इति उत्तरपदसमासः । “तयाणां लोकानां समाहारः

रामः । हन्त भोः ! किमेतत् ? (भ)—

प्रश्रयोतनं नु हरिचन्दनपल्लवानां

निष्पीडितेन्दुकरकन्दलजो नु सेकः ।

आतप्तजीवनमनःपरितर्पणो मे

सञ्जीवनौषधिरसो नु हृदि प्रसिक्ताः ॥ ११ ॥

इति विलोकं तस्य नाथः” इति तु न समीचीनम्, समाहारद्विगौ “द्विगौ” (४।१।२९ पा०) इति सूत्रेण डौप्प्रत्ययावश्यभावात् । क्वचित् पुस्तके “वैलोक्य-
नाथस्य” इत्यपि पाठो दृश्यते, एवम् न कापि दोषशङ्का इति बोध्यम् ।

(भ) हन्ति ।—हन्त इति हर्षसूचकमव्ययम् । (“हन्त वाक्यारम्भेदविषाद-
हर्षमभ्युदय” इति मेदिनी) । सुचिरपरिचितपादपपर्वतादिदर्शनीहोषितपर्व्वञ्चुति-
रय मोहाद्विलम्बितनासि सहसा चिराभ्यस्तहस्तावमर्शान् शनैः प्राप्तमज्जः भीतापतिः
किमप्यनवलोकाध्वजयतः संज्ञासाधनं, वक्तव्यमाश्रयणं संश्लेषमाण आह, किमेतदिति ।
—अस्य च श्लोकस्थेन “प्रश्रयोतनम्” इत्यनेन अन्वयः ।

सशयप्रकारमाह, प्रश्रयोतनमिति ।—नु इति सर्वत्रैव वितर्के । (“नु वितर्काप-
मानयोः । विकल्पानुनयातीति प्रश्ने हेलपदेशयोः” इति मेदिनी) किमेतदिति
पूर्वेष्टान्वयः । कि न एतद् हरिचन्दनपल्लवानां सुरतरुपल्लवानां, तन्नामहृच्चविशेषस्य
किसलग्रानामिति यावत्, (“पञ्चैते देवतरवः मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्प-
वृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम्” इत्यमरः) [अथ अङ्गुलिस्पर्शश्रयोतनाद्ये श्रयोति-
श्रयोतीतनार्थश्च पल्लवपदयुक्तम्] प्रश्रयोतनं द्रवः, चरितो रस इति यावत्,
अलौकिककारणव्यतिरेकेण कुतोऽयमलौकिकमुखसम्भव इति भावः । हर्षविशेष-
पल्लवरसाद् वा कथमेवं सुखीत्यादनसम्भावनेत्याह, निष्पीडितेति ।—निष्पीडितः
रसार्थं करेण आमर्दितः यः इन्दुकरकन्दलः सुधाकरकरकलापः तस्याज्जायते यः स
तथोक्तः, सेकः रसधारापतनं नु ? मन्ये सुधाशुकिरणानि एकव ज्ञत्वा किमपिदामर्द्यं
रसोऽयं निःसारितः अन्यथा अथ अस्तस्य कुतः सम्भवः ? इति भावः । आतप्तयोः
सन्तापदग्धयोर्जीवनमनसोः आत्मचेतसोः परितर्पणः सम्यक् सुखदः, [अथ
आतप्तजीविततरोः ” इत्यपि पाठो दृश्यते, तस्यायमर्थः,—आ समन्तात् तप्तस्य
जीवितरूपस्य तरोर्ज्ञस्य परितर्पणः इत्यनेनान्वयः] सञ्जीवयतीति सञ्जीवनः [“परि-
तर्पणः, सञ्जीवनः” इत्यादिकं “नन्दिशङ्खपचादिभ्योऽल्युक्थिन्वचः” (३ । १ । १३४ पा०)
इत्यनेन नन्दादित्वात् कर्त्तरि ल्युप्रत्ययेन सिद्धम्] औषधिः कस्यासित् फलपाका-

स्पर्शः पुरा परिचितो नियतं स एष
 सञ्जीवनश्च मनसः परिमोहणश्च ।
 सन्तापजां सपदि यः प्रतिहत्य मूर्च्छा-
 मानन्दनेन जड़तां पुनरातनोति ॥ १२ ॥

न्यायाः लतायाः रसः द्रवः, (श्रीषध्यः फलपाकान्ताः इत्यमरः) इदि हृदये, प्रसिक्तः प्रसिक्तो नु ? अथवा व्ययापगमात् कुत इयं दम्बजीविते सुखोत्पत्तिरिति भावः । [अथ “स्पर्शः पुरा परिचितो नियतं स एषः” इत्यादिपरग्रीकोक्तवचनेनाविशेषतः स्पर्शविषयकज्ञानं यन्नुपलब्धिरिति सत्त्वप्रमापणान्, प्रकृते च स्पर्शे प्रयतीतनादीनां “स संशयो मतिर्या स्यादेकवाभावभावयोः” इत्युक्तलक्षणकभावाभावोभयकोटिकमंशस्य कविप्रौढीकृतिसिद्धता निःसन्देहः सन्देहालङ्कारः । तस्य च संशयपर्यवसिततया शुद्धत्वं, तथाच दर्पणः,—“सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्वितः । शुद्धो निश्चय-
 नर्भोऽसौ निश्चयान् इति विधा ॥” इति । केचित्तु अत्र प्रकृते स्पर्शे प्रयतीतनादी-
 नामप्रकृतानां सम्भावना मन्यमानाः उत्प्रेक्षाालङ्कारमाहुस्तद्विषयम् । तथाच
 “निष्प्रोदितेन्दु—” इत्यादौ प्रकृतस्पर्शरूपविषयनिगरणेन तादृशसंकादरभेदप्रतिपत्ते-
 रतिशयोक्तियेवमयोरङ्गाङ्गिभावेन सद्वरः] । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ११ ॥

पूर्वमुक्तपेक्षे संशय सम्प्रति प्रकृतस्य सुचिरपरिचितस्पर्शरूपत्वमेव निश्चिनोति,
 स्पर्श इति ।—पुरा पूर्वस्मिन् काले, सौतया सार्द्धमेकवावस्थानदशायामिति यावत्,
 नियतम् अभीष्टं यथा स्यात् तथा परिचितः अभ्यस्तः, मनसः चेतसः, [अत्र “सञ्जी-
 वनः” इति कृदन्तक्रियायाः कर्माणि “कर्तृकर्माणीः कृति” (१।१।६५ पा०)
 इति सूत्रेण षष्ठी] सञ्जीवनः उत्साहप्रदः, विषादापमोदनेन परितापश्च इति
 यावत्, परिमोहश्च आनन्दसन्धारात् मोहीत्यादकः, चित्तदुत्तिकारकः इत्यर्थः,
 [परिमोहश्चः” इत्यत्र “शेषे विभाषा अकल्पादावधान उपदेशः” (८।४।१८।
 पा०) इत्यनेन वैकल्पिकं णत्वम् । अत एव क्वचिद्वृत्तान्तोऽपि पाठः दृश्यते]
 एष सम्प्रत्यनुभूयमानः, स स्पर्शः, यः स्पर्शः सन्तापजां सौताविधीगजम्बां मूर्च्छां मोहं
 सपदि तत्पणान्, भट्टितोत्थः, प्रतिहत्य निवार्य, पुनः मूढ आनन्दनेन सुखी-
 पादनेन, जड़तां सुखजां विह्वलतामित्यर्थः, आतनोति विस्तारयति, करोतीत्यर्थः ।
 [अत्र तच्छब्दसङ्गततयच्छब्दस्य उत्तरार्द्धगतत्वेन अविवक्षितविधेयांशत्वरूपी बोधो
 बोध्यः । स च प्रथमपादस्य “स्पर्शः पुरा परिचितो नियतं सुकान्तः” इत्येवं पाठ-
 परिवर्तनेन समाधेयः, केवलतयच्छब्दस्य उत्तरवाक्यगतत्वेऽपि दीक्षाभावात् “आत्मा

सीता । [ससाध्वसीत्कम्पमपसृज्य (ज) ।] एत्तिभं ज्जेव दाणिं
मे बहुदरं । * (ट)

रामः । [उपविश्य ।] न खलु वत्सलया सीतादेव्या अभ्युप-
पन्नोऽस्मि । (ठ)

* एतावदेव इदानीं मे बहुतरम् ।

जानाति यत्पापं” इतिवत् ; तथा च दर्पणः,—“यच्छब्दस्य उत्तरवाक्यगतत्वेन उपा-
दाने सामर्थ्यात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्यार्थत्वम्” इति । अथवा परार्द्धे प्रथमं पठित्वाऽमौ
निर्व्वाधं समाधेयः । अत्र परार्द्धं “मूर्च्छां प्रतिहत्य जडतां तर्नाति” इत्येवं
विरुद्धार्थाभिधानात् विरोधालङ्कारः, तथा च “विरोधः सोऽविरोधेऽपि विकृष्टत्वेन
यद्वचः” इति काव्यप्रकाशः । स च विरोधः जडताशब्दस्य आनन्दविकृततादृशपाथ-
सम्पादनेन परिहरणीयः । तथाऽत्र निश्चयालङ्कारमपि केचिदाहुस्तत्र समीचीनं
प्रतिभाति, तथाहि—“अन्वन्निषिध्यप्रकृतस्थापनं निश्चयः पुनः” इति लक्षणे निश्च-
यान्तसन्देहादस्य भेदकथनावसरे संशयनिश्चययोरेकाधिकरणावस्थानानवस्थानाभ्यां
निश्चयान्तसन्देहनिश्चययोर्भेदस्य दर्शितत्वात्, प्रकृते च एकाधिकरणकसंशयनिर्णय-
दर्शनात् तावन्नशतोऽपि निश्चयालङ्कारसम्भवः इति सुधीर्भिर्विभाव्यम्] । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ १२ ॥

(ज) ससाध्वसीत्कम्पमिति ।—साध्वसेन अननुमतसन्निधानवशाद् भयेन यः
उत्कम्पः शरीरचाञ्चल्यं तेन सहितं यथा स्यात् तथेत्यर्थः । [ससाध्वसकरुणमिति
पाठे—भयशीकसहितम्] ।

(ट) एतावदिति ।—एतावदेव—मदीयस्य शंस्य निरतिशयानन्दहेतुत्वज्ञान-
पर्यन्तमेव । इदानीं—वियोगसमये । बहुतरं—सातिशयशान्तिजनकमिति यावत् ;
लांकापवादाच्चिराय निर्व्वासितायाः मम पुनरार्थ्यपुनसङ्गप्रसङ्गादिमुखसम्भावनायाः
मूलतः समुत्पाटिततया सम्प्रति मत्स्पर्शजसुखानुभूतिस्वीकार एव पर्याप्तत्वेन मन्यन्ते
इति भावः ।

(ठ) न खल्विति ।—खल्विति—प्रश्ने निश्चये वा, (“खलु स्याद् वाक्यभूषायां
जिज्ञासायाश्च सान्त्वने” इति मेदिनी) । वत्सलया—स्नेहशीलया, मया निर्द्वयं
निर्व्वासिताऽपि ममेदृशीं दशमवलीक्य स्नेहादिदानीमपि सन्निहितेति भावः ।
अभ्युपपन्नः,—प्राप्तः, अनुगृह्यतः इत्यर्थः ; मदीयदीपं सहमानया तथा स्नेहादहं
नानुगृह्यतश्चेत् तदा कथमतादृगनन्यसाधारणसुखस्पर्शसम्भव इति भावः । सीता-

सीता । हृद्दी ! हृद्दी !! किं त्ति मं अज्जउत्तो मग्गि-
स्सदि । * (ड)

रामः । भवतु, पश्यामि । [इति समन्तादवलोकयति ।] (ठ)

सीता । भगवदि तमसे ! आसरद्वा, जइ दाव मं पेक्खि-
स्सदि, तदो अणब्भणुस्सादसस्सिधाणेण अहिअं पि मम महा-
राओ कुव्विस्सदि । † (ण)

* हा धिक् ! हा धिक् ! किमिति मामाख्यपुत्रो मार्गिष्यति ।

† भगवति तमसे ! अपसरामः, यदि तावन्मां प्रचिष्यते, तदा अन-
भ्यनुज्ञातसन्निधानेन अधिकमपि मन्त्रं महाराजः कीपिष्यति ।

समागमस्येदानीं तसम्भाव्यमानतया अनुभूतस्य ग्रन्थानवसाधारणतया च रघुपतेरियं
विषयविकल्पिता पृच्छेति बोध्यम् । [एतदिष्टजनाभिसन्धानरूपमधिवलं नाम
सम्यक्नुक्तं, तथा च — “यदिष्टजनसन्धानं बुधा अधिवलं विदुः” इति] ।

(ड) हा धिगिति ।—हा इति शक्ते, (“हा विषादशुभ्रार्तिषु” इत्यमरः)
धिगिति आत्मभक्त्यायां, (“धिक् भक्त्या च निन्दायां”) तथाच—यस्याहं
सततसहचारिणौ प्रणयिनौ आसं स एवेदानीं मम मन्दभागिन्या अन्वेषणार्थं
यतिष्यमाणां दृश्यते इति महद्दुःखमापतितमिति भावः । मार्गिष्यति—अन्वेषयति ।
रामस्य तदानीन्तनौ चेष्टामवलोक्य सीता तत्कर्तृकभविष्यदन्वेषणं सम्भावितवतीति
बोध्यम् ।

(ठ) भवत्विति ।—अस्या अभ्युपपत्ते हेतुभूता सीता अन्या वा भवत्वित्यर्थः ।
पश्यामि—इतस्ततोऽन्वेषणेन तत्त्वतो निरूपयामीत्यर्थः ।

(ण) भगवतीति ।—अपसरामः,—इतोऽपसृत्य अन्यत्र यामः इत्यर्थः,
[अत्र सीतातमसयोर्विलेपि “अस्मदी दयोच” (१।२।५८) इति सूत्रेण बहुवचन-
प्रयोगः । “अपसरावः” इत्यपि पाठः क्वचित् पुस्तके दृश्यते] । अनभ्यनुज्ञाते-
त्यादि ।—न अभ्यनुज्ञातं अनुमीदितमिति अनभ्यनुज्ञातं, इदानीं मत्समीपवर्तिनौ
सती मां परिचरित्येवं नातुमतमिति यावत्, यत् सन्निधानं सम्भीपावस्थानं, तेन
हेतुना इत्यर्थः । अधिकं—अतिशयं, “लोकसमचं पतिसान्निध्यमेव प्रगल्भता-
सूचकतया पशुद्वेगकरं, किमुत लोकापवादाच्चिरनिर्व्यामितायाः समवज्ञातायाः
पुनरननुमीदिताया नम सान्निध्यमिति” अयमन्वाधकपदस्य तात्पर्यार्थः ।

तमसा । अयि वल्ले ! भागीरथीवरप्रभावाद् वनदेवतानामपि
अदृश्या संवृत्तासि । (त)

सीता । आं, अस्ति एदं । * (थ)

रामः । हा प्रिये जानकि ! ननु प्रिये जानकि !!

सीता । [समन्वुगद्गदम् ।] अज्जउत्त ! असरिसं वल्लु एदं बअणं
इमस्स वुत्तन्तस्सा । [साक्षम् ।] अहवा किं त्ति वज्जमइं जअन्तरेसु
वि पुणा असम्भाविददुल्लहदंसणं मं ज्जेव मन्दभाइणीं उद्दिसिअ
वच्छलस्स एवंबादिणो अज्जउत्तस्स उवरि णिरणुक्कांसा भविस्सं ।
अहं एदस्स हिअअं आणामि मम वि एसो त्ति । † (द)

* आं, अस्ति एतत् ।

† आर्य्यपुत्र ! असदृशं खलु एतदचनमस्य वृत्तान्तस्य । अथवा किमिति
वज्रमयीं जन्मान्तरेषु अपि पुनरसम्भावितदुर्लभदर्शनां मामेव मन्दभागिनीमुद्दिश्य
वत्सलस्य एववादिन आर्य्यपुत्रस्य उपरि निरनुक्रीशा भविष्यामि । अहमेतस्य हृदयं
जानामि ममापि एष इति ।

मन्त्र—सीतायै, [अत्र “कुधद्रुहण्यांयुयार्थानां यन्मतिकोपः” (१।४।३७।पा०)
इत्यनेन चतुर्थी] । महाराजः,—अयोध्यानाथः रामचन्द्रः, [पूर्वं हि मयि साति-
शयमनुरक्तस्यार्य्यपुत्रस्य क्षमा मयि सापराधायामपि सम्भावनीयासीत्, यन्मति
तु राजधर्मैकनिष्ठादार्य्यपुत्रात् क्षमाधिगमाश्च सुदूरपराहतेति अत्र “महाराज”-
पदप्रयोगाश्रयो बोध्यः] ।

(त) अयौति ।—अयौति कीमलसम्बीधने अव्ययम् । भागीरथीवरप्रभावान्—
जाङ्गवीरदत्तवरमाहात्म्यात् । वनदेवतानामपि—अरण्याधिष्ठातृदेवीनामपि, देवी
दर्शनशक्तिरपि यदालोकने व्याहृता, का कथा तत्र मानुषस्य रामस्येति अनावश्यक-
मितोऽपसरणमिति भावः ।

(थ) अस्ति ।—पूर्ववृत्तान्तस्मरणसूचकमिदमव्ययम् । अस्ति—इदमपि
स्वीकारबोधकमव्ययम् । एतत्—जाङ्गवीरमाहात्म्याद् वनदेवतानामपि अदृश्यत्व-
रूपं बलित्वर्थः ; त्वया यद्व्यने तद्विभूततपोदानौ प्रत्यभिजानामीति समुदितायः ।
[अत्र “अस्ति खल्वेतत्” इत्यपि कचित् पाठः] ।

(द) समन्वुगद्गदमिति ।—मन्युः प्रणयसम्भूतः कोपः, गद्गदः शीकाति-

रामः । [सर्वतो विलोक्य सनिर्वेदम् ।] हा ! न काचित् अत्र ! (ध)

रेकेण वाष्पावरुद्धकण्ठतया वैस्वर्ग्यं अस्पृष्टोच्चारणं, ताभ्यां सहितं यथा स्यात् तथा, आहति शेषः । (—“मन्युः पुमान् क्रुधि । दैन्ये शोके च यज्ञे च” इति मेदिनी, “मदसम्पदपीडादौर्वैस्वर्ग्यं गङ्गदं विदुः” इति दर्पणः) । आर्य्यपुत्रेति ।—आर्य्यपुत्र !—स्वामिन् । एतद्वचनं—“हा प्रिये जानकि !” इति सखेद्वसम्भाषणम् । अस्य वृत्तान्तस्य—अनलं परोक्षितविष्टद्वभावाया अपि पौरजनापवादात् निर्दय-निर्वासनरूपव्यापारस्य । असदृशम्—अयोग्यम् ; पौरजनापवादान्निर्व्वसितां प्रति कठोररामान्वयमेवाचितं, न तु “प्रिये” इत्यनुरागातिरेकसूचकमिति भावः । सुखिरं रक्षांश्च वासेऽपि लेशतोऽपि नाविश्वस्तोऽयमार्य्यपुत्रो मयि निरतिशयमनुरक्तोऽपि केवलं राजधर्म्यं इति प्रजानुरञ्जनार्थं कथमपि मां विवासितवानिति समुपयुज्यते नाथमनुयोगः इति पक्षान्तरमाह, अथर्वति ।—अथवा—पक्षान्तरं । वज्रमयी—वज्रनिर्मिता, वज्रसदृशकठिनामित्यर्थः, अन्यथा कथं निर्वासनानन्तरमपि न मृतास्तीति भावः । जन्मान्तरेष्वपि—परजन्मेष्वपि । पुनरसम्भावतेति ।—पुनरसम्भावितम् अनाशंसितं दुर्लभं दर्शनं रामदर्शनं यस्याः तां तथोक्ता ; अस्मिन् जन्मनि चिराय निर्व्वसिताया अपि भागौरथोवरप्रभावाद् अदृश्यतया भाग्यात् सान्निध्येऽपि अदर्शनं जातमिति जन्मान्तरे तत्सम्भावनं सुतरामसम्भवतीति भावः । मन्दभागिनी—पतिविवासिततया सौभाग्यविरहिताम् । मामिव—सौतामिव, न त्वन्यामित्यर्थः, जानकीति नामतः आमन्त्रणादिति भावः । उद्दिश्य—लक्ष्यीकृत्य । वत्सलस्य—स्नेहवतः । एवमादिनः,—“प्रिये जानकि !” इत्यादिवचनेन शोकं कुर्व्वत इत्यर्थः । निरनुक्राशा—निर्दया, कठोरेति यावत् ; न मयेवमिदानीं वक्तव्यमिति भावः । (“कृपा दयाऽनुकम्पा स्यादनुक्राशाऽप्यथोद्दसः” इत्यमरः) [अत्र “अनुक्राश”-शब्देन “महिथीगातिदूतस्यार्य्यपुत्रस्य ईदृशीमतिदुःसहामवस्थामवलोक्य मया मुक्तकण्ठं रोदितव्यं तत् किमहमेवं कठोरा भवामि” इति व्यज्यते, अनुक्राशपर्याय कथनावसरे अनुक्राश शब्दस्य “अनुक्राशति मुक्तकण्ठं रोदित्यनेन इति अनुक्राशः” इत्यमरव्याख्यादर्शनात् । “अथवा किमिति वज्रमयी जन्मान्तरेष्वपि पुनरसम्भावित-दुर्लभदर्शनस्य” इत्यपि पाठः क्वचित् दृश्यते, तदर्थस्तु—वज्रमयी—निरतिशय-कठिनहृदयाऽपि अहं, “निरनुक्राशा भविष्यामि” इति परेण अन्वयः । असम्भावित-दुर्लभदर्शनस्येति—“आर्य्यपुत्रस्य” इत्यस्य विशेषणं, अस्यार्थस्तु स्पष्ट एव] ।

(ध) सर्वतः इति ।—सर्वतः,—सर्वासु दिक्षु । सनिर्वेदं—निर्वेदः

सीता । भगवदि तमसे ! तद्वा निष्कारणपरिज्ञादृणो वि
एदस् एदिना एवंविधेण दंसणेण कीदिसो मे हिअभाणुबन्धो
त्ति ण आणामि ण आणामि । * (न)

तमसा । जानामि वत्से ! जानामि ।—

तटस्थं नैराश्यादपि च कलुषं विप्रियवशात्
वियोगे दीर्घेऽस्मिन् भटिति घटनोत्तन्निव ।

* भगवति तमसे ! तथा निष्कारणपरिज्ञागिनीऽप्येतस्य एतेन एवं-
विधेन दर्शनेन कीदृशी मे हृदयानुबन्ध इति न जानामि न जानामि ।

स्वावमानना, तेन सह वर्तमानं यथा स्यात् तथा, आहति शेषः ;—निवेदः नैराश्यं
नेन सहितमिति वा तदर्थः । (तत्त्वज्ञानापदीर्घादीर्घनिवेदः स्वावमानना” इति
दर्पणः) सीतामुद्दिश्य हृषा विलप्य परितोऽन्विष्य च अनधिगततया इयमात्मावशा
रामस्येति बोध्यम् । न काचिदिति—यतोऽत्र कोऽपि जनो नास्ति, सुतरां कृतः
सीतासत्तासम्भव इति तात्पर्यार्थः ।

(न) भगवतीति ।—तथा—अप्रपरोक्षया मदीयविशुद्धताज्ञाने सत्यपीत्यर्थः ।
निष्कारणपरिज्ञागिनीऽपि—आर्यां कश्चिन्निर्वासनहेतुमन्तरेणैव मां निर्वासितवतीऽपि ।
एतस्य—आर्यपुत्रस्य । एतेन—परिदृश्यमानेन । एवंविधेन—सहिधोगकातरता-
व्यञ्जकेनेत्यर्थः । हृदयानुबन्धः,—हृदयस्य मनसः अनुबन्धः अवस्थाविशेषः, मनो-
हृत्तिरिति यावत् । न जानामि—निश्चयेन अवगन्तमर्हामीत्यर्थः, (न जानामि न
जानामीति दिव्यचमं दीनतातिरेकसूचकं, दैव्ये हिराक्षस्य न दीपाय इति बोध्यम् ;
ममानुष्यामितया अनलपरीक्षया च विदित्वाप्यतिविशुद्धभावं मे चिरितस्य, केवलं
प्रजातुरञ्जनार्थं चिराय मे निर्जनारण्यवासी व्यवस्थापित इति सत्यपि प्रभृततरे
विरागद्वैती सम्प्रत्येवमिमं मामकशीककातरमवलीक्यातिदूनाय्य संहसेति भावः ।

दुःसहविरहकातरं प्रियतममवलीक्यातिदूनाया अप्यनिर्व्वचनीयमनोभावं
वचसा विवरीतुमशक्ताया जनकतनयायाः तदानीन्तनीमवस्थां तत्त्वतः पर्यालोच्य
सम्प्रति तामिव विदुष्यत्याह, तटस्थमिति ।—तत्र हृदयं मनः, नैराश्यात् पुनः
समानमसम्भावनाविरहान्, तटस्थमुदासीनम्, [एतेन “तामेव चिरपरिचिताय-
चराणि पश्यन्तीदर्शनेन मां मन्दभागिनीम् अनुबन्धति” इति वाक्येनाभिमता सीता-
वस्था प्रतिपादिता] ; अपि च किञ्च, विप्रियवशात् निष्कारणनिर्वासनरूपाप्रिय-

प्रसन्नं सौजन्यादपि तु करुणैर्गाढकरुणं

द्रवीभूतं प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन् क्षण इव ॥ १३ ॥

रामः । देवि !—

प्रसाद इव मूर्त्तस्ते स्पर्शः स्नेहार्द्रशीतलः ।

अद्याप्यानन्दयति मां त्वं पुनः क्वासि नन्दिनि ! ॥ १४ ॥

कार्यवशात् कलषं मलिनं कीपाकलम् इति यावत्, [अनेन “असदृशं खल्वेतद्-
वचनम् अस्य वृत्तान्तस्य” इत्यनेनाभिमतं सौताऽवस्था प्रतिपादिता] दीर्घं दीर्घकाल-
व्यापिनि, अस्मिन् विशेषे विरहे, भटिति अकस्मात्, घटनाया मलनेन असम्भा-
वितसन्दर्शनेन इति यावत्, उत्तम्वितमिव सन्नप्रायं, सातिशयविषयवशात् किं
कर्त्तव्यविमूढमिवेति यावत्, [अत्र “उदः स्थासन्धीः पूर्वस्य” (८१४६१ पा०)
इत्यनेन सन्धीः सकारलोपः । अत्र “भटितिघटनात् सम्भवितमिव” इत्यपि क्वचित्
पाठः । भटितिघटनात् आकस्मिक सङ्घटनात्, सम्भवितमिव विषयशक्तिमितमिव इति
तदर्थः । [एतेन “प्रभातचन्द्रमण्डलापाङ्कुरेत्यादिना विवक्षितावस्था प्रतिपादिता] ;
सौजन्यात् सृजनताज्ञापनात्, स्नेहानुरागव्यञ्जकवाक्यादिना रामस्य निर्दोषत्वाव-
गमादित्यर्थः, प्रसन्नं प्रीतम्, [अनेन “अथवा किमिति वज्रमयीं जन्मान्तरेष्वपि
पुनरसम्भावितदुर्लभदर्शनम्” इत्यादिनाऽभिहितावस्था दर्शिता] अपि तु तथा,
करुणैः शोकव्यञ्जकैः रामस्य वाक्चेष्टितादिभिः, गाढः चणूभूतः करुणः शोकी यस्य
यस्मिन् वा तत् तथोक्तम्, अत एव अस्मिन् क्षणे अधुना, प्रेम्णा दयितं प्रति-
प्रीत्या, द्रवीभूतमिव द्रवत्वमाप्तमिव, अवशमिवेत्यर्थः, जातमिति शेषः ; निष्का-
रणनिर्वासनादप्रसन्नमपि ते हृदयं सम्प्रति त्वन्नामयङ्मणपुरःसरस्य सकरुणपरि-
देवनमाकर्ण्य पुनः प्रसन्नं सङ्गलितमिवेति भावः । [अत्र प्रथमपादे एकस्मिन्नेव
हृदयधर्मिणि औदासीन्य-काल्पन्यरूपविरुद्धपदार्थद्वयसमावेशादविरोधात्कारः, स च
कालविशेषमन्तर्भाव्य समाधातुं शक्यते ; तथा द्वितीये चतुर्थे च पादे क्रियोग्प्रेचा-
दर्थः, तच्च भावाभिमानि, इवशब्दोत्थापिततथा च वाच्यमिति सूचीभिर्विभाव्यम्] ।
शिखरिणीं वृत्तं, तल्लक्ष्यं यथा—“रसै रुद्रेन्द्रिग्ना यमनसभलागः शिखरिणी”
इति ॥ १३ ॥

पूर्वम् नियतमनुभूततयाऽतिचिरपरिचितोऽयं जानकीकरस्पर्शो यदि च वैजात्य-
वशेन सौतासित्वमिह प्रसापयति, तदपि परितीऽन्विष्य तामसभमानो रामचन्द्रो
विश्रपति, प्रसाद इति ।—खेदेन खेदरसेन आर्द्रः सिक्तः अत एव शीतलः सन्नापङ्कारक

सीता । एदे दे अगाधदंसिदसिनेहसंभारा आणन्दनिष्-
न्दिणी सुदा मए अज्जउत्तस्स उज्जावा, जाणं पच्चएण निष्कारण-
परिचाअसस्सिदो वि बहुमदो मे जम्भलाहो । * (प)

* एते ते अगाधदर्शितस्नेहसंभारा आनन्दनिष्पन्दिनः श्रुता मया आर्यपुत्रस्य
उज्जापाः, येषां प्रत्ययेन निष्कारणपरित्यागश्लिष्टोऽपि बहुमती मे जम्भलाभः ।

इत्यर्थः, ते स्पर्शः मूतः मूर्त्तिमान् प्रसाद इव अनुग्रह इव, साकारा प्रसन्नता इवेत्यर्थः,
("मम नेष्टुय्यंऽपि अभयस्ने प्रणयः" इति आदरातिशयात् प्रणयेऽपि प्रसादलोपचारः) ।
अद्यापि निर्वासनादिनिर्देशव्यवहारानन्तरमपि, यद्वा—अद्यापि स्वर्णाभावक्षणेऽपि,
का कथा स्पर्शक्षणे ? इति भावः ; माम् आनन्दयति सुखयति । [नन्दयति वा सा
नन्दिनी, यद्वादिवात् शिनिः] हे नन्दिनि । आनन्ददायिनि ! त्वं पुनः क कुत्र असि
भवसि ? न दृश्यसे इति यावत् । [अत्र प्रथमपादं प्रकृतं स्पर्शप्रकृतस्य मूर्त्तिमन्-
प्रसादस्य सम्भावनाद् नावाभिमानिनी वाच्योक्तेरज्ञानमालङ्कारः ; तथा कारणी-
भूतायां सीतायामदृष्टायामपि कार्यस्वरूपस्य तदीयस्पर्शस्य ख्यापनाद् विभावना-
ऽपीति केचित् । तल्लक्षणं यथा—"विभावना विना हतं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते"
इति] । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १४ ॥

(प) मयि अट्टश्रमानायामपि सुचिरौपभोगसम्भूतसंस्कारवशात् करस्पर्शमिमं
मदीयमिति निश्चित्य मन्नामील्लखपूज्यं बहुशिलपद्मसावाय्यपुत्रः परितो ममन्विष्य-
तीत्यालोचनशोऽनया जनकतनया निष्कारणनिर्वासिताऽप्यात्मप्रसादमधिकतरमुप-
लभमाना दुःखाकरमपि जीवनं सायकं मन्यमाना आह, एत इति ।—एत—
श्रुयमाणाः । ते—पूर्वपरिचिताः । अगाधेत्यादि ।—अगाधमधिकं यथा स्यात्-तथा
दर्शितः स्नेहसंभारः प्रणयातिशयं येषु ते तथोक्ताः प्रकटितामितप्रणयातिरेका
इति यावत् । आनन्दनिष्पन्दिनः,—परमानन्दजनकाः । उज्जापाः,—उज्ज्विलापाः ।
येषाम्—उज्जापानाम् । प्रत्ययेन—यावद्येन अनुभवेन । निष्कारणेत्यादि ।—
निष्कारणम् अहेतुकं यः परित्यागो निर्वासनं स एव शल्यं शङ्कः तज्ज्ञातमस्य
इति स तथोक्तः, [अत्र रूपकमलङ्कारः] अकारणनिर्वासनजनितकलङ्कपङ्क्तिस्तथा
निष्ठातकौलक इव दुःसहज्जेश्वर इत्यर्थः । [श्लिष्ट इत्यत्र "तदस्य सञ्जातं
तारकादिभ्य इतच्" (३।२।३६पा०) इति इतच्प्रत्ययः] । बहुमतः—ज्ञातः ;
सम्प्रति सकलमिव विलपन्तमार्थपुत्रमवलोकयन्त्यकारणपरित्यागिनीऽपि तस्य
निर्दोषतामवगत्य जीवनं बहुमन्ये इति भावः ।

रामः । अथवा कुतः पुनः प्रियतमा, नूनं सङ्ख्याभ्यास-
पाठवोपादान एव रामस्य भ्रमः । (फ)

[नेपथ्ये । प्रमादः प्रमादः । 'सीतादेव्याः स्वरकलितैः' इत्यर्थं पठ्यते] ।

रामः । [सकरुणोत्सुकम् ।] किं तस्य ?—

[पुनर्नेपथ्ये । "वध्वा सार्द्धम्" इत्युत्तरार्द्धं पठ्यते] ।

सीता । को दार्ष्णी अहिउज्जिस्सदि ? * (ब)

* क इदानीमभिधीयते ?

(फ) हिंस्रपदशङ्खेतिभीषणे वने निर्वासितायाः सीतायाः एतावता
कालेन मरणस्यैवावश्यभावितया तस्याः कुतः पुनरिहसमागमसम्भवं इति समुप-
जातविवेकी जानकीजीवनः पुनराह, अथर्वति ।—कुतः,—कस्मात्कारणात् ।
पुनः,—भूयः, सुचिरवनवासेन तस्याः मरणस्यैव अवश्यभावादिति भावः । प्रिय-
तमा—प्रेमपात्री सीता, सम्भवेदिति शेषः । तत्समागमासम्भवं कथं तर्हि तत्प्राप्ति-
स्पर्शोऽनुभूतः ? इत्याह—नूनमिति । सङ्ख्येत्यादि ।—सङ्ख्यानां "सीता मामाहयति,
मयि सानुरागा प्रियं वक्ति" इत्यादिरूपमानसस्यापाराणां ("सङ्ख्यः कर्ममानसम्"
इत्यमरः) अभ्यासेन घनः पुन्यं यत् पाठवं नपश्य तदेव उपादानम् उत्पत्तिकारणं
यस्य सः तथोक्तः । एवः,—अस्य स्पर्शस्य सीतासम्बन्धित्वेन अनुभवः । भ्रमः,—भ्रान्तिः ;
यथा जायद्वस्त्राणां नियतमनुभूयमानोऽर्थः मुनिदशायामुत्सृज्यमानस्याधिककालमेव
पुनरनुभूयमानत्वेन स्फुरति, तथा सङ्ख्याभ्यासां जानकीकृततत्तद्वाचस्पराणां
निदानाभावीभ्योऽपि सङ्ख्यानादतदीयैऽपि अस्मिन् स्पर्शे मम तदीयत्वभ्रमः समुत्पन्न
इति भावः । [अत्र रामस्य स्वीकारादपि "रामस्य" इति नामतः कथनात् सर्व-
ज्ञत्वादिसकलगुणगणितयोरप्यहं सम्प्रति सुदुःसहविरहतापात् प्राकृत इव भ्रमाव्थी
जात इति वस्तु व्यन्यते] ।

(ब) क इति ।—इदानीं—ईदृङ्मिःसहायदशायामित्यर्थः । अभिधीयते—
मया पुनस्तेन पीडितस्य करिकरभक्तस्य साहाय्यार्थं कर्तुं करिराजं अभियास्य-
तीत्यर्थः ; इदानीमसहाया भवामीनि वलवता पीडयमानं तं परिरञ्जितुमसमर्थास्मीति
मि महदुःखमिति भावः ।

रामः । कासौ कासौ दुरात्मा यः प्रियायाः पुत्रकं बधू-
द्वितीयमभिभवति ? [इति उत्तिष्ठति] । (भ)

वासन्ती । [प्रविश्य सम्भ्रान्ता] । कथं देवो रघुनन्दनः !! (म)

सीता । क्वहं प्रियसखी मे वासंदी !! *

वासन्ती । जयति जयति देवः ।

रामः । [निरुध्य] । कथं देव्याः प्रियसखी वासन्ती !!

वासन्ती । देव ! त्वर्थ्यतां त्वर्थ्यताम् !!—इतो जटायुगिरि-
शिखरस्य दक्षिणेन सीतातीर्थेन गोदावरीभवतीर्थं सम्भावयतु
(य) देव्याः पुत्रकं देवः ।

* कथं प्रियसखी मे वासन्ती !!

(भ) केति ।—यसौ—प्रियापुत्रकाभिभावकः । दुरात्मा—दुष्टस्वभावः,
(“आत्मा यमो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्षा च” इत्यमरः) । क—कुत, वसंतं
इति शेषः । [अत्र “कासौ कासौ” इति द्विरुक्तिः,—“विवादे विषये चर्चे खेदे
देव्यावधारणे । प्रसादने सम्भ्रमे च द्विस्त्रिरुक्तिर्न दृश्यति ॥” इति नियमान्न दाषाय] ।
प्रियायाः,—मम प्रणयिन्याः जनकनन्दिन्याः । पुत्रकं—कृत्रिमं पुत्रम् । [अत्र “इवे
प्रतिक्रतो” (१।१।८६ पा०) इति कन् प्रत्ययः । एतेन तस्मिन् खेदातिशयेनावश्यरच-
णोद्यत्वं सूचितम्] । बधूद्वितीयं—बधूजाया द्वितीया सहचरो यस्य स तथोक्तं,
प्रियया करेणुकया समं विहरन्तमिति यावत् । अभिभवति—आक्रम्य पराजयते ;
नृपमिदानीमेव अहं यद्योचितप्रतिविधानेन तं शिष्यामीति भावः । उत्तिष्ठति—
एतस्य प्रतिविधानाय सत्वरम् आसनादुत्तच्छतोत्थयः । [“उदोऽनूहककंशि”
(१।१।२४ पा०) इत्यनेन उत्पुर्वकतिष्ठतेरनूहचेष्टायामेव आक्रमणेपदविधानात्, अत्र
च कुङ्कमनाथकृत्वाक्रामेपदमिति बोध्यम्] ।

(म) सम्भ्रान्तेति ।—ब्रह्मवतो हिरण्यपतेराक्रमणात् प्रियसहचर्याः सीतायाः
पुत्रकं रक्षयितुं कस्यचिद्रक्षणस्यान्वेष्टनाय अतिशयव्ययचिन्ता इति यावत् । [अत्र
अक्षमिति विषयबोधकमव्ययम्] ; तथाच साम्प्रतमोहग्रापहृश्यां निःसंशयं विपत्-
प्रतीकाररक्षणः कथमव्ययसम्भावितदर्शनी रघुनन्दन एव हस्ततः इति मद्गान् विषयहेतु-
रिति तात्पर्यान्वितः ।

(य) देवेति ।—त्वर्थ्यतां—त्वस्या गम्यतानित्यर्थः, [अत्रापि सम्भ्रमे

सीता । हा ताद जटाओ ! सुख तुए बिना जन-
झाणं !! * (र)

रामः । अहह ! हृदयमनेच्छिदः खलु अभी कथो-
जाताः !! (ल)

* हा तात जटाओ ! मूल्य त्वया बिना जनस्थानम् !!

[हर्षचनम्] अन्वया काकातिपाते विपदापातसम्भव इति भावः । सत्वरैश्च मया
कं गन्तव्यं किं वा .कस्तम्यमित्याकाङ्क्षायांमाह, इत इति ।—अस्मात् स्थानात् ।
जटायुगिरिशिखरस्य—जटायुना तन्नामकेन गृध्रराजेन अध्याषतो गिरिरिति
जटायुगिरिः, [शाकपाशुर्वादत्वात् उत्तरपदलोपो समासः] तस्य शिखरं गृहं
तस्य (जटायुना अध्याषतत्वात् पर्वतस्यास्य “जटायुगिरिः” इति संज्ञा प्राप्या)
[“एनपा द्वितीया” (१।३।३१ पा०) अत्र एनपेति योगविभागात् षष्ठी] दक्षिणेन—
दक्षिणस्यां दिशि इत्यर्थः, स्थितेन इति शेषः । सीतातीर्थेन—सीतायासीर्थे जलावतारः
चह्रप्रदेशः तेन, सीता येन चह्रेन प्रत्यङ् गीदावरीमवतरति स्य तेन चह्रेन इत्यर्थः ।
(“तीर्थे योगी जलावतारं च” इति विश्वः) । गीदावरी—तन्नामकीं नदीम् ।
अवतीर्ये—अवतरन्, प्रविश्येत्यर्थः । सन्भावयतु—रक्षतु, बलावतः आक्रमणात्
परिचाषेन अनुगृह्णातु इत्यर्थः । दंभ्याः,—जनकनन्दिन्याः । पुत्रकं—
कृतकतनयं, करिकरभकमिति यावत् । देवः,—भवान् । [अथ “जटायुगिरि-
शिखरस्य दक्षिणेन” इत्यत्र—“जटायुगिरिशिखरस्य हस्तदक्षिणेन” इति “जटायु-
शिखरिदक्षिणेन” इति च पाठान्तरद्वयं वर्तते । आद्ये,—जटायुगिरिशिखरस्य—
जटायुपर्वतगृहस्य, हस्तदक्षिणेन—दक्षिणहस्तदेशस्थितेन इत्यर्थः । अन्तिमे तु
मुख्येष्ट एवायंः ।]

(र) बासन्तीवाक्ये जटायुगिरिशब्दवशात् समुद्बोधितपूर्वव्युत्तिः सीता
विलपन्ती आह, हा तातेति ।—तात—माय्य ! अथरसुहृत्त्वेन जटायुः तातेत
सम्भावितम् । मूल्यं—मूल्यवत् प्रतीयमानम्, अनाद्यमिति यावत् ।

(ल) हृदयेत्यादि ।—हृदयस्य अन्तःकरणस्य मूर्त्त्यांश्च जीवनस्थानानि
हिन्दानि ये ते तथोक्ताः, तत्तत्पूर्वचरितप्रतिष्ठिततया निरतिशयहृदयविदारका इति
श्रावत् । कथोजाताः,—कथानां पूर्ववृत्तान्तप्रतिष्ठानां जटायुगिरि-गीदावरी सीता-
तीर्थप्रवृत्तीनां वचनानाम् उद्घाता आरम्भाः, उद्गारणाणि इति यावत्, (“सादभ्याद्वाज-

वासनी । इत इतो देवः ।

सीता । भगवति ! सञ्चरं एव वनदेवता वि मं न
पेक्षन्ति ? * (व)

तमसा । अयि वक्ष्ये ! सर्वदेवताभ्यः प्रकृष्टमैश्वर्यं भागी-
रथोदेव्याः, तत् किमाशङ्कसे ? (श)

* भगवति ! सत्यमेव वनदेवताऽपि मां न प्रेक्षते ?

सुधात चारुः” इत्यमरः) । विपद्नां सोतामुत्कर्षुं जटाधुषः प्राणिपातः तथा सोता-
हरणम् एवमादयः पूर्ववृत्तान्ताः सम्प्रति त्वदीयवाक्यसमुद्गीक्षिताः सन्तः मदीयं मन्त्रं
विदारयन्तीति भावः ।

(व) पूर्वं रामदर्शनभीता सीता तत्तस्य “भागीरथीवरप्रभावादनदेवताना-
मप्यष्टश्ला गन्ताऽसि” इत्येवमाश्रयिता काव्यतश्च स्वस्य मन्त्रांगानदृश्यतां परीक्षित-
वती, सम्प्रति तु देवशक्तिसम्पन्नानां वासनीप्रभृतिवनदेवतानामपि पट्टश्लायां
सन्दिग्धा वृत्तिरिति, भगवन्तीति ।—वनदेवता—वासनीप्रभृतिः वनाधिष्ठात्री देवी ।
सत्यमेव—यद्यपि किं, नो चेत् तदाद्याकमेतयोरनुसरणं न युज्यते इति भावः ।

(श) अथीति ।—सर्वदेवताभ्यः,—सकलाभ्यो देवीभ्यः । [अथ “पञ्चमी
विभक्ते” (२।१।४२ पा०) इति सूत्रेण निर्वाच्यमाणभेदे पञ्चमी] । प्रकृष्टं—प्राप्तप्रकर्षं,
प्रबलमिति यावत् । ऐश्वर्यम्—अणिमाद्यष्टसिद्धिः, निखिलदेवताभ्यः प्रकृष्टशक्ति-
मत्वाः भागीरथ्याः वरप्रभावेण तवादृश्यतः जातेति साधारणदेवशक्तिमतीनां
वासन्यादिवनदेवतानामदर्शनोद्यतायामसंशयं विजहोहि संशयमिति भावः ।
अणिमाद्यैश्वर्यं यथा,—

“अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाशं महिमा तथा ।

ईशित्वञ्च बशित्वञ्च तथा कामोवसायिता ॥” इति ।

अथ “अणिमा—अणुभावः, यतः शिखामपि प्रविशति । लघिमा—लघुभावः, यतः
सूर्यमरीचीनवलज्ज्वा सूर्यलोकं याति । प्राप्तिः,—अकुल्लयेण स्पृशति चन्द्रम् ।
प्राकाश्यम्—इच्छानभिधातः, यतो भूमानुश्रजति निमज्जति—यथोदके । महिमा—
महती भावः, यतो महान् भवति । ईशित्वं—यतः भूतभौतिकानां प्रभवस्थितिमीदृ ।
बशित्वं—यतः भूतभौतिकं वशीभवत्यवय्यम् । यच्च कामोवसायिता सा सत्यसङ्कल्पा,
यथाऽस्य सङ्कल्पो भवति भूतेषु, तथैव भूतानि भवन्ति ।” इति तत्त्वकौमुद्यां

सीता । तदो अणुसुरह्ण । * (घ) [इति परिक्रामतः] ।

रामः । [परिक्रम्य] । भगवति गोदावरि ! नमस्ते ।

वासन्ती । [निरूप्य] । देव ! देव ! मोदस्व विजयिना बधू-
द्वितीयेन देव्याः पुत्रकेण । (स)

रामः । विजयतामायुषान् ।

सीता । अह्णहे ईदिसो एसो संवुत्तो !! † (ङ)

रामः । देवि ! दिष्ट्या वर्द्धसे । (क)—

* ततोऽनुसरामः ।

† अहो ईदृश एव संवत्तः !!

वाचस्पतिमिश्रलेखः । प्रकृते तु कामः वसायित्वपैत्र्यप्रभावेण सीताया अदृश्यत्वं
सम्पादितमिति बोध्यम् ।

(घ) तत इति ।—यतः सत्यमेवाहं वासन्त्या अप्यदर्शनीया संवत्ताऽस्मि तत
ब्रूयामः । अनुसरामः,—पश्चात् यामः, आर्यपुत्रवासन्त्योरिति शेषः । परिक्रामतः,
—परिभ्राम्यतः, सीतातमसे इति शेषः ।

(स) निरूप्येति ।—विशेषतोऽवलोक्य । [“देव देव” इति हर्षे द्विवक्तिः,
“विवादे विवक्षे हर्षे” इत्यादिनियमात्] । मोदस्व—प्रसन्नय, मनो विनोदयेत्यर्थः ।
विजयिना—उन्मत्तद्विरदविजयकारिणा । यस्य पराभवमाशङ्कमानानामकाकमेता-
वान् प्रयासः, सोऽयं कालिनातिबलः स्वयमेव दुर्हान्द्विरदराजं विजित्य पयसि
प्रियया समं विहरतीति पश्यन् प्रीणात्विति भावः ।

(ङ) अहो इति ।—[अहो इत्याद्यर्थबोधकमव्ययम्] । एवः,—दृश्य-
मानः, सया पुत्रत्वेन परिपोषितः करिकरभक इति यावत् । ईदृशः,—उन्मत्तद्विरद-
विजयसमर्थः प्रबलबलवाली । संवत्तः,—जातः । इयताऽस्यकालेन मन कृतकतनयो-
ऽसौ करिष्यावकः एवं बलीयान् जात इति मरुदास्येतिमिति भावः ।

(क) देवीति ।—एतत्तु सीतामुद्दिश्य सम्बोधनम् । दिष्ट्या—भाग्येनेत्यर्थः,
[तृतीयात्मनिरूपकमव्ययमिदम्] । वर्द्धसे—वर्द्धिं गीताऽसि, भाग्येनेव तवायं
कृतकतनयः आनन्दवर्द्धनी जात इति भावः ।

येनोद्भृष्टदिसकिसलयस्निग्धदन्ताकुरेण
व्याकृष्टस्ते सुतनु ! लवलीपल्लवः कर्णपूरात् ।
सोऽयं पुच्छस्तव मदमुखां वारणानां विजेता
यत् कल्याणं वयसि तरुणे भाजनं तस्य जातः ॥ १५ ॥

सहसा सीतापुच्छकामिभवश्रवणकातरी रघुवरः कृतत्वरादन्तिकमुपेतत्वं
स्नवलावलीपाद दारुणवारणराजविजयिनं विलोक्यातिप्रोतकादानीन्तनतदवस्थोपवर्णन-
मुखेन सीतायाः सीमावद्भेतुमुपदर्शयन्नाह, येनेति।—हे सुतनु सुन्दर !
[सु ग्रीभगा तनूर्यस्याः सा सुतनूः, तत्सम्बुद्धौ । “अन्त्याधनयोऽङ्गलः”
(७।१।१०७ पा०) इति ऋत्विजः] । (“स्त्रियां मूर्त्तिसनुलनूः” इत्यमरः) । उद्भृष्टत्
उत्तिष्ठत्, नवोद्भिन्नमित्यर्थः, यत् विसकिसलयं स्नवालपल्लवं, स्नवालायनिमित्तं
यावत्, तदिव स्निग्धः कीमलः दन्ताकुरः अचिरोद्भूतदन्तः यस्य तेन तथोक्तेन,
येन करिशावकीनेत्यर्थः, ते तव, कर्णपूरात् कर्णाभरणात् लवलीपल्लवनिर्मितादित्यर्थः,
[कर्णमूलादिति पाठे तु श्रवणमूलभागादित्यर्थः] लवलीपल्लवः लवली इच्छविशेषः
(“नीयाह” इति वङ्गभाषा) तस्याः पल्लवः किसलयं, कर्णावतंसोद्भूत इति यावत्,
व्याकृष्टः करिण व्याकृत्य गृहीतः । मदमुखां मदस्त्राविणां, मत्तानामित्यर्थः, वार-
णानां हस्तिनां, विजेता परिभाषकः, सोऽयं तव पुच्छः पुच्छोद्भूतः स करिशावक
इत्यर्थः, तरुणे वयसि यौवने, यत् कल्याणं मङ्गलम् अतिशयितबलशौर्यादिकं, तस्य
भाजनं पादं, जातः । [“उद्देश्यविधेययोः उद्देश्यवचनत्वमाख्यातस्य” इति काशिका-
प्रमाणात् “जातः” इत्यत्र पुंस्त्वनिर्देशः, अस्मैव प्रधानक्रियारूपत्वादिति
सुधीभिर्विभाव्यम्] । पूर्वमन्कादीयारण्यवासदशायां योऽयमतिक्रिशावकास्त्वया
तनयोद्भूतः करिशावकः स्निग्धकीमलकिसलयादानप्रदानेनाविरतं क्रोडितः,
सम्प्रत्येतावताऽल्लयीया कालेन तामिसं मत्तमातङ्गभङ्गचमं बलीयसानुत्तमं समं
प्रियतमया विहरन्मालोक्त्वा त्वदीयमाग्यवसानेन सन्भावयामीति भावः । [अत्र
शेषवेदोप तरुणवयःसमुचितकल्याणोत्पत्तिकपचतुर्थपादार्थे प्रति मदमुग्वारणविजेतल-
कपद्वतीवपादनतवाक्यार्थस्य हेतुविषयीपन्यासात् वाक्यार्थहेतुत्वं चाप्यलङ्कारमलङ्कारः,
तथा “उद्भृष्टदिसकिसलय” इत्यादौ सुतोपमा चेत्यनयोद्वेष्टाविभागेन सङ्गरः] ।
अन्त्याङ्गानां वृत्तम् ॥ १५ ॥

सीता । अबिउत्तो दाणीं अशं दोहाज इमाए सोमदंस-
पाए होदु । * (ख)

रामः । सखि वासन्ति ! पश्य पश्य कान्तानुवृत्तिचातुर्य-
मपि शिक्षितं वत्सेन । (ग)—

लौलोत्खातमृणालकाण्ड-कवलच्छेदेषु सम्पादिताः

पुष्पपुष्करवासितस्य पयसो गण्डूषसङ्क्रान्तयः ।

* अबियुक्त इदानीमयं दीर्घायुरनया सौम्यदर्शनया भवतु ।

(ख) ससुतकृताभिजाविषी विजनवनवासिनी जनकराजनन्दिनी सुचिर-
मनुभवन्ती अतिदारुणां प्रियविरहवेदनां, सख्यमवलोकयन्ती चातिविषमां दशां जीवित-
नाथस्य, जननीं विरहमेव दम्पत्योः सर्वतोऽधिकतया क्रोधदं मन्यमाना एतयो-
र्भाविविरहशङ्काऽऽतङ्किता सत्सख्यनेकविधेष्वाशीर्वचनेषु अनयोरेभ्योऽन्यमविच्छेदेनेव
चिराय कामयमाना चाह, अबियुक्त इति ।—मिलित इत्यर्थः । अयं—दृश्यमानः,
प्रियया समं पयसि विहरन्नित्यर्थः । दीर्घायुः,—चिरजीवी, मम पुत्रक इति शेषः ।
अनया—पुरोवर्तिन्या । सौम्यदर्शनया—कमनीयाकृत्या, सुदर्शनया इति यावत् ।

(ग) सखीति ।—[अत्र “पश्य पश्य” इति विषये द्विवचनम्] । कान्तानुवृत्ति-
चातुर्यं—कान्तायाः प्रियायाः करुणकाया अनुवृत्तौ चित्तानुरञ्जने चातुर्यं चतुरता,
नैपुण्यमिति यावत् ; न केवलं शिशुरयं शक्तिमत्तया तत्त्वोचितमाचरति, अपि तु
कान्तानुवचननिपुणतयाऽपीति भावः ।

प्रियतमया करुणकाया समं सलिलविहारसुखमनुभवन्तमनुं करिष्यावत्-
माश्लक्ष्य यदिदमुक्तं “कान्तानुवृत्तिचातुर्यम्” इत्यादि, सम्प्रति तदेव तत्कार्येण
समर्थयन् सीतापतिराह, लौलोत्खातेति ।—यत् यस्मात् हन्तोः, कोहात् अनुराग-
वन्नात्, प्रणयातिशयादित्यर्थः, लौलया क्रीडया, अल्लेखनेति यावत्, उत्खाता
उत्पाटिता ये वृणालकाण्डाः वृणालसम्पाः, विससम्पूडा इत्यर्थः, (“काण्डः
कण्ठे तद्वत्कण्ठे पात्रेऽवसरणीरयोः” इति मेदिनी) तेषां ये कवलच्छेदा
यासां वृणालाः, करुणकाया आस्त्राभ्यन्तरवर्तिनः वृणालवृण्डा इति यावत्, तेषु
[इति अधिकारणे सप्तमी] यथा,—लौलया उत्खाताः ये वृणालकाण्डाः ते एव
कवलाः यासाः तेषां छेदेषु कवसनेषु सक्तु [इति नावे सप्तमी] (“यासक्तु
कवसः पुमान्” इत्यमरः) पुष्पपुष्पः, विहसतिः, पुष्करेः पद्मैः, (“विसप्रसून-

सेकः शोकरिषा करेण विहितः कामं विरामे पुन-
र्यत् स्नेहादनरामनालनलिनीपत्रातपत्रं धृतम् ॥ १६ ॥

रामोवपुष्कराश्रीवहाणि च" इत्यमरः) वासितस्य सुरमितस्य, पयसः जलस्य, गच्छूपाणां मुखपूरिताग्रानामित्यर्थः, ("गच्छूषी मुखपूर्वोभपुष्करपहतोन्मिते" इति मेदिनी) सङ्कान्त्यः सञ्चाराः, सन्पादिताः कृताः । करेणुकया कवलीकृतं आख्या-
भ्यन्तरवर्तिषु सञ्चालदलखण्डेषु स्वरदनपरिपूरितं सलिलं प्रचयातिरेकात् वेगेन
परितो विक्षिप्तमिति समुदितायः ; ["पुष्पात्पुष्करवासितस्य" इत्यत्र "पुष्पात्पुष्कर-
वासितस्य" इति पाठेऽपि स एवायः । तथा "सन्पादिताः" इत्यत्र "सन्पातिताः" इति
पाठे—गच्छूषधाराः सन्पातिताः विक्षिप्ता इत्यर्थः] तथा, शोकरिषा शोकराः जल-
कथाः सन्ति यस्मिन् तेन जलकथञ्चाविषेति यावत्, ("शोकरोऽम्बुकथाः सृताः" इत्यमरः) करेण मुखेन, ("करो वर्षोपले रश्मी पाथी प्रत्ययमुख्योः" इति मेदिनी)
कामं पर्याप्तं यथा तथा, ("कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेष्टितम्" इत्यमरः) शेषः सेचनं, विहितः सन्पादितः ; सलिलकैलिरतायाः करेणुकायाः सन्नापोप-
शान्तये तस्याः सर्वशरीरेषु मुख्यादख्येन सलिलकथो विक्षिप्त इत्यर्थः ; विरामे पुनः
सलिलसेकावसाने तु, सेकानन्तरखेत्यर्थः, अनुरागम् अवक्रं, सरलमिति यावत्,
("अरागं कुटिलं वक्रम्" इत्यमरः) गालं सञ्चालं यस्य तादृशं यन्नलिनीपत्रं पत्रपत्रं
तदेव आतपत्रम् आतपवारणं कृतमित्यर्थः, [आतपात् नायते यत् तत् आतपत्रम्
आतप + त्रै + कः] धृतं करिष्या आतपनिवारणार्थं मसकोपरि विततमित्यर्थः ।
[अत्र स्वरूपतः करभदन्पथीसदाभीननावस्थायवर्णनात् स्वभावोत्तरलङ्कारः, तथा
नलिनीपत्रस्य आतपत्रस्वरूपतयोपवर्णनात् गिरिवक्त्रवत्स्वरूपकखेत्यन्योरङ्गाङ्गिभावेन
सङ्करः । अत्र प्रियतमया करेणुकया समं करिष्यावकस्य तादृशसलिलविहारादिस्व-
सम्भोगविशेषोपवर्णनात्—"दग्धमस्यग्धनादीनि निवेदेते विस्त्रासिनी । यन्नानुरक्ता-
वन्धोऽन्धं सम्भोगीऽयमुदाहृतः ॥" इत्युक्तलक्ष्यसम्भोगाख्यशृङ्गाररसः स्फुट एव ; परन्तु
—मञ्जीमतज्ञौपु वनान्तरेषु वज्रान्तरे वज्रमसाह्वयती । चचरिपक्षीकलनादमञ्जीकञ्जीत-
मञ्जीकुहते का मञ्जी ॥" इत्यादिदृश्यं वज्रदुहाहरणवद् इह तस्य तिर्य्यगगततया—"अनी-
चित्प्रवृत्तये आभासी रसभावयोः" इति "प्रतिमायकमिहत्वे तद्वद्वनपानतिर्य्य-
गादिनते । शृङ्गारेऽगौचित्यं, रौद्रेऽगौचित्यमनकोपे ॥" इति च दृश्यं वज्रलक्षणेन
आभासमध्ये परिमलनात् अत्र सम्भोगशृङ्गाररसाभास एव, न तु विषयः शृङ्गाररस
इति सुषीभिर्विभाव्यम्] । इत्थं शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १६ ॥

सीता । भगवदि तमसे ! अयं दाव ईदिसी जादो, हे
उण ण आणामि कुसलवा एत्तिएण कालेण कीदिसा बिष
होति । * (व)

तमसा । यादृशोऽयं तादृशी तावपि । (ङ)

सीता । ईदिसी अहं मन्दभाङ्गी, जाए ण केअलं थिरंतरं
अज्जउत्तबिरहो पुत्तबिरहो वि । † (च)

* भगवति तमसे ! अयं तावदीदृशी जातः, तो पुनर्न जानामि कुशलबी
एतावता कालेन कीदृशी इव भवतः ।

† ईदृशी अहं मन्दभाङ्गी, अस्या न केवलं निरन्तरमाय्यपुत्तबिरहः, पुन-
बिरहोऽपि ।

(व) भगवतीति ।—अयं—मया पुत्रत्वेन पालितः इत्यर्थः । तावदिति—
वाक्यालङ्कारे । ईदृशः,—युवकोचितशक्तिवृद्धादियुक्तः । तो—नपुंसो । पुनः,—
किन्तु । एतावता—इयता, सन्ध्यागानन्तरं शस्त्रशास्त्रादिव्याभ्यासार्थं यावत्कालं
वाच्योकीतपोवने वर्तेते इत्यपरिमाणेत्यर्थः । कालेन—समयेन, एतन्मूर्ध्वरेति यावत्,
[अत्र “अपवर्गे ततोया” (२।१।६ पा०) इति ततोया] । कीदृशी—बयोऽनुप-
शब्दादियुक्तौ तदयुक्तौ वा इत्यर्थः । [अत्र—“पुनः तो कुशलबी एतावता कालेन
कीदृशमिव भवतः इति न जानामि” इति अन्वयः ; तथा च “तो पुनः कुशलबी”
इति वाक्य “न जानामि” इत्यनेन व्यवहितमपि प्रियपुत्रकदम्बन-कुशलव-कारण-
जनतात्कादेन सख्युपभुक्ततया न गर्भितपदतादीषमावहतोति विभाव्यम्] ।

(ङ) यादृश इति ।—अयं—परिदृश्यमानः करिग्रामकः । यादृशः,—तस्-
मैवचितशक्तिवृद्धादिसम्पन्नः । तो—कुशलबी । तादृशी—एतत्कादृशशक्तिवृद्धादि-
शालिनी, भवतः इति शेषः । (अत्र करिग्रामकापेक्षया कुशलबन्धोः वयःकृत्त-
त्वेन समानशक्त्याप्यसम्बन्धेऽपि केवलं सीतामनस्तुष्टिसम्पादनाय साम्याभिधानं, न तु
तत्त्वतः इति बोध्यम्) ।

(च) ईदृशीति ।—मन्दभाङ्गी—दुर्लभशालिनी । निरन्तरं—नास्ति
अन्तरं व्यवधानं यस्मिन् तत्, अविरतमित्यर्थः, [अत्र “क्रियाविशेषणानां कर्मत्वम्”
इति धार्तिकेन क्रियाविशेषणे द्वितीया] आय्यपुत्तबिरहः,—आय्यपुत्तख

तमसा । भवितव्यता इयमौदृशी । (छ)

वीता । किं वा मय पसूदाए, जेण तादिसं वि मम पुत्तकाणं
ईसिविरलकोमलधवलदसणुज्जलकवोलं अणुवद्धमुद्धकाभली-
विहसिदं णिवद्धकाभसिहंडअं अमलमुहपुंडरौमसुमलं य
परिचुंविदं अज्जउत्तेण । * (ज)

* किं वा मया प्रसूतया, येन तादृशमपि मम पुत्रयोरीषदिरलकोमलधवल-
दशनीज्वलकपोलमनुवद्धसुग्धकाकलीविहसितं निवद्धकाकशिखण्डकममलमुख-
पुण्डरीकयुगलं न परिचुम्बितमाव्यपुत्तेण ।

भर्तुः रामचन्द्रस्य विरहः विच्छेदः । पुत्रविरहीऽपि—पुत्रयोः कुशलवयोः विरहः
विच्छेदोऽपीत्यर्थः । दुर्भाग्यवशादाय्यपुत्रपरित्यागाऽपि अहं यदि पुत्रमुखदशनेन
सुखमुपलभेय तदाऽपि मे काचित् सात्त्वना स्यात्, आजन्मनसदपि न मया लभ्यते
इति मे महतीयं दुर्भाग्यपरम्परिति भावः ।

(छ) भवितव्यता—पदार्थानामवश्यभाविता, निश्चितिरिति यावत्, [भवि-
तव्यस्य भावः इति भवितव्यता, भवितव्यमिति तु “कृत्यलुटौ बहुलम्” (१।३।११३
पा०) इति भवतेः कर्त्तरि तव्यप्रत्ययः] । इत्थं—त्वया इदानीमनुस्यूमाना ।
ईदृशी—एवंविधा, पतिपुत्राभ्यां सह चिरविरहकारिणीत्यर्थः । दुर्भाग्यादेव तवेयं
दुर्दशा, न त्विच्छाकृतेति नानुशीचनीयमिति भावः ।

(ज) पत्न्यौ पुत्रमुखचुम्बनादिना प्रीतिमापन्ने हि प्रसवस्य सार्थकता जायते,
मम तु मन्दभागिन्याः प्रसवानन्तरं नावलोकितमप्याव्यपुत्तेण कदाचित् तादृशं
सुतमुखकमलयुगलमिति व्यथं एव मे तनययुगलप्रसवक्षेत्रः इत्याशयवती जनक-
मण्डिनी सखेदमाह, किं वेति ।—प्रसूतया—प्रसवकारिण्या [अथ प्रसूतं प्रसवः,
(प्र + सू + भावे क्तः) तद्विद्यते यस्याः सा प्रसूता, “अर्थं आदिभ्योऽङ्” (५।२।
१२० पा०) इति अष्टप्रत्ययः] अथवा—अकथ्यं कालविषयातः स्वातीरत्राकर्णक-
त्वात् “गन्धर्वाकर्णक—” (५।३।७२ पा०) इति कर्त्तरि क्तः] । मया—सीतया [अथ
अलमर्थककिंशब्दयोरेव द्वितीया ; यथा,—गन्धसानसाधनक्रियापेक्षया करणत्वात्
“गन्धसानाऽपि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिष्वा” (वशि०) इति द्वितीया] । येन—

तनया । अस्तु देवताप्रसादात् । (भ)

सीता । भवद्विदं तमसे ! एदिणा अपञ्चसंसुमरणेण उत्स-

हेतुना । तादृशमपि—मयाऽनुभूतं निरतिशयरमणीयमपीत्यर्थः । मम पुत्रयोः,—मम तनययोः, कुशलवधोरिति यावत् । [अत्र "पुत्रकथोः" इत्यपि कचित् पाठो दृश्यते, तदर्थंस्तु—अनुकल्पितौ पुत्रौ इति पुत्रकौ तथोः "अनुकल्पायाम्" (५।१।७६ पा०) इति कम्प्रत्ययः, खेदास्पदतनयोरित्यर्थः] । ईषद्विरलीत्यादि ।—ईषद्विरली अतिघमाः कोमलाः सुकुमाराः धवलाः श्वेताश्च ये दशनाः दन्ताः तैः उज्ज्वली कान्तिपूर्णा कपोली गण्डी यस्मिन् तत् तथोक्तं, नातिसंश्लिष्टसुकुमारयुग्म-
रदराभिदीप्यमानगच्छत्यसमित्यर्थः ; ("रदना दशना दन्ताः" इत्यमरः)
[अत्र स्थावतः सुन्दरयोः कपोलयोः प्रकृत्या रक्तत्वेऽपि धवलदशनीज्ज्वलप्रभाभि-
रापादितश्वेतिसतया स्वकीयरक्तमगुणत्यागेन अन्यदोषोज्ज्वलधवलमयद्वयात् तद-
गुणालङ्कारः,—"तद्गुणः स्वगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुणयुक्तः" इति तल्लक्षणात्] । अनु-
बहेत्यादि ।—अनुबहे नियते मुग्धे मणोदरे काकलीविहसिते काकली सुदुमधु-
रास्तुटशब्दः [क ईषत् कलः इति काकली "ईषदर्थे—" (६।१।१०५ पा०)
इति कुशब्दस्य स्थाने "का" आदेशः, ततः "विह्वीरादिभ्यश्च" (४।१।४१ पा०)
इति ङीप्] विहसितं मधुरद्वार्यश्च ते यस्मिन् तत् तथोक्तम् । ("काकली तु कली
सूक्ष्मे" इत्यमरः । "मधुरस्त्रवं विहसितम्" इति च साहित्यदर्पणः) । निबहेत्यादि ।—
निबहौ धृतौ काकशिखण्डकौ काकपत्नी येन तत् तथोक्तम् ; (यद्यपि "काकपक्षः
शिखण्डकः" इत्यमरोक्तेन शिखण्डकशब्देनैव काकपक्षधीयः इति काकशब्दो निरर्थक-
कथाऽपि इह करिकलभाटिशब्दवत् प्रयोगात्न टोष इति बोध्यम्) । असलेति ।—
असलमुखपुष्परीकयोः निमलमुखपुष्परीकयोः [मुखे पुष्परीके इव इति मुखपुष्परीके,
असले मुखपुष्परीके इति असलमुखपुष्परीके तथोः "उपमितं व्याघ्रादिभिः"
(२।१।५६ पा०) इति उपमितसमासः । अत्र उपमा नामालङ्कारी बीज्यः] । युगलं
उच्यते, अतिमुन्दरवदनकमलयुगलमित्यर्थः । आर्यपुत्रेण—पत्या रामेण । न
परिबुन्धितं—न सम्यक् पुण्यं कृतमित्यर्थः । विप्रसं पुत्रयोर्यत्र मम च मन्दमानिष्या
शर्मधारयमिति भावः ।

(भ) देवताप्रसादात्—देवानुग्रहवशादित्यर्थः । अस्तु—पत्या रामेण तव
जनयथोर्मुखपुष्परीकयुगलं परिबुन्धितं भवमित्यर्थः । समाश्रीवादात् त्वमचिरादेव
स्विशुद्धवृत्ता भविष्यस्येति भावः ।

सिद्धपण्डित्यणौ तावत् न पिदुष्यौ सखिधाणेण खलुनेत्तं संसारिणौ ह्यसंभुता । * (ज)

तमसा । किमत्र उच्यते ? प्रसवः खलु प्रकर्षपथ्येतः ।
खेदस्य । परश्चैतदन्योऽन्यसंश्लेषणं पितोः । (ट)—

* भगवति तमसे ! एतेन अपत्यसंस्कारणेन उच्छ्वसितप्रसूतसती तथैव पितुः
सन्निधानेन चणमात्रं संसारिणौ अस्मां संभुता ।

(ज) अपत्यसंस्कारणे—अपत्ययोः पुत्रयोः संस्कारणेन सञ्चिन्नेन पुत्र-
विषयकचित्तया, अतिपुण्यादेन पुत्रवृत्तान्तेन इति यावत् । उच्छ्वसितप्रसूतसती—
उच्छ्वसितौ दुग्धागमात् स्त्रीतौ प्रसूतौ खोरं स्त्रवती सती यस्याः सा तस्यांता, पुत्र-
स्कारणजपयःस्त्रीतस्त्रवयशंधरा इति यावत् ; एतदेव हि यद्यर्थं लक्ष्यं जनन्यालक्ष्यं
प्रति खेदप्रकर्षः । तथोः,—पुत्रयोः, कुशलंबधोरित्यर्थः । पितुः,—जनकस्य, आर्य-
पुत्रस्य रामश्चेति यावत्, (चिराय पतिपुत्रविरहकातरा जानकी गभीरविषादेन
रामनाय्यपुत्रादिशब्देन अभिधातुमपि क्लिष्टमाना “तथोः पितुः” इत्येवम् अभिहित-
वतीति बोध्यम्) । सन्निधानेन—समीपावस्थानेन । चणमात्रं—सूक्ष्ममात्रम्, [अत्र
“काष्ठाध्वनीरत्यन्तसंयोगे च” (२।१।५ पा०) इति द्वितीया] । संसारिणौ—
गृहस्थोचितसौभाग्यवती, देवात् स्वामिसन्निधानात् अपत्यसंस्क्रियया पयोधराभ्यां
दुग्धसावाञ्च मुहूर्त्तमात्रं गृहस्थधर्ममाचरन्ती इवेति यावत् । संभुता—जाता ।
अस्मां—भवानि, अहमिति शेषः । आपामरसाधारणोपभोग्यं गाढंख्यफलं सत्-
स्नाप पतिपुत्रादिषु मया नोपसृक्तमिति भावः ।

(ट) जानकी यदिदमुक्तवती—“अपत्यसंस्कारणेन उच्छ्वसितप्रसूतसती” इति,
तमसा सम्प्रति तदेव समर्थयन्ती आह, किमिति ।—अत्र—अस्मात् पुत्रखेदविषये ।
किमुच्यते—किं कथ्यते ? नात्र किमाप वक्तव्यमिति भावः । प्रसवः,—अपत्यं,
[प्रसूयतेऽसौ इति प्रसवः, कर्षणे अप्रमत्तयः] (“—प्रसवी गर्भमोचने । उत्पादे
स्यादपत्येऽपि फले च कुसुमेऽपि च ॥” इति मेदिनी) । खलु—निश्चितम् ।
खेदस्य—चतुरागस्य । प्रकर्षपथ्येतः,—प्रकर्षस्य आतिशयस्य पथ्येत्यचरमकीना, पर-
काङ्क्षेति यावत्, अपत्यजन्यमैवं हृत्पथोरतुरागस्य परमोत्कर्षो भवति, नातः परमस्य
उत्कर्षः सम्भाव्यते इति भावः । परच—अपूरच, लक्षयामीति शेषः । एतत्—एव
प्रसव इत्यर्थः, [अत्र विशेष्यप्राधान्यात् स्त्रीत्वम्] । पित्रीः,—जननीजनकयोः,

अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयात् ।

आनन्दग्रन्थिरेकोऽयमपत्यमिति बध्यते ॥ १७ ॥

[माता च पिता च इति पितरौ तयोः “पिता मात्रा” (१।१।७० पा०) इति वैकल्पिकः एकशेषः, पत्ने मातापितराविति] । अन्याऽन्यसंश्लेषणम्—अन्योऽन्यस्य परस्परस्य संश्लेषणं बन्धनं, संयोजनग्रन्थिरिति यावत् ; आपामरसाधारणजीवनमनः-परितर्पणं न खल्वेतदपत्यम्, अपि तु मातापितोः संसारसुखसन्धीगार्धिभीरन्तःकर-अथोरन्योऽन्यसंश्लेषसङ्कटनशक्तः सम्बन्धविशेष इति भावः ।

पूर्वं यदिदमुक्तं “परच्छेतदन्योऽन्यसंश्लेषणं पित्रोः” इति, सम्प्रति तदेव द्रष्टव्यं जाह्नव, अन्तरिति ।—दम्पत्योः पातपत्रयोः [जाया च पतिश्च तौ दम्पत्यौ “जायायाः दम्भावां अन्धावश्च वा निपात्यते” इति नियमात् जायाग्रन्थस्य दम्भादेशो निपात-मात्] अन्तःकरणतत्त्वस्य मनःसारस्य, शूद्रनिहितस्य अन्तःकरणसारभूतस्य पदार्थस्य इत्यर्थः, चतुर्विंशतितत्त्वान्तर्गतस्य मनसः इति वा, (साङ्ख्यानां हि चतुर्विंशति तत्त्वानि, अन्तःकरणं हि तदन्तर्गतमेकं तत्त्वं, तस्य व्यापारभेदेन विधा भिद्यते, तथा च साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी,—

“अन्तःकरणं विविधं द्रव्यधा बाह्यं तयस्य विषयाख्यम् ।

साम्प्रतकालं बाह्यं विकासमाभ्यन्तरं करणम् ॥”

“अन्तःकरणं विविधं बुद्धिरहङ्कारी मन इति शरीराभ्यन्तररहितत्वादन्तःकरणम्” इति । अहङ्करमत्तानुयायिणो वैदानिकास्तु—अस्य चतुर्विधत्वं मन्यन्ते, तद्वयथा,—

“मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम् ।

संश्रयो निश्रयो गर्वः स्मरणं विषया अमो” ॥ इति ।

स्नेहसंश्रयात् उभयोरेव प्रगाढवाक्यस्य एकास्पदत्वादित्यर्थः, अपत्यमिति सन्तति-रूपः [न पतति भ्रष्टाति कुलम् अनेन इति अपत्यं, मज्ज् + पत + यत्] अयम् एकः अद्वितीयः, आनन्दग्रन्थिः उभयोः स्नेहसंश्लेषणादानन्दमयं बन्धनमित्यर्थः, बध्यते संनश्यते, विधाया इति शेषः ; प्रत्यग्रभङ्गजिवारकसात्पर्यं, स च हृन्मर्त-सारं स्नेहसूत्रेण बध्यते इति भावः । यथा स्वतन्त्राधिकारणावस्थितयोः सजातीययोरपि पदार्थयोः सम्बन्धाभावात् कदापि कश्चनपि ऐक्यं सम्भवति, अथ क्लृप्तमपि तयोः सामानाधिकरण्ये जाते पुनश्चापि परस्पररिक्तितौ एकीभूतौ राजीते, तथा नियतमन्योऽन्यानुज्ञाप्रबन्धमपि जायापत्योरन्तःकरणशृङ्खलं पृथगा-श्रयाश्रिततया पूर्वं न तथा संज्ञिष्टमपि परं मात्यातिश्रयात् स्नेहद्वारेण सन्तति-

रावणो । इतोऽपि देवः पश्यतु । (ठ)—

अतस्त्वमदताण्डवं क्वान्तो

स्वयमचिरोक्तमुग्धसौख्यवर्धः ।

मणिमुकुट इवोच्छिखः कदम्बे

नदति स एव बधूसखः शिखण्डी ॥ १८ ॥

रूपमकमिवाभिहरत्यनभिगतं चिरादायुष्येयवत्यनेन बध्यते इत्यर्थं विशदायः । [यथा
कीनचित् अंशभवान् स्वयरीर् जुगचिद् हर्षं बध्यते, तथा यद्वल्लैः स्नेहसुतेषु अपत्ये
आत्मा बध्यते इति ध्वनिः] । अत्र आनन्दनययन्युत्पत्तारोप्यमाचविषयस्य दम्पत्या-
न्मोऽन्यवात्सल्यप्रकर्षापादकत्वेन अपत्यस्वरूपारोपविषयान्नतया परिचयनात् परि-
चयानो नाम अलङ्कारः] । अतुष्टुम् ॥ १७ ॥

(ठ). इत इति ।—देवः,—भवान् रामचन्द्र इत्यर्थः । इतोऽपि—अस्मानपि
दिशि । पश्यतु—अवसौख्यतु, “शिखण्डी नदति” इति वक्ष्यमाणोद्गीकारान्वयः ।

पुराऽरिष्यवासकाले प्रियतमया परिपोषितं करिहरभक्तनिदानौ कालवशान्
तद्व्योचितकौशलेन उन्मद्विरददण्डमनजममाशोक्य विचित्रं सीतानाथ वासन्तो
पुनरपि जानकीपरिपोषितमपरां कलामपिनमिकं दर्शयन्ती आह, अतश्चेति ।—
अचिरम् उक्तम् उत्पन्नं मुग्धं मनोहरं खोलं अचलस्य बर्हे पिच्छं यस्य स तथोक्तः,
नवग्रहदरमथोयचलकलापः इत्यर्थः, [एतेन मयूरस्यातिसौन्दर्यं व्यज्यते], (“सौख-
म्यसल्लस्योः” इति “पिच्छवर्हे नपुंसके” इति आनन्दः) अचिरजातधीवन इति
भावः ; तथा उक्तं उक्तता शिखा चूडा यस्य सः तथोक्तः, उन्नतचूड इति यावत्,
अत एव मण्येः मुकुटं यस्य स तथोक्तः मणिमयमुकुटधारीव इत्यर्थः, अथवा, उच्छिखः
उन्नतप्रभाजालः, मणिमुकुटः मणिमयः शिरोवेष्टकः इव प्रतीयमानः, [आकाशार्थिवा-
दित्यात् उत्तरपदलोपी समासः] । जानावर्णविचित्रपिच्छचन्द्रकङ्कलापासां विस्त-
मपोज्ज्वलप्रभापटलेः परितो विस्तूरिततया सरकतेन्दुनीलपद्मरागादिमणिनिखचितः
किरीट इव विराजमान इत्यर्थः । (“मखनचाय मुकुटं किरीटं पुनपुंसकम्” इत्यनन्दः)
सः सीतया पुरा पोषित इत्यर्थः, एवः सम्प्रति अकापुरोवर्षिकदम्पत्याद्यां परितृप्त-
मानः इति यावत्, शिखण्डी मयूरः (“शिखण्डी ना कलापे स्नात् ताक्तेवारिमयूरी-
इति मेदिनी) बधूसखः बधूदितीयः सन्नित्यर्थः, [वज्राः खमाख्यावाः वज्रा इति बधू-
सखः, “राजाहःसखिण्डन्” (शशाट् १ पा०) इति समासनात् ; टप्प्रत्ययः] अतश्चेन
अनलेन, नष्टेति यावत्, नदेन हर्षेण हेतुना सः साख्योत्सवः सुखीकृतवशकालो

सीता । [सङ्गीतकावन्] । एसो सो एसो सो । * (ङ)

रामः । वत्स ! मोदस्व, वयमद्य वर्त्तामहे । (ट)

सीता । एव्वं भोदु । † (ण)

* एष सः एष सः ।

† एवं भवतु ।

अवसाने, कदम्बे कदम्बहृत्ते, स्वयम् आत्मना, अनन्यप्रणीदित इत्यर्थः, नदति शब्दायते, ककारवं करोतीत्यर्थः । [“अगुदिवसमवर्द्धयत् प्रिया ते यमचिरनिर्गतसुग्धलोलावर्द्धम्” इत्यपि क्वचित् पाठः । तस्यायमर्थः,—अचिरनिर्गतसुग्धलोलावर्द्धं प्रत्ययीष्यन्नुन्दर-चलत्पिच्छं यं शिखिच्छिनं ते तव प्रिया जानकी अगुदिवसं प्रतिदिनम् अवर्द्धयत् वर्द्धितवती, स एष इति परिधान्यः इति] । योऽयं श्रेष्ठे जनकतनयया नियतम् अपत्यसङ्गेन परिपोषितः श्रेष्ठसुलभसारल्यचापस्थादिभिर्भव्यामसमभ्यनन्दयत्, सोऽयं सम्प्रति अभिवर्धोन्नियौवनतया नवीभावमापन्नः प्रियतमया समेतः प्रमत्तकदम्बशाखामाश्रित्य कैलपरकाण्डवीक्षवस्तुपशुसानः कलापी ककारवं विदधातीति भावः । [अत्र उपमा नाम अलङ्कारः । यथा रुद्रिप्रयोजनाभावात् अशक्तिकृतलक्ष्याद्येप्रकाशकतया “कमले चरणाघातं सुखं सुमुखि ! तेऽकरोत्” इत्यत्र ज्ञेयाथत्वदोषः, तथा “अतरुणमदः” इत्यत्र तरुणशब्दस्य यौवनवति रुद्रतया, इह अल्पार्थे रुद्रिप्रयोजनाभावेऽपि लक्षण्या अल्पार्थबोधनात् नेयार्थत्वदोषो बोध्यः] । पुष्पिताया वृक्षम् ; तल्लक्ष्यं यथा—“अयुजि नयुगरेफतो यकारो, युजि न नञौ अरमाश्च पुष्पिताग्रा” इति ॥ १८ ॥

(ङ) एष इति ।—अस्मानिः परिदृश्यमानः । सः,—मया पूर्वं सङ्गृहं परिवर्द्धितः शिखिच्छो इत्यर्थः । (अत्रापि “विवादे विजये हर्षे” इति नियमात् हर्षे विवर्चनं न दीयाय) ।

(ट) वत्स ! इति ।—दास ! मयूर इत्यर्थः । मोदस्व—आनन्दं लभस्व । तव हेतुमात्रं, वयमिति ।—अहं सीतासखी वासनी च इत्यर्थः, [अत्र “अस्मदी दयोच” (१।२।५६ पा०) इति सूत्रेण दयोऽपि बहुवचन साध्विति बोध्यम्] । वर्त्तामहे—पुनः कम्पयिता भवान्, सुखदुःखयोर्द्धं समवेदकस्वजनसमागत एव पूर्णं जायते इति भावः ।

(ण) एवमिति ।—एतदीयानन्दप्रकाशसमये-सङ्गसा आश्विपुलसाश्रिन्नेन अल-भ्यजनः प्रमोदः कथ्यतामित्यर्थः ।

रामः ।—भ्रमिषु कृतपुटान्तर्मण्डलावृत्ति चक्षुः

प्रचलितचतुरभ्रताण्डवैर्मण्डयन्त्या ।

करकिसलयतालैर्मुग्धया नर्त्यमानं

सुतमिव मनमा त्वां वत्सलेन स्मरामि ॥ १८ ॥

इत् ॥ तिर्यञ्चोऽपि परिचयमनुबध्यन्ते । (त)—

नम्रति कदम्बशाखासमाकटं केलिपरं प्रियासङ्गयुक्तं भुजकुम्भजमालोक्तं
भ्रमहीधितपूर्ववृत्तिर्गानकीपतिः खिद्यमान आह, भ्रमिष्विति ।—भ्रमिषु सङ्कर-
बोध, शिष्टशिखिनः चक्रमदृशभ्रमणेषु सखित्यर्थः, कृता पुटयोर्मेवावरणधीरन्तः
अभ्यन्तरे मण्डलावृत्तिः वर्तुलाकारभ्रमणं येन तत् तन्नामृतं, चक्षुः सौतासम्बन्धि-
नयनं, प्रचलितयोः चक्षुःस्थोः चतुरथोः सविलासयोः सङ्केतसूचकाकारप्रदर्शन-
कुशलधीरिति यावत्, भुवोसाण्डवैर्नृत्यैः, इतस्ततः पुनःपुनःसञ्चारेरिति यावत्,
मण्डयन्त्या भूषयन्त्या, स्तयं ताण्डवचान्त्यं शिचयितुमितस्ततो भाष्यमाणस्यास्य
शिखिनः सञ्चारानुसारेणैव स्वचक्षुरितस्ततः प्रसारयन्त्येति यावत्, मुग्धया तदानीं
नवयौवनसम्पन्नतया अतिमनोरमया, सौतयेति शेषः, (मुग्धालक्ष्यं यथा
साहित्यदर्पणे—“प्रथमावतीर्णुयौवनमदनविकारा रतो वामा । कथिता मृदु-
माने समधिकलज्जावतो मुग्धा ॥” इति) करकिसलयाभ्यां करपल्लवाभ्यां
सम्पादितैः तालैः कालक्रियापरिमाणैः, करतलसंयोगजशब्दसूचितैः कालपरिमाणै-
रिति यावत्, (“तालः कालक्रियामानम्” इत्यमरः) नर्त्यमानं सम्पाद्यमान-
ताण्डवं, त्वां सुतमिव वत्सलेन खेदमयेन मनसा स्मरामि । पुरा कुतुकपरवश्या
प्रियतमया करपल्लवतालैर्नियतं नर्तितः सौड्यं शिष्टिश्रावकः कालेनामन्या परि-
च्यततया प्रियायाः पुच्छक इत्यस्तिवत्सलं सां स्त्रीयां पुरातनो दशमिदानीं
आरयतीति भावः । [अत्र स्वभाषोक्तिरलङ्कारः, तथा “करकिसलय” इत्यत्र
लुप्तोपमा, चतुर्थपादौ च श्रौती उपमा, इत्येवं परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।
किञ्चित्तत्र करणालङ्कारमव्याहः] । अत्र मालिनी इत्यम् ; तल्लक्ष्यं यथा—“नमन-
ययुक्ष्यं मालिनी भोगिलोकैः” इति । प्रकारादिकम् पूर्वमुक्तम् ॥ १८ ॥

(त) इति ।—इदं सूचकमव्ययं, (“इत् वाक्यारम्भेदविषादहर्षसम्भवे” इति
कीदृशी) । तिर्यञ्चोऽपि—तिर्यङ्गजातयः पक्षिणोऽपि । परिचयं—संज्ञकं, विशेषतो
ज्वालामिवः । अनुबध्यन्ते—चतुस्तुति, करणि इत्यर्थः । [देशादिकञ्च स्वभावो

कतिपयकुसुमोद्गमः कदम्बः ।

प्रियतमया परिवर्द्धितो य आसीत् ।

सीता । [निरुध्य वाक्यम्] । सुष्ठु प्रत्यभिप्रायिदं चञ्जलत्वेन * । (ध)

रामः ।—अरति निरिमयूर एष देव्याः

स्वजन इवात्र यतः प्रमोदमिति ॥ २० ॥

* सुष्ठु प्रत्यभिप्रायितमाद्येपुञ्चेव ।

रूपमिदम्] तिर्यग्योनिसम्प्रबोध्यं शिखिवाक्यः जनवासकासीचितमन्मदीयपरिचयं
साम्प्रतमपि अनुकारम् साधुतरव्यवहारेणाकामं सुखयतीति मङ्गदास्यमिति भावः ।

(ध) निरुध्य—स एवायं कदम्बो न वेति तत्त्वतो निश्चित्य । साक्षम्—अनु-
सङ्गितमित्यर्थः, पूर्वपरिचितकदम्बपादपदश्रवणेन समुद्बोधितपूर्वज्ञानाभावाः सीतायाः
श्रीक्रीदयात् अनुपातः इति बोध्यम् । सुष्ठु—सम्यक् । प्रत्यभिप्रायितं—उद्बोधकसङ्-
भावेन संक्षुप्तम् ; स एवायं कदम्बतरति सत्यमेव इति भावः ।

मानवेतरजातीयानां हिरण्यमपि पूर्वपरिचयाशुसरणरूपं यदिदं पूर्वमुक्तं, तदेव
सम्प्रति समर्थयमान आह, कतिपयेति ।—कतिपयानां कियतां, स्वल्पानामित्यर्थः,
कुसुमानां पुष्पाणाम्, उद्गमः उद्भवः यस्मिन् स तद्योक्तः, निरलकुसुमालङ्कृतः इत्यर्थः,
अस्वावयवत्वादिति भावः, यः कदम्बः तदाख्यः इत्यभिप्रेतः, प्रियतमया सीतया,
परिवर्द्धितः जलसेचनादिना वर्द्धिं गीतः, परिपाक्षितः इति यावत्, आसीत्,
एषः पुरतः परिदृश्यमानः, निरिमयूरः निरिचरः निरिमियो वा मयूरः इति निरि-
मयूरः पर्यंतविहारी शिखिखीत्यर्थः, [अत्र आकषार्थिवादितादुत्तरपदखीपी समासः ।
इह मयूरमात्रकल्पनेनैवावशिष्टो निरिमयूर इति अचनात्—“मृचरशिखराणा-
मनुज्ञतानां प्रियतरजलधरानिकावस्थिततया निरुपप्लवतया च अतिप्रियत्वात् तत्र
निवसतमवस्थितोऽपि आश्रयेणैव एकत्र एकत्रैव जनकतनयया सर्वर्द्धिततया वाक्य-
सुष्ठुवनेन कदम्बपादपमाश्रितः ततोऽपि अशिक्षतरं सुखमधिगच्छति” इत्यर्थो
व्यव्यक्तः] । देव्याः सीतायाः, तं कदम्बतरमिति शेषः, अरति इदानीमपि प्रत्यभि-
प्रायितातीत्यर्थः ; अथवा—एष निरिमयूरः देव्याः सीतायाः अरति देवी, सीता
अरतीत्यर्थः, [देव्या इत्यत्र “अधीनवेदयेयां कथंवि” (२।१।५२ पा०) इति कथंवि
वैकल्पिकी वही] वाक्ये पुनरपि परिपीयषीन् माहृतस्यायाः सीतादेव्याः
अरत्वं विना कथं तत्परिवर्द्धितेऽस्मिन् कदम्बपादपेऽका ईदृशानन्दकामः ? इति भावः ।

वासनी । अत्र तावदासनपरिग्रहं करोतु देवः । (द) —

एतत् तदेव कदलीवनमध्यवर्त्ति

कान्तासखस्य शयनीयशिलातलं ते ।

अत्र स्थिता लणमदाद् बहुशो यदेभ्यः

सीता ततो हरिणकैर्न विमुच्यते स्म ॥ २१ ॥

ननु कथं त्वयैवं सम्भाव्यते ? इत्याह, — यतः यस्मात् हेतोः, अत्र कदम्बतरो, खजने इव खनात्तुल्यसीतापरिवर्द्धितत्वात् आत्मोद्योकी इव, यथा, — “अरति गिरिमयूर एषः” इत्येकं वाक्यं, तथा “देव्याः खजन इवाव यतः प्रमोदमेति” इत्यपरं वाक्यम् ; तथाच “एष गिरिमयूरः तं कदम्बहृत् अरति, यतः अत्र देव्याः खजनः इव प्रमोदमेति” इत्येवमन्वयः । प्रमोदम् आनन्दम्, एति प्राप्नोति, अनुभवतीति यावत् । पूर्वं वनवासदशायां सीतादेवी यमिसं शिखिभादकं कदम्बपादपञ्च सममेव स्नेहा-
हारपाददानादिभिः सलिलसेचनादिना च अपत्यनिर्विशेषं पुषोष, यौ च चिरमेकवा-
कस्यानसम्भृतधातुभावाविव परमानन्दमनुभवन्तौ काष्ठं निग्यतुः, तद्योरयं शिखि-
भावकः सम्प्रति विहाय अपि न सुखसन्धोगोचिताम् पादपपर्वतादीन् प्राक्तनप्रणय-
वशेनाकृष्टः तमेव कदम्बपादपमाश्रितः सुहृत्समागमसुखमनुभवन्निव नन्दतीति
समुदितार्थः । [अत्र तृतीयपादगतवाक्यार्थं प्रति अनुपपादगतवाक्याद्येव हेतुतथोप-
न्यासात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तथा “खजन इव” इत्यत्र उपमा च,
इत्यनयोः परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः] । पुष्पिताया हस्तम् ॥ २० ॥

(द) अनेति । — एतस्मिन् परिदृश्यमाने शिलातले इत्यर्थः । तावत् — अत्र-
धारणे, एतस्मिन्नेव इत्यर्थः, (“तावन्मानेऽवधारणे” इति मेदिनी) । देवः, — भवान्
रामचन्द्र इति यावत् । आसनपरिग्रहं करोतु — उपविशतु इत्यर्थः ।

अथ वासनी रामस्य उपवेशनार्थं यदेव शिलातलं निर्दिदेश, तन्नैवोप-
वेशनस्य हेतुप्रदर्शनपुरःसरं सम्प्रति तदेव शिलातलं विवक्षीति, तथा रामेण तिरस्का-
मपि पूर्वपरिचयस्वरूपं यदुक्तं, तदपि द्रष्टव्यं, एतदिति । — कान्तासखस्य
प्रियासखचरस्य, सीतासङ्गतस्तेत्यर्थः, ते तव, एतत् परिदृश्यमनन्, तदेव पूर्वाभ्युक्तमेव,
प्रागधुषितमेवेति यावत्, कदलीवनमध्यवर्त्ति रक्षाकामनपरिहृतमित्यर्थः, [कदलीनां
वनस्य मध्ये वर्तते यत् तदिति विग्रहः] शयनीयशिलातलं शय्याभूतः शिलाखण्डः,
वर्तते इति शेषः, [अत्र शेते अस्मिन् इति शयनीयं “कृष्णपुटी बहुकम्”
(१।१।११९ पा०) इति शीकः अधिकरणे जनीयर्] । पूर्वं प्रियासङ्गतावस्थायां भवान्

रामः । इदं तावदशक्यमेव द्रष्टुम् । (ध)

[इति अन्वती बद्धपवित्रति ।] (न)

सीता । सहि वासंदि ! किं तुए किदं अज्जउत्तस्स मम अ
एदं दंसअंतीए ? इही ! इही ! सो ज्जेव अज्जउत्तो, तं ज्जेव
पंचवटौवणं, सा ज्जेव पिअसही वासंदी, ते ज्जेव विविह-
विस्संभसाक्खिणी गोदावरीकाणणुहेसा, ते ज्जेव आदणिव्विसेसा
मिअपक्खिपादवा, सा ज्जेव चाहं, मम उण मंदभाइणीए

* सहि वासन्ति ! किं त्वया कृतमाय्येपुत्तस्य मन च एतद्दर्शयन्ता ।
हा धिक् ! हा धिक् ! स एव आर्यपुत्रः, तदेव पंचवटौवनं, सैव प्रियसखी
वासन्ती, त एव विविधविस्संभसाक्षिणी गोदावरीकानगोद्देशाः, त एव जातनिर्विशेषा

यत् शयानी वनवासगमपि दुःखं विसंसार, सन्धति तस्मिन्नेव उपविष्टः अथ पूर्ववत्-
कारणसुखमनुभवच्छान्तिं लभतानिति भावः । ननु तदेवैतद्वदध्युषितं शिखातलमिति
कथं त्वया परिचीयते ? इत्याह, अत्रेति ।—यत् यस्मात्, सीता जानकी, अत्र अस्मिन्
शिखातले, शिखा उपविष्टा सती, एभ्यः पुरोवर्तिभ्यो हरिषकेभ्यः इति यावत्, बहुशः
बहुवारं, [“नञ्जल्यर्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम्” (५।४।४२ पा०) इति शस्त्रप्रत्ययः]
तथं शयन्, अदात् दत्तवती, भक्षयामिति शेषः, ततः तस्मात् कारणात्, हरिषकैः
कुरङ्कैः, इदानीमपि सीताप्रदत्तशयलाभाश्रया उपस्थितैरिति यावत्, न विमुच्यते
अद्यापि न परित्यज्यते, एतत् शिखातलमिति शेषः । (अत्र अ इति पादपुरषे
“तु हि च अ इ वे पादपुरषे—” इत्यमरोक्तेः । प्रकृते अस्स अतीतलबोधकत्वम्
न युज्यते, इदमः प्रत्ययरूपतया परिदृश्यमानानामेव समाश्रयपरित्यागकथनादिति
ध्येयम्) । वसन्ततिष्ठत्तं वृत्तम् । लक्षणादिकन्तूक्तं प्राक् ॥ २१ ॥

(ध) इदं—पुरतः परिदृश्यमानं शिखातलम् । तावत्—वाक्यालङ्करी,
साकथ्ये वा । द्रष्टुमर्थम्—सीतया सह कृतानां तत्तद्दृष्टःक्रीडादीनां कारणतया
दुःखशीकोहीपकत्वात् दर्शनाद्योन्यमिति यावत् ।

(न) इति—अती हेतोः । अन्वतः,—अन्वस्मिन् प्रवेशे ; तादृशशीकोहीपकत्वेन
द्रष्टुमशक्येऽस्मिन् शिखातले उपवेशनस्य अयुक्ततया ततोऽपरस्मिन् एव उपवेशनं
युज्यते इति भावः ।

दौसंतं पि सख्यं ज्ञेय एदं णत्थि त्ति, ता ईदिसी जीवलीकख
परिवत्तो * । (प)

खगपञ्चिपादपाः, सैव चाहं, मम पुनर्मन्दभागिन्याः हृष्यमानमपि सर्वमेवैतत्
नास्तीति, तदीहृषी जीवलीकख परिवर्तः ।

(प) खया—भवत्या । किं कृतम् ?—किमनुष्ठितम् ? एकपदत्वे—कुक्षितं कृत-
मिति । आख्येपुत्रस्य—स्वामिनः रामचन्द्रस्य, मम—सीतायाश्च [उभयत्र सख्य-
ज्ञापनविषयया षष्ठी] एतत्—शिक्षातत्त्वम् ; शिक्षातत्त्वप्रदर्शनेन आरब्धीः श्रीकमुद्दीप-
नस्या खया मन्ददण्डमनुष्ठितमिति भावः । विविधविषयसाक्षिणः,—विविधानां
ज्ञानाप्रकाराणां विषयानाम् असंख्यविस्तारविस्तारादिभ्यापाराणां साक्षिणः साक्षा-
द्विष्टारः । गीदावरीकाननीहेष्टाः,—गीदावय्याः नम्रामसरितः काननीहेष्टाः वनभूमयः ।
जातनिर्विशेषाः,—जातेभ्यः पुत्रेभ्यः निः नास्ति विशेषः प्रभेदी येषां ते तथीक्षाः, पुत्र-
गुणानन्दजनका इत्यर्थः । खगपञ्चिपादपाः,—खगाः पञ्चवः [ख्यन्ते खन्विष्यन्ते ये
ते खगाः इति व्युत्पत्त्या पञ्चमात्रे खगशब्दः प्रयुज्यते ; तथाच “खगः पञ्चौ कुरङ्गे च
करिणश्चतस्रेदयोः” इति मेदिनी] पञ्चवः खगाः पादपाः इच्छाश्च, सन्तीति ज्ञेयः ।
पुनः,—किन्तु । मन्दभागिन्याः,—हृतभाग्यायाः, मम सख्ये इत्यर्थः । हृष्यमान-
मपि—चक्षुर्विषयभूतमपि । एतत्—पुरीवर्त्ति । सर्वमेव—सकलमेव, पञ्चवटी-
गीदावरीप्रभृतिकमित्यर्थः । नास्ति—सुखीत्यादकत्वरूपेण न वर्त्तते इत्यर्थः ; स्वरूपतः
सदस्येतत् पञ्चवटीगीदावरीप्रभृतिकं प्रागिव इदानीम् आनन्दजनकतया असददेव
प्रतिभासतीति भावः । अथेत्यं विषयपन्थी जनकनन्दिनी सुखदुःखयोः चकनेनिक्रमेण
खगपरिवर्त्तितारूपं जगत्त्वं मनसा पर्यालोच्य आत्मानं सान्त्वयन्ती चाह, तदिति ।—
तत्—तस्मात्, पूर्वमत्यानन्दप्रदानमपि एषां सम्प्रति आनन्दानुत्पादकत्वादित्यर्थः ।
ईहृषः,—एतादृशः । जीवलीकख—भुवनस्य । परिवर्त्तः,—दशाविपर्य्यासः,
सक्रीयदशाविपर्य्ययेण इव जगतामपि गुणविपर्य्यय इति भावः । [अत्र पूर्वमपारा-
नन्दसन्दीहजनकतया तत्तत्तुल्येन सुपरिचितानामप्येतेषां वन-नदीप्रभृतीनाम् इदानीं
तदजनकत्वात् विशेषोक्तिरलङ्कारः, तथा तेषां प्रत्यक्षपरिदृश्यमानतया स्वरूपतः
सख्येऽपि सम्प्रति पूर्ववदानन्दोत्पादनरूपकाध्यकारित्वाभावात् “नास्तीति” इत्यनेन
असत्तया सत्त्वावगाद उभेष्टा, सा च इवादिशब्दावाच्यतया प्रतीवर्त्तीना इति
ज्येष्ठम्] ।

वासनी । सखि सीते ! कथं न पश्यसि रामस्य अवस्थाम् ? (फ) —

कुवलयदलस्निग्धैरङ्गैर्ददौ नयनोत्सवं

सततमपि ते स्वेच्छादृश्यो नवं नवमेव यः ।

विकलकरणः पाण्डुः सोऽयं शुभा परिदुर्बलः

कथमपि स इत्युन्नेतव्यस्तथापि दृशां प्रियः ॥ २२ ॥

(फ) अवस्था—दशम् । त्वदर्थमेवं सकलं विज्ञापनमिदं रामचन्द्रं यदि पश्येः तदा नूनं त्वमप्यात्मानं बहु मन्यमाना एनं सान्त्वयितुमात्मानं निधीजये- रिति भावः । सीता दृष्ट्वा नैषा वासन्त्युक्तिः, किन्तु तासुद्दिश्यैव, भागीरथीवरात् रामवद् वासन्त्या अपि सीतादर्शनासामर्थ्यादिति तु उक्तपाठम् ।

वासनी जनकतनयामुद्दिश्य यदिदमुक्तवती “कथं न पश्यसि रामस्यावस्थाम्” इति, सम्मति तानेव प्रियाविरहमलिनानतिप्रोचनीयां रामस्य अवस्थां मुपवर्णयन्ती आह, कुवलयेति ।—सततमनुवेलं, निर्बाधमित्यर्थः, ते तव, [अत्र “नः” इति पाठे—आकाशमित्यर्थः] स्वेच्छया इच्छामात्रेण दृश्येऽपि द्रष्टुं शक्नोऽपि, यथावस्थं दृश्यमानोऽपीत्यर्थः, यो रामः, कुवलयदलस्निग्धैः, लीलादलकोमलैः, अङ्गैरवयवैः, नवं नवमेव अननुभूतपूर्वमेव, [नवं नवमित्यत्र दीप्तायां निर्भावः] नयनयोः नेत्रयोः, उत्सवं आनन्दं, ददौ विततार । एवमृतमधुरमूर्तिः यः आसीदिति यावत् ; आकाश- मानिषेव सुखभद्रार्जनतया सुहृद्वलीक्यमानोऽपि सहजालौकिकसौन्दर्यातिशयवशेन प्रतिदर्शनम् अभिनवत्वेन प्रतीयमानतया नित्यं नूतनमेव नयनाभेदात्ततानेति विशद्वायः । [अत्र “ददन्नयनोत्सवम्” इति पाठे—नयनोत्सवं ददत् यः सततमपि ते स्वेच्छादृश्य आसीदिति अन्यथो बोध्यः, “लटः श्रद्धावत्प्रवृत्तमासमानाधिकरणे” (१।१।१२४ पा०) इति श्रुतप्रत्ययश्च वेदितव्यः] । सः तादृशो मधुरमूर्तिरित्यर्थः, अयं पुरीवर्ती रामः, शुभा त्वविरहशोकेन, (इदम् देहलोदीपन्यायेन “विकलकरणः” इत्यादिषु विषयेषु हेतुविषया अन्वेति) विकलकरणः विवशेन्द्रियः, पाण्डुः धूसरवर्णः, मलिनकान्तिरित्यर्थः, [“पाण्डुः सोऽयम्” इत्यत्र “पाण्डुश्चायः” इत्यपि पाठो दृश्यते, तथापि मलिनकान्तिरित्येवायं, “काया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमना- नुरूपः” इत्यमरः] परिदुर्बलः अत्यन्तं क्षयः, स इति स एवायमिति, कथमपि कथञ्चित्, अतिक्षटेनेत्यर्थः, उन्नेतव्यः अभिज्ञातव्यः, तथापि ईदृक्प्रवृत्तशोकादन्तापेन लीला- ललितान्नतिरपि, दृशां चक्षुषाम्, [अत्र “दृशीः” इति पाठे—नयनदीरित्यर्थः, चक्षु- रादिशब्दानां विलापच्छिन्नजातितया इह द्विवचनं बोध्यम्] प्रियः प्रीतिकारः । एव-

सीता । पेक्खामि सङ्घि ! पेक्खामि । * (व)

तनया । पुत्रि ! पश्यन्ती प्रियं भूयाः । (भ)

सीता । हा देव ! एसो मए विणा अहंपि एदेण विणा त्ति सिबिणे बि केण संभाविदं आसी ? ता मुहुत्तकं पि उच्चंतरादो बिअ अणुलहदंसणा बाहमलिलंतरेसु पेक्खामि दाव वच्छलं अज्जउत्तं ॥ [इति सङ्घं पश्यति] । (न)

* प्रेक्षे सखि ! प्रेक्षे ।

+ हा देव ! एव मया विना, अहमप्येतेन विनेति स्वप्नेऽपि केन सम्भावित-
भासीत् ? तन्मुहुत्तकमपि जन्मान्तरत इव अणुलहदंशना बाधसलिलान्तरेषु प्रेक्षे
तावदल्लभाय्यपुत्रम् ।

लोकलसाधारणमधुरतराङ्गतियं रघुनन्दनः दुःसहविरहतापभीषमलिलोऽपि लोकी-
नरमधुराङ्गतितया सर्वास्त्रेवावस्थामु प्रियदर्शनः लोकलोकनानन्दमुत्पादयन् “उदिति
सविता तावः ताव एवात्मनेति च । सम्यगो च विपत्तौ च मदतामेकरूपता ॥” इति
सत्यं प्रमापयतीति भावः । [अत्र ललितकान्तिक्रयतादिकारणानां सत्त्वेऽपि दृष्टा-
मप्रियत्वरूपकार्यस्याभावात् विशेषीति ; अथवा पाण्डुराङ्गाङ्गनायकावक-
कारणभावावसत्त्वेऽपि प्रियदर्शनत्वरूपकार्यस्य सत्यनिकष्यतात् विभावना ; एवं
विभावनाविशेषीतिमूलकः सन्देहसङ्करो नामालङ्कारः ; तथा “कुबलयस्त्वस्मिन्ने-
द्वयम् लुप्तपमा चेति सुधीर्निर्विभाष्यम्] । हरिणी इत्यम् । तद्वचनं यथा—
“नसमरसज्ञा नः बह्वेदेर्हरेर्हरिणी मता” इति । “वितरति गुरुः” इति श्लोके
प्रसारः दिक् द्रष्टव्यम् ॥ ९९ ॥

(व) सीता “सखि सीते ! कथं न पश्यसि ?” इत्यादि वासन्तीवचनस्य
प्रत्युत्तरमाह, प्रेक्षे इति ।—प्रेक्षे—पश्यामि [अत्र हिक्का प्रेक्षणे निरुद्धी बोध्यते,
प्रेक्षे एव इति तदर्थः] आर्यपुत्रस्य ईदृशीं दुरवस्थां पश्याम्येव, किन्तु प्रतीकारा-
समर्थया मया दृष्टापि किमनुष्ठेयम् ? इति भावः ।

(भ) पुत्रि !—हे तनय ! वक्ष्ये इत्यर्थः । प्रियं—गणम् । पश्यन्ती—
प्रेक्षमाणा । भूयाः,—भव, निरन्तरं प्रियं प्रेक्षस्व, पुनस्तव प्रियेण समानमी भवतु इति
भावः । [अत्र “पश्य प्रियं भूयः” इति पाठे—भूयः,—पुनःपुनरित्यर्थः । प्रियं—
शानमित्यर्थः] ।

(न) इति ।—हा—इति विवादे । (“हा विवादे-च श्लोके च कुसादुःखावयोः”

तमसा । [सखेहासं परिष्वज्य] । (य)—

रपि" इति मेदिनी) । देवः—विधातुः । एषः—आर्यपुत्रः रामः । मया
विना—मम साहचर्येण अन्ते, अवतिष्ठेत इति शेषः । अहं—सीता अपि ।
एतेन विना—आर्यपुत्रविरहिता इत्यर्थः, अवतिष्ठेयेति शेषः । इति—इत्यम् ।
केन—कनेनेत्यर्थः । खप्रेऽपि—सुप्तदशायामपि । सम्भावितम्—उत्प्रेक्षितम् ? न
केनापि इत्यर्थः । खप्रे हि सामर्थ्यादसम्भवदपि वस्तु अनुभवविषयतामापेक्षते,
आवयोस्तु जीवतोर्विरहसम्भावना केनचित् सुप्तदशायामपि न कृता, तदहो !
देवदुर्विपाकात् खप्रेऽप्यसम्भवत् तदेव आवयोः सम्प्रति सञ्जातमिति भावः ।
तत्—तस्मात्, चिरविरहानन्तरं भाग्यात् साक्षात्कारलाभादित्यर्थः । मुहूर्तक-
मपि—अल्पकालमपि व्याप्येत्यर्थः, भाग्यविषयेयात् सुचिरावलीकनासम्भवादिति
भावः । [अली मुहूर्तः इति मुहूर्तकः तम, "अली" (५।३।८ पा०) इति
मुहूर्तादित्यर्थे कम्, ततः "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" (२।३।५ पा०) इति
द्वितीया] । जन्मान्तर इव—अन्धखिन् जन्मनि इव इत्यर्थः, [अन्यत् जन्म
इति जन्मान्तरं तस्मिन् "आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्" (वा०) इति सप्तम्यात्सिः ।
अत्र "जन्मान्तरात्" इत्यपि पाठो दृश्यते, जन्मान्तरं प्राप्य इति तदर्थः, तत्र
"त्यवलोपे कर्णपृथक्करणे च" (वा०) इति ल्यबलोपे पञ्चमी] । अनुलब्ध-
दर्शनं—पुनःप्राप्तसाक्षात्कारा, अहमिति शेषः । [अनुलब्धं दर्शनं यथा सा
इति विग्रहः । अत्र "लब्धदर्शनम्" इति पाठे—लब्धं दर्शनं यस्य तथोक्तम् इति
विग्रहेण एतत् "आर्यपुत्रम्" इत्यस्य विशेषणम्] । वायसलिलान्तरेषु—वाय-
सलिलानां वयनजलानाम् अन्तरेषु पतनोद्गमनयोरवकाशेषु । वरसलं—मयि
मितरामनुरागिणम् । प्रेक्षे—पश्यामि । का कथा समागमस्य ? अथिकदर्शन-
स्यापि अतिदुर्लभतया, भाग्यलब्धेन तेनैव सम्प्रति आत्मानं तर्पयामीति भावः ।
इति—इत्थं निश्चितम् । सत्पथं—साधनम् ; यथा पिपासाऽऽकुलकण्ठः पानीय-
मभियसः सायकं तत् पिबति, तथा सीताऽपि चिरविरहकातरतया भाग्यालब्धं तं
प्रापयितुमं सादरमवेक्षते इति तात्पर्यम् ।

(य) : सखेहासं—खेहेन सीता प्रति वात्सल्येन यद् अलं नयनान्ते तेन
सहितं यथा स्यात् तथा । परिष्वज्य—आलिङ्ग्य, [परिपूर्वात् खनतेत्यर्थम्, ततः
"उपसर्गात् सुनोतिसुवतिस्वति—" (वा३।६५ पा०) इति शत्वम्] ।

विलुलितमतिपूरैर्वाप्यमानन्दशोक-

प्रभवमवसृजन्ती दृष्टयोत्तानदीर्घा ।

स्त्रपयति हृदयेशं खेहनिष्पान्दनी ते

धवलबहुलमुग्धा दुग्धकुल्येव दृष्टिः ॥ २३ ॥

वासनी । ददतु तरवः पुष्पैरर्घ्यं फलैश्च मधुसुरतः

स्फुटितकमलामोदप्रायाः प्रवान्तु वनानिलाः ।

चिरविरहकातरामतितरां प्रतिध्यानपरां जानकीं सुचिरकालात् परमद्य स्वाभि-
ज्ञासात्कारलाभादनन्यमवसा तदेकबहुर्दृष्टिमालीक्य तमसा तदीयां तदानीन्तनी-
मवस्थाम् उपवर्णयन्ती आह, विलुलितेति ।—आनन्दशोकप्रभवं स्वामिसन्दर्शनजनितान्
आनन्दात्, विरहजनितान् तथा पुनर्मिलनाभावसम्भावनमुत्थात् शोकाच्च प्रभवः
उत्पातयिष्य तं तथोक्तं, युगपदानन्ददुःखसमुत्थमिति यावत् ; यदा—प्रभवति अस्मा-
दिति प्रभवः कारणम्, आनन्दशोकौ प्रभवः कारणं यस्य तं तथोक्तम्, अतिपूरैः प्रवाह-
वर्गे, विलुलितं विगलितं, बाष्पमश्रु, अवसृजन्ती अभिवर्णन्ती, दृष्टया प्रवलदर्शनेच्छया
हंतुना, उत्ताना वस्फारिता अत एव दीर्घा च दूरविलम्बिता च, निश्चलत्वाद्दोषैव
प्रतायमाना इत्यर्थः, खेहनिष्पान्दनी खेहसूचिका, धवलबहुला अञ्जनराहित्यात् अति-
शयशुद्धा, मुग्धा मनोहारिणी च, अत एव दुग्धकुल्येव पयःपूरितकृतिनाल्पसरिर्दिव
अतीयमाना, (“कुल्याल्पा कृतिमा सरित्” इत्यमरः) ते तव, दृष्टिः दर्शनं, हृदयेऽं
जीवितेश्वरं रामं, स्त्रपयति आर्भाषयति । [“दुग्धकुल्येव” इत्यत्र प्रकृतायाः दृष्टेः शुभता-
दतिशयसाम्यात् पयःपूरितकृतिनाल्पसरिद्रूपेण सभावनादुत्प्रेक्षानामालङ्कारः ; एवं
यथा काचित् कश्चित् स्त्रपनार्थं खेहद्रव्येण सधाभिलिख्य जल वर्षति, तद्वत् तव दृष्टिः
रामं खेहेन संयोज्य नेत्रजलं वर्षतीति दृष्ट्यां कश्चित् पुमांसं स्त्रपयन्त्याः कस्याश्चिन्नार्थ-
कायाः व्यवहारसमासोपात् समासाक्तिः । किञ्च दृष्टेः स्त्रपनकर्तृत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्ध-
कथनादतिशयोक्तिरित्येतेषां परस्पररुक्ताङ्गभावेन सङ्करः ।] मालिनी इत्यम् ॥ २३ ॥

अस्या वनभूमेरधिष्ठात्री देवी वासनी सुचिरकालानन्तरं प्रियसङ्घर्षं स्वभवननिव-
सनभूमिमागतं प्रियातिथिं सीतापातं सत्कृत् नित्यं निदर्शयति नः अनुचरानिव पादप्र-
पवनादीन् उचितमार्तव्यमुपकल्पयितुं यथाक्रममादिशति, ददत्विति ।—तरवी इत्याः,
मेघं श्रोतन्तीति मधुसुरतः [यद्यपि चरणाशकस्य सुरवधातोः कृष्णकलं सिद्धं, तथापि
जायते सङ्कर्षकता अस्य कविभिरङ्गीकृता ; तथाच “रत्नमश्रोतिषुः सुप्ताः” इति
भट्टी (१५५१), मालतीमाधवे च—“निश्रोतने सुकृतं कवरोविन्दवी यावदेतं”

कलमविरलं इत्युत्कण्ठाः कथं प्रकुन्तयः

पुनरिदमग्रं देवो रामः स्वयं वनमागतः ॥ २४ ॥

इति । अतः “मधु शीतवि एभः” इति व्युत्पत्तिः साधीयसी इति] मधुसावित्रः
 जन्मः, [एतेन मधुपर्ककल्पनमपि सूच्यते] पुण्यैः स्तोत्रैः कुसुमैः फलैश्च करचोरज्यै
 पुष्पासाधनं, मधुसुतानि पुष्पाणि फलानि चेत्यर्थः, इदं तु, रामायेति शेषः । स्मृतिनां
 विद्यासतानां कमलानां पद्मानां आनन्दस्य सौरभस्य प्रायेण बाहुल्यं येषु ते
 शोधोक्ताः [एतेन वायो सौरभातिप्रप्यं दर्शितम्] । (“आभीष्टः सोडासांकारो”
 इति “प्राची सूत्रान्तमन्त्रे” इति चामरः) वनानिवा अरण्यावाताः अश्रवा
 सखिखवाताः, (“वनं नपुंसकं भारे निवासालयकान्त्रे” इति निदिनो)
 [एतेन शब्दमप्युक्तम्] प्रवान् प्रकटं सुखकरं, मन्दमिति यावत्, वदन् रामस्य
 प्रवीरसन्तापमपनेतुमविश्रातं धीरसचारेण एव बीजयन्त्वित्यर्थः । इत्या प्रिया-
 ममनसमुद्भूतेन अनुरागभरेण उत्कण्ठाः उत्पन्नितयीवा इत्यर्थः, [उत् कुर्वन्ताः कण्ठा
 येषां ते तथोक्ताः इति विग्रहः] यथा—इत्यां क्रीडायां सुरते वा उत्कण्ठा भीष्मकं
 येषां ते तथाक्ताः, कालवशात् परस्परं क्लान्नीकासक्ता इति यावत्, [एतेन
 सुमधुराभित्त व्यज्यते] प्रकुन्तयः पक्षिणः, (“प्रकुन्तिपक्षिप्रकुन्तिप्रकुन्तिप्रकुन्तिपक्षिः”
 इत्यमरः) अविरलम् अविरातं, कलं मधुरं यथा तथा, कथं वाच्यं, स्वकीया-
 स्मृतिमधुराभित्तम् । गृहागवं महाराजं स्तुतिपादका इव स्तुतिगोतिमङ्गलैः तीक्ष्णं
 इति भावः । कुतः ? इत्याह, पुनरिति ।—देवो भगवान्, अयं रामः, स्वयं आत्मना,
 पञ्चवटीवसतिसुखलामाय सम्प्रति स्वप्रवृत्तिपरिपालितः इति यावत्, [“प्रकल्या-
 दिभ्य उपसंख्यानम्” (वा०) इति तृतीया] पुनः श्रूयः, इदं वनमागतः । राज्ञो
 रामस्य सञ्चानगाथे तरवः अर्जुमाजनधारिणः, सरोवरवाताः व्यजनधारिणः,
 पक्षिणश्च वेतालिका भवान्त्विति भावः । वनाधिदेवतात्वात् वासव्या कथित-
 मेतद् युक्तमेव [यथा कश्चिद्वरपतिः स्वमवनसागतमतिप्रभूतमपरां कथं नरणां
 स्नातवचनेरभ्यर्थ्य फलजलकुसुमादिविरचितमङ्गलमपुष्पमपुष्पकम् शीत-
 सुरभिज्योत्स्नैर्मन्दमुपवीक्ष्य नासपेक्षत्कीर्तिकक्षापं शीघ्रं शीघ्रयति, तथा इत्यमपि
 वनाधिवासी देवो वासवो जनिद्वैश्वर्यसिंघः पवनपादपादभिः ताति तानि सन्पाद्य
 रामं शीघ्रयतीति तस्य व्यज्यते, इति शब्दशक्तिमूखो वस्तुभिः । अत्र पूर्वपाद-
 मितवगतवाक्यवोचितान् अर्जुनादीन् प्रति रामागमनरूपचतुर्पादवतवाक्यांश्च
 हेतुत्वेन निर्दिष्टात् काव्यविज्ञानकारः] । इति चोत्तरम् ॥ २४ ॥

रामः । एहि सखि वासन्ति ! नन्वितः स्थीयताम् । (र)

वासन्ती । [उपविश्य, सासम् ।] महाराज ! अपि कुशलं कुमार-
लक्षणस्य ? (ल)

रामः । [अश्रुतिमभिनीय ।] (व)—

करकमलवितोर्णैरम्बुनीवारशष्पै-

स्तरुशकुनिकुरङ्गान् मैथिली यानपुथत् ।

भवति मम विकारस्तेषु दृष्टेषु कोऽपि

द्रव इव हृदयस्य प्रस्तरोद्भेदयोग्यः ॥ २५ ॥

(र) सखि !—सहचार ! एहि—इत आगच्छ । “ननु” इति—अनुज्ञायाम्
अनुनये वा (“ननु प्रश्ने परकृतावधिकारे च सम्भ्रमे । आसक्त्योऽप्यनुनये
प्रश्नानुज्ञाऽवधारणे ॥” इति मेदिनी) । इतः,—अस्मिन्, पुरोवर्तिनि स्थाने इत्यर्थः ।
स्थीयताम्—उपविश्यताम् ।

(ल) सासम्—सनयनजलम्, पूर्वहत्तान्तस्मरणेन वासन्त्या अश्रुपातः ।
अव अपिशब्दः प्रश्नबोधकः, (“अपि सम्भावनाप्रश्न-शङ्कागर्हासमुच्चये”
इति मेदिनी) । “महाराज !” इति वासन्त्या निष्पृणयमारुन्धणपदम् ।
(सुचिरमेकत्र वासेन एतद्योरुभयोः निरतिशयपण्यसद्भावेऽपि सम्प्रति वारुन्ती
प्राणाधिकप्रियतमायाः सहचर्य्याः सीतायाः अकारणनिर्वासनहत्तान्तश्रवणेन
अतिदुःखिता उदासीना इव प्रणयपावेऽपि ईदृक्कठोरमामन्त्रणमभिहितवतीति
बोध्यम्) । कुशलम्—जेमम् । कुमारलक्षणस्य—कुमारस्य सौमित्रेः, (पूर्व-
मरण्यवासकाले ससीतालक्षणेन रामेण परिचये प्रणये च जातेऽपि सर्वतोऽधिक-
प्रेमास्पदायाः सीतायाः कुशलप्रश्नं पूर्वमकृत्वा केवललक्षणस्य कुशलप्रश्नकरणेन वासन्ती
“पञ्चावता कालेन निर्वासितायाः सीतायाः मरणावग्यम्भावात् तत्कुशलप्रश्नो निरर्थक
एव” इति स्वमनोभावं व्यनक्तोति । वनमध्ये एकाकिनीं सीतां परित्यक्तवतः लक्षणस्य
कुशलप्रश्नः वासन्त्याः तिस्कारगर्भां सौलुण्ठनोक्तिर्वेति बोध्यम्) ।

(व) अश्रुतिम्—अनाकर्णनम् । अभिनीय—अभिनयेन प्रकाशय, वासन्ती-
कथितं सीतासवचनं श्रुत्वाऽपि अश्रुत्वा इवेत्यर्थः, आह इति शेषः ।

अभिन्नहृदयायाः प्रियसहचर्याः सीतायाः निष्कारणनिर्वासनवार्त्ताश्रवणकाल-
राशा वासन्त्याः सीतासपश्याश्रवणहेतुभूतं स्वमनसोऽन्यासक्तत्वमाख्यातुं विषयान्तरमुप-
न्यस्यति, करकमलेति ।—मैथिलस्य मिथिलाऽधिपतेर्जनकस्य अपत्यं स्त्री इति मैथिली

वासन्ती । महाराज ! ननु पृच्छामि, अपि कुशलं कुमार-
लक्षणम् ? (श)

रामः । [स्वगतम् ।] अये महाराजेति निष्प्रयमामन्त्रणपदं,
सौमित्रिमात्रे च वाष्पस्त्वलिताक्षरः कुशलप्रश्नः, तथा मन्ये विदित-
सीतावृत्तान्तेयमिति । [प्रकाशम् ।] आं कुशलं कुमारस्य । (घ)

[इति रोदिति] ।

जानकी [मिथिलाया ईश्वर इति मैथिलः “तस्येदम्” (४।३।१२० पा०) इति
अण्प्रत्ययः, ततः मैथिलस्य अपत्यं स्त्री इति मैथिली “अत इज्” (४।१।५५ पा०)
इति अपत्यार्थे, इज्, ततश्च “इतो मनुष्यजातेः” (४।१।६५ पा०) इति डोष्]
करः कमलमिव निरतिशयकोमलतया रक्तवर्णतया च पद्ममिव तेन वितीर्णैर्दंतैः
अम्बुनीवारशयः जलतण्डधान्यनद्याद्वततण्डैः करणैः (“तण्डधान्यानि नीवाराः” इति
“शर्पं बालतण्डम्” इति चामरः) यान् तरुशकुनिकुरङ्गान् हचर्पाचरिणान्, यथा-
संख्यम् अन्वयः,—सलिलसैकैः पादपान्, तण्डधान्यैर्विहगान्, कांस्यतण्डैः हरिणान्
इत्यर्थः । अपुष्यत् पुष्पाव । तेषु तरुशकुनिकुरङ्गेषु दृष्टेषु सन्तु, मयेति शेषः,
प्रसारस्य पाषाणस्य लङ्घे लङ्घ्य द्रवीकरणे योग्यः समर्थः द्रव इव कोऽपि अनि-
र्घचनीय इत्यर्थः, मम हृदयस्य चित्तस्य विकारः शोकादिजन्यविकृतिर्भवति ; अनेन
विकारेण पाषाणा अपि द्रवीभवन्ति किं पुनर्मांसाद्यगस्थिसञ्चयोऽयं दृढ इति भावः ।
[अत्र प्रथमोद्दिष्टानामम्बुनीवारशय्याणामनन्तरं यथाक्रमं तरुशकुनिकुरङ्गाणामुद्देशात्
यथासंख्यमलङ्कारः, “यथासंख्यनगूद्देशं लङ्घितानां क्रमेण यत्” इति दर्पणकृष्ण-
णात् । स च “प्रसारोद्देशयोग्यः द्रव इव” इत्युत्प्रेक्षया, तथा “करकमलवितीर्णैः” इत्यत्र
करः कमलमिवेति समासगतया उपमया च संसृज्यते । एवमत्र “प्रसारोद्देशयोग्यः”
इति विशेषणप्रवेपात् हृदये प्रसारवदतिकाठिन्यविद्योतनेन उपमालङ्कारस्यान्यो
अन्वये इति बोध्यम्] । मालिनी वृत्तम् ॥ २५ ॥

(श) वासन्ती पूर्वोक्तं स्रवचनं रामो न श्रुतवानिति निश्चित्य “ननु पृच्छामि”
इत्यनेन अन्यासक्तमानसं तं स्त्वचसि अवधानपरं विधाय भूयोऽप्याह, अपीति ।
अन्वत् सर्वं पूर्वं व्याख्यातम् ।

(घ) निष्प्रयम्—प्रणयाभावसूचकम् [निर्गतः प्रणयो यस्मादिति तत् निष्प्रयम्
इति विशदः] आसन्नपदं—सम्बोधनपदम् । सौमित्रिमात्रे च—केवलं लक्षणे च,
लक्षणमभिविधाय, न तु सीताविषय इत्यर्थः, [सुमित्रायाः अपत्यं पुमान् इति सौमित्रिः,

वासन्ती । अयि देव ! किमिति दारुणो दारुणः खल्वसि ? (स)
सीता । सहि वासन्दि ! किं तुमं सि एव्वादिणी, पिभारहो
क्व सव्वस अज्जउत्तो, विसेमदो मम पिभसहीए * । (ह)

* सहि वासन्ति ! किं त्वमसि एववादिनी, प्रियाहं: खलुं सर्वस्य आर्यपुत्रः,
विशेषतो मम प्रियसख्याः ।

“बाह्वादिभ्यश्च” (४।१।४५ पा०) इति सुमिवाशब्दात् इज्प्रत्ययः, सौमिविरेव इति
सौमिविमाचं तस्मिन् “मयूरव्यंसकादयश्च” (२।१।७२ पा०) इति समासः, ततः
विषयाधिकरणे “सप्तम्यधिकरणे च” (२।३।३६ पा०) इति सप्तमी] । कुशलप्रश्नः,
—मङ्गलजिज्ञासा । बाष्पखलितान्नवरः,—बाष्पेण बाष्पभरावकृदकण्ठतयैत्यर्थः,
खलितानि अस्थ्यष्टीशरितानि अन्नराशि यस्मिन् स तथोक्तः । तथा—तेन हेतुना ।
मन्ये—सम्भावयामि । विदितसीतावृत्तान्ता,—विदितः ज्ञातः सीतावृत्तान्तः सीता-
निर्वासनव्यापारः यथा सा तथोक्ता । इयं सीतानिर्वासनवृत्तान्त ज्ञातवतीत्यर्थः,
अन्यथा सीताया अपि कुशलं पृच्छेदिति भावः । [अत्र “सीतायाः त्यागकृपी
वृत्तान्तः इति सीतावृत्तान्तः” इत्यत्र त्यागपदाकथनेन रामस्य त्यागशब्दीश्वारणे
क्रोशीहीपकतया असामर्थ्यमेव द्योत्यते, तथा च न्यूनपदता न दीषाय, अपि तु रसस्य
पोषायेव जातेति बोध्यम्] आम्—एवं, लक्ष्मणस्य कुशलमेवेत्यर्थः, [आमिति
स्त्रीकारसूचकमव्ययम्] ।

(स) रामस्य प्रत्युत्तरमाकर्ण्य वासन्ती स्वकृतप्रश्नाभिप्रायी रामेण सम्य-
गभिगतः इति निश्चिन्त्य आह, अयौति ।—किमिति—कथम् । दारुणो दारुणः,—
अतिदारुणः, अतिकठीरः इत्यर्थः [अत्र आतिशये द्विकृतिः] ; अन्यथा को जनः
निष्कारणं निरपराधां प्रियतमां सहधर्मिणीं निर्वासयतीति भावः ।

(ह) सीताविषयिणी वात्सल्यमधिकृत्य रामं तिरस्कुर्वन्त्या वासन्त्यां सीता
तदाकथंनार्हन्ना इव वासन्ती ततो निवर्त्तयति, सखीति ।—किम्—कथम् । एवं-
वादिनी—“दारुणो दारुणः” इत्येककठीरभाषिणी । त्वं को दीवः ? इत्याह,
प्रियाहं: इति ।—प्रियवचनाहं: इत्यर्थः । विशेषतः,—विशेषेण, [“प्रकृत्यादिभ्य
उपसंख्यानम्” (वा०) इति तृतीया । ततः “इतराभ्योऽपि ढङ्गान्ते” (५।३।१४ पा०)
इति—तृतीयायास्तसिः] । प्रियसख्याः,—प्रियसहचरीजनस्येत्यर्थः, यतः आर्यपुत्रः
मम प्रायेभ्योऽपि प्रेयान्, अतः मम प्रियसहचरीभिरपि तस्मिन् साधारणापेक्षया
अधिकतरा प्रीतिः दर्शनौघेति भावः ।

वासन्ती ।—त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं

त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।

इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां

तामेव, शान्तमथवा किमिहोत्तरेण ? ॥ २६ ॥

[इति मूर्च्छति ।]

वासन्ती “दारुणी दारुणः” इति यदभिहितवती, सम्प्रति तदेव युक्त्या समर्थय-
माना आह, त्वमिति ।—त्वं मे मम जीवितं प्राणाः, जीवितवत् प्रियतमत्वर्थः, असीति
शेषः, त्वां विना नाहं जीवामीति भावः ; त्वं मे मम द्वितीयं हृदयम् असि भवसि,
सर्वविषयेष्वेव परस्परसंकात्मतया अपरम् अन्तःकरणमित्यर्थः, त्वदज्ञातं मे किमपि
रहस्यं नास्तीति भावः । त्वं मे नयनयोः नेत्रयोः कौमुदी ज्यात्स्ना, कौमुदीव
स्निग्धकरी प्रीतिजनिका च इत्यर्थः, (“कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी मता”
इति कौमुदीपदनिरुक्तेः), न मे चक्षुषस्तथा विना हृत्पिरिति भावः । त्वं मे अङ्गे
अमृतं पीयूषं सुधावदनिर्वचनीयसुखात्पादिनीत्यर्थः, त्वदधिकं सुखकारणं मे
किमपि नास्तीति भावः । इत्यादिभिः एवमादिभिः प्रियशतैः अमितैः प्रियवचनैः
शुतिसुखकरचाटुभिरिति यावत् । (अथ शतशब्दाऽपरिमितत्वबोधकः “शतं
सहस्रमयुतं सर्वमानन्यवाचकम्” इत्युक्तेः,) मुग्धां “प्रथमावतीर्णयौवनमदन-
विकारा रतौ वामा । कथिता मृदुय माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥”
इत्युक्तलक्षणां सरलहृदयां बालाम् अनुरुध्य प्रीणयित्वा ; सीता यदि एवं सरल-
हृदयतया त्वयि निरतिशयं विश्रुता नाभविष्यत्, तदा त्वम् एवंविधैरमितैश्चाटुवचनैः
तां कथमपि प्रतारयितुं न प्राभविष्य इति भावः ; तामेव निरतिशयविश्रुताहृदयां
त्वदेकमात्रजीवितमित्यर्थः, निर्वासितवानिति वाक्यशेषः, वासन्त्या निशासवाप्याव-
रोधशोकसम्भारद्योतनार्थं कविना न कृतः, तदुच्चारणाशक्तेर्वासन्त्याः तत्रैव विश्राम
इत्याशयः । अथ सा कथञ्चित् आत्मानं संयम्य असम्पूर्णां निजीक्रिमिदानां समा-
पयितुम् उदयुक्ताऽपि तादृशनिर्ममचेतसः पाषाण्योपमस्य रामस्य भ्रमप्रदर्शनेन पुनः
करुणासम्पादनप्रयासो विफल एवेति मन्यमाना आह, शान्तमिति ।—अथवा किंवा
ज्ञानम् असंश्रुत्वात् अप्रतिकाव्यत्वाच्च पुनः किमपि न कथनीयम्, एतदवलम्ब्य
भवनमुपालभ्य न किमपि फलं भविष्यतीति भावः । इह अस्मिन्-सीताविषये
उत्तरेण वाक्येन, सीताशलाहृदशविपर्ययात् परेण वाग्विन्यासेन किम् ? किं
श्रयोजनम् ? अधुना तत् सर्वथैव निष्पद्योजनमिति भावः । [इह “त्वं जीवितम्”

रामः । स्थाने खलु वाक्यनिवृत्तिर्मोहस्य । सखि ! समाश्व-
सिहि समाश्वसिहि । (क)

वासन्ती । [समाश्वस्य ।] तत् किमिदमकार्थ्यमनुष्ठितं देवेन ? (ख)
सीता । सहि वासन्दि ! विरम विरम । * (ग)

रामः । लोको न मृष्यतीति । (घ)

वासन्ती । तत् कस्य हेतोः ? (ङ)

* सखि वासन्ति ! विरम विरम ।

इत्यत्र “त्वं कौमुदी नयनधीरसूतं त्वमङ्गे” इत्यत्र च युष्मत्पदवाच्यं जीवितं कौमुदी-
सुधातादात्म्यारीपात् रूपकम् ; तच्च सर्वत्र केवलस्यैव रूपणात् मालारूपं निरङ्कम् ।
एवं “त्वमसि मे हृदयं द्वितीयम्” इत्यत्र एकस्य जनस्य हृदयद्वयासम्बन्धेऽपि तत्-
सम्बन्धकथनात् असम्बन्धे सम्बन्धकथनरूपाऽतिशयोक्तिः, तथा “तामेव” इत्यनन्तरं
विवक्षितस्य “निर्वासितवान्” इति वाक्यसमापकांशस्य “निष्करुणे त्वयि द्वितीयोऽधिक-
मनर्थकम्” इत्येवं विशेषप्रतिपत्तये निषेधवदाभासनात् आक्षेपनामकशालङ्कारः ;
इत्येतेषां परस्परं निरपेक्षतया संसृष्टिः] । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २६ ॥

(क) वाक्यनिवृत्तिः,—वासन्त्या वाग्विरामः । मोहस्य—मूर्च्छा च । स्थाने
खलु—युज्यते एव, इदं ह्यमपि सीतायाः प्रियसख्याः तव युक्तमेवेत्यर्थः, (“युक्ते
हे साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः) अतिशयितशोकाद्वीपकत्वादस्याः निर्वासनजन्यस्य
वासन्तीहृदयभावस्येति भावः ।

(ख) तत्—तस्मात्, यदि मम वाक्यनिवृत्तेर्मोहस्य च युक्तत्वं मन्यसे
तदेत्यर्थः । किमिति—कथम् । अकार्थ्यम्—अनुचितं कार्थ्यम् ।

(ग) विरम—द्वन्द्वशकटोरवाक्यकथनात् विरता भवेत्यर्थः ; (अत्र सम्भ्रमे
विवृत्तिः,—“विवादे विषये हर्षे—” इत्याद्युक्तेः) ।

(घ) लोकः,—प्रकृतिवर्गः, राज्याधिवासी जन इत्यर्थः । न मृष्यति—न
तितिक्षते, सीतायाः गृहावस्थानमिति शेषः, तन्न प्रकृतिवर्गस्य वाञ्छितमित्यर्थः ।
इति—अन्वाह्येतीति, इदमकार्थ्यमप्यनुष्ठितं मयेति शेषः । मम प्रकृतिवर्गः सीतायाः
विशुद्धिं पति सन्दिहानः तस्याः राजगृहावस्थानं न बहु मन्यते इति तामनिच्छन्नपि
निर्वासितवानस्मीति भावः ।

(ङ) तत्—लोकस्य अनर्थकम् । कस्य हेतोः,—किं हेतुना ? कस्मात् कारणात्
स्वीको न मृष्यतीत्यर्थः । [अत्र “बह्वी हेतुप्रयोगे” (१।१।२६पा०) इति षष्ठी] ।

रामः । स एव जानाति किमपि । (च)

तमसा । उचितस्तदुपालम्भः । (छ)

वासन्ती ।—अयि कठोर ! यशः किल ते प्रियम्
किमयशो ननु घोरमतः परम् ? ।

किमभवद्विपिने हरिणीदृशः

कथय नाथ ! कथं वत मन्यसे ? ॥ २७ ॥

(च) स एव—पुरवामी जन एव, नान्या मादृशः कश्चिदिति एवकारार्थः । किमपि—अनिर्व्वचनीयम्, अस्माभिर्ज्ञातुमशक्यं, निमित्तमिति शेषः । तादृशज्ञानस्य प्रकृतकारणाभावात् न मया न वा अन्येन बुद्धिमता ज्ञातव्यमिति भावः । सर्वथा अज्ञा निष्करुणाय लोकाः, लोकानुरञ्जनञ्च मे कर्त्तव्यं, तत् किं मया क्रियतां सीतापरित्यागादन्वत् इति फलितार्थः ।

(छ) तदुपालम्भः,—तस्य लोकास्य उपालम्भः [घञि कृतं “लभेय” (७।१।६४ पा०) इति तूत्थे नुमागमः] तिरस्कारः । उचितः,—न्याय्यः, आसीदिति शेषः, (“अभ्यक्षेऽप्युचितं न्याय्यम्” इति कोषः) । अतिपवित्रचरित्राया जनकसुताया निर्निमित्तकापवादविघोषणात् कृतापराधः यैरजनः एव दण्डनीयः, न तु लेशतोऽपि कश्चिदपराधमकुर्वाणा सीता दण्डार्हेति भावः ।

पौरजनामर्षणमेव निरपराधाया अपि सीताया निर्वासने हेतुरिति यद् रामेणोक्तं, तच्चाह, अयीति ।—अयि कठोर ! हे कठिनहृदय ! ते तव यशः कीर्तिः प्रकृतिकृतगुणानुकीर्त्तनमिति यावत्, प्रियम् आदरणीयं, किञ्चेति प्रसिद्धी, निर्धारणे वा । निरपराधायाः प्राणैर्भ्योऽपि प्रियतमायाः सीतायाः निर्वासनेनापि प्रकृतीनां मनो रञ्जयता त्वया यशसः एव श्रेष्ठत्वमङ्गीकृतमिति भावः । किं तेन ? इत्याह, किमिति ।—ननु भोः देव ! अतः अस्मात्, अतिपवित्रचरित्रां निरपराधां सीतां निर्द्दयं निर्वासयता यदयशः सञ्चितमन्यस्मादिन्त्यर्थः, परम् अधिकम् अयशः अकीर्तिः लोकापवाद इति यावत्, किं स्यात् ? यशोधनत्वेन भूवि विख्यातस्यापि तव प्राणप्रियतमायाः निरपराधायाः आसन्नप्रसवायाः धर्मपत्न्या निज्जनवर्णान्वासनसमुत्थमिदमयशः तव सर्व्वं यशोऽपाकरोतीति भावः । ननु कीं मे ईदृशस्य अयशसो हेतुः ? इत्याह, किमिति ।—गाय हे प्रभो ! हरिणीदृशः खगलोचनायाः असहायाया इति यावत्, [एतेन निज्जने अरख्ये एकाकिन्याः परिस्थागात् रमणीजनसुखमेव भयेन तदा हरिण्या इव तस्याः नयने अखलौ

सीता । तुमं ज्जेव सहि बासन्दि ! दारुणा कठोरा च, ज
एब्बं अज्जउत्तं पदित्तं पदीवेसि । * (ज)

तमसा । प्रणय एवेदं व्याहरति शोकश्च । (झ)

रामः । सखि ! किमत्र मत्तव्यम् ? (ज) —

* तमेव सखि वासन्ति ! दारुणा कठोरा च, या एवम् आर्यपुत्रं प्रदीप्तं प्रदीपयसि ।

जाने इत्यर्थो व्यज्यते] सोतायाः इति शेषः, विपिने हिंस्रपादसङ्कुलं वने किम् अभवत् कौटुम्भी अवस्था जाता, कथय ब्रूहि, तदिति शेषः । वत खेदे, (“वतामन्त्रणसन्तोष-खेदानुक्रोशविस्मये” इति मेदिनी) । कथं किंप्रकारं मन्यसे भावयसि ? अथवा—कथं मन्यसे किमुपेक्षसे, सर्वं विचिन्त्य किं निर्णीतवानिति कथयेत्यर्थः ; अहो ते अविवेकित्वं चित्तकाठिन्यमेति भावः । [अत्र रामो राजधर्मानुसारात् पौरचित्तानुरक्षणद्वारेण यशोलाभाशया सीतां निर्वासितवान्, फलतस्तु तद्वैपरीत्येन प्राणप्रियायाः आसन्नप्रसवायाः निरपराधायाः जनकतनयाया निर्वासनाङ्गीकापवाद एव अजनीति “यहाऽऽरब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः” इत्युक्तलक्षणां विषमो नाम अलङ्कारः ; तथा “हरिणीदृशः” इत्यत्र समासगता लुप्तोपमा चेत्यनयोः संसृष्टिः] । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ; “द्रुतविलम्बितमाह नभो भरो” इति लक्षणात् । इदं हि १४६४तम प्रसारानुभूतं वृत्तम् ॥ २७ ॥

(ज) तमेवेति ।—अत्र एवमशब्देन अन्ययोगं व्यवच्छिन्नमिति, नान्या इत्यर्थः । दारुणा—भौषणस्वभावा । कठोरा—निर्दया च । एवं—परिदृश्यमानरूपेण । प्रदीप्त—शोकावेगेन तातव्यमानम् । प्रदीपयसि—सन्तापयसि, एवंविधनिर्दयव्यवहारेण मद्वियोगशोकसन्तप्तमपि आर्यपुत्रं पुनर्निर्तरां शोकाभिभूतं करोषीत्यर्थः । [अत्र “एब्बं विलवन्ती पदीवेसि” इति पाठे—“एवं विलपन्ती प्रदीपयसि” इत्यनुवादः] ।

(झ) प्रणयः,—रामं प्रति अनुरागः । शोकः,—त्वन्निर्वासनजनितो दुःखातिशयश्च । इदं—पूर्वोक्तप्रकारम्, अयि कठोरेत्यादि वासन्तीकथितमुपालम्भवचनम् । व्याहरति—कथयति । शोको मोहश्च एतामेवंवादिनौ करोति, अतो नास्याः दोषः इत्यर्थः ।

(ज) वासन्त्या पूर्वं शोकशेषेण “कथं वत मन्यसे” इति पृष्टो रामः सम्प्रति प्रतिवक्ति, सखीति ।—सखि—सङ्गिनि ! अत्र—अस्मिन्, सीताविषये इत्यर्थः ।

वस्त्रैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टे-

स्तस्याः परिस्फुरितगर्भभरालसायाः ।

ज्योत्स्नामयी च मृदुबालमृणालकल्पा

क्रव्याद्भिरङ्गलतिका नियतं विलुप्ता ॥ २८ ॥

किं मन्त्र्यम्—अपरं किं विभावनीयम् ? नूनं सा मृतेति किमप्यन्यत् नास्ति
चिन्तनीयमिति भावः ।

असहायायाः निर्जनवननिर्वासितायाः सीतायाः मरणादन्यत् न किञ्चिदस्ति
सम्भावनीयमिति यदुक्तं, तदेव समर्थयमानः आह, चलैकेति ।—वस्त्रस्य भीतस्य एक-
हायनस्य एकवर्षवयस्कस्य [एकः हायनः वर्षे यस्य स एकहायनः “हायनी न स्त्रियां
वर्षे पुंस्यर्चिर्त्रोद्भिदेदयोः” इति मंदिनी] कुरङ्गस्य हरिणस्यैव विलोला चपला दृष्टिः
नयनं यस्याः तथोक्तायाः भीतिविह्वलहरिणशावकवच्चपलायतदृशः इत्यर्थः ; कुरङ्गदृष्टिः
स्वभावत एव चञ्चला, तत्रापि वस्त्रस्य एकहायनस्येति च विशेषणद्वयं चाञ्चल्याति-
शय्यद्यातनार्थं, भीतत्वात् शिशुत्वाच्चाधिकचञ्चला हि हरिणदृष्टिर्भवतीति प्रसिद्धिः ।
परिस्फुरितस्य भयादतिकम्पितस्य गर्भस्य भरणे भारेण अलसायाः मन्त्रयायाः,
भीतिहेतोः आत्मवाण्णासमर्थाया इति यावत्, तस्याः सीतायाः ज्योत्स्नामयी चन्द्रिका-
मयी चन्द्रिकावत् स्नेहलावण्यमयी इत्यर्थः ; [अत्र ज्योत्स्नामयीति विशेषणेन क्रव्याद्भ्यः
आत्मगोपनमपि न सम्भाव्यमिति द्यात्यते । “ज्योत्स्नामयीव” इति पाठे—ज्योत्स्ना-
त्मिकेव ज्योत्स्नावत् स्नेहलावण्यमयी कार्कश्यादिदाघरहितता चेत्यर्थः] मृदु कोमलम्
अपरिणतमिति यावत्, यत् बालमृणालम् अचिराद्गतः विसदृशः तस्मादौषदूना इति
मृदुबालमृणालकल्पा च कोमलमृणालाद्गुनिभा अतिपेक्षया स्वश्रेष्ठभङ्गुरा च इत्यर्थः,
[“ईषदसमाप्तौ कल्पन्दृग्दृशैरः” (५।३।६७ पा०) इति ईषदसमाप्त्यर्थे कल्प-
प्रत्ययः] अङ्गलतिका द्रुलता [अस्या लता इति लतिका “अल्पे च” (५।३।८५ पा०)
इति लताशब्दात् अल्पार्थे कप्रत्ययः, ततः “केऽणः” (७।३।१३ पा०) इति ऋङ्गः ;
ततः “प्रथर्यस्यात् कात् पूञ्जेस्यातः,—” (७।३।४४ पा०) इति अकारस्य इत्]
नियतं निश्चितं, क्रम्यम् आममांसम् अदन्तीति क्रव्यादः [“क्रव्ये च” (३।३।६८
पा०) इति स्त्रेण विट्प्रत्ययः] तैस्तथोक्तैर्मांसलोलुपैः वनचरैः श्वापदैर्विलुप्ता
भक्षितेत्यर्थः । [इह “वल्लैकहायन—” इत्यत्र, तथा “मृदुबालमृणालकल्पा” इत्यत्र
च समासगता उपमा । एवम् “अङ्गलतिका” इत्यत्र रूपकस्येत्येतयोः सङ्करः । अत्र
“मृदुबालमृणालकल्पा” इत्यनन्तरं पठितुमुचितस्य चकारस्य “ज्योत्स्नामयी”

सीता । अज्जउत्त ! धरामि एसा धरामि । * (ठ)

रामः । हा प्रिये जानकि ! कासि !! (ठ)

सीता । हही ! हही ! अज्जउत्तो वि प्पमुक्ककण्ठं
रोद्धदि !! † (ड)

तमसा । वत्से ! साम्प्रतिकमेवैतत्, कर्त्तव्यानि दुःखितैर्दुःख-
निर्वापणानि । यतः, (ठ)—

* आर्यपुत्र ! प्रिये एषा प्रिये ।

† हा धिक् ! हा धिक् ! आर्यपुत्रोऽपि प्रमुक्तकण्ठं रोदिति !!

इत्यनन्तरं पाठात् अस्थानपदता दीर्घः ; स च “सदुलबालसृणालकल्पा” इति पाठं
कल्पयित्वा समाधेयः] । वसन्ततिलकं ४११म्॥ २८ ॥

(ठ) आर्यपुत्र—स्वामिन् ! एषा—मूर्त्तिमत्येव परिदृश्यमानेत्यर्थः, अहमिति
शेषः । प्रिये—जीवामि, मैवं भैषीः, नाहमद्यापि मन्दभागिनी क्रव्यात्कवलनिपतितेति
भावः । [“प्रिये” इति तौदादिकात् अवस्थानवाचिनी धृधातोः कर्त्तरि लटि
रूपम् । अतः सम्भवे द्विवचनम्] । रामस्य दुःखातिशय्यमसहमानायाः विष्णुतात्मनः
सीताया इठाक्तिरियम् ।

(ड) रामः स्वयं “क्रव्याद्भिरङ्गलतिका निग्रतं विलुता” इति कथयन् विद्व-
सीतावियोगशोकः सम्प्रत्युच्चैर्विलपन्नाह, हा प्रिये इति ।—क—कुव ? अस्मिन् लोके,
स्वर्लोके वेत्यर्थः ।

(ड) आर्यपुत्रोऽपि—सहजतयपलचेतसां प्राकृतानां का कथा, लोकातिरेकि-
धैर्यगाम्भीर्यादिगुणगणीपेतः स्वामी रामचन्द्रोऽपीत्यर्थः । प्रमुक्तकण्ठम्—उच्चैःस्वर-
मित्यर्थः । [प्रमुक्तः कण्ठो यस्मिन् रोदने तत् यथा तथा] । रोदिति—विलपतो-
त्यर्थः । अलौकिकधैर्यशालिनोऽप्येवं प्राकृतवदुच्चैर्विलापः असहनीयम् अस्य शोकसंवेगं
व्यनक्त्येति भावः ।

(ठ) वत्से—सीते ! एतत्—उच्चैःस्वरं रोदनं, रामस्य इति शेषः ।
साम्प्रतिकमेव—उचितमेव, (“युक्ते हे साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः) । दुःखितैः,—
शोकार्त्तैः, जनैरिति शेषः । दुःखनिर्वापणानि—शोकोपशमनानि, विलापरोदनादी-
न्येत्यर्थः । कर्त्तव्यानि—विधेयानि । यतः,—यस्मात् कारणात् ; वक्ष्यमाणश्रीकीर्णस्य
अन्वयः ।

पूरोत्पीडे तडागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया ।

शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते ॥ २६ ॥

विशेषतो रामभद्रस्य बहुतरप्रकारकष्टो जीवलोकः । (ख)—

इदं विश्वं पात्वं विधिवदभियुक्तेन मनसा

प्रियाशोको जीवं कुसुममिव घर्मेः क्षमयति ।

प्रबलदुःखोपहतचेतसां प्रलापादन्वः कोऽपि दुःखोपशमहेतुर्नास्तीति यदुक्तं, तदेव समर्थयमाना आह, पूरोत्पीडे इति ।—तडागस्य जलाशयविशेषस्य (‘‘पद्माकर-
लाडागोऽस्ती कासारः सरसी सरः’’ इत्यमरः) पूरोत्पीडे पुरस्य तीरचतुष्टयमध्यवर्ति-
जलभागस्य उत्पीडे अत्यन्तविहङ्गी जलहृदिजन्धे निर्गमोद्गते सतीत्यर्थः, परीवाहः
प्रणाल्या पट्टहजलाशयः सारथं, [अत्र परिपूर्वात् बहुतेर्वञ्जि ‘‘उपसर्गस्य चञ्चलमनुशे-
बहुलम्’’ (६।१।१२ पा०) इति उपसर्गस्य दीर्घता] प्रतिक्रिया प्रतीकारः
चिकित्सति यावत्, अन्यथा विहङ्गजलराशेरप्रतिहतवेगवर्गेन अन्तःक्षय-सुतुभङ्ग-
समोपपन्नभ्रमञ्जनादिदोषोत्पत्तेरिति भावः ; च तथा शोकक्षोभे प्रबलदुःखावेगे सति,
यत्रा—शोकेन प्रबलेष्टवियोगजन्यदुःखेन क्षोभे अत्यन्तमख्येयं जाते सति, हृदयं चित्तं
प्रलापैः प्रमुक्तकण्ठवदितैः धार्यते पुनर्व्यवस्थाप्यते ; यथा जलहृदौ कयाचित्प्रणाल्या
जलनिःसारणं तडागादिरक्षोपायः, तथा शोकहृदौ तद्विचाररूपसंप्रलापरीदनमेव
आत्मचायोपाय इति भावः । [अत्र पूरोत्पीडेन शोकक्षोभस्य, तडागेन हृदयस्य,
परीवाहं प्रलापानां, प्रविधानस्य साम्यतया दृष्टान्ती नामालङ्कारः ; तथा च
दर्पणः,—‘‘दृष्टान्तस्य सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम्’’ इति] । पथ्यावकां वृत्तम् ॥२६॥

(ख) विशेषतः,—अन्वापेक्षया विशेषेण । बहुतरप्रकारकष्टः,—नानाविध-
क्लेशपूर्णः, [बहुतरः प्रकारो गेर्वा, तथाक्तानि कष्टानि यस्मिन् (जीवलौके) स-
तथोक्तः इति विग्रहः] । जीवलोकः,—संसारः । सामान्यतः क्लेशबहुलस्यस्मिन्
संसारी नियतं राज्यशान्तायातिभारकृष्टस्य मनसि लहिरिक्लेशो दुःसङ्घो जात इति
युज्यत ऐंशस्य मुक्तकण्ठ विलाप इति भावः ।

रामसम्बन्धे जीवलाकस्य यद् बहुतरप्रकारकष्टत्वमुक्तं, सम्प्रति तदेव विवक्ष्यती
आह, इदमिति ।—अभियुक्तेन निरन्तरमवर्हिनेन, अविविक्तेनेत्यर्थः, इतरथा विविध-
चेतसा कृतमपि राजकार्यं नानवद्यं व्यादिति भावः ; मनसा चेतसा इदं परिदृश्य-
ज्ञानं विभक्तं जगत् विधिवत् यथाविधानं, शास्त्रविधिमननतिक्लेश्वत्थं, [विधिमर्हति इति
विधिवत्, विधिवद्वात् ‘‘तदर्हम्’’ (५।१।१३ पा०) इति अर्हार्थे वतिप्रत्ययः]

स्वयं कृत्वा त्वागं विलपनविनोदोऽप्यसुलभ-

स्तदद्याप्यच्छासो भवति ननु लाभो हि रुदितम् ॥ ३० ॥

पाल्यं रक्षणीयम्, अन्यथा प्रजापालनव्रतानां क्षत्रियाणां स्वधर्मापालननिवन्धनः
पापम्यर्थः सम्भवेदिति भावः ; तच्च राज्यपालनमेकमतीव कष्टकरमित्यभिप्रायः ।
चर्मः चातपः कुसुममिव कुसुमं यथा तथा प्रियाशोकः सीताविच्छेदजनितं दुःखं
जीवं जीवनं क्षमयति त्यजयति ; यथा प्रखरदिवाकरतापः निरतिशयसुकुमारं
कुसुमभारम् अङ्कुरः सन्तापयन् समूलशोषं शोषयति, तथाऽयं प्रियावियोगजः शोकः
सम्प्रति सातिशयं वर्द्धमानः विशालराज्यपालनक्लिष्टं मामकं जीवनमाततरामव-
सादयतीति विशदार्थः ; एतदपि कष्टात् कष्टतरमिति भावः । ननु दुःखातिशये
विलाप एवैको विनोदोपायः, अतः तेनैव किं न विनोदयसि चेत् ? इत्यत्र आह,
स्वयमिति ।—स्वयम् आत्मनैव त्वागं प्रियापूरिवर्जनं कृत्वा विलपनविनोदोऽपि
विलपनेन पश्चात् रोदनादिना विनोदोऽपि श्रीकापनोदनचेष्टाऽपि, अथवा—विलपन-
मेव विनोदः, सोऽपीत्यर्थः ; असुलभः न सुलभावकाशः विशाचारावरोधितया न
सङ्गत इत्यर्थः ; स्वयमेव निरपराधानद्वाङ्मागिनौ सङ्घर्षान्निधौ विवाह्यं अविवेकवत्
पुनस्तदर्थे राक्षयमानं मां सर्वे निन्दित्युक्तीति आशङ्क्येव मम विलपनविनोदोऽपि
प्रत्यूह इति भावः । श्रीकापनोदनचेष्टाऽपि न कर्तुं शक्त्वा इत्यतदपि अपरं महत्
कष्टकरम् इति आशयः । पूर्वोक्तप्रकारेण कदाचिदपि रामस्य न दुःखाध्वनप्रकाशाव-
सर इति महोक्तस्य क्लेशः । अत्र “असम्भवः” इत्युक्त्वा “असुलभः” इति
कथनात् “इदानीमिव कदाचित् निर्जने तु विलापः सम्भवत्येव” इत्यर्थो लभ्यते । ननु
यदि प्रकाशं विलप्य विनोदमाप्तुं न शक्यते, तदा किमिदानीं कादाचित्कविलापेन ?
इत्याह, तदिति ।—तत् तदपि, तादृशविनोदालाभेऽपि, रुदितं मुक्तकण्ठो विलापः
लाभो हि लाभ एव, ननु यतः अद्यापि सम्प्रत्यपि एतावद्दौर्घकालात् परमपीत्यर्थः,
उच्छ्वासः जीवनधारणं (“उच्छ्वासः प्राणनेऽपि च । आख्यायिकापरिच्छेदेऽप्या-
त्रासेऽपि पुमानयम्” इति मेदिनी) भवति, अनन्तरा रक्षसि मुक्तकण्ठरोदनं
सीताविधौगदुःखानपनोदकमपि न विफलम्, अपि तु अथ प्राचधारणनिदानतया
निरतिशयोपकारकत्वमेवेति भावः । [अत्र कष्टरूपे एकस्मिन् कार्ये विश्वपालन-
प्रियाशीक-विलापाभावरूपाणां कारणानां खलिकपीतकान्मायेन युगपदुपस्थितत्वात्
समुच्चयो नामालङ्कारः, स च “कुसुममिव चर्मः” इत्युक्त्या उपमया सङ्गीयते ;
तथैव “असुलभः” इत्यत्र नञः “अप्राधान्यं विशेषेण प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्य-

रामः । कष्टं भोः कष्टम् ।—

दलति हृदयं गाढोद्देगं द्विधा न तु भिद्यते
वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।
ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्
प्रहरति विधिमर्मच्छेदी न क्लन्तति जीवितम् ॥ ३१ ॥

प्रतिषेधाऽसौ क्रियया सह यत्र गच्छेत् ॥” इत्युक्तलक्षणकप्रसज्यप्रतिषेधाद्यं कतया प्रधानतया प्रयोगो युक्तः, इह तु तस्य समासे गुणोभूततया अविच्छेदविधेयांश्चलरूपी दोषाशित्यः] । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३० ॥

नियतमतिदुःसहोऽपि सीतावररुक्तेः कथमप्यन्तर्निगृहीतः सम्प्रति वासन्ती-
कथितकठोरवचसा नवीभूतः सातिशयं पीडयतीति तं कथमप्यसहमानः सीतापति-
र्यदुक्तवान् “कष्टं भोः कष्टम्” इति, सम्प्रति तदेव महदुःखं विवृण्वन्नाह,
दलति ।—गाढोद्देगं प्रगाढशोकसम्भारं हृदयम् अन्तःकरणं दलति स्फुटति,
[स्फोटनाद्यं दलिरवाक्यकः । अत्र “दलति हृदयं गाढोद्देगम्” इत्यपि पाठो
दृश्यते, तथाच—गाढोद्देगः प्रगाढशोकसम्भारः हृदयं दलति विदारयति इत्यर्थः ।
मूलोक्तात् नायं साधूयान् पाठः, यतः अस्मिन् पाठे प्रक्रमभङ्गदोषः सम्भवति,
तथाहि द्वितीय-तृतीय चतुर्थपाठेषु द्वयोः क्रियथोरैक एव कर्ता प्रक्रान्तः, इह तु
“दलति” इत्यस्य कर्ता “गाढोद्देगः” इति, तथा “भिद्यते” इत्यस्य कर्ता “हृदयम्”
इति, मूलवृत्तपाठे तु न तद्भाषणञ्चा इति विभाव्यम् ।] तथापि तु किन्तु तत् हृदयं
द्विधा द्विवृत्तीभूय न भिद्यते विदोषं न भवतीत्यर्थः ; [“भिद्यते” इति भिदेः कर्मकर्तृ-
वाच्ये प्रयोगः] हृदये विदोषो सति आश्रयापायात् क्लेशोऽपि न स्यादिति आशयः ।
विकलः विवशः दुःसहशोकावेगेन प्रचीण इत्यर्थः, कायः देहः [काय इति चिदातोः
“निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादिशकः” (३।१।४१ पा०) इति घञ्, चकारस्य च
ककारः] मोहं दुःसहशोकसम्भारात् अचेतनभावं वहति धारयति, चेतनां संज्ञां
च न मुञ्चति न सम्पूर्णरूपेण परित्यजति, स्वये स्वयं चैतन्यञ्च भवतीत्यर्थः ; चिर-
मोहरूपस्थौ सति दुःखज्ञानासम्भवात् सर्व एव शोको निर्वापितः स्यादिति भावः ।
अन्तर्दाहः मनसापः तनूं शरीरं (“स्त्रियां मूर्त्तिसानुसन्” इत्यमरः) ज्वलयति
ज्वालयति [ज्वलयतीति ज्वलतेष्विजन्तस्य रूपम् ; “ज्वलज्वल—” (घटा० ग०) इति
अनुपसृष्टस्य ज्वलतेः पाथिकी नित्यंज्ञा, ततश्च “मितां ज्वलः” (६।४।८२ पा०) इति
ज्वलः । पथे—ज्वालयति] न च तां भस्मसात् भस्मावशेषां [कार्त्तवीर्येण भस्म सन्पद्यते

सीता । एवमेदम् । * (त)

रामः । हे भवन्तः पौरजानपदाः ।—

न किल भवतां स्थानं देव्या गृहेऽभिमतं तत-

स्तणमिव वनं शून्ये त्वक्ता न चाप्यनुशोचिता ।

* एवं न्निदम् ।

इति भवताम् भवति “विभाषा साति कात्वे” (५।३।२ पा०) इति भवताम् सातिप्रत्ययः] करोति ; तथा सति न मे दुःखं स्यादिति भावः । विविर्विधाना (“विधिर्विधाने देवे च” इत्यमरः) समांश्च कर्तुं शीलमस्य इति मर्मच्छेदौ मर्मस्थानच्छेदनशीलः प्रहरति मामिति शेषः, यत्नात् मम समांश्च क्लिप्तौत्थये, जीवितं प्राणान् न हन्ति न क्लिन्ति, न हन्तौत्थये ; तथा सति मे सकलदुःखावसानं स्यात्, अन्यथा देवदुर्विपाक इति भावः । [इह कर्तृविहितप्रत्ययान्तक्रियाप्रदर्शनप्रक्रमं “भिद्यते” इति क्रियायाः कर्मकर्त्तरि प्रयोगः प्रक्रमभङ्गदोषमावहति । अत्र यद्वृत्तिरिति तत्र भिद्यते, यन्मुह्यति तत्र चेतना मुह्यति, दम्बल्यति तत्र भ्रष्टीकरोति, यत्र प्रहरति तत्र हनोति प्रतिपादं क्रियार्थोक्तिर्विद्वदभासमानतया विरोधाभासो नामालङ्कारः ; केचित्तु हृदयदलनादिरूपात् कायताद वस्तुनः स्वसदृशस्य भेदनस्य व्यपीडनात् परिसङ्ग्रामाहुः । अत्र मनःसमुत्पन्नः खेदो नाम विमर्शस्त्यः प्रदर्शितः ; तत्रैव यथा दर्पणे,—“मन्येष्टाममुत्पन्नः शमः खेद इति स्मृतः” इति] । हरिषो वृत्तम् ॥ ११ ॥

(त) स्वयमन्तरनुभूयमानया स्वकीयावस्थया रामवर्णितावस्थायाः याथार्थ्यं स्वीकुर्वाणा जानकी रामांस्ति समर्थयमाना आह, एवमिति ।—इदं—पूर्वोक्तं रामवचनम् । एवम्—इत्यनेन, यथाकथितरूपमेवेत्यर्थः । नु सम्भावयामीत्यर्थः । अहमपि उक्तकृतां दशमनुभवन्ती त्वदुक्तियाथार्थ्यं साक्षीभूतेति भावः ।

सीताविप्रयोगो निधतमन्तरनुभूयमानानाम् एतासामतिविषमावस्थानां मूलं, ज्ञत्वापि पौरजानपदापरिचायः इति प्रियतमाविद्योर्वाचिन्नमतिः सीतापतिस्ताने-
बोद्धिश्च सम्प्रति सविलापमाह, नेति ।—देव्याः सीताया गृहे मदीये भवने, राज-
धान्यामित्यर्थः, स्थानमवस्थानं, वास इत्यर्थः, भवतां युष्माकं न अभिमतम् अनुमीदितम्
आमीदिति शेषः ; किमेति निश्चये । सुचिरं रक्षोगृहावस्थानात् सीतायाः सदीपल-
साशङ्कमानैर्भवङ्गिकायाः पुनर्यदृशं नानुमन्यते इति दुर्मुखमुखात् मया ज्ञातमिति
भावः । ततस्तस्मात् कारणात् देव्या गृहावस्थानस्य युष्मदनभिप्रेतत्वादित्यर्थः,

चिरपरिचितास्ते ते भावाः परिद्वयन्ति मां
इदमशरणैरद्याप्येवं प्रसीदत कथ्यते ॥ ३२ ॥

सा देवीति शेषः, तृणमिव अनादृत्यासादिवत् शून्ये विजने, निराश्रये इत्यर्थः, वने
अरण्ये त्यक्ता विस्मृता निर्वासितेति यावत्, न चापि सा अनुशोचिता निरपराधा
तां पवित्रां विदित्वाऽपि केवलं युष्मदनुरज्जनाद्यैर्निर्वासितां तामुद्दिश्य कदाचिदङ्ग-
कपोऽपि न कृत इत्यर्थः, [अत्र “न वाऽप्यनुशोचिता” इत्यपि क्वचित् पाठः] मया
इति शेषः । चिरपरिचिताः सीतया सह सुचिरमेकत्र वासेन पुरा चिरमनुभूताः ते
ते भावाः पदार्थाः शास्त्रिशिखिशिलातलादयः इत्यर्थः, अद्यापि अधुनाऽपि बहुतिथे
काले गतेऽपीत्यर्थः, मां परिद्वयन्ति परिद्वयन्तं कुर्वन्त, सर्वथा व्याकुलीकुर्वन्तीत्यर्थः,
[परिपूर्वात् द्रव्यच्छब्दात् तत्करोतीत्यर्थे “तत्करोति तदाचष्ट” (ग०) इति णिच्,
दृष्टवद्भावात् मनुब्लोपे टिलोपे च इदं रूपम् । “परिभ्रमयन्ति” इत्यपि क्वचित् पाठः,
तत्र—विचेतनीकुर्वन्तीत्यर्थः] । इदम् अस्मात् कारणात्, [अत्र अस्मादित्यर्थे
इदमित्यव्ययम्] नास्ति शरणं रक्षकः येषां तैः अशरणैरनवलम्बैः, यद्वा—अस्मिन्
विषये अशरणा इति इदमशरणाः तैः एतस्मिन् विषये उपायहीनैरित्यर्थः, अस्माभि-
रिति शेषः, (“शरणं गृह्णन्ति सर्वे धरन्त्यपि” इति मेदिनी) एवम् इत्थं कथ्यते
विलप्यते ; प्रसीदत, यूयमिति शेषः । [कथ्यत इत्यत्र याच्यत इति पाठान्तरम् ; तत्र
अशरणैः इदं याच्यते प्रार्थ्यते यत् अधुना बहुक्लेशस्त्रीकारात् इदानीमपि यूयं प्रसीदत
मयि सुप्रसन्ना भवत इत्यर्थः] । भवतामनुरज्जनाद्यैर्मया पूर्वाक्तानि दुष्कराणि कृतानि
भवद्भिस्तु मदर्थे न किमपि कृतमिति पौरजानपदानुद्दिश्य रामस्य शोकः । भवताम्
असन्तोषमपाकस्तुम्भं सवया निरपराधां सीताम् अतिपवित्रां विदित्वाऽपि विजने
वने तृणमिव विसर्जयता, तथा तदर्थं अणमपि पयाचापमकुर्वता मया युष्मत् कृते
किं किं दुष्करं न कृतम् ? साम्प्रतन्तु एभिश्चिरपरिचितपादपपर्वतादिभिरुद्धोचित-
पूर्वव्युत्तिर्निर्वलम्बाऽस्मि जात इति मयि प्रसादपरवशेर्भवाद्भिरद्याप्यनुमन्यते चेत्,
तदा निरपराधां तां पुनर्गृह्णामीत्य दुःसङ्कीर्णं शोकावेगोऽपाकर्णुं शक्यते इति
निर्गोचितायः । [अत्र यद्यपि “मां परिद्वयन्ति” इत्यत्र अस्माच्छब्दे एकवचनमुक्त्वा
पुनः “अशरणैरस्माभिः” इत्यत्र बहुवचनप्रयोगो न युज्यते, तथाप्येवं निर्देशः रामस्य
चित्तविक्षेपसूचकतया विप्रलम्बाख्यशङ्कारं पुष्पातीति न कीऽपि दीधः । अत्र पयाचापं
प्रति सीतात्यागस्य हेतुतया, तत्सत्त्वेऽपि पयाचापरूपफलादभ्रानात् विशेषोक्तिरख-
ङ्कारः ; तथा “तृणमिव” इत्यत्र उपमा चेत्यनयोः परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । एवं

तनसा । अतिगम्भीरमापूरणं शोकसागरस्य । (ध)

वासन्ती । देव ! अतिक्रान्ते धैर्यमवलम्ब्यताम् । (द)

रामः । सखि ! किमुच्यते धैर्यमिति !! (ध) —

देव्या शून्यस्य जगतो द्वादशः परिवत्सरः ।

प्रनष्टमिव नामापि न च रामो न जीवति ॥ ३३ ॥

“हंसीव धवलशब्दः” “ह्रायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्” इत्यादिबत् उपमानोपमेययो-
स्त्रिंशभेदेऽपि न चतिरिति विभाव्यम् । हरिणी वृत्तम् ॥ ३२ ॥

(ध) शोकसागरस्य—शोक एव सागरः दुःखतीर्णतया जलधिः इति शोकसागरः
दुःखरूपार्थवः तस्य । [अत्र शोके सागराभेदारीपात् रूपकमलङ्कारः] । अति
गम्भीरम्—अतिबृद्धमित्यर्थः । आपूरणं—पूर्णता । [अवगूरणमिति पाठे—अव-
गूरणम्—आवर्त्तः] ।

(द) अतिक्रान्ते—अतीतविषये सीताविधौ रूपे, धैर्यम् अवलम्ब्यतां, गतस्य
शोचना निष्फला तत्र धैर्यावलम्बनमेव श्रेयस्करम् इति भावः ।

(ध) किमुच्यते धैर्यमिति !!—मत्प्रदर्शितात् परमपि धैर्यमस्ति ? इति
साक्षेपोक्तिः । धैर्यस्य विषयः कः कथ्यते भवत्या ? मया हि धैर्यस्य परा काष्ठा
प्रदर्शितेति भावः ।

वासन्वा धैर्यावलम्बनार्थमुपदिष्टो जानकीनाथस्तं धैर्यस्य परा कीटिनहं
दर्शितवानिति बोधयन् ‘न देव दर्शयति, देव्येति ।—देव्या सीतया शून्यस्य
विरहितस्य, तादृशे विज्ञने वने एकाकिन्याः तस्या निर्वासनेन मरणावश्यभावादिति
भावः ; जगतो लोकस्य द्वादशः द्वादशानां पूरणोभूतः [द्वादशानां पूरणः इति
द्वादशः “तस्य पूरणे ङट्” (५।२।४८ पा०) इति ङट्] परिवत्सरः संवत्सरः
प्रवर्त्तते इति शेषः, तस्याः सीतायाः इत्युच्चं, नामापि प्रनष्टमिव विलुप्तमिव,
एतावता कालेन न केवलं सा मृता, अपि तु सुदीर्घकालात्ययवशादधुना तस्याः
नामापि केनचित्तोच्चार्यते इत्यर्थः, च अथच रामो न जीवति इति न, अपि तु
जीवत्येव ; रामरूपेण पाषाणमयोऽङ्गनद्यापि वर्त्तमानोऽस्मि, अतः प्रियतमाविरहेऽपि
शून्यम जीवनधारणं तद्धि परा काष्ठा धैर्यस्येति भावः । [इह “प्रनष्टमिव नामापि”
इत्यत्र सुदीर्घकालात्ययात् नामनि प्रनष्टत्वसंभावनादुत्प्रेक्षानामलङ्कारः] ।
पञ्चावकां वृत्तम् ॥ ३३ ॥

सीता । मोहिदस्मि अज्जउत्तस्स एदेहिं वचणेहिं * । (न)

तमसा । एवं वत्से ! (प)—

नैताः प्रियतमा वाचः स्नेहार्द्राः शोकदारुणाः ।

एतास्ता मधुनो धाराः श्रोतन्ति सविषाख्ययि ॥ ३४ ॥

* मोहितास्मि आर्यपुत्रस्य एतैर्वचनैः ।

(न) आर्यपुत्रस्य—स्वामिनः रामचन्द्रस्य । एतैः,—पूर्वोक्तरूपैः नयि प्रगाढ-
प्रेमव्यञ्जकैरित्यर्थः । मोहिता—मोहं प्रापिता, निरतिशयानन्दविह्वलित्यर्थः । मां
निष्करुणं परित्यजतोऽपि सम्प्रति मदर्थमेवं विलपतः आर्यपुत्रस्य प्रणयातिरेकतृप्तक-
वचनश्रवणेन आनन्दविह्वलापि अस्य वियोगदुःखदर्शनेन मूर्च्छया समाविष्टाकीर्ति
भावः । [“मोहिताऽस्मि एतैः आर्यपुत्रवचनैः” इति पाठेऽपि तुल्य एवार्थः] ।

(प) एवम्—इत्थं, त्वया यदुच्यते तत् तथैवेत्यर्थः ।

पत्युः प्रणयातिरेकतृप्तकवचनेष्वपि दुःसहवियोगकातरतादर्शनेन प्रियसखीं प्रायेण
मूर्च्छितामालीक्य तमसा समवेदनाप्रदर्शनपुरःसरं तद्वचनमेव समर्थयमानाऽऽह,
नेति ।—स्नेहेन प्रणयेन आर्द्राः शीतलाः अनुरागबहुला इत्यर्थः, तथा शीतेन
दुःसहवियोगदुःखेन हतना दारुणाः निष्ठुराः एताः रामेण इतःपूर्वमुच्चारिताः वाचः
वचनानि न प्रियतमाः न एकान्ततः अभीष्टाः, भवन्तीति शेषः ; निरतिशयप्रेमाभि-
व्यञ्जकतया प्रिया अपि दुःसहवियोगदुःखरुच्यतया न एकान्ततः प्रियत्वमावहन्तीति
भावः ; यतः ताः पूर्वकथिताः एताः वाचः मधुनः सौम्यस्य सविषाः गरलसम्पृक्ताः
धाराः प्रपाताः त्वयि श्रोतन्ति चरन्ति । यद्वा—प्रियतमाः स्नेहार्द्राः शोकदारुणाः
एताः वाचो न, अपि तु ताः एताः सविषाः मधुनो धाराः त्वयि श्रोतन्ति खवन्ती-
त्यर्थः । सुधासमाकारा मकरन्दधारा यथा सरसाभ्यामधुरतया परमपरिशीष-
कारिण्यपि दारुणगरलसम्पृक्ता चेत्, अपहरति चेतनामाखादकस्य, तथेयं
गभीरानुरागप्रकटनमधुरा स्वामिनी वचनधारा प्रगाढशोकचोभव्यञ्जकतया नैकान्ततः
प्रीणाति ते चेतः इति भावः । [अत्र एकस्मिन् एव रामवचसि स्नेहार्द्रत्व-
शोकदारुणत्वरूपविरुद्धधर्मद्वयसम्बन्धकथनात् विरोधाभासो नामालङ्कारः ; तथा
सीतायां सविषमधुधाराचरणस्य असम्भवतया मधुधाराभिः रामवचनानाम् उप-
सानीपमेयभावबोधनात् असम्भवस्तुसम्बन्धकया निदर्शना, तथा आनयोः कृत्रिमावेव
सङ्करः । यद्वा वत्से तु—उपमेयरूपाः प्रकृताः वाचः प्रतिषिध्य उपसम्पृक्ताः

रामः । अयि वासन्ति ! मया खलु (फ) —

यथा तिरस्त्रीनमलातशल्यं

प्रत्युप्तमन्तः सविषश्च दंशः ।

तथैव तीव्रो हृदि शोकशङ्कु-

र्मर्माणि क्लान्तमपि किं न सोढः ? ॥ ३५ ॥

सविषमधुधाराणां सत्यतया स्थापनात् “नेदं नभोमण्डलमम्बुराशिः” इति दर्पच-
क्रदुदाहरणवदत्रापि अपक्रुतिरलङ्कारः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ३४ ॥

(फ) रामः “अतिक्रान्ते धैर्यमवलम्ब्यताम्” इति वासन्त्या अनुयोगं “देव्या
अन्यस्य” इत्यादिना धैर्यपराकाष्ठाप्रदर्शनपुरःसरं निरस्यापि पुनरपि विश्वस्तः
स्वस्य धीरत्वं प्रमापयितुमाह, अयीति । — मया — रामेण, “किं न सोढः” इति
त्रोकाश्रितान्वयः । खल्विति वाक्यभूषायाम् ।

कौटुम्भ तद्वैर्यम् ? इत्याह, यवेति । — अन्तः हृदये प्रत्युप्तं विडं [प्रतिपूर्वात्
वपतेर्निष्ठाप्रत्ययस्य रूपम्] तिरस्त्रीनं तिर्यग्भावापन्नं, तिर्यग्भावेण विडस्य सप्तसा
निःसारयितुमशक्यत्वात् निरतिशययातनाप्रदमिति भावः ; [तिरिऽञ्चति इति
वियुक्ते तिरस्त्र्यर्थापूर्वादञ्चतेः किन् इति तिर्यक् “तिरसतिर्यलोपे” (६।३।२४पा०)
इत्यनेन तिरसः “तिरि” आदेशः, ततश्च तिर्यगेव इति स्वार्थे “विभाषाश्चरिदिक्
स्त्रियाम्” (५।४।८ पा०) इति खप्रत्ययः] अलातशल्यं यथा ज्वलदङ्गारमयशङ्कुरिव
(“अङ्गारोऽलातमुल्लूकम्” इत्यमरः) च एवं सविषी विषात्मको दंशः दन्तप्रवेशः
यथा, तथैव तद्वदेव तीव्रस्त्रीणां नितरां दुःसह इत्यर्थः, हृदि अन्तःकरणे निहितः
इति शेषः, शोकशङ्कुः शोककौलः श्लाघितलौहकौलवदतिभीषणः प्रियावियोग-
शोकः इत्यर्थः (“वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना” इत्यमरः) मर्माणि जीवमस्थानानि क्लान्तम्
क्लान्तमपि किं न सोढः ? न व्यसह्यत किम् ? अपि तु सोढः एव, मयेति शेषः ।
[सङ्गतेः कर्मणि निष्ठाप्रत्ययः, पञ्चे सङ्घतः इति] तत् किमपरं करिष्यामि
चैर्यावलम्बने तद्वदेवेति भावः । [अत्र प्रथमाहं शोकरूपोपमेयस्य अलातशल्य-
दंशरूपानेकीपमानदर्शनान् मालोपमाऽलङ्कारः ; तथा “शोकशङ्कुः” इत्यत्र
क्लान्तरूपसाधकसमभिव्याहारवशात् उपमाया बाधेन केवलं निरङ्गरूपकचेत्यनयो-
रङ्गाङ्गभेदेन सहारः] । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः सहाररूपा उपमातिः छन्दः । सा
हि उपजातिप्रसारस्य चतुर्दशविधस्य “हंसी” नामा षष्ठः प्रसारः ॥ ३५ ॥

सीता । एवं हि मन्दभागिणी पुनो वि आयासकारिणी
अज्जउत्तस्स । * (व)

रामः । एवमतिनिष्कम्पस्तन्मितान्तःकरणस्यापि मे संस्तुत-
बहुतरप्रियदर्शनादुद्दामोऽयमावेगः । (भ) तथाहि,—

लोलोलोलल्लुभितकरुणोज्जृम्भणस्तम्भनार्थं

यो यो यत्नः कथमपि मयाऽऽर्धयते तं तमन्तः ।

* एवमस्मि मन्दभागिनी पुनरप्यायासकारिणी आर्यपुत्रस्य ।

(व) मन्दभागिनी—निरतिशयभाग्यहीना, अहमिति शेषः । पुनरपि—
मूर्खोऽपि, पूर्वमेकदा दशाननकृतद्वारणव्यापारिण तथा आयासकारणत्वात् पुनः-
पदम् । एवम्—इत्थम्, अतिदारुणरूपेण इत्यर्थः । आयासकारिणी—दुःख-
हेतुभूता ; इतभागिन्वा मगैव विरहशोकेनायमेवं क्रोशमनुभवतीति अहमेवास्य
क्रोशस्य निदानमिति मां धिमिति भावः ।

(भ) ननु यद्येवम् अरुणुदमपि शोकशङ्कं विषह्य त्वया धीरतायाः पराकाष्ठा
दर्शिता, तदा सम्प्रति कथमेवं त्वं शोकविह्वलः नितान्तमधीर इव विलपसी-
त्याक्षेपमाशङ्क्य सीतापतिराह, एवमिति ।—एवम्—उक्तप्रकारेण । अति-
निष्कम्पेत्यादि—अतिनिष्कम्पम् अतिनिश्चलं यथा तथा स्तम्भितं स्थिरौकतम्
अन्तःकरणं येन तस्य तर्थाक्तस्य यत्नेन धैर्यमालम्ब्य स्थितस्तेत्यर्थः । मे—मम ।
अयं—सम्प्रत्यनुमुद्यमानः । आवेगः,—प्रियतमाविशोगसम्भूतः शोकप्रवाहः ।
संस्तुतव्यादि—संस्तुतानां पूर्वपरिचितानां (“संस्तवः स्यात् परिचयः” इत्यमरः)
बहुतराणां प्रियाणां जनानां पादपपर्वतकुरङ्गविहङ्गमादिवल्लूनाञ्च दर्शनात् ।
उद्दामः,—अतिभूमिं गतः । परिचितवस्तुदर्शनात् तु सहस्रीकृतोऽयं वेगः
कष्टेनापि न निवर्त्तनीय इति भावः ।

सम्प्रति शोकावेगस्य उद्दामत्वमेव दर्शयति, लोलिति ।—लोल्लादपि चञ्चलादपि
उल्लोलम् अतिचञ्चलमिति यावत्, तद् यथा तथा लुभितस्य उद्वेलस्य वेगभूयस्त्वेन
लौभमापन्नस्येत्यर्थः, करुणस्य प्रियजनविशोगप्रभवस्य शोकस्य [करुणस्येति पाठे—
करुणस्य इन्द्रियगणस्य] यदुज्जृम्भणम् उद्रेकः, अतिवृद्धिरिति यावत्, तस्य स्तम्भनार्थं
प्रतिरीधार्यम् ; यथा—लोल्लाः चञ्चलाः ये उल्लोलाः लङ्घ्यन्त्यः तद्वत् लुभिस्य अलौ-
कितः [“उपमानानि सामान्यवचनैः” (२।१।५५ पा०) इति समासः] यः कदचः

भित्त्वा भित्त्वा प्रसरति बलात् कोऽपि चेतोविकार-

स्तोयस्येवाप्रतिहतयः सैकतं सेतुमोघः ॥ ३६ ॥

सीता । एदिणा अज्जउत्तस्स दुब्बारदारुणारम्भेण दुक्खसंक्खो-
हेण पफ्फुरिदणिअदुक्खं बिअ आकम्पिदं मे हिअअं । * (म)

* एतेन आर्यपुत्रस्य दुर्वारदारुणारम्भेण दुःखसङ्कीर्णं प्रस्फुरितनिजदुःख-
मिवाकम्पितं मे हृदयम् ।

श्रीकल्याणिभावी रसः तस्य यत् उत्पन्नम् अतिवृद्धिः तस्य स्वप्नार्थं प्रतिरीघार्थ-
मित्यर्थः, (“—अधीर्षिषु । मङ्गल्लोलकल्लोलौ” इत्यमरः) । मया यी यी यवः
यादृशी यादृशः प्रयासः इत्यर्थः, कथमपि कृच्छ्रेण आधीयते आशीयते क्रियते
इत्यर्थः, कोऽपि अननुभूतपूर्वः अनिर्वचनीय इति यावत्, चेतोविकारः चित्तवैकल्यं
तोयस्य जलस्य अप्रतिहतयः अनिरुद्धवेगः मोघः प्रवाहः, राशिरित्यर्थः, सैकतं
“सिकतामयं, बालुकानिश्चितमिति यावत्, [सिकताभिर्निश्चितमिति सैकतम्
“सिकताशर्कराभ्याम्” (५।२।१०४ पा०) इति सिकताशब्दात् अण्, तथा
“आपः सुमनसी वर्षाः अपसरः सिकताः समाः । एताः स्त्रियां बहुल्वे स्युरेकत्वेऽपि
कचिन्नताः ॥” इति सिकताशब्दस्य बहुवचनान्ता] सेतुम् आलिमिब (“सेतु-
रालौ स्त्रियां पुमान्” इत्यमरः) तं तं पूर्वोक्तं यवमिति शेषः, भित्त्वा भित्त्वा पुनः
पुनः भङ्गता, मोघोक्त्येत्यर्थः, [“यी यः, तं तं, भित्त्वा भित्त्वा” इत्येतेषु स्थलेषु “नित्य-
वीक्ष्योः” (८।१।४ पा०) इति यथासम्भवं नित्यवीक्षाद्यर्थयोर्द्विवचनम्] बलात् प्रसङ्ग
वेगेनेत्यर्थः, [बलादित्यत्र “ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च” (वा०) इति पञ्चमी,
“विभाषा गुणोऽस्त्रियाम्” (२।३।२५ पा०) इति वा पञ्चमी] अन्तः मनसि प्रसरति
प्रसारमापद्यते, प्रविशतीति वा ; यथा अतिप्रयत्नसम्पादितोऽपि भङ्गुरः सिकता-
सेतुवन्धः उत्तालकल्लोलाप्रतिहतं वेगं निरीड्य न कथमप्यहति, तथा मया यथाशक्ति
समुत्पादितोऽप्युद्यमः दुःसङ्गमिदं प्रियाविद्योगसम्भूतं श्रीकावेगम् अपनेतुं नाहतीति,
तत् किमिव पुनरुपदिश्यते भवत्या ? इति भावः । [अत्र चतुर्थपादे एकस्मिन्नेव
वाक्ये जलप्रवाह-चित्तविकारयोरुपमानोपमेयभावकथनात् उपमा नामालङ्कारः ;
सा च इवशब्दोत्पापिततया श्रौती । प्रथमपादे च लीखील्लोल्यादिवर्णानाम्
श्रीशःप्रकाशकतया कल्यारसस्य प्रतिकूलत्वात् अत्र प्रतिकूलकर्णत्वदीप इति केचित्] ।
मन्दाम्बान्ता इति ॥ ३६ ॥

(न) एतेन—साक्षात्परिदृश्यमानेन । दुर्वारदारुणारम्भेण—दुर्वारः निरीडु-

Uttarpara

वासनी । [खगतम्] कष्टमभ्यापन्नो देवः, तदन्यतः क्षिपामि
तावत् । [प्रकाशम्] चिरपरिचितानामेतेषां जनस्थानभागा-
नामवलोकनेन आत्मानमानन्दयतु देवः । (य)

रामः । एवमस्तु । (र)

[इति उल्थाय परिक्रामति ।] (ख)

सीता । सन्दीपनाभो ज्येष्ठ दुःखस्य प्रियसखीविनीदनीपाया-
वाभ्या त्ति मखेदि । * (व)

* सन्दीपना एव दुःखस्य प्रियसखीविनीदनीपाया इति मन्यते ।

मशक्यः अत एव दारुणः भावणः आरम्भः प्रकमी यस्य तेन तथोक्तेन । आद्य-
पुत्रस्य—स्वामिनी रामस्य । दुःखसङ्कीर्ण—शोकसंवेगेन । प्रस्फुरितेत्यादि ।—
प्रस्फुरितम् उद्दिक्तं निजं स्वकीयं दुःखं शोकः यस्मिन् तत् तथोक्तम् । मे हृदयं—
मदीयं चेतः । आकम्पितमिव—कम्पाकुलमिवेत्यर्थः । शोककारणस्य वियोगस्य
उभयत्रैव समानत्वादिति भावः । [“आकम्पितमिव” इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः,
सा च इवशब्दोत्थापिततया वाच्या] ।

(य) कष्टमिति—दुःखसूचकमव्ययम् । अभ्यापन्नः,—अभि अभितः आपन्नः
दुःसङ्गशोकावेगेन निरतिशयं विपत्तापः, निरतिशयशोकाकुलः इत्यर्थः । यद्वा—
कष्टं—दुःखम्, अभ्यापन्नः,—प्राप्तः इत्यर्थः । देवः,—रामः । तत्—तस्मात्, एभिः
शोकसन्दीपकवाक्यैः एतस्य दुःसङ्गदुःखसम्भवादित्यर्थः । अन्यतः,—अन्वयिन् विषये ।
क्षिपामि—आकर्षामि, अस्य चित्तं विषयान्तरे सञ्चारयामीत्यर्थः । तावदिति—
वाक्यालङ्कृतौ । चिरपरिचितानां—पूर्वं प्रियतमया समं बहुकालमवस्थानात्
चिराभ्यस्तानाम् । एतेषां—परिदृश्यमानानाम् [इदानीमिति पाठे—“अवलोकनेन”
इति “आनन्दयतु” इत्यनेन वा परिणान्वयः] । जनस्थानभागानाम्—जनस्थानस्य
भागाः अंशविशेषाः तेषाम् । [“अवलोकनेन” इत्यस्य कर्मणि “कर्तृकर्मणोः कृति”
(१।१।६५ पा०) इति षष्ठी] । अवलोकनेन—दर्शनेन । आत्मानं—चित्तम्, (“आत्मा
पुंसि स्वभावे च प्रथममनसोरपि” इति मेदिनी) । आनन्दयतु—विनीदयतु ।

(र) एवम्—इत्थं, त्वया कथितमेवेत्यर्थः । अस्तु—भवतु, त्वया यदुक्तं मदीय-
कारीतीत्यर्थः ।

(ख) परिक्रामति—परितः पादसञ्चारेण भ्रमतीत्यर्थः ।

(व) प्रियसखी—प्रियसङ्गचरी वासनी । दुःखस्य—विरहक्षेत्रस्य । सन्दीपनाः

वासनी । देव देव !—

अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तस्मादत्तेक्षणः

सा हंसैः कृतकौतुका चिरमभून्नोदावरीरोधसि ।

आयान्त्या परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य बह्वस्तया

कातर्यादरविन्दकुङ्कुमलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥३७॥

एव—पूर्वश्रुतिसमुद्भाकतया उत्तेजका एव, उद्दीपनादितवः एवेत्यर्थः । विनो-
दनीपायाः,—शोकापनोदनसाधनानीत्यर्थः । इति—इत्यम् । मन्यते—निश्चिनीति ।
पूर्वकथितानां निजवचनानाम् अतिदुःखहेतुतां मन्यमाना वासनी आर्यपुत्रस्य
चिरमन्यासक्तं विधातुकामा रामं यत् अनस्थानभागानवलीकथितम् उपदिदेश,
तत्र युक्तं, तेषामप्यधिकतया पूर्ववृत्तस्मारकत्वेन दुःखहेतुत्वादिति भावः । [अत्र
विनोदनहेतुत्वेन निर्दिष्टस्य अनस्थानभागदर्शनस्य तत्कार्यं प्रति विरुद्धतया विरुद्ध-
कार्यकारणनिर्देशाद्विषयालङ्कारः] ।

स्ववचसा पूर्वश्रुतिसमुद्भात् राममतिक्रिष्टमालोक्य वासनी तम् अन्यासक्त-
मानसं विधाय विनोदयितुकामा आह, अस्मिन्निति ।—अस्मिन्नेव पुरीवर्तिनि इत्यर्थः,
लतागृहे निकृष्टे त्वं तस्याः सीतायाः मार्गे प्रत्यागमनवर्त्तनि दत्ते ईक्षणे येन स
तथोक्तः, अभवः आसीः, गोदावरौ गतायाः सीतायाः प्रत्यागमनविलम्बनात् तदागमन-
पथे सङ्गृह्यदृष्टिचपं प्रतीक्षमाणः आसीरित्यर्थः, सा सीता गोदावर्याः रोधसि तीरे
[रुणद्धि जलमिति रोधः, इति रुधेरसुप्रत्ययः] (“कूलं रोधश्च तीरञ्च
प्रतीरञ्च तटं त्रिषु” इत्यमरः) [“गोदावरीसैकते” इति पाठेऽपि तुल्यः एवार्थः]
चिरं बहुक्षणं हंसैः कृतमाहितं कौतुकं दर्शनाभिलाषः यस्याः सा तथोक्ता
(“कौतूहलं कौतुकञ्च कुतुकञ्च कुतूहलम्” इत्यमरः) अभूत् बभूव । आयान्त्या
गोदावरीतटात् प्रतिनिवर्त्तमानयेत्यर्थः, [आयान्ति या सा आयान्ती तथा, आङ्पूर्वात्
याधातोः शब्दप्रत्ययः, ततश्च स्त्रियां डीषि कृते “आञ्जीनदीर्गम्” (७।१।८० पा०)
इति पाञ्चिकः शुभ्रप्रत्ययः, पक्षे आयान्त्या] तथा सीतया त्वां भवन्तं परि-
दुर्मनायितमिव कालविलम्बाग्नितरामुत्कण्ठितदयमिव [परि परितः दुर् दुःखं
मनो यस्य स परिदुर्मनाः, अपरिदुर्मनाः परिदुर्मनाभूतः इत्यर्थे परिदुर्मनःशब्दात्
“शृशादिभ्योभ्यश्चूर्लोपश्च हलः” (१।१।१२ पा०) इति क्यचि सलोपे च कृते
“अजलावधातुकयोर्द्विषः” (७।४।२५ पा०) इति दीर्घे ततश्च क्तप्रत्यये कृते पद-
मेतत् निष्पन्नम्] वीक्ष्य दृष्ट्वा कातर्यात् तत्कीपसन्धावनाजनितव्याकुलतया वासात्

सीता । दारुणासि संहि वासन्दि ! दारुणासि, जा एदेहिं
हिअअममगूदसल्लघट्टणेहिं पुणो पुणो मं मन्दभाइणीं अल्लउत्तं
अ सन्दाबेसि । * (ग्र)

* दारुणाऽसि सखि वासन्दि ! दारुणाऽसि, या एतेर्हृदयममंगूदशल्लघट्टनैः
पुनः पुनर्मां मन्दभागिनीभाष्यपुत्रश्च सन्तापयसि ।

[ईषत् तरति या सा कातरा “ईषदर्थे” (६।३।१०५ पा०) इति कीः कादेशः,
ततश्च कातराया भावः इत्यर्थे “गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च” (५।१।१२४
पा०) इति व्यञ्जप्रत्ययः] अरविन्दकुमलनिभः कमलकीरकसदृशः [अरविन्दस्य
कुमलनि सदृशः इति अल्पपदवियङ्गनित्यसमासे अरविन्दकुमलनिभः इति पदं सिद्धम्,
“—स्युत्तरपदे त्वमी । निभसङ्काशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः” इत्यमरीक्तेः ।
“कुमली मुकुले पुंसि न हयोर्नरकान्तरं” इति मेदिनी] मुग्धः मनीषरः प्रणामस्य
अञ्जलिः त्वां प्रसादयितुं युक्तापाणिरित्यर्थः, [अत्र—प्रणामाय अञ्जलिरित्यर्थे प्रणामस्य
अञ्जलिरिति अञ्जनासादिवत् तादर्थ्ये षष्ठीसमासः] बद्धः रचितः आसीदिति
शेषः । [अत्र “अरविन्दकुमलनिभः” इत्यंशे कमलकीरकीण अञ्जलिः सादृश्यकथना-
दुपमा नामालङ्कारः ; सा च तुल्यार्थकनिभशब्दोत्पापिततया आर्थी,—“आर्थी तुल्य-
समानाद्यास्तुल्यार्थी यत्र वा वतिः” इति दर्पणोक्तेः, तथा “परिदुर्मनायित-
मिव” इत्यत्र उत्प्रेक्षा चेत्यनयोः परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः] । शार्ङ्गलविक्रीडितं
उत्तम् ॥ ३७ ॥

(ग्र) दारुणा असि—अतिनिष्कारुणा भवसि, त्वमिति शेषः । अत्र
“दारुणाऽसि दारुणाऽसि” इति खेदै द्विकृतिः । या—त्वमित्यर्थः । एतैः,—
श्रुतपूर्वैरित्यर्थः । हृदयममंगूदादि—हृदयस्य अन्तःकरणस्य मर्मकेषु प्राणस्थाने
गूदस्य प्रच्छन्नरूपेण अवस्थितस्य शल्यस्य वियोगदुःखरूपस्य शङ्कीः घट्टनैः इतस्ततः
सञ्चालनैरित्यर्थः । मन्दभागिनी—इतभाग्याम् । आर्यपुत्रश्च—स्वामिनं रामश्चे-
त्यर्थः । सन्तापयसि—पीडयसि । यथाऽतिपेक्षवे हृदयमर्मकेषु निहितमपि शल्यं
कथमपि सञ्चलते, पुनस्तदेव चेत् कुतश्चिदाघातात् सङ्घसा सञ्चालितं स्यात्, तदा
चिरादस्थानेन कथञ्चिन्निरासीतमपि सुतरामसङ्घनीयं भवेत्, तथा अतिदुःसङ्घोऽपि
प्रोक्तावेगः दीर्घकालातिरेकात् कथमप्यन्तर्निगृहीतोऽपि त्वदीयवचीभिरिदानीं
नवीकृत इव पुनपदावधोः मर्मं पीडयतीति भावः ।

रामः । चण्डि जानकि ! इतस्ततो दृश्यसे इव न चाक्ष-
कम्पसे । (घ) —

हा हा देवि ! स्फुटति हृदयं संसते देहबन्धः

शून्यं मन्ये जगदविरतज्वालमन्तर्ज्वलामि ।

सीदन्नन्ये तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा,

विष्वक्प्लोहः स्थगयति, कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥ ३८ ॥

[इति मूर्च्छति ।]

(घ) चण्डि ! — अतिकोपने ; एवं सकृदपि विलपन्मपि मां यती नानु-
कम्पसे, तन्मन्ये निष्कारणनिर्वासनेनैव अतिकुपिता त्वं मयि एवमाचरसीति चण्डिका-
मन्त्रणम् । इतस्ततः, — अभितः, चतुर्दिक्षु इत्यर्थः । दृश्यसे इव — मया साक्षात्-
क्रियसे इव, (भागीरथीवरमाहात्म्यात् साक्षात् सीतामवलोकयितुमशक्तृत्वापि
सततसीताऽनुध्यानपरतया “विभुवनमपि तन्मयं विरहे” इति सर्वमेव श्रीरामायण-
लोकयन् उज्ज्वलचित्ती जानकीनाथः इत्यमुक्तवानिति बोध्यम्) । च — किन्तु,
(“चान्वाचये समाहारोऽप्यन्योन्यार्थे समुच्चये । पञ्चान्तरे तथा पादपूरणेऽप्यवधारणे ॥”
इति मेदिनी) । नानुकम्पसे — साक्षादुपस्थिता सती सादरसम्भाषणादिना न दयसे,
ममेति शेषः ।

दुःसहशोकसंविद्यमानसतया अत्यन्तमन्तर्ज्वलतः स्वस्यानुकम्पनीयत्वमेव दर्शय-
न्नाह, हा हेति । — हा इति शोकसूचकमव्ययम्, (“हा विषादशुक्तिषु” इत्यमरः ।
अथ खेदातिशयं हिर्भावः) । देवि ! सीते ! हृदयम् उरःस्थलमित्यर्थः, स्फुटति
विदीर्यति, देहबन्धः शरीरबन्धनं, कायाऽवयवसन्धिरित्यर्थः, संसते शिथिलीभवति,
[अथ “ध्वंसते” इति पाठे — विशीर्यो भवतीत्यर्थः ।] जगत् विश्वं शून्यम् असत्कल्प-
मित्यर्थः, मन्ये जानामि, अविरता अविश्रान्ता ज्वाला श्रीकाप्रिशिखा यस्मिन् तद्
यथा तथा, अन्तः अन्तःकरणे [अन्तरित्यवच्छेदे सप्तमी] ज्वलामि दग्धोऽस्मि,
विधुरः प्रबलप्रियाविशेषदुःखेन कातरः अन्तरात्मा जीवः सीदन् निशतक्लेशपरम्परा-
सङ्गेन अत्यन्तम् अवसन्नः सन् अन्ये अन्यद्वारे, प्रगल्भे इति यावत्, [अन्यवर्ति
लोकान् यत् तत् अन्यं तस्मिन् अन्ये इति अन्विधातोः “मन्दपक्षिपचादिभ्यो लुङि
न्यच्” (१।१।३४ पा०) इति पचादित्वाच्] तमस्मि अन्यकारे मज्जतीव निक्षीयते
इव, तथा मोहः अचैतन्यं, विचिन्ततेति यावत्, (मोहलक्षणं यथा दर्शये — “मोहो
विचिन्तता भीति-दुःखवेगानुचिन्तनैः । मूर्च्छनाऽज्ञानपतनभ्रमसादृशं नादिकम् ॥”

सीता । हद्दी ! हद्दी ! पुणो बि प्पमूढो अज्जउत्तो ! * (स)

बासन्ती । देव ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

सीता । हा अज्जउत्त ! मं मन्दभाइणीं उद्दिमिअ सअल-
जीअलोअमङ्गलाधारस्स दे वारं वारं संसइदजीविददारुणो
दशापरिणामो त्ति हा हदस्मि । † (ह)

[इति मूर्च्छति ।]

* हा धिक् ! हा धिक् ! पुनरपि प्रमूढः आर्यपुत्रः !

† हा आर्यपुत्र ! मां मन्दभागिनीमुद्दिश्य सकलजीवलीकमङ्गलाधारस्य ते
वारं वारं संशयितजीवितदारुणो दशापरिणाम इति हा हताऽस्मि ।

इति) विष्णुः समस्ताम्, सर्वविषयानित्यर्थः, स्थगयति आह्वयति सीताच्छाटनाम् न
किमपि मे ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थः । एवं सति मन्दभाग्यः दुर्भाग्यः अहमिति शेषः,
कथं किं करोमि अनुतिष्ठामि ? कमुपायमाश्रयामीत्यर्थः, अस्य प्रतिविधानार्थमिति
शेषः । दुःसहविघ्नीगवज्जिना वहिरन्तयैवं दृष्टमानः नियतक्लेशपरम्पराऽनुभवेन
मुहुर्मुह्यमानः नियतमन्वतमसाहतः दुःसहमिदं दुःखं प्रतिविधातुं न कमुपायं
ब्रूयामीति भावः । [अथ अन्वङ्कुरणे तमसि अन्तरात्मनः मज्जनसम्भावनादुत्प्रेक्षा
नामालङ्कारः] । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ३८ ॥

(स) पुनरपि—भूयोऽपि । प्रमूढः,—अत्यर्थं मूर्च्छितः ।

(ह) मन्दभागिनीं—अतिदुर्भाग्याम् । उद्दिश्य—लक्ष्यीकृत्य, मदर्थमेवेत्यर्थः ।
सकलैत्यादि ।—सकलः समयः जीवलीकः जगत तस्य मङ्गलाधारः कल्याणनिलयः
तस्य, जीवितो यः सततं सकललीककल्याणं साधयति तस्येत्यर्थः । वारं वारं—पुनः
पुनः, न तु कदाचिदित्यर्थः । संशयितेति ।—संशयितं स्यास्यति न स्यास्यति वेति
सन्देहमापन्नं जीवितं जीवनं यस्मिन् स तथोक्तयासी, अत एव दारुणः भोषणशक्ति
संशयितजीवितदारुणः प्राणानामलित्वसन्देहवशादतिभयावहः इत्यर्थः । [एतबी-
र्त्रिशेषव्यधीरेकं विशेषं कल्पयित्वा गौललीहितादिभ्यः कर्मभारयसमासः कर्तव्यः] ।
दशापरिणामः,—अवस्थाविपर्ययांसः, मूर्च्छारूपप्रकृतावस्थापरिवर्तनमित्यर्थः । इति—
अज्जात् हेतोः । हताऽस्मि—आर्यपुत्रस्य ईदृशपरिणामदर्शनेन प्रायेण मृताऽस्मीत्यर्थः ।
कायाऽसत्त्वे कायासत्त्ववत् आर्यपुत्रस्य अकुशलो मम कुशलं कथमपि न सम्भाव्य-
मिति भावः ।

तमसा । वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ; पुनस्त्वत्पाणि-
स्पर्श एव सञ्जीवनोपायो रामभद्रस्य । (क)

वासन्ती । कथमद्यापि नोच्छसिति !! ह्य प्रियसखि ! सीते !
काऽसि ? सन्भाव्यात्मनो जीवितेश्वरम् । (ख)

सीता । [ससन्धममुपसृत्य हृदि ललाटे च स्पृशति] । (ग)

वासन्ती । दिष्ट्या प्रत्यापन्नचेतनो रामभद्रः । (घ)

(क) सुहृद्वत् विलापिनं स्वस्वामिनं सहसा मूर्च्छितमालोक्य प्राणापाय-
शङ्काऽऽतङ्कितां प्रियसखीं जानकीमपि मूर्च्छितामवेक्ष्य तमसा तां समाश्वसयन्ती
आह, वत्से ! इति ।—समाश्वसिहि—आश्रुता भव (सन्धुमे दिवङ्गिः) ।
आश्रुते हेतुमाह, पुनरिति ।—पुनः,—भूयः इत्यर्थः, (“प्रियस्पर्शो हि पाणिस्ते”
“स्पर्शः पुरा परिचितः” इत्यादिना पूर्वमप्येकदा सीतापाणिस्पर्शतः राघवस्य
सञ्जीवनात् अत्र “पुनः” इत्युक्तम्) । तत्पाणिस्पर्शः,—तव करस्पर्शः, [पाणिना स्पर्शः
इति पाणिस्पर्शः, तव पाणिस्पर्शः, त्वत्पाणिस्पर्श इति विग्रहः] अत्र एवकारी
ऽन्ययोग्यवच्छेदार्थकः, तेन—तव करस्पर्शं विना जगति नाव्यत् किमपि अथ
सञ्जीवनसाधनं वर्तते इत्यर्थो लभ्यते । सञ्जीवनोपायः,—पुनर्जीवनसाधनम् । ननु
सहचरि ! स्वामिनि मूर्च्छितेऽपि नैव भैवोः, तन्मूर्च्छाऽपगमेकसाधनस्य कार्यतः
परिचितपूर्वस्य तत्कारावमर्शस्य त्वदायत्तत्वादिति भावः ।

(ख) कथं—किम् । अद्यापि—इदानीमपि, एतावता कालेनापीत्यर्थः । न
उच्छसिति—न चेतनां लभते, रामभद्र इति श्रवः । काऽसि—कुत्र वर्तसे ? स्वामिनः
एवं दुर्दृशायां तव अन्यदावस्थानं न युक्तमिति भावः । आत्मनः,—स्वस्याः ।
जीवितेश्वरं—प्राणनाथं, स्वजीवितस्य ईश्वरं अकल्याणभाजि, स्वजीवितस्यापि नितराम्
अश्रयणतया सुतरानेव अकल्याणमिति भावः । सन्भावय—स्वीकृत्य सन्भावितं
कुत्र इत्यर्थः ।

(ग) ससन्धम—त्वरान्वितं यथा स्यात् तथा । उपसृत्य—समीपमेव ।
हृदि—वक्षसि । ललाटे—भाले च ; [उभयत्र औपश्लेषिकाधिकरणे सप्तमी]
रामस्तेति श्रवः, स्पृशति स्पर्शं नाटयति ।

(घ) भागीरथीवरप्रभावात् सीतायाम् अदृष्टमानतया तत्पाणिस्पर्शेनैव प्राप्त-
चेतने रामभद्रे भाग्यलक्ष्यचेतनं मन्यमाना वासन्ती आह, दिष्ट्येति ।—दिष्ट्या—

रामः । आलिम्पन्नमृतमयेरिव प्रलेपै-

रन्तर्वा वहिरपि वा शरीरधातून् ।

संस्पर्शः पुनरपि जीवयन्नकस्मा-

दानन्दादपरविधं तनोति मोहम् ॥ ३९ ॥

[आनन्दनिमीलितान् एव] सखि वासन्ति ! दिष्ट्या वर्द्धसे । (ङ)

भाग्येनेत्यर्थः । प्रस्थापन्नचेतनः,—प्रस्थापन्ना पुनरागता चेतना मज्जा यस्य स तथोक्तः, भवतीति शेषः ।

दुःसङ्गदुःखावेगेनातितरो मुञ्चन्नपि जानकीजीवनः सङ्गसा बहुशः परिचितपूर्वम् अदृष्टहेतुकममृतमधुरं करस्पर्शमुपेतः अत्यानन्दितः विक्षित इवाह, आलिम्पन्निति ।— संस्पर्शः अनुभूयमानो जानकीकरस्पर्शः, अमृतमयैः सुधात्मकैः [अमृतस्य स्वरूप इति अमृतमयाः “तन्मज्जतवचने मयट्” (५।४।२१ पा०) इति अमृतशब्दात् मयट्] प्रलेपैः प्रकटैः लेपैः अन्तर्वा अन्तरस्थितान् वहिरपि वा वहिःस्थितांश्च, शरीर- धातून् देहीपादानभूतरसादीन् [दधति शरीरं पुष्पानि इति धातवः दधातिरीणा- दिक् : तुन् । “रसास्त्रासमंदाऽस्थि-मज्जशृङ्गाणि धातवः” इति सुश्रुतमंहिता] आलिम्पन्नैव लितान् कुर्वन्नैव सदय समन्तान् व्यापृणन् सन्निवेत्यर्थः, जीवयन् चेतयन् मोहादस्तचेतने नयि पुनः प्राणसञ्चारं कुर्वन्नित्यर्थः, मामिति शेषः, पुनरपि भूयोऽपि, (पूर्वमप्येकदा एवमेवैतत्प्राणस्पर्शनं चेतनाप्राप्तेरिव पुनःपदम्) । अकस्मात् सङ्गसा, अतर्कितरूपेणेत्यर्थः, आनन्दात् निरातश्याङ्कादवशात्, यद्वा—आनन्दं प्राप्य, [अथ “विभाषा गुणोऽस्त्रियाम्” (२।१।२५ पा०) इति हतौ पञ्चमी, “ल्लब्धलोपे कर्मण्यधिकरणे च” (वा०) इति ल्लब्धलोपे वा पञ्चमी] अपरविधं दुःखानुपा- दानकतयाऽत्यन्तबिलक्षणं सुखजन्यमित्यर्थः, मोहं विषयान्तराग्रहणरूपं जायं, तनोति विस्तारयति, प्रवर्त्तयतीत्यर्थः । [अथ प्रथमपाठे प्रकृते सुस्पर्शे पौयूषप्रलेप- विलेपनकर्तृत्वसम्भावनादुक्त्या नामालङ्कारः ; तथा परार्द्धं “जीवयन् मोहं तनोति” इत्यत्र जीवयती मोहविस्तारकर्तृत्वस्य आपातता विरुद्धतया विरोधाभासस्येत्यनयो- रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः] । प्रहर्षिणी उक्तम् । तल्लक्षणं यथा,—“क्षयाशान्तिर्नजरणाः प्रहर्षिणीयम्” इति । एतन्मत्सरस्तु १४०१ सङ्ग्राहकः ॥ ३९ ॥

(ङ) आनन्देति ।—आनन्देन सुधामधुरस्पर्शसुखेन निमीलिते मुद्रिते अलिखी नेत्रे यस्य स तथोक्तः, सुखानुभूती नेत्रनिमीलनं स्वाभाविकमिव । दिष्ट्या वर्द्धसे— मदीयभाग्योदयेन तवापि भाग्योदयो जात इत्यर्थः ।

वासन्ती । देव ! कथमिव ?

रामः । सखि ! किमन्यत्, पुनः प्राप्ता जानकी । (च)

वासन्ती । अयि देव ! क्व सा ?

रामः । [स्पर्शसुखमभिनीय] । पश्य ननु इयं पुरत एव । (छ)

वासन्ती । अयि देव ! किमिति मर्मच्छेददारुणैरेभिः प्रलापैः प्रियसखीदुःखदग्धामपि पुनर्मन्दभागिनीं दहसि माम् ? (ज)

सीता । ओसरिदं इच्छामि ; एषो उण चिरसब्भावसोम्य-
सीमलेण अज्जउत्तप्पंसेण दीहदारुणं वि सन्दावं भक्ति हर-
न्तेण वज्जलेवोवण्णो विम्व सिहन्तणीसहविपज्जत्यो वेवदि
अवसो विम्व मे हत्यो । * (झ)

* अपसर्तुमिच्छामि ; एव पुनश्चिरभवावसौम्यशीतलेनार्थपुत्रस्यर्गेण दीर्घदारुण-
मपि सन्नापं भट्टिति हरता वज्रलेपोपनद्ध इव सिद्यन् निःसहविपर्ययो वेपतेऽवश
इव मे हताः ।

(च) किमन्यत्—अपरं किं कथयामीत्यर्थः । पुनः प्राप्ता—पुनरप्यासादिता ।

(छ) ननु इति सम्बोधने । इयं—सन्निकृष्टा, मदीयप्रत्यक्षविषयीभूतत्यर्थः,
[“इदमस्तु सन्निकृष्ट समोपतरवर्त्ति चैतदी रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति
परोक्षे विजानीयात् ॥” इति नियमात् अथ प्रत्यक्षविषये इदमः प्रयोगः] । पुरत
एव—अथत एव, एवकारेण व्यवहितत्वं व्यवच्छिन्नम् ।

(ज) किमिति—कथम् । मर्मच्छेदेति ।—मर्मणः जीवनस्थानस्य हृदिन
मेदेन दारुणैरतिदुःसहैः, निरतिशयमर्मविदारकैरित्यर्थः । प्रलापैः,—“इयं पुरतः
एव” इति उन्नतवाक्यैः ; सीतायाः मरणनिश्चयेन कथमपि तस्या अथ उपस्थित्य-
सम्भवादिति भावः । प्रियसखीति ।—प्रियसख्याः प्रियसहचर्याः सीतायाः दुःखेन
विशेषकृतेन ज्वलदग्ननिभेनेति यावत्, दग्धा सन्नामपि । दहसि—सन्नापयसि,
पीडयसीत्यर्थः ; दुःसहप्रियसहचरीविरहकातरायां मयि अने आरमिव तवैतद्
व्यर्थवचनमतिदुःसहं जातमिति भावः ।

(झ) सहसा प्रियतमाऽङ्गसंस्पर्शेन सजातकल्पात्मकसात्त्विकभावा स्नासन्दर्शन-
भयविह्वला वेदेह्यी तस्मात् स्थानादपसर्तुकामा आह, अपसर्तुमिति ।—अपसर्तुम्—
अन्वयं यातुमित्यर्थः । इच्छामि—अभिलषामि, अन्यथा महाननर्थः सम्भविष्यति

रामः । सखि ! कुतः प्रलापाः ? (अ)—

गृहीतो यः पूर्वं परिणयविधौ कङ्कणधर-

श्चिरं स्वेच्छास्यर्गैरमृतशिशिरैर्यः परिचितः ।

सीता । अज्जउत्त ! सो ज्जेव दाणिं सि तुमम् ? * (ट)

* आर्यपुत्र ! स एव इदानीमसि त्वम् ?

इति भावः । चिरसङ्गावेति ।—चिरसङ्गावेन चिरप्रणयेन अविचलितप्रेमया इत्यर्थः, सीम्यो मनोहरः ग्रीतलः स्निग्धस्नेहः । वज्रलेपोपनमः,—वज्रेण यो लेपो लेपनम्, आनतिन्दुकफलादिमिश्रणजनितः आधुनिक “सिमेण्ट” आद्युपरनामा वराह-संहिताद्यक्तो द्रव्यविशेषो वा वज्रलेपः, तेन उपनम इव दृढनिबद्ध इव कथमपि उत्थापयितुमशक्य इत्यर्थः । वराहसंहितोक्तः वज्रलोपो यथा—“आनं तिन्दुकमामं कपिल्यकं पुष्पमपि च शल्याल्लाः । बीजानि शङ्खकीनां धन्वनवल्की वचा चेति ॥ एतैः सलिलद्रोणः काययितव्योऽष्टभागशेषश्च । अवतार्योऽस्य च कल्को द्रव्यैरैतैः समनुधीज्यः ॥ श्रीवासकरसमुत्पलभङ्गातककुन्दकसर्जरसैः । अतसीबिल्वैश्च यतः कल्कोऽयं वज्रलेपाख्यः ॥ प्रासादहर्म्यबलभौलिङ्गप्रतिमासु कुचकुपेषु । सन्तती दातव्यो वर्षसहस्रायुतस्याधौ ॥” इति । ५७मः अध्यायः । स्वियन्—सात्त्विक-भाषीद्रेकात् चर्माक्तः । निःसङ्गतिः—निःसङ्गं नितरां यथा स्यात् तथा विपर्ययः विकृष्टभावं नतः, ऊढभावमापन्न इत्यर्थः । इदानीमेतादृशभावस्यानौचित्यादिति भावः । अवशः,—स्वव्यापाराचमः । वेपते—कम्पते, एतेन पञ्चमः सात्त्विकभावः उक्तः । सात्त्विकभावा यथा दर्पणे—“सम्भः खेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैतर्क्यमभ्यु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः श्रुताः ॥” इति ।

(अ) रामः “किमिति प्रलापैर्मां दृष्टि” इत्यादिवास्तवीवचनं प्रत्युत्तरय-
न्नाह, सखीति ।—कुतः,—कथाहेतोः । प्रलापाः,—निरर्थकवचनानि, स्युरिति
शेषः । “पुनः प्राप्ता जानकी” इति मदीयवचनमुत्तरवचनवदनर्थकमिति सम्भाव-
यितुं नीचितमिति भावः ।

(ट) “गृहीतः” इत्यादिश्लोकस्य पूर्वार्द्धमाकर्ष्य स्वामिनः स्तब्धजनित-
साधारणमनुराममनुभय जनकतनया सविषयं वक्ति, आर्यपुत्रेति ।—इदानीम्—
इदानीमपीत्यर्थः । स एव—पूर्ववत् मदीकानामनुरागो एव, मां प्रति तादृक्प्रणय-
वानिवेत्यर्थः ; त्वयि न कोऽपि विपर्ययो लक्ष्यते मनः तु दशाविपर्ययैः क्लेशलमदृष्टा-
धीन इति भावः । यथा—इदानीं—रुम्यति, ईदृशमनुरागप्रकाशकाले इत्यर्थः । स

रामः । स एवायं तस्यास्तुहिनकरकौपम्यसुभगो

मया लब्धः पाणिर्ललितलवलीकन्दलनिभः ॥४०॥

[इति गृह्णाति] । (ठ)

सीता । हही ! हही ! अञ्जउत्तप्फंसमोहिदाए प्पमादो
क्खु मे संबुत्तो । * (ड)

* हा धिक् ! हा धिक् ! आर्यपुत्रस्य शर्मोहितायाः प्रमादः खलु मे संभूतः ।

एव—यः निरपराधाया अपि मम विजनवर्गविवासनेनातिदारुणः आसीत्, स एवेत्यर्थः । न ह्येतत् कथमपि सम्भवतीत्यर्थः काका व्यन्यते । तादृगतिदायके ईदृगलोकसाधारणानुरागः पाषाणे पङ्कजोद्भवदव्यत्मनसम्भवोति भावः ।

ननु यदि नैते प्रलापाः, तर्हि निर्जनाख्यनिर्वासितायाः एतावता कालमावश्यं मृतायाः सीतायाः सम्प्रत्यक्षं कथम् सुपस्थितिसम्भवः ? इत्याशङ्कामपनेतुमनुभवं शालिकं तदद्याद्यायं प्रमादः न सीतापतिराह, गृहीत इति ।—पूर्वे श्रेष्ठे इत्यर्थः, परिणयविधौ विवाहसंस्कारावसरे कङ्कणं करारभरणविशेषः वैवाहिकमङ्गलसूचिविशेषो वा (“कङ्कणं करभूषायां सूतमण्डलयोरपि” इति मेदिनी) तस्य धरः कङ्कणं नङ्कलन्वसमलङ्कृतः इत्यर्थः, यः प्रियायाः पाणिः गृहीतः धृतः, मयेति शेषः, तस्य यः पाणिः अमृतशिखरेः सुधार्वच्छीतलैः सुखकरैरित्यर्थः, स्नेह्यास्पृशैः स्नेह्यास्पृश्येन स्पर्शाः मत्कर्तृका इत्यर्थः, तेः अनियतस्पर्शैरिति यावत्, चिरं दीर्घकालं व्याप्य परिचितः परिज्ञातः इति पूर्वार्द्धार्थः ; पूर्वार्द्धेन स्वप्रतिपाद्यमुपैष्यत्यस्य सख्यति तद्देव वाक्यमुपसंहरति, स एवेति ।—तस्याः सीतायाः तुहिनैः तुषारैः करकाभिः वर्षोपलेख (“अवश्यायस्तु नोद्वारस्तुषारस्तुहिनं हिमम्” इति “वर्षोपलेखस्तु करका” इति चामरः) सह यत् औपम्यमतिश्रीतत्वात् सादृश्यं तेन सुभगः सन्नापहारकत्वात् सुसंख्यः, ललितं सुकुमारं यत् लवलीकन्दलं लवलीप्ररीह, तन्निभः तत्सादृश्यः (लवली “मोथाड” इति नाम्ना प्रसिद्धः हलविशेषः) स एव अयं स्पर्शेन अनुभूयमानः पाणिः करः मया लब्धः प्राप्तः । [अत्र “अमृतशिखरेः” “तुहिनकरकौपम्यसुभगः” “ललितलवलीकन्दलनिभः” इति पञ्चम्ये उपमाऽलङ्कारः । किञ्च “मया लब्धः पाणिः” इत्यन्वयसमाप्तावपि ललितेत्यादिविशेषपक्षोपादानात् समाप्तपुनरासता नाम दोषः] । शिखरिणी इत्यम् ॥ ४० ॥

(ठ) गृह्णाति—यङ्कणमभिनयति, सीताङ्कणमिति श्रेष्ठः ।

(ड) सुचिरकाशान् परं प्रियस्पर्शमधिकृत्य चेटाप्रतिघातात्ककाशरूप-

रामः । सखि वासन्ति ! आनन्दनिमीलितेन्द्रियः साध्वसेन
पुनरवानन्धि, तत् त्वं तावदेनां धारय । (ठ)

वासन्ती । कष्टम् ! उन्माद एव । (ण)

सीता । [ससम्भ्रममाचिष्यापसर्पति] । (त)

रामः । हा धिक् प्रमादः, हा धिक् प्रमादः ॥—

करपल्लवः स तस्याः सहसैव जडाज्जडः परिभ्रष्टः ।

परिकल्पितः प्रकम्पी करान्मम स्विद्यतः स्विद्यन् ॥४१॥

सात्विकभावोदयेन जड़ीभूता प्रियेण पुनर्दंडीता सीता स्वप्रकाशभोता आह,
हा धिमिति ।—आर्य्यपुत्रेति ।—आर्य्यपुत्रस्य स्वामिनी रामस्य स्पर्शेन नीहिताया
विचिन्तां प्राप्तायाः । प्रमादः,—अनवधानताजनितो दीघ इत्यर्थः । आर्य्यपुत्रस्य
संज्ञालाभानन्तरमेव इतोऽनपसरन्वा मया न साधु कृतमिति भावः ।

(ठ) सुदीर्घं विद्यामदुःखमनुभूय सम्पति भाग्यलब्धायाः सीतायाः
पुनरपायशङ्कया भीतः रामचन्द्रः आह, सखीति ।—आनन्देति ।—आनन्देन
प्रियतमाकरस्पर्शसम्भवेन हर्षेण निमीलितानि अवशानि स्वस्वव्यापारे अशक्तानीति
यावत्, इन्द्रियाणि चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियाणि वामादिकर्मान्द्रियाणि च यस्य स तथोक्तः ।
साध्वसेन—साध्वसं हर्षातिरेकसम्भूतवैकल्यं तेन [साधु अत्यन्तम् अस्वते निश्चिद्यते
मनोऽनेनेति साध्वसं, साधु + अस् + अच्] (“भीतिर्भीः साध्वसं भयम्” इत्यमरः) ।
परवान् अन्धि—पराधीनः भवामि, नाहमात्मनि प्रभवामीत्यर्थः । (“परतन्मः परा-
धीनः परवान् नायवानपि” इत्यमरः) । इदानीं कथमप्यसम्भावितं प्रियापाणिस्पर्श-
सुखमनुभूय लब्धोभूतोऽस्मीति नाह सीतां धारयितुं शक्नोमीति भावः ।

(ण) उन्मादः,—उन्मत्तता, बुद्धिविभ्रमः इति यावत्, रामस्य जातः इति
शेषः । कष्टम्—एतदतीव दुःखकरमित्यर्थः, इतरथा प्रत्यक्षतोऽदृश्यमानायामपि
वेदेष्टा कथं प्रत्यक्षदर्शिव व्यचरतीति भावः ।

(त) आचिष्य—आकृष्य, रामघृतं स्वकीयं पाणिं बलादाचिष्येत्यर्थः ।
ससम्भ्रमं—सत्वरम् । अपसर्पति—अपसृत्य दूरं यातीत्यर्थः ।

नडाः कालात् परं भाग्यात् पुनर्लब्धस्यापि प्रियायाः करपल्लवस्य सहसा परिभंशे
स्वकीयमनवहितत्वमेव हेतुरिति समर्थयमान आह, करपल्लव इति ।—जडः विवशः,
स्वव्यापाराचमः इत्यर्थः, प्रकम्पी वेपमानः, स्विद्यन् स्वदातुः तस्याः सीतायाः स
इतः पूर्वमेव मया लब्धः करपल्लवः कीमत्ताकुलिसुगन्धतया पल्लवसदृशः करः जडान्

सीता । ह्रीं ! ह्रीं ! अज्ज वि अणवत्थिदत्थिमिदमूढ-
पूखन्तणअणो ण पज्जवत्थावेदि अत्ताणञ्च । * (थ)

तमसा । [सखेइहासकौतुकं निर्वर्ण्यं] । (द)—

* हा धिक् ! हा धिक् ! अद्यापि अनवस्थितस्तिमितमूढचूर्णप्रयत्नो न
पर्यवश्यापयत्यात्मानम् ।

सञ्जीभृतात् विवशतया इदमाकर्तुमशनादित्यर्थः, परिकल्पणः सकम्पात् स्निहतः
चम्पाङ्गतात् नम करान् हस्तात् सहसैव भटित्येव परिभटः परिभ्युतः, विगन्तित
इति यावत्, नम अनवधानतां विना कथं भाग्यलब्ध्यापि पुनरपगमः इति भावः ।
[अत्र सीतारामयोरुभयोरपि समेन सात्त्विकभाववर्णनेन रत्नाख्यस्यायिभावस्य
प्रतिपुष्टतया विप्रलम्भप्रकाररसो भवतीति बोध्यम् । सात्त्विकभावाच्च प्रायुक्ताः ।
तथाऽत्र सहसा करान् करपरिभंशे जडत्वादीनां हेतुतया पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः, एव “करपङ्कजः” इत्यत्र लुप्तोपमा च इत्यनयोः परस्परनिरपेक्षतया
संखटिः] । आर्या नाम मातावृत्तम् । तल्लक्षणं यथा—“लक्ष्मणं सप्त गणा गीपेता
भवति नेह विघ्नं जः । वष्टी जय नल्लवु वा प्रथमाङ्गे नियतमाय्यायाः ॥” इत्यादि ।
अत्र पूर्वार्द्धं वष्टस्व (— —) जगन्तात् यतिव्यवस्थाभावः । इयं हि सप्तदशलवु-
सङ्गात्वात् चक्षिण्यापि नायक (जगन्) चतुष्टयान्वितत्वात् वेष्ट्या जातिः ॥ ४१ ॥

(थ) अनवस्थितेति ।—अनवस्थिते अकम्पात् प्राप्तसीताकरपरिभंशान्
अस्थिरे स्तिमिते पूर्वानुभूतस्पर्शसुखबुद्ध्या निश्चले मूढे विषयज्ञानरहिते तथा चूर्णन्ती
सीतारूपविवशयवहार्थमितस्ततः धावन्ती नयने चक्षुषी यस्य सः । [अत्र अनवस्थित-
त्वादिरूपाणाम् एतासां चतसृणां विरुद्धावस्थानाम् एकत्र युगपद अवस्थानासम्भवात्
क्रमशः क्षणभेदेन व्यवस्था बोध्या] आत्मानं—स्मित्यर्थः । न पर्यवश्यापयति—
प्रकृतिस्थं करोति, तथा निरुद्देशं कर्तुं न शक्नोतीत्यर्थः ; इदानीं कथमपि न सम्भावितं
मानककरस्पर्शम् अकम्पादनुभूय क्षणमानन्दविह्वलः आर्यपुत्रः सहसा पुनः करप-
भंशान् अतिक्षिप्येतां नात्मस्थैर्यमापादयितुमशक्यं मे वक्षकठोराया निष्कारुण्य-
मिति भावः ।

(द) सखेइति ।—खेदेन स्थाभाविकेन वाक्कल्पेन, हस्तेन व्ययतया प्रथमं
प्रियतमाऽङ्गस्पर्शः तथा प्रकाशवासात् पुनरपसरणञ्चेति हस्तेन कौतुकेन, इदय-
विदारकीर्षि अयं भावः सम्प्रति भावान्तरमुपेतः, ततश्च दर्शनीयः इति कौतुहलेन
च सङ्कितं यथा स्यात् तथा । निर्वर्ण्यं—पर्यवेक्ष्येत्यर्थः, आहति शेषः ।

सखेदरोमाञ्चितकम्पिताङ्गी जाता प्रियस्पर्शसुखेन वत्सा ।

मरुत्तवाग्धःप्रविधूतसिक्ता कदम्बयष्टिः स्फुटकोरकेव ॥ ४२ ॥

सीता । [खगतम् ।] अञ्जह ! अबसेण एदेण अत्ताणएण
लज्जाविदाङ्ग भअवदीए तमसाए, किंत्ति किल एसा मणिसिदि
एसो दे परिच्चाओ एसो अ हिअआसङ्को त्ति । * (ध)

* अञ्जह ! अबसेण एतेनात्मना लज्जापिताङ्ग भगवत्या तमसया, किमिति
लिख एसा मन्वते, एष ते परित्यागः एष च हृदयासङ्ग इति ।

जनकमन्दिनीं सहसा चणं प्रियतमाऽङ्गसङ्गसुखेन वहिःप्रकाशितसखेदरोमाञ्च-
कम्पादिसात्विकभावतया स्वं मर्माभावं गीपायितुं कथमप्यसमर्थांमालोक्य तमसः
वत्साः तदानीन्तनीमवस्थामुपवर्णयन्ती आह, सखेदेति ।—वत्सा सीता प्रियस्य पत्न्युः
रामस्य स्पर्शनं अङ्गसङ्गेनेत्यर्थः, यत् सुखं तेन स्पर्शजनितेन आङ्गादेन हेतुनेत्यर्थः,
सखेदानि खेदाद्रांश्चि रोमाञ्चितानि पुलकितानि कम्पितानि च वेपमानानि च
अङ्गानि गात्रावयवा इत्यर्थः, यस्याः सा तद्योक्ता चर्माङ्गलाभुतपुलकितवेपमानगात्राव-
यवेत्यर्थः, सती [अत्र स्त्रियां पाणिनः ङीष्] मरुता वायुना नवाग्धसा च
अङ्गारग्धे मरुत्तमखेन च यथाक्रमं प्रविधूता कम्पिता सिक्ता च चर्चिता च सती [नाभं
शब्दिकसन्नातः प्रयोगः, तथा हि—समर्थं हि प्रदं समर्थेन समस्यते नासमर्थं, तथाच
प्रकृते मरुत्तप्रविधूतपदयोः नवाग्धःसिक्तपदयोश्च परस्परमन्वयसमर्थयोरपि यथाक्रमं
समासे नवाग्धःशब्देन प्रविधूतशब्देन च व्यवहिततया असामर्थ्यात् तादृशसमासी न
साधुरिति सुधीर्भिर्बिभाव्यम्] तथा स्फुटा विकसिताः कोरकाः कलिका यस्याः सा
तथाभूता स्पष्टोद्गतकेसरैत्यर्थः, कदम्बयष्टिः कदम्बशाखिव [अत्र यष्टिशब्दप्रयोगेण
कृशता व्योच्यते, सन्भावितस्य लिङ्गवैषम्यरूपस्य उपमादोषस्य परिहारश्च भवतीति
बोध्यम्] जाता संभवा । [अत्र उपमा नामालङ्कारः, सा च इवशब्दोत्थापिततया
च्योती, उपमानोपमेयगतसामान्यधर्माणां वाच्यतया च पूर्णा ; परन्तु नेवं विशुद्धा,
उपमेयांश्च दर्शितानां चर्माणां क्रमस्य उपमानांश्च अपरिरचितत्वात् ; तथा
“मरुत्तवाग्धःप्रविधूतसिक्ता” इत्यत्र प्रथमोद्दिष्टयोः मरुत्तवाग्धःपदयोरनु यथाक्रमं
प्रविधूतसिक्तपदयोरुद्देशात् यथासङ्गं चेत्यनयोरेकान्यसापेक्षतया सङ्गरः] । इन्द्रवज्रो-
पेक्षवज्रोर्निगृह्यात् उपजातिर्हन्तम् ; एतच्च चतुर्दशधाप्रकारान्विताया उपजातिः
प्रादुर्भूतस्यैकी “रामा” नामको भेदः ॥ ४२ ॥

(ध) तमसायाः सकीकृतालोकोक्तं तदानीन्तनावस्थासमालोचनञ्च विशाख

रामः । [सर्वतोऽवलोक्य] । कथं नास्त्येव, ननु अकारुणे
वेदेहि !—” (न)

सीता । सच्च अकारुण्यम्, जा एवंविधं तुमं पेक्षन्ती थं
धरामि ज्जेव जीविदम् । * (प)

* सत्यमकारुण्यं, या एवंविधं त्वां प्रेक्षमाणा ननु धरास्येव जीवितम् ।

लज्जावनसा सीता आत्मगतमाह, अहं इति ।—इदं सन्धुमनूषकमव्ययम् ।
अवशेन—आनन्दविह्वलेन, प्रियस्पर्शसुखानुभवपरवशेनेत्यर्थः । एतेन—मदीयेन स्नेह-
रोमाञ्चकम्पान्वितेनेत्यर्थः । आत्मना—देहेन हेतुना, [अत्र “हेती” (१।३।१३ पा०)
इति द्वितीया । “आत्मा देहे धृती जीवे स्वभावे परमात्मनि” इति विश्वः] ।
लज्जापिताऽस्मि—वपां नीताऽस्मि, मत्तज्जोक्ततास्मीति यावत् । [“लज्जाम्
आपिता” इति द्वितीयासमासेन “लज्जापिता” इति पदं सिद्धम् । केचित्तु “लज्ज-
प्रकाशने” इति धातोरदन्तुरादिषु पाठं कल्पयित्वा अदन्तत्वेन ह्रस्वि स्त्रीकृत्य पद-
मेतत् साधयन्ति । शाकटायनस्तु कथाप्रश्नतीनां सर्वेषामेव धातूनां पुक्वं विधाञ्च
कथापयति, गथापयति, लज्जापयति इत्यादिकं साधयतीति ध्येयम्] । परि-
त्यागः,—परिवर्जनम् । हृदयासङ्गः,—हृदयस्य चेतसः आसङ्गः आसक्तिः, अनुराग
इति यावत्, [अत्र अभिषङ्ग इति पाठे—संसर्ग इत्यर्थः] । असौ त्वामासन्नप्रसवाम्
असङ्गायाञ्च विजनेऽरुण्ये निर्वासितवान्, त्वया तु अतिनिष्कारुण्येऽप्यस्मिन् एवमनुरागः
प्रदर्शितः, यत् अणमङ्गसङ्गेनैव स्नेहपुलककम्पयुग्मपदाकुलिता आनन्दपरवशा अ
सङ्गमेति निष्कारुण्यनिर्वासयितरि अभिमानाप्रदर्शनेन ते लघुतेव जातेति तमसायु-
विश्वासः भविष्यति इति भावः । इति—इत्यम् । एषा—तमसा । संसृते—
भीक्ष्यति ।

(न) प्रमादतः स्वकरात् विष्णुतामपि सीतामितस्ततोऽन्विष्यापि अलभमानो
रामभद्रः आह, कथमिति ।—कथमिति—विचार्ये । नास्त्येव—न विद्यत एव, अत्र
सीतेति शेषः । सीता यदि अत्र कुत्रापि स्यात् तदा उपलब्धेत इति भावः ।
नन्विति सकलसम्बोधने । अकारुणे !—नास्ति कलुषा दया यस्याः तस्यान्तुष्टी,
निर्हृये ! इत्यर्थः, वक्ष्यमाणरामोत्पन्नमर्गतेन “हासि” इत्यनेनान्वयः ।

(प) स्वामिना अभिहितम् “अकारुणे” इति सम्बोधनपदमाकर्ण्य सीता सातु-
ग्रयमाह, सत्यमिति ।—सत्यं—यथार्थमित्यर्थः, मन आकारुण्ये नास्ति कीऽपि संशयः

राम । “—क्वासि देवि ! प्रसीद न मामेवंविधं परित्यक्त-
मर्हसि । (फ)

सीता । अह अज्जउत्त ! विवरीदं विअ एदं । * (ब)

वासन्ती । देव ! प्रसीद प्रसीद, स्वेनैव लोकोत्तरेण धैर्य्येण
संस्तम्भयातिभूमिगतविप्रलम्भमात्मानम् ; कुतोऽत्र मे प्रियसखी
सीता ? (भ)

* अयि आर्य्यपुत्र ! विपरीतमिदं तत् ।

इति भावः । या—अहम् । एवंविधं—दुःसहसहयोगदुःखकातरमित्यर्थः । प्रेक्ष-
माणा—स्वयं साक्षात्कुर्वाणा । जीवितं—प्राणान् । धरामि—विभर्त्सि ; एव-
कारम् अन्ययोग्यवच्छेदार्थकः, तेन “न तु त्यजामि” इत्यर्थो लभ्यते । अत्र
नन्वित्यनुगमे । दयितं दुःसहदुःखस्त्रिमाषं साक्षादवेक्षमाणायाः पतिव्रतायाः
पद्म्याः प्राणविनिमयेनापि तद्दुःखापनयः करणीय इति तद्विरुद्धाचरणपरायणायाः
मम तु निर्दयत्वसुव्यक्तमिवेति भावः ।

(फ) क्वासि—मम दृष्ट्यविषये कुत्र वर्त्तसे इत्यर्थः । प्रसीद—पुनरपि दर्शन-
स्पर्शनदानेन मामनुगृहाणेत्यर्थः । एवंविधं—दुःसहविद्योगक्लेशकातरं, प्रायेण कामस्य
दशनीं दशमुपेतमित्यर्थः । परित्यक्त—विरुद्ध अन्वय गन्तुमित्यर्थः । अर्हसि—
शक्नोषि, दयितं दुःखकातरमशरण्यं चावेक्षमाणायाः पद्म्याः कथमपि नास्ती परित्याज्य
इति भावः ।

(ब) अयीति कोमलसम्बोधने । आर्य्यपुत्र !—स्वामिन् ! एतत्—त्वदुक्तं
“न मामेवंविधम्” इत्यादिवचनमित्यर्थः । विपरीतं—विरुद्धमिव आभातीति
शेषः । यतस्त्वमेव मां परित्यक्तवान्, नाहं त्वां परित्यक्तवतीति भावः । पतिव्रता
विनीता सीता रामवाक्यमन्यथा प्रतिपादयितुं न शक्नोति द्योतनाय अत्र इदं शब्द-
प्रयोगः ।

(भ) स्वेन—स्वकीयेन, स्वाभाविकेनेत्यर्थः । लोकोत्तरेण—लोकातिशायिना,
असाधारणेन अन्योपदेशनिरपेक्षेनेत्यर्थः । धैर्य्येण—चिरस्थैर्य्येण, मगसीऽविकारि-
तयेति यावत् । अतिभूमौत्यादि—भूमिं चरमसीमान् अतिक्रान्ता इति
अतिभूमिः, तां गतः प्राप्तः सीमातिगः इत्यर्थः, [अत्र सूत्रशब्दः चरमसीमाधै-
र्याचक्षिकः] विप्रलम्बी विरुद्धशक्ती यस्य तं तथोक्तम्, अतिविरुद्धविद्योगशक्तीकावेव-

रामः । व्यक्तं नास्ति, कथमन्यथा वासन्ती अपि तां न पश्येत्, अपि खलु स्वप्न एष स्यात्, न चास्मि प्रसुप्तः, कुतो वा रामस्य स्वप्नः ? सर्वथा स एवैष भगवान् अनेकवारपरिकल्पनानिर्मितो विप्रलम्भः पुनः पुनरनुवप्राति माम् । (म)

मित्यर्थः । (“विप्रलम्भा विप्रयोगः” इत्यमरः) । आत्मानं—मानसम्, (“आत्मा पुंसि स्वभावे च प्रथममनसोरपि” इति मेदिनी) । सप्तम्य—स्थिरीकृत, शीकातिरेकविकृतमपि प्रकृतित्वं विधेयौति यावत् ।

(म) “कुतोऽव प्रियसखी” इति प्रागुक्तवासन्तीवचनेन लब्धचेतनी रघुनन्दनः खानुभूतौ सन्दिग्धान् आह, व्यक्तमिति ।—व्यक्तम्—असन्दिग्ध, सीता अत्र नास्ति इत्येव सत्यमित्यर्थः । अन्यथा—इतरथा, चेदत्र विद्येनेत्यर्थः, वासन्त्यपि—अलौकिकशक्तिमती वनदेवताऽपीत्यर्थः, तां—सीतां, कथं—कस्मात्, न पश्यन्—नेचेत् ? यतः सीता अनितरसाधारणप्रभावशालिन्या वासन्त्या अपि दृष्टिविषयी न भवति, तस्मात् नूनमेव सा अत्र नास्तीति भावः । इदानीमात्मनः सर्वथा भ्रमसम्भवात् वनदेवतायाश्च अलौकिकशक्तिमत्तया ज्ञानप्रकर्षाद्यतनाय “वासन्ती” इत्युक्तम् । एवं योग्यानुपलब्धेरत्र सीताया असत्त्वनिर्णयान् स्वानुभवस्य भ्रमरूपतामाह, अपीति ।—एषः,—त्वगिन्द्रियजन्यः सीतायाः अनुभवः । स्वप्नः,—सुप्तकालौ न मनोविकारः, (“स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः” इति दर्पणः) । अत्र अपिशब्दः सम्भावनार्थकः, (“अपि सम्भावनाप्रत्यक्षङ्गागर्हसमुच्चये” इति मेदिनी) । खलुशब्दो वाक्यालङ्कारि । सोऽपि न सम्भवतीत्याह, न चेति ।—अस्मि—अहम् । प्रसुप्तः,—निद्रितः । अत एव कुतः,—कस्मात्, केन रूपेणेत्यर्थः । रामस्य—मम । अप्रसुप्त य इह कथमपि न स्वप्नसम्भवः, प्रसुप्तविज्ञानस्यैव रूपप्रदायित्वात् “स्वप्नः स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमान्” इति अमरवचनात् पूर्वोक्तदर्पणवचनाच्च । प्रागुक्त-रूपं विकल्प्य सम्प्रति स्वयमेव सिद्धान्तमाह, सर्वथेति ।—अनेकवारं—अनेकवारं बहुशः परिकल्पना पुनः पुनः चिन्ता इति अनेकवारपरिकल्पना [अनेकवारमित्यत्र “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” (२।१।५ पा०) इति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया, ततश्च परिकल्पना-शब्देन द्वितीयासमासः] तथा निर्मितः उत्पादितः निरन्तरचिन्ताजन्य इत्यर्थः । स एव—पूर्वं बहुशः अनुभूत एव इत्यर्थः, विप्रलम्भे अभिनवत्वव्यवच्छेदाथकोऽयम् एवशब्दः । भगवान्—असंख्यसाधनसमर्थतया अलङ्करीयप्रभावः । विप्रलम्भः,—प्रतारणा, स्वगदधिक्कावत् गृन्थेऽपि सीतादर्शनादिरूपः

सीता । मए ज्जेव दाव्व णए विप्पलब्धो अज्जउत्तो । * (य)

वासनी । देव ! पश्य पश्य ।—

पौलस्त्यस्य जटायुषा विघटितः कार्णायसोऽयं रथः

पश्येते पुरतः पिशाचवदनाः कङ्कालशेषाः खराः ।

* मयैव दाव्वया विप्रलब्धः आर्यपुत्रः ।

अन इत्यर्थः । पुनः पुनः,—भूयोभूयः । मामनुब्रूयाति—मया सह धावति, इतः पूर्वं बहुवारम् अनेनाहं विप्रलब्धः, सम्प्रत्यपि, तथैव जात इत्येवमन्वयं प्रतारितोऽस्मीति भावः । [तस्य दर्निर्वाय्यैश्चर्ययोगी भगवानित्यनेन ध्वन्यते] ।

(य) दाव्वया—निष्कवया । विप्रलब्धः,—प्रतारितः, सहसा इत्ताकर्षणादिति शेषः । नायमलौकिककल्पनाप्रभवो विप्रलब्धो येनायमतितरां क्रियाति, अपि तु गितान्मृगसंघा मयैव अदृश्यया उपपादितः इति भावः ।

दुःसहविद्यीकृतातरं राममेवं विलपन्मालीक्य तम् अन्धासक्तमानसं कर्तुंकामा वासनी सहसा ससम्भ्रमं “देव ! पश्य पश्य” इत्यादिना स्ववक्तव्यमुपक्रम्य सम्प्रति दर्शनीयमेवाह, दर्शयति ।—जटायुषा जटादुर्गमकण्टधराजं, [जटं रुद्धतमायुर्यस्य सः जटायुः ; अथवा—जटा पञ्चमूलनिवायुर्यस्य स तथोक्तः । [असान्तपाठे तु—जटया याति इति जटायुः, जटाशब्दोत्तर‘या’ धातोः “मृगयादयश्च” (उ० पा० १ सू० ३०) इति मृगयादित्वात् कुप्रत्ययः । अत्रैव श्लोके तृतीयपादे ईदृशजटायुशब्दः प्रयुक्तः । दीर्घजीवित्वात् तस्यैव संज्ञा] विघटितः अथः पौलस्त्यस्य पुलस्त्यगोदापत्यस्य रावणस्य (पुलस्त्यो हि ब्रह्मणः मानसपुत्रेषु अतुल्यः, तस्य विग्रहा नाम एकः पुत्रः आसीत्, रावणस्तु तस्यैव पुत्र इति पुलस्त्यस्य मत्ता रावण इति पौराणिकी वार्ता) कार्णायसः कृष्णवर्णेन सत्कृष्टलौहविशेषेण विनिर्मितः लौहमयः इत्यर्थः, [कृष्णश्च तदयश्चेति कृष्णायसम् “अनाऽश्मायःसरसास्त्रातिसंश्रयो” (५।४।२४ पा०) इति समासान्तः टच् । कृष्णायसस्य विकारः इति कार्णायसः “तस्य विकारः” (४।१।१४ पा०) इति अण् प्रत्ययः] । अयं दृश्यमानः रथः स्यन्दनः वर्तते इति पश्य, त्वमिति शेषः । पुरतः अयतो वर्त्तमानाः पिशाचवदनाः विकटमुखाः इत्यर्थः, [पिशितनामानि लघ्वन्ति इति पिशाचाः पिशितशब्दोत्तरमाचमधातोर्दप्रत्ययेन षष्ठादरादित्वात् साधुः, तेषामिव वदनानि येषां ते पिशाचवदनाः इति उपमानपूर्वपदं बहुव्रीहिः उत्तरपदलोपच] कङ्कालशेषाः अस्त्रिप्रकृत्यवशिष्टाः (“शरीरस्यास्त्रि कङ्कालः तथा सादृष्टि

खञ्जच्छिन्नजटायुपक्षतिरितः, सीतां ज्वलन्तीं वहन्
अन्तर्थाकुलविद्युदम्बुद इव द्यामभ्युदस्यादरिः ॥ ४३ ॥

पञ्जरम्” इति जटायुषः । खराः जटायुनिहता रावणरथवाहनमहाकायखरचरविशेषाः
(अत्रापि विघटिताः इति वचनव्यत्यासेन अनुषज्यते) वर्त्तन्ते तानपि पश्येत्पुत्रम् । इत
अस्मात् पुरतोऽङ्गुल्या निर्दिश्यमानान् स्थानादित्यर्थः, अरिः शत्रुः रावण इत्यर्थः, खञ्जेन
क्षिप्ते जटायोः पक्षती पक्षमूलं येन स तथोक्तः सन् अस्मिन्नेव स्थाने जटायोः पक्षती
क्षिप्ते इति भावः, [पक्षस्य मूलम् इति पक्षतिः “पक्षात् तिः” (५।२।२५ पा०) इति
पक्षशब्दात् मूलार्थे तिप्रत्ययः] ज्वलन्तीं लावण्यमय्या कान्ता जाल्वन्मयानां बलादप-
हरणजनितकायेन उद्धीयमानां वा [अत्र उपमानभूत विद्युदम्बोचाञ्चल्यानुरोधान् अप-
हर्तुरात्मनायाय सीतायाः विचेष्टमनत्वमपि व्यज्यते] सीतां वेदेष्टीं वहन् बलात्
गृह्णन्नित्यर्थः, अन्तः अभ्यन्तरे व्याकुला चञ्चला, देदीप्यमानेति यावत्, विद्यत् तडित्
यस्य स तथोक्तः, अम्बुदो मेघ इव [अम्बु जलं ददाति इति अम्बुदः, अम्बुऽम्ब्यात् ददातिः
“आतोऽनुपसर्गे कः” (१।२।२ पा०) इति कप्रत्ययः । अत्र रावणराजस्य कृष्णवर्ण-
त्वात् हृदत्कायत्वाच्च मेघौपम्यं बोध्यम्] द्याम् आकाशं, (“द्यादिभौ हे त्वियामभं
ज्यीम पुष्करमम्बरम् । नभोऽन्तरौचं गगनम्—” इत्यमरः) । अभ्युदस्यात् अभ्युत्-
पपात । [उत्पृज्यकस्याधातोः “उदोऽनुहंकर्षणि” (१।३।२४ पा०) इत्यनेन
अनुहं चेष्टायामेव आत्मनेपदविधानात्, अत्र च तस्य ऊर्ध्वचेष्टाबोधकत्वात् नात्मनेपद-
मिति बोध्यम्] । पुरा किल वर्षावेशधारी खड्गेश्वरः दण्डकारण्यादसहायां जनक-
तनयां कुलेनापहृत्य रथेन गगनपथेन गच्छन् दण्डरथस्य उपतिमिंचेण जटायुषा
तरसा पक्षाभ्यामवकृष्टः भग्नरथः अतिक्रुद्धः परस्परं दीर्घकालं युध्यमानः तं कथमपि
पराजितकामः असिना तस्य पक्षौ कृत्वा सीतामादाय लङ्कां प्रतस्थे, इति रामायण-
कथाऽत्रानुसन्धेया । [अत्र रावणस्य हृददाकारकृष्णवर्णाभ्यां मेघसदृशतया सीतायाश्च
स्वाभाविकौज्वल्यसामर्थिकचाञ्चल्याभ्यां विद्युत्सदृशतया सीतोपेतस्य रावणस्य विद्य-
ऊर्ध्वानुदत्तलब्धताकथनान् उपमाऽलङ्कारः ; तथा अभ्युदभ्यां परस्य स्थाधातोः अभ्य-
त्यागवर्धनार्थशक्ततया उद्गमनार्थाबोधकत्वात् तदर्थे अवाचक इति अत्र ऊर्ध्व-
गमनार्थे प्रयुक्तत्वात् अवाचकत्वदोषः । स चैवं परिहर्तुं शक्यते ; तथाहि—“अभि”
इति प्रथक् पदम् “उदस्यात्” इति क्रियाया विशेषणं, तथाच नास्ति भीः भीतिः यत्र
तत्र अभि भग्नरथितं यथा स्यात् तथेत्यर्थः, उदस्यात् उत्पपात इति] । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४३ ॥

सीता । [सभयम् ।] अज्जउत्त ! तादो बाबादौअदि, अहं अ
अबहरिआमि, परिताहि परिताहि । * (र)

रामः । [सवेगमुत्थाय] आः पाप ! तातप्राणसीताऽपहारिन् !
कः यासि ? (ल)

वासन्ती । अयि देव राक्षसकुलप्रलयधूमकेती ! अद्यापि ते
मन्यविषयः ? (व)

* आर्यपुत्र ! तातो व्यापाद्यते, अहचापक्रिये, परित्रायस्व परित्रायस्व ।

(र) सहसा वासन्तीमुखात् पौलस्त्यजटायुहस्तान्त्यवशेन पूर्वहस्तान्स्मरणा-
दतिभीता सीता तदानीन्तनीभवस्थामिदानीमनुभवन्तीव ससम्भ्रममाह, आर्य-
पुत्रेति ।—तातः,—पितृतुल्यो जटायुः, [अत्र अश्वरथस्य दशरथस्य मित्रत्वेन पुत्र्यत्वात्
जटायुषि सीतायाः तातशब्दप्रयोगः । तथाच—“पुत्रे पितरि पुत्र्ये च तातशब्दः
प्रयुज्यते” इति] । व्यापाद्यते—सपञ्चन्द्रेण दह्यते, रावणेन इति शेषः, [तत्र
रावणशब्दोच्चारणादपि भीता सीता स्ववाक्ये कर्तृपदं नाभिहितवतीति बोध्यम्] ।
अपक्रिये—अपहृत्य नीये इत्यर्थः । परित्रायस्व—शत्रुहत्तात् रक्ष, मां तातस्वेति
शेषः । अत्र सम्भ्रमं विवक्षितः ।

(ल) रामोऽपि सीतया उत्तेजितं परित्रायस्वेति कातरवचनमाकर्ण्य
विष्णुताम्रहस्तानः तत्परित्राणायै सत्वरमुत्थाय आह, आ इति ।—आ इति कीप-
व्यञ्जकमव्ययम् (“आस्तु स्यात् कीपपीडयोः” इत्यमरः) । पाप !—पापाचारिन्,
[पापं विद्यतेऽस्य इति पापः, अव्यर्थं पापशब्दात् “अज्ञ-आदिभ्योऽच्” (५।२।१२७
॥ ५।०) इति अच्प्रत्ययः । प्रतारणया परस्त्रीहरणेन अन्यायसमरेण परप्राणहरणेन
च अस्य पापाचारित्वं बोध्यम्] । तातप्राणेति ।—तातस्य जटायोः प्राणान् सीताश्च
अपहरति यः सः, तत्सम्बोधने । तातस्य प्राणान् प्रेषसीं सीताश्च बलादपहृत्य कुत्र
पलायसे इति समुदितार्थः, जीवतसे न मत्तो मुक्तिसम्भव इति भावः [अत्र “बीटकं
पुनः संरब्धवाक्” इति दर्पणोक्तलक्षणकं रोषसम्भ्रमवचनरूपं सम्यक्कमभिहितमिति
ध्येयम्] ।

(व) राक्षसकुलेति ।—राक्षसानां निशाचराणां कुलस्य वंशस्य प्रलये ध्वंसे
धूमकेतुः प्रलयसूचकधूमकेतुनामकीत्यातविशेष इव, तत्सम्बुद्धौ, निर्मूलविनाशित-
कम्बादंशेत्यर्थः । प्रलये धूमकेतुर्गन्धा लोकानां अयकारकः तथा त्वमपि राक्षसाना-

सीता । अहो ! उन्मत्तं हि संबुत्ता ! * (श)

रामः । अन्वर्थं एवायमधुना प्रलापो वर्तते । (घ)—

उपायानां भावादविरतविनोदव्यतिकरैः

विमर्देर्वीराणां जगति जनिताऽत्यङ्गतरसः ।

* अहो ! उन्मत्ताऽस्मि संवृता ।

नित्यर्थः । यद्वा—राक्षसकुलस्य प्रत्ये धूमकेतुरनलः निशाचरवंशनाशं प्रलयानल-
स्वरूपेत्यर्थः । (“अन्युत्पातौ धूमकेतुः” इत्यमरः) । [अत्र रूपकमलङ्कारः] ।
अद्यापि—सम्प्रत्यपि, समूलनाशं राक्षसवंशविनाशानन्तरमपीत्यर्थः । मन्वुविषयः,—
कीपपावम्, अस्तीति शेषः, (“मन्युर्देव्ये क्रतौ कुधि” इत्यमरः) ; [इतः पूर्वं त्वयेव
रावणोऽसौ सर्वशनाशं विनाशितः इति ते कीपपावमिदानीं किमपि नास्त्येवेति काका
व्यज्यते] ।

(श) वासन्तीकथितं तथ्यवचनमाकर्ण्य स्वकीयां भान्तिस्वावगम्याह, अहो
इति ।—उन्मत्ता—कामस्य अटमौ दशमाभा, उन्मादशब्देत्यर्थः । कामदशाः पूर्व-
मुक्ताः । उन्मादलक्षणं यथा दर्पणे,—“चित्तसम्प्राप्तं उन्मादः कामशोकभयादिभिः ।
अस्थानहासकदितगीतप्रलपनादिकृत् ॥” उन्मत्तो हि अतिक्लान्तविषयमपि वर्तमान-
तथा गृह्णाति तादृशविषयग्रहणं समापि वर्तते, अतोऽहम् उन्मत्ताऽस्मि, अन्यथा कुत
एतद्वाक्यादिदर्शनम् ? इति भावः ।

(घ) अधुना—सम्प्रति । अन्वर्थं एव—अर्थमनुगतः इति अन्वर्थः, यथार्थं एव ।
“प्रलापोऽनर्थकं वचः” इति असरवचनात्, जटायुप्राणसीताऽपहरणादिव्यापाराणां
सम्प्रति अवान्तवत्वादिति भावः । अयम्—आः पापेत्यादि मत्कृतः प्रयोगः ।
प्रलापः,—निर्विषया वाक् । वर्तते—प्रवर्तते, रावणाद्यभावादधुना तादृशः
प्रयोगः निरर्थकतया प्रतिपन्नो भवतीत्यर्थः । यथार्थमेव इदम् अनर्थकं वचः
अधुना वर्तते ; एवं सीतास्पर्शादिव्यापारोऽपि परिकल्पनानिमित्तं एव न पुनरधुना
सन्देहविषयः इति समुदितार्थः ।

रावणेनापहृतायां सीतायां तद्वियोगः सीदः, कथमिदानीं न सञ्जाते, कथं वा एता-
दृशः प्रलापादिः प्रवर्तते ? इत्याशङ्क्य सीतापतिराक्षदोषं परिहरति, उपायानामिति ।
—उपायानां पुनः सीताप्राप्तेः साधनानाम् [उपायान्ते जमघ्नगम्यन्ते पदार्था येरिति
विग्रहे उपपूर्वाद्दध्यतेः करणे घञ्प्रत्ययः] भावात् सहावात् राक्षसेनापहृतायाः सीतायाः
पुनरङ्गारसाधनानाम् आश्रयेत्यर्थः ; अधुना तु उपायाभाव इत्याशयः । अविरता

वियोगो मुग्धात्माः स खलु रिपुघातावधिरभूत्
कथं तूष्णीं सञ्ज्ञो निरवधिरदानीन्तु विरहः ? ॥ ४४ ॥

अविज्ञानाः ये विनोदाः उद्धारार्थं सीताऽन्वेषणसेतुबन्धनवैरिन्यां तनमन्त्रणाविजय-
स्त्रामादिचित्तस्थैर्यकरव्यापाराः तेषां व्यतिकरः सम्पर्को मेलनमिति यावत्,
येषु तादृशैः, वीराणां रावणकुम्भकर्णमेषनादादीनां लक्षणसुग्रीवाङ्गदहन्मन्त्रशतीनाञ्च
विमर्दैः परस्परमेलनदर्शनामर्ष्यसङ्घर्षनिधनादिव्यापारैः अगतिं भुवने जनितः
उत्पादितः अति अतिश्रयितः (अन्येषां युद्धेऽद्भुतत्वसत्त्वेऽपि रामरावणयुद्धसदृश-
युद्धस्य अभूतपूर्वत्वात् अद्भुतेऽपि अतिश्रयितत्वविशेषणम्) अद्भुतः विस्मयः एव रसः
मननी दुतिकारणं वीररसप्रभवरसः इत्यर्थः, येन स तथोक्तः, (रसविदो हि अद्भुत-
रसस्य वीररसप्रभवत्वमाहुः, तथा हि “हास्या भवति शङ्कारात् कर्णो रौद्र-
कर्षणः । अद्भुतञ्च तथा वीराद वीभत्साञ्च भयानकः ॥” इति) अधुना तु विनोद-
कारणाभावाद् तादृशः इत्यर्थः, मुग्धात्माः मनीहरमयनायाः सीतायाः [मुखे
अक्षिणी यस्याः तथोक्तायाः इति वियुक्ते अक्षिशब्दात् “बहुव्रीहौ सकृद्यस्त्रीः
स्त्राङ्गात् षच्” (५।४।११२ पा०) इति समासान्तः षच्, ततश्च “बहुव्रीहादिव्यञ्ज”
(४।१।४१ पा०) इति स्त्रियां ङीष्प्रत्ययः] स पूर्वं चिराय अनुभूतः वियोगः
विरहः खलु निश्चये, रिपूणां शत्रूणां रावणादीनां घातो बध एव अवधिः पर्यन्तः यस्य
स तादृशः अभूत्, रिपूणां रावणादीनां बधोत्तरमेव सीतायाः पुनरुद्धारसम्भवेन
तदानीन्तनविरहस्य नातिदुःसहत्वमासीदिति भावः ; तु किन्तु इदानीम्
अधुना निर्गोपि अवधिरन्तो यस्य स निरवधिः अनन्तः, तादृशहिंस्रजनुसमाकुलवन-
निर्वासनात् तस्याः मरणावश्याभावेन पुनः समागमासम्भवादिति भावः, तात्पर्यात्
उपायाभावादप्रतिविधेयः विनोदाभावाद दुःसहस्य इत्यर्थः, विरहः विच्छेदः
कथं तूष्णीं व्यापारानराभावात् वास्त्रावं विनाऽपि सञ्चः सहनीयः ? न कथमपि
सहनीय इत्यर्थः ; अत एव नैव प्रलापः अनैसर्गिक इत्यधिक्षेपणीयः, न वा विस्मय-
जनकः, अपि तु नैसर्गिकत्वादवश्याभावी एवेति भावः । [अथ प्राक्तेनानी
भगविरहयोरुपमानोपमेयभावबोधोत् उत्पमानभूतप्राक्तनविरहात् उपमेय-
स्वरूपेदानीन्तनविरहस्य अधिकदुःसहत्वकथनात् व्यतिरेकालङ्कारः ; तथा
विरहस्य असह्यत्वे निरवधित्वस्य हेतुविधया कथनात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च
इत्यनयोक्तृत्वाभावेन सङ्करः । एवं यद्यप्यत्र पूर्वमेकदा विरहस्य सीदत्वेन “कथं
तूष्णीं सञ्चः” इत्यनन्तरं वक्तव्यस्य पुनःपदस्य अकथनात् न्यूनपदता दीप्तः ; तथा

सीता । , निरवधिरिति हा हृदास्मि मन्दभाङ्गिणी । * (स)

[इति रोदिति] ।

रामः । हा कष्टम् ।—

व्यर्थं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि मे, वीर्यं हरीणां वृथा,
प्रज्ञा जाम्बवतोऽपि, यत्र न गतिः पुत्रस्य वायोरपि ।

* निरवधिरिति हा हृतांस्मि मन्दभागिनी ।

द्वितीयपादे विधेयशब्दोन्नेष्टात् चतुर्थपादे तदादिपदेन क्लृप्तव्यस्य विरहशब्दस्य शब्दतः कथनात् पुनरुक्तता दोषश्च लक्ष्यते, तथापि “उक्तावानन्दमप्रादः स्वाशून-
पदता गुणः” इति दर्पणवचनात् “विवादे विस्मये...विस्त्रिभक्तिर्न दुष्यति” इति
नियमाच्च विप्रलम्भाख्यशृङ्गाररसस्य पोषकतया एतयोर्भूषकत्वमेव, न तु दूषकत्वम् ।
बह्व—चतुर्थपादस्य “कथं तूष्णीं सख्यो निरवधिरयं सम्प्रति पुनः” इति पाठान्तर-
कल्पनया समाधेयम् । अत एव “निरवधिरयं त्वप्रतिविधः” इत्यपि पाठे दृश्यते
इति सुधीभिरालोचनीयम्] । शिखरिणी उक्तम् ॥ ४४ ॥

(स) “निरवधिरिदानीन्तु विरहः” इति प्रियतमाऽऽचेपवचनमाकर्ण्य भविष्यत्-
समागमेऽपि विगताशा सीता स्मिन्माथेवाह, निरवधिरिति ।—पूर्ववत् विरहावसानं
पुनःसमागमसम्भावना च नास्ति इत्यहं हताऽस्मि, पुनःसमागमाशयैव जीविता, अघुना
तदभावात् मृत्युयातनावधिरतिशययातना मां परिभवति, न तां सीदुं शक्नोमीति
भावः ।

प्रागेकदा देवदुर्विपाकात् रावणेन हता दुस्तरसागरपारं गौता सीता येषां
सामर्थ्येनोद्धृता, सम्प्रति तेषां हनूमज्जावबलक्षणप्रवृत्तीनाम् अनितरसाधारण-
शक्तिमतां सत्त्वेऽपि, का कथा पुनरुद्धारस्य, तदवस्थान स्थानमपि निर्णेतुमशक्नो
जानकीजीवनः खिद्यमानः आह, व्यर्थमिति ।—यच्च यस्मिन् स्थाने मे मम
कपीन्द्रसख्यं सुधीवनैवास्मि अपि व्यर्थं निष्फलं, न पूर्ववदुद्धारश्चममित्यर्थः, [वि विफलः
अर्थः यस्य तत् व्यर्थम् इति विग्रहः] सीतायाः मरणसम्भावनात् लोकान्त-
रिततया मर्त्यानां तत्रासामर्थ्यादिति भावः, हरीणां वानराणां चमूहाना-
मित्यर्थः, (“शृङ्गाहिकपिभंकेषु हरिणां कपिले त्रिषु” इत्यमरः) वीर्यं पराक्रमः
वृथा निष्फलम्, अकिञ्चित्कारमित्यर्थः, लोकान्तरवासिषु मर्त्यानां वीर्यप्रकाश-
सम्भवादिति भावः (“वृथा निरर्थकाविध्योः” इत्यमरः) यत्र जाम्बवतः भङ्गक-

मार्गे यत्र न विश्वकर्मतनयः कर्तुं नलोऽपि क्षमः

सौमित्रेरपि पत्रिणामविषये तत्र प्रिये ! क्वासि मे ॥ ४५ ॥

पतरपि प्रज्ञा प्रखरा बुद्धिः, प्रतिभेति यावत्, अत्रापि ब्रूयितुमशक्यते । मर्त्यानां बुद्धिकौशलं मर्त्य एव प्रभवति, न तु लोकान्तरे इति भावः ; यत्र बाधोः पुत्रस्य हनूमतोऽपीत्यर्थः, मतिः प्रचारः न अस्मीति शेषः, [अत्र वायुपुत्रकथनेन “कारण-गुणाः कार्यगुणसारभक्ते” इति न्यायात् बाधोरिव हनूमतोऽपि सर्व्वत्रगत्वम् अप्रतिहतगामित्वञ्च ध्वन्यते, तथाच—दुर्लङ्घ्यसागरपारं गत्वा येन सर्व्वत्रगत्वं प्रस्थापितं, तेनाप्यश्वक्वममर्गोऽयं परलोकः इति भावः] यत्र यस्मिन् स्थाने विश्व-कर्मणः देवशिल्पिनः ऋतध्वजमुनिशापात् वानररूपधारिणः इत्यर्थः, तनयः सुतः नलोऽपि नलनाम्ना प्रसिद्धो वानरोऽपि [अत्र नले विश्वकर्मतनयत्वविशेषणेन “यतो नलः देवशिल्पिनः विश्वकर्मणः सुतः, ततः सर्व्वथा तस्मिन् तादृशशिल्पकलाकौशलसम्भवः “सुतः पितृगुणं धत्ते” इति स्मरणात्” इत्यर्थो ध्वन्यते] मार्गे संतुबन्धादिना पत्न्यां कर्तुं न शक्नोति न समर्थः, सौमित्रेः लक्ष्मणस्यापि [सुमित्रायाः अपत्यं पुमान् इति सौमित्रिः, सुमित्राशब्दात् “बाह्वादिभ्यश्च” (४।१।२६ पा०) इति अपत्याद्यं इज्] पत्रिणां वाक्यानामविषयं अलक्ष्ये यत् लक्ष्मणस्यापि वाक्यानाम् अविषयः तत्र इत्यर्थः, हे मे मम [अत्र स्त्रीत्वावपि अस्माच्छब्दप्रयोगात् एतादृशसहायशक्तिमतोऽपि मम प्रिया त्वम् ईदृगज्ञातस्थानस्था दुःखमापन्नेति मद्भान् क्रोशः, इत्यर्थो व्यज्यते] प्रिये प्रीतिदायिनि जानकि ! एवञ्चूते तत्र मम अज्ञाते इत्यर्थः, क कुत्र स्थाने असि वर्त्तसे ? पूर्वं सुग्रीवस्य सेन्यादिदानसाहाय्यात् वानराणां पराक्रमबाहुल्यात् जायन्वती सन्ध्याबलात् हनूमतो जलधिलङ्घन सौतीदेशेन ब्रह्मास्त्राद्यनादि-सावंभौमिकव्यापारात् नलस्य संतुबन्धनसौष्ठवात् लक्ष्मणस्य इन्द्रजिदादिबधचमाहुत-युद्धकौशलात् त्वमुद्धृताऽऽसीः, अधुना तु तेषां सर्वेषामिव वैफल्यं पश्चादमीति पुनरुद्धारे नितान्त निराशाऽस्मीति भावः । [अत्र इदानीन्तनसौतीऽवस्थान-स्थाननिर्णयरूपं कार्यं प्रति कारणीभूतायाम् एकस्यां कपीन्द्रसख्यव्यर्थतायां खलु कपीतन्यायेन जायन्वत्पञ्चानिष्कलत्वादीनामपि तथा कथनात् समुच्चयी नामालङ्कारः ; तेन च सावांशकात् पूर्वानुभूतविरहात् निरवधिस्य वर्त्तमानविरहस्य दुःसहत्वाधिक्य-बोधनात् व्यतिरेकालङ्कारः ध्वन्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः] पुरा किल ब्रह्मणो निर्देशेन देवाः वानरयोनिं लभमानाः रावणबधे रामस्य सहायाः अभवन्, तदा हि अज्ञानाऽभिधेयायाः कस्याश्चित् वानर्याः गर्भे असौमवीर्यस्य माह-

सीता । बहु मयाविदं हि तं पूर्वविरहम् । * (ह)

रामः । सखि वासन्ति ! सुहृदां दुःखायैव इदानीं रामस्य दर्शनं, तदिदं कियच्चिरं त्वां रोदयिष्यति, तदनुजानीहि मां गमनाय । (क)

सीता । [सीतेनं तमसामवलम्ब्य ।] भगवदि तमसे ! क्वहं गच्छदि ज्जेव अज्जउत्तो !! † (ख)

* बहु मानिताऽस्मि तं पूर्वविरहम् ।

† भगवति तमसे ! कथं गच्छत्येवार्थ्यपुत्रः !!

तस्य श्रीरसेन हनूमान्नाम कपिराजः समजनीति ; तथा ऋतध्वजाभिधेयस्य कस्यचित् मुनेरभिशापेन वानरयोनिमुपेतस्य विश्वकर्मणः श्रीरसेन वृताचीनाम्नाः कल्याणत् स्वर्गस्थायाः गर्भे कपिपुङ्गवा नला जन्म लम्भे इति च पौराणिकी कथा अनुसन्धया । शार्दूलविक्रीडितं व्रतम् ॥ ४५ ॥

(ह) अस्मि—अहम्, अस्मीति अहमित्यर्थे अव्ययं, तद्व्यथा—“दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभुणा पादप्रहार इति सुन्दर ! नाऽस्मि दूय । चयत्कटोरपुलकाङ्कुरकण्टकायेर्यद भिद्यते मृदु पदं ननु सा व्यथा मे ॥” इति । तं—प्रागनुभूततया अतिप्रसिद्धम् । पूर्वविरहं—रावणहरणजन्यं विरोगम् । बहुमानिता—श्लाघ्यरूपेण अङ्गीकारिता, [मनघातीः शिजन्तात् निष्ठाप्रत्ययः] आर्य्यपुत्रेणैति शेषः । तथा च “निरवधिरिदानीन्तु विरहः” इत्यार्य्यपुत्रवचनेन वर्त्तमानविरहस्य निरवधितया पुनर्मेलनासम्भवात्, पूर्वविरहे च रावणवधानन्तरं पुनःसमागमात् इदानीन्तनात् प्राक्तनस्यैव श्लाघ्यत्वमिति भावः । [“बहु मानयामि तं पूर्वविरहम्” इत्यपि कचित् पाठः, अर्थस्तु सुगमः ।]

(क) सुहृदां—मदीयसुखदुःखयोः सतोः सुखदुःखे अनुभवतां भवादृशा-मित्यर्थः । दुःखाय—क्लेशाय, दुःखमुत्पादयितुमित्यर्थः । इदानीं—सम्प्रति, दुःसह-शोकावेगेन त्रियमाणावस्थायामित्यर्थः । इदं—रामस्य दर्शनम् । कियच्चिरं—किं परिमितं दीर्घकालम् । अनुजानीहि—अनुमन्यस्व । गमनाय—गन्तुम् [अत्र “तुमर्थाञ्च भाववचनात्” (२।३।१५ पा०) इति तुमर्थे चतुर्थी] ।

(ख) शोकसन्तप्तमपि चित्तं भाग्यादकक्षात् प्रियस्यात्मात्कारिणं लणं विनीदयन्ती सीता राममुखात् तद्गमनवार्त्तामाकर्ण्य इताश्चासा पुनरपि तदुःखमाशङ्कमाना

तमसा । वक्षे ! समाश्वसिहि, समाश्वसिहि । ननु आवामपि
आयुष्यतोः कुशलवयोर्वर्षवर्द्धनमङ्गलानि सम्पादयितुं भागीरथी-
पदान्तिकमेव गच्छावः । (ग)

सीता । भगवदि ! पसीद, खणमेतं वि दाव दुःखं जणं
पेक्खामि । * (घ)

रामः । अस्ति चेदानीमश्वमेधाय सहधर्मचारिणी मे—”(ङ)

* भगवति ! पसीद, खणमात्रमपि तावद् दुर्लभं जणं प्रेक्षे ।

आह, भगवतीति । गच्छत्येव—यात्येव, गमने वासन्त्या अनुमतिं याचमानः तद-
न्तर्भागेऽपि गन्तुमुद्यतः इत्येवकारार्थः ।

(ग) आयुष्यतोः,—दीर्घजीविनोरित्यर्थः, [आयुः प्रशस्ततया बाहुल्येन वा
विद्यते यथोः तथोरिति विग्रहे आयुःशब्दात् अस्यर्थं “भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्य-
योगेऽतिशयमि । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुवादयः ॥” इत्यनुशासनात् भूषि
प्रशंसायां वा मतुप्] । वर्षवर्द्धनमङ्गलानि—हादशवत्सरवयःपूर्तिनिमित्तककर्तव्यानि
दीर्घजीविमार्कण्डेयप्रभृतिदेवपूजादिमङ्गलाचरणानौत्थः ; तथा च तिथितत्त्वे—

“विभुजं जटिलं, सौम्यं सुहृदं चिरजीविनम् ।

मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत् प्रयत्नतया ॥

ततो दीर्घायुषं व्यासे रामं द्रौणिं कृपं वल्लभम् ।

प्रह्लादश्च जनमलं विभीषणमथाश्चयेत् ॥” इति ।

भागीरथीपादान्तिकं—जाङ्गवीचरणसमीपम् ; रामे चक्षुर्विषयमतिक्रान्तेऽपि विद्योग-
क्षेत्रं पुनर्नवीभूतमाशङ्कमाना सा भवौः, यतः आवामपि सम्प्रत्येव जाङ्गवीचरणा-
न्तिकमुपेत्य श्रीमतीर्जन्मदिवसोत्सवेन क्षेत्रमिमं विष्णुं प्रभावः इति भावः ।

(घ) रामं दृष्टिपथमतिक्रान्ते एव तमसायाः भागीरथीचरणसमीपगमन-
प्रस्तावमाकर्ण्य प्रबलपतिदर्शनेच्छाकातरा सीता सखीं सानुनयमाह, भगवतीति ।
पसीद—आर्यपुत्रो यावत् दृग्विषयं नात्येति तावत्कालविलम्बेन मामनुगृहाणेत्यर्थः ।
दुर्लभम्—असुलभं, भाग्यलभ्यमिति यावत् ; यदि तावद् भाग्येन अथ दर्शनलाभो
जातः, तदा यावद् दृष्टिपथं नायमतिक्रामति तावत् पश्चामीति भावः । [“दुर्लभ-
दर्शनम्” इति पाठान्तरम्] ।

(ङ) ननु यदि इहापि न चित्तविमोदः, तदा क्षणमगमनेऽपि कुतः

सीता । [सीत्कल्पम् ।] अज्जउत्त ! का ! सा !! * (च)

रामः । “—हिरण्मयी सीतायाः प्रतिज्ञतिः । (छ)

* आर्यपुत्र ! का सा !!

सान्त्वनायाः सम्भवः ? इत्याशङ्क्य, अस्ति चेति ।—अश्वमेधाय—अश्वमेधाभिषेयं यज्ञं सम्पादयितुमित्यर्थः, “सस्त्रीकां धर्ममाचरेत्” इति विधिवाक्यात् अश्वमेधादिधर्म-कर्मणि सहधर्मिण्याः उपयोगः बोध्यः, [अथ “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” (१।३।१४ पा०) इति चतुर्थी] । “तत्रापि तावद् वापदिग्धं चक्षुर्विनोदयामि” इति वक्ष्यमाणेन वाक्यशेषः ।

(च) “अश्वमेधाय सहधर्मचारिणी अस्ति” इति पतिमुख्यात् आकर्ण्य पत्युः पुनः परिणयमाशङ्क्य भीता सीता उत्कम्पिता आह, आर्यपुत्रेति ।—सा त्वदुक्ता सहधर्मचारिणी । का—किनामधेशः ?

(छ) हिरण्मयी—स्वर्णात्मिका, सुवर्णविनिर्मितेति यावत्, [अथ “मयङ् भैतयोः—” (४।३।१४३ पा०) इति विकारे मयट्] । प्रतिज्ञतिः,—प्रतिनिधिः, प्रतिमूर्तिरिति यावत् ; (“प्रतिज्ञतिरर्थाया प्रतिनिधिप्रतिकारयोश्च स्त्री ।” इति मेदिनी) । “मुख्याभावे प्रतिनिधिः शास्त्रार्थः” इति वदतां धर्मशास्त्रविदां मते विधिवाक्यतः प्राप्तस्य वस्तुनः कथमप्यलक्षणे तद्वन्मापन्नं अपरेणापि कार्यसिद्धिर्भवति, तथाच कात्यायनः,—“यथोक्तवस्तुसम्पत्तौ याज्ञ तदनुकारि यत् । यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः ॥” इति । अत्रापि मुख्यायाः सहधर्मिण्याः सीतायाः अलाभात् तत्प्रतिमूर्तिरूपप्रतिनिधिना सस्त्रीकधर्माचरणशास्त्रपालनेन यज्ञनिर्वाहः इति । इदमवावेषयम्—अथ साम्प्रतिककृत्तृशमसहमानस्य रघुनाथस्य तत्प्रतीकाराय सहचरीसकाशं स्वभवनगमनानुमतिमावप्राध्याया एव युक्ततया, तथा प्रयाजनादिकं क्रियम्यजिज्ञासितोऽपि असौ कथं स्वत एव सहचरीसम्भावितशङ्कानिरसनमुखेन सीताप्रतिज्ञत्यादिकं स्वसान्त्वनीपाथं निर्दिशतीति नाशङ्क्य, स्वामिनः स्वस्वामिज्जिज्ञासं हृदयानुरागम् अनेकशः साक्षादवगताया अपि सीतायाः चिराय वियुक्तदारस्य नरस्य विशिष्यतीति न्यतभोगविलासशालिनः नरपतेः दारान्तरपरिग्रहस्य स्वाभाविकतया स्वस्वामिनोऽपि तथा सन्भाव्यमानानाशङ्कामपनेतुकाः कविरिबं राममुखेन भग्नकरेण आह, अस्ति चेत्यादि ; तथा च रामस्य दारान्तरपरिग्रहात् चिरविरहितया इह विप्रलम्बाख्यशङ्काररसस्यापि परिपुष्टिर्जातेति ।

सीता । [सीङ्कासं सासम् ।] अञ्जउत्तो दाणीं सि तुमं ।
अञ्जहे ! उक्ताणिदं दाणीं मे परिचायलज्जासङ्गं अञ्ज-
उत्तेण । * (ज)

रामः । तत्रापि तावद्वाप्यदिग्धं चक्षुर्विनीदयामि । (भ)

* आर्यपुत्रः इदानीमसि त्वम् । अहो । उत्खातमिदानीं मे परित्याग-
लज्जाश्लथमार्यपुत्रेण ।

(ज) सीङ्कासमिति ।—उङ्कासेन आश्रासेन सह वर्तमानं, पूर्वं सहधर्म-
चारिणीशब्दप्रवर्धनं उचिष्टा सीता पुनः “सीतायाः प्रतिकृतिः” इति श्रवणात्
आश्रासो बोध्यः, (“उङ्कासः प्राणनेऽपि च । आख्यायिकापरिच्छेदेऽप्याश्रासेऽपि
पुनरागमम् ।” इति मेदिनी) । सासम्—आनन्दानुसहितम्, [एतद्वचनम् “आह” इति
कल्लक्रियाया विशेषणम्] । आर्यपुत्रः,—पतिशब्दवाच्यः, मत्प्रतिकृतावपि अनुरागि-
तया यथायं एव आर्यपुत्रशब्दभाक् त्वमसि इति समुदितार्थः । परित्यागेति ।—
परित्यागजन्मा या लज्जा लोकसन्निधौ अप्रतिभत्वं तद्रूपं यत् शल्यं शङ्कुः तत् । (अत्र
परित्यागस्य निष्कारणकतया अत्यन्तदुःखजनकत्वात् तज्जन्मलज्जायां शल्यत्वारीपो
बोध्यः) । उत्खातं—मम हृदयादुद्धृतम् । पवित्रायाः धर्मपत्न्या धर्मकार्ये उप-
योगितया अश्रमेधयज्ञार्थं मत्प्रतिकृतिकरणात् नयि अनुरक्तिः मत्पवित्रता च
लोकेषु प्रदर्शिता आर्यपुत्रेणेति भावः ।

(भ) सम्प्रति रामः स्ववाक्यशेषमाह, तवेति ।—तत्रापि—हिरण्ययां सीता-
प्रतिकृतावपि, साक्षात्सीतायाः कथमपि प्राप्तिः सम्भावनाविरहात् तत्प्रतिनिधिर्नैव
कार्यसम्पादनमिति भावः । वाप्यदिग्धं—अशुपूर्णम् इत्यर्थः । विनीदयामि—तर्पयामि ;
[एतेन सीतायाः प्रतिकृतिनिष्ठां नयनविनीदनमेव मुख्यं फलम्, अश्रमेधे सहधर्मिणी-
योगफलम् आनुषङ्गिकमिति व्यज्यते] । अत्रेदमवधेयम्,—भागीरथीवरमाहात्म्येन
रामस्य सीतादर्शन-तदाक्यश्रवणयोरसम्भवात् यथाक्रममुच्चारितमपि “अस्मि चाश्रमेधाय
सहधर्मचारिणी मे हिरण्ययो सीतायाः प्रतिकृतिः, तत्रापि तावद् वाप्यदिग्धं अशु-
र्विनीदयामि” इति रामवचनम् अन्तरान्तरा यथास्थानं यथाकालञ्च प्रयुक्तेन सीता-
वाक्येन विमिश्रितम् अन्वीक्षापवदाभासमानतया अमत्कारातिरिक्तमाहृतं कवे-
र्भवन्वचनापाटवमाविष्करोतीति ।

सीता । धन्या सा, जा अज्जउत्तेण बहु मणाअदि, जा अ अज्जउत्तं विणोदयन्ती. आशानिवन्धनं जादा जीवलोअस्स । * (अ)

तमसा । [सञ्चितखेडासं परिष्वज्य ।] अयि वत्से ! एवमात्मा स्तूयते । (ट)

* धन्या सा, या आर्यपुत्रेण बहु मन्यते, या च आर्यपुत्रं विनोदयन्ती आशानिवन्धनं जाता जीवलोकस्य ।

(अ) धन्या—आध्या, बहुमतेत्यर्थः, [धनं लब्ध्वा इति धन्या, धनशब्दात् “धनगणं लब्ध्वा” (४।४।८४ पा०) इति यमस्यथः] । सा—हिरण्यग्री सीतायाः प्रतिकृतिः । बहु मन्यते—बहुमानास्पदौक्रियते, नयनविनोदनहेतुत्वेन यत्र सङ्गमस्य चारिणोऽस्थानपूरणेन च समाद्रियते इत्यर्थः । विनोदयन्ती—नयनानन्दमापादयन्ती सतीत्यर्थः । आशानिवन्धनम्—आशाहेतुबन्धना । जाता—भूता, [जातेति उद्देश्य-प्राधान्यं स्वीचम्, “उद्देश्यविधेययोर्दृष्ट्यवचनत्वमाख्यातस्य” इत्यनुशासनात् “जाता” इत्यस्यैव च अत्र प्रधानक्रियारूपत्वात्] यस्मिन् कल्याणभाजि निखिलमपि जगत् क्षेममाप्नोति, एवं दुष्टेणायां चित्तविनोदनेन तस्य एव आर्यपुत्रस्य जीवनं रचन्ती जीवलोकस्यैव उपकारिणी जातेति भावः । रामस्य परिग्रहान्तरशङ्कितायाः श्रुतप्रतिकृतिवृत्तान्ताया अपि पूर्वविगवशात् “तत्रापि तावदाप्यदिग्धं चक्षुर्विनोदयामि” इति रामवाक्याच्च पुनरुत्पादिततच्छब्दायाः सीतायाः निर्वेदवचनमिदम् । [अत्र सा धन्या, अहम् अधन्या, सा बहुमानिता, अहम् अवमानिता, सा आर्यपुत्रस्य विनोदनस्थानम् अहं न तथा, सा आर्यपुत्रस्य सुखतायाः राज्ये अनौदात्म्यस्य च कारणमिति आशानिवन्धनम्, अहन्तु न तथा इत्यादि ध्वन्यते । एतेन स्त्रियः स्वामिनः स्वामिपराधान् सहन्ते, किन्तु केवलं दारान्तरपरिग्रहं सर्वथा न सहन्ते इति भावोऽपि व्यज्यते] ।

(ट) सञ्चितखेडासं—स्मितेन ईषज्जास्येन, खेडेन वाक्मस्येन, अखेष्टे आनन्दानुशा च सञ्चितं यथा स्यात् तथा । अत्र सीतया अन्यबुद्ध्या स्वस्याः एव धन्यात्व-कावनात् कृतं, सीतायाः सन्तानतुल्यतया खेडः, परस्परमैवमलौकिकदाभ्यस्तप्रणय-सन्दर्शनेन आनन्दादसम् इति बोध्यम् । परिष्वज्य—गाढमास्त्रिष्य, आहेति शेषः । एवम्—इत्थं, पूर्वोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । आत्मा—त्वच्छरीरम् । ज्ञायते—प्रशस्यते । त्वप्रतिकृतिमैवोद्दिश्य रामेणैतदुक्तम् अतो “धन्या सा” इत्यादिना त्वम् आत्मप्रशंसा-निव करोषीति भावः ।

सीता । [सलज्जमधोमुखी खगतम् ।] परिहसिद हि भगवदीए
तमसाए । * (ठ)

वासन्ती । महानयं व्यतिकरोऽस्माकं प्रसादः । गमनं प्रति
युनर्यथा कार्यहानिर्न भवति तथाऽऽस्ताम् । (ड)

सीता । पडिउला दानीं मे वासन्दी संबुत्ता । † (ठ)

* परिहसिताऽस्मि भगवत्या तमसया ।

† प्रतिकूला इदानीं मे वासन्ती संबुत्ता ।

(ठ) सलज्जं—लज्जासहितं, स्वयङ्कृतायाः स्वप्रशंसायाः अन्यसमक्षं लज्जा-
हेतुत्वादिति भावः । अधोमुखी—नतवदना [अधोभृतं मुखं यस्याः सा “स्वाङ्गा
ओपसर्जनादसंयोगोपधात्” (४।१।५४ पा०) इति स्त्रियां ङीष्] । सीता अधोमुखी
सती सलज्जं खगतश्च यद्य स्यात् तथा आहति अन्वयः । परिहसिता—उपहास-
प्रावीकृतेत्यर्थः ।

(ड) पूर्वोक्तेषु रामवाक्येषु अन्यस्मिन् चंगे कस्यचिद् वक्तव्यस्य अभावात् वासन्ती
“तदनुजानीहि मां गमनाय” इत्वंशस्यैव उत्तरमाह, महानिति ।—अयम्—इदानीं-
मनुभूयमानः । व्यतिकरः,—समागमः, परस्परमन्त्रेणमिति यावत् । महान्—
निरतिशयः । प्रसादः,—अनुग्रहः ; त्वमेतावन्तं क्लेशं स्वीकृत्य स्वयम् ईदृशं विजल-
काननमागतः यदस्माभिर्मिलितः, तेनेव अस्मासु महान् अनुग्रहो दर्शित इति भावः ।
[“प्रसादः” इत्यत्र “प्रसादः” इति पाठे—प्रसादयते अनेनेति प्रसादः कर्त्तव्येषु
विषयान्तरेषु अनवधानताजनक इत्यर्थः, अनेन समागमिन त्वं मां परित्यक्तं नेच्छसि,
अहमपि त्वां, शोके च वयं निमग्ना इति सर्वमन्यत् विवृताऽस्मीत्यर्थः] तथापि अहं
त्वत्कर्त्तव्ये अन्तराद्यो न स्वामित्याह, गमनमिति ।—पुनः,—किन्तु । गमनं प्रति—
गमनविषये इत्यर्थः । कार्यहानिः,—राजकार्यक्षतिरित्यर्थः । तथा—तादृशः
प्रकारः । तव कार्यहान्या ममापि कार्यहानिरित्यतो येन तव कार्यहानिः न स्यात्
तथा कुर्विति भावः ।

(ढ) प्रतिकूला—अनतिकूला, इतः परमपि पतिसमागमे विघ्नकारिणीत्यर्थः,
तद्वन्मानुजानादिति भावः । [एतेन सीतायाः भर्त्सरि प्रणयातिरेकः, तथा तद्वृत्ते
आकाङ्क्षाया अदृष्टत्वात् पुनरपि तमवलोकयितं बलवती वरसना च ध्वन्यते इति
ज्ञाध्यम्] ।

तमसा । वत्से ! एहि गच्छावः ।

वत्से । [सकष्टम् ।] एब्बं करेह्य । * (ण)

तमसा । कथं वा गम्यते, यस्यास्तव (त) —

प्रत्युप्तस्येव दयिते तृष्णादीघस्य चक्षुषः ।

मर्मच्छेदपरैर्यत्नैराकर्षो न समाप्यते ॥ ४६ ॥

* एवं कुर्वेः ।

(ण) सकष्टं—कष्टेन दुःखेन सङ्घितं यथा स्यात् तथा, वासन्त्या अभ्यनुज्ञातस्य रामस्य इदानीमेव गमनावश्यम्भावात् कष्टेनैव सीतायाः स्वप्रतिगमने सम्प्रतिदानमिति बोध्यम् । एवं कुर्वेः,—गच्छावः इत्यर्थः, 'रामे प्रस्थिते अवस्थानप्रयोजनाभावेन इतः प्रतिगमनस्यैव युक्तत्वादिति भावः । [अत्र "गच्छावः" इत्यनुज्ञा "एवं कुर्वेः" इति कथनेन सीतायाः अनिच्छाकृतगमनं सूच्यते] ।

(त) तमसा सीतायाः वर्धमानामवस्थां पर्यालोच्य आह, कथमिति ।—वा—अथवा, पक्षान्तरे इत्यर्थः । कथं—केन उपायेन । गम्यते—गन्तुं शक्यते ; त्वयेति शेषः । यावत् प्रियदर्शनीऽयं तव नयनपथं नातिवर्त्तते तावत्कालं ते इतोऽन्यत्र गमनमसम्भवंमेवेति भावः । "यस्यास्तव" इत्यस्य वक्ष्यमाणश्लोकस्येन "चक्षुषः" इत्यनेनान्वयः ।

इदानीं गमनाशक्यत्वे हेतुमाह, प्रत्युप्तस्येति ।—दयिते प्रिये रामे प्रत्युप्तस्येव गभीरं प्रविद्धस्येव तृष्णया प्रबलदर्शनेच्छया दीर्घस्य दीर्घभावापन्नस्य कियत्कालं दृष्टाऽपि अटततया विस्फारितत्वादनिमेषत्वाच्च विस्मृतस्येवेत्यर्थः, चक्षुषः नयनस्य [अत्र "कर्तृकर्मणीः कृति" (२।३।६५ पा०) इति कर्मणि षष्ठी, तथा जाती एकवचनम्] "यस्यास्तव" इति पूर्वोक्तगद्याशिनान्वयः । मर्मच्छेदपरैः आकर्षणस्यापारे हृदयविदारकैरित्यर्थः, यत्नैः आकर्षणायत्नैः आकर्षः दयितदर्शनात् आक्षेपः न समाप्यते एतावता कालेनापि न सम्पूर्णः क्लियते । यथा केनचिद् योजकवस्तुना युक्तस्य पदार्थान्तरस्य योजकवस्तुद्वरणं विना न परस्परं पार्यक्यं सम्भवति, तद्वद् दृष्ट्वा मिलितायास्तव दृष्ट्युद्धारं विना न इतः प्रतिगमनं सम्भवति, दृष्टेरुद्धारश्च आकर्षादिना श्लथीद्धारवन्मर्मव्यथाजनकः स च नितरां दुःसहः अतो रामं परित्यज्य तव इतः अन्यत्र गमनं न सुकरमिति भावः । [अत्र दयिते वस्तुतोऽनिच्छातस्यापि

सीता । णमो णमो अपुण्णपुण्णजणिददंसणाणं अण्णउत्त-
चरणकमलाणं । * (थ) [इति मूर्च्छति ।]

तमसा । वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

सीता । [समाश्वस्य ।] कियञ्चरं वा मेघान्तरेण पुण्णिमा-
चन्द्रस्य दंसणं । † (द)

* णमो णमोऽपूर्वपुण्णजनितदर्शनेभ्यः आर्यपुत्रचरणकमलेभ्यः ।

† कियञ्चरं वा मेघान्तरेण पूर्णिमाचन्द्रस्य दर्शनम् ।

चक्षुषः निखातत्वसम्भावनात् वाच्या क्रियात्मिका नाम अलङ्कारः] । पद्यावज्ञं
उक्तम् ॥ ४६ ॥

(.थ) अपूर्वेत्यादि ।—अपूर्वेण अत्युत्कटेन पुण्येन जनितं सम्पादितं दर्शनं
येषां तेभ्यः, मया किमपि अपूर्वं पुण्यं कृतं तेनैवाद्य आर्यपुत्रचरणदर्शनं जात-
मिति भावः । आर्यपुत्रचरणकमलेभ्यः, —आर्यपुत्रस्य स्वामिनः चरणाः पादाः
कमलानोव [अत्र उपमाऽलङ्कारः] तेभ्यः स्वामिपादपद्मेभ्यः इत्यर्थः, [“नमःस्वास्ति-
स्वाहा—” (२।१।१६ पा०) इति नमः-शब्दयोगे चतुर्थी ; गौरवे च बहुत्वम्] ।

(द) अन्धकारसमाच्छन्नायां रजन्त्या सुदृक्खद्योतविलास इव चिरविद्योग-
दुःखधारासु भाग्यादुपपन्नः क्षणिकप्रियपादसन्दर्शनानन्द एव मे श्रेयानिति
मन्थमाना आत्मनैव आत्मानमाश्रयन्ती जानकी पञ्चान्तरमाह, कियदिति ।—
वा—अथवा । कियञ्चरं—कियन्तं दीर्घकालं, व्याप्येति शेषः । मेघान्तरेण—
जलधरावकाशेन । पूर्णिमाचन्द्रस्य—राकाशशिनः । दर्शनं—साक्षात्कारः, सम्भवे-
दिति शेषः । [अत्र काक्का “अत्यल्पक्षणमेव सम्भवेत्, वायुसञ्चालितेन मेघेन
पुनरावरणात्” इत्यर्थो व्यन्यते] । अत्रायं भावः,—यद्या मेघाच्छन्ने दुर्हिने
भाग्यात् कदाचित् वायुना मेघावरणापगमं जातं क्षणिकमपि राकानिशाकर-
सन्दर्शनं नयनानन्दमापादयत् भवति ज्ञाप्यस्पर्शं दर्शकानां, तथा निरवधिकायाम्
ईदृश्यां यद्वैगुण्यादशायां केवलं पूर्वसञ्चितपुण्यपवनामुकूल्येन कश्चमपि सङ्घटितम्
अतिदुर्लभं क्षणिकमपि आर्यपुत्रचरणसन्दर्शनं मम ज्ञाप्यमेवेति इदानीमाश्वास-
ऽङ्गीति । [अत्र सुचिरपूर्वसन्दर्शनासम्भवरूपादप्रस्तुतात् सुचिरार्यपुत्रचरणदर्शना-
सम्भवरूपस्य प्रस्तुतस्य अत्रनादप्रस्तुतप्रशंसानामालङ्कारः] ।

तमसा । अहो संविधानकम् । (ध)—

एको रसः कर्ण एव निमित्तभेदा-

भिन्नः पृथक् पृथग्विश्रयते विवर्त्तान् ।

आवर्त्तबुद्बुदतरङ्गमयान् विकारा-

नभो यथा, सलिलमेव तु तत् समग्रम् ॥ ४७ ॥

(ध) अहो—विश्रयकरम् । संविधानकं—विधादनियमितकार्यकारणभाव-
वैशिष्ट्यं केन कारणेन किं किं कार्यमुत्पद्यते तन्निरूपणे न शक्नोमिति शब्दः ।

तदेव समर्थयते, एक इति ।—एकः एव मुख्य एव कर्णः प्रियवियोगजन्य-
शोकस्याधिभावः रसः काव्यानुशीलनविबुद्धमानसानां सामाजिकानां निरति-
शयानन्दसंविद्रूपः निमित्तभेदात् व्यञ्जकविभावानुभावादिविच्छित्तविशेषात् दर्शन-
व्युत्थादिकारणविशेषादिति यावत्, भिन्नः भेद गतः सन् पृथक् पृथक् भिन्नरूपान्,
हर्षविषादादिरूपानित्यर्थः, विवर्त्तान् आकारान्, परिणामानित्यर्थः, आश्रयते इव
भजते इव ; परमाद्यतः अभिन्नोऽपि भेदवानिव लक्ष्यते इति भावः । यथा अत्रैव
अङ्के दर्शितः कर्णो रसः तत्तत्स्थानासनाखापनपादपर्व्वतादिदर्शनाङ्गस्यशना-
दिभिः कारणविशेषैः नानारूपतामापन्नः शृङ्गारहास्याकुतादिरसरूपतया परिणतो
दृश्यते । तत्र वेदान्तिमतसिद्धमनुरूप विवर्त्तोदाहरणमेकमवतार्य्य समर्थयमान आह,
यथेति ।—यथा अन्धः जलम् आवर्त्तबुद्बुदतरङ्गमयान् नतिवशेन घूर्ण्यमानत्वात्
अभिरूपान् वायुमध्यतया विन्मयत्वात् बुद्बुदरूपान् पवनचालिततया तरङ्गात्मक-
त्वाच्च ऊर्ध्वरूपान् विकारान् विविधान् आकारान्, विवर्त्तानिति यावत्, आश्रयते
इति शेषः, तु किन्तु तत् समग्रमेव आवर्त्तादिकम् एकं सलिलं जलरूप एक एव
पदार्थः । सीतायाः प्रियविरहजन्यमनोविकारोऽपि कारणभेदात् हर्षविषादकौ-
ञ्जितवृत्तिनिर्वेदाद्युत्पद्यतीन् वङ्गनाकारान् घत्ते ; अतो हर्षादयोऽपि कर्णरसस्य
विकारा इत्येतदाश्रय्य संविधानकं पञ्चमौत्यर्थः । केचित्तु उत्पत्तिबीजजन्यथा
निरूपयन्तः श्लोकमप्यन्यथा व्याचक्षते, तथाहि—“वीरशृङ्गारयोरेकः प्रधानं यत्र
वर्ण्यते” इत्यत्र वीरशृङ्गारयोरन्यतरस्य प्राधिकप्राधान्येऽपि अन्येषामपि रसानां
सत्त्वात् कथं कर्णस्य प्राधान्यम् ? किञ्च, कर्णरसस्य दुःखात्मकतया तस्य रसत्वे एव
आसि मानमिति कुतः प्राधान्यम् ? इति शङ्का परिहर्तुं कामः कविः तमसामुखिन
अश्विप्राशं प्रकृतोपयोगितया वर्णयति, एक इति ।—रसः सामाजिकानां निर्भर-

रामः । अयि विमानराज ! इत इतः । (न)

[इति सर्वे उत्तिष्ठन्ति ।]

तमसावासन्यौ सीतारामौ प्रति । (प)—

अवनिरमरमिन्धुः सार्धमस्मद्विधाभिः

स च कुलपतिराद्यच्छन्दसां यः प्रयोक्ता ।

नन्दसंबिद्रूपः करुणः इष्टविधोगजन्यदुःखातिशयः एकः मुख्यः एव सन्नपि निमित्त-
भेदात् सखित्वपतित्व-पत्नीत्वादिरूपीपाधिभेदात् भिन्नः विलक्षण इव पृथक्
पृथक् विवर्तान् वासन्तीसीतारामादिषु परस्परविलक्षणावस्थाभेदान् आश्रयते
भजति । अन्यत् पूर्व्ववत् । तथाच प्राचुर्यात् रागिविरागिमाधारण्याच्च करुण
एव एकः मुख्यः रसः, अपरे तु तद्विकारा इति कवेराश्रयः । [अत्र प्रथमाहं
“आश्रयते इव” इत्यत्र वाच्याक्रियोगेना, तथा द्वितीयाहं “अभी यथा” इत्यत्र
उपमालङ्कारस्य यथाशब्दस्य सत्त्वात् त्रीती उपमा चेत्यनयोरेकाद्विभावेन सङ्गरः ।
एवं “रसस्थीतिः स्वशब्देन” इत्यस्य व्याख्यायां दर्पणकृता “रसस्य स्वशब्दो रसशब्दः
शङ्कारादिशब्दश्च” इत्यभिहितेऽपि अत्र स्वशब्देन रसकथनं न दांषपदानीमारीहति,
अस्य कथमपि अन्यथा उपादातुमशक्यत्वेन सामाजिकानन्दानुभवाविघातकतया
प्रकृतरसानपकर्षकत्वादिति सूधीभिर्विभाव्यम्] । वसन्ततिलकं हृतम् ॥ ४७ ॥

(न) विमानराज—स्यन्दनयेष्ठ ! व्योमयानेषु पुष्पकस्यैव प्राधान्यात् पुष्पकस्य
विमानराजत्वम् । इतः इतः,—अनेनानेन पथा गम्यतामिति शेषः । पुष्पकस्य
चालकादेशानुरूपगमने शक्तिः प्रसिद्धेति तस्मिन् सचेतने इव रामस्यादेशः इति
बोध्यम् ।

(प) तमसा सीतां प्रति, वासन्ती रामं प्रतीति यथाक्रममन्वेति । .

परस्परं विहाय स्वस्थानं गन्तुकामा तमसा वासन्ती च सीतारामयोः कुशल-
माशंसमाना आह, अवनिरिति ।—अवनिः पृथ्वी अमरमिन्धुः सुरधुनी गङ्गा
अस्मद्विधाभिः अस्मादृशीभिः तमसासदृशीभिः नदीभिः वासन्तीसदृशीभिः वन-
देवताभिश्चेत्यर्थः, सार्धं सङ्गमिलिता इति शेषः, तथा यः छन्दसां वेदादन्वेषान्
अनुष्टुप्प्रभृतीनामित्यर्थः, आद्यः प्रथमः प्रयोक्ता प्रयोगकर्ता तत्पूर्व्वमेकच बहुलानु-
ष्टुप्छन्दसां प्रयोगदर्शनात्, कुलपतिः “मुनीनां दशसाहस्रं धोऽन्नपानादिपौषणान् ।
अध्यापयति विप्रर्षिः स वै कुलपतिः स्मृतः” ॥ इति लक्षणेपेतः मुनिर्वाङ्मीकिः

स च मुनिरनुयातारुन्धतीको वशिष्ठ-
स्त्वयि वितरतु भद्रं भूयसे मङ्गलाय ॥ ४८ ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

इति छाया नाम द्वितीयोऽङ्कः । (फ)

अनुयाता अनु सह धर्मार्थं याता सहधर्मिणीत्यर्थः, अरुन्धती यस्य तथोक्तः स मुनिः वशिष्ठश्च भूयसे महते मङ्गलाय भुवनविनायक्यर्थः, त्वयि भद्रं मङ्गलं (“श्रुःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्” इत्यमरः) वितरतु ददातु । त्वन्मङ्गलेनैव भुवनमङ्गलमिति भावः । [अत्र गर्भवीजस्य ऋषिश्रेयोवितरणरूपस्य उद्देदनादाक्षिपो नाम सम्यक्भुक्तम् । दर्पणकल्पते तु आशीर्नाम नाद्यालङ्कारः “आशीरिष्टजनाशंसा” इति तल्लक्षणादिति ध्येयम्] । मालिनी वृत्तम् ॥ ४८ ॥

(फ) अस्मिन्नङ्के सौताया अट्टश्लेषेण प्रवेशेऽपि कदाचित् अङ्गस्थशादिना रामानुभवविषयत्वात् छाया रूपेण आभासमानतया अस्य अङ्कस्य नाम कविना छायेति कथितम् ।

तृतीयाङ्कस्य सङ्क्षिप्तविवृतिः ।

अथावाङ्कारम्भे मुरला नाम काचित् तटिनी तमसया समं रङ्गं प्रविष्टा, पृष्टा चात्मनः ससन्धमागमनकारणं तथैव “अहरहर्विरहातपतापतप्यमानमानसं चिरपरिचितप्रियासङ्घवाससालिसन्दर्शनाशङ्कमानप्रमादं परिचीणदीनं जानकीजीवनं सन्धविष्यदापदः परिवातम्, उत्तङ्गतरङ्गसङ्गशीतलैर्विकचकमलकिञ्जल्कसुरभीज्जतैर्मृदुमन्दसम्पातैर्वातैस्तस्य सन्धव्यमानमोहचापनेतं नियतमवह्निता भव” इति भागीरथीं वक्तुमगम्यपद्मा लोपामुद्रया प्रेरिता तत्सकाशं यामीति प्रत्युवाच । तमसाऽपि जेहाङ्गोपासुद्राऽऽविष्कृतमुपायमाकर्ण्य इत्यमवाशङ्कमानया भागीरथ्या च उद्भावितमुपायमचीकथत्, तथाहि पुरा लक्ष्मणेन परित्यक्ता अन्तःसत्त्वा सीता कदाचित् दुःसहप्रसववेदनामसङ्कमाना गङ्गाऽम्भसि निपात्यात्मानममृतं सुतयुगलम् । ताभ्याञ्चाश्रयाभ्यां मार्ज्जमसौ भाग्यात् पृथ्वीभागीरथीप्रसादमुपेता रसातलमनायि ।

अथ कालेन भागीरथी सीतासुतयुगलं वयःप्राप्तमासीत् स्वयं तत् वाञ्छीकं समर्थं सम्प्रति शम्बूकवधानान्तरप्रस्थावत्तं रामभद्रं सन्धवितजनस्थानागमनमाकर्ण्य सीतां स्वप्रभावात् वनदेवतानामप्यदर्शनैयतां विज्ञाप्य स्वसुतयोः कुशलवर्थाः द्वादशवार्षिकोत्सवे अश्वरवंशादिपुरुषसवितृसमर्चनायै स्वहस्तजतकुसुमावचयव्याजं गोदावरीतीव निनाय ; आदिदेश च मां तत्प्रकटप्रेमतया तस्याः प्रत्यन्तरीभवितुमित्यहमिदानीं तदादेशमनुतिष्ठामीति । तमसामुखादेवं युतभागीरथी-हत्तान्तामचिरात् रामागमनं तर्कयन्ती मुरलां हतमेतज्जोपासुद्रायै विज्ञापयितुं प्रस्थातुकामामासीत् तमसा गोदावरीकृदानीकस्य अरण्याभिमुखमायान्तीं दुःसहविरहदौषमलिनाकृतिं सीतां न्वेदयत् । मुरलाऽपि सममेव तया तथाविधां सीतामवेक्ष्य दुःखाकुलिता मिलिता च तमसया रङ्गात् निश्चक्रामिति विश्वम्भक-संक्षेपः ।

अथ रङ्गमुपस्थिता वियोगशीकाकुलिता सीता कुसुमावचयव्ययहस्ताऽपि नेपथीत्वं “प्रमादः प्रमादः” इति वासन्तीवचनं सकलसमाकर्ण्यन्ती पुनरपि स्वयं स्वकरपरिपोषितस्य करिकरभक्तस्य उन्मदहिरदरदाभिभवमाकर्ण्य सहसा अज्ञातसारिण्यैव “मार्थ्यपुत्र ! परित्रायस्व” इति सुचिरपरिचितान्यक्षराणि उच्चारय-

मास, मुमोह च तेन क्षुतातीताखिलवृत्तान्ता अतिसन्तप्ता तत्क्षणमेव । ततो रङ्गमथेत्य. तमसायां मूर्च्छितां सीतां समाश्रययन्त्यां भयोऽपि नेपथ्यादुच्चरत् “विमानराज ! अवैव स्थीयताम्” इति वचनं स्वरपरिचयेन रामस्येत्याशङ्कमानौ कातर्यमादधाना सीता अव्यक्ते कुतस्येऽप्यस्मिन् वचसि औत्सुक्यप्रदर्शनेन तमसया समनुयुक्ता मृतस्वरस्यातिपरिचितत्वादव्यक्तत्वमेवास्य निरस्य सहचरौवचः प्रत्युत्तरया-
चकार, प्रशंसं च प्रियतमं तमसामुखात् राजधर्म्यानुसारेण शङ्कूकवधार्थमिदानीम्
अत्रापि रामागमनसम्भावनां विज्ञाय ।

अथ पुनर्नेपथ्यादुच्चरितं पूर्वपरिचितमृगपादपादिविषयकमाक्षेपवचनमाकर्णयन्ती जानकी स्वामिस्वरसंयोगसम्भूता समन्तादन्विष्य सहसा पुरतः स्वशोकचौणमलिन-
कृतिं साक्षादाख्येपचमेव अवलोक्य मूर्च्छन्ती तत्रमया पुनः समाश्रयि ; एवं पुनरपि पञ्चवटौसन्दर्शनसमुद्बुद्धपूर्वव्युत्तिदांशरथिः “हा प्रिये” इति जानकीमानस्य अन्त-
रुद्धामं ज्वलिष्यती दुःखाग्नेधूमरूपेण मोहने स्वस्यावरणम् उच्चैर्विज्ञाय पुनरामस्य
नामतस्तममूर्च्छीत् ।

अथ सीतया स्वात्मानमुद्दिश्य सकलवचनमेवं विलपन्तमार्यपुत्रं मूर्च्छितमालीक्य
तं कथमपि सज्जीवयितुं पाददण्डं याचमानया तमसया तत्पाणिष्यशं एव अमीषः
सज्जीवनोपायः निरधारि । अत्रापि अविचार्यैव अशेषान् गुणदोषान् सहचरौ-
निदेशात् सभूमिपातं पतिपादपङ्कजं संस्पृश्य सवाह्य च भीतिव्यक्तेन हस्तेन आपाद-
मस्तकं तस्य, समाक्षीक्य च तमचिरादेव पुनः प्रत्यागतजीवितं जीवितनाथं नितरा-
मनुष्यत् ; व्यतर्कयञ्च बहुधा रामस्तमतिपरिचितं च्युतचन्दनपङ्कसम्यितं कृतचित्तहर्षं
सीताकरस्पर्शमिति । इत्यञ्च प्रसादाद्रामसकाशं प्रकाशितमात्मानमाशङ्कमाना
पुनः सावधानां भवितुं यतमाना तमसया भूयो भागीरथीवरस्मारणेन समाश्रयिता
सीता मुहुः स्वात्मानमुद्दिश्यैव सकलवचनपिणः स्वामिनः सानुरागवचनशतैः द्रवौ-
भूतद्वयया सर्वथा निवृत्तुमशक्यमपि मनोभावं कथमपि सहचरौ न्यवेदयत् ।
समवर्णयत् तमसाऽपि तत्सकाशमेव आकारं कृतेरंशतो वहिःप्रकाशमानं तदीयं
पुनः समागमनेराशयकलुषं मनोभावं विस्तरिण ।

अथैवं चिरपरिचितस्यशंसम्भावितां सीतामितस्ततः सम्यगन्विष्यापि अलभमानः
सर्व्वं सीतासङ्कल्पहेतुकं धनं वितर्कयन् रामः सीता च युगपदेव पुनर्नेपथ्यादुच्चरितं
“सीतादंव्याः स्वकरकलितैः” इत्यादिसकलवचनमाकर्ण्यव्याकुलतामगच्छत्,
अपश्यञ्च प्रतिचिकीर्षीव्याकुली रामः पुरतः एव ससम्भ्रममुपस्थितां वासन्तीम्, अश्रुणीञ्च
तन्मुखादामूलं सीतापरिपाषितकरिशावकपराभवज्ञानं विस्तरिण ।

अथ तथैव सीतापुत्रकपरित्राणाय सत्वरं गोदावरौ गन्तुमनुब्रूहः सीतामाद्यः
तत्प्रदर्शितेनैव पथा प्रतस्थे, सीताऽपि सहचरीस्मारितभागीरथीवरप्रभावा आत्मप्रकाशा-
ग्रहाऽसत्त्वात् तन्मनुससार, आलुलोके च तत्रोपस्थितैव करिणकथा पथसि बहुधा
विहरन् स्तपुत्रकं करिकरभक्तमायुषेण । तच्चैवमसम्भाविताकारव्यवहारमालोक्य
हृष्टाऽपि समुदबुद्धकुशलवञ्चुतिरतिदुःखिता सीता तमसया पुनः समाश्रासि।
सर्वथा रघुनाथं प्रसादयन्ती वासन्ती अपि सीतापुत्रकं प्रलम्बकदम्बशाखासमारुढं
कृत्यपरं शिखिच्छिन्निधुनश्चावलोक्य इर्षश्रीकाकुलमतिं सीतापतिं पूर्वपरिचितं श्रयनीय-
शिलातलम् अध्यासितुमनुकरोष । प्रत्यग्रहृदयव्यथस्तु रघुनाथः तं श्रीकोट्यीपकतया
द्रष्टुमप्यसमर्थः रुदन्नन्यतः समुपाविशत् ।

अथ स्वामिनं तथा रुदन्तमालोक्य निरतिशयनिर्विघ्ना जानकी तद्विखनिदान-
भूतां वासन्तीमेव अधिचिन्तये । वासन्त्यापि पत्युरीदृगवस्थायाम् अनुपस्थितेर्निर्भर्त्सिता
सीता, तादृगवस्थादर्शनेऽपि स्वस्थाः प्रतीकाराक्षमत्वमचीकथत् ।

अथ स्वाधिकाररता वनदेवता वासन्ती स्वभवनं वनमागतमतिथिं दाशरथिम्
अभिनन्दयितुं स्वाधिकारगतान् पादपपतन्निपवनानादिदेश, उपविवेश च निभृतं
रामाधिकृतस्यैव स्थानस्यैकान्ते पृच्छन्ती महाराजैव्यामन्नपूरःसरं केवलं लक्षणस्यैव
कुशलम् । पुरतः परिदृश्यमानस्वभावशीभावर्णनेन तच्च दाशरथिः श्रुतमप्यश्रुतमिव
अभिनिनाय । तं तथीन्द्रनसं श्ववचसि सत्वरमवधानपरं विधातुं वासन्त्या पुनरपि तदेव
पृच्छमानो रघुनन्दनः महाराजिति निष्पृगयामन्नपदाकर्णनेन अस्याः सीताविवासन-
हृत्तान्तज्ञान संशयानः सजलनयनः आं कुशलं कुमारस्येति प्रत्युवाच । अधिचिन्तये
च तथैव असौ, त्वं जीवितेत्यादिना तस्य अमानुषदारुणत्वप्रस्थापनेन । तदाकर्ण्यति-
दुःखिता सीताप्यात्मार्थमार्थपुत्रमेव अधिचिन्तयन्ती वासन्तीं प्रच्छन्नवियहाऽपि व्यथतया
विरम विरमेति निषिवेध ।

अथ वासन्त्या साधिचिन्तये तदमार्थकार्यनिदानं पृष्टो जानकीजानिः प्रजाऽनुरागमेव
सीताविवासननिदानम् अचीकथत् ; व्यलपञ्च स्वकार्यस्यैवममानुषिकदारुणत्वमुप-
वर्णयन् स्वयमेव । अशोवीञ्च तदानीं पीरजानपदानुद्दिश्य तेषां पुनः प्रसादमर्थयमानः
सविशेषम् । अन्यतस्मसाऽपि स्वामिशोकसन्दर्शनकातरा सीतामाश्रासयन्ती, दर्शयन्ती
च श्रीके सति विलापस्यैव अत्यावश्यकताम्, अचीकथत् रामस्य सर्वथा सांसारिकक्लेश-
जातम् ।

अथ वासन्त्या धैर्यमवलम्बितुमुपदिष्टः श्लोकपरिक्लिष्टो रामः आमूलहतस्थापनेन
आत्मधैर्यस्य परां कीर्तिं प्रकटयन् पूर्वपरिचितानां पादपपतन्निपर्वतादीनाम् आक-

श्रिकसन्दर्शनमेव साम्प्रतिकचित्तविकारनिदानं निर्दिदेश, व्याचक्षे च व्यर्थतां प्रबल-
जलवेगरोधने सैकतसेतोरिव स्वचित्तसंयमे प्रबलस्यापि स्वप्रयासस्य ।

अथाकर्णाय सकलवचनजातं साम्प्रतमितीऽप्यधिकोऽधिकेषुः सर्वथा अनुचित
इत्यवगच्छन्ती वासन्ती तमन्यासक्तचित्तं कर्तुकामा, प्रियतमया सीतया सार्द्धमध्यषित-
पूर्व्यमपूर्व्यं लतागृहं दर्शयामास । ततस्तदालीकनदूनं रघुनन्दनं शोकसापन्नमालीक्य
तज्जीवनापायभीता सीता तमसीपदेशात् परिचिततरेण करेण स्तप्रायं कायं
स्पृशन्ती स्तवद्धतश्चित्रं प्रियं पुनरुज्जीवयामास ।

अथ पुनःप्राप्तचेतनी जानकीजीवनः अनुभूतचरेण सीताकरस्पर्शेन वासन्त्ये
सीतां पुनःप्राप्तां व्याचक्षाणः तथा उन्मत्तप्रलापालापित्वेनाधिक्षिप्तः, पुनरपि स्वानु-
भवप्रमाणेन स्वीकृत्याथार्थं प्रमापयन् खेदात्मकसात्त्विकभावोद्भवात् सित्तकरत्वेन
तद्धारणे स्वस्थालमत्वमुक्त्वा, तां यक्षीतं वामनीमनुकरोष । सीताऽपि सङ्घसा
प्रियतमाऽङ्गसङ्गेन सञ्जातसात्त्विकभावां स्वकीयामनवधानतामाशङ्कमाना तत्कारात्
स्वकरमास्त्रिप्यापसरन्ती तमसासमर्त्तं खेदात् कम्पितश्चाङ्गं दर्शयन्ती ललज्जे ।

अथ सङ्घसा स्वकरात् करे परिभ्रष्टे प्राप्तनिधिप्रणाशादिवातिदुःखितः सीतामायः
वासन्त्या “नेयं सीता, अपितु दुःसङ्घवियोगशोकसमुत्थो भ्रमः” इति पुनःपुनः
प्रतिबोधितः सङ्घचर्या, अनुपलब्ध्यादिप्रमाणेन तस्या असत्त्वमेव बहुधा वितर्क्यं
भगवतो विप्रलम्बस्यैवायमप्रतिकाव्यस्वभावः प्रभाव इति निश्चिकाय । मुहुरेवं
विलपन्तं तं पुनरप्यन्यासक्तचित्तं कर्तुकामा वनदेवता अशेषभद्रावशेषरावणरथखर-
कङ्कालजालानि अदर्शयन् । तन्मुखात् रावणनामश्रवणादेव रघुनन्दनः समतीता-
मपि घटनाबलीं प्रत्यक्षदृष्ट्यामिव मन्यमानः आमन्त्रयमाणश्च रावणं तातप्राण-
सीताऽपहारिन्निति समकलवदल्लस्य एव ।

अथ तमेवं अलीककोपाकुलमालीक्य विबोध्य चास्य वृत्तान्तस्य असाम्प्रतिकत्वं
वासन्ती पूर्ववत् आरयामास । रामोऽपि विदितात्मभवः स्वीकृतं सर्वं प्रज्ञापमव-
गच्छन् साम्प्रतिकस्य वियोगस्य निरवधित्वेन असङ्गनीयत्वं विभावयन् शृङ्खलातितराम्
अलल्य एव सीतामामन्त्रा, प्रबलनललक्षणादिसङ्हायानामपि ज्ञानाविषये त्वं
कुत्र स्थितेत्यपृच्छत् ; व्यज्ञापयश्च तां वनदेवताम् इत्थं स्वशोकसमभागिसुहृज्जनमनसापं
परिहर्तुकामो रामः स्वभवनगमनाभिलाषम् ; अवदश्च भवनगमनीतरं हिरण्यव्यां
सीताप्रतिज्ञातौ सन्तताश्रुपटितयोर्नैवयोः साम्प्रतिकविनीदीपायम् ।

अथ तमसा अनाकाङ्क्षितप्रियदर्शनानन्दिता सीतां रामस्य सङ्घसा जिगमिषाव-
गमात् पुनर्निरवधिविरहाशङ्कातद्धितामालीक्य, तस्याऽपि कुञ्जलवधोर्हादशवर्षवर्द्धन-

मङ्गलविधानार्थमितः श्रीभ्रमेव भागीरथीपादानिकगमनस्यावश्यकतां विबोधयन्ती
आज्ञासयामास ।

इतश्च पतिमुखात् सङ्घर्षाचारिणीशब्दश्रवणेन सपत्नीप्राप्तिभीता सीता वासन्ती-
कृतप्रश्नोत्तरमुख्येण पुनस्तन्मूखादेव सीताप्रतिकृतिशब्दश्रवणान्नञ्जिता बभूव ।
वासन्ती च अनिच्छन्ती अपि कार्यहानिनिरासाय रामस्य गृहगमनमनुमन्यमाना
तमसया सङ्घं सीतारामयोर्यथायथं शुभमार्गसमाना, तस्मात् स्थानात् प्रतस्थे ।
सीताप्यतिदुःखिता भागीरथीपादानिकमेव गन्तुमुपचक्रमे । रामश्च स्वभवन-
गमनाय रथं चतितुमादिदेशति ।

इत्यशेषशान्ताटवीसञ्चरणपञ्चानन कुलपतिकल्प “वि, ए” इत्युपनामक-

श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्यविरचितायां, तदात्मजाभ्यां

श्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-श्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां

परिवर्तित परिवर्जितायां सुखबोधनीसमा-

ख्यायाम् उत्तररामचरितव्याख्यायां

तृतीयोऽङ्कः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशतस्त्रापसी ।]

एकः । सौधातके ! दृश्यतामद्य भूयिष्ठसन्निधापितातिथि-
जनस्य समधिकारभरमणीयता भगवतो वाल्मीकेराश्रमपदस्य ।
तथाहि, (क) —

नीवारौदनमण्डमुष्णमधुरं सद्यःप्रसूताप्रिया-
पीतादभ्यधिकं तपोवनमृगः पर्याप्तमाचामति ।

(क) एक इति । — उपस्थितयोः सापसथोरन्तरः, आहृति शेषः । उप-
स्थितयोः प्रथमत एव नामापरिज्ञानात् एकप्रभृतिशब्देन उल्लेखः । सौधातके—
एतत्तु सङ्गातस्य नामतः सम्बाधनम्, [सुधातुरपत्यं पुमान् इति सौधातकिः, सुधात-
शब्दात् अन्वयार्थं “सुधातुरक्तञ् च” (४।१।२७ पा०) इति अकङ्, अकागात्
इज च] । भूयिष्ठ्यादि । — भूयिष्ठ — बाह्येन [इदमेवामतिशयेन बहु इत्यर्थे बहु-
शब्दात् “अतिशयेने तनविष्ठनौ” (५।३।५५ पा०) इति इष्ठन्, ततश्च “बह्वीर्लोपो
भू च बहोः” (६।४।१५८ पा०) इति बह्वीर्भादेः, ततश्च “इष्ठस्य घिट् च”
(६।४।१५८ पा०) इति बह्वीः परस्य इष्ठस्य लोपः यिङागमश्च इति भूयिष्ठपदं
सिद्धम्] सन्निधापिताः निमग्नयेन जनरवेण च समुपस्थापिता अतिथिजना यस्मिन्
तस्य तथोक्तस्य अनेकाभ्यागतजनसनायस्येत्यर्थः । भगवतः, — ऐश्वर्यशालिनः, [एतेन
वनवासी तपस्वी अपि वाल्मीकिः समागतातिथीनामातिथ्ये शक्तिमानित्यर्थो
व्यज्यते] । आश्रमपदस्य — आश्रमस्थानस्य, तापसावास्येत्यर्थः, (“पदं शब्दे च वाक्ये
च व्यवसायप्रदेशयोः । पादतश्चिह्नयोः स्थानवाचयोरङ्गवस्तुनोः” इति मेदिनी) ।
समधिकारभरमणीयता — समधिकारभ्येण प्रचुरतररूपेण अतिथिसत्कारानुष्ठानेन
अतिथिसेवार्थं बहुतरस्थानासनपानभोजनपरिवेशनादिकाः कार्यगौरवेष्टेत्यर्थः, रमणीयता
आकृता, सुदृश्यत्वमित्यर्थः । दृश्यतां — साक्षात्क्रियताम् । तथाहि — तमेवार्थम्
अवगच्छ ।

सामान्यतः यदेतद् आश्रमपदस्य आतिथ्यसम्पादनायोजनरामणीयकमुक्तं तदेव
समर्थयमान आह, नीवारिति । — तपोवनमृगः आश्रमहरिणः [एतेन तपोवने मुनिभिः

गन्धेन स्फुरता मनागनुसृतो भक्तस्य सर्पिञ्चतः

कर्कभूपलमिश्रशकपचनामोदः परिस्तीर्यते ॥ १ ॥

सखेहं संबर्धिततया अतिविश्रक्त इति बहुलोकसमागमेऽपि निर्भीक इत्यर्थो
व्यव्यते] सद्यःप्रसूतया अचिरमुक्तगर्भाया प्रियया स्वपत्न्या पीतात् [समाने अत्रि
इति सद्यः, एषोदरादित्वात् साधुः । सद्यः प्रसूता इति सद्यःप्रसूता, “सह सुपा”
(१।१।४ पा०) इति समासः । सह सद्योयङ्गं मृग्याः सातिशयतणावस्त्वद्योत-
नाथम् । प्रसूतेति कर्त्तरि क्तः । सा चासौ प्रिया चेति सद्यःप्रसूताप्रिया, तथा
पीतम् इति सद्यःप्रसूताप्रियापीतं तस्मात् । अतुतसंस्कृतिदोषदुष्टतया नाथं पाठः
सनीचीनतया प्रतिभाति, “प्रसूताप्रिया” इत्यंशे प्रसूताशब्दे प्राप्तस्य पुंवद्भावस्य
अभावात् । न च “स्त्रियाः पुंवत्—” (६।१।३४ पा०) इत्यनेन पूरणीप्रियादिषु
परेषु पुंवद्भावस्य प्रतिषेधात् कथमत्र पुंवद्भावप्राप्तिरिति दाच्यम्, अस्य त्वस्य बहुव्रीहि-
समासविषयतया कर्मधारये “पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु” (६।१।४२ पा०) इत्यनेन
सामान्यतः प्राप्तस्य पुंवद्भावस्य कथमपि प्रतिषेधुमशक्यत्वात् ; अत एव केचनान्न “सद्यः-
प्रसूतप्रियापीतात्” इति पाठानन्तरं कल्पयन्ति इति सुधिया स्वधिया विभाव्यम्]
अभ्यविकम् अतिरिक्तं पीतावशिष्टमित्यर्थः, [एतेन तिर्यग्ग्योनिरपि अयं मृगः स्वप्रिया-
प्रणयपरवशः स्वस्य बुभुक्षापिपासयाविद्यमानत्वेऽपि प्रेयस्यामत्यनुरागेण सद्यःप्रसूततया
तस्याः पिपासायाः प्राबल्यं जानानः तामादौ आपरितोषं पाययित्वा, तद्गुणावशिष्टं
पिबतीत्यर्थो व्यव्यते] उष्णं मधुरञ्च सुखाद्यमित्यर्थः, [उष्णञ्च मधुरञ्च इति उष्ण-
मधुरं, नीललोहितादिवद्विशेषणसमासः । अचिरमुक्तगर्भाया हि उष्णद्रव्यपानम्
आश्रयन्तृणांपशमकमिति उष्णत्वोक्तिः प्रकृतोपयोगितामापद्यते] नौशारौदनमण्डं
लवणधान्यान्नमण्डं, पर्याप्तं यथेष्टं यथा तथा आचामति पिबति ; [आङ्गपूर्वात् चमते-
र्लटि आचामति इति सिद्धम् “आङ्गि चमः इति वक्तव्यम्” (बा०) इति दौर्घः,
अन्यत्र चमति विचमति इत्यादि । अत्र मण्डस्य पर्याप्तपानकक्षणेन आश्रमे अमिता-
तिथिजनभोजनोपयोगिप्रचुरान्नाद्याधोजनं, तथा प्रियापीतावशिष्टे मण्डे प्रियोच्छिष्टतया
अस्य समविकसमादरश्च ध्वन्यते इति बोध्यम्] मण्डस्य बहुलत्वात् सद्यःप्रसूताऽपि
शृङ्गी न समस्तं मण्डं पातुं शक्नाक, अवशिष्टेन मृगस्यापि पर्याप्तं आहारोऽभुदित्यर्थः ।
किञ्च सर्पिञ्चतः सद्यस्तस्य, दृतपक्षस्येत्यर्थः, भक्तस्य अन्नस्य (“पोलाप्पो” इति भाषा)
स्फुरता उद्भक्तता गन्धेन सीरभेण मनाक् कृषम्, (“मनागव्यल्पमन्दयोः” इति
मिहिकी) अनुसृतः अनुसृतः निम्नितः इत्यर्थः, कर्कन्दाः कोल्याः फलेः मिश्राणां

सौधातकिः । अथदं अणञ्जाभकारणं सविसेसभूदं अण्व
जिस्सकुच्चारणं । * (ख)

प्रथमः । [विहस्य ।] अपूर्वः कोऽपि ते बहुमानहेतुर्गुरुषु
सौधातके ! (ग)

* आगतमनध्यायकारणे सविशेषभूतमय जीर्णकूर्वाणाम्

श्राकानां वान्मुकादीनां पचनादुत्थित आमोदः घृतपक्वभक्तामोदसहितः कोलिफलमिश्र
श्राकपाकादस्त्रगन्धविशेष इत्यर्थः, परिकीर्यते सर्व्वतो व्याप्नोति । [परिकीर्यते इति
कर्त्तृकर्तरि प्रयोगः ; यद्वा—कन्येणि एवाद्यं प्रयोगः, वायुना इति कर्त्तृपदम्
एतत्काल्ये ऊहनीयम् । अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः, तथाच दर्पणः,—“स्वभावोक्तिर्दुर्द्वार्य-
स्वक्रियारूपवर्णनम्” इति] । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ॥

(ख) जीर्णकूर्वाणां—जीर्णे वार्द्धकेन वृद्धीभूतं कूर्चं श्लेष्मृ येषां तेषां पक्व-
श्लेष्मृणामतिवृद्धाणामित्यर्थः । यद्वा—जीर्णे शिथिलं कूर्चं भूदयान्त्वर्त्तितं स्थानं येषां तेषां,
वार्द्धके हि भुवोर्मध्यदेशः श्लथीभवति इति सिद्धम् (“कूर्चमस्त्री भुवोर्मध्ये कठिन-
श्लेष्मृकैतवे” इति मेदिनी) । आगतम्—आगमनम्, उपस्थितिरिति यावत् ।
सविशेषभूतं—विशेषरूपम्, केनापि उपायेन उपेक्षितमशक्यमित्यर्थः । [विशिषेण
सह वर्त्तमानम् सविशेषं, ततश्च सविशेषं भूतम् इति सविशेषभूतं “सह सपा”
(२।१।४ पा०) इति समासः द्वितीयातत्पुरुषो वा । वसिष्ठादेः शिष्टत्वस्य असन्दिग्ध-
तया विशेषतया अध्ययननिषेधः, साधारणातिथेस्तु न तथेति सविशेषपदतात्पर्य्यम्] ।
अनध्यायकारणम्—अनध्यायस्य स्वाध्यायाभावस्य कारणं, शिष्टसमागमरूप इत्यर्थः ।—
“अनध्यायं प्रकुर्व्वीत शिष्टे च गृहमागते” इति वचनात् शिष्टसमादराध्यायः शास्त्र-
सम्मत एव इति वीध्यम् । सोपहासवचनमिदम् ।

(ग) विहस्य—विकृतहास्यं विशेषहास्यं वा कृत्वा, याभ्यस्य कूर्चशब्दस्य तादृश-
सर्व्वजनमान्येषु वसिष्ठादिषु प्रयुक्तत्वादस्य विकृतहास्यं विशेषहास्यं वा ज्ञेयम् । गुरुषु—
पूज्येषु, अभ्यागतेषु—वसिष्ठादिषु, अभ्यागतस्य गुरुत्वे प्रमाणं यथा,—“गुरुरपि-
र्विजातीनां वर्त्तमानं ब्राह्मणो गुरुः । पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्व्ववाभ्यागतो गुरुः ॥”
इति । अपूर्व्वः,—अभिनवः । कोऽपि—असाधारणः इत्यर्थः । बहुमानहेतुः,—
बहुमानस्य विशिष्टगौरवस्य हेतुः कारणं, वर्त्तते इति शेषः ; विशिष्टगौरवप्राप्तेषु

वीषा । भो भाण्डायण ! किं नामधेयो एसी महन्तस्य
स्थविरसत्यस्य धुरन्धरो अज्ज चीरधारो अदिधी आअदो ?* (घ)

भाण्डायणः । धिक् प्रहसनम् । नन्वयमृष्यमृङ्गाश्रमात्
अरुन्धतीपुरस्कृतान् महाराजदशरथस्य दारानधिष्ठाय भगवान्
वासष्ठः प्राप्तः, तत् किमेवं प्रलपसि ? (ङ)

* भो भाण्डायण ! किं नामधेय एष महन्तः स्थविरसाथस्य धुरन्धरीऽय
चीरधारकोऽतिथिरागतः ?

एतेषु तव सम्मानप्रदर्शनमेव उचितं, त्वया तु पातापानि अविविच्यैव पूज्यष्वप्येतेषु
परिहासम्यञ्जकः शब्दः प्रयुक्त इत्युक्तमेवाचरितमिति भावः । यथा सौधातकिं प्रति
प्रथमतापसस्य इयं सोल्लुण्ठनोक्तिरिति ध्येयम् ।

(घ) भाण्डायण !—इदन्तु प्रथमतापसस्य नाम्ना सम्बोधनम् [भण्डस्य
महर्षेर्युवाऽपत्यमिति भाण्डायणः, भण्डशब्दात् “गर्गादिभ्यो यञ्” (४।१।१०५ पा०)
इति यञ्, ततः “यजिजांश्च” (४।१।१०१ पा०) इति फक्] । स्थविरसाथस्य—
वृद्धसमूहस्य, धुरन्धरः,—श्रेष्ठः, [धुरं धरति इति धुरन्धरः, धुर् शब्दात् धरतेः
खच्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम्] । चीरधारकः,—जीर्णवसनधारीत्यर्थः । किं-
नामधेयः,—किं नामधेयम् आख्या यस्य सः, किमाख्य इति यावत् । स्थविरधुरन्धर
इति ङाख्यकरः प्रयोगः ।

(ङ) प्रहसनम्—गुरुजनान् प्रति उपहासम्, असम्मानसूचकवाक्यप्रयोगम्
इत्यर्थः । धिक्—निन्दायाम्, एवं परिहासः शिष्टविगर्हिततया सर्व्वथैव अयुक्त
इत्यर्थः, [प्रहसनमित्यत्र धिक्शब्दयोगे द्वितीया] । “स्थविरसाथस्य धुरन्धरः”
इति “चीरधारकः” इति च प्रयोगः परिहासम्यञ्जकः । नन्विति सम्बोधने । अरुन्धती-
पुरस्कृतान्—अरुन्धत्या तन्नामवसिष्ठपत्न्या पुरस्कृताः ; यथा—अरुन्धती पुरस्कृता
अश्वेसरी येषां तान् तथोक्तान् । दारान्—भार्या, कौशल्यामित्यर्थः । अधिष्ठाय—
तेषां नायकी भूलेत्यर्थः । प्राप्तः,—समागतः, अतिथिः सन्नुपस्थित इत्यर्थः ।
तत्—तस्मात् । किं—कथम् । एवम्—उक्तरूपेण । प्रलपसि—निरर्थकं कथयसि,
उपप्लवसौत्यर्थः, नैतद् बुध्यते इति भावः ।

भाषा । समांसी मधुपर्क इति आन्नायं बहुमन्यमानाः
श्रीविद्यायाऽभ्यागताय वत्सतरीं महीचं वा महाजं वा निर्वपन्ति
गृहमेधिनः, तं हि धर्मसूत्रकाराः समामनन्ति । (ट)

शब्दः । [तादृशाश्च अनुकरणशब्दान् “अन्यक्तानुकरणाद् राजवराहोदयिनीं डाच”
(५।४।५७ पा०) इति डाच्, ततश्च मडमङ्गकरीति इत्यर्थे “खोदितादिङान्भ्यः
क्यप्” (१।१।१३ पा०) इति क्यप् मडमङ्गाय इति नामधातोः कर्त्तृषि क्तः, स्त्रियां
मङ्गमङ्गायिता] । व्याघ्रादियंथा सहसा आगत्यैव यं कश्चिदाहृत्य अस्थानं चरन्त्ये
आत्मानं निधीजयति, तथा अयमपि इति; तत् कथं न भणामि “व्याघ्रो वा इको वा”
इत्यादीति भावः ।

(ट) “समांसी मधुपर्कः” इत्यान्नायप्रमाणमुपन्यस्य वसिष्ठस्य वत्सतरी-
मांसमन्थये प्रत्यवायं निरस्यन्नाह, समांस इति ।—मांसेन सह वर्षमानः इति
समांसः, पलसहित इत्यर्थः । मधुपर्कः,—अतिष्यादिपूजोपचारभेदः, [मधुना
पृच्छतेऽसौ इति मधुपर्कः मधु + पून् + चप्] । मधुपर्कमाह कालिकापुराणं,—
“दक्षि सर्पिः जलं चौद्रं सितैताभिस्तु पञ्चभिः । प्रोच्यते मधुपर्कस्तु सर्वदेवीच-
तुष्टये ॥” इति । इति—एवम्, उक्तकृपानुपूर्विकमित्यर्थः । आन्नायं—वेदवचनम्
[आन्नायते अभ्यस्यते इत्यान्नायः वेदः । आङ्पूर्वात् स्वाधातोः घञ्प्रत्ययः] ।
बहुमन्यमानाः,—असन्दिग्धप्रमाणत्वेन आन्नियमाणाः । गृहमेधिनः,—गृहैर्दारैर्मन्थन्ते
सहस्रवन्ते इति गृहमेधिनः गृहाग्रमस्याः । अभ्यागताय—गृहागताय अतिथये
इत्यर्थः । श्रीविद्याय—अधीतवेदाय ब्राह्मणाय, [इन्दोऽधीत इति इन्द्रप्रत्ययेन
श्रीविद्यः सिद्धः] श्रीविद्यस्तुत्याह देवतः,—“एका शाखां सकल्पां वा
षड्भिरक्षैरधीत्य वा । षट्कर्म्मनिरतो विप्रः श्रीविधौ नाम धर्मवित् ॥” इति ।
तथा च शाङ्करभाष्यम्—“जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्हिंज उच्यते । विद्यया
याति विप्रवं द्विभिः श्रीविद्य उच्यते ॥” इति । वत्सतरीम्—अल्पवयस्यां गावस्तां,
दिङ्मयनीमित्यर्थः । [वत्सशब्दान् अतिवाल्यार्थे “वत्सीन्नाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे”
(५।१।२१ पा०) इति तरप्, ततश्च स्त्रियां ऊङीष्] महीचं—महाहषभं,
[महांशासी उच्चा चेति विग्रहे “अचतुर विचतुर—” (५।४।७७ पा०) इति अच्-
प्रत्ययाभ्यो निपातः] । महाजं—हृदय्यागम् । निर्वपन्ति—भीजनार्थं ददति,
जन्ति इत्यर्थः । ननु “समांसी मधुपर्कः” इति श्रुतेः देवीहोमकमधुपर्कपरतया
श्रीविद्याय तदर्पणं न युज्यते इत्याह, तन्मिति ।—तं—श्रीविद्यब्राह्मणोद्देशक वत्सतरी-

सौधा । भो णिगिहीदोसि । * (ठ)

भाष्ठा । कथमिव ?

सौधा । जेण आअदेसु वसिष्ठमिस्सेसु वच्छदरी विस-
सिदा, अज्ज ज्जेव पञ्चागदस्स राएसिणो जणअस्स भअवदा
बम्मोएण बि दहिमहुहिं ज्जेव णिब्बत्तिदो महुवक्को, वच्छदरी
उण विसज्जिदा । † (ड)

* भो ! निगृहीतोऽसि ।

† येन आगतेषु वसिष्ठमिस्सेषु वत्सतरी विशसिता, अथ एव पर्यागतस्य राजर्षे-
र्जनकस्य भगवता वाञ्छीकिनाऽपि दधिमधुभिरेव निर्वाचितः मधुपर्कः, वत्सतरी पुनः
विसर्जिता ।

महोच्चमहाजानाम् अन्यतमनिर्वापरूपमित्यर्थः । धर्म्यत्वकाराः,—धर्म्यशिक्षार्थं विधि-
निषेधात्मकोपदेशसूत्ररचयितारः, धर्म्यशास्त्रप्रणेतारः मन्वादयः इत्यर्थः । समानमनि
—समुपदिशन्ति । हि-ग्रन्थो निश्चयवाचकः । तदनुसारेणैव अस्य परमशीलियाय
वसिष्ठाय कल्याणिका दत्तेति भावः ।

(ठ) निगृहीतः,—पराभूतः, स्वपक्षसमर्थनेऽसमर्थत्वात्, मयेति शेषः । अनेन
सौधातकिः भाष्ठायनस्य ज्ञानवत्त्वमुपहसति । मधुपर्कस्य जीवहिंसासनेतस्य
शास्त्रार्थत्वे सर्वत्रैव तदनुष्ठानं स्यात्, तत् न भवतीति त्वम् अनर्थकं कथयसीति भावः ।

(ड) मधुपर्कानुरोधेन जीवहिंसा न शास्त्रार्थः, तच्च तस्याः नियतत्वे अद्यैव
वाञ्छीकिना जनकाय दत्ते मधुपर्केऽपि वत्सतरी दत्ता स्यादिति युक्त्या भाष्ठायनीतेः
अर्थोक्तिकत्वं द्रढयति, येनेति ।—येन—हेतुना । वसिष्ठमिस्सेषु—महामान्येषु वसिष्ठेषु
[गौरवे बहुलम्, अथ मिश्रशब्दः पूज्यत्वबोधकः] आगतेषु—अभ्यागतरूपेण उप-
स्थितेषु सत्सु । वत्सतरी—हिंसायनी गौरित्यर्थः । विशसिता—भारिता, [व्यापा-
दनार्थकात् विपूर्वात् शसतेः कश्चिन्निः, स्त्रियां टाप्] मधुपर्कार्थमिति शेषः ।
किं तेन ? इत्याह, अद्येति ।—अद्यैव—अस्मिन्नेव दिवसे, [एवकारेण दिनान्तर-
व्यवच्छेदः, तेन च सद्यःसंज्ञतया न विष्णुतिसम्भावनेत्याशयो द्योत्यते] ।
पर्यागतस्य—समुपस्थितस्य । राजर्षेः,—राज्यस्वामिनः तपस्विनः, अभ्यर्चनार्थमिति
शेषः, [एतेन विशेषणं तदुद्देश्यकमधुपर्कं नाङ्गानिसम्भवः इति व्यन्यते ।]

भाषा । अनिवृत्तमांसानामेवं कल्पमृषयो मन्वन्ते, निवृत्त-
मांसस्तु तत्रभवान् जनकः । (ठ)

वाङ्मौक्तिकाऽपि—सर्वशास्त्रज्ञेन मनुष्येणा प्राचेतसेनापि इत्यर्थः । अत्र शास्त्रज्ञान-
विरहितस्य तु अज्ञतया कदाचित् प्रमादसम्भवेऽपि साङ्गवेदविद्यापारदर्शिनो वाङ्मौकेस्तु
सर्वथा तदसम्भवः इत्यपिकारार्थः । दधिमधुभिरेव—विज्ञतदुग्ध-चौद्रप्रभृतिभिरेवे-
त्यर्थः, एवकारिण्य वत्सतरीव्यवच्छेदः । निर्वर्जितः,—सम्पादितः । पुनः,—
किन्तु । विसर्जिता—परित्याजिता, न तु मधुपर्कघटकपदार्थपूरणाय आलम्ब्येत्यर्थः ।
अवायं भावः,—“समांसी मधुपर्कः” इति श्रुतेर्यदि अभ्यागतसाधारणमधुपर्कपरता
स्यात्, स्यादपि वाङ्मौकेर्जनकोद्देश्यकमधुपर्कं वत्सतरीविश्रसनम्, अतः श्रुते
देवाद्देश्यकमधुपर्कपरतेव सामान्यतो मधुपर्कस्य दधिघृतमधुशर्कराभ्यविहितत्वात् ।
उक्तञ्च,—“दधि सर्पिर्जलं चौद्रं सिता वैतैश्च पञ्चभिः । प्रोच्यते मधुपर्कस्तु क्वचिदन्ध-
विधौऽपि च ॥” इति ।

(ठ) भाष्यायनः सौधातकि शास्त्रस्य प्रकृतार्थनिर्णये भान्तमालोक्य सम्प्रति
मधुपर्कं समांसत्वानांसत्वयोरधिकारिभेदेन व्यवस्थां प्रदर्श्य तस्य भ्रमनिरासपुरःसरं
स्वमतमेव दृढयति, अनिवृत्तेति ।—ऋषयः,—धर्मशास्त्रप्रणेतारः मुनयः ।
अनिवृत्तमांसानाम्—अपरित्यक्तमांसभोजनानां, मांसभक्षणशैलीनामित्यर्थः, [निवृत्तं
मांसं शेषां ते निवृत्तमांसाः, न निवृत्तमांसाः इति अनिवृत्तमांसाः, तेषाम् ;
यदा—न निवृत्ताः इति अनिवृत्ताः मांसादनिवृत्ताः इति अनिवृत्तमांसाः तेषामिति
विग्रहः । अत्र मांसपदेन लक्षण्या मांसभोजनं बोध्यते] । एवं—“समांसी
मधुपर्कः” इति श्रुतिसिद्धं मधुपर्कं मांसदानरूपम् । कल्पं—विधिम् । मन्वन्ते—
अरन्ति । मन्वेवच्छेत् कथं तर्हि वेदविदामयेसरेणापि वाङ्मौकिना तन्नानुसृतमित्याह,
निवृत्तेति ।—तु किन्तु । तत्रभवान्—पूज्यः, (“विषु तत्रभवान् पूज्यस्तथैवात्रभवानपि”
इति वैजयन्ती) । जनकः,—तन्नामा राजर्षिः । निवृत्तमांसः,—मांसभक्षणाद्
विरतः, अत एव तस्मिन् आगते विसर्जिता, अनिवृत्तमांसं पुनर्वसिष्ठे उपस्थिते प्रथम-
कल्पमृता वत्सतरी दत्तेति भावः । मन्वेवं मधुपर्कं मांसदानस्य अनिवृत्तमांसस्थले
शास्त्रीयत्वेन दातुः तथा कर्तव्यत्वेऽपि पश्चितकेशस्य वर्षीयसी वसिष्ठस्य तडोजनस्तु
अयुक्तमेवेति चेन्न, मधुपर्कं प्रदत्तमांसस्य अभोजने प्रत्यवाय्यवशात् वसिष्ठेन
तन्नापेक्षितम् ; तथाच—मनुः,—“नियुक्तस्तु यद्यान्यायं यो मांसं नास्ति मानवः ।
स प्रेत्य पशुतां याति सश्वानेकविंशतिम् ॥ न मांसमैच्छते दीवो न मध्ये न च

सौधा । किं निमित्तं ? * (ग)

भाष्ठा । स तदैव देव्याः सीतायाः तादृशं दैवदुर्विपाकमुप-
श्रुत्य वैखानसः संवृत्तः, तथास्य कतिपये संवत्सराश्चन्द्रोप-तपो-
वने तपस्तप्यमानस्य । (त)

* किं निमित्तम् ?

मैथुने । प्रवृत्तिरिषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥” इति । न चैवं सति राजर्षे
जनकस्य प्रत्यवायभागित्वमिति शङ्का, तस्य वैखानसस्रतावलम्बित्वेन निरामिषाश्रि-
त्वात्, तथाच यमः,—“भक्षयेत् प्राञ्चितं मांसं सकृदन्नाश्रयकाम्यया । दैवे
नियुक्तः शब्दे वा नियमं च विवर्जयेत् ॥” इति सर्वं सुधीर्भाविभाव्यम् ।

(ग) किं निमित्तं—किं कारणम् ? जनकस्य निवृत्तमांसत्वे कां हेतुरिच्छुः ।

(त) सौधातकिना पृष्टो भाष्ठायनः जनकस्य मांसनिवृत्तौ हेतुमाह, स
इति ।—सः,—जनकः । तदैव—सीतायाः निवासनवार्ताश्रवणान्ववृद्धीतरमेव ।
तादृशं—तथाविधम् अतिभीषणमित्यर्थः । दैवदुर्विपाकं—दैवं पूर्वजन्माजितं
कर्म, “पूर्वजन्माजितं कर्म तद्देवमिति कथ्यते” तथा,—“प्राग्जन्मनि कृतं
कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभम् । देवशब्देन निर्दिष्टमिह जन्मनि तद बुधैः ॥” इति ।
पूर्वजन्म च वर्तमानजन्मकालस्य प्राक्काल इति बोध्यम् । शरीरस्य प्रतिक्षण-
ध्वंसित्वात् प्राग्वर्तिशरीरस्य च परकालेऽनवस्थानात् कर्म च अपरशरीरकृतमपीति
बोध्यम् । तस्य दुर्विपाकः दुष्टः परिणामः कुफलमिति यावत् [विपश्यते इति
विपाकः, विपूर्वात् पचतेः भावे घञ्] तं दुर्भाग्यदुर्विलसितमिदमित्यर्थः । वैखानसः,—
वानप्रस्थः [विशेषेण खनति विदारयति धर्माद्यन् आत्मानं क्लेशयति इति वैखानसः ।
वि + खन + उः अन - असृज् कर्म० स्वार्थे ञच्] वानप्रस्थाश्रममाह याज्ञवल्क्यः,—
“वानप्रस्थाश्रमं वक्ष्ये तत् शृण्वन्तु महर्षयः ! पुत्रेषु भार्या निक्षिप्य वनं गच्छेत् सङ्घेव
वा ॥” इत्यादि । वानप्रस्थस्य धर्मो यथा गाढे एकोनपञ्चाशत्तमेऽध्याये—“भूखा
मूलफलाशित्वं स्वाध्यायस्तप एव च । सविभागो यथान्याय धर्मोऽयं वनवासिनः ॥”
इत्यादि । तस्य च मांसवर्ज्यमाह कूर्मपुराणं—“पुरोडाशं च दक्षैव विधिवन्निर्वपेत्
पृथक् । देवताभ्यश्च तद्भुत्वा वनं मेध्यतरं हविः ॥ शिबं समुपमुञ्जीत खवणश्च स्वयं
कृतम् । वर्ज्येभ्यश्चमांसादि भीमानि खवकानि च ॥” इत्यादि । संवृत्तः,—जातः,
वृद्धस्य वने परिहाय वनवासौ सन् हस्तमूलमाश्रितः इत्यर्थः । तथा—एदंविधाऽवस्थया

सौधा । तदो किं त्ति आगदो ? * (थ)

भाष्या । चिरन्तनप्रियसुहृदं प्राचेतसं द्रष्टुम् । (द)

सौधा । अबि अज्ज सम्बन्धिणोहिं समं संबुत्तं से दंसणं ण वत्ति । † (ध)

भाष्या । सम्प्रत्येव भगवता वसिष्ठेन देव्याः कौशल्यायाः सकाशं भगवती अरुन्धती प्रहिता, यत् स्वयमुपेत्य वैदेहो द्रष्टव्य इति । (न)

* ततः किमिति आगतः ?

† अपि अद्य सम्बन्धिनीभिः समं संगतमस्य दर्शनं न वेति ।

वानप्रस्थ्यरूपेणेत्यर्थः । अस्य—जनकस्य । कतिपये—कियन्तः [कतिपयशब्दस्य “प्रथमचरमतयाख्याई—” (१।१।३३ पा०) इति सर्व्वनामत्ये जसः श्वादेशः] । संवत्सराः,—अष्टाः, अतीता इति शेषः । चन्द्रहीपतपोवने—चन्द्रहीपस्य तदाख्यस्य कस्यचित् स्थानस्य तपोवने आश्रमे । तपसाप्यमानस्य—तपस्यामनुतिष्ठतः, [अत्र “तपसापःकस्यैकस्येव” (३।१।८८ पा०) इत्यनेन तप् धातोरात्मनेपदम् यक् च] ।

(थ) ततः,—तस्मात् चन्द्रहीपतपोवनादित्यर्थः । किमिति—कथम् । आगतः,—इहीपस्थितः ।

(द) चिरन्तनेति ।—चिरन्तनः,—चिरकालीनः, प्रियसुहृत्—प्रेमात्पदमित्रं, तं—प्राचीनबन्धुमित्यर्थः, [अत्र चिरं भवः इत्यर्थे चिरमित्यव्ययात् “सायचिरं प्राक्तं प्रगे—” (४।१।२३ पा०) इति व्युत्पत्तिः] । प्राचेतसं—वाञ्छीकिम् । द्रष्टुं—साक्षात्कार्त्तुं, पूर्वाक्तसौधातकिवाक्यस्थेन “आगतः” इत्यनेन अन्वयः ।

(ध) अत्र अपि शब्दः प्रश्नार्थकः । सम्बन्धिनीभिः,—कुटुम्बिनीभिः कौशल्या-प्रश्रतिभिः । समं—सह, (“साकं साङ्गं समं सह” इत्यमरः) । अस्य—जनकस्य । दर्शनं—साक्षात्कारः । संगतं—संज्ञातम्, (अत्र—“अद्य सम्बन्धिनीभिः समम् अस्य दर्शनं संगतं न वेति अपि ज्ञायते ?” इत्येवमन्वयः कार्यः ; अन्यथा नवेत्यत्र विकल्पबोधक-वा-शब्देनैव जिज्ञासाया अपि अर्थत एव बोधनात् अपेक्षितार्थकत्वापत्तिः स्नाह इति ध्येयम्) ।

(न) प्रहिता—प्रेरिता । वक्ष्यमाणसंवादे वक्तुमिति शेषः । किमर्थमित्याह,

सौधा । जघा एदे ख्यविरा परप्परं मिलिदा, तथा अण्णे वि
वटुएहिं समं मिलिअ अणञ्जाअमङ्गसवं खेलन्ता सन्धा-
वेम्ह । * (प) [इति परिक्रामतः ।]

भाष्ठा । तदयं ब्रह्मवादी पुराणराजर्षिर्जनकः प्राचेतस-
वसिष्ठावुपास्य सम्प्रति आश्रमवर्हिष्ठं चमूलमधितिष्ठति ; य
एषः (फ),—

* यथा एते ख्यविराः परस्परमिलिताः, तथा आश्रमपि वटुभिः समं मिलित्वा
अनध्यायमङ्गीकृतं खेलन्ती सन्धावयावः ।

यदिति । स्वयम्—आत्मना, न तु प्रतिनिधिनेत्यर्थः । स्वयमनुपस्थितौ वैवाहिके
समादरश्रेष्ठियप्रकाशः सम्भवेदिति भावः । उपेत्य—उपस्थाय । वेदेङ्,—विदेङ्गधि-
पतिर्जनकः, [विदेङ्गस्य ईश्वरः इति वेदेङ्गः “तस्येश्वरः” (५।१।४२ पा०) इति
विदेङ्गशब्दात्] । द्रष्टव्यः,—साक्षात्कर्तव्यः ; तथा च इदानीमपि
कुटुम्बिनीभिः समं साक्षात्कारी नाभूत्, कौशल्यायाः तमानुपस्थितत्वादिति
तात्पर्यम् ।

(प) ख्यविराः,—हस्ताः । परस्परमिलिताः,—अन्योन्यमेकाव समवेताः । आवां
—मीमांसक-भाष्यश्रवणी । वटुभिः,—अल्पवयस्कैः ब्राह्मणैः । खेलन्ती—क्रीडन्ती,
खेलनेनेत्यर्थः, [“लक्षणेत्वी” क्रियायाः ” (१।२।१२६ पा०) इति क्रियायाः परिचायके
इती चार्थे वर्तमानाद्वातोऽन्तः शब्दशानच्-विधानात् अच खेलतेः ईत्वर्थे शब्दप्रत्ययः]
अनध्यायमङ्गीकृतं—पाठविप्लवप्रमानन्दजनकव्यापारम् । सन्धावयावः,—सन्धानयावः,
क्रीडया उपभुञ्ज्वहे इत्यर्थः ।

(फ) तत्—तस्मात्, कौशल्याया सममिदानीमपि साक्षात्काराभावादित्यर्थः ।
अयं—पुरतः परिदृश्यमानः । ब्रह्मवादी—वेदीपदेष्टा, अधीतवेदवेदान्त इत्यर्थः,
[ब्रह्म वदितुं श्रीलमस्य इति ब्रह्मशब्दपूर्वात् वदतेः श्रीलार्थे णिन्-प्रत्ययः] प्राचेतस-
वशिष्ठौ—वाल्मीकिवशिष्ठौ । उपास्य—आराध्य, दङ्गनसंज्ञापादिकं कर्तव्यार्थः । हच-
मूलम्—आश्रमतरोरधीदेशम् [हचमूलमिति “अधिशीङ्ख्यसां कर्म” (१।४।४६
पा०) इत्यधितिष्ठतेरधिकरणस्य कर्मत्वम्] । य एष इति अव्यवहितेन श्लोकस्थेन
“तप्यते” इति क्रियापदेनावकः ।

हृदि नित्यानुषङ्गेन सीताशोकेन तप्यते ।

अन्तःप्रसृतदहनो ज्वलन्निव वनस्पतिः ॥ २ ॥

[निष्क्रान्ती ।]

इति विश्वश्रवकः । (ब)

प्रायेभ्योऽपि प्रियतमायाः दुहितुः सीतायाः सापवादपरित्यागेन अन्तर्निष्क्रान्तशब्दं विदेहनाथं तदुक्तलासौममालोक्य भाष्यायनः तस्य तदानौत्तमीमवस्थां वर्णयन्नाह, हृदीति ।—हृदि अन्तःकरणे नित्यानुषङ्गेन सततावस्थितेन सीताशोकेन सीताविशोग-दुःखेन, अन्तर्मध्ये प्रसृतः उद्वेगितः, [प्रसृत इति पाठे—निहितः, प्रदीत इति पाठे तु—प्रज्वलितः इत्यर्थः] दहनो वक्रियस्य सः [सीताशोक दहन इवेति ध्वनिः] तथाभूतः अभ्यन्तरलीनपावक इत्यर्थः, ज्वलन् ज्वलिष्यमाणः इत्यर्थः, वनस्पतिः शमीवृक्ष इव तप्यते तापमनुभवति, जनक इति शेषः । [अन्तः—उपमानामालङ्कारः, सा च—इवशब्दवाच्यतया श्रीती । एवं वनस्पतिसाधारण्ये अन्तर्लीनपावकत्वस्य असम्भवतया सामान्यशब्दस्य विशेषपरतानिधिममङ्गीकृत्यैव शमीरूपवनस्पतिविशेष-बोधनेऽपि वक्तुमुचितस्य शमीरूपस्य वनस्पतेर्विशेषतोऽकथनात् विशेषविशेषरूपो दाेषधिन्यः] । पद्यावज्ञं वक्तुम् ॥ २ ॥

(ब) विश्वश्रवकस्य लक्षणादिकन्तु पूर्वमुक्तम् ; सम्प्रति शुद्ध-सङ्कीर्णभेदेन भिन्नयोस्तयोः कतरोऽयमिति विचार्यते ; तथाहि,—“मध्येन मध्यमाभ्यां वा पादाभ्यां सम्प्रयोजितः । शुद्धः स्यात् स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः ॥” इति दर्पण-वचनात् भाष्यायनसौधाताक रूपाभ्यां नीचमध्यमपादाभ्यां सम्प्रयोजिततया अयं सङ्कीर्णरूप एव भेदेऽन्तर्भवति । न चैतथीकभयोरेव मुनिशिष्यतया मध्यमपादत्वमिति तादृशाभ्यां ताभ्यां सम्प्रयोजितस्यास्य शुद्धताया एव उचितत्वात् कथं सङ्कीर्णरूपत्वमिति वाच्यम्, एतयोरिकस्य सौधातकैर्मध्यममात्रत्वाभावेन तथात्वात् । अथ किं नाम नीचत्व मध्यमत्वयोर्निष्कृष्टलक्षणमिति चेत् शृणु, संस्कृतभाषाभाषित्वमेव मध्यमत्वं, प्राकृतादिभाषा भाषित्वञ्च नीचत्वमिति ब्रूमः, तथा च सौधातकैरसंस्कृतभाषितया नीचलक्षणान्तर्गतत्वाद् अस्य सङ्कीर्णरूपत्वमेवेति सुधीर्भिर्विभाव्यम् । एवं “स तदेव देव्याः सीतायास्तादृशं देवदुर्विपाकम्” इत्यादिना भाष्यायनवाक्येन वृत्तानां, तथा “सम्प्रत्येव भगवता वसिष्ठेन देव्याः कौशल्यायाः” इत्यादिना च भाष्यायनवाक्येन वर्तिस्यमाणां कथाशानां निदर्शनतया विश्वश्रवलक्षणसङ्गतिर्विधीया ।

[ततः प्रविशति जनकः ।]

जनकः ।—अपत्ये यत् तादृग् दुरितमभवत् तेन महता
विषक्तस्तीव्रेण त्रणितहृदयेन व्यथयता ।
पटुधारावाही नव इव चिरेणापि हि न मे
निवृत्तान् मर्माणि क्रकच इव मन्युर्विरमति ॥३॥

प्राग्भ्योऽपि प्रियतमायाः आसन्नप्रसवायाः असहायाः सीतायाः पूतस्वभावायाः
अपि सापवादनिर्वासनवार्ताश्रवणात् प्रभृति दुःसह्योकावेगेनानर्दयमानः जनकः
विलपति, अपत्य इति ।—अपत्ये दुहितरि सीतायां तादृक् तथाविधम् अतिशोकावह-
तया अनिर्वचनीयमित्यर्थः, यद् दुरितम् आसन्नप्रसवावस्थायां वननिर्वासनरूपं दुर्गतं
दुर्वस्थेति यावत्, अभवत् जातं, महता विपुलेन तीव्रेण उद्येण, अत्यन्तदुःसह्येत्यर्थः,
व्यथयता दुःखयता [शिजन्तात् व्यथधातोः भिच्वात् शब्दप्रत्यये कृते “मितां
क्रवः” (६।४।२२ पा०) इति क्रवः] तथा त्रणितं चतं, सञ्जातत्रणमिति यावत्,
[त्रणं सञ्जातमस्य इति त्रणितं, त्रणशब्दात् “तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्”
(५।२।३६ पा०) इति इतच्] हृदयं येन तेन तथाक्तेन तेन दुरितेन विषक्तः हृदि
हृदतरं निहितः नव इव नूतन इव, कालातिपानेऽपि असन्दीभृत इत्यर्थः, अत एव
पटुः कुशलं, त्यागिनोऽपि मम हृदयाहेलने समर्थ इत्यर्थः, पद्ये—हेदनपटुः, अति-
तीक्ष्णत्वात् हेदनकुशल इति यावत्, धारावाही धारया सातत्येन, निरन्तरमित्यर्थः,
वहति सञ्चरतीति धारावाही निरन्तरस्थायी, अनिरुप्त इति यावत्, पद्ये—धारया
कर्त्तनसाधनायभागेण वहति पुनः पुनः निर्गमोद्गमाभ्यां सरतीति तथोक्तः, मर्माणि
अन्तःसन्धिस्थानानि निवृत्तान् विदारयन्, पद्ये—हृन्दन्, अत एव क्रकचः करपत्रमिव
[“क्र” इति अव्यक्तशब्दं कचति शब्दायते इति क्रकचः करपत्रं, क्र-शब्दपूर्वात् कचतेः
पचाद्यच्] मे मम मन्युः सीतानिर्वासनजनितः शोकः (“क्रकचोऽस्त्वौ करपत्रम्” इति
“मन्युः दैव्ये क्रतौ क्रुधि” इति चामरः) चिरेणापि कालातिक्रमेषापि न विरमति न
शान्ति । [रमधातीरात्मनेपदित्वेऽपि अत्र विपूर्वात् रमतेः “व्याङ्गपरिभ्यो रमः”
(१।३।८३ पा०) इति परस्मैपदम्] सीतानिर्वासनं मामतिशयं व्यथयतीति भावः ।
[अत्र उपमानामालङ्कारः, सा च उपमानोपमेयगतसाधारणधर्मस्य औपम्यवाचक-
प्रदस्य च वाच्यतया पूर्णा ; तथा “नव इव” इत्यत्र उत्प्रेक्षा चेत्यनयोरेकाङ्गभावेन
सङ्करः] । शिखरिणी उतम् ॥ ३ ॥

कष्टम् एवं नाम जरसा दुःखेन च दुरासदेन भूयः
 पराक-सान्त्वयन-प्रभृतिभिस्तपोभिरात्तरसधातुः अनुपयुज्यमानो
 न अद्यापि मे दग्धदेहः पतति ॥ अन्धतामिहाह असूय्या नाम
 ते लोकास्तेभ्यः प्रतिविधीयन्ते ये आत्मघातिन इत्येवमृषयो
 मन्थन्ते, अनेकसंवत्सरातिक्रमेऽपि च प्रतिक्षणपरिभावना-
 स्रष्टृभिर्भासः प्रक्ष्य इव दारुणो न मे दुःखमवेगः प्रशाम्यति ।
 अयि मातर्देवयजनसम्भवे देवि सीते ! ईदृशस्ते निर्माणभागः
 परिणतः, येन लज्जया स्वच्छन्दमाक्रन्दितुमपि न शक्यते ।
 हा हा पुत्रि ! (भ) —

(भ) कष्टमित्यतिदुःसहदुःखमृषकमव्ययम् । एवम्—इत्थं, साम्प्रतमनुभूय-
 सानेनेत्यर्थः । जरसा—वार्धकेन । दुरासदेन—दुःसहेन । दुःखेन—सीतानिर्वासन-
 समुत्थंन शीकेन । पराकैत्यादि—पराकः द्वादशदिवसं व्याप्य उपवाससाध्यः
 प्रायश्चित्तकृपः व्रतविशेषः, तथाच मनुः,—“यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।
 पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापापनोदनः ॥” इति । इहस्पतिश्च “जपहोमरतः
 कुर्याद् द्वादशाहमभोजनम् । पराक एव विख्यातः सर्वपापप्रणाशनः ॥” इति
 च । सान्त्वयनं—पञ्चगव्यकुशोदकपानेनैकदिनम् उपवासिनैकदिनमिति द्वैदिव
 सिकव्रतमेतद्, [सन्तापयति इति ल्युट्, ततः स्वार्थे अण्] तथा च मनुः,—“गोमूत्रं
 गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासस्य कृच्छ्रं सान्त्वयनं
 स्मृतम् ॥” इति । याज्ञवल्क्यश्च—“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
 जग्ध्वा परेऽङ्गुपवसेत् कृच्छ्रं सान्त्वयनं चरन् ॥ पृथक् सान्त्वयनद्रव्यैः षडङ्गः
 सोपवासकः । सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्त्वयनः स्मृतः ॥” इति । पराकश्च
 सान्त्वयनश्च ते पराकसान्त्वयने, ते प्रभृतिनो आदिनो येषां तैः [अत्र प्रभृतिशब्देन—
 “एकैकं ज्ञासयेत् पिष्टं कण्ठे शुक्ले च वर्द्धयेत् । उपसृष्टं स्निग्धवर्णमेतच्चान्द्रायणं
 स्मृतम् ॥” इति मनुस्मृत्यनुसङ्गकचान्द्रायणादिपरिवर्द्धो जीव्यः] । तपोभिः,—
 ज्ञेयसम्पाद्यैः व्रतैः, कायशोषकनियमविशेषैरिति यावत् । भूयः,—बाहुल्येन । आत-
 रसधातुः,—आत्ताः गृहीताः, विशीविता इति यावत्, रसाः रक्तप्रभृतयः द्रवपदार्थाः
 आतवः,—रसास्त्रांसप्रभृतयो यस्य स तथोक्तः, अत्र शरीरान्तर्बर्तितद्रवमात्रमेव रसशब्द-
 ब्राम्ह्यं, तद्वन्धो आतुरिति बोद्धव्यम् । यथा—रसा एव आतवः देहधातवः रसाश्च

मांसमेदीऽस्थिमज्जपक्कस्य ६पा यस्य सः, ("रसो गन्धे रसः स्वादे तिक्तादौ विषगन्धीः ।
 शङ्करादौ द्वे बोधे देहधातुपारदे ॥" इति मेदिनी) अत एव अनुप-
 युज्यमानः,—अन्नपानादिना असेव्यमानः, अन्नपानादिजन्या पुष्टिमनश्चिगच्छित्यर्थः ;
 यथा—न उपयुज्यते काव्यं इति अनुपयुज्यमानः, अरसा दुःसङ्गेन सीताविवासनक्षेत्रेण
 तथा शरीरश्रावकैर्वैषक्षेत्रेण नितान्तचौण्डुर्भूततया कायिकमानसिकसर्वविषयापारि-
 सम्यगपटुः इत्यर्थः । दग्धदेहः,—दग्धपदाद्यं च सारशून्यः कायः । न पतति—न
 विशीर्यते न भूमिसान् भवतीति यावत्, यथा स्वसंसृष्टेनाग्निना दग्धस्थूषो भट्टादिः
 अन्तःसारशून्यत्वेऽपि कदाचित् प्रव्यवतिष्ठते ; तथा सततमनर्ज्वलता सीता-
 शोकाग्निना दग्धीभूतोऽपि न कायः नाद्यापि पततीति नै दुर्भाग्यमेव अत्र
 निदानमिति भावः । ननु यथैव दुःसङ्गक्षेत्रदग्धस्यापि ते देहस्य न स्वतः पातः, तथा
 तथैव भृगुपातादिना त्यज्यतामयमित्याहुः, अन्येति ।—अन्वतामिसाः,—अन्वम् अन्व-
 कारणं तामिस्रं तमःसंहतिः प्रगाढं तम इत्यर्थः, यत्र अतिभीषणदुःखीत्यादका इत्यर्थः ।
 [अन्वयति इति अन्व "नन्दिग्रहपक्षादिभ्यो लुङिण्यच्" (३।१।१३३ पा०) इति
 अचाद्यच् । तमिस्रं तममतिः, तमिस्रमेव इति तामिस्रम् इति स्वार्थे अण्, अन्व-
 तामिस्रं येषु ते अन्वतामिसाः] अत्र अन्वतामिस्रशब्दः "तमिस्रमन्वतामिस्रं महा-
 रीरवरीरवी । नरकं कालसूचं महानरकमेव च ॥" इत्यादिना अनुना गणितेषु
 एकविंशतिनरकभेदेषु द्वितीये नरके बोध्यः । असुर्याः,—नास्ति सूर्यः सूर्यकरः येषु
 ते सूर्यरश्मिरहिताः, बालीकमात्ररहिताः इत्यर्थः, [अत्र "असुर्याः" इति ऋक्समध्यो-
 ऽपि पाठः परिदृश्यते, तत्र असुराणामिमे इत्यसुर्याः असुरसम्बन्धिनः पातालादय-
 इत्यर्थः । तत्त्वती विचार्यमाणौ तु अयमेव पाठः साधोयान्, तथाहि—"असुर्या नाम
 ते लोकाः" इति कविवाक्यांशो हि "असुर्या नाम ते लोका अन्येन तमसाऽऽवृताः ।
 तांसे प्रेत्यापि गच्छन्ति ये के चात्महन्तो जनाः ॥" इति वाजसनेयिसंहितावचनस्यैव
 पूर्वप्रतीकः, तथा च तत्र ऋक्समध्यपाठस्यैव सत्त्वान् अत्रापि ऋक्समध्य एव पाठो युक्तः ।
 न च तत्रापि ऋक्समध्यत्वे किं प्रमाणमिति वाच्यम्, "असुराणामिमे इत्यसुर्याः" इति
 तद्वाक्यव्याख्यादर्शनात्, परच "अन्वेन तमसाऽऽवृताः" इति विशेषणैव गतायंत्वे सूर्या-
 लोकाभावबोधकस्य दीर्घमध्यस्य "असुर्याः" इति विशेषणस्य वैयर्थ्यात् । उक्त-
 संहितायाम् लङ्गतमन्वस्य आध्यात्मिकभाष्यव्याख्यादर्शने तु मूलपाठस्य व्याख्या अन्यथैव
 प्रतीयते, तथा च भाष्यम्—"अथ काव्यकर्मपरान् निन्दति । ये के च ये केचित् नराः
 आत्महनः प्रात्मानं हन्तीत्यात्महनः अविदांसः काव्यकर्मपराः विद्यमानस्याजरा-
 भरस्यात्मनोऽविद्यादोषेण तिरस्करणादात्महनारः ते प्रेत्य सत्त्वा देहं त्यक्त्वा तान्

अनियतरुदितस्मितं विराजत्-
कतिपयकामसदस्तकुञ्जलाघम् ।

लीकान् जम्बानि स्थावरान्मानि अपिगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । तान् कान् ?—नाम प्रसिद्धं, ते ये यत्तदोर्व्यत्ययः, ये लोकाः । लोकास्ते दृश्यन्ते भुज्यन्ते कर्मफलानि यमेति लोका जम्बानि, असुर्याः असुराणामिने असुर्याः, असुषु प्राणेषु रमन्ते असुराः प्राणपीषकपराः अहेतमपेक्ष्य देवा अपि असुराः । कौटुशाः लोकाः ?—अन्धेन तमसा अदर्शनात्मकेनाज्ञानेन आहताः आच्छादिताः । अनात्मज्ञाः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः ।” इति । एवञ्च भाष्यकारमते अस्यांश्च व्याख्या भाष्येणैव गतार्थेति न पुनस्तदर्थं प्रयासः कृत इति सुधीर्भिर्विभाव्यम्] लोकाः,—अतिघोरनरकस्थान-विशेषाः । तेभ्यः,—आत्मघातिभ्यः तेषां शास्त्रार्थमित्यर्थः, [“तेभ्यः” इत्यत्र— “कर्त्तव्याधर्मभिर्नैति स सम्प्रदानम्” (१।४।३२ पा०) इति सम्प्रदानतया चतुर्थी] । प्रतिविधीयन्ते—निर्दिश्यन्ते । तत्र प्रमाणं यथा,—“अन्धं तमः प्रविशन्ति ये के चात्म-हनी जनाः” इति श्रुतिः । ननु नरकभोतेरात्महत्या ना भूत् कालप्रतीक्षा तु कर्त्तुं शक्यते एव, काले सर्वस्यैव विलयदर्शनात् अस्यापि दुःखस्य अवसानं सम्भवीत्याह, अनेकेति ।—अनेकेषां बहूनां संवत्सराणाम् अन्दानाम् अतिक्रमेऽपि अपगमेऽपि । प्रतिक्षयेति ।—प्रतिक्षणं परिभावनया परिचिन्तया स्पष्टः पविस्फुटी निर्भासः प्रकाशः यस्य स तथोक्तः, प्रतिक्षणं मनसि वर्त्तमान इत्यर्थः । [“स्पष्टः” इति पदं शिञ्जलस्य स्पृग्धातोः क्तप्रत्ययेन “वा दान्तशाल्पुर्ण—” (७।२।२७ पा०) इति निपातनात् पक्षे सिद्धं,] अत एव प्रत्यय इव—चिन्तात्यागेन अलुप्तत्वात् नूतन इव प्रतीयमान इत्यर्थः । दारुणः,—हृदयविदारणः । दुःखसंवेगः,—शोकप्राबल्यम् । मातः !—यज्ञ-भूमिसमुद्भूततया अतिपवित्रत्वान् मातृसमं ! यद्वा—मातरिति स्निग्धायां सीतायां सखेहसम्बोधनम् । देवयजनसम्भवे !—यज्ञभूमिसमुत्पन्ने ! [एतन् एव पवित्रायास्ते ईदृक् परिणामः विरुद्ध एवेति व्यज्यते] । ईदृशः,—एवमप्रकारः सापवादनिर्वासनरूपः । निन्दार्थभागः,—स्पष्टेः परिणामः इत्यर्थः । येन—असत्परिणामेन हेतुना । लज्जया—सापवादनिर्वासननिमित्तया त्रपया । स्वच्छन्दं—कृन्तानुरूपं, यथेच्छमित्यर्थः । आक्रन्दितुमपि—स्पष्टैः रोदितुमपि ; तादृक् चरितदीपापवादेन निर्वासितां त्वामुद्दिश्य मयि रुदति लोकाः मां दुःखरिचतनयाशोकविह्वलमालोक्य निन्दित्वन्तीति भावः ।

प्रियजनविरुद्धे हि जगतस्तन्मयतया नियततद्वस्थोपरिभावनया च तन्मूर्तिः सतत-
मेव भावयितुर्मनसि जागर्तीति प्राग्बोध्योऽपि प्रियतमां नयनमनीरमां सीतां तद्वत्तेन

वदनकमलकं शिशोः क्षरामि

खलदसमञ्जसमञ्जल्पितं ते ॥ ४ ॥

भगवति वसुन्धरे ! सत्यमतिदृढाऽसि । (म)—

मनसा सम्प्रत्यविरतमनुचिन्तयन् जनकः अतिपथसमाहृदा तदीयां शैशवावस्थामुप-
वर्णयन्नाह, अनियतं ।—अनियतं विषयसम्बन्धरहितम्, अहेतुकमिति यावत्, इदितं
रोदनं कितं बहुदृष्टितच्च यस्मिन् तत् तथोक्तं विराजन्ति विकासमानानि कतिपयानि
शिशुत्वात् अल्पसङ्ख्याकानि, विचतुराशीति यावत्, कोमलानि सुकुमाराणि (“कश्चि”
इति भाषा) दन्तकुद्वलानां दशनमुकुलानाम् अयाणि पुरीभागा यस्मिन् तत् तथोक्तं,
कुद्वलसदृशकोमलविरलदन्तवदित्यर्थः, तथा खलत् पतत् सर्ववर्णानुसारणान् न परि-
स्फुटमुच्चरदित्यर्थः, असमञ्जसं न कर्तृकर्मक्रियादिसमन्वयसूचकयथोचितविभक्त्यादि-
समन्वितं, मञ्जु खलितं सुस्वरत्नात् सुश्राव्यमिति भावः, जल्पितं भाषितं वचनमिति
यावत्, यस्मिन् तत् तथोक्तं, शिशोः बालिकायाः ते तव वदनं कमलमिव वदनकमलम्
अल्पं वदनकमलम् इति वदनकमलकं, शिशुकालिकम् अरविन्दमुन्दरमाननमित्यर्थः,
यदा—मञ्जु इति श्लेष्टः ; जल्पितस्य विशेषणम् । तथात्वे क्लित-मुख-वाक्त्वानीति त्रौषि
क्षरणीयानि बोध्यानि । [“वदनकमलकम्” इत्यत्र—“अल्पी” (५।१।८८ पा०) इति
अल्पाद्यं कन्] क्षरामि चिन्तयानीत्यर्थः, प्राणाधिके ! न जाने त्वमिदानीं क्व गतेति,
तथापि आश्चर्यं विभिन्नाकारेण नियतपरिलक्षिता ते कुसुमसुकुमारा मूर्ध्निः सततं
अतिपथमाहृदा मामाकुलीकरोतीति भावः । [अत्र इदितद्वसितपदानुरोधात्
मुखकमलमित्युपमितसमासः, इदितद्वसितयोः मुख एव सम्भवात् मुखस्य प्राधान्यं,
तच्च उपमितसमासेनैव भवतीति उपमायाः साधकसङ्गावेन उपमाऽलङ्कार एव,
रूपके सति प्रधानीभूते वदनरूपे कमले इदितक्लितयोर्विशेषविधया अन्यथा-
ऽसम्भवात् । सा च समासे उपमावाचकस्यैव शब्दस्य लोपात् लुप्ता ; तथा स्वभावोक्ति-
शैल्यनयोः परस्परनिरपेक्षतया तिङ्गतच्छुल्वत् संछटिः] । अभिज्ञानशकुन्तलेऽपि
अस्यानुपपत्त्यां स्त्रोकोऽयं परिदृश्यते ; यथा,—“बालत्वदन्तमुकुलानिमित्तद्वारे-
रश्वत्तवर्धनशीववचःप्रवृत्तीन् । अद्यायप्रणयिनस्तनयान् बहुलो अन्धास्तद्व-
रजसा मखिनीभवन्ति ॥” इति । पुष्पिताया वृत्तम् ॥ ४ ॥

(म) भगवति—माहात्म्यशालिनि प्रतीकारसमर्थे ! इत्यर्थः । वसुन्धरे—
रत्नाधिपति ! इत्यर्थः । [अत्र वदन्तमधिष्ठातया तवान्तःकरणस्य एतावत् काठिन्यं
आद्यं, यद् एतादृशो देवदुर्लभमपि तनयां पुरतो ज्ञानलोभाखीक्य न कोऽपि

त्वं वज्रिमुनयो वसिष्ठगृहिणी गङ्गा च यस्या विदु-
र्माहात्म्यं यदि वा रघोः कुलगुरुर्देवः स्वयं भास्करः ।

प्रतीकारः कृतः इति तिरस्कारो व्यज्यते] । सन्ध—निश्चितमेव, नास्त्वत्र कोऽपि
सशय इति यावत् । अतिहृदासि—अतिकठिनहृदयाऽसौत्यर्थः, कन्यायास्तथाविध-
परित्यागव्यपदुःखदर्शनादिति भावः ।

सीताम् अतिपूतां विदित्वाऽपि केवलं राजधर्म्यानुसारेण तां निर्वासयता रघुपतिना
अतिहृदत्वमवलम्बितं, वसुन्धरायास्तु तदानीं तादृग्हृदताऽवलम्बने कस्यापि न्याय्य-
हृत्तो रसज्ञावात् तथा न युक्तमाचरितमित्याशयवान् मिथिलापतिरस्या हृदत्वमेव
ख्यापयति, त्वनीति ।—त्वं पूर्वोक्तसन्बोधनीहेय्या पृथिवी, वज्ररिपिः, मुनयो तपः-
प्रभावात् त्रिकालविदः वसिष्ठवाक्काकिप्रसृतयः वसिष्ठगृहिणी वसिष्ठपत्नी
चरन्त्यतीत्यर्थः, गङ्गा पतितपावनी सुरधुनी च, यदि वा तथा रघोः रघुवंशीयाना-
मित्यर्थः, कुलगुरुः कुलमूलत्वेन पूजनीय इत्यर्थः, यद्वा—वंशस्य आदिपुरुषः [“रघोः
कुलगुरुः” इत्यत्र सापेक्षत्वेऽपि वमकत्वात् समासः] देवः दैवशक्तिसम्पन्नः स्वयं साचा-
दित्यर्थः, [अत्र स्वयमिति तृतीयान्तनाम्नबोधकमव्ययम् “प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्”
(वा०) इति तृतीया] भास्करः सूर्यस्येत्यर्थः, यस्याः सीताया माहात्म्यं महिमानं
सञ्चरित्वपातिप्रत्यादिकमिति यावत्, विदुः ज्ञानिनि [विदुषातीर्लटः प्रथम-
पुरुषस्य बहुवचने रूपं “विदो लटो वा” (३।४।८३ पा०) इति भेदसादेशः ।
न च “तदा परः क्रियाकालैकत्वे” इति क्रमदीप्तरक्ततत्त्वेण नामयुग्मद्वयस्य बाधेषु
नेमा यः परः, स एव भवति, तथाच—स च त्वच्च अहच्च गच्छामः, स च त्वच्च
गच्छथः, अहच्च त्वच्च स च गच्छामः, इति नियमात् अत्र युक्तमभिध्याहृतनाम-
कर्तृकत्वेऽपि “विदुः” इति क्रियायां कथं प्रथमपुरुषविभक्तिरिति वाच्यं ; नाम-
युग्मद्वयदा परं परं प्रधानमिति नियमस्य प्राधिकत्वात् । न च तत्रापि किं
प्रमाणमिति वाच्यम्, “अहं वा कुलकर्णो वा त्वं वा आता विभीषणः । इन्द्रजिहा
निकुण्ठो वा वहेयुर्भारमीदृशम् ॥” इत्यत्र बहुधातीर्णामयुग्मद्वयत्कर्तृकत्वेऽपि
प्रथमपुरुषप्रयोगदर्शनात् । केचित्तु “विदुः” इति न क्तिदैक्यं च, तथा सति
हृद्यप्यादीनां सर्वेषामेव अन्धानपेक्षप्रमाणत्वप्रतीतिर्न भवति, अपितु कर्तृपदेषु
“मुनयः” इत्यस्य बहुवचनादयं नामविभक्तिः प्रयुक्ता ; अन्यत्र तु यथायोग्य विभक्ति-
परिणामिण सङ्गतिः कार्या, तथाच त्वं यस्या माहात्म्यं वेत्स्य, वज्रिर्देव, मुनयो विदु-

विद्यां वागिव यामसूत भवती, शुद्धिं गतायाः पुर-

स्तस्यास्त्वं दुहितुस्तथा विशसनं किं दारुणेऽमृथथाः ॥५॥

[नेपथ्ये ।] इत इतो भगवतीमहादेव्यौ । (य)

रित्वेवमन्वयः इत्याहुः] भवती त्वं या सीता वाक् सरस्वती देवी विद्यामिव ज्ञानमिव, अथवा—वाग् उपनिषद्गुणा वाणी विद्यामिव तत्त्वविद्यामिव अमृत जनयामास, वाक् यथा विद्याम् उद्भिरति तद्वत् त्वं निर्दोषां याम् उद्भावयामासित्यर्थः, हे दारुणे ! कठिनहृदये ! पुरः तव अगतः एव जगद्ग्राप्स्वरूपतया अग्निपरीक्षास्त्रे लङ्कायामपि तदानीं तवास्मित्वसत्त्वादिति भावः ; शुद्धिं शोधनं, निर्दोषत्वमिति यावत्, गतायाः प्राप्तायाः अग्निपरीक्षायां निर्दोषत्वेन ज्ञाताया अदुष्टाक्त इत्यर्थः, [“शुद्धिं गतायाः पुरः” इत्यत्र “तद्वत् या देवतम्” इत्यपि पाठो दृश्यते, तत्रायमर्थः,— तद्वत् वक्रिगङ्गाभास्करवत् या जानकी देवतं देवतारूपतया माननीयत्वर्थः, अत्र विधेयप्राधान्यात् क्लीबत्वम् ; देवता एव इति देवतं स्वार्थे अच्, नाख्यादिशब्द- वत् कश्चित् स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्वतिवर्त्तन्ते इति स्त्रीलिङ्गस्यापि देवताशब्दस्य स्वार्थिकप्रत्ययान्तस्य क्लीबत्वम्] तस्याः तद्रूपाया मूर्तिमत् पवित्रता- स्वरूपाया इत्यर्थः, दुहितुः स्वकन्याया अपि सीतायाः तथा तेन प्रकारेण अनायायाः यथा प्रतीकारचेष्टां विनैवेत्यर्थः, विशसनं निर्वासनदण्डेन बने व्याघ्रादिभिः प्रतिघातनं किं कथं केन प्रकारेणेत्यर्थः, अमृथथाः सोढवती ; सीता यदि यथार्थत एव दुश्चरिवा स्यात्, तदा शास्त्रतः कृतापराधायाः तस्या एवं निर्वासने तद आनुकूल्यं तस्यां कथमपि न सम्भवेत्, परन्तु स्वसमक्षमग्नौ परीक्षितविशुद्धभावायाः आसन्न प्रसन्नायाः स्वसुताया निरपराधत्वं चरितोत्कर्षञ्च तत्त्वतो विदित्वाऽपि दृष्टाऽपि च पुरत एव ईदृगतिभीषणम् अहेतुकं परिणामं न कथमपि प्रतिविदधिय इत्यङ्गो भवत्याः नैष्ठुर्यम् इति भावः । [अत्र प्रस्तुतायाः पृथिव्याः अप्रस्तुतानां वज्रादीनाञ्च सर्वेषामिव एकमेव वेदनक्रियया अन्वयान् दीपकालङ्कारः, तत्तत्तत्तं यथा दर्पणे,— “अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकानु निगद्यते । अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ॥” इति, तथा “विद्यां वागिव” इत्यंशे श्रीमती उपनिषदनयोः परस्परनिरपेक्षतया संघट्टिः, ~~तथा~~ च यस्या विदुः” इत्यंशे समुच्चयालङ्कारश्च व्यज्यते] । शार्दूलविक्रीडितं उक्तम् ॥ ५ ॥

(य) सीधातक्कृतप्रश्नीपरावसरे भाष्याद्यनेन “स्वयमुपेत्य वैदेही द्रष्टव्यः”

इति कौशल्यां वक्तुं वशिष्ठेन प्रहिता भगवत्युच्यतीति यत् कथितं, सम्प्रति इत एवा-

जनकः । [दृष्ट्वा ।] अये ! गृष्टिनोपदिश्यमानमार्गा भगवती
अरुन्धती । [उत्थाय ।] कां पुनर्महादेवीत्याह । [निरूप्य ।]
हा ! कथं महाराजदशरथस्य धर्मपत्नी प्रियसखी मे कौशल्या ?
क एवं प्रत्येति सैवेयमिति । (२)—

आसीदियं दशरथस्य गृहे यथा श्रीः

श्रीरेव वा किमुपमानपदेन, सैषा ।

गच्छन्तीं कौशल्यापितां तामेवाकन्तीं कञ्चुकी गताव्यपथं दर्शयन् नेपथ्यादाह, इत
इति ।—इत इतः,—एतस्मिन् एतस्मिन् अप्वनि ; अथवा,—इतः एतस्मिन् अप्वनि
इतः आगच्छतः [इण्धातोः लट् तत्] । भगवतीमहादेव्यौ—अरुन्धतीकौशल्ये
इत्यर्थः, चलतामिति शेषः ।

(२) अये इति सन्धुमसूचकमव्ययम्, (“अये क्रीडे विषादे च सन्धुमे
आरणेऽपि च” इति मेदिनी) । गृष्टिना—तदाख्येन कञ्चुकिना । उपदिश्यमान-
मार्गा—प्रदर्शयमानपथा । महादेवीति ।—“भगवतीमहादेव्यौ” इति नेपथ्योक्त-
वाक्यान्तर्गतमहादेवीशब्दः । निरूप्य—पर्यवेक्ष्य, हेतुभिर्विचार्य वा । हा कथ-
मिति ।—अथ हाशब्दो विषादसूचकः । धर्मपत्नी—सहधर्मचारिणी [धर्मस्य पत्नी
इति धर्मपत्नी, अथवासादिवत् तादर्थ्यं षष्ठीसमासः] । प्रत्येति—विश्रुति । येथं
कौशल्या प्राक् परमानन्दसन्दोहमनुभवन्ती बहन्ती च किमप्यनिर्वचनीयरामणीयकं
निर्निमेषसखाभिरवलोकिता, सम्प्रति असी नानाविधशोकसन्ता परिचोषमलिना-
ज्ञातिरिति तां स्नेयमिति प्रत्यभिज्ञातुमपि न पारयामीति भावः ।

प्रत्यभिज्ञानायोग्यत्वं दर्शयति, आसीदिति ।—इयं परिदृश्यमाना परन्तु
अप्रत्यभिज्ञातव्या कौशल्या इत्यर्थः, दशरथस्य सार्वभौमायोग्याऽधिपतेः गृहे
श्रीरथं लक्ष्मीरिव आसीत्, रामवनगमनदशरथमरणादेः प्राक् साक्षात् राज-
लक्ष्मीरिव तत्रातिष्ठदित्यर्थः । औपम्यवाचकस्य यथाशब्दस्य प्रयोगे हि, तद्विभ्रले
सति तद्वतभूयोधर्मवत्त्वरूपस्य भेदगर्भस्य सादृश्यस्यावबोधात् राजलक्ष्म्या सह
अस्याः भेदोऽवगम्यते इति तदभेदकं समर्थयितुमाह, श्रीरेव वेति ।—वा
अथवा उपमानपदेन औपम्यवाचकयथाशब्दप्रयोगेण किम् ? उपमाद्योतकयथा-
शब्देनालमित्यर्थः, उपमानभूतया त्रिधा अस्या अभेदत्वात् भेदगर्भोपम्य-
वाचकपदप्रयोगो निरर्थक इति भावः । सा लक्ष्मीसदृशी लक्ष्मीभूता वा

कष्टं वतान्यदिव दैववशेन जाता

दुःखात्मकं किमपि भूतमहो ! विपाकः ॥ ६ ॥

एषा कौशल्या, वत हा, कष्टं दुःखम् [अत्र दुःखातिशय्यद्योतनार्थः “वत” “कष्टम्” इति समानार्थकपदस्यप्रयोगः] दैववशेन विधिवशेन अननुकूलभाग्ये-
नेत्यर्थः, दुःखात्मकं दुःखस्वभावः, दुःखरूपेण उपादानेन निर्मितमिति यावत्,
[दुःखमेव आत्मा स्वभावो यस्य तत् दुःखात्मकं “शंघादिभाषा” (५।४।१५४ पा०)
इति समासान्तः कप्रत्ययः । “आत्मा देहं धृतौ जीवे स्वभावे परमात्मनि” इति
विश्वः] अन्यद् अपरं मनुष्यातिरिक्तमित्यर्थः, किमपि अज्ञाताश्रुतपूर्वं किञ्चिद् भूतं
जीवविशेषः जाता सन्पन्ना । [उद्देश्यविधेयस्थले हि प्रायशः विधयप्राधान्यस्य
सिद्धान्तित्वेऽपि “उद्देश्यविधेययोरुद्देश्यवृत्तत्वमाख्यातस्य” इति काशिका-
वचनात् आख्यातपदेन प्रधानक्रियाया बाधाश्च अत्र आख्याते उद्देश्यप्राधान्य-
स्वीकारेण जातेत्यत्र स्वीत्वमिति बोध्यम्] । अहो ! विपाकः दशापरिणामः ; अस्या
एवभूतं शोचनीयपरिणामं न कोऽपि मनसा अपि अचिन्तयदिति भावः । [अत्र
प्रथमपादे उपमाऽलङ्कारः, सा च यथाशब्दयातिततया श्रौती । द्वितीयपादे
च रूपकं, प्रतिषेधग्रन्थे कौशल्यारूपे उपमये श्रीरूपस्य उपमानस्य तादात्म्यारोपात् ।
न चात्र श्रीरूपेण विषयिणा अभेदाध्यवसानेन कौशल्यारूपस्य विषयस्य अधः-
करणात् अतिशयोक्तिरेव युक्तेति वार्त्तं, रूपकातिशयोक्त्योः अन्योन्यभेदव्यवस्थाप-
नार्थं हि रूपकलक्षणात्तर्गतविषयदले वाच्यत्वविशेषणस्य आवश्यकत्वम्, अन्यथा
“लतामूले लोनी हरिणपरिहृणी हिमकरः स्वयं हाराकारा गलति जलधारा
कुवलयान् । धुनौते बन्धूकं तिलकुसुमजम्बा हि पवनो वह्निर्हारे पुष्पं परिणमन्ति
कस्यापि कृतिनः ॥” अत्र अतिशयोक्तिस्थले रूपकलक्षणस्यातिव्याप्तिः, निरपङ्गव-
विषये मुख्यादौ निष्कलङ्कचन्द्रायुपमानतादात्म्यारोपात् । रूपकलक्षणे विषये
वाच्यत्वविशेषणदाने तु अत्र विषयस्य मुख्यादेरवाच्यतया न रूपकलक्षणस्य अति-
व्याप्तिश्चाऽपि । एवञ्च प्रकृते “इयम्” इत्यनेन आरोपविषयस्य शब्दतः
उक्तत्वात् नातिशयोक्तिः, अपितु रूपकमेवेति सुधिया स्वधिया पर्यालोचनीयम् ।
एवमत्र वक्तुमिष्टस्य कौशल्यायाः दशरथगृहे सकलकल्याणनिदानत्वस्य विलक्ष्य-
प्रतिपादनार्थं “श्रीरेव वा” इत्यनेन पूर्वोक्तश्रीसादृश्यस्य निषिद्धवदाभासमानतया
आलोचनः ; तथा “कष्टं वतान्यदिव” इत्यत्र भावभिमानान्युत्प्रेक्षा च इत्येवामल-
ङ्काराणां मिथो निरपेक्षतया संघट्टः] । वसन्ततिलकं वतम् ॥ ६ ॥

अयमपरप्रायो दशाविपर्यासः । (ल)

य एव मे जनः पूर्वमासीन्मूर्त्तिं महोत्सवः ।

क्षते चारमिवासह्यं जातं तस्यैव दर्शनम् ॥ ७ ॥

(ल) अयम्—अनुभूयमानः, कौशल्यया सह साक्षात्काररूपः । अपरप्रायः,—बाहुल्येन अपरः अन्वधाभावप्राप्तः इति यावत् । [“अपरः प्रायः” इति पाठे—अपरभावं गत इत्यर्थः, प्रपूर्वात् गत्यर्थात् इणधातोर्च् । “अपरः पापः” इति च पाठे—पापः जन्मान्तरीयपापकारणकः अधर्मजन्यः इत्यर्थः, अयं पुनरपरः पाप-हेतुकः अवस्थान्तरीयपातः इति समुदितार्थः] । दशाविपर्यासः,—अवस्थावेकत्वं, विपरीतावस्थ्यासमागमः इत्यर्थः, जातः समेति शेषः ; इतः पूर्वं केवलमहं सीतायाः सापवादनिर्वासनवृत्तान्तश्रवणेन नियतमन्तर्दोहं दग्धः, साम्प्रतन्तु आबधीः परस्परसन्दर्शनेन समुदीधितपूर्वव्यतितया भीषणदावदाहसदृशीऽयमपरविधोऽन्तर्दोहः समुत्पन्न इति भावः ।

उक्तमवस्थाविपर्यासमंत्रं कथयति, य इति । य एव कौशल्यारूपः जनः पूर्वं सीतायाः निर्वासनात् तथा प्रियसखस्य दशरथस्य परलोकगमनाच्च प्रागित्यर्थः, मे मम सन्त्ये मूर्त्तिः शरीरी दर्शनादिना अतिशयानन्दजनकत्वात् मूर्त्तिमानित्यर्थः, महोत्सवः परमानन्दसन्दोह इवेत्यर्थः, आसीद् बभूव, रानिष्ठ दुःसाध्ये धनुर्भङ्गे साक्षिते सर्वगुणगणवरिण्याय धन्याय तस्मै स्वसुतां पश्यभूतां सीतां समर्थं दशरथकौशल्यदिभिः वैवाहिकादिसन्त्येन मिलितो जनकः सांसारिकसुखसम्पदः परां कोटिमुपमुञ्चानः यस्याः कौशल्ययाः दर्शनं महोत्सवमिवाजीगणदिति भावः । तस्य एव प्रियदर्शनस्य जनस्य दर्शनं साक्षात्कारः क्षते शरीरस्य निजसंस्थाने स्फुटितव्रणादौ वा चारं खवणमिव (“चारो रसान्तरे धूर्त्तं खवणे काचभक्षणोः” इति मेदिनी) असह्यं अत्यन्तदुःखजनकत्वात् सीदु-सगच्छं [सञ्चते यत् तत् सञ्चं, न सञ्चम् असह्यं “शकिसङ्कोच” (१।१।८६ पा०) इति सङ्केतप्रत्ययः] जातं संवृत्तम् । [अत्र प्रथमाहं निरपङ्गवविषये कौशल्यारूपे जने महोत्सवतादात्म्याभ्यासात् रूपकं, तथापि अत्यन्तासम्भवस्य मूर्त्तत्वरूपस्य वैशिष्ट्यस्य चारोहणात् अधिकाद्दृढवैशिष्ट्यरूपकम् ; तथा द्वितीयाहं उपमा चेत्यनयोः परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । केचित्तु अत्र विरूपयोः संघटनात् विषमालङ्कारोऽपीत्याहुः] । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७ ॥

[ततः प्रविशति चरन्वती कौशल्या ककुकी च ।]

चर । ननु ब्रवीमि, द्रष्टव्यः स्वयमुपेत्य वैदेह इत्येष वः
कुलगुरोरादेशः ; अत एवाहं प्रेषिता, ततः कोऽयं पदे पदे
महान् अनध्यवसायः ? (व)

ककुकी । देवि ! संस्तुभ्यात्मानम् । अनुबध्यस्व भगवती
वसिष्ठस्यादेशमिति विज्ञापयामि । (श्र)

(व) ननु—भोः, कौशल्यामुद्दिश्य एतद्वामन्वयम् । स्वयम्—आत्माना,
न तु प्रतिनिधिप्रेरणेनेत्यर्थः । उपेत्य—उपगत्य । वैदेहः,—विदेहराजी जनकः
इत्यर्थः । द्रष्टव्यः,—साक्षात्कर्तव्यः । कुलगुरोः,—वशिष्ठस्य । आदेशः,—
आज्ञा । अत एव—स्वयं गत्वा साक्षात्कर्तव्यत्वादेव । अहम्—चरन्वती,
[स्ववाक्ये अलङ्कारप्रयोगेण आह्वयकस्य गुरुत्वं सूचितम्] । प्रेषिता—प्रेरिता
युष्मत्कुलगुरुणेति शेषः ; असहायायाः कुलबध्नासव अन्यसाहचर्यमनारब्धं यच्च
कुत्रापि गमनानीषित्यात् तत्साहचर्यसम्पादनायै भर्तृप्रेषिताऽहमागतेति भावः ।
ततः,—कुलगुरोरादेशस्य अनुपेक्षणीयत्वादित्यर्थः । पदे पदे—प्रतिपादविशेषम्
[अत्र “नित्यवीक्ष्योः” (८११४ पा०) इति वीष्णायां द्विवचनम्] । महान्—
अतिशयः, स्वेयानिति यावत् । अनध्यवसायः,—अनुयमः, वैवाहिकदर्शने मङ्गली
अनभिमतितरिति यावत्, [अत्र “महानध्यवसायः” इति पाठे—अस्मात्
स्थितास्तेव तत्कल्पाया एवं दशापरिणामात् कथं तस्य अयतः वर्त्तिष्ये इति पदे पदे
एव अवस्थानोद्योगः इत्यर्थः, यथा—“महानध्यवसायः” इत्येकं समस्तपदं वैदेहदर्शने
अत्यन्तानिश्चय इत्यर्थः] ।

(श्र) आत्मानं—मनः, हृदयमिति यावत्, (“आत्मा पुंसि स्वभावे च
प्रथममनसोरपि” इति मेदिनी) । संस्तुभ्य—धैर्यावलम्बनेन स्थिरीकुर्व ।
अनुबध्यस्व—अनुसर, आत्मानं निगृह्य वशिष्ठस्य आदेशं प्रतिपादयित्वर्थः,
स्वयमुपेत्य वैदेहं पश्यन्ती तत् सभावयेति यावत् । दम्बरबान्तःपुरचारिणः गृष्ट-
नाम्नैयस्य ककुकीनः वचनमिदम् । ककुकीसङ्घं यथा—“अनःपुरचरो ह्यो विप्रो
गुणगणान्वितः । सर्वकार्यार्थकुशलः ककुकीत्यभिधीयते । जरावैकल्ययुक्तेन विशिष्ट
गानेन ककुकी ॥” इति ।

कौशल्या । ईदृशे काले मिहिलाधिवो दृष्टव्योऽस्ति समं ज्ञेयं
सञ्जाहं दुःखाहं समुद्भवन्ति । न सकृणोमि उज्ज्वलमाणमूल-
बन्धनं हिमपत्रं भवत्यावेदं । * (घ)

अथ । अत्र कः सन्देहः ? (स) —

सन्तानवाहीन्यपि मानुषाणां दुःखानि सङ्गन्तुवियोगजानि ।

दृष्टे जने प्रेयसि दुःसहानि स्रोतःसहस्रैरिव सङ्भवन्ते ॥ ८ ॥

* ईदृशे काले मिहिलाधिवो दृष्टव्य इति सममेव सर्वाणि दुःखानि समुद्भवन्ति ।
न शक्तामि उद्धर्तमानमूलबन्धनं हृदयमवस्थापयितुम् ।

(घ) स्वस्यां जीवन्त्यामेव तत्पुत्रायाः सर्वजनसमक्षमेवं सापवादनिर्वासनेन
स्यां सापराधानिव मन्थमाना कौशल्या स्वगमने पदे पदे अनध्यवसायनिदानं स्वयं
विवर्णाति, ईदृशे इति । — ईदृशे — रामारण्यवास-पतिनाश कुषाविवासनादिभिरति-
दारुणे । सममेव — दुःखकारणानां पौर्वापर्येऽपि युगपदेव । दुःखानि — रामारण्य-
वासादौनि कष्टानि । समुद्भवन्ति — उद्भवन्ति, समुद्भूय मे मर्त्ये पौड्यन्तीति यावत् ।
उद्धर्तमानमित्यादि । — उद्धर्तमानम् उत्पाटितं मूलबन्धनं यथास्थानावस्थितिहेतुभूतं
प्रधानबन्धनं यस्य तत् तथोक्तम् ; दुःसहदुःखकटिकासवेगाच्छिन्नबन्धनमिति यावत् ।
हृदयं — मनः । अवस्थापयितुं — यथाश्रयं संस्थापयितुमित्यर्थः । न शक्नोमि — न
प्रभवामि, न समर्थाऽस्मीत्यर्थः । [उद्धर्तमानेत्यत्र उद्दृष्टमानेति पाठे — उद्दृष्टे
उद्दृष्टतीति उद्दृष्टमानं उद्दृष्टत् वेगादुद्धलितमित्यर्थः] ।

(स) अत्र — अस्मिन्, प्रेयसि जने दृष्टे सकललोकोद्भवद्वये विषये इत्यर्थः । कः
सन्देहः, — का विप्रतिपत्तिः, त्वदुक्तं यथाश्रमेव — “स्वजनस्य हि दुःखमयतो विवर्त-
हारमिवोपजायते” इति भावः ।

सम्प्रति श्लोक्तं निःसन्देहत्वमेव विवक्ष्योति, सन्तानेति । — मानुषाणां मानवानां
[मनोरूपत्यानि इति मानुषाः, मनुशब्दात् “मनीर्जातावज्यती पुक् च” (४।१।१६१
पा०) इति ङङ्प्रत्ययः पुगागमश्च, पक्षे मनुष्याः] सन्तानेन धारावदविच्छेदेन
वहन्ति प्रवर्तन्त इति सन्तानवाहीनि धारावाहीणि अविरतमन्तःकरणे प्रवहमाणाणीति
यावत्, सतः आहतस्य परमप्रेमाख्यदस्तेति यावत्, [सन्निधिं शब्दप्रत्ययान्तस्य अन्-
धातीः ङपम् । बन्धौ सङ्घिशेषदानेन असङ्गन्तुवियोगे दुःखाभावः सूचितः । “सत्ये
साधौ विद्यमाने प्रश्लोऽभ्यर्चिते च सन्” इत्यमरः] बन्धोराक्षीयजनस्य पुत्रवध्वादः

कीशल्या । कहं बच्छाए बह्णए एब्बं गदे तस्स राएसिणो
मुहं दंसेह्मा ? * (ह)

* कथं वत्साया बध्वा एवं गते तस्य राजर्षेः मुखं दर्शयामः ?

[संवासी बन्धुचेति सङ्गन्तुः तस्येति विग्रहे “सम्प्राप्तपरीतभोक्तृष्टाः पूज्यमानः”
(२।१।६१ पा०) इति कर्मधारयः समासः । बध्नाति मगः खेडादिनेति बन्धातोः
पौषादिकेन उत्पत्येन बन्धुरितिपदं सिद्धम्] विधीगाद विच्छेदाद् आयत्ने उत्पद्यन्ते
यानि तद्योक्तानि प्रियजनविप्रयोगजन्यानि दुःसङ्गानि असङ्गानि दुःखानि कृच्छ्राणि
प्रेयसि प्रेमनिमित्ते आत्मीये इत्यर्थः, [अयमन्योरतिशयेन प्रियः इति विग्रहे प्रिय-
मन्दात् इयोरिकीर्तये “हिवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनी” (५।१।५७ पा०) इति
ईयसुन्, ततश्च “प्रियस्थिरस्थिरीकृतकुल—” (६।४।१५७ पा०) इति प्रियस्य
प्रादेशः, एकस्वरत्वात् अकारलोपाभावश्च] जने हट्ट साक्षात्कृते सति शीतः सङ्घर्ष-
रिव सङ्घर्षधाराभिरिव संप्रवले उत्थलन्ति सौमनस्यमतिक्रम्य ऊर्ध्वं चलन्तीत्यर्थः, हृदय-
माच्छाद्य शोकस्य प्रादुर्भावो भवतीति भावः । अस्यानुकूपीकृत्यया कुमारसम्भवे
—“स्वजनस्य हि दुःखमयतो विवृतद्वारमिवोपजायते” इति । [अत्र प्रकृते
धारावाहिकदुःखाविगे प्रवाहसङ्घर्षसंप्रवसम्भावनात् उत्प्रेक्षा नाम अलङ्कारः, सा च
इवशब्दोत्थापिततया वाच्या, तथा संप्रवात्मकक्रियारूपभावपदार्थसम्भावनात् भावाभि-
मानिनी चेति ; एवं सन्तानवाहिन्यापि” इत्यत्र अपिशब्देन उत्थापितः विरोधा-
लङ्कारश्च ; तथाहि सुदुःसङ्गमपि दुःखादिकं धारावाहिकरूपेण अनुभूयते चेत्, तदा
कालेन तत् सुषहमेव जायते इति हि स्वभावः ; अत्र तु दुःखानां सन्तानवाहित्वेऽपि
दुःसङ्घर्षकथनाद् विरोधः । स च चिरानुभूतदुःखस्य सुषहत्वेऽपि प्रियजनसमागमे
पुनर्नवीभूततथा दुःसङ्घत्वात् अपनेतुं शक्यते । एवञ्च—“अत्र समुच्चयकपप्रयीजनस्य
असत्त्वेऽपि अपिशब्दप्रयोगाद् अधिकपदत्वदीयः” इति प्रत्यक्तं, तस्याच विरोधस्योक्तकतया
सार्थकत्वादिति विभावनीयम्] । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ८ ॥

(ह) वत्सायाः,—सिन्धवायाः इत्यर्थः । बध्नाः,—क्षुपायाः । एवम्—इत्यम् ।
जने—प्राप्ते, एवभूतायाम् अतिदारुणायां दशायामुपस्थितायां सत्यामित्यर्थः । राजर्षेः,
—मुनिव्रतावलम्बिनः नरपतेर्जनकस्य, [अत्र “कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्”
(१।४।३२ पा०) इति चतुर्थीप्राप्ते सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी] । कथं मुखं
दर्शयामः,—स्वात्मानं प्रकाशयामः ? निष्कारणं सङ्घर्षनिर्णयं विवासयतो रामस्य माता
कहं तस्या एव पितुः समचम् आत्मानं प्रकाशयितुं सम्यग्निमित्तरां लज्जे इति भावः ।

अथ ।—एष वः श्लाघ्यसम्बन्धी जनकानां कुलोद्भवः ।

याज्ञवल्क्यो मुनिर्यस्मै ब्रह्मपारायणं जगौ ॥ ८ ॥

कौशल्या । एसो सो महाराजस्य हृदयानन्दो बभूवाए

* एषः सः महाराजस्य हृदयानन्दो बभूवाए पिता राजर्षिः ॥

कौशल्याकमुक्तिभ्यानुपेता जनकसमीपमाश्रितौ अरन्धतो तदमूलसमासीनं जनकं
दूरतः साकुलिनिर्देशं दर्शयन्ती आह, एष इति ।—एषः पुरोवर्ती यो पुष्पाकं श्लाघ्यः
अतिप्रशस्यः सम्बन्धी बन्धुः वैवाहिकसम्बन्धवानित्यर्थः, [श्लाघ्यश्चासौ सम्बन्धी अति
श्लाघ्यसम्बन्धीति नीललोहितादिभ्यो विश्वेषसमासः] जनकानां जनकवंशीयानां
कुलस्य वंशस्य उद्भवः प्रवर्तकः, कुलश्रेष्ठ इत्यर्थः, तन्नामैव वंशस्य प्रवर्तितत्वादिति भावः,
वर्तते इति शेषः ; [उत ऊर्ध्वं बहति प्रापयति इति व्युत्पत्त्या उद्भवस्य श्रेष्ठार्थत्वम् ।
पञ्चादित्वाद अक्षप्रत्ययः] यस्मै अस्मै जनकाय यं जनकम् अभिप्रैत्य इत्यर्थः [अत्र
“कस्मैवा यस्मिप्रैति स सम्प्रदानम्” (१।४।३९ पा०) इति सम्प्रदाने चतुर्थी] याज्ञ-
वल्क्यो याज्ञवल्क्य इति नाम्ना प्रसिद्धः संज्ञिताकारः मुनिः “दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु
विगतमग्नयः । वीतरागभयक्रोधः स्थिरधीर्मुनिरुच्यते ॥” इत्युक्तलक्षणः तपस्वी, परम्
अयनं प्रतिपाद्यमिति पारायणं, तदेव इति पारायणं [स्त्रार्थे अणुप्रत्ययः] ब्रह्म ईश्वर
एव पारायणं प्रधानप्रतिपाद्यं यस्य शास्त्रस्य तत्, वेदमित्यर्थः, जगौ कथयामास, उप-
दिदिश इति यावत् ; यथा—ब्रह्म वेदम् इति द्वितीयान्तं पठम् ; पारि अयनं गमनं
अस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात् तथा समाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः, जगौ कथयामास
इत्यन्वयः । अथवा—पारं समाप्तिम् अयने अनेनेति पारायणं समकामः ब्रह्मणो वेदस्य
पारायणं सकलं वेदमित्यर्थः, पूर्ववत् जगावित्यनेनावयः । जनकयाज्ञवल्क्यसंवादः यथा
उद्भूतारम्भकोपनिषदः पञ्चमाध्यायस्य प्रथमतः एव—“जनको वैदेहो बहुदक्षिणेन
यजेमेति तव ह कुम्भापाद्यानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य
विजिज्ञाना बभूवः, खिदिषां ब्राह्मणानामनुचानतम इति स ह गवां सङ्ख्यमवबरीष
दम् दध पादा एकैकस्याः भृशयोरारुह्य बभूवुः । तान् होवाच ब्राह्मणा भगवन्ती यो
यो ब्रह्मिष्ठः स एता वा उद्भजतामिति । ते ह ब्राह्मणा न दधुपुरय ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव
ब्रह्मन्परिबभूव एताः सौम्योदज सामग्रवा इति” इति । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ८ ॥

(क) महाराजस्य—स्वामिनो दमरयस्य । हृदयानन्दः,—चित्ताह्लादहेतुः,
[ब्रह्मवैवर्तपुराणे यः सः हृदयानन्दः आनन्दयनेः पञ्चाशच्] । बभूवाः,—बुधाश्रमः

बह्वपि दा राएसो !! इहो ! इहो ! सन्धाविद म्निह प्रभुबद्धि-
महमवे दिषहे । हा देव्य ! सव्यं ज्वेव तं यत्थि । * (क)

जनकः । [उपसृत्य] । भयवति यद्वन्ति ! वेदेहः सीर-
ध्वजोऽभिवादयते । (ख)—

यया पूतन्मन्वो निधिरपि पवित्रस्य महसः

पतिस्ते पूर्वेषामपि खलु गुरुषां गुरुतमः ।

हा धिक् ! हा धिक् ! सन्धाविता यच्च अनुपस्थितमहोत्सवे दिवसे, हा देव !
सर्वमेव तन्नाशि ।

सीतबाः । अनुपस्थितमहोत्सवे—सीतापरित्यागेन अनुपस्थितः विलस्यं मतः,
महोत्सवो यस्मिन् तादृशे काले । सन्धाविता—सबमुपस्थित्या साक्षात्कारकम्
सन्धाविता ; सीतायाः पुनःप्रसवात् परमुपस्थितमहोत्सवे दिवसे अनेनाहम्
आममनाऽऽदिना सन्धाविता भविष्यामीति विपुलाऽऽश्रया वञ्चिताऽहं सम्प्रति
शोकजनकव्यापारतः परं दुःखमये दिवसे अतिस्निग्धेनैवानुना राजर्षिणा दर्शनादिना
जनितमौरवाऽऽसीति भावः । सर्वमेव तन्नाशि—आह्लादकरं सर्वमेव मे सम्प्रति न
वर्तते, यतः स महाराजो दिवमममत्, सीता सन्धावितपुत्राऽपि मे बधुः नास्ति,
रामादिरपि श्रेयसंभिन्नहृदयः नाव वर्तते, तन् कुतो मे एवंविधायाः सन्धावन-
मिच्छाश्रयः ।

(ख) वेदेहः,—विदेहदेशाधिपतिः । सीरध्वजः,—सीरः आह्लात्, ध्वजे यस्य स
तथोक्तः, आह्लात्ताव्यक्तध्वजइत्यर्थः, (“सीरोऽहं हलधोः पुंसि” इति मेदिनी) ।
अभिवादयते—नमस्करोति, त्वामिति शेषः ।

सन्धावन्त्याः पातित्रत्यादिष्वप्यस्योमात् सातिशयवृत्तसम्भावयया विस्तुवनमन्दनीय-
त्वमवेदयति, वधेति ।—पवित्रस्य अतिविशुद्धस्य, निष्क्रीपावनस्येत्यर्थः, महसः
तेजसः, ब्रह्मतेजसः इत्यर्थः, तपःसिद्धेरिति यावत्, निधिरपि आस्यदमपि, तथा,
पूर्वेषां पूर्वजानाम्, आद्यानामिति यावत्, गुरुषां श्रेष्ठानां, सप्तर्षीणां निमित्तप्रसङ्गः,
अपि गुरुतमः प्रधानतमः, प्रधानगुरुत्वेनाभिमतः, (सप्तर्षीणां निमित्तप्रसङ्गः
वसिष्ठस्य प्रभुत्वमवेदितमिति ज्ञेयम्) ते तपः, पतिः स्वामी, वसिष्ठ इत्यर्थः,
यथा भवत्या, पूतन्मन्वः आत्मानं पूतं मन्यते, [“आत्मनामे—” (१।१।८३ पा०)
इति छत्रम् । “अवर्तिवद—” (६।१।६० पा०) इति पुनःपुनश्च] खलु नूनम् ।

Uttarpam

त्रिलोकीमङ्गल्यामवनितल-खोलिन शिरसा

जगद्वन्द्यां देवीमुषसमिव वन्दे भगवतौम् ॥ १० ॥

अ० । परं ज्योतिस्ते प्रकाशताम्, अयं स त्वां पुनातु देवः
परोरजाः, य एष तपति । (ग)

सप्तविंश प्रवरस्य महर्षिवसिष्ठस्य पुततमत्वं त्वयैव सुसम्पन्नमिति भावः । त्रिलोकीति ।
—यथाणां लोकाणां समाहारः त्रिलोकी, तस्याः मङ्गल्यां मङ्गलाय हितां, [मङ्गलान्
द्वितार्षे यन्मययः] त्रिभुवनमङ्गलकारिणीमित्यर्थः, जगद्वन्द्यां सर्वलोकपूज्याम्;
विजृम्भयदयमेतदुषस्यपि योज्यम् । भगवतौ षडैश्वर्यशालिनौ, भवतीमिति शेषः,
देवीम् उषसमिव प्रातःसन्ध्याऽविष्टाचौ देवतामिव, [ननु उषःशब्दस्य नित्यलौकिकत्वं
मेदिन्यामनरे च दृश्यते, “उषस् प्रत्युषसि लौकिकम्” इति मेदिनी, “प्रत्युषोऽहर्मुखं
कल्पमुषःप्रत्युषसौ अपि” इत्यमरः, तथा च कथमत्र स्त्रीत्वमिति चेदतीत्यतः,—उषःशब्दस्य
कालमात्रावचित्वे तु लौकिकत्वं, प्रातराद्यविष्टाहर्देवतावचित्वे तु स्त्रीत्वमिति, उषाः
प्रातरविष्टाहो देवता इति दृष्टव्यम्,—“प्रतिपदापदिपक्षापच्छरत्संस्त्यरिषदुषः
संवित्पुन्युत्समिषः । “उषः प्रत्युषसि लौकिकं पितृप्रसाच्च योषिति” इत्यमरटीका
च । वाचस्पत्येपि स्त्रीत्वमस्याऽऽस्वातमित्यवधेयम्] अवनितलखोलिन—अवनेः भुमेः,
तत्र पृष्ठे, खोलिन चखोलिन, लुठितेनेत्यर्थः, भूतलमनितेन इति यावत्, शिरसा मूर्ध्ना,
वन्दे प्रणमामि । उषःपक्षे,—महसः निधिः सूर्य इति प्रत्येत्यम्, अन्यत् समानम् ।
[उषोदेवीं यथा भूमितलम्परिशिरसा सर्व्वेऽभवादयन्ते, तथा जगद्वन्द्यां भगवतीमपीति
देव्या उषसा सहारुन्धत्या अवैधर्मीसाम्योपदेशात् शेषानुप्रायिता पूर्णोपमाऽलङ्कारः] ।
त्रिखरिणी हनम् ॥ १० ॥

(ग) परं—प्रधानं, ज्योतिः,—ब्रह्माख्यं तेजः, परब्रह्मेत्यर्थः, ते—तव, प्रकाश-
ताम्—आविर्भवतु; ब्रह्मज्योतिःसाक्षात्कारको भूयादिति भावः । अयं—प्रत्यक्षोभूत
इत्यर्थः, सः,—प्रसिद्धः, देवः,—सूर्य इति यावत्; परोरजाः,—रजसः,—रजोगुणात्,
धरः,—अतीतः । [राजदन्तादित्वात् परशब्दस्य पूर्व्वनिपातः, पारस्करादित्वात् सुट् च
निपात्यते] रजोगुणेनासुष्टः, विद्युदसत्त्वगुणसम्पन्न इति यावत् । त्वां—भवन्तं, पुनातु—
प्रविब्रीकरोतु, [आशिषि लोट्] । य एषः,—सर्व्वप्रत्यक्षगोचरः इत्यभिप्रायः, तपति—
तापनेन जगत् प्रविब्रीकरोति, अपूतस्य ब्रह्मज्ञानोदयासम्भवादित्यभिप्रायः । “य एवासौ
ब्रपति, तमुद्गीषमुपासते” (काण्डो० १ अध्यायः १ खण्ड० १ मन्त्रः) इति काण्डोग्ये
उद्गीषरूपतया आदित्यस्यैवोपासना विहितेति श्रेयम् ।

जनकः । आर्य्यं गृष्टे ! अपि कुशलमस्याः प्रजापालस्य मातुः ? (घ)

कचुकी । [स्वगतम्] । निविशेषमतिनिष्ठुरमुपालब्धाः स्मः । [प्रकाशम्] । राजर्षे ! अनेनैव मन्थुना अचिरपरिव्यक्त-रामभद्रमुखचन्द्रदर्शनां नार्हसि त्वं दुःखयितुमतिदुःखितां देवीम् । रामभद्रस्यापि दैवदुर्नियोगः कोऽपि, यत् किल

(घ) आर्य्य !—मानवीय !, एतस्य वर्षीयकया समादराऽऽतिशय्यप्रदः नाशमेतत् । गृष्टे !—कचुकिन ! गृष्टिरिति कचुकिनो नामेति ज्ञेयम् । अपि—प्रश्ने । प्रजापालस्य—प्रजाः पालयति [इति पालयते: “कर्मस्य” (१।२।१ पा०) इति कर्त्तरि अच्] तस्य रामस्येत्यर्थः, केवलं प्रजाः पालयति, न तु पृथ्वीमिति तु व्यङ्गायः । मातुः,—जनन्याः, कौशल्याया इत्यर्थः । कुशलम् ?—शुभम् ? [“चतुर्थी चाश्विन्यायुष्य—” (२।१।७३पा०) इति चाश्विणि पाठिको षष्ठौ] । प्रजारङ्गनाशमेव स्तद्वदितुः सीतायाः रामेण परित्यागात् स्वज्ञाध्यसम्बन्धस्यापरिगणनेन हेतुना जनकेनैवभीदासीन्याविधया परिपृष्टमित्यवधेयम् । प्रोक्तवचसा जनकेन रामे कौशल्यायाश्च मङ्गान् विरागो व्यक्तीकृत इति ज्ञेयम् ।

(ङ) निविशेष—निः,—नास्ति, विशेषः,—भेदो यस्मात् तत्, अनुरूपमेवेत्यर्थः, अतिनिष्ठुर—निरतिशयकठोरम्, अतिपरुषाचरमिति यावत् । उपालब्धाः स्मः,—तिरस्कृताः भवानः । राजर्षे ! जनकस्य प्रोक्तवचसा वयं सर्वे सममेवाधिष्ठिताः, वतः “प्रियसखि ! कुशलं ते” इति साक्षादसम्बुध्य मत्समीपे प्रोक्तसोपलब्धवचनमुद्गोरितमित्यभिप्रायः । राजर्षे !—जनक !, अनेनैव मन्थुना—सीतानिवासनजनितेन शोकेन क्रोधिन् वा । अचिरिति ।—अचिरं त्वरितं, त्यागवार्त्ताश्रवणीतरश्च एवेत्यर्थः, परिव्यक्तं परिकृतं, रामभद्रस्य रघुमन्येः, मुखचन्द्रस्य दर्शनम् अवशीकर्त्तुं यथा तादृशीं, सीतानिवासनेन भवानिब इत्यपि नितरां निर्विषया जाता, तेनेयं संप्रसुखमपि एतावन्तं कालं नागुपश्यति इत्यभिप्रायः । अतिदुःखितां—सम्प्रातःकालदुःखां, दुःखयितुं—मुदुःखितां कर्त्तुमित्यर्थः, [“तत्करोति—” (ग०) इति षिच् तुमुन्] दुःखितायाः पुनः दुःखोत्पादनं न कर्त्तव्यमेवेति भावः । नार्हसि—न युज्यसे, अतः क्रोधेनेदृशसीतासवाक्कात् विरमेत्यभिप्रायः । अथ भगवतः रघुमन्येरपि निर्दीवतं वतिपादयति, रामेत्यादिना ।—दैवदुर्नियोगः,—जनान्तरीयविषमदुर्दैवविकलवचः

समन्तात् प्रवृत्तबीभत्सकिंवदन्तीकाः पौरजानपदा नाग्निपरि-
शुद्धिमप्यल्पकाः प्रतियन्ति, इत्यनो दारुणमनुष्ठितम् । (ङ)

जनकः । आः ! कोऽयमग्निर्नाम अस्मत्प्रसूतिपरिशोधने ! !
कष्टम् ! एवंवादिना जनेन रामपरिभूता अपि वर्य पुनः परि-
भूयामहे । (च)

अरु । [निश्चयः] । एवमेतत्, अग्निरिति वत्सां प्रति परि-
लक्ष्मि अक्षराणि, सीतत्येव पथ्याप्तम् । हा वत्से ! (छ)—

नित्यर्थः । यत्—यस्मात्, दुर्ह्वेकनिधीनादिति यावत् । समन्तात्—सर्वत्र । प्रवृत्तेति ।
—प्रवृत्ता प्रचरिता, बीभत्सा जुगुप्सिता, किंवदन्ती जनापवादः, कौलौगमिति यावत्,
वेद्यः ते । [“नद्युतश्च” (५।४।१५३ पा०) इति कप्प्रत्ययः] सीताऽलीकाप-
वादजन्यका इत्यर्थः । अल्पकाः,—नीचाऽऽश्रयाः, पौरजानपदाः,—पुरवासिनः
अश्रीष्टाप्रदेमवासिनश्च । अग्निपरिशुद्धिमपि—अग्निना विशेषणमपि, अग्निपरीक्षया
प्रमायितनिर्दोषतामपीति यावत् । न प्रतियन्ति—न विश्वसन्ति, सुदूरलङ्घापुरे
एतस्माज्जुष्टानादित्यभिप्रायः । अतः,—अनेनैव हेतुना, दारुणं—भीषणं, निर्वासनरूपं
मर्त्यभेदि कथ्येति यावत्, अनुष्ठितम्—आचरितं, रामभद्रेणेति शेषः । अतः दुर्ह्वे-
विद्यालं विभाव्य मन्त्रं परिहरति वाक्यार्थः ।

(च) आः !—इति असमर्थसूचकमव्ययम् । (“आः स्यात् कोपप्रपौक्योः” इत्यमरः)
कोऽयं—न इतिमानित्यर्थः; पावनताविधाने अस्मत्प्रसूतिसमीपे सोऽतिलघुरिति भावः ।
एवंवादिना—“अग्री सीतायाः रुद्धिः” इत्येवं वाक्यं वदतेत्यर्थः, जनेन—ककुक्षिना,
अश्रीष्टावासिना च नीचलीकेनेति ज्ञावत् । रामपरिभूताः,—रामेन परिभूताः,
आरिज्यादीबापकादेन सीताया निर्वासनात् अवमानिताः इत्यर्थः । परिभूयामहे—
परिभूताः आः । सीतायास्त्वागतं विशेषतस्तु सापवादत्वानादत्यन्तमवमानिता वर्यं
रामेन, सत्यमिति प्रसूतिपरिशोधनरूपमेवम् असह्यं वाक्यं वदता जनेन पुनरपि विशिष्यतः
आयुक्ता भवानः, इति तु समुद्दितार्थः ।

(छ) एवमेतत्—भवता यदुदीरितं, तत् सर्वथैव सत्यमिति भावः । स्ववसपि
ब्राह्मणवाक्यस्य सत्यतां प्रमाणीकरोति, अक्षिरित्यादिना ।—वत्सां प्रति—वत्सायाः
सीतायाः सत्यत्वे, तथा सद्य तुलनयेति यावत्, अक्षिरिति—अश्रुनाम, परिलक्ष्मि
—इतिशुद्धयर्थः; अक्षराणि—भाषाभिष्यञ्जकवर्णाः । अक्षिरिति वर्णमाजीवारव्य-

शिशुर्वा शिष्या वा यदसि मम तत् तिष्ठतु तथा

विशुद्धेकत्वार्थस्त्वयि तु मम भक्तिं द्रढयति ।

येव भवन्ति, न तु अद्यप्रकाशकानि भवन्ति, महातेजसः समीपे अल्पतेजस इव तत्र अग्नेलेजो न स्फुरति, अतः परिशुद्धिविषये सीतासमीपे अतिरिति वान्मपि न कर्तव्यं, सीतायास्तस्य हीनत्वादिति भावः । सीतेत्येव पर्याप्तं—तेन हि शुद्धिविषये सीतेति वर्णोच्चारणेनैव सम्यक्, एवञ्च सीता इति वर्णानामुच्चारणेनैव सर्वे पवित्रं स्यात्, का तस्याः सामान्यपावनान्तरेण शुद्धिः ? इति भावः । हा वत्से !—हे सीते ! (वक्ष्यमाणश्रीकेनान्वयः) ।

अथ जातिवयोगुणेषु गुणानामेव प्राधान्यमभिधाय सीतायाः शुद्धिमपमत्वं प्रतिपादयति, शिशुर्वेति ।—त्वं शिशुर्वा अल्पवयस्का बालिका वा, मम शिष्या वा कन्येवासिमी वा, सदसतोः उपदेष्टव्यां वेल्यर्थः, असि भवसि, यत् यादृशी एव, भवसि इति शेषः, तत् शिष्यत्वं शिष्यत्वं वा, तथा तादृगेव, तिष्ठतु वर्तताम् ; त्वं मत्समीपे प्राक् यादृशी आसीः, इदानीमपि तथैव तिष्ठे, नाहमधुना तव शिष्यत्वविषये शिष्यत्वविषये वा कमपि विपर्ययं साधयितुमिच्छामीति भावः ; नन्वेवञ्च सति-विशेषः ज्ञानां शिष्यो शिष्यत्वबुद्धेः, शिष्ये च शिष्यत्वबुद्धेः सदा संस्थापनमेवोचितं, तत् कथमधुना सम्भविमिति नाभिभवन्ति, इत्यपेक्षायामाह, विशुद्धेरिति ।—विशुद्धेः पवित्रतायाः, निर्दोषताया इति यावत्, उल्कावत्सु अतिरेक एव, स्वतःशुद्धिरूप इति यावत्, त्वयि भवत्यां, मम मे, भक्तिम् अनुरागं, द्रढयति सुदृढां करोति, वर्द्धयतीत्यर्थः ; कन्येवस्यां शिष्यायामपि पतिव्रताकुलश्रेष्ठरभृतायां त्वयि समचिकां पवित्रतां विलोक्य विशुद्धीभृतायाः व्यासस्याः गुरुपत्न्याः अपि मे अकपटा भक्तिः समुदेतीति समुदितायैः न केवलं मम, अपि तु मुमपदेव सर्वेषां निरवघात भक्तिः त्वयि समजान् इत्याह, शिष्यत्वमिति ।—शिष्यत्वं शैशवं, क्लृप्तं वा स्त्रीत्वं वा, भवतु अस्तु, तवेति श्रेष्ठः, एतावता न हि ते पूज्यत्वहानिः भवितुमर्हतीति भावः ; जयतः विजयीक्याः, बन्धाऽसि पूजनीयाऽसि ; अतिविशुद्धियोगादिति भावः ; त्वं स्वतः शुद्धः, शिष्यत्व-विशेषः । स्त्री अपि शिष्यरपि, कथं जगद्व्याऽसि ? इत्येतत् प्रदर्शयितुमर्थं नन्वेवञ्च, गुणा इति ।—गुणाः पातिव्रत्यशालीनत्वादिधर्म्याः, पूजास्थानं पूजायाः अर्थावाः, समारदरेति यावत्, स्थानम् आस्पदं, गुणा हि पूज्यत्वविधायकाः भवन्तीति भावः ; गुणेषु तत्तद्गुणसमन्वितेषु, लिङ्गं स्त्रीत्वमुत्सादिकं चिह्नं, त्वं च न हि, वयः वाक्यकौमार्यादिकम्, अल्पवयस्त्वं प्रवयस्त्वं वेत्यर्थः, न च मेव, गुणाऽऽहं

शिशुत्वं स्त्रैषं वा भवतु ननु वन्द्याऽसि जमतो

गुणाः पूजास्थानं गुणेषु न च लिङ्गं न च वयः ॥ ११ ॥

कीमत्या । अक्षी ! उन्मीलन्ति नेत्रपाशौ । * (ज)

[इति मूर्च्छति] (क) ।

जनकः । हा कष्टं ! किमेतत् ? (ख)

चर । राजर्षे ! किमन्यत् ? (ट)—

* अक्षी ! उन्मीलन्ति वेदनाः ।

अवेदिति शेषः । पुंस्त्वजरापक्षितत्वादिभिरेव केवलं जनाः पूजां न स्त्रिभिरे, सर्वत्र
शुचानामेव पूज्यत्वप्रयोजकतया, त्वं पातिव्रत्यादिगुणमङ्गिमभिः सर्वेषां प्रपूजनीया
अवसीति भावः । [अत्र चकारवदेन नञ्द्वयेन च प्रत्येकं लिङ्गस्य वयस्य समुदितयोश्च
तयोः पूजास्थानत्वं प्रतिषिद्धमिति ज्ञेयम् । अत्र सामान्येन गुणानां पूज्यत्वविधायकेन
वस्तुना, विशेषस्य स्त्रीतायाः जगद्व्यत्यल्पवस्तुनः सोपपत्तीकरणात् सामान्येन विशेष-
जन्येन रूपीऽर्थांतरासाधकारः ; अपि च लिङ्गवयसोः पूज्यताहेतुत्वनिरासात्
श्राद्धो परित्यज्याऽप्यकारः, एतयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावतया संस्थितेः सङ्करः] ।
शिशुरिचो इतम् ॥ ११ ॥

(ज) अक्षी !—हा ! अतिक्लेशकरमित्यर्थः ; वेदनाः,—श्रीकसमुद्भूतव्यथासमूहाः,
उन्मीलन्ति—उद्घृच्छन्ति, नवीभावनासाध मां नितरां व्यथयन्तीति यावत् ;
स्त्रीतायाः वृत्तचालनाकर्त्तव्यं संशुभ्य च विवशा मां तद्विरहशोकः पुनः नितरां विद्वल्ली-
करीतीति भावः ।

(क) इति मूर्च्छति—एतौवदुक्ता कीमत्या स्त्रोहभावमभिनयतीत्यर्थः ।

(ख) हा कष्टम् !—अक्षी ! निरतिशयं हृदयविदारकमिति यावत्, एतत्—
कीमत्यावा मूर्च्छितत्वं, किम् ?—कथमसूदति भावः ; किमर्थं हि इत्वं मूर्च्छितं
भवति तत् न जाने इत्याशयः ।

(ट) किमन्यत् ?—अपरं किमप्यत्र मूर्च्छाऽऽगते कारकं नास्तीति भावः ;
एतत् किमन्यत् किं सोढुमपारयन्ती कुसुमचटुषा इत्वं कीमत्या चटुषा मूर्च्छितं
भवति इति भावः ।

स राजा तत्सौख्यं स च शिशुजनस्ते च दिवसाः

स्मृतावाविर्भूतं त्वयि सुहृदि दृष्टे तदखिलम् ।

विपाके घोरेऽस्मिन्नथ खलु विमूढा तव सखी

पुरन्ध्रीणां चित्तं कुसुमसुकुमारं हि भवति ॥ १२ ॥

जनकः । कष्टं ! सर्वथा नृशंसोऽस्मि, यच्चिरस्य दृष्टान् प्रिय-
सुहृदः प्रियान् दारान् न स्निग्धं पश्यामि । (ठ) —

अथ मूर्च्छाऽऽगमहेतुं विशेषेण विवक्षोति, स राजेति ।—सुहृदि प्रियसखे,
त्वयि भवति, जनके इत्यर्थः, दृष्टे अवलोकिते सति, मयस्मात्कारण-
कालमेवेत्यर्थः, सः प्रसिद्धः, राजा दशरथः, तत् अनिर्वचनीयं, सौख्यं सुखसमूहः,
च च प्रसिद्धः, शिशुजनः सीतारामचन्द्रादिबालकसमुदायः, ते च प्रसिद्धाः,
महाऽऽनन्दपूर्णा इति यावत्, दिवसाः दिनानि, तदखिलम् एतत्सर्वमेव,
दशरथादिमुखमयदिवसपय्यन्तं वस्तुजातमित्यर्थः, स्मृतौ स्मरणपथे, आविर्भूतम्
आयातम् : [आविर्भवतेः कर्त्तरि क्तप्रत्ययः] । अथ अनन्तरं, पूर्ववृत्तान्तकातकारणात्
परमेवेत्यर्थः, अस्मिन् अनुमयमाने, घोरे भीषणे, विपाके विपदि, दशाविपदास्मि
इति यावत्, स्मृतं सति इत्यर्थः ; तस्य राज्ञः दशरथस्य सत्त्वेन, रामस्य प्रभुत्वात्
सीतात्यागकर्त्तृत्वेन च हेतुना, तत्कालेन सह एतत्कालस्य सुमहत् वैषम्यमवलोक्येति
भावः ; तव सखी स्निग्धमित्रभूता कौशलेत्यर्थः, विमूढा खलु विगतचेतना जातं हि
श्रेयः । एतद्दशावतारमयस्येन विशदीकरोति, पुरन्ध्रीणामिति ।—हि यस्मात् कारणात्,
पुरन्ध्रीणां कुलस्त्रीणां, चित्तं मानसं, कुसुमसुकुमारं पुष्पमिव कोमलं, स्वल्पेनैव
समायेन विस्त्रायमानमिति यावत्, भवति अस्ति ; यतः सीतासामतिकोमलं चेतः
क्षिप्तमपि सत्तापमसङ्क्षिप्तं भवति, तस्मादेवेयं कौशल्या सहसा विमूर्च्छिता जातेति
वाक्यार्थः । [अथ सामान्येन पुरन्ध्रीचित्तेन साङ्गे विशेषस्य कौशल्याचेतसः कुसुम-
सुकुमारतया सोपपत्तीकरणान्, सामान्येन विशेषसमर्थेन रूपोऽर्थान्तरव्याख्यानकारः ;
अपि च तद्गानसंस्कारचक्रेकेन कारणेन कौशल्याया विमूढीभवनस्य सत्यसमानत्वेऽपि
तत्सौख्यरूपाणां कारणान्तराणां खल्वेकपीतिकान्यायात् तत्साधकत्वेन समावेशान्
समुच्चयाख्यकारः ; कुसुमेन साकं चित्तस्य समासेन अवैषम्यसाध्योपदेशाच्च सोपमा-
ख्यकारः ; एतेष्वानु परस्परसापेक्षतया संस्थितेः सकारः] । शिखरिणी इत्यम् ॥ १२ ॥

(ठ) कष्टम्—यतिदुःखप्रदमित्यर्थः, सर्वथा—सर्वप्रकारेण, नृशंसोऽस्मि—निन्दितमस्मि

स सम्बन्धी आध्यः, प्रियसुहृदसौ, तच्च हृदयं.

स आनन्दः साक्षादपि च निखिलं जीवितफलम् ।

वाचन्, वृत्तं सः, —निर्द्वयः, अस्मिन्—भवामि, यत्—यस्मात् कारणात्, चिरस्य दृष्टान्
—बहुकालात् परम् अवलोकितान्, प्रियसुहृदः, —अतिस्निग्धस्य सख्युः दशरथस्य,
प्रियान्—प्रेमाऽऽप्यदोभूतान्, हारान्—स्त्रियं कौशल्या, स्निग्धं—सखेष्टं, सप्रणयमिति
वाचन्, न पश्यामि—न अवलोकयामि ; दुहितुः सीतायाः निर्वासनशोकेन इत्यनेन-
दानौ स्निग्धमानसः विकलश्च भवामि, यत् स्निग्धमित्रस्य राज्ञः दशरथस्य प्रियां भाष्यं
ब्रवीः कालात् परं दृष्टानपि नास्मिन्निदानौ सप्रणयमवलोकयामि, अपि तु तां
अनुभूतानेव मन्ये, अतो नास्ति भयः अधिकः कश्चित् क्रूर इति भावः ।

अथ राजनि दशरथे प्राक्तन स्वप्रेमाऽऽतिशयं स्फुटोक्त्य प्रतिपादयति, स सम्बन्धीति ।
—सः प्रसिद्धः, राजा दशरथः इत्यर्थः, आध्यः महाकुलसम्भूतत्वात् प्रशंसनीयः, सम्बन्धी
स्वदुहिता सह रामस्य परिषयात् वैवाहिकसम्बन्धवान्, असौ दशरथः, प्रियसुहृत्
मित्रः प्रीतिमान्, शोभनं हृदयं यस्य असौ सुहृत्, [“सुहृदुर्द्वंद्वौ मित्रमिति श्रुतः”
(शुभा१५० पा०) इति हृदयशब्दस्य हृदादेशः] सुहृदयवांश्च, स्निग्धसखः इत्यर्थः ;
तच्च हृदयं स हि दशरथः मे हृदयरूपः, असौ तु मम द्वितीयं हृदयमिव अभूदिति
भावः, [अत्र तच्छब्दस्य विधेयप्राधान्यात् कौवलं ज्ञेयम्] ; स दशरथः, साक्षात्
ब्रह्मचरः, आनन्दः स्वर्गः, ममेति शेषः, अपि च किञ्च, निखिलं समग्रं, जीवितफलं
आश्वासनप्रयोजनभूतम्, असौ इति शेषः, इह जन्मानि मज्जीवनस्य यद् यदि
जायन्तीयम् आसीत्, तत् सर्वमेवासौ अभूदिति भावः । प्रीकृजतेनापरितुष्यन्
शुभः तच्च परमाऽऽकाशत्वं संस्थापयति, शरीरमिति ।—तथा शरीरं देहभूतः, जीवी
वा स्वप्राणसकरो वा, तदधिकम् एतस्मात् जीवनादधिकं यदि वा किञ्चित् प्रीतिफलं
वस्तु ज्ञात्, असौ तु मे तत्संरूप एवाऽऽसीदिति भावः, अतः यस्मात् कारणादेव,
मित्रतनः निरतिशयमेव प्रीत्याकादोभूतः, महाराजः सम्राट्, श्रीमान् राजसत्प्राज्ञः
आनन्दः, दशरथः, मम किमिव आऽऽसीत् ? [इवशब्दो वाक्यान्तरात्] । इह जगन्नि
मोक्तमिवधेयः अधिकं किं हि वस्तु विद्यते, यदसौ मम नाभूदिति भावः ; तेनैव
शेषं विरहितः अहं सर्वं शून्यमिव पश्यामि, नास्ति मे अशुभा किञ्चिदपि इति
विश्ववर्षमि इत्याशयः । अत्र आसीत् इति क्रियापदं पूर्ववाक्यवृत्तेऽपि योजनीयम् ।
[अत्र एकस्मिन्नेव दशरथे हृदयजीवितफलशरीरजीवितानां तादात्म्येनाभेदाध्यासादेव
निरर्हं नास्तीत्युक्तमन्तरात् ; अपि च आनन्दस्य मूर्तत्वासम्बन्धेऽपि साक्षाच्छब्देन
अस्मिन्नेति ; असम्बन्धे सम्बन्धरूपमिति शोक्तिरन्तरात् ; अपि च शरीरात् शब्दयात्

शरीरं, जीवी वा, तदधिकमतो वा प्रियतमो

महाराजः श्रोमान् किमिव मम नाऽऽसीदशरथः ? ॥ १३ ॥

कष्टम् ! इयमेव सा कौशल्या !—

यदस्याः पत्युर्वा रक्षसि परमं दूषितमभू-

दभूवं दम्पत्योः पृथगहमुपालम्भविषयः ।

प्रसादे कोपे वा तदनु मदधीनो विधिरभू-

दलं वा तत् स्मृत्वा दहति यदवस्कन्ध हृदयम् ॥ १४ ॥

जीवनाद्यधिशप्रियवस्तुनः अभावात् तदसम्बन्धः; पि तत्सम्बन्धोक्तेः तथैवातिशयोक्तिश्च ; एवं किमिव नाऽऽसीदिति वाक्यार्थे प्रति प्रागुपात्तवाक्याद्यानां हेतुमततयोपस्थासात् वाक्यार्थहेतुकं कान्यलिङ्गमलङ्कारः ; आनन्दजनकस्य दशरथस्य आनन्दवृत्ततया अभिधानात् हेतोः हेतुमता सङ्ग अभेदीकतेः अभिधाहेतुरलङ्कारश्च, एका परस्पर-सापेक्षतया संस्थितेः सङ्गरः] । शिखरिणी इतम् ॥ १३ ॥

अथेतयोः कौशल्यादशरथयोः स्वव्यातीवात्तरङ्गत्वं प्रदर्श्य, शोकस्य दर्भरत्वं विदूष्येति, यदस्या इति ।—अस्याः कौशल्यायाः, पत्युः वा अस्याः स्वामिनः राज्ञः दशरथस्य वा, रक्षसि निज्जने, परमम् अत्यर्थं, यत् दूषितं प्रणयापराधः, अन्योऽन्यजतः प्रणयकलहः इत्यर्थः, अभूत् आसीत्, कौशल्यादशरथी पुरा रक्षसि यत् परस्परं जतकं प्रणयशोपमकुर्वतामिति वाक्यार्थः ; दम्पत्योः जायापत्योः कौशल्या-दशरथयोः, पृथक् विभिन्नं, जायायाः पत्युश्च परस्परनैरपेक्ष्येणेति यावत्, अहम् उपालम्भस्य तिरस्कारस्य, प्राक् प्रणयकोपावसरे राज्ञी कौशल्या मामित्यनुवाच, सत् तव प्रियसखः मयि एवमन्यायसाचरितवान्, अबदनुरोधादेवाहं सर्वमसङ्गति, नातः परं कदाऽपि तत् सङ्क्षिप्ये इति, एवमेवासावपि सततमुवाचेत्येवंकथं विषयः आत्मदम्, अभुवम् आसं, तत्र पुरेति शेषः ; तदनु तत्पश्चात्, जतकप्रणयकलहोत्पादना-नन्तरमेवेत्यर्थः, प्रसादे उभयोः प्रसन्नतासम्पादनविषये, कोपे वा क्रोधीत्पादने वा, मदधीनः मनाऽऽयतः, विधिः व्यवस्था, अभूत् आसीत्, ती च दम्पती प्रसादवित्तं लोपयितुं वा, एकः अहमेव समर्थोऽभवमित्यर्थः ; वा अथवा, तत् पूर्ववत्, स्मृत्वा अस्मिन्, [“अलंख्योः प्रतिषेधयोः प्राचां ज्ञा” (शङ्कर १८ पा०) इत्यलंख्योनाम् ज्ञापित्वयः] तदाविषपूर्ववत्तान्तरणमधुना निष्पद्योजनमित्यर्थः, यत् पूर्ववत्तद्वत्, हृदयं मनसम्, अवस्कन्ध आक्रान्त्य, शोषयित्वेत्यर्थः, दहति मञ्जीकरीति ; तत्तद्वत् संख्युत्पन्नदार्ढीं हृदयेनैव कैवल्यं शीकाऽऽकुलं भवति, तेन तदाशोचना मधुना परिरक्षणीयेति भावः ।

अथ । हा कष्टम् ! अतिचिरनिरुद्धनिश्वासनिष्ठुरं हृदय-
मस्याः । (ङ)

जनकः । हा प्रियसखि ! (ङ)

[इति कमण्डलूदकेन सिञ्चति] । (ष)

कञ्चुकी । सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदः

प्रथममेकरसामनुकूलताम् ।

[अत दूषितत्वपकारणस्य दम्पत्योः स्थितत्वेन उपास्यरूपकार्यस्य च जनकगतत्वेन
कार्यकारणशोभिन्नदेशगतत्वात् असङ्गत्यलङ्कारः] । शिखरिणी वृत्तम् ॥ १४ ॥

(ङ) अतिचिरेत्यादि ।—अतिचिरं—सुदीर्घं कालं व्याप्येत्यर्थः, निरुद्धः,—
अस्थितः, यः निश्वासः,—श्वासमारुतः, तेन निष्ठुरं—कठोरं, श्वासनिरोधेन निश्वास-
मिति यावत् ; (“कठोरं निष्ठुरं हृदम्” इत्यमरः) ; अस्याः,—कौशल्यायाः, हृदयं—
वचःस्थलम्, अनुभूयते इति शेषः ; तथा च वचःस्थलमस्याः निस्पन्दमनुभूयते, तत्
किमियं शोकाऽऽवेगं सांदुनपारयन्तौ गतजीवनाऽभूदिति भावः ।

(ङ) हा—खेदे, प्रियसखि !—कौशल्ये !, त्वमधुना कीदृशीं दशां गताऽसौति
शेषः ।

(ष) कमण्डलूदकेन—कमण्डलुसखिलेन, सिञ्चति—उच्चति, सुशीतलीकरोति,
इति यावत् ; मोहापसारणार्थं कौशल्यायाः इति शेषः ।

अथ कञ्चुकी राक्षसाः कौशल्यायाः ईदृशीं दशां विलोक्य, विधातुः कदाचित्
प्रियसख्यवत् आनुकूल्यकारित्वं कदाचिदामिषवत् आधिप्रदायकत्वं वाचा व्यक्रीडन्
नितरामनुशीलति, सुहृदिवेति ।—विधिः विधाता, सुहृदिव मित्रमिव, प्रथमम् आदौ,
वाक्यान्तरात् रामवनवासं यावदित्याशयः, एकरसम्—एकः एकविधः, रसान्तरं शा-
बिमिश्रः इति यावत्, रसः आस्वादः यस्याः तथाविधाम्, (“रसो गन्धे रसः स्वादे
तिक्ताऽऽदौ विषरोगघ्नोः” इति मेदिनी) दुःखाविमिश्रान्धितसुखप्रवादिभ्योभिति
यावत्, अनुकूलताम् आनुकूल्यं, हितैषितानित्यर्थः, अस्याः कौशल्यायाः इति शेषः ;
प्रकटय्य प्रकाश्य, दर्शयित्वेति यावत्, सुखप्रदः सन् सुखदायकी भूत्वा, पुनः
शूबः, पश्चादित्यर्थः, अस्वास्वदिवर्त्तनदाहृत्,—अस्वास्वे अनवसरे, सहसेति
यावत्, विषवर्त्तनेन परिवर्त्तनेन, प्रतिपक्षताविधानेनेत्यर्थः, दाहृत् भोषणः
शब्दः, दुर्दृष्टिं चकञ्चत् दुर्विषदुःखप्रसी भूतेति यावत् ; अहो ! अतिदुःख-
कारमेतदित्यर्थः, मर्गद्वयं मानसव्यथां विशिनष्टि प्रददाति, दाहृत् दुःख-

पुनरकाण्डविवर्त्तनदारुणो

विधिरहो ! विधिनष्टि मनोरुजम् ॥ १५ ॥

कौशल्या । [सञ्जालम्ना] । हा वच्छे जाणइ ! कहिं सि ? सुमरामि दे बिभ्राहलच्छोपरिगहेकमण्डणं पण्फुरन्तसुह-
हसिदमुहमुहपुण्डरीकं, आप्फुरन्तकोमुदचन्दचन्दिकासुन्द-
रेहिं अङ्गेहिं उल्लासेहि, जादे ! पुणोवि उज्जोएहि उच्छङ्गं,
सब्बदा महाराओ भणादि, एसा रहुउलमहत्तराणं बह्म,
अम्हाणं उण जणअसम्बन्धेण दुहिदिआ एव्व । * (त)

* हा वक्षे जानकि ! कासि ? अरामि ते विवाहलक्षोपरिगहेकमण्डणं
प्रस्फुरच्छुद्धसितमुग्धमुखपुण्डरीकम्, आप्स्फुरन्तौमुदचन्द्रचन्द्रिकासुन्दरैरङ्गैरुल्लासय,
जाते ! पुनरप्युद्योतयामास ह, सर्वदा महाराजो भवति,—एषा रत्नकुलमहत्तराणां
बधूः, अस्माकं पुनर्जनकसम्बन्धेन दुहिता एव ।

मुन्याद्य नियतं मानसं प्रमणातीत्यर्थः ; प्राक् इयं भविषी कौशल्या कीदृशी
आसीत्, अधुना दुर्दैवप्रभावात् कीदृशी जातेति पश्य, इत्यहो ! देवगतिः
दुस्वित्कर्तव्येत्याशयः । [अत्र देवेन विरूपयोः सुखदुःखयोः एकत्र सङ्गटना प्रदर्शितेति
विषमालङ्कारः ; अपि चैकस्य विधेः अनुकूलतायाः मनोरुजस्य जनकत्वेन एकस्थानेक-
मोचरतया पथ्याथालङ्कारः, सुहृदिर्बल्युपमाऽलङ्कारश्च, एतेषां परस्परसापेक्षतया
स्थितेः सद्वरः] । दुर्तविलम्बितं वक्तुम् ॥ १५ ॥

(त) कासि ?—कुत्र वर्त्तसे ? ते—तव । विवाहेत्यादि ।—विवाहस्य—परिणयस्य,
या लक्ष्म्योः,—श्रीभा, सीमन्तसिन्दूरादिधारणेः विवाहकालसम्भूता या अनिव्यचनीया
सुषमंति यावत्, तस्याः परिणयः,—स्वीकारः एव, एकम्—अद्वितीयं, मण्डणं—भूषणं
वत्य तथाविधम् ; आहार्यश्रीभां विनैव वैवाहिकश्रीभया अतिरमणीयमित्यर्थः । प्रस्फुर-
दिति ।—प्रस्फुरत्—विलसत्, यच्च—निर्मलं, हसितं—स्मितं यस्मिन् तथाविधम्, अत
एव मुग्धं—मनोहरं, मुखं—वदनं, पुण्डरीकमिव—कमलमिव, [इत्युपमितसमासः] ;
सुहृद्वसितेन विकचबालसिताम्भोजमिव मनोरमं तव सुखमिति भावः । अरामि—
चिन्तयामि । आप्स्फुरत्यादि ।—आ—सर्व्वस्तीभावेन, स्फुरन्तौ—प्रकाशमाना, दिशो
त्रिदिशाश्चान्तरालमपि समुद्गासयन्तीत्यर्थः, कौमुदस्य—कार्त्तिकमासस्य, शरत्कालस्येति
ज्ञातुं, काङ्क्षान्तरात् एतत्कावस्य सुषान्नश्रीभिः कौमुदीभिः समधिकसमुद्गासिततया

कचुको । यथाऽऽह देवी ।—

पञ्चप्रसूतेरपि राज्ञ आसीत् प्रियो विशेषेण सुबाहुशत्रुः ।

बधूचतुष्केऽपि यथैव शान्ता प्रिया तनूजाऽस्य तथैव सौता ॥१६॥

तथा व्यवहारः इति ज्ञेयम् । चन्द्रस्य—दशरथस्य, या चन्द्रिका—जीवन्मा, तद्वत् सुन्दरैः,—मनीरमेः, सुखस्यैरिति यावत्, अङ्गैः,—अवयवैः, उल्लासय—आनन्दय, मच्छरीरं स्निग्धस्यैः तवाङ्गकैः सुशीतलं कुरु इति समुदितार्थः । जाते !—हे मत्स्ये ! सुनरपि—भूयोऽपि, उत्सङ्गं—मदीयं क्रीडम्, उल्लासय—प्रकाशय, सुशीभितं कुब उपवेशनेनेति यावत्, सर्वदा—सर्वेक्षिणैव काले, महाराजः,—दशरथः, भवति—कचयति । [चम अतीनेऽपि सटः प्रयोगः तात्कालिकत्वाभिप्रायेण, महकविप्रयुक्तत्वादा अविकृत एवेति ज्ञेयम्] । रच्चित्यादि ।—रघुकुलस्य—रघुवंशस्य, महतराणाम्—अतिमहतां, भगवन्मनुप्रभृतोनामतिसद्दिनशालिनामकान्मूर्त्युपकुषाणमित्यर्थः, बधूः,—बुधा, पुनः,—किन्तु, जनकसम्बन्धेन—राजपिजनकेन सह मित्रत्वसम्बन्धान्, दुहिता एव—कन्यैव; जनकेन सह मैत्र्या तस्य या कन्या सा ममापीति भावः ।

अथ तदुक्तिं यथायत्नेन समर्थयति कचुको, पक्षेति ।—पञ्च प्रसूतयः अपत्यानि यस्य, तथाविधस्यापि, एका कन्या शान्ता, अतारः पुत्राः रामादयः इति मिलित्वा दशरथस्य पञ्चापत्यानि इति ज्ञेयम् ; राज्ञः दशरथस्य, सुबाहुशत्रुः,—सुबाहुनांम दावचानुचरो राजसविशेषः, तस्य शत्रुः मित्रता, रामः इत्यर्थः, विशेषेण अन्तेभ्यः आधिसन्धेन, प्रियः प्रेमाऽऽस्यदीभूतः, आसीत् असूतः पञ्चभ्यश्चापल्येभ्यः राममेव महाराजः दशरथः निरतिशयं पिप्रायेति भावः ; तनूजा कन्या, शान्ता महर्षेः ऋष्यशृङ्गस्य पत्नी, अस्य राज्ञः दशरथस्य, यथैव यादृनेव, प्रिया प्रीतिभाजनम्, आसीदिति श्रवः, बधू-चतुष्केऽपि—बधूनां सौतोऽङ्गिलाश्रुतकीर्तिमाख्यवीनां, चतुष्केऽपि चतुष्टयेऽपि, चतसृषु स्त्रीताऽऽदिषु कुषासु इत्यर्थः, [निर्द्वारस्य समीपे । यद्यपि सर्वत्र निर्द्वारणार्थं बहुलस्यैव व्यवस्था भूयकया दृश्यते इति विभाव्यते, तथाऽप्यत्र एकवचनानुसरणेऽपि बहुल-स्वायंमतत्वेन सामञ्जस्यात् निरपवादमेवेतिदिति ज्ञेयम्] । सौता जानकी, तथैव तादृशी एव, शान्तावदेवत्यर्थः, प्रिया प्रीतिकरी, आसीत् इति श्रवः ; सत्यमेतत्,—अपत्येषु रामे इव बधूषु सौताशमेवासौ राजा सातिशयं प्रीतिमान् बभूवेति भावः । [चम सौतारामरूपयोः प्रस्तुतयोः पदाब्योरेक्यैव आसीदिति क्रियया अभिसम्बन्धात् गुणकीर्तिताऽल्लहारः ; शान्तस्य सह सौतायाश्च अवैधर्म्यस्याप्योपदेशादुपमा च, इत्येवमर्थः परस्परसापेक्षत्वात् स्थितेः सहारः] । उपजातिः इत्यम् ॥१६॥

जनकः । हा प्रियसख महाराज दधरथ ! एवमसि सर्व-
प्रकारहृदयङ्गमः कथं विस्मर्यसे ? (घ)—

कन्यायाः किल पूजयन्ति पितरो जामातुरासं जनं
सम्बन्धे विपरीतमेव तदभूदाराधनं ते मयि ।

त्वं कालेन तथाविधोऽप्यपहृतः सम्बन्धबीजस्तु तद्
घोरेऽस्मिन् मम जीवलोकरके पापस्य धिग्जीवितम् ॥१७॥

(घ) प्रियसख !—प्रियवन्दी ! एवमसि—इत्यन्त एव भवसि । किन्तूतोऽसि एत-
देवाऽऽह, सर्वेति ।—सर्वप्रकारेण—सर्वथा, हृदयङ्गमः,—हृदयं गच्छतीति [“नमैः
सुप्पुपसङ्गानम्” (वा०) इति खच्प्रत्ययः] इत्यः, प्रचयात्प्रत्ययः, त्वमिति
शेषः ; सर्वं हि अकारं लिख्यते मेवा—इदंवाऽऽकर्मक एव भवसीत्यर्थः ; कथं—
केन प्रकारेण, विस्मर्यसे ?—मानसात् दूरीकर्तुं शक्यसे ; त्वमेव हि जन परम-
निमग्नः अभवः, यत् बहुतिष्ठे काले व्यतीतेऽपि त्वानधुनाऽपि नाहं विष्कर्तुं पारम्य-
सीति भावः ।

अथ तादृशप्रियवन्धुविधौनात् सजीवने नितरामनायां प्रकटयति, कन्याया
इति ।—कन्यायाः तनयायाः, बधूभूताया इति यावत्, पितरः पितृपितृनामऽऽदयः,
जामातुः वरस्य, परिचितुरित्यर्थः, आसं जनम् आत्मीयं शीकं, पितृपितृव्यादि-
स्वजनसमुदायमिति यावत्, पूजयन्ति संवर्द्धयन्ति, सत्कारेण आद्रियन्ते इत्यर्थः ।
किञ्च इति प्रसिद्धौ । सम्बन्धे पारिषाध्यसम्पर्के, संस्थापिते सतीति शेषः,
रामाऽऽदिभिः सह सीताऽऽदीनां परिचयेन रघुकुलनिमित्तकयोः सम्बन्धवन्ने सम्पन्ने
असीति भावः ; ते तव, मयि जनके, यत् शीकप्रसिद्धं, जामातृस्वजनेषु कन्यागुरुजन-
कप्रतिपत्त्यर्थः, आराधनं संवर्द्धनं, विपरीतमेव अन्यथाभूतमेव, सामाजिकरोम्यगु-
हप्रतिपत्त्यर्थः, अभूत् आसीत् ; शीके हि कन्यागुरुजनाः जामातुः स्वजनान् संवर्द्धयन्ति
इति दृश्यते, परन्तु जामातृणां रामाऽऽदीनां गुरुभूताः अपि भवन्तः कन्याजनानां
शीकोक्तिंवाऽऽदीनां गुरुभूतान् अस्मान् जनकाऽऽदीन् सततमेव सीतादीनां चपुण्यम्,
इत्यहो सखिभावात् सीतादीनाम् भवन्तः स्वगौरवसाधनसूचकं व्यवहारमपि
वराज्जिह्वित इति भावः ; तथाविधोऽपि तादृशोऽपि, सीतान्वेकनिधिरपीत्यर्थः, त्वं
अवान्, क्षात्रिय इत्यान्वेन, अपहृतः शीकान्वरं कीतः, अस्माकमात्रं वधाह गृहीतः
इत्यर्थः, अहो निर्दयत्वं आश्चर्येति भावः ; तैत् तथाविधं, सीताकपिमिति

कीशल्या । जादे जाणव । किं करेमि ? दढवज्जलेवघडिष-
मन्धगिच्छलं ज्जेव हदजोविदं मं मन्दभाइणो य परिच-
णव । * (द)

* जाते जानकि ! किं करोमि ? दढवज्जलेपघटितमन्धगिच्छलेव हतजोवितं
मं मन्दभाणिनो न परित्यजति ।

यावत्, सन्धन्वस वैवाहिकसंसर्गस्य, बीजं तु निदानमपि, अपहतमिति
लिङ्गविपरिचयिनामर्थः ; न केवलं निखिलगुणनिखयं प्रथयनिधिं भवन्ममपहस्य
काकोऽग्रीवात्, अपि तु तेन वैवाहिकसन्धन्वहेतुभूतां सीतामपि बलात् हत्वा
निःश्वसनकालसन्धन्वमृगसुच्छिद्य सातिशयं स्वपैशुन्यं व्यक्तीकृतमित्युच्यते ! कादृश्यलेख
विवर्जितत्वं काशस्येति तात्पर्यम् । घोरं भयङ्करं, सातिशयक्षेशसकुले इत्यर्थः, अस्मिन्
हृत्कामने, जीवलीननरके निरवभूते संसारे, पापस्य अपुण्यकृतः, दुराचारस्येत्यर्थः,
समजनकस्य, जीवितं प्राचान्, जीवनधारणमित्यर्थः, धिक् निन्दामि, निन्दनीय-
मेतदिति यावत् ; भवाहसि सुहृदि विपन्ने, दुहितुषु ईदृश्यामचिन्तितायां विषमायां
दशायां समापतितायां, हवैवाहनिदानीं जीवनमुदङ्गामि, अधुना मरणमेव मे श्रेयः
इति भावः । [अत्र जीवलाके नरकस्याभेदाध्यासात् निरङ्गं रूपकमखट्टारः] ।
आर्तुविक्रीडितं वचनम् ॥ १७ ॥

(द) जाते !—बन्धे !, जानकि !—सीते ! किं करोमि—किमनुतिष्ठामि ;
वदिवीमे जीवनविसर्जनमेव मे सर्वदुःखप्रतीकारोपायभूततया साधयः, 'किन्तु तत्
न सम्भवति, तर्हि किमनुतिष्ठेयमहमधुनेति भावः । हृदयादि ।—हृदये—कठोरिष,
सुदीर्घकाशस्याविनेत्यर्थः, बकलियेन—कुलिशमयदुर्भेद्यबन्धनेन, घटितः,—योजितः,
सन्धादित इति यावत्, बन्धः,—बन्धनं यस्य तथाविधम्, अत एव निश्चलं—स्थिरम् ;
हतहेतुं विहायान्यत्र मनुसमनवेमिति भावः । हतजोवितं—दण्डप्राणाः, मन्दभाणिनो
—हतभावनवेयां, मां—कीशल्यां, न परित्यजति—न विजहाति ; यद्यपि त्वद्वियोग-
जीवविधुराऽहं वियतमेव जीवनं विच्छेदं बते, तथाऽपि हृदयदाः मे प्राणाः एतद्देहं
परित्यज्य बन्धुं न शक्नुवन्ति, सर्व्वेविषः मे प्राणपरित्यागप्राप्तः सर्व्वमेव
निष्कलसायेतीति भावः ।

अब । आश्वसिहि राजपुत्रि ! वाय्वविश्रामोऽप्यन्तराले कर्त्तव्य एव, अन्यच्च—किं न करसि—यद्वोचदृष्ट्यशृङ्गाऽऽश्रमे युष्माकं कुलगुरुः ? तदुपजातमेव, किन्तु कस्याणोदकं भविष्यति । (ध)

श्रीशल्या । भगवदि ! अतिक्रान्तो मग्नोरथो । * (न)

अब । तत् किं मन्यसे राजपुत्रि ! स्योद्यं तदिति ? नहोदं सुचित्रिये ! अन्यथा मन्तव्यं, भवितव्यमेव तेन । (प)---

* भगवती ! अतिक्रान्तो मग्नोरथः ।

(ध) राजपुत्रि !—श्रीशल्ये ! आश्वसिहि—समाश्रया भव, त्वमिति श्रेयः वायावात्—अश्रावां, विश्रामः,—परिहारः, अन्तराले—अभ्यन्तरे, अन्तराऽन्तरैर्यथैः, कर्त्तव्य एव—विधातव्य एव ; इत्थं निर्भरमनियतं शोकावेगात् मा रुदिह्येति भावः । रोदनविरतौ हेतुं निर्दिशति, अन्यच्चेति ।—अन्यच्च—अपरच्च, दुःखकारणात् भिन्नचेत्यर्थः, सुखकारणमिति यावत्, किं न करसि—किमधुना न चिन्तयसि ; किमिति तदित्याह, यदिति ।—युष्माकं—भवतीणां, कुलगुरुः,—कुलपुरोहितः, मर्षिः वसिष्ठ इत्यर्थः, स्योद्यद्वदत्य—जानातुः, आश्रमे—तपोवने, यद्वोचत्—यदकथयत्, भद्रे ! पुत्रपूर्वोत्सङ्गमेव बधूं द्रव्यहोति वचनं यदुदीरयदिति भावः । तदुपजातमेव—तादृशं वाक्यं सम्पन्नमायमेव, नाय संशयलीलोऽस्तीति एवमशब्दाः, अविबचसानन्वया-भवितुमनर्हतादित्याशयः । कस्याणोदकं—कस्यार्थं—युधमेव, उदकं,—भावि फलं यस्य तत्, युधपरिणामनित्यर्थः, भविष्यति—सम्पत्त्यने । अचिरादेव भवती सीतासुतो कुशश्चरौ निरीक्षिष्यसे, अतः महाऽऽनन्दकरे वस्तुनि समापत्त्यमाने शोकं विमुच्य, अन्यथा रोदनस्यायुधभारत्वात् महाननर्थाऽऽपातो भविष्यतीति भावः ।

(न) मग्नोरथः,—अभिजातः, सीतासमागमविषयक इति यावत्, अतिक्रान्तः,—विस्तृतः, विनष्ट इत्यर्थः ; आपदसङ्कुलिऽरथे जनस्थाने विवासितायाः सीतायाः जीवन्त्याः सर्वेष्वेवासम्भवितत्वात्, तत्पुत्रदग्धनाऽऽद्या सुतरामेव सुदूरं गतेति भावः ।

(प) राजपुत्रि !—हे उपसृते ! श्रीशल्ये ! तत्—तर्हि, किं मन्यसे—किमन्यमच्छि ? सम्भावयतीत्यर्थः ; तत्—कुलगुरोः वसिष्ठस्य वचनं, स्योद्यं—निष्ठाभूतम्, [कथा मिथ्या, उद्यते कथ्यते इत्यर्थः] स्योपपदान् वदते : “राजपुत्रः

आविर्भूतज्योतिषां ब्राह्मणानां

ये व्याहारास्तेषु मा संशयो भूत् ।

भद्रा ज्योतां वाचि लक्ष्मीर्निषक्ता

नैते वाचं विभ्रतां व्याहरन्ति ॥ १८ ॥

[नेपथ्ये कथयन्तः । सर्वे आश्चर्ययन्ति ।]

सूर्यनक्षत्रीय—” (३।१।११४ पा०) इति क्वप् निपातितः] । सुचक्षिये !—सत्यं च-
वैश्वस्यते ! [अतः विपदः प्रायते इति अक्षः, तस्यापत्यमित्यर्थे “अप्तादक्षः”
(४।१।१२८ पा०) इति चप्रत्यये अक्षियः, तज्यातोषा स्त्री इत्यर्थे “अर्थ्याक्षिययाभ्यां
—” (वा०) इति सूत्रेण आनुनासिके लीपि च अक्षियाक्षी, पथे अक्षिया च सिद्धं
पुंल्लिङ्गे तु अक्षिया इत्यपि श्रेयम्] । इदं—प्रोक्तं गुरुवचनम् । अन्वया—अन्वयप्रकारं,
निष्कामभूतमित्यर्थः, न हि—नैव, मन्त्रम्यम्—आश्चर्यजन्यं, त्वयेति शेषः । तेन—
गुरुवचनेन, अवितन्त्रमेव—अवच्छिन्नभाष्यमेव ; सुसद्गुरुवचसामन्वयतया त्वं नूनमक्षिरा-
हिव पुत्रसुखीमित्येवञ्च नूनं जानकीं द्रव्यसीति भावः ।

अथ प्रज्ञाचक्षुषाक्षीणां वचसामवितथतां प्रतिपादयति, आविर्भूतेति ।—
आविर्भूतं स्वयं प्रकाशितं, बुद्धिदत्तौ प्रसुरितमिति यावत्, ज्योतिः तेजः,
ब्रह्मवत्स्वरूपमित्यर्थः, येषां तेषां, कृतब्रह्मसाक्षात्काराणामिति भावः ; ब्राह्मणानाम्
क्षत्रीणां वसिष्ठप्रभृतीनां, ये व्याहाराः उक्तवः, तेषु व्याहारेषु, [अत्र गुरुवचनं
सर्वेषामेव वचसां सत्यताप्रतिपादनायमिति श्रेयम्] संशयः सन्देहः, निष्काल-
ब्रह्मेत्यर्थः, ना भूत् न चक्षुः, तथैति शेषः, हि यतः, एषाम् क्षत्रीणां, वाचि वचसि,
भद्रा उत्तमा, (“भद्रो वाच्यवज्ज्योतिषाधुनोः” इति विश्वः) अव्याकृतेति यावत्, लक्ष्मीः
चिद्धिः, अविच्यतार्थसम्पत्तिरित्यर्थः, निषक्ता संशया, निव्यानुवदा इति यावत्,
अक्षीति शेषः ; तेन हि, एते ब्राह्मणाः, विभ्रतां निष्कामभूतां, विप्रकामित्यर्थः, वाचं
वाक्यं, न व्याहरन्ति न भाषन्ते ; ब्रह्मविदां ब्राह्मणानां सत्यभाषितत्वा नूनं तत् फलवत्
अविच्छेतीति भावः । [अत्र तथाविचब्राह्मणानां व्याहारेषु असंशयितत्वव्यपकार्यस्य
तद्व्याविभ्रतत्वव्यपकारणेन समवेतत्वात्, कारणेन कार्यसमवेतव्यपकारित्वात् व्याहारेः ।
अक्षिणी उक्तम् ॥ १८ ॥

जनकः । अथ खलु शिष्टानध्याय इत्युक्तं खेलतां वटूनां कलकलः । (फ)

कीशब्बा । सुलहसोक्तं दाव बालत्तणं होदि । [निरुध्य]
अम्माहं ! एदाणं मज्झे की एसो रामभइलच्छोपरिसोहिदेहिं
सावटभमुल्ललिदेहिं अक्केहिं अज्जाणं वि लोअणाइं
सोदलावेदि ? * (ब)

* सुलभसौख्यं तावद् बालत्वं भवति । अहो ! एतेषां मध्ये क एव रामभद्र-
लक्ष्मीपरिशीलितैः सावटभमुल्ललितैरङ्गैरज्जाकनपि लोचनामि श्रौतलयति ?

(फ) अथ वटूनां कीलाहली इत्युपपन्न्यसि, अथेति ।—अथ खलु—अध्विजइति
एव, शिष्टानां—सदाचारानुवर्तिनां, वेदविदां ब्राह्मणानामित्यर्थः, तथा शोक्तं वसिष्ठेन
ब्रह्माध्यायावसाने,—“पारम्यव्याऽऽगतो येषां वेदः सपरिहङ्गवः । ते शिष्टा ब्राह्मणा
त्रेयाः क्षुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥” इति । अनध्यायः,—वेदाध्ययनवर्जनम् ; तथा च स्मृतिः,
—“अनध्यायश्च कर्त्तव्यः शिष्टे च गृहमागते” इति । जनसमागमे अनध्यायमाह
भगवान् मनुष्ये—“अनध्यायो ह्ययमाने समवाये जनस्य च” इति (चतुर्थोऽध्याये १०८
सङ्गकण्ठीकाहं) । सदाचारानुपालकानां मङ्गतां वसिष्ठप्रज्ञातीनामागमनात् भगवता
वाणीकिना तेषामुपचारकरणार्थं सख्यानमाप्रदर्शनायैव वटूनां वेदाध्ययनादिरामः
प्रदत्त इति भावः । इति—अज्जात् हेतोः, अध्ययनात् विरामलाभादित्यर्थः, उक्तम्—
अनियन्तितम्, उच्छृङ्खलमिति यावत्, खेलतां—परिक्रीडमानानां, वटूनां—
ब्राह्मणबालकानां, कलकलः,—कीलाहलः, समुद्रुत इति शेषः ।

(ब) बालत्वं—शैशवम् । सुलभेति ।—सुलभम्—अल्लेशलभ्यं, शीघ्रम्—आगम्यः,
सुखसन्तानः इति यावत्, यस्मिन् तथाभूतं, बाह्ये वयसि हि वैषयिकविविध-
चिन्तानामनुदयात् चित्तोद्वेगककारणविरहाच्च कोमलमनसः शिशवः शैल केनापि
च वस्तुना विमलं सुखमुपभुञ्जते, सदा सुखेन कालं गमयति चेति भावः । निरुध्य
—सायकनवलीक्य । रामभद्रेति ।—रामभद्रस्य—रामचन्द्रस्य, वा लक्ष्मीः,—
शरीरशोभा, तदङ्गसुवमासङ्गसुखमेति यावत्, [अत एव निदर्शनाऽल्लकारः] तथा
परिशोभितैः,—चलङ्कतैः; अवटभेन—सौष्ठवेन सुहृदं वर्त्तमानानि, सावटभानि,
सर्वेषां सुचटिततया निरर्गैरस्याशीत्यर्थः, (“सौष्ठवं स्नादवटभः” इति हज्जायुषः)

अथ । [अपवायं सहर्षोत्कण्ठं स्वयतम्] । इदं नाम तद्भागौरघो-
निवेदितरहस्यं कर्णामृतं, न त्वेवं विद्मः कतरोऽयमायुष्मतोः
कुशलवयोरिति । (भ)

जनकः । कुवलयदलश्यामसिन्धुः शिखण्डकमण्डनो

वटुपरिषदं पुण्यश्रौकः श्रियेव सभाजयन् ।

पुनरिव शिशुर्भूत्वा वत्सः स मे रघुनन्दनो

भटिति कुर्वते दृष्टः कोऽयं दृशोरमृताञ्जनम् ? ॥१८॥

अत एव मुग्धानि—हृदयाकर्षकाणि, मनोहराणीति यावत्, ललितानि—सुकुमाराणि,
विन्यासमाधुर्यसमन्वितानि इति यावत्, तैः ; तथा चीकम् उज्ज्वलनीलमणौ,—
“विन्यासमङ्गिरङ्गानां भूविन्यासमनोहरा । सुकुमारा भवेद् यत्र ललितं तद्ददीरितम्”
इति । अङ्गैः,—अवधैः, अद्याकमपि—कौशल्यादीनां, शोकविकलीन्द्रियाणां
मित्यपि कारार्थः । लोचनानि—नयनानि, शीतलयति—प्रोषयति, रञ्जयतीत्यर्थः ।

(भ) अपवायं—कौशल्यादयः प्रस्तुतरहस्यं यथा न शृण्वन्ति तथा परासुखी-
भूय प्रकाशयेत्यर्थः, “तद्भवेदपवारितम् । रहस्यं तु यदन्वस्य पराहत्य प्रकाशते” इति
दृष्टं । इधं,—आनन्दः, उत्कण्ठा—चौक्यकच, ताभ्यां सह वर्षमानं यथा
तथा, स्वगतम्—आत्मयुक्तम्, चाहेति श्रवः । भागीरथ्या—गङ्गाया, निवेदितं—
मां प्रति कथितं, रहस्यं—गीर्घं, जन्मावस्थित्यादिकमित्यर्थः यस्य तत्, कर्णामृतं—
कर्णयोः,—अवचयोः, अमृतं—सुधा, तदिव सुखकरमित्यर्थः । इदं नाम तत्—
कर्णसुखजनकलवकुशाख्यसीतापुत्रद्वयरूपं वस्त्रित्यर्थः । पुरा भागीरथी श्वचसन्तम्रं
सीतासुतद्वयविषयकं यदचनमलभ्यसुवाच, मन्ये तदाक्यविषयभूतः सीतासुतः क्रौञ्चसु
वासकेषु कश्चिद् भविष्यति इति भावः । अनुमाय सामान्यतः ज्ञातुं शक्यत्वेऽपि
विशिष्य ज्ञानासम्भवमाह, न त्वेवमिति ।—तु—किन्तुः, एवम्—इत्थं, न विद्मः,—
न जानीमः, [अत्र बहुवचनप्रयोगस्तु परमसुखजनकरामभद्रतनयावलीकनेव
स्त्रिजम् माहात्म्यं दीतयति इति विभाव्यम्] । आयुष्मतीः,—दीर्घजीविनीः । अत्र
कतरः,—कुशी लवी वेत्यर्थः ।

अथ रामचन्द्रस्याङ्गसीतवसायात् वटुश्रेकं सीतासुतं प्रत्यभिज्ञाय सातिश्रवं
हृदयमनुभवति, कुवलयेति ।—कुवलयस्य नीलोत्पलस्य, दलानीव यथाचीव, श्यामः
सिन्धुः, सिन्धुः मलयज, इन्द्रीवरकुसुमनिव श्यामलसीम्यमूर्त्तिरित्यर्थः ; शिखण्डकाः

कचुषी । नूनं क्षत्रियब्रह्मचारी दारकोऽयमिति मन्ये । (म)

जनकः । एवमेव । तथा हि,—

चूडाचुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूणीदयं पृष्ठतो

भस्मस्तोकपवित्रलाञ्छनमुरो धत्ते त्वचं रौरवीम् ।

काकपक्षाः एव, नखनं भूषणं यस्य सः, काकपक्षधरः इति यावत् ; पुष्ट्या पवित्रा,
श्रीः शोभा, यस्य सः, [“शेषादिनावा” (५.४।१५४ पा०) इति समासान्तः वैभाषिकः
कप्रत्ययः,] पवित्रलाञ्छीकः इत्यर्थः ; वटूनां विप्रबालकानां, परिषदं समानं, श्रिया
शरीरलावण्येन, समाजयन् इव भूषयन्निव, [“समाज प्रीतिदर्शनयोः” इति (पु० उ०
सक० से०) धातोर्णिप्ति श्रवन्तस्य रूपम्] स्थित इति शेषः, स वक्ताः चायुष्मान्,
रघुनन्दनः रामचन्द्रः, पुनः भूयः, शिशुः बालः, भूत्वा इव सम्भूयेव, बालरूपतामापन्न
इत्यर्थः, दृष्टः अवलोकितः, शिशुरूपी भूत्वा मे नेत्रपथमापतितः इति यावत् ; अथं
पुरतः स्थितः, कः शिशुः, भ्राटिति सत्वरमेव, दृशीः मन नयनयोः, अमृताञ्जनम्
अमृतस्य सुधायाः, अञ्जनम् अमृतकाञ्चिद्व्या वस्त्रां विलेपनं, कुरुते विदधातीव, शिशु-
रघुनन्दनसादृश्यात् बालकोऽयं तदपत्न्योऽधियमेव समुत्पादयति इति भावः । [अत्र
लुबल्यदलेनावेधस्यैवाप्योपदेशात् समासगता लुप्तापमाऽलङ्कारः ; समाजयन्निवेति
शिशुर्भूत्वेवेति च वाच्या क्रियोन्नेच्छानर्थम् । अमृताञ्जनं कुरुते इत्यत्र तु प्रतीयमाना
क्रियोन्नेच्छाऽलङ्कारः, एतर्वा परस्परनैरपेक्ष्येण स्थितेः संसृष्टिः] । हरिश्चो
उक्तम् ॥ १८ ॥

(न) ब्रह्म—वेदं, चरति—अधीते यः सः, ब्रह्मचारी—उपनयनात् परं गुरु-
मुच्यमानस्य वेदनधीयानः बालकः, क्षत्रियचारी ब्रह्मचारी चेति, मात्या क्षत्रियः
वेदाध्येता इत्यर्थः, अथं—पुरतः दृश्यमानः इति यावत्, दारकः,—शिशुः, मातृवत्
इति यावत्, इति मन्ये—इत्थं सम्भावयामि ; मौञ्जीवसनादिलक्षणेति भावः ।

ब्रह्मचारिविधृतविशेषलक्षणैः बालस्यास्य क्षत्रियत्वमेव प्रतिपादयति, चूडेति ।—
पृष्ठतः पृष्ठदेशम्, अभितः उभयतः, पृष्ठस्य उभयोः पार्श्वयोः इत्यर्थः, [“अभितःपरितः-
समया—” (वा०) इति द्वितीया, तसिलः सार्वविभक्तिकत्वेन द्वितीयाख्याने
तसिल् प्रत्ययः इति ज्ञेयम्] । चूडाचुम्बितकङ्कपत्रं—चूडाभिः शिखाभिः, चुम्बितानि
संस्पर्शानि, कङ्कस्य पल्लिविशेषस्य, “हाङ्गिला” इति वक्त्रभाषाप्रसिद्धस्य, पत्राणि
वाक्पुष्पस्थिताः पत्राः यस्य तथाविधं, तूणीदयम्—रघुच्युननं, लम्बमानशिखा-
संसृष्टसायकायं वाचाधारयुनलमित्यर्थः, (“तूणीपांसकतूणीरनिसङ्गा इतुधिर्योः ।

मौर्व्या मिश्रलया नियन्त्रितमधोवासस्य मास्त्रिष्ठिकं
पाणौ कार्मुकमक्षसूत्रबलयं दण्डं तथा पैप्पलम् ॥२०॥

तूष्णाम्" इत्यमरः) ; तथा भक्षणां विभूतीनां, लोकीन वक्ष्यपरिमाषीन,
वक्ष्यभक्षमित्यर्थः ; यथा—लोकं स्वल्पं भक्ष्यं तेन, ["पोटायुवतिकीक्षा—" (१।१।६५
पा०) इति समासात् लोकावच्छेदस्य परनिपातः । "भक्ष्यलोका—" इत्यत्र "भक्ष्यलोका—" इति पाठः,—भक्षणां लोकाः समूहः तेनेत्यर्थः,] यद्विभं पूतं, लाञ्छनं चिह्नं यस्य तत्,
मिथ्यभूतिभूषितमित्यर्थः, उरः वक्षःस्थलम्, अपि च रौरवीं वक्ष्यसम्बन्धीयां, त्वचं
चर्म, उत्तरीयमित्यर्थः, धत्ते धारयति, अयं दारक इति शेषः । अपि च मूर्ध्नी लता-
विशेषः, तस्या इयं मौर्वी तथा, मूर्ध्नीलतातन्तुनिर्मितयेत्यर्थः, मिश्रलया कटितुल्येण,
नियन्त्रितं संयमितं, मास्त्रिष्ठिकं मस्त्रिष्ठया तन्नाम्ना रज्जुकद्रव्येण रक्तं, मस्त्रिष्ठाराम-
रञ्जितमित्यर्थः, [मास्त्रिष्ठिकम् इति "लाचारीचमाष्टकम्" (४।१।२ पा०) इत्यतिदेश-
वशात् त्रैविकीन वा ठक् । वस्तुतस्तु "मास्त्रिष्ठिकम्" इति पाठः समीचीनः "तेन रक्तं रानात्" (४।१।२ पा०) इत्यनेन अण्प्रत्ययः, ततः स्त्रीत्वम्] ; अधोवासस्य परिधेयवसनस्य,
तथा तद्वत् ; पाणौ हस्तौ, कार्मुकं शरासनम्, अक्षसूत्रबलयं बलयोकारमक्षसूत्रं,
जपमालावित्यर्थः, पैप्पलः चन्दनः, तच्छास्त्रानिर्मितं पैप्पलं, दण्डं ललाटपरिमितां
वटिं, धत्ते इत्यनुपपन्नोऽन्वयः । एतैः अस्त्रियब्रह्मचारिण्यश्चैः नूनमेव अस्त्रियब्रह्मचारी
भवतीति भावः । ब्रह्मचरविद्यां ब्रह्मचारिणां चारणोयद्रव्यमाह भगवान् मनुर्यथा,—
"कार्मुकरीरववासानि चर्मणि ब्रह्मचारिणः । वसोरज्जानुपूर्व्येण आश्रयौमाविकानि च ॥
भोजी विभित् सना ज्ञप्त्वा काव्यां विप्रस्य मेखला । अस्त्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य
ग्रथतामसो ॥.....कापांसमुपवीतं आदिप्रस्त्रीर्हृतं विहत् । ग्रथसूत्रमयं राक्षी वैश्य-
जाविकसीमिकम् ॥ ब्राह्मणो वैश्वपाशाशौ अस्त्रियो वाटंखादिरौ । पैखनीदुष्वरी
वैश्यो दक्षानङ्गमि चर्मतः ॥" इति द्वितीयाध्याये ४१—४५ श्लोकाः । दण्ड-
प्रमाणमाह तत्रैव,— "केमान्तिकी ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः । ललाटसन्धितो
राजः स्नातु नासान्तिकी मिश्रः ।" इति ४६ श्लोकः । [अत्र त्वचः प्रथमं दण्डं यावत्
अनेकीयां प्रस्तुतानां पदार्थानाम् एकया धत्ते इति क्रियया अभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिता-
ऽवधारः ; स च रौरववासः प्रथमं विविमिश्रितैस्तुमिः अस्त्रियब्रह्मचारिण्यक्षरूपसंज्ञ-
काभूयमानत्वेन जायमानाहुमानावधारसङ्कीर्णः । दक्षिमते तु,— "जातिक्रिया-
सुवद्रव्यवाचिनैकवर्णिना । सर्वव्याकीपचारयेतमाहुर्दोषकं यथा ॥" इति
अथवात् क्रियादोषकावधारः] । आर्मुकविकीकृतं वस्तुम् ॥ २० ॥

भगवति अरुन्धति ! किमुत्प्रेक्षसे कुतस्त्वोऽयमिति ? (य)

अरु । अद्यैव वयमप्यागताः । (र)

जनकः । आर्य्य गृष्टे ! अतीव मे कौतुकं वर्त्तते । तन्नमवन्तं
वाल्मीकिमेव गत्वा पृच्छ, इमञ्च बालकं ब्रूहि, केऽप्येते
प्रवयसस्त्वां दिदृक्षव इति । (ल)

कञ्चुकी । यदाज्ञापयसि । [इति निष्क्रान्तः] ।

कौशल्या । किं भण्यध ? एवं भणितो आगमिस्मदिति ? * (व)

अरु । भिद्येत किं सद्ब्रूतमौदृशस्य निर्माणस्य ? (श)

* किं भण्यध ? एवं भणित आगमिष्यतीति ?

(य) अयम्—एषः पुरतो दृश्यमानः बालकः, कुतस्त्वः,—कस्मात् भवः, कस्मात्
पितुः नातृत्वायं प्रसूत इत्यर्थः, [“पञ्चम्याससिन्” (३।३।७ पा०) इति तत्सिन्-
प्रत्यये, “कु तिङोः” (७।३।१०४ पा०) इति क्तिनः कुरादेशः ; “अन्यत्वात् लप्”
(७।३।१०४ पा०) इति ल्यप्प्रत्ययश्च] । इति—अत्र विषये, किमुत्प्रेक्षसे—किं
मन्वसे, किमनुमिनोषि इत्यर्थः, तद् ब्रूहीति शेषः ।

(र) वयमपि—युयं यथा तथैव इत्यपिशब्दायः, आगताः,—अत्र समुपस्थिताः ;
अतः सम्यक् न विद्यः इति भावः ।

(ल) आर्य्य !—मान्य !, गृष्टे—कञ्चुकिन् ? गृष्टिरिति कञ्चुकिनी नामैतदिति
श्रेयम् । केऽपि एते—तत्रापरिचिता इमे जना इत्यर्थः, प्रवयसः,—प्रकृतं—सम-
धिकमित्यर्थः, वयः,—जीवनकालो येषां ते तथोक्ताः, अतिवृद्धा इत्यर्थः, दिदृक्षवः,—
द्रष्टुमिच्छवः, सञ्जाताः इति शेषः । समागताः वृद्धाः अतिवयः त्वां द्रष्टुमिच्छन्ति, अतः
तत्त्वमीपं गत्वा तेषामाशां परिपूरय इति बालकं ब्रूहीति समुदितायः ।

(व) किं भण्यध ?—किं कथयध ? एवम्—इत्थं, भणितः,—कथितः सन्,
आगमिष्यति—आयाप्यति, इति—एतत् । युष्माकमाज्ञानश्रवणमात्रमेवास्मी वाक्यकः
समन्त्रं सत्वरमेवाऽऽगमिष्यति, इति किं वदथेति भावः ।

(श) ब्रूहस्व—एवंविधस्य अस्त्रीककथीयंशाभीर्षादिसण्यत्त्वमेतत्, निर्वाच्य-
—निर्दिष्टस्य वस्तुनः,—“जदभिहितो भावोः द्रव्यवत् प्रकाशते” इति व्याघातः,
स्त्रीकीतरधीसण्यत्त्वस्मादुक्तं बालकस्येति यावत् । सद्ब्रूतं—वाच्यशब्दः, सदाचरमिति

कीमत्ता । [निरूप्य] । कर्हं सविषयं विज्ञानमिदमिद्विषययो
विसृजितदृष्टिदारयो इदो अहिमुखं पसरिदी ज्येष्ठ सो
वच्छो । * (व)

अनन्तः । [चिरं निर्वच्यं] । भोः किमप्येतत् ?—

महिम्नामेतस्मिन् विनयशिश्रुतामौग्धमखण्डो
विदग्धेर्निघाहो न पुनरविदग्धैरतिशयः ।

* कर्हं सविषयं विज्ञानमिदमिद्विषययो विसृजितदृष्टिदारकः इतोऽभिमुखं प्रसृत
एव स वत्सः ।

यावत्, किं भिद्येत ?—किं विलुप्येत ? स्वयमेव किं नश्येत ? इत्यर्थः । [कर्हं कर्तारि
चायं प्रयोगः,] “यथाऽऽकृतिसमं गुणा वसन्ति” इति न्यायात् ; “न ज्ञातृतिः सुसदृशं
विजहति इतम्” इति भावः ।

(व) निरूप्य—सविशेषमवलोक्य । विज्ञानितेत्यादि ।—विज्ञानितं—सुतं,
ग्रंथेः,—तदाख्यस्य कश्चिन्नः, वचनं—वाक्यं येन तथोक्तः । विसृज्यतेत्यादि ।—
विसृज्यताः,—परित्यक्ताः, अक्षीणा—सुनीना, दारकाः,—वाहकाः येन सः,
इतः,—अस्मिन् देशे, अभिमुखम्—अस्माकं सम्मुखं, प्रसृतः एव—प्रस्थितः एव,
वत्सः,—वाहकः ; अस्मदीयगौरवात् असी शिश्रुः कश्चिन्नवचनं सुतेन सन्तानं
वाहकान् परिहाय अस्मादभिमुखमित एवाभिवर्त्तते इति दृश्यते इति भावः ।

अथ शिषी महिमाऽऽतिशय्य दृष्ट्वा आत्मनः विद्वत्कीमार्थं विदधोति, महिमानिति ।
—एतस्मिन् पुरतः दृश्यमाने अस्मिन् शिशावित्यर्थः, अवस्थित इति शेषः । विनयेत्यादि ।
—विनयेन नम्रतया, शिश्रुतया शीघ्रवेन, तथा मौग्धेन सौम्येण च, मल्लः
कीमत्ताः, महिम्ना महत्त्वानां, शीघ्रगतामीत्यांऽऽदिभूतितेजसानिति यावत्, अतिशयः
आधिक्यं, विदग्धैः सुधीभिः, निघाहः निःशेषैव यद्वीतुं शक्यः, सुधीष्वः
इति यावत्, न पुनरविदग्धैः अपक्वितैः, निघाहः इत्यनेनाश्रयः । एतस्मिन्
वाहके भृशं एव विनयशिश्रुतासौम्यैर्विनिमिताः महिमनिचयाः विद्यान्ते,
तान् तु सुधियः विना अन्ये केऽपि सहसा ज्ञातुं न शक्नुवन्तीति भावः ।
अनो मे इति ।—यवत् यथा, परिलङ्घुः अत्यलौघि, अयस्मान्मल्ल शीघ्रा-
ऽऽकर्षकमपिशेषस्य, शक्यः शक्यः, अयोधातुं लोहं, हरति आकर्षति, तद्वदिति
शेषः, मे मन, वक्ष्यान् अविश्रवतः, सन्तोषः सुखता, वाहकाणांकीम-

मनो मे सस्योद्धः स्थिरमपि हरत्वेव बलवान्

अयोधातुं यद्वत् परिलघुरयस्कान्तशकलः ॥२१॥

ख ४: । [प्रविष्टः स्वगतम्] । अज्ञातनामक्रमाभिजनान् पूज्यान्पि नः स्वतः कथमभिवादयिष्ये ? [विचिन्त्य] । अयं पुनरविरुद्धः प्रकार इति वृद्धेभ्यः श्रूयते । [सविनयमुपसृज्य] । एष वो खल्वस्य प्रणामपथ्यायः । (स)

सामान्यं महिमानमवबोध्य विजयविवशतेति यावत्, स्थिरमपि निश्चयमपि, निर्विचारमपीत्यर्थः, मनः चेतः, हरत्वेव आकर्षयेव ; सततं वेदान्ताद्यादि-समाखोचनेन तपःसमाध्यनुष्ठानेन च सुस्थिरमपि चेतः मे इदानीं धैर्यं धारयितुं न शक्नोतीति भावः । ["सस्योद्धः" इत्यत्र "सस्यादः" इति पाठान्तरं दृश्यते, एतद्व्यंजनितः आनन्दातिशयः इति तु तदर्थः] । मादृशमपि चेतसामाकर्षणान् मन्त्रं, अयं कौऽपि महामहिमश्चाखी बालकी भविष्यति इत्याशयः । [अत्र नृदिन-ऽऽतिशयसम्पादने विनयादिमुपसृज्यानां तत्कारणेन समावेशात् समुच्चयावधारः ; अपि च विदग्धानां निर्यासत्वेन व्यवस्थापनात् तद्विज्ञानाच्च निषेधात् परिसङ्ख्यावधारः ; एवमयस्कान्तशकलेन सह बालकस्यास्यावैधर्म्यसाव्योपदेशाच्च श्रौती उपमाऽवधारः । एतेषामवधारणयाऽपरस्परनिरपेक्षतया स्थितेः संक्षुब्धः] । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २१ ॥

(स) अज्ञातेत्यादि ।—नाम—नामधेयं, क्रमः,—यथायोग्यम् अभिवादन-धीर्मापय्यम्, अभिजनः,—वंशश्च, ते अज्ञाताः,—अविदिताः येषां तथोक्तान्, अभ्यागत-नामैतेषां उक्तानां नाम जातिं वंशश्चाहं किमपि नाभिजानामीति भावः । नः,—अस्माकं, पूज्यान्—पूजनीयानपि, संवर्द्धनायोग्यानपीत्यर्थः, स्वतः,—स्वयं, कथं—केन प्रकारेण, अभिवादयिष्ये ?—संवर्द्धयिष्ये ? नमस्कारिष्यामीत्यर्थः । विचिन्त्य—अहं विभ्राम्य । अयं पुनः,—एष एव हि, अधुना श्रुतिपक्षे समुद्धित इत्यर्थः, अविरुद्धः,—अविरोधः, खोक्तः ब्रह्मसूत्रः अविन्दितः इति यावत्, प्रकारः,—विधिः, भवतीति शेषः, इति—एवं, वृद्धेभ्यः,—प्राचीनगुरुभ्यः, श्रूयते—आकर्ष्यते । किं तत् ? एतदेवाह, यत्र इति ।—एषः,—इदानीमनुदीयमानः, वः,—युष्मद्भ्यं, खल्वस्य—मे, प्रणामानां—पुनःस्काराणां, पथ्यायः,—क्रमः, प्रणामपरम्परैर्त्थः ; अहम्पु पुनपत् सन्निवेशाभिवादये, तत्रभवता नामजात्यादिविशेषविज्ञानाभावात्, तत्तु रूपस्य अज्ञानः खल्वेव पीर्त्वापथ्य-कृतेषु प्रकृत्यु इत्याशयः ।

कवचतोन्नमको । कल्याणिन् ! आयुषान् भूयाः । (इ)

कोमल्या । जाद ! मे चिरं जीव । *

अब । एहि वक्ष ! [इति लवसुकसं कृत्वा खगतम्] । दिष्ट्या न केवलमुत्सङ्गः, चिरात् मनोरथो मे सम्पूर्णः । (क)

कोमल्या । जाद ! इदो वि दाव एहि । [उत्सङ्गे कृत्वा] । अग्राहे ! य केवलं दरविभसन्तणोलुप्यलसामलुण्ठदेव देह बन्धेन कबलितारविन्दकेसरकसाभकण्ठकलहंसशिखाददीहर-दीहरेण सरिष अ रामभहमणुहरदि, यं कठिणकमलगवभ-प्रकल्लो सरीभप्फंसीवि तादिसो ज्जेव वच्छस्य !! जाद ! पेक्खामि दाव दे सुहम् । [चितुकमुत्तमस्य निरूप्य सवाण्याऽऽकृतम्] । राएसि ! किं य पेक्खसि, णिउयं णिरुविज्जमायं सी मुहं वच्छाए वद्धए सुहचन्द्रेण संबददि ज्जेव । † (ख)

* जात ! मे चिरं जीव ।

† जात ! इतोऽपि तावदेहि । अहो ! न केवलं दरविकसन्तीकोप्यल-ज्ञानलोभतेन देहबन्धेन कबलितारविन्दकेसरकसायकण्ठकलहंसशिखाददीर्घदीर्घेण सरेष अ रामभद्रमणुहरति, ननु कठिणकमलगवभंप्रकल्लः शरीरस्यार्थोऽपि तादृश एव वक्ष्ये !! जात । प्रेक्षे तावत् ते सुखम् । राजर्षे ! किं न प्रेक्षसे, निपुत्रं विरूप्यमायम् अस्मि सुखं वत्साया वज्रा सुखचन्द्रेण संबदति एव ?

(इ) कल्याणिन्—युभयो ! आयुषान्—दीर्घायुः, भूयाः,—ज्येष्ठाः, सुखीये जीवनं कच्छीयतः इत्यर्थः ।

(क) वक्ष !—वेडाऽऽखद ! एहि—जलानीपनागच्छ । उत्सङ्गे—कोपे, कृत्य—संश्लेष, खगतम्—आगतगतम्, आह्वेति शेषः । दिष्ट्या—आयुगे, उत्सङ्गः,—ओहदेहः, केवलम्—एकमात्रं, न सम्पूर्णः,—न परिपूर्णताकृतः, चिरात्—अनुकालान् परम्, अपि तु मनोरथः,—सीतायाः सुतं लक्ष्मिके चारविज्जानीत्वमिच्छायाः सम्पूर्णः इत्यन्वयः ।

(ख) जात !—नमः । इतोऽपि—अस्मिन् अस्माभिः उत्सङ्गदेहि, एहि—आगत्य ; अववत्साः—अववत्सा इव ममापि उत्सङ्गदेहमचक्षुः इत्यर्थः । दरीकादि ।—हरम्—

जनकः । वक्ष्यामि सखि ! पश्यामि ।

जीमन्त्या । अन्धा ! उन्मत्तोभूदं त्रिषु मे द्विषणं किमपि
विमलप्रभो बहु विषयलघदि । * (ग)

* अहो ! उन्मत्तोभूतमिव मे हृदयं किमपि चिन्तयत् बहु विप्रलपति ।
पूर्वत्, विकसनम्—प्रसूयन्, यत् वीर्यापचम्—इन्द्रोवरं, तद्वत् ज्ञानमः, —ज्ञानवर्धः,
अमुष्मन् इत्यर्थः, उन्नतम्—सुदोर्घं य तेन ; देहवन्धेन—शरीरसंस्थानेन । कवचि-
तेत्यादि — तवचिः, —भक्षितं, यः चरविन्दानां—पद्मानां, केसरः, — किञ्चलः,
(“किञ्चलः केसरोऽस्त्रिजाम्” इत्यमरः), तेन कवचायः,—रत्नः, सुमधुर इत्यर्थः, कण्ठः,—
कण्ठवरः यस्य ताड्यः, यः कण्ठहंसः,—राजहंसः, यस्य निनादः इव—ध्वनिरिव,
दोर्घदोर्घः,—दोर्घप्रकारः इत्यर्थः, [पकारे मुखवचनम् (६।१।२२ या०) इति विश्वः],
सुदोर्घः इति यावत्, तेन ; स्मरिष च—भूमिना च, रामभद्रं—रामचन्द्रम्, अनु-
हरति—अनुकरोति ; अस्य बालस्य देहः यथा रामचन्द्रसदृशः सुनीलः समुन्नतश्च,
तथा अस्य कण्ठस्त्रोऽपि इति निष्कर्षः । [“हरतेर्वैतताक्लीप्ते” (वा०)
इत्यनेन अनुपूर्व्यकारात् हरतेः गत्यनुकारे एव चात्मनेपदमनुश्रितम्, अत्र तु
स्वरानुकरणाद्यं कत्वात् नाऽऽत्मनेपदमिति श्रेयम्] । अपि चास्य देहस्पर्शाऽपि
रामचन्द्रस्पर्शवदतिमुखकर एवेत्यावेदयति, नत्विति ।—कठिनस्य—कठोरस्य,
मरिपूषावसवस्तेत्यर्थः, कमलस्य—पद्मस्य, यो गर्भः,—आश्रयभूतभागः, तद्वत् पद्मस्य,—
सुकुमारः, [पद्मशब्दात् मत्वर्चीयो लक्ष्यप्रत्ययः] ; शरीरस्पर्शाऽपि—देहस्पर्शाऽपि,
ताड्य एव—रामभद्रस्पर्शादुक्त एव, बालस्य—अस्य बालकस्य । जात !—वत्स !
प्रेमे—पश्यामि, ते सुखं—तव वदनम् । चिद्वचम्—अपरविशेषभागम्, उन्नमय—
उत्तोल्य, मुखनिरिष्यार्थमिति भावः, निकष्य—स्वविशेषं दृष्ट्वा ; सवाप्याऽऽकृतं—
मायं—हर्षजनिताय, आकृतम्—अभिप्रायश्च, ताभ्यां सह वर्तमानं यथा तथा,
आहति शिवः, सीतामृतोऽयमिति विभाव्य ब्रह्मसाधयेतश्च मनसाहति भावः ।
राजर्वे !—जनक ! किं न प्रेक्षसे ?—न पश्यसि किम् ? निपुणं—सावधानं,
पुष्टानुपुष्टम् इत्यर्थः, निकष्यमाणं—निरिष्यमाणम्, अस्य सुखं—बालकस्य वदनं,
मत्स्याः वध्याः,—कुवायाः सीतायाः, सुखचन्द्रेण—वदनेन्दुना, संबदति एव—
अनुकरोति एव, सायं प्रकटयत्येव इत्यर्थः ।

(ग) अहो !—आश्चर्यम् ! उन्मत्तोभूतमिव—विधातुमिव, एतच्छिम् बालके
जीमन्तानमतिश्रुतिं दृष्ट्वा निहन्तोभूतमिवेत्यर्थः, मे—मनः, हृदयं—मानसं, किमपि—

लोकः । [निरूप्य] ।—

वत्सायाश्च रघूवहस्य च शिश्यावृत्तिस्तुभिव्यज्यते
सम्पूर्णप्रतिविम्बितैव निखिल्या सेवाऽऽकृतिः सा सृतिः ।

अविनितं वस्तु, चिन्तयत्—अनिर्णयं भावयत्, बहु—नामानिधं, विप्रकृपति—
परिदेवयति, विविधं तर्कयति इत्यर्थः ; सीतासुतोद्भवमिति समाश्रय्य मरुद्वयं नितरां
विवशमेव भवतीति भावः ।

अथ बालके चैतस्मिन् सीतारामयोः सर्वथा शरीरव्यवहारादीनां सार्वं प्रकटयति,
वत्सायाश्चेति ।—अस्मिन् शिशौ कुमारि, वत्सायाः सीतायाश्च, रघूवहस्य रघुनामपत्यावि
पुमांसः रघवः, [“अनपदशब्दात् अस्त्रियादञ्” (५।१।१६८ पा०) इत्यञ्, “तद्राजस्य
बहुषु तेनैवास्त्रियाम्” (१।४।६२ पा०) इत्यञ्चो लुक् बहुत्वञ्च] ; तेषामुदङ्गः धुरन्धरः तस्य,
रामस्य चेत्यर्थः, निखिला समया, सैव तादृश्येव, आकृतिः अवयवसंस्थानं, सा सृतिः
तथाभूतैव ज्ञानिः, [अतः तच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थकतया यच्छब्दस्यापेक्षा नास्तीति ज्ञेयम्] ;
सम्पूर्णं समयम्, अविच्छिन्नं यथा तथेत्यर्थः, प्रतिविम्बिता एव प्रतिफलिता एव ;
[प्रतिविम्बनस्याः सञ्ज्ञातमित्यर्थे “तदस्य सञ्ज्ञातम्”—(५।१।१६ पा०) इति इतश्चि
टाप् चेति ज्ञेयम्] । अभिव्यज्यते लक्ष्यते ; सीतायाः रामस्य च शरीरव्यवहारादीः
सर्वथैव साम्यमेतस्मिन् बालके परिलक्ष्यते इति भावः । अपि च नैसर्गिकाः गुणाः
अपि दर्पणादौ द्वायापाद इवास्मिन् शिशौ सञ्ज्ञाना इति प्रदर्शयति, स्मृतिः ।—सा
वाची तत्त्वदृशमेव वचनं, स एव विनयः तदनुदप एव मङ्गलभावः, अस्माकं सङ्गः
आभाविकः, अकृतिम इति यावत्, पुण्यानुभावः पवित्रः प्रभावः, अभिव्यज्यते
इत्यनेनात्मयः । अथवा दुराकाङ्क्षा प्रतारित एवाहमित्यं तर्कयामि, इत्यनुज्ञाप्ति,
हा इति ।—हा हा देव ! अहो भ्रातृभय ! पारिव्रजं अखलं, सीतारामयोः
आकृतिर्वाङ्मनस्त्रयोक्त्य तयोरेकार्यं पुत्रो न वा इति निर्वैतमसुमनसतया चतीव
व्याकुलमिति यावत्, मङ्गलमनः श्रुतः, किं कथम्, उत्तरयैः विपरीतज्ञानं, अस्माक-
कल्याणपर्यैरित्यर्थः, [उच्छृङ्खलाः पत्यामः इति विपर्ययः “सूक्तपुरम्पथामानमे”
(५।४।३४ पा०) इति समासान्तः शुभप्रत्ययः] ; यावति ? कृतं कथमिति ? सीतायाः
अखलेन तदपत्नीत्पत्नरतोवाचमुदितत्वात् केवलं तदाकृतिसौम्यादृश्येन तस्मिन्
एवावसिति विनाश्य मानसं मे कथं हि नियतं पर्याकुलीभवतीति न जाने इति
भावः । रघो एतदनुदपः श्लोकः दृश्यते, यथा,—

“तपं तदीजस्मिन् तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकसुखतत्त्वम् ।

तं कारुण्यं कदाचिभिर्देहिनाः प्रवर्तिती दीप इव प्रदीपात्” ॥ इति ।

सा वाणी विनयः स एव सहजः पुण्यानुभावीऽप्यसौ,
हा हा देव ! किमुत्सर्धेर्मम मनः पारिव्रज्यं धावति ? ॥ २२ ॥

जीमूना । अस्ति दे मादा ? सुमरसि वा तादं ? * (घ)

सर्वः । न हि न हि । (ङ)

जीमूना । ततो कस्य तुमं ? † (च)

सर्वः । भगवतो वाल्मीकिः । (छ)

जीमूना । अह आह ! कहिदम्भं कहेहि । ‡ (ज)

* अस्ति ते माता ? अस्ति वा तातम् ?

† ततः कस्य त्वम् ?

‡ अथि जात ! कथयितव्यं कथय ।

[अथ वाङ्मयादीनां सत्येषां भेदेऽपि तदुपलेनाभेदाध्यवसायात् भेदे अभेदकपाऽति-
शयोक्तिरलङ्कारः । अभिव्यज्यते इत्येकस्यैव क्रियया सत्येषां प्रयुक्तानामाङ्गम्यादी-
नामभिसम्बन्धात् तत्त्वश्रीगिताऽलङ्कारः । अपि चोत्पत्त्यावति । इत्यनेन भद्रा
आश्रितसौताऽभावकपायस्य सत्यस्य वस्तुनः अभिधानात् पर्यायोक्तिरलङ्कारः ;
एतेषां परस्परमावेष्टतया चिन्तेः लङ्कारः ।] आहंशविशेषितं इत्यम् ॥ २२ ॥

(घ) तात—जनकं वा, अस्ति ?—मातासौ ? तव मातापित्रीः किं नाम-
धेयम् ? इति भावः ; तयोर्नामाभिप्रायेण असन्त्येकमिरासौ भविष्यति इत्यभिप्रायः ।

(ङ) न हि न हि—मातरे पितरौ वा न अभिजानामीत्यर्थः । ज्ञानाऽऽभिधानात्
प्रत्यक्षेण वाच्योक्तिरात्रैव अवस्थानात् वाक्यस्यास्य विभोः विशेषतो विज्ञानं ज्ञास्योति-
विज्ञास्यम् ।

(च) ततः,—तस्मात् कारणात्, मातापित्रीरसन्निधानादिति भावः ।
अस्य—कस्य जनकस्य तस्यावधानेनेत्यर्थः, त्वं, वर्यसे इति शेषः ।

(छ) भगवतः वाल्मीकिः,—भगवतो वाल्मीकिः वनादिवाङ् संवर्द्धितः संरक्षितश्च
भवासीति भावः ।

(ज) कथयितव्यं—कथनीयं, कथय—वृद्धिः ; वंदेवाक्याभिसंनमिषु च्यासे,
यदि ज्ञायासि, तर्हि तत् वक्ष्याम्यनेवाभिप्रेक्ष्य, वा तत् कथयिष्येनेन सङ्गीपायैति
भावः ।

वचः । एतावदेव जानामि । (भ)

[नेपथ्ये] । भोः भोः सैनिकाः ! एष खलु कुमारचन्द्रकेतु-
राज्ञापयति, न केनचिदाश्रमाभ्यर्णभूमिराक्रामितव्येति । (अ)

चन्द्रवतीजनकी । अये ! मेध्याश्वरक्षाप्रसङ्गादुपगतो
वत्सचन्द्रकेतुरद्य द्रष्टव्य इत्यहो ! सुदिवसः । (ट)

कीर्त्तिका । वच्छलकणस्य पुत्तपो आश्ववेदित्ति अमिष-
विन्दुसुन्दराहं अक्खराहं सुणीअन्ति । * (ठ)

वचः । आये ! क एष चन्द्रकेतुर्नाम ? (ड)

* वत्सलकणस्य पुत्तक आज्ञापयतीत्यवतविन्दुसुन्दराश्वचराणि श्रूयन्ते ।

(अ) एतावदेव—एतत्पर्यन्तमेव, जानामि—वेत्ति ; बाह्यीकृतत्वात् किमपि
भातापिवादिविषयकं वृत्तान्तज्ञातं नाहमवगच्छामीति भावः ।

(अ) सैनिकाः !—सैन्यासमवेताः पुरुषाः, सैन्यासङ्गा इत्यर्थः । चन्द्रकेतुः,—
अश्ववाऽऽत्मजः, आज्ञापयति—आदिशति । केनचित्—वृक्षस्य केनापि सैनिकेन,
आश्रमाभ्यर्णभूमिः,—आश्रमस्थ—बाह्यीकृतपोषणस्थ, अन्वर्ण—निष्कटवर्तिनी, [अमि-
षपूर्वकादर्थैः निहायां रूपम्] ; आ भूमिः,—प्रदेशः, तपोवनोक्तान्तभूमिमानः इत्यर्थः,
न आक्रामितव्या—न निरोद्धव्या ; आश्रमसमीपं जला तद्वलताऽऽतीनां छेदनेन तत्र
आपि बाधा न जननीया, मुनीनां गौरवात् तत्र शान्तिश्च सर्वथा संरक्षणीय इति भावः ।

(ट) मेधेत्यादि ।—मेध्याश्व—पवित्रश्व, अश्वमेधीयस्येत्यर्थः, अश्वस्य—
वाजिनः, रक्षा—संरक्षणं, तस्य प्रसङ्गात्—अतुरीयात्, अश्वमेधीयान् संरक्षितु-
मित्यर्थः, उपगतः,—अत्र देशे समुपस्थितः, वत्सः,—बाहुवान्, चन्द्रकेतुः,—
अश्ववाऽऽत्मजः, द्रष्टव्यः,—बाह्यीकृतव्यः । अहो ! सुदिवसः,—शोभनं दिनम्,
आपतित इति शेषः । लोभाश्वीदयात् सुप्रभातमिदं समुदितमिति भावः ।

(ठ) अवतविन्दुसुन्दराणि—अवततव्य—पोषणस्य, ये विन्दवः,—पुष्पाः, ये
इव सुन्दराणि—रम्याणि, अश्वसन्तर्पणीत्यर्थः, अक्खराणि—वर्षसमुदयाः,
आज्ञापयतीत्यन्वाश्वघटकवर्षसमष्टयः इत्यर्थः, श्रूयन्ते—आकर्ष्यन्ते ; पीडायां,
गौरवसूचकानि वचनानि पुत्रिभिः नितरां सुमधुरतयैवाऽऽस्वाद्यन्ते इति भावः ।

(ड) चन्द्रकेतुर्नाम—चन्द्रकेतुरित्याख्याया प्रविष्टः, क एषः ?—कस्य पुत्रः ?
कं देशं वाऽवगच्छदुरीतीति भावः ।

जनकः । जानासि रामलक्ष्मणौ दशरथौ ? (ढ)

शबः । एतावैव रामायणकथापुरुषौ ? (च)

जनकः । अथ किम् । (त)

शबः । तौ कथं न जानामि ? (ध)

जनकः । तस्य लक्ष्मणस्यायमात्मजश्चन्द्रकेतुः । (द)

शबः । कर्मिलापुत्रः, तर्हि मैथिलस्य राजर्षेर्दौहित्रः ? (ध)

शबः । [विद्वस्य] । आविष्कृतं कथाप्रावीण्यं वत्सेन । (न)

जनकः । [विचिन्त्य] । यदि त्वमीदृशः कथायामभिज्ञः, तद्-
ब्रूहि तावत्, पृच्छामः,—तेषां दशरथाऽऽत्मजानां किन्नामधेयानि
अपत्यानि केषु केषु दारेषु प्रसूतानि ? (प)

(ढ) जानासि ?—वेत्सि ? दशरथौ—राजः दशरथस्य तनयौ ।

(च) रामायणकथापुरुषौ—महर्षिवाल्मीकिप्रणीतरामायणाऽऽख्यमहाकाव्यस्य
प्रधानपात्रभूतौ, एतावैव—भवदुक्तौ वीरौ रामलक्ष्मणवैव, भवतः किम् ? इति शेषः ।

(त) अथ किं—यदेधीकं भवता, एतत्तु तदेवेत्यर्थः, एतावैव रामायणकथा-
नायकौ इत्याशयः ।

(ध) तौ—रामायणकथापुरुषौ, कथं न जानामि ?—किं न वेत्सि ? असीत-
रामायणस्य मे एतयोर्नामसंविज्ञानं विशेषतयासीति भावः ।

(द) तस्य—रामायणकथाप्रसिद्धेत्यर्थः, लक्ष्मणस्य—सौमित्रे, आत्मजः,—
तनयः, चन्द्रकेतुः,—तदाख्यः कुमारः, भवतीति शेषः ।

(ध) तर्हि—तथात्वे, चन्द्रकेतोर्लक्ष्मणाऽऽत्मजत्वे इत्यर्थः, कर्मिलापुत्रः,—
रत्नाश्रयाः श्रवणपत्राः तनयः, मैथिलस्य—मिथिलाऽधिपस्य, राजर्षेः,—जनकस्य,
दौहित्रः,—दुहितुः तनयः ।

(न) आविष्कृतं—प्रकटीकृतं, कथाप्रावीण्यं—रामायणकथायाम् आत्मनः
अभिरूपात्वं, चन्द्रकेतोः रामायणनिबन्धयोः मातृमातामहयोः नामसमुल्लेखादिति भावः ।

(प) कथायां—रामायणाऽऽख्यानं, ब्रूहि,—एवमब्रूवतः, अभिज्ञः,—
विशेषज्ञः, तत्—तदा, ब्रूहि—कथय, पृच्छामः,—निश्चासानकैः, तेषां—प्रसिद्धानां,
दशरथाऽऽत्मजानां—रामादीनाम्, [अत्र शेषे वही, अपत्यानीत्यनेनाभिसम्बन्धान्],

तवः । नायं कथाप्रविभागोऽस्माभिरन्येन वा श्रुतपूर्वः । (फ)

जनकः । किं न प्रणीत एव कविना ? (ब)

तवः । प्रणीतः, न तु प्रकाशितः । तस्मैव खलु कोऽप्येकदेशः
सन्दर्भान्तरेण रसवानभिनेयार्थः कृतः, तच्च स्वहस्तलिखितं
मुनिर्भगवान् व्यस्रजङ्गरतस्य मुनेस्तीर्थत्रिकस्तुतकारस्य । (भ)

किमानधेयानि—किमाख्यानि, अपत्यानि—पुत्राः, रामादीनां के के पुत्रा इति तु
तदर्थः, केतु केतु दारिण्य—पत्नीषु, प्रभूतानि—सत्तातानि, किमाप्यपवीगर्जसम्भूता-
नीत्यर्थः, रामादीनां के कि पुत्राः किमाख्यासु पत्नीषु सन्भूतम् इति स्पष्टार्थः ।
[मृतेः सकार्यकत्वेऽपि अकार्यकत्वविषयश कर्त्तारि निष्ठेति श्रेयम्] ।

(फ) कथाप्रविभागः,—भवत्पुटेतिष्ठतस्य अंशविशेषः, अन्येन—सङ्ग्रेहेन केनापी-
न्यर्थः, श्रुतपूर्वः, [पूर्वं श्रुतः, "सुपा" (२।१।४ पा०) इति उभासः पूर्वनिपातश्च],
कृतः प्रागाकर्षित इत्यर्थः, खड्गे भगवता बाजीकिना राघवादीनामपनीत्यति-
विश्वरक्षमुपनिबद्धं, तदंशोऽस्माभिरन्येन वा इदानीमपि न आकर्षित इति भावः ।

(ब) कविना—बाजीकिना, किं न प्रणीतः ?—न विरचितः ? अशीत-
निखिलाऽऽख्यानभागीऽपि भवान् यतस्तत् कथयितुं न शक्नोतीति भावः ।

(भ) प्रणीतः,—विरचितः, न तु प्रकाशितः,—किन्तु अकार्यं श्रुतिमोचरतां न
गीतः । तस्मैव—दत्तरघसुतानामपत्यविवरणास्तस्मैव, एकदेशः,—भागविशेषः, सन्दर्भ-
ान्तरेण—अन्येन केनचित् प्रसङ्गेन, इत्यस्मादप्युपेक्षितार्थः, रसवान्—कथयविश्वरक्षा-
ऽऽख्यरघुपुत्रः, अभिनेयार्थः,—अभिनेयः,—अभिनेयं प्रबोध्यः, गटाक्षेरशुकरपादिना
प्रकाश इत्यर्थः, अन्यः,—इतिष्ठतस्य अन्ये अथ तत्कावयः,—"भवेदभिनेयोऽन्यथा-
ऽनुकारः स अशुर्वचः । आश्रित्यो वाचिकश्चैवमाश्रयः सात्त्विकश्च ।" इति
सर्वचः । कृतः,—रचितः ; सङ्गमनवसङ्ग्य किमन्येन इत्यस्मात् विदूषितमिति
भावः । तच्च—भागविशेषं, स्वहस्तलिखितं—स्वहस्तेष्वलिखितं, न तु शिष्योऽऽदीनमिति
भावः, तसु माटकाकृतस्य सतमाहविहृतं वक्ष्येति श्रेयम् । मुनिः,—बाजीकिः ।
व्यस्रजङ्ग—प्रेषितवान्, अभिनेतुमिच्छः । भरतस्य मुनेः,—तदात्म्यस्य कवेः, तीर्थ-
त्रिकस्तुतकार—वृत्तगीतवाद्यादिभिश्चात्मकस्य नाम्नाश्रित्येवमस्य सत्यविशेषस्य
आशयस्ततः, नाम्नाश्रित्येवमस्य सत्यविशेषस्य श्रुतादीनां नियमसमुद्भासानां
अवर्धयितुमित्यर्थः, ("तीर्थत्रिकं वृत्तगीतवाद्यं नामानिदं ब्रह्म" इत्यनन्तरः) । ["पूर्व-"

जनकः । किमर्थम् ? (म)

समः । स किञ्च भगवान् भरतस्तन्महरोभिः प्रवीजयिष्यतीति । (य)

जनकः । तत् सर्वमस्माकमिदमाकृतकरम् । (र)

समः । महती पुनस्तस्मिन् भगवतो वाक्कीर्तिरास्तीति, केषाञ्चिदन्तेवासिनां हस्तेन तत् पुस्तकं भरताऽऽद्यमं प्रति प्रेषितम् । तेषामानुयात्रिकापपाणिरप्रमादाद्यमस्माद्वाता प्रेषितः । (ख)

कीमत्ता । जाद ! भादा वि.दे अत्थि ? *

* जात ! आताऽपि तेऽसि ?

सुरजादि, तत्र मयं तौथ्यं, अयः चञ्चा अस्तेति त्रिकं, तौथ्योपलक्षितं त्रिकमिति तौथ्यत्रिकम्” इत्यमरटीकायां मञ्जुवरः] ।

(म) किमर्थं—कस्य इदम् [इति निवृत्तनाहः], कस्य हि तं सन्दर्भं भरतस्य व्यसृजत् मुनिरित्यर्थः ।

(य) तौ—सन्दर्भम्, अस्मदीभिः,—अभिनेत्रीभिः सन्दर्भोपलक्षितभिः, [प्रवीज्य-कर्त्रीभिः], प्रवीजयिष्यतीति—अभिनाययिष्यति ।

(र) तदिदं सन्दर्भं—भवदुक्तं “प्रवीतः, न तु प्रकाशितः” इत्यादि “अस्मदीभिः प्रवीजयिष्यतीति” इत्यन्तं उक्तान्जातमित्यर्थः, आकृतकरं—कीदृशजनकमित्यर्थः ; अत्र कस्यापि आचर्यजनकस्यापारकं निवृद्धं विद्यमानत्वादित्याशयः ।

(ख) तस्मिन्—अभिनेयसन्दर्भे, वाक्का—वचः, आदरातिशय इत्यर्थः, अन्तेवासिनाम्—अन्ते—गृहस्थानां, अस्मिन् ये तेषां, त्रिष्वप्यभिनेयः, तत्पुस्तकम्—अभिनेयस्य वस्तु इति यावत्, प्रेषितं—प्रेरितम् । तेषाम्—अन्तेवासिनाम्, आनुयात्रिकाः,—अनु पश्चात्, यात्रा प्रयाणं, प्रवीजजनकोति [“प्रवीजनम्” (५।१।१०८ पा०) इति ठञ्], अनुयात्रीत्यर्थः, आपपाणिः,—कार्यकुशलाः, अप्रमादाद्यम्—अप्रमादं,—प्रमादश्च—अनवधानतायाः, अत्रापि, [इत्यप्यधीभावः], सावधानतेत्यर्थः, तदर्थम्, अनवधानताजन्यपिपेः निराकर्तव्यमिति यावत् । प्रेषितः,—प्रेरितः, आक्षीप्यतीति प्रेषः ।

श्वः । अस्ति आर्यः कुशो नाम ।

श्रीमन्मन्त्रः । जेष्ठोऽस्ति भण्डिहं ज्योतिः ? * (व)

श्वः । एवमेतत् ; प्रसवक्रमेण स किल ज्ञायान् इति । (ग्र)

जनकः । किं यमजावायुमन्तो ? (घ)

श्वः । अथ किम् । (स)

* ज्येष्ठ इति भण्डितं भवति ?

(व) ज्येष्ठः,—ज्ञायान् आता, भण्डितं भवति—उक्तं भवति, आर्य इति शब्देन आतुः ज्येष्ठत्वप्रतीतिरिति भावः ।

(ग्र) एवमेतत्—भवत्या ज्येष्ठ इति यदुक्तं, तत्प्राप्त्यर्थेऽर्थः ; प्रसवक्रमेण—मातृतः उत्पत्तिक्रमेण, ज्ञायान्—ज्येष्ठः, [उद्वेगशब्दात् इत्यमुनि “उद्वेगश्च ” (५।३।६९ पा०) इति व्यासदेशः । यमजयोः प्राक्प्रसूतत्वे एव ज्येष्ठत्वम् ; तथा हि देवजः,—

“वह्निर्देवेषु चारित्र्यात् यमजोः पूर्वजन्मतः ।

यस्य जातश्च यमजोः पञ्चानि प्रथमं सुखम् ।

सन्तानः पितरस्यैव तांस्तान् ज्येष्ठान् प्रतिष्ठितम् ॥” इति ।

अपि च भगवान् मनुः,—“यमजोऽस्य गर्भेषु जन्मन्तो ज्येष्ठता मता ।” इति । “जन्मप्राप्त्यादेव ज्येष्ठान् यमजयोः, न तु निवेकप्राप्त्यात्” इति तु आचार्याः ।

(घ) आयुषमन्तो—कल्याणमन्तो, युवानिति शेषः, किं यमजो ?—युग्मजातो ? भवत इति शेषः ; यतः प्रसवक्रमेण ज्येष्ठत्वम् अभिदधासि इति भावः ।

(स) अथ किम्—एवमेतदित्यर्थः, इति तु स्त्रीकाराद्येकमव्ययं ज्ञेयम् । कुशशब्दाविति नाम्नः कारणं यमजत्वबोध्यं रामायणे यथा,—

“यमजोः पूर्वजो जातः स कुशैर्मन्मसत्कृतेः ।

निष्कार्त्स्न्योऽयम् तदा कुश इत्यस्य नाम तत् ।

यथावरो भवेत्ताभ्यां शब्देन सुसमाहितः ।

निष्कार्त्स्न्योऽयम् उदाभिर्लवेति च स जानतः ॥

एवं कुशशब्दो नाम्ना तादृशो यमजातको ।

मत्कृताभ्यां नाम्नाभ्यां तादृशो भवितव्यः ॥”

इति (पा० रा० उ० का० ७२ सर्ग. ७—८ श्लोकाः) ॥३

जनकः । कथय, कथाप्रबन्धस्य कीदृशः पथ्यन्तः ? (ङ) ।

शबः । अलीकपौरप्रवादोद्भिन्नेन राज्ञा निर्वासितां देवयजनसम्भवां सीतादेवीमासन्नप्रसववेदनामेकाकिनोमरस्थे परित्यज्य लक्ष्मणः प्रतिनिवृत्त इति । (क)

कीशल्या । हा, हा बच्छे मुहचन्दमुहि ! को टाणिं दे कुसुमभूदस्य सरौरस्य देवदुर्विलासपरिणामो एवाइषीष्टं शिवडिदो ॥ *

* हा हा बख्से मुग्धचन्दमुखि ! क इदानीं ते कुसुमभूतस्य सरौरस्य देवदुर्विलासपरिणाम एकाकिन्या निपतितः ॥

(ङ) कथय—अभिषेहि, कथाप्रबन्धस्य—रामायणाऽऽप्यसन्दर्भविशेषस्य, कीदृशः,—किम्प्रकारः, पथ्यन्तः,—श्रवणभागः; यदि रामायणकथायाः अने सीताविवर्जितं कथा कियत्यपि महर्षिणा उपनिबद्धा भवेत्, तदा सा इदानीं कीदृशी वर्तते, तस्या अपत्यं जातं न वा, जातस्यंत् केन वा परिरक्षितम्, अथच तत्पुत्री न वा इत्याद्यवज्ञज्ञातव्यविषयोऽप्यस्याभिः साकल्येन परिगृहीतो भवेदिति तु प्रष्टुमाश्रयः ।

(क) अलीकिति ।—अलीकः,—निष्ठाभूतः, यः पौराणां—पुरवासिनां, प्रवादः,—कौलीनं, चारित्र्यापवाद इति यावत्, तेन उद्भिष्टः,—व्याकुलः तेन, अथवाश्रंपौरापवादेन किल विवेकशून्यमनसेत्यर्थः, राज्ञा—रामचन्द्रेण, निर्वासितां—वरिवर्जिताम्; देवयजनसम्भवां—देवाः इत्यने अस्मिन्निति देवयजनं—यज्ञभूमिः, तस्मात् सम्भवः,—उत्पत्तिः यस्याः तां, यज्ञभूमिसमुत्थितामित्यर्थः; आसन्नप्रसववेदनाम्—आसन्ना—समीपवर्तिनी, प्रसवस्य—जन्मविमोचनस्य, वेदना—यातना यस्याः तां, पूर्वागर्भतया समधिककातरामिति यावत्, एकाकिन्यम्—असहायां, सीतादेवीं—जानकीम्, अरस्थं—जनस्थानाऽऽख्ये बने, परित्यज्य—एवाधवतायै, निर्वासित्यर्थः, प्रतिनिवृत्तः,—प्रत्यायातः, अयोध्यामिति शेषः । इति—इत्यन्तः एव कथाप्रविभाग इति भावः ।

(ख) मुग्धचन्दमुखि !—मुग्धः,—मनीषरः, यः चन्द्रः,—प्रबधरः, स इव मुखं—वदनं यस्याः तस्याः सन्धीयते, हा राकाप्रवादसीत्याऽऽमने ! इत्यर्थः । कुसुमभूतस्य—कुसुमेः,—पुष्पेः, भूतस्य—तुल्यस्य, अतिमीनस्येत्यर्थः, (“युक्ते आदाहते स्मृतं प्राच्यतीति सखे त्रिपु” इत्यमरः) सरौरस्य—देहस्य, कः,—अनिर्वचनीयः,

जनकः । हा वत्से !—

नूनं त्वया परिभवञ्च नवीञ्च धीरं

ताञ्च धीयां प्रसवकालक्रीतामवाप्य ।

क्रव्याङ्गेषु परितः परिवारयन्

मेव्यस्तीया शरणमित्येमङ्गलं च्युतोऽग्निं ॥ २३ ॥

चतिभयाऽऽवह इत्यर्थः, देवदुर्बलासपरिणामः,—देवस्य—भाग्यस्य, दुः,—दुष्टः, अयमक्षयलोत्पादानुकूलः इति यावत्. यः बिलासः,—व्यापारः, प्रीतिरिति यावत्, तस्य परिणामः,—परिपाकः. एकमक्षयः,—अनङ्गायायाः, ते—सर्वे, निपतितः,—सञ्जातः ; कुसुमसुकुमारशरीरायाः सहायशून्यायाश्च तव निर्जनारण्ये ईदृक् दुर्दैवबिलासप्रसृतः असन्भावितः विषमः परिवारः नितरां दुर्विवक्ष्य एवेति निष्कर्षः ।

अथ सहायहीनायाः स्तीयायाः तत्कालसम्भूतां तादृशीं धीरां विपत्तिं संश्रुत्यात्यर्थ-
शुचीयति, नूनमिति ।—हा वत्सी ! चातुषति स्तीते ! नूनं निश्चितं, त्वया जवत्वा,
नवच अमनुभूतपूर्वेषु, इतः वाक् ईदृश्याः दुर्भतेः कदाऽप्यननुभूतलोहित्याग्रयः,
धीरश्च दुर्विवक्ष्य, परिजनं तिरस्कारं, परिजदीयापवादेन अकारणनिर्वासन-
जनितं निमाननानित्यैः, स्तीयां चारिजायवादात् न्यवत् भयकुर्य ईदृशं किमपि
माप्स्यति श्रेयम् । प्रसवकालक्रीतां असमवयवसम्भूतां, तां तादृशीम्, उत्पटानित्यर्थः,
अवाच्य वेदनाश्च, अवाच्यं सञ्जा, क्रव्याङ्गेषु आमनांसभोजितु श्वापदजनुसमुद्भूतं
इति यावत्, परितः संभ्रान्तः, परिवारयन् परिवेष्टनानेषु सन्तु, सर्वस्य चतिभया-
ऽऽर्त्तनां, तेषां शोचया, अश्चमिति रक्षिता रक्षितेत्युक्ता, “तात ! अश्वरथा रथं माम्”
इति कृत्वा इति यावत्, असङ्गतं वारं वारं, च्युतः पाङ्क्तः इत्यर्थः, अग्निं भवति,
अङ्गमिति श्रेयः । जनशून्ये वने समुत्पटां प्रसववेदनामनुभवन्ती त्वं श्वापदमयाऽऽकुंचा
त्यसी रक्षितां मानयिषं सञ्जीव्य नूनं शयं कन्दितवन्वासीः, इत्यर्थः ! धिक् !
मानयिषं तादृशत्वदुःखनिराकरणपटौषांमिति भावः । यद्यपि जीवन्तः प्रायशः
विपत्तौ समुपश्रितानां विपरिणामं मातरेण्येनोत्पद्यतीति प्रसिद्धिः, तथाऽप्यन-
नु दुहितरि वाक्कल्याऽऽविश्वस्यत्वादेव जनकः सनाभोत्पीतानपुरःसरमेवासी सञ्च-
सरीरेति वितर्कितवानिति श्रेयम् । [अत्रावाप्येत्येकमेव शिवका प्रकृतयोः व्यापारि-
श्वरकपयोः पदार्थधीरभिसम्भवात् सुखीयोनित्याऽसङ्करः ; न तु “च्युतोऽग्निं” इत्यनेन
सन्भावितमेवासीद्विज्ञातव्यं काव्यसाधनरूपतमोत्पीतान् इत्यसम्भावनाविरहादेव
नूनमिति पदसङ्केतविज्ञेयाऽसङ्कारः इति श्रेयम्] वसन्ततिवर्षं इत्यम् ॥ २३ ॥

श्वः । [चरन्त्यतीं प्रति] । आर्य्य ! कावेतौ ? (ग)

श्वः । इयं कौशल्या, स्यं जूनकः ।

श्वः । [स्वहृन्मानखेदकौतुकं पश्यति] । (घ)

जनकः । अहो ! दुर्मर्यादता दुरात्मनां पीराणाम् । अहो !

रामस्य राज्ञः क्षिप्रकारिता ! ! (ङ)—

एतद्वैशसचारवज्रपतनं शश्वत्समोत्पश्यतः

क्रोधस्य लुप्तितुं धगित्यवमरयापेन शपेन वा ।—*(२४)

(ग) आर्य्य !—पूज्ये ! एतौ—मम पुरतः स्थितौ, स्त्रीताकृतं निर्झरं विलपन्तौ, मयि च सान्तिग्रथं क्षिप्रमावित्यर्थः, कौ—किष्कान्धयो, भवतः इति श्रुतः ।

(घ) स्वहृन्मानखेदकौतुकं—महापुरुषस्य रामस्य नातुः चरस्य च दर्शनात् तत्तु बहुमानः ; तथैव शोकविवशभावनवैलीक्य स्वस्य स्निहः ; प्राक् गुरुमन्त्राणां स्तनभोतयोः रामायणकथाऽऽश्रितयोः तयोः साक्षाद्दर्शनादेव आत्मनः कौतुकं, तैः कृष्ट वत्तमानं यथा तथा ; पश्यति—चरलीकयति, ताविति शेषः ।

(ङ) दुरात्मना—दुर्वृत्तानां, ह्वाऽपवादकारितया पापदूषितचेतसामित्यर्थः, पीराणाम्—अशोषावाक्षिज्जनानां, दुर्मर्यादता—दृष्टा मर्यादा येषां तेषां भावः तया, मर्यादाऽतिक्रमः इत्यर्थः, सदाचारीकृतान् न्यायपथविच्युतिरिति यावत् ; श्रुतो हि ते महामान्वाणां बाल्मीकिप्रभृतीनां वक्तासि अविमर्शय्य निर्दोषावामपि स्त्रीतायाम् अलीकदीपमुद्गाह्यान्वृणातमेव सङ्कटयामासुरित्याश्रयः । रामस्य राज्ञः,—सुजापालकस्य ; जनस्य सापराधा निरपराधी वा इति विशेषं विलम्बेव तत्र निहितदण्डित्वर्थः, क्षिप्रकारिता—क्षिप्रं—सहसा, अविविच्येत्यर्थः, कर्तुं शीलं यस्य तस्य भावः तया, अविविच्यकारितेत्यर्थः ; यदि हि नवीनः राजा रामचन्द्रः अपिपरिग्रहायाः स्त्रीतायाः अपवादव्यालीकतां जानन्नापि केवलं निखिलमनारम्भजनमुद्यत्य कतिपयाणां दुर्वृत्तानां वक्तासि अविमर्शय्य उद्वेगमाश्रयेत् ; सह परामर्शं कृत्वा काव्येनकरिष्यत्, तदा नूनमिदमनर्थजातं मोटपश्यतेति भावः ।

अशान्तिव्यकारिणां रामादीनां पीराणाम् तद्याविधानायाऽऽचरन्त्यस्य प्रतिकारकरणीवचसाह, एतदिति ।—एतत् स्त्रीतागिन्त्यासनकपं, वैशसचीस्वकापतनं—विश्रवति हिमलि वः स विश्वसः घातकः, तस्य वत् कस्य तत् वैशसं हिंसनमित्यर्थः, तद्वैव चौरं शीघ्रं, वज्रपतनम् अशनिप्लव्यतः सत्, तीक्ष्णकुक्षिप्रमत्तमत्तुल्यमतीप्

कीदृश्या । भवद्वि ! परित्ताहि परित्ताहि, पसादेहि
कुबिदं राएसिं । * (च)

रघु । एतच्च परिभूतानां प्रायश्चित्तं मनस्विनाम् ।

राजन् ! अपत्यं रामस्ते पाष्याथ क्षपणाः प्रजाः ॥ २५ ॥

* भवति ! परिवायस्व परिवायस्व, प्रसादय कुपितं राजर्षिम् ।

भसाऽऽवहं सीतानिष्वासनरूपं क्लृप्तं कर्णं इत्यर्थः, सीताविवासनं हि
हृत्वाकाशवत् दाहवानुष्ठायमित्याशयः, शब्दम् निरन्तरम्, उच्यतेतः आलोकयतः,
मुहुर्मुहुः चिन्तयत इत्यर्थः, नम जनकस्य, क्रीडस्य कीपानस्य, आपेन
अनुवा, आपेन वा अभिसम्प्राप्तेन वा, समिति धग् धग् इत्यव्यक्तानुकरणं शब्दं
कृत्वा, उच्चित्तुं दृष्टव्यं प्रव्यतीभवितुमित्यर्थः, अवसरः समयः, समुपस्थित
इति शेषः, [“कावचमयवेलास तुमुन्” (१।१।१६७ पा०) इति तुमुन् प्रत्ययः] ।
एतत् निष्वासनरूपं धारं दीरात्मा पश्यतः अत्रियस्य नम कीपानस्य स्वात्मानाला-
ऽऽकुलः सन् प्रथमतः प्राक्परिश्रीचिन्तेन आपेन, पचाञ्च राजर्षेः मे निधततपोऽनुष्ठान-
अजितप्रभावात् आपेन सरामानेतान् पौरजनान् सहसा दग्धोर्कुर्मयेसरतीति
भावः । [अथ एतद्वेशसे वक्ष्यतमत्वाभेदाऽऽसीपात् निरङ्गं रूपकमलङ्कारः ;
क्रीडस्य व्यवहारासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धत्वेनात्कीर्त्तनादसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिर-
लङ्कारश्च । एतत् श्लाकस्य पूर्वार्धे, परार्धेऽप्ये द्रष्टव्यमिति ॥ २४ ॥

(च) भवति !—एवम्येवति ! अद्वयति ! इति शेषः, परिवायस्व—रघु,
राजर्षेः कीपानलात् सर्वान् प्रकृतिजनानिति शेषः, [सम्भवे हिदृष्टिः] । प्रसादय—
प्रसिद्धान्यय, कुपितं—क्लृप्तं, राजर्षिं—जनकम् ; अन्यथा कुपितोऽर्थं राजर्षिः जनकः
आपेन आपेन वा सर्वेषां नूनं सकृद्यं करिष्यतीति भावः ।

अथ प्राक् पापिनां दृष्टविधानाद्यौचित्यं कष्टचित्तं समर्थं, पचात् अपत्यभूतेषु
हीनेषु च जनेषु तस्य परोक्षारं प्राप्यमाना अद्वयती राजर्षेः कोपमुपशमयितुं
प्रयतते, एतच्चेति ।—परिभूतानां, तिरस्कृतानाम्, अन्यैरवमानितानामित्यर्थः,
जननिनां प्रशक्तमनसान्, सदारणेतसामित्यर्थः, हि निश्चितम्, एतत् आपयद्वहं
आपदानं वा, आपद्भापादिभिः दृष्टविकल्पैः वैरिन्यात्जननिति वाच्यं, प्रायश्चित्तं
प्रापययमावसाधनं, स्वावमाननाप्रतिकारसाधनमिति यावत्, भवतीति शेषः ।
क्लृप्तं हि माग्निः भवाद्दग्धाः प्रापप्रसरन् असहमानाः दुर्नेतानां अथावीर्यं दृष्टं

विधाय दुर्वृतिप्रवाहानुपशमं नयन्ति, स्वयञ्च प्रसादं लभन्ते इति भावः ।
 सत्यमेवं तस्य स्थलविशेषे परोद्धारस्य व्याप्यत्वं प्रतिपादयति, राज्ञिति ।—राज्ञन् !
 हे राजर्षे जनक ! रामः ते अपत्यं पुनर्भूत एव, जामातृत्वात् सुहृत्पुत्रत्वाच्चेति भावः ;
 कृपणाः दीनाः, सततं हि दयाहीनः इत्यर्थः, प्रजाः प्रकृतयः, पात्क्याश्च रक्षणीयाश्च,
 खेदाऽऽस्पदीभूतेषु वराकेषु च हि अपराधिष्वपि मनस्विनः अपराधशतानि सङ्गृही, अतो
 नाथं ते क्लोधास्वावसरः, परिहरणीयः खल्वेवासावित्याशयः । यथा,—परिभूतानाम्
 अवमानितानां, मनस्विनां मानधनानां, वित्तं मनः, प्रायः बाहुल्येन, एतत् सूक्ष्मं
 भवति ; मानिनो हि तिरस्कृताः सन्तः प्रायेणेत्यं प्रतिविधानं कर्तुं यतन्ते इति भावः,
 अथवा,—मनस्विनां धीराणां, परिभूतानाम् अवमानितानां, कथञ्चित् प्रसादेन
 अमत्काव्यक्ररणात् परं लोकेः निर्भर्त्सितानां सतामित्यर्थः, एतद्धि एतदेव,
 भवदुक्तप्रकारनिर्भर्त्सनमित्यर्थः, गुरुजनकततिरस्कारवचनमिति यावत्, प्रायश्चित्तं
 पापक्षयकारणं,—“प्राया नाम तपः प्रीतिं चित्तं निश्चय उच्यते । तपो निश्चयसंयुक्तं
 प्रायश्चित्तमिति श्रुतम् ॥” इत्युक्तलक्ष्यं निखिलतत्कृतदोषक्षयकारकं विधिबोधितं कर्म
 इति यावत् ; यदि हि कश्चित् मनस्वी भूमेण किञ्चित् पापमनुतिष्ठति, ततः परं
 गुरुजनाः यदि तं तत्कृते तिरस्कुर्वन्ति, तदा तेनैव तिरस्कारेण तस्य सर्वपापसङ्कथी
 भवति, अतः रामेण देवात् सीतानिर्व्वासनरूपं यत् अन्याय्यम् आचरितं, तस्य भवत्कृतै-
 तन्निर्भर्त्सनेन समुचितः दण्डः सञ्जात एव, अतः अस्मात्परं किमपि न विधातव्यमिति
 भावः । अन्ये तु, सुखदुःखानि जनाः स्वकृतप्राक्तनकर्मफलभूतान्येवानुभवन्ति इत्यभि-
 प्रायेण व्याचक्षते ; यथा,—हि यतः, परिभूतानां परैः पराभवं गमितानां, मनस्विनां
 धीराणां, दुःखं स्वीयदुरदृष्टफलभूतमवेति जानतानित्याशयः, एतत् सीतानिर्व्वासन-
 रूपवज्रपतनेन जनापवादादिना च मानसदुःखानुभवनमेव, प्रायश्चित्तं प्राकृतदुरदृष्ट-
 निवर्त्तकम् ; भवान् हि जन्मान्तरीयदुरदृष्टानां फलभूतं सीतानिर्व्वासनजन्यदुःखमनु-
 भवति, रामस्तु प्रायश्चित्तदाहृतया उपलब्धभूत एव ; तथा च, प्राक्तनदुरदृष्टफलभोक्ता
 एव भवान्, निरपराधं केवलं कारणभूतं रामे इत्या कोपं विजहातु, सर्व्वं मनस्विनः
 हि दुःखं स्वकृतकर्मफलमिति जानन्तः अन्यस्मिन् कोपं न कुर्वन्ति, एतद्विभाव्याऽऽत्मनः
 स्यैवै सम्पादय इति भावः । अन्यस्तु समानमेव । [अत्रापस्तुतात् मनस्विनामात्यात्
 प्रस्तुतस्य जनकस्य, व्याख्यानान्तरं तु रामस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः ; अपि च
 एतत्पदप्रतिपाद्यवस्तुना सह प्रायश्चित्तस्याभिप्रायाऽऽरोपादेवं निरङ्गं रूपकमलङ्कारः ;
 पराङ्मुखं तु हेतुभूततयोपन्यासात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारश्च ; एषां परस्पर-
 सापेक्षतया स्थितः सङ्करः] ॥ २५ ॥

जनकः ।—“शान्तं वा रघुनन्दने तदुभयं तत्पुत्रभाग्डं हि मे

भूयिष्ठद्विजबालवृद्धविक्रलस्त्रैणश्च पौरो जनः ॥ २६ ॥

वटवः । [प्रविश्य सम्भ्रान्ताः] । कुमार ! अश्वोऽश्व इति पशुसमा-
स्त्रायिकः कोऽपि भूतविशेषो जनपदेषु श्रूयते, सोऽयमधुना-
ऽस्माभिः प्रत्यक्षीकृतः । (छ)

अथ परार्द्धेन जनकः स्वकीयकोपोपशमं पक्षान्तरेणाऽऽह, शान्तमिति ।—वा
पक्षान्तरे, तदुभयं आपधारणं शापदानञ्च, रघुनन्दने रामं, शान्तम् उपरतं, निवृत्त-
मित्यर्थः, भवतु इति शेषः, रामे तदुभयोरेकोऽपि न प्रयोज्य इति भावः ; हि
यतः, तत् रघुनन्दन इत्यर्थः, [विधेयप्राधान्यात् क्लीबत्वम्] मे मनः, पुत्रभाग्डं पुत्ररूप-
मूलधनं, मूलधनरूपतया यत्नत एव रक्षणीयमिति भावः । (“व्याङ्ग्यमन्त्रा-
ऽऽभरणेऽनन्तं मूलवर्णनार्थे” इत्यमरः) । पुत्रस्त्रेहभाजनं वा, पुत्रः यथा अकृतकस्त्रेहपातं
भवति, तथा रामोऽपि विक्रिय इति भावः । एवमेव पौरादौ नामप्युपरि
कोपोपशमे हेतुं निर्दिशति, भूयिष्ठेति ।—भूयिष्ठाः अतिबृहवः, द्विजाः ब्राह्मणाः,
बालाः शिशवः, वृद्धाः प्रवयसः, विकलाः हस्तपादाद्यवयवहीनाः, काण्णखल्मादय
इत्यर्थः, स्त्रैणानि स्त्रीजनसमूहाश्च यस्मिन् तथाभूतः, पौरो जनः पुरवासिबर्गः,
भवतीति शेषः ; बालवृद्धादीनामवध्यत्वात् पौरजनस्य तद्वहुलतया सोऽपि अवध्य
एव, तेनाहमधुना आपयहणात् शापदानाच्च विरतो भवामीति भावः ।
[अथ आपादियहणोपशमं प्रति पौरजनेषु द्विजादिभूयिष्ठत्वस्य हेतुत्वोत्कीर्णनात्
पदाश्लेषकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः] । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २६ ॥

(छ) सम्भ्रान्ताः.—सत्वराः, व्यया इत्यर्थः, वटवः,—विप्रकुमाराः, प्रविश्य-
रङ्गभूमिमागत्य, आहुरति शेषः । अश्वोऽश्व इति—घोटक इति समाख्यया प्रसिद्धः,
[वीसायां द्विकृतिः] । पशुसमास्त्रायिकः,—पशुसमास्त्रायि पशुशास्त्रे पशुद्रव्यकथन-
प्रतिपादकविभागो वा विवर्णितः, लक्षणादिनिर्देशपुरःसरं तत्तच्छास्त्रे समर्थकतया
व्युत्पादित इत्यर्थः, कोऽपि—अस्माभिरदृष्टपूर्वः, भूतविशेषः,—प्राणिविशेषः, जन-
पदेषु—देशेषु, यामनगराऽऽदिप्रदेशेषु इत्यर्थः, न तु वनेषु इत्यभिप्रायः, श्रूयते—
आकण्ठ्यते ; अश्वा नाम याव्याः केचित् पशवः सन्तीति पठ्यते इत्यर्थः । अश्वानां
याम्यपशुत्वप्रतिपादकं पैठोमसिबचनं यथा,—“गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गृह्णी मनुष्य-
केति सप्त याव्याः पशवः” इति । सोऽयं—तादृशोऽयः इत्यर्थः । प्रत्यक्षीकृतः,—
प्रत्यक्षलोकितः, स्मरचक्षुषैवेति भावः ।

लवः । अश्वोऽश्व इति पशुसमाख्याये साङ्गामिके च पठ्यते,
तदब्रूत कौटशः ? (ज)

वटवः । श्रूयताम् ।—

पश्चात् पुच्छं वहति विपुलं तच्च धूनोत्यजसं
दीर्घयीवः स भवति खुरास्तस्य चत्वार एव ।

(ज) पशुसमाख्या—आख्यायते अभ्यस्यते इति आख्यायः,—वेदः, (“श्रुतिः स्त्री वेद आख्यायः” इत्यमरः) पशूनां समाख्यायकस्मिन्, यद्वा,—आख्यायः,—उप-
देशः, (“आख्यायः कुल आगमे । उपदेश च” इति हेमः) गुरुपरम्पराक्रमेण
समुपदिष्टे पशुनामसंयोज्यास्ते इत्यर्थः । साङ्गामिके च—सङ्गामकौशलबोधकशास्त्रे
च, धनुर्वेदादौ युद्धशास्त्रे चेत्यर्थः । पठ्यते—अधीयते ; एतेनास्य युद्धशास्त्रे विंशषा-
भिज्ञत्वं प्रतीयते । कौटशः,—किम्प्रकारः ? अस्माविति शेषः ; यद्यपि वयस्य
वयं यामीषान् पशून् मर्त्येषां न जानीमः, तथाऽपि वेदादिषु शस्त्रेषु तत्तत्स्वरूप-
निरूपणदर्शनादिव तेषां लक्षणविभक्ता अपि तत्स्वरूपमिदानीं ज्ञातुमिच्छामः, अपश्यत
चेत् वदत इति निष्कृष्टार्थः ।

अथ दर्शनानुसारतः अश्वनक्षणं यथामन्त्रवम् उक्तोक्तंयति, पश्चादिति ।—
पश्चात् शरीरादवाक्, देहचरमभागे इत्यर्थः, विपुलं प्रचुरं, स्थूलमिति यावत्, पुच्छं
लाङ्गूलं, वहति धारयति, तच्च पुच्छम्, अजसं निरन्तरं, धूनोति कम्पयति, सः अश्वः,
दीर्घयीवः दीर्घा आयता, यीवा गलदेशः यस्य तथाविधः, आयतकण्ठः इत्यर्थः,
भवति ; तस्य अश्वस्य, खुराः शफाः, चत्वार एव चतुःसङ्ख्याका एव, नातोऽधिका
इत्यर्थः, न हि गवादिबलं हिधा विभिन्नतया चतुःसङ्ख्यातोऽधिका इति भावः, शूण्याणि
बालदृष्टानि, (“शृणुं बालदृष्टम्” इत्यमरः) अस्ति भवत्यति, आसमासान् चूतफलपरि-
मितान्, शक्त्यप्युक्तान् पुरीषदृष्टान्, प्रकिरति त्यजति, वा अथवा, आख्यातिः स्वरूप-
कथनैः, तदाकारवर्णनाभिरित्यर्थः, किम् अल्पम् ? अधुना तत्स्वरूपवर्णनं निष्पृष्टो-
क्तमिति भावः । [अथ वारणार्थककिंशब्दयोगात् तृतीया ज्ञेया] । एकोहि आगच्छ
आगच्छ । [सन्धुमे द्विचनम्] । यामः गच्छामः, त दृष्टं वयमिति शेषः, पुनः कितु,
सः अश्वः, दूरं विपकृष्टदेशं, व्रजति गच्छति ; तस्य द्रुतगतिमत्तया अस्माकं त्वरितगम-
नाभावे तद्दर्शनं न भवेदित्याशयः । [अवाश्वरूपैककर्तृकारकेण सह वहतिपञ्चतीना-
मनेकासां क्रियायामभिसम्बन्धात् दीपकालङ्कारः ; अपि चाऽऽस्यफलेन साकं शक्यं
पिच्छानां साम्यस्य प्रतिपादनात् उपमाऽलङ्कारः, यथायथमश्वस्वरूपवर्णनाश्च

शष्पायति प्रकिरति शक्त्यिण्डकानाम्ब्रमात्रान्
किं वाऽऽख्यातेर्ब्रजति स पुनर्दूरमेह्येहि यामः ॥ २७ ॥

[इति उपसृष्ट्याजिने हस्तयोयाऽऽकर्षणम्] । (भ)

लवः । [सकौतूकीपरीषविनयम्] । आर्याः ! पश्यत पश्यत,
एभिर्नोतोऽस्मि । [इति त्वरितं परिक्रामति] । (ज)

अन्त्यतीजनकौ । पूरयत कुतूहलं वत्सः । (ट)

कौशल्या । भगवदि ! जानामि, एतं अणालोअअन्तो ण
जोआमि विअ, अदो अस्सदो भविअ पेक्खन्ह दाव गच्छमाणं
दीहाउं । * (ठ)

* भगवति । जानामि, एतमणालोकयन्ती न जीवामीव, अतोऽन्त्यती भूत्वा
पश्यामस्तावद्वच्छन्तं दीर्घायुषम् ।

स्वभावोक्तिरन्तर्द्वारः, इत्येषां परस्परमापिचतया स्थितेः सङ्करः । सर्वत तच्छब्दीपात-
कर्त्तरि लटः प्रयोगदर्शनात् “स्वरास्तस्य अत्वार एव” इत्यत्र तु तदन्वयाकरणान्
प्रक्रमभङ्गदीर्घ इति ज्ञेयम्] । मन्दाकाला वृत्तम् ॥ २७ ॥

(भ) इति—इत्यमुल्लेख्येः, उपसृष्ट्य—लवसमीपं गत्वा, अजिने—उत्तरीयभूत-
लक्षणसारसगतवि, हस्तयोय—करयोय, यद्वयपूर्व्वकमिति शेषः, आकर्षन्ति, लवं
वटवः इति शेषः ।

(ज) कौतुकम्—अश्वदर्शनकौतूहलम्, उपरीषः,—वयस्यानामत्यायङ्, विनयः,—नम्रता, तेः सङ्घ वत्तमानं यथा तथेत्यर्थः । आर्याः !—भोः मायाः !, जनकादयः पूज्यजना इत्यर्थः । पश्यत पश्यत—अवलोकयत, [सम्भ्रमे हिरुक्तिः] । यूयमिति शेषः । एभिः,—वटुभिः, नीतः,—स्थानान्तरं प्रापितः, अस्मि—भवामि, अहमिति शेषः । युष्मान् विहाय नाहं गन्तुमिच्छामि, किन्तु एते ब्रह्मात्मा मां नयन्ति, अत्र किं कर्त्तव्यमिति भावः । त्वरितं—सत्वर, परिक्रामति—आव्रजति, दर्शनोत्कण्ठा-
वशादिति भावः ।

(ट) कुतूहलं—कौतुकम्, अन्त्यावलोकनीभुक्त्वमित्यर्थः, पूरयत—समापयत,
यदि अश्वं द्रष्टुमिच्छामि, तदा एभिः नह गच्छेति भावः ।

(ठ) एतम्—इत्तं बालकम्, अणालोकयन्ती—अपश्यन्ती, न जीवामीव—

अथ । अतिजवेन दूरमतिक्रान्तः स चपलः ; कथं दृश्यते ? (ङ)

कचकी । [प्रविश्य] । भगवान् वाल्मीकिराह, —“ज्ञातस्थमेत-
दवसरे भवद्भिः” इति । (ढ)

जनकः । अतिगम्भीरमेतत् किमपि भविष्यति । भगवति
अरुन्धति ! सखि कौशल्ये ! आर्य्य गृष्टे ! स्वयमेव गत्वा
भगवन्तं प्राचेतसं पश्यामः । (ण)

[इति निष्कान्तिं ब्रह्मवर्गः] ।

प्राणान् न धारयाभीव. जानामि—मन्ये, अहमिति शेषः । अतः,—अस्मात्
कारणात्, अन्तः,—अन्त्येस्मिन् स्थाने, भूत्वा—अवस्थायैत्यर्थः । अन्त्ये गता मतीति
भावः, गच्छन्तं—वटुभिः साहं यान्तं, दीर्घायुषम्—आयुष्यन्तं, अवमित्यर्थः,
पश्यामः,—अवलोकयामः ।

(ङ) अतिजवेन—अतिवेगेन, दूरं—विप्रकृष्टं देशम्, अतिक्रान्तः,—गतः,
चपलः,—चञ्चलमतिः, सः,—बालकः लवः ; बालत्वात् स्वत एव चञ्चलप्रकृति-
रसौ सुदूरं स्थानं प्रस्थित इति भावः । कथं—केन प्रकारेण, दृश्यते ?—अवलोक्यते,
अक्षुर्विषयाक्रिमात् न ह्यसौ द्रष्टुं शक्यते त्वयेति भावः ।

(ढ) एतत्—युष्माभिः जिज्ञासितं वृत्तं, बालकस्यास्य इतिवृत्तमिति यावत्,
अवसरे—यथासमये, भवद्भिः,—युष्माभिः, ज्ञातव्यं—वेदितव्यम् । कालान्तरे
युयं सर्वमेव विवरणं मत्तः श्रोष्यथ, इदानीं न वक्तव्यमिति भावः ।

(ण) एतत्—अस्माज्जिज्ञासितं बालस्यास्य विवरणमित्यर्थः, किमपि—अनिर्वच-
नीयमेव, अत एव अतिगम्भीरं—दरवगाह्यम्, अतिगोपनीयमित्यर्थः, अलौकिक-
घटनापूर्यतया मादृशजनैः सहसा भेत्तमशक्यमिति यावत् । भविष्यति—सम्बध्यते ।
भगवति अरुन्धति !—पूज्यतमे वशिष्ठपत्नि । एतस्यां गौरवप्रदर्शनार्थं भगवतीत्युक्तम् ।
सखि कौशल्ये !—महचरि प्रियदर्शरथगृह्णि ! परमात्मीयत्वद्योतनार्थं
सखीति सम्बुद्धम् । आर्य्य गृष्टे !—माननीय कक्षुकिन् ! अस्य युद्धाख्यानत्व-
माख्यातुम् आर्य्यैर्युक्तमिति ज्ञेयम् । स्वयमेव—आत्मनैव, न तु प्रतिनिधिना, इत्यव-
श्याद्धः, तथात्वे महर्षेर्वीरवहानिः स्यादिति भावः । प्राचेतसं—वाल्मीकिं, पश्यामः,—
अवलोकयामः । नो चेदेवं तर्हि एतद्वृत्तमायु ज्ञातुं न शक्नुमः इति भावः ।

वटवः । पश्यतु हि कुमारस्तदाश्चर्यम् । (त)

लवः । दृष्टमवगतञ्च, नूनमाश्वमेधिकोऽयमश्व इति । (थ)

वटवः । कथं ज्ञायते ? (द)

लवः । ननु मूर्खाः ! पठितमेव युष्माभिस्तत्काण्डे, किं न पश्यथ, प्रत्येकं शतसङ्ख्याः कवचिनो दण्डिनो निषङ्गिणश्च रक्षितारः, तत्प्रायमेवेदमपि दृश्यते ? यदि इह न प्रत्ययः, तन्नत्वा पृच्छत । (ध)

(त) पश्यतु हि—अवलोकयत्वैव, हिशब्दोऽवधारणाशङ्कः । कुमारः,— लवः, तत्—अश्वरूपं वस्तु, आश्चर्ये—विचयकरम् ; वटभिरदृष्टपूर्वत्वेन अश्वोऽयं विचयकरवस्तुविधया उल्लिखितः, इति शेषम् ।

(थ) दृष्टं—प्रत्यक्षीकृतम्, अवगतञ्च—अवबुद्धञ्च, दृष्टेव कीदृशं भवतीति सम्यक् निर्णीतमित्यर्थः ; नूनं—निश्चितम्, आश्वमेधिकः,—इयमेधयज्ञोयः, [अश्वमेधः प्रयोजनमस्येत्यर्थं अश्वमेधशब्दात् ठञ् प्रत्ययः] अयमश्वः,—पुरो दृश्यमानः वागी, भवतीति शेषः ।

(द) कथं—केन लक्षणैरेत्यर्थः, ज्ञायते ?—अवधार्यते ? अश्वमेधयज्ञस्यायमश्वो भवतीति केन प्रमाणेन स्थिरीक्रियते इति भावः ।

(ध) ननु—भीः !, मूर्खाः,—अज्ञाः, वटवः इति शेषः, पठितमेव—अधीतमेव, तत्काण्डे—अश्वमेधाध्यायी रामायणस्येत्यर्थः, अश्वमेधसंक्रान्तप्रकरणे इति यावत् ; किं न पश्यथ ?—अश्वमेधप्रकरणोक्तं वस्तुज्ञातमत्र यथायथं सम्बद्धमस्तीति किं न गूढमवलोकयत ? इत्यर्थः । किं परिदृश्यते ? तदेवाह, प्रत्येकमिति ।—प्रत्येकम्—[एकम् एकं प्रतीत्यर्थ्योभावः] मल्लिनिमेव भागे इत्यर्थः, शतसंख्याः,—शतं संख्या येषां तथोक्ताः, मल्लेन संख्याशतसमन्विता इत्यर्थः, कवचिनः,—कवचवन्तः, वस्त्र-धारिणः इत्यर्थः ; दण्डिनः,—दण्डायुधाः, यष्टिधारिण इति यावत्, निषङ्गिणश्च—तृणैरवलम्ब्य, रक्षितारः,—अश्वरक्षकाः सैनिकाः, तरप्रायं—तेषां—कवचिप्रभृतीनां सैन्यानां, प्रायः,—बाहुल्यां यस्मिन् तथाविधं, शतशतकर्वादिदण्डिनिषङ्गिभैरिणकसुर-क्षितमित्यर्थः । इदमपि—अश्वरूपवस्तु अपि, दृश्यते—अवलोक्यते, अश्वं रक्षितुमेव शतं शतं कवचिनः अन्ये च योद्धारः परिक्राम्यन्तीति दृश्यते ; यदि—चेत्, इह—मदीयवचसि, प्रत्ययः,—विश्वासः, न, क्रियेरन्निति शेषः । तत्—तर्हि,

वटवः । भोः भोः ! किम्ययोजनोऽयमश्वः परिहृतः
पर्यटति ? (न)

वटवः । [ससृङ्गमात्मगतम्] । अये ! अश्वमेध इति विश्वविजयिनां
चक्षियाणामूर्जस्त्रलः सर्वचक्षियपरिभावो महान् उत्कर्ष-
निकषः । (प)

[नेपथ्ये] । अयमश्वः पताकेयमथवा वीरघोषणा ।

सप्तलोकैकवीरस्य दशकण्ठकुलद्विषः ॥ २८ ॥

गङ्गा—रक्षिजनानां समीपमागम्येत्यर्थः, पृच्छत—जिज्ञासुष्वम् ; अश्वरक्षिणां वचसैव
युय इत्येधौथोऽथमश्व इति ज्ञास्यथेति भावः ।

(न) भोः भोः !, सैनिकाः इति शेषः । किम्ययोजनः,—किं प्रयोजनम्—
उद्देश्यं यस्य सः, किम्फलकः इत्यर्थः, अयमश्वः, परिहृतः,—परिदेष्टितः, रक्षिसङ्घैरिति
शेषः, पर्यटति—विहरति ; कस्मै काव्याय इमे सैनिकाः अस्मात्सर्वस्य समन्तात्
धृतायुधाः सन्तः सचरन्तीति भावः ।

(प) ससृङ्गं—सायङ्गम्, आत्मगतं—स्वगतम्, आह्विति शेषः, अश्वमेध इति—
अश्वमेधनामकः यज्ञः हि, विश्वविजयिनां— विश्वं—जगत्, विजितं—प्रभावेण
व्यक्तुं शीलं येषां तेषां, तिलोकोपरिभाविणामित्यर्थः, चक्षियाणां—राजन्यसङ्घानां,
ऊर्जस्त्रलः,—ऊर्जः,—बलसम्याकीर्ति [“ज्योत्स्नातमिस्रा—” (५।२।११४ पा०)
इति मत्वर्थं निपातः] बलवान्, सर्वातिशयो इति यावत्, सर्वचक्षियपरिभावो—
सर्वान् चक्षियान् परिभवितुं शीलं यस्य तादृशः, राजन्यहन्तिरस्कारकारकः इत्यर्थः,
महान्—मलबन्धः ; उत्कर्षनिकषः,—उत्कर्षस्य—सर्वप्राधान्यस्य, गौरवस्त्वर्थः,
निकषः,—स्पर्षादिधातूनां सारत्वनिर्णायकः प्रसरविशेषः, प्रकृते तु तद्वत्
सारत्वादेः परीक्षास्थानमित्यर्थः ; अश्वमेधयज्ञस्य केवलं सम्राड्भिरैवानुष्ठीयमानतया
सातिशयगौरवाभायकत्वमेतस्य निकषायमाणस्य चक्षियाणामिति विज्ञेयम् । अतः
सुचक्षिविष खवेन सातिशयः आदरः एतस्मिन्नकारणेत्यपि द्रष्टव्यम् ; “राजा सार्वभौमो-
ऽश्वमेधेन यजति, नाप्यसार्वभौमः ।” इत्यापस्तम्बोक्तेः ।

अथ नेपथ्यभाषितेन रक्षिणः अश्वस्यास्याश्वमेधीयत्वं भगवतो रामस्य विजयगौरवञ्च
ख्यापयितुं विज्ञापयति, अयमश्व इति ।—सप्तलोकैकवीरस्य सप्तसु भूप्रकृतिषु
लोकेषु, “भूमवः स्वर्गदेव जनय तप एव च । सत्यलोकश्च सप्ते लोकस्य

लवः । [सव्यथमिव] । अहो ! सन्दीपनानि अक्षराणि । (फ)

वटवः । किम् उच्यते ? प्राज्ञः खलु कुमारः । (ब)

परिकीर्त्तिताः ॥” इत्युपप्राणम् । ७कः अद्वितीयः, वीरः शूरः तस्य, दृगक्षयस्य
रावणस्य, कुलं वंशं, हेष्टि यस्तस्य, रावणवंशान्तकस्य, रामस्येत्यर्थः, अयमन्धः पशुः
दृश्यमानः अन्धमेधीयः इयः, अथवा किंवा, इय पताका वैजयन्ती, वीरघोषणा
वीरत्वप्रख्यापणं, जगदेकवीरत्वख्यातिः प्रतिष्ठापयित्री इत्यर्थः ; इयञ्च विजयपताका
पुण्यञ्च श्रीमन्मेधाश्च पतौ हारिव मङ्गराजस्य रामस्य सर्वत्राधिपराजत्वकीर्त्तिः प्रचाराश्रमेव
उत्पद्यते इत्यभिप्रायकं नेपथ्यभाषणं “भोः भोः । किमर्थोजनोऽयमन्धः” इत्यादि-
वटूक्तानामुत्तरार्थमेवोपन्यस्तमित्यवधेयम् । [सन्ध्यादिविशेषणइयस्य सामभिप्रायकत्वे-
नोपन्यस्तत्वात् परिकरालङ्कारः, तथा अन्धेन पताकया च सङ्गं वीरघोषणायाः
अभेदरोपात् निरङ्गं रूपकमलङ्कारः, एतयोरन्योन्यनैरपेक्ष्येण स्थितेः संसृष्टिरिति] ।
पथ्यावक्रां व्रतम् ॥ ९८ ॥

(फ) सव्यथमिव—व्यथया—परोत्कर्षश्रवणजनितया पीडया सह वर्त्तमानं
यथा तथैव, समन्तापमित्येत्यर्थः, आह्वति शब्दः । अहो—इत्युत्थात्तुल्यकमव्ययम्,
(“अहो धिगर्थे श्लोके च कव्यार्थविषादयोः । सम्बोधने प्रशंसायां विस्मये पदपूरणे ॥
अस्त्रायां वितर्के स्थात्” इति मेदिनी) सन्दीपनानि—ससुतेजकानि, क्रीडोत्साह-
संबर्द्धकानीति यावत्, अक्षराणि—वर्णराजयः, श्लोकस्येत्यल्लङ्घतभावगर्भतया
नितरां दुःश्रवत्वमेवेति भावः ।

(ब) किमुच्यते ?—किमभिधीयते, एभिः रत्नपुरुषैरिति शब्दः ; नेपथ्यभाषितेन
इमे रत्नयः किमुचुः, तेषां याद्यर्थं वयं सम्यक्तया अवबोधुं न शक्नुमः इति भावः ।
यद्वा,—किमप्राप्त्याभिर्यक्तव्यं, तन्न सहसा स्थितोक्तं शक्यते इति भावः । प्राज्ञः
खलु कुमारः,—कुमारः,—लवः, खलु—निश्चितमेव, प्राज्ञ,—प्रतिभासम्यक् ; अती
नूनमसौ रत्नवचसां तात्पर्यं सर्वथा अधिगन्तुं शक्यतीति भावः । अत्राश्रमाशयः,—
प्राक् वयमिममन्धमवलोक्ष्य किमप्यवधारयितुं नाशक्नुमः, कुमारः लवस्तु दर्शन-
मात्रेणैव आरम्भिकोऽयमन्ध इति निरणेषोत्, तेन हि मन्यामहे, “अयमन्धः,—”
इत्यादिकं नेपथ्यभाषणमप्यसौ भ्रष्टित्येवावभोक्ष्यते इति । यद्यपि अगमिन्ना वयमेत-
द्वचसां तात्पर्यवद्गणे, तथाऽप्यस्यासु विशेषाभिज्ञः लव एव सम्यगवबुध्य संसृचित-
मेवात्राभिधास्यति, इति वा भावः ।

भवः । भोः भोः ! तत् किमक्षत्रिया पृथ्वी !!—यदेवमुद्धत-
मुद्धोष्यते ? (भ)

[नेपथ्ये] । अरे ! महाराजं प्रति कुतः क्षत्रियाः ? (म)

भवः । धिग् जाल्मान । (य)—

यदि ते सन्ति सन्त्वेव, केयमन्या विभीषिका ।

किमुक्तैः, शरसम्बाधां पताकां वो ह्वराम्यहम् ॥ २८ ॥

(भ) भोः भोः !, रक्षिण इति शेषः, तत्—तर्हि, रामस्य एकवीरत्वे इति भावः । पृथ्वी—इयं भूमिः, किम् अक्षत्रिया ?—क्षत्रियजातिशून्या, एतस्यां भूम्यां किम् एकोऽपि क्षत्रियो नास्ति, यः खलु वीरपदभाक् भवेत् ? इत्यर्थः ; यतः—यतः, एवम्—इत्यम्, उद्धतं—सगर्वम्, उद्धोष्यते—उत्कीर्ण्यते, युष्माभिः रामस्य वीरत्व-
ख्यातिरिति शेषः । अधुना हि पृथिवी निर्वीरा न जाता, येन युयं रामानुचराः एवं रामस्य वीरत्वगाथां गायथ, तेन हि एवमुद्धतभाषणात् विरमध्वमिति भावः ।

(म) अरे—इति सावजन्योपधने । महाराजं—रामचन्द्रं, प्रति—
लक्ष्मीकृत्येत्यर्थः, रामचन्द्रसमीपे इति यावत्, क्षत्रियाः,—राजन्यवर्गाः, कुतः ?—
कुतः वर्तन्ते ? इत्यर्थः ; सम्राजः राघवस्य दशाननरिपोरन्तिके अन्ये क्षत्रियाः
वीर्यविषये किम् ख्यातं शक्नुवन्ति ? इति भावः । तथा च रावणनिर्जितानां
क्षत्रियाणां क्षत्रियत्वाभिमानं रावणविदिषः पुरतः अतिलज्जकारमेवेति तात्पर्यम् ।

(य) जाल्मान्—अविवेकान्, पासरानित्यर्थः, (“जालाः स्यात् पासरे
क्षुरेऽसमीत्यकारिणि त्रिषु” इति मेदिनी) । युष्मान् इति शेषः, धिक्—निन्दामि,
यतो युयमोद्दणघोषणया वीरवत्याः भूमेः वीरत्वगौरवं निहन्तुमुद्यताः, अतः
समुद्धतान् युष्मान् सततं भर्षयामि इति भावः ।

अथ राघवगौरवकारिणः रक्षिणान् अधिलिपद्वाह, यदीति ।—ते
भवत्स्थानिनः रावणविजयिनः रामचन्द्रा इत्यर्थः, [गौरवाद् बहुवचनं] यदि
चेत्, सन्ति विद्यन्ते, त्वदुक्तप्रकारा भवन्तीत्यर्थः, सन्त्वेव तर्हि तथैव तिष्ठन्तु
तावत्, तेषामस्थितौ स्थितौ वा का नः क्षतिः उपक्रातिर्वा ? इति भावः ।
किन्तु अन्या अपरा, “महाराजं प्रति” इत्यादिरुपेत्यर्थः, केयं विभीषिका ?
भयप्रदर्शनं, कियते इति शेषः, रामस्य वीरत्वगौरवं पुरतः प्रख्याप्य अक्षत्र्येति-
प्रदर्शनेन किमपि फलं न भविष्यतीति भावः । उक्तैः वाग्विन्वासेः, किम् ?

भी भी वटवः ! परिहृत्य लोष्टैरभिघ्नन्तो नयत एनमश्वम्,
एष रोहितानां मध्ये वराकश्चरतु । (र)

पुरुषः । [सक्रोधदपः प्रविश्य] । धिक् चापलम् !! किमुक्तवानसि ?
*तीक्ष्णनोरसा ह्यायुधीयश्चेणयः शिशोरपि न दृप्तां वाचमनुसहन्ते,
राजपुत्रश्चन्द्रकेतुराकृष्टशरासनः, सोऽप्यपूर्वारण्यदर्शनकौतू-
हलाऽऽक्षिप्तहृदयो न परापतति अद्यपि, तत् त्वरितमप-
सर्पतानेन तरुगहनेन । (ल)

अलम् ; इथा वागाडम्बरः निष्पद्योजन एवेति भावः । अहं स्वः, वः
युष्माकं, पताकां वैजयन्तीं, बौरलघोषणामतामित्यर्थः, शरसम्बाधां शरैः पविभिः,
सम्बाधः समाच्छादनं यस्याः तां, कार्मुकनिक्षिप्तशरसङ्कुलां कृत्येत्यर्थः, इरामि
जलात् नयामि ; चित् यद्यं समर्थाः भवेत्, तर्हि एतत्प्रतिकारं कुरुतेति भावः ।
यथा,—शरेण दृष्टविशेषेण, बाणेन वा, सम्बाधा मिलनं यस्याः तां शरायुक्ताम्,
अतितुच्छामित्यर्थः । अन्यत् समानम् । “शरसम्बाधाम” इत्यत्र “सन्निपत्यैव”
इति पाठो बहुषु पुल्लिङ्गे दृश्यते, तदर्थस्तु सन्निपत्यैव वेगेन धावित्वैव, न तु किञ्चित्
विविधैवेत्यर्थः । [अत्र समुदितवाक्यार्थेन, यदि युष्माकं शक्तिः स्यात्, तदा
रक्षतेमां पताकामित्यादिरूपायान्तरागमदर्शनात् अर्थापत्तिरलङ्कारः] ॥ २१ ॥

(र) भीः भीः वटवः !—ऋषिकुमाराः ! परिहृत्य—वेष्टयित्वा, लोष्टैः,—
ऋत्पिच्छैः, शिलाशकलेर्वा, अभिघ्नन्तः,—ताडयन्तः, एनमश्वम्—अश्वमेधीयमिमं
वाजिनं, नयत—प्रापयत, आश्रयमिति शेषः । एष वराकः,—इयाहं,
स्त्रीनोऽयमश्व इत्यर्थः, रोहितानां—स्रगविशेषाणाम्, आश्रयस्थानमित्यर्थः, (“रोहितं
कुडुमे रक्तं ऋजुशकशराशने । पुंसि न्याम्योनस्रगयोर्भेदे रोहितकुडुमे ॥” इति
मेदिनी) । मध्ये—अश्वक्षेत्रे, चरतु—आस्यतु, आश्रयस्रग इव अत्रैव तिष्ठत्वित्यर्थः ।

(ल) सक्रोधदपः,—क्रोधेन क्रोपेन, दपेण—अहङ्कारेण अ सङ् वत्समानः,
क्रुपितः अतिगर्वितश्चेत्यर्थः, पुरुषः,—कश्चित् दूतविशेष इति यावत्, प्रविश्य—
वटसमाजनागस्य, प्राहेति शेषः । चापलं—बालस्वभावसुलभां अपलताम्,
अविश्वस्यकारिलमिति यावत्, धिक्—निन्दामि, यद्यं मा एवं अपला भवतेत्यर्थः,
किमुक्तवानसि ?—“यदि ते सन्तु” इत्यादिकं किससम्बद्धं वचनमभिहितवानसीत्यर्थः,
औषं कदापि पुनर्वाच्यमित्याशयः । तथाकरणे दोषमुक्तोक्त्यांशुना समीचीनमुपाय-

वटवः । कुमार ! कृतमनेनाश्वेन, तर्जयन्ति विस्फुरितशस्त्राः
कुमारमायुधीयश्रेणयः, दूरे चाऽऽश्रमपदमितः, तदेहि, हरिण-
भ्रतैः पलायामहे । (व)

मुप'दशति, तीक्ष्णोति ।—तीक्ष्णनीरसाः, —तीक्ष्णाः, —प्रचण्डाः, स्वल्पेनाप्यपराधेन,
प्रकुप्यन्तः इत्यर्थः, तथा नीरसाः, —निष्प्रेसाणश्च, अतिनिर्दयाश्चेत्यर्थः [इति विशेषण-
कर्मधारयः] । आयुधीयश्रेणयः,—आयुधेन चरन्ति ये ते आयुधीयाः,—
[“आयुधात् ऊ च” (४।४।१४पा०) इति कृप्रत्ययः] योद्धारः, तेषां श्रेणयः,—
समूहाः, अतिभीमनिष्कृपशस्त्रधारिसङ्घाः इत्यर्थः, शिशोरपि—बालकस्यापि, का
कथा अन्येषां प्रवयमामिति भावः, इमां—गर्वितां, मदोद्धतामित्यर्थः, वाचं—
वचनं, नानुसङ्गते—न चमन्ते, तव ईदृशीं समुद्धतां वाचं श्रुत्वा रूनं गर्विताः
रक्षिणः प्रकृप्य समायासन्त्येव, सुतरां तुङ्गस्नातृ, बालकानामपि युष्माकं कथमपि
सुक्तिनं भविष्यतीति भावः । राजपुत्रः,—वृषकुमारः, चन्द्रकेतुः,—तदाख्यः
सौमित्रितनयः, आकृष्टशरासनः,—आकृष्टं—गृहीतं, शरासनं—धनुर्धनं तथोक्तः,
अध्विज्यधन्वा इत्यर्थः, साऽपि—चन्द्रकेतुरपि, न केवलमसौ राजकुमारः अस्माकं
सेनानीः एकाकी समायाति, अपि तु असंख्याताः सैनिकाश्च तत्पृष्ठतः
समायान्ति इत्यपिशब्दार्थः ; अपूर्व्वारण्यदर्शनकौतूहलादिमहदर्थः,—अपूर्व्वस्य—
अदृष्टपूर्व्वस्य, अनिवंचनीयस्थिति यावत्, अरण्यस्य—तपोवनश्रियः, यद्दर्शनम्—अव-
लोकनं, तस्य यत् कौतूहलम्—चौत्सुक्यं, परमानन्दः इति यावत्, तेन आक्षिप्तं—
समाकृष्टं, हृदयं—मानसं यस्य तथोक्तः, इत्यापि—इदानीमपि, स्वभावसुन्दर-
वनस्थलौघाभासमन्तर्गनेन विवशभाषीदयादिति भावः । न परापतति—न समागच्छति,
तत्तद्देशमध्यासो इति भावः । तत्—तस्मात्, तदागमनात् प्राग्वेत्यर्थः, त्वरितं—
द्रुतम्, अपसर्पत—प्रधात, पलायध्वमित्यर्थः, अनेन—पुरीवार्त्तना, तरुगङ्गनेन—
निविड्गवनभागेन ; यावदस्माकं सेनानीः समागत्य युष्माकं दुर्व्वबद्धारं न पश्यति,
तावत् अनेन वनभागेन सत्वरं गम्यतां, नी चित् महाननयः सम्पद्येतेति भावः ।

(व) कुमार !—खव !, कृतम्—अकृतम्, अनेनाश्वेन—अश्वसेधीयवाजिना,
पतङ्गद्वये अस्माकं प्रयोजनं नास्तीति भावः । कथमित्याह, तर्जयन्ति ।—
तर्जयन्ति—भर्त्सयन्ति, सगर्व्वमधिष्ठिपनीत्यर्थः, विस्फुरितशस्त्राः,—विस्फुरि-
तानि—विलसन्ति, समुत्तोलनावसरे निश्चिततया स्वसिद्धिकमुज्ज्वलन्ति इति भावः,

लवः । [स्मितं कृत्वा] । किं नाम ! विस्फुरान्तं शस्त्राणि ? (श)
[धनुरारोपयन्] । (ष) —

ज्याजिह्वया बलयितोत्कटकोटिदंष्ट्र-
मुद्गारि घोरघनघर्घरघोषमेतत् ।

शस्त्राणि—आयुधानि येषां तथोक्ताः, आयुधोद्योगयः,—आयुधौघानां—शस्त्रधारि-
योद्धृषुक्पाषाणां, श्रेणयः,—सङ्घाः । इतः—अस्मात् स्थलान्, दूरे—विप्रकटदर्श-
य, आश्रमपट—तपोवनभूमिः, वयमाश्रमादतिदूरदेशं समाधाता इत्यर्थः । तत्—
तस्मान्, आश्रमस्यातिदूरवासित्वादित्यर्थः, एङि—आगच्छ, भोः कुमार ! त्वमिति
शेषः, हरिणस्तैः,—सृगवदुदम्बफैः, वातमजाः सृगाः यथा उदम्बस्य द्रुतं धावन्ति,
तर्हादिति भावः । पलायमानं—अपसरामः, स्थानमेतत् विहाय त्वरितं धावामः,
वयमिति शेषः, एतस्मिन् स्थाने क्षणमपि न स्थास्याम इत्याशयः ।

(श) स्मितम्—ईषडास्त्रं, कृत्वा—विधाय, सृदु हसित्वित्यर्थः । शस्त्राणि—
सैनिकानामायुधानि, किमिति—प्रश्नं, नामिति—कोपे, विस्फुरान्तं ?—बलसन्ति,
रथोन्मत्ताः सिनासमूहाः बलादक्षतः अश्रमपटस्य योद्घुश्च सङ्घा भवन्ति किम् ?
तर्हि न भेतव्यं, तूष्मेव मया तत्प्रतिविधानं क्रियते इत्याशयः ।

(ष) धनुरारोपयन्—शरासने भोर्वीं समारोपयन्, युद्धाय कृतमतिः
सज्य कार्मुकं कुर्वन्नित्यर्थः, आहति शेषः ।

अथ लवः अश्वरक्षिसैनिकान् घृतनिशितायुधान् युद्धाय सत्वरान् समवलीक्य,
तान् दृष्ट्वाय विगणय्य स्वशौर्व्येभ्यस्तं चापशिक्षाकोशलस्य प्रकटीकर्तुं हृल्लया जगन्ति
न्यङ्करोति, ज्याजिह्वति ।—ज्या शिञ्जिनी, जिह्वा रसना इव [“उपमितं व्याघ्रा-
दिभिः,—” (२:१।५६ पा०) इत्युपमितसमासः] तथा, जिह्वाकारया ज्ये-
त्यर्थः, बलयितेत्यादि ।—बलयिते बलशक्त्या प्रापिते, उत्कटे लये, भोषणे इति
यावत्, कोटी अष्टशतौ, अये इत्यर्थः, दंष्ट्रे विकटो दन्तौ इव यस्य तत्, कल्यान्ते
जगद्वासुलीलूपस्य कृतान्तस्य सुदीर्घां रसनां यथा विशालौ दन्तौ सृष्टं स्पृशति,
तथा ममेयं चापस्य ज्याऽपि कोटिद्वयं सततं स्पृशतु इति भावः, उद्गारौत्यादि ।—
उद्गारौ उद्गच्छन्, घोरः भयङ्करः, घनस्य मेघस्येव, घर्घरः तथाविधाऽव्यक्तः, घोषः
ज्वनिः यस्य तथोक्तम्, अथवा, घारं भयावहं, घनवत् संवृत्तादिमेववत्, घर्घरघोषं
घर्घरशब्दम्, उद्गारि उद्गारयितुम्, कल्यान्तमेव इव निरन्तरं सर्वप्राणिभयप्रदं
घारं निगदं करिष्यदित्यर्थः, अत्र पद्ये [“चक्रमोर्भावय—” (२ श. १० पा०)

यासप्रसक्तहृदन्तकवक्त्रयन्त्र-

जृम्भाविड्ढिबिकटोदरमस्तु चापम् ॥ ३० ॥

[इति यथोचितं परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति कौशल्याजनकयोगो नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

इति कर्मणि षष्ठीप्रतिषेधः] । एतत् चापं नदीयं धनुः, (“यथास्त्रियौ धनुश्चापौ ।” इत्यमरः । अस्त्रियावित्युक्तेः पुंसि प्रयोगस्य बाहुल्येन सर्वैरादृतत्वे ऽप्यत्र “भयास्तसक्तहृदस्वचापाभरणलाञ्छनम्” इति नपुंसकशेषोक्तेः चापशब्दस्य क्लीबप्रयुक्तमिति ज्ञेयम्) । यासत्यादि ।—यासाय जगतः कवलीकरणाय, प्रसव्ययं, हृदत् भक्षणाल्लादेन विकटहृदस्यं कुर्वन्, यत् अन्तकस्य कृतान्तस्य, वक्त्रयन्त्रं यन्त्राकारं वक्त्रं, तस्य या जृम्भा व्यादानं, तडिडिबिबि तदनुकारि, अत एव बिकटं विशालम्, सदरम् अभ्यन्तरं यस्य तादृशम्, अस्तु भवतु । लीकसंज्ञयं कर्तुं प्रवृत्तस्य कृतान्तस्य वदनं यथा प्रलयसमये प्रचुरभक्ष्यलाभानन्देन सादृहासं व्याप्तं भवति, तथैव नम चापं बिकटं जृम्भां विधाय निखिलं रिपुसैन्यं सपदि निहन्वित्यर्थः । [अत्र जिह्वया सह ज्यायाः, दंष्ट्रया सह कोव्याः, घनेन सह चापघोषस्य, यन्त्रेण सह वक्त्रस्य, जृम्भया सह चापविजृम्भणस्य अवैधर्म्य-साम्यानामुपदेशात् पक्षोपमा अलङ्काराः, तेषाञ्च परस्परसापेक्षत्वात् सजातीय-सङ्करः, अपि चान्तकवक्त्रस्य जगद्द्रासकालिकहृदस्यस्यासम्बन्धेन तत्सम्बन्धोक्ते-रतिशयोक्तिरलङ्कारः, एतेन सह प्रोक्तोपमानां नैरपेक्ष्येण स्थितेः सङ्घट्टः, किञ्च एक एवाहं युष्माकं सर्वेषां रक्षितेयिकानां सपदि संज्ञयं करिष्यामि इति च वन्तु व्यज्यते, इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । शब्दालङ्काराः छेकानुप्रासव्यञ्जन-प्रासाश्च यथायोगं ज्ञेयाः । संयुक्तादिवर्णाणां स्तुतिदुःखदायकत्वेन दुःश्रवत्वदीपा-नुकूलत्वेऽपि अत्र वीररसानुकूलत्वेन पुनर्गुणत्वमेवेति ज्ञेयं,—“वक्त्ररि क्रोधसंयुक्ते वाच्येऽत्यन्तं समुद्धते । रौद्रादौ तु रसंऽत्यन्तदुःश्रवत्वं गुणो भवेत् ॥” इति दर्पणात् । अत्र वीरो रसः, ओजोगुणः गौडी च रौतिर्ज्ञेया] । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥ ३० ॥

चतुर्थोऽस्य सङ्केपः ।

अथाहोऽस्मिन् प्रथमत एव रङ्गान्ययपरिचयोः सौधातकिभाष्यायननामधेययोः परस्परमाक्षपतोर्हयोर्वाञ्छीकिशब्दयोरन्यतरेण, समागतातिथिसत्कारारम्भरमणोयं तपोवनहरिणपरिपीयमाणांष्टमधुरमच्छविमण्डितम् इतस्ततः सृष्टाग्न्यञ्जनसम्भार-
मौरभामोदितमाश्रमपटमासीक्य सानन्दं विज्ञापितोऽपरः सौधातकिः श्रिटानध्याय-
मन्थावनया परां प्रीतिसधिमच्छन् सोपहासं तेषु वाचंष्ठस्य परिचयमपृच्छत् । तेन
चैवं पृष्टो विरक्तस्यास्य सोपहासवचनेन, भाष्यायनः सपरिचयमेवामागमनकारणं
व्यजिज्ञपत्, न्यवेधञ्च तमेवं वयाप्रलापिनं चापल्यात् । सौधातकिरपि सङ्घर-
मुखात् तस्य वशिष्ठेति नामाकथ्यं वक्ष्यतरोसहितमधुपर्कयज्ञादमुं वृकादित्वेन
सम्भावयन् पुनरप्युपाह्वसत् ।

अथ श्रुतिप्रमाणेन मधुपर्कस्य समांसत्वं प्रमापयन् भाष्यायनः सौधातकिना
पुनरपि विदेहनाथके जनके तद्व्यभिचारमापृच्छमानः निवृत्तानिवृत्तमांसमेदेन
तत् व्यवस्थापयन्नपि, पुनरपि सङ्घरेण तेन विदेहपतेर्निवृत्तमांसत्वं कथमित्य-
पृच्छत् । तद्धेतुमाचक्ष्णन्नासी सुतायाः सीतायाः निष्कारणनिवासनदुर्विपाक-
श्रवणोत्थमस्य वैखानसव्रतत्रयलम्बनमेव तत्कारणमचोक्तयत्, अवदञ्च सुहृत्साक्षात्-
कारमेव आगमनकारणम् । अथ कौशल्यादिभिरस्य साक्षात्कारः सङ्गो न
वेति सौधातकिना पृष्टो भाष्यायनः वैवाहिकेन साक्षात्कारार्थं कौशल्यामानेतुं
तत्प्रसीपं वशिष्ठेनाकथ्यत्वाः प्रेषणवृत्तान्तमकथयत् । ततः श्रुतांखलवृत्तान्तः सौधा-
तकिरपि सङ्घरेः सम्भूय क्रीडया अनज्जायमहोत्सवमनुष्ठातुमिदेष । भाष्यायनोऽपि
प्राच्यतसाश्रमवाङ्मूर्त्तं तरुमूलमर्धतिष्ठन्तं जगन्मालोकयन् साक्षिपं सङ्घं सङ्घरेण
अन्तर्दधे । इति विश्वाम्भसङ्केपः ।

अथ चिन्तामात्रसमाधेः विदेहनाथः सन्ततमन्त्रज्वलताऽग्निमहता निखिल-
वासनाविदाहिना श्रीकाश्रिणा दन्टश्यामानमानसः, प्रखरकैरपवदतिदुःसङ्गं मन्त्र-
विदारकं श्रीकाश्रिगमसङ्गमानः, समवगच्छन् दारुणदुःखदग्धस्यापि देहस्य स्तः
पाताभावं, विभावयन् आत्मघातस्य चिराय चौरनरक्रोप्यादकत्वं, विलपन्
तासीव निष्कारणनिवासितां स्सुतां सीतामुद्दिश्य वारंवारं, संस्मरन्थानियतानित-
क्षितोद्भासितं श्रेयससम्भूतविरलदशनराजिं वराजितं तदीयगमनं सुखजननं

स्त्रियमात्रः. वशिष्ठाकन्धतीगङ्गावह्निभास्करादिभिः सर्वैः स्वयञ्च विदितविशुद्धभावां
स्वसमजनीयमतिविषमां दग्धां गमितां सीतानालीक्यापि तदानीमप्रतिकुर्वन्ती
दाहव्यप्रकृतिं तरप्रसृतिं भगवन्तीं वसुमतीं विसरीणामौ तिरश्चकार ।

अथ नेपथ्यादुत्थितम् “इत इतो भगवतीमहादेव्यौ” इति कञ्चुकिवाक्यमाकर्ष्य
दूग्धप्रसारितदृष्टिगुटिप्रदण्डितमार्गां केवलामकन्धतीमागच्छन्तीमालीक्य, पय्यांलीक्य च
अर्चं महादेवीशब्दपतिपाद्यां प्रबलविषादजातविकृतिं क्षीणटीममलिनाकृतिम्
अन्तर्विकृद्भीकशब्दां कौशल्यामिति कथमपि निश्चिन्तन्. तदासीकनसमुद्बोधिता-
खिलपूर्वकृतिः मूर्त्तिमदानन्दरूपाया अपि तस्याः साम्प्रतमीदृशमतिभीषणमाकृति-
परिणाममाधोकथयन् पतिकातरः तामिव उद्दिश्य भृशं विलंभाप ।

कौशल्याऽपि स्वामपराधवतीं मत्वा तपापरवशा सङ्गमा वैवाहिकसमीपं
यातुमनीहमाना स्वयं कृतानुशयं हृदयं विकृतावस्थमपि स्वयं विधाय, कञ्चुक-
कन्धतीभ्यां संस्मारितनिजकत्तव्या कथमपि शून्यैरनुसर्तुमरिभे । तद्दुःखाच्चिमृदय्या
वशिष्ठजायाऽपि एवमतिनिर्विन्नां तां सान्त्वयन्ती दूरत एव विपुलविटपिमूलनिषण-
मतिविषण्ण मिथिलानायकं जनकं दर्शयामास । दूराद्गृहा चेवमतिविषमसुताशीक-
सीभमखिनं राजानमसौ स्वकीयं पूर्वकृतदुष्कृतसमवायसृष्टमतिनिजकृष्टमदृष्टमेव
युशोच ।

जनकोऽपि कञ्चुककौशल्यापेतामकन्धतीमागच्छन्तीमालीक्य, स्वयमुपसृष्ट्य प्रथमं
विलोकलोकवन्द्याम् अवनितललोलिन शिरसा समभिवन्द्य, समधिगम्य च सकल-
कल्याणनिदानमाशौर्वचनं तस्याः, पुरःस्थितं कञ्चुकिनमामन्त्र, प्रजापालमादृत्येन
कौशल्यामध्यक्षिपत्, अपृच्छञ्च तमेव तस्याः कुशलवाक्ताम् । कौशल्यापरिचये
प्रजापालमादृत्यकथनात् अन्तर्निगूढार्थं जनककृतमधिषेपमनुचिन्तयन् दुःखितान्तः-
करणः गृष्टिरपि, निष्कल्लवे सीताविवासने कौशल्यायाः सर्वथा निर्दोषत्वं प्रति-
पादयन्, समर्थयमानञ्च रामकृतस्यापि दाहव्यादनुदककर्मणः अपरिहाय्यनियति-
निमित्तकत्वं, सीताशीककृष्टामपि तामधिचिपन्तं राजानमनुनीय ततो न्यवर्त्तयत् ।

नर्त्यनिहितदुःखशल्या कौशल्याऽपि इत्थं दुःसङ्गशोकसन्तापतप्तं हृदयविदारकं
जनकवचनं श्रुते चारमिवातिदुःसङ्गं मन्यमाना मुनीह । गृष्टिना चैवं प्रतिकोचिती
विदेहमासीऽपि सततं सीताशीकेनातिदुःखितामपि ता दाहव्यवचनेः पुनरपि
दुःखयग्रनुशुशीच, विलंभाप चानुश्रुताखिलपूर्वदृष्टान्तः तमेवातिप्रियं धितोयनिव
हृदयं सुहृदं दशरथमनुकरतिमावम् । ततो मोहविलुप्तचेतनां कौशल्यां निश्वास-
विरोधात् स्त्रियमात्रमिवालीक्य जनकेन कनकखलूदकेनाभिविच्य प्रत्यबोधयत् ।

एवं प्रतिबोधिता चासौ सततमानन्दितायाः सीतायाः अितविकसितमनिर्यं
वदनारविन्दमनुष्मरन्ती निष्कारणनिर्वासितामतिपूतां तामुद्देशगामन्त्या कथमपि
प्रायेरवियुक्ता भृशं विललाप । तामिव विलपन्तीमालोक्य समधिकक्षेत्रवती कृपा-
परवती अरुन्धती ऋष्यशृङ्गायने कुल्लगुरुणाऽभिहितं सत्यं तथ्यमनुष्मारयन्ती
कथमपि तां उताशामावासायमास ।

अथाग्रमसमीपे सङ्घसा शिशूनां समपनोतद्दयविषादं कलकलनादमाकर्ण्य
सर्वेषु कथमयं, कुतस्त्यो वेति निपुणं निरूपयन् जनकः शिष्टानध्यायात् क्रीडतां
वट्टान् अयं कोलाहल इत्यकथयत् । अथ कौशल्या दूरादेव तेषु वट्टेषु कश्चिदति-
मधुरतराकारं सर्वथाऽनृजताभिरामरामस्तुखाकृतिं खोचनलीभगीयं बालकमालोक्य
सातिशयं विस्मयमुपागमत् । ततश्चारुन्धत्याऽपि तथैव सम्भावितोऽसौ बालकः
कञ्चुकिना ललितालिखितलक्षणेन अग्रियव्रजचारोति निरणायि । ततो जनकेनास्य
परिचयं पृष्ट्वा अरुन्धत्याऽपि कुतस्त्योऽयमिति निर्णेतुं नाशक्यत । जनकस्तु
अतीवकौतूहलाऽऽक्षिप्तद्वयः शिशुमिममाह्लातुम्, अस्य परिचयश्च विज्ञातुं तमेव
कञ्चुकिनं बालीक्यायमं प्रेषयामास । कञ्चुकिना समाहृतोऽपि नायं क्रीडामपह्वाय
अवाऽऽगमिष्यतीति प्रतर्कयन्ती कौशल्या सविनयं गृहीतगृष्टिवस्त्रं बालकमचिरादेव
समीपमुपागतमालोक्य विसिष्ये । मिथिलाधिपोऽपि शिशोरेव सन्दर्शनमात्र-
मन्याकृष्टचित्तः कस्यमन्दमानन्दसन्दोहमवाप ।

विहितव्यवहारपटुर्बट्टरपि सविनयमुपसृत्य, नमस्कृत्य चातिविनीतः सर्वान्
अचंगीयान् पर्यायक्रमेण, समधिगम्य च तेभ्यः अवितथान् यभाशीराशीन्,
अरुन्धत्या उत्सङ्गे गृहीतः पुनः कौशल्यात्सङ्गमलक्षकार । कौशल्याऽपि तमुत्सङ्गे
कृत्वा चिराभ्यस्तारामस्पर्शानुरूपमतिकोमलस्यर्गमनुभूय, निरुप्य च निपुणं न केवलं
रामभद्रस्य, अपि तु सीतायाश्च प्रकृत्याकृत्योः सविर्गवं सौसादृश्यमन्वित-
विस्मिता तटेव वैवाहिकमदर्शयत् । विदेहाधिपतिनाऽपि सर्वे सुनिपुणमालोक्य
सविषादं तथैवेति समर्थितम् । अथाकृतिगतसौसादृश्यसन्दर्शनेन प्रवलाशाक्षिप्त-
द्वया मनसा सीतासुतत्वेन बालकमनुमाशङ्कमाना, कुतस्त्यस्त्वमिति तन्मुखादेव
आकर्णयितुमिच्छुरस्य जननी जनकस्यासि न वेति समपृच्छत्, अवागच्छ च तं बालक-
मविज्ञातपटुपरिचयं कैवलमाशेषवं बालीकिस्लामिकमिति ।

परस्परमेवमालपरिः तैः सर्वैः सङ्घसा नेपथ्योल्लिता चन्द्रकैतोरदेशघोषणा
समश्रावि, निरणायि च तच्छ्रवणात् जनकारुन्धतीभ्यां रामानुमेधाप्रपरिचयणाश-
मानतश्चन्द्रकैतुरिति । शिशुरसौ कोऽयं चन्द्रकैतुरिति विज्ञातुमशक्तौ जनकमपृच्छन्त,

सनदर्शयञ्च विदेहपतिमुखात् लक्ष्मणात्मजत्वेन तस्य पारिषदं विज्ञाय अथ रामायणकथाप्रावीण्यं * विसरात् । जनकोऽपि तं तथा कथाऽभिज्ञं विज्ञाय, दशरथात्मजानां कति सुताः केषु केषु च दारिषु अजायन्त्येवमुच्यते । तेनैवं पृष्टोऽसौ बालकोऽपि कविना प्रणीतस्यापि तत्कथनस्य सर्वथाऽप्रकाशितत्वेन तस्मिन् स्वव्यनभिज्ञत्वमविस्मयत्, व्यजिज्ञपञ्च ज्वायसा कुशेन परिवर्तितस्य तद्भागस्य अभिनयार्थं भरताग्रमप्रेरणवृत्तान्तम् । एतावताऽप्यपरितृप्तेन मिथिलेशेन प्रकाशितः * भागस्यैव अवधिभागं पुनः पृष्टोऽसौ बालकः आसन्नप्रसवायाः निर्व्वामितायाः सीतायाः लक्ष्मणकर्णभृत्कं निर्ज्जने वने परित्यागमेव प्रकाशितभागस्य अवधिमकथयत् ।

तत्राकर्ण्य तामतिदुःखितामुद्दिश्य सर्वेषु भृशं विलपरसु, अदृष्टपूर्वाग्रसन्दर्शनीत्-
पुल्लङ्घदयाः केषन मुनिबालकाः कटिर्वातं प्रविश्य तस्मद्रूपवर्णनपुरःसरं तटे-
बाहुतमालीकर्षितुं खवमप्याचकर्पुः । खवोऽपि स्त्रां सङ्घचरकृतानवस्थां विज्ञाप्य
तैर्मान्यैः कथमपि अनुमतः सत्वरं तत्रोपस्थाय, समवलोक्य च तमश्चमतिनिपुणम्,
आश्चमेधिकोऽयमिति निरणयत् । सङ्घचङ्गास्तु तद्वचसि अप्रतीता अश्वपालानांद्दश्य
“किमर्थोऽयमश्वः” इति पृच्छन्तः “अयमश्वः पताकेयम्” इत्यादिकमतिगर्वितसुत्तरमश्रीषुः ।
खवोऽपि तदाकथं, साटोपम् अश्वपालानांद्दय सावज्ञमधिचक्षेप । तेन चाति-
क्रुद्धः कथित्पदपसैनिकः समागत्य खवमतिमाचमधर्षयत् । अथ कोपप्रसुरिता-
धरम् अतिभीषणाकारं तं सैनिकमालोक्य भीतभोटैर्वटुभिः तस्मात् युष्मकलङ्का-
न्निवर्त्तितुं सुहुरनुकूटः क्रुडयातिमावं साटोपसैनिकवचसा, विप्रक्रतः मिह-
शावक इवातिद्विभो खवः सशरशरासनाकर्षणेन निजवचनानुरूपं श्रीय्यातिशयं
प्रदर्शयन् इयामौषितान् सङ्घचरानाञ्चासयामासेति ।

इत्यश्वशस्त्राटवीसङ्घरणपञ्चानन-कुलपतिकल्प-“वि, ए” इत्युपनामक-

श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्यविरचितायां, तदात्मजाभ्यां

श्रीमदाश्वभीधविद्यामूषण-श्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां

परिवर्त्तित-परिवर्जितायां सुखबोधिनीसमा-

ख्यायाम् उत्तररामचरितव्याख्यायां

चतुर्थोऽङ्कः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽङ्कः ।

[नेपथ्ये] । भो भोः सैनिकाः ! जातं जातमवलम्बन-
मस्माकम् । (क)—

नन्वेव त्वरितसुमन्त्रनुद्यमान-

व्यावल्गाप्रजवनवाजिना रथेन ।

उद्धातप्रचलितकोविदारकेतुः

श्रुत्वा वः प्रधनमुपैति चन्द्रकेतुः ॥ १ ॥

(क) भोः भोः सैनिकाः,—योद्धृवगाः, अस्माकं—सैनिकानाम्, अव-
लम्बनम्—आश्रयः, सुसङ्घात इति यावत्, जातं—सम्पन्नं, लब्धमित्यर्थः । त्वेन
निवृत्त्यमानानाम् अस्माकं सेनासमूहानां रक्षणार्थं सेनानीः चन्द्रकेतुः त्वरितमेव
समायाति, अतो न युष्माभिः भेतव्यमिति भावः ।

अथ रक्षितैनिकानामधिनायकस्य चन्द्रकेतोः त्वरितमेव युद्धस्थलसमागमन-
प्रकारमाह, नन्वेव इति ।—ननु भोः सैनिकाः !, एषः पुरत एव दृश्यमानः
इत्यर्थः, चन्द्रकेतुः तदाह्यः अस्माकमधिनायकः सौमित्रितमयः, वः युष्माकं, प्रधनं
युद्धं, समाकर्ण्य श्रुत्वा, ऋषिकुमारैः सङ्घ संघत्तं तुमुलं युद्धमुपस्तृत्येत्यर्थः, त्वरितेति ।—
त्वरितेन त्वरान्वितेन, अत्युत्कृष्टतेनेत्यर्थः, सुमन्त्रेण तन्नाम्ना सारथिप्रवरेण,
तुद्यमानाः प्रेयसाणाः, सञ्चाल्यमाना इत्यर्थः, व्यावल्गान्तः प्रधावन्तः, प्रजवनाः
अतिवेगशालिनः, वाजिनः अन्नाः यस्य तथाविधेन, रथेन स्यन्तेन करणेन,
तादृश रथमारुह्येत्यर्थः, उद्धातेति ।—उद्धातेन बन्धुरदेशेषु प्रतिघातेन, उत्सतावनत-
भूमिषु वेगेन सञ्चालनात् प्रतिघाति प्रापितेन हेतुनेत्यर्थः, प्रचलितः अग्रे विकल्पितः,
कोविदारकेतुः कुहलध्वजः, काञ्चनारकाष्ठनिर्घातध्वजदण्ड इत्यर्थः, यस्य तथाविधः,
(“कोविदारै चमरिकः कुहलौ युगपेवकः” इत्यमरः) उपैति आगच्छति ;
अस्माकं युद्धवार्तामुपस्तृत्य सत्वरं रथभूमिमेवागच्छति, तेन अस्माकमिदानीमवलम्बनं
जातमिति भावः । [अत्र प्रजवनत्वं प्रति व्यावल्गत्यस्य हेतुत्वेनोपस्थासात् पदार्थहेतुत्वं
काञ्चनारकाष्ठदण्डः, तथोत्तरार्द्धे केतुः केतुरित्यपान्त्ययसकालकारणेत्यनयोः नैर-

[ततः प्रविशति सुमन्त्रसारथिना रथेन धनुष्याणि;

साहस्रतर्पणसम्पन्नमन्द्रकैतुः] ।

चन्द्र । आर्य्य सुमन्त्र ! पश्य ।—

मुनिजनशिग्रुरेकः सर्वतः सैन्यकाये

नव इव रघुवंशस्याप्रसिद्धः प्ररोहः ।

दलितकरिकपोलघान्यटङ्कारघोर-

ज्वलितशरसहस्रः कौतुकं मे करोति ॥ २ ॥

किरति कलितकिञ्चित्कोपरज्यम्मुखश्री-

रनवरतनिगुञ्जत्कोटिना कार्मुकेण ।

पेक्ष्येण स्थितः रुष्टाष्टः] । प्रहृषितो वृत्तम् ;—“व्याशाभिर्भनञ्जराः प्रहृषिषीयम्” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथ चन्द्रकैतुः लवस्य शौर्यातिशयं शरीरसंस्थानञ्च समवलोक्य विस्मय-
परवशतां व्यातनोति, मुनिजनेति ।—नवः नूतनः, अचिरोद्भूत इत्यर्थः, रघु-
वंशस्य रघुकुलस्य, अप्रसिद्धः अभिनवोदयात् सर्वथा परिचयाभावेन सर्वत्र
प्रसिद्धिमनधिगत इत्यर्थः, प्ररोह इव अकुर इव, एकः एकाकी, असहाय इत्यर्थः,
मुनिजनशिग्रुः मुनिदारकः, प्रच्छन्नं रघुवंशीयं तेजः विधत् कश्चिदयश्चि-
कुमार इत्यर्थः, एतादृशालौकिकतेजसां रघुकुलादृते कुताप्यदृशनादिति भावः ;
सर्वतः सर्वेस्मिन्, सैन्यकाये सैन्यव्यूहे, इत्यन्तरथपादातपसनासमुदाये इत्यर्थः,
दलितेति ।—दलितानां निर्मथितानां, करिकपोलानां इकिगच्छस्थलानां, ये यन्त्रयः
सन्धिभागाः, तेषां टङ्कारेण शराघातजनितेन टमित्वाकारकभीषणशब्देन, घोरं भया-
नकं यथा तथा, ज्वलितानि प्रदोपितानि, पाषाणसमकठोरकरिकुक्षेषु पतनात् अग्नि-
ज्वालायुक्तामीति यावत्, शराणामायुधानां, सहस्राणि यस्य तथाविधः सन्, निशित-
शरसहस्राणि विद्युज्य मनेभकोटिभागान् विपाटयन् श्रीदृवर्गंश्च तथाविधशरजालेन
विह्वलीकुर्वन्नित्यर्थः, मे मम, कौतुकं कुतूहलं, करोति जनयति । रघुकुल-
संख्यायः कोऽयं हि मुनिबालकः संशमे अलौकिकशौर्यातिशयं प्रकटीकृत्य
आयुधवर्षणेन करिकुलानि रचिवर्गंश्च व्याकुलीकुर्वन् मम विपुलां प्रीतिं जनयतीति
समुदितायः । [अवाहुरेण साहं मुनिजनशिशीरवैषम्यं सास्योपदेशादुपमाऽलङ्कारः] ।
मात्रिनो वृत्तम् ॥ २ ॥

भञ्जनरेण बालस्यैव शौर्यातिशयं प्रकटीकरोति, किरतीति ।—कलितेन

समरशिरसि चक्ष्मश्चबूडश्चमूनाम्

उपरि शरतुषारं कोऽप्ययं वीरपोतः ॥ ३ ॥

आश्चर्यमाश्चर्यम् !!

सुमन्त्रः । आयुष्मन् !—

अतिश्रयितसुरासुरप्रभावं शिशुमवलोक्य तवैव तुल्यरूपम् ।

कुशिकसुतमखद्विषां प्रमाथे धृतधनुषं रघुनन्दनं स्मरामि ॥ ४ ॥

समुद्रतेन, किष्किपीन ईषरकीधेन, रज्यन्ती रत्नरागवती, लोहितायमानेति यावत्, मुखश्रीः वदनश्रीभा यस्य 'तथोक्तः', अतितेजस्वितया अन्येषां वीरत्वख्यातिमसङ्गिणोः लवस्य कोपादयात् मुखमण्डलस्य रत्नमरागः ज्ञेयः । अपि च, चक्षन्त्यः रणकर्मणि समन्तात् मस्तकसञ्चालनेन इतस्ततः चलन्त्यः, पञ्चचूडाः पञ्चसंख्यकाः शिखाः यस्य तथोक्तः, मस्तककम्पनात् चलित-काकपत्र इत्यर्थः । (एतेन "एकशिखस्त्रिशिखः पञ्चशिखो वा" इति बौधायन-अरणात् षष्ठचूडाकर्मणां रघुकुलसम्मानां पञ्चशिखाधारणं कुलाचारः आसीदित्यनुमीयते इति ज्ञेयम्) ; कोऽपि अज्ञातनामधेय इत्यर्थः, अयं वीरपोतः वीर-शिशुः, समरशिरसि रणमूङ्गि, युद्धक्षेत्राद्यभागे अवस्थितः सन्निवृत्तः, अनवरतेति ।—अनवरतं निरन्तरं यथा तथा, निगुञ्जन्त्यौ शब्दायमाने, कोटीं घटन्त्यौ यस्य तथा-विधेन, कार्मुकेषु धनुषा, चमूनां सैनिकानाम्, उपरि सेनासमूहेष्वित्यर्थः, शर-तुषारं बाणतुङ्गिनं, किरति वर्षति ; अतिप्रसङ्गतया अलक्षबाणवर्षणात् "कुमारनिक्षिप्तशरराजयः करकावर्षणानीव अन्वभूयन्त चन्द्रकेतुसैनिकैरिति भावः । [अत्र तुषारैः सङ्घ शराणां साम्योक्तेः लक्ष्मीपमाऽलङ्कारः, क्लृप्तानुप्रासह्रस्वनुप्रास-शब्दालङ्कारौ यथायोगं द्रष्टव्यौ । शराणामसंख्येश्वलीयतनाय तुषारसाम्यं प्रदर्शितं, तेन न परिभाष्यतान्यूनत्वादनुचितार्थतादोषशङ्का काव्येति] । मालिनौ वृत्तम् ॥ ३ ॥

अथ सुमन्त्रः कुमारे लवे श्रौय्येण शरीरलावण्येन च सर्वथा राघवसाम्यं विनिर्दिशति, अतिश्रयितेति ।—आयुष्मन् ! दीर्घायो ! चन्द्रकेतो !, "आयुष्मन् रघिन हतः" इत्यालङ्कारिकवचनात् । अतिश्रयितः अतिक्रान्तः, सुराणां देवानाम्, असुराणां दितिसुतानाञ्च, प्रभावः श्रेष्ठो येन तथाभूतः, तवैव भवत एव, तुल्यरूपं समानाकारम्, आकारेण भवत्सदृशश्रौय्यशालिनमित्यर्थः, शिशुम् 'अमुं' बालकम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, कुशिकसुतस्य कुशिकनन्दनस्य विद्याभितस्य, मखद्विषां यज्ञविघात-

चन्द्र । इमन्त्वेकमुद्दिश्य भूयसामारम्भ इति हृदयमप-
त्रपते । (ख)—

अयं हि शिशुरेककः समरभारैर्भूरिस्फुरत्-
करालकरकन्दलीकलितशस्त्रजालैर्बलैः ।
क्षणत्कनककिङ्किणीभूषणभणायितस्यन्दनै-
रमन्दमददुर्दिनहिरदवारिदैरावृतः ॥ ५ ॥

कानां राक्षसानां, प्रमाथे संहारे, कौशिककतुङ्गन्तुन् सारौचादिनिशाचर-
समूहान् निहन्तुमित्यर्थः, धृतधनुषं कान्तुं कधारिणं, रघुनन्दनं राममद्रं, क्षरामि
चिन्तयामि ; रणकर्मणि अथ बालस्यालौकिकं विक्रमं निरूपयं लावण्यञ्च
समवलीक्याहं विस्मयविषयो मन्ये, पुनः बालरूपीभवन् भगवान् रघुनभिः
विश्रामितसत्वे कृतविधातिनः राक्षसान् निहन्तुं संप्रवृत्तः किमु ? इति भावः ।
आकारेण पराक्रमेण चायं बालकः राममदृश एव प्रतिभाति इत्याशयः ।
[पुरा किल विश्रामितप्रार्थनया रामचन्द्रः सलज्जः राज्ञः दशरथस्यादेशात् तदीयं
सर्वं गत्वा यज्ञद्रुहः राक्षसानवधीदिति रामायणी वार्ता । अथ सदृशवस्त्रनुभवात्
रघुनन्दनकृतैरुदयात् क्षरणालङ्कारः, तथा शिशो सुरासुरप्रमाणातिशायित्वस्या-
सम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धीकृतैः असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयीक्षिरलङ्कारः, अपि च तत्रैव
तुल्यरूपमित्युक्तेरूपमा च, एवाद्यान्योन्यमापेक्षतया स्थितेः सङ्करः] । पुष्पिताशः
व्रतम् ॥ ४ ॥

(ख) तु—किन्तु, एकम्—असहायम्, इमं—बालकम्, उद्दिश्य—अभिलक्ष्य,
भूयसां—बहूनामन्तर्लैनिकानाम्, आरम्भः,—युद्धोपक्रमः, अभूदिति शेषः,
इति—अस्माद्धेतोः, हृदयं—मानसम्, अपत्रपते—लज्जते ; एकेनानेन शिशुना
सह सर्वेषामन्ताकं रणोद्यमः सैन्यसमवायानाम् अशक्तिसूचकतया अतीव लज्जा-
जनक इति भावः ।

अथ लवण्यं शोभ्योतिशब्दं विवृणोति, अयमिति ।—अयं पुरतः दृश्यमानः,
एककः एकाकी, शिशुः हि बाल एव, समरंति ।—समरस्य युद्धस्य, भारे
अतिशये, तुमुलि एतस्मिन् संग्रामे इत्यर्थः, भूरि प्रभूतं यथा स्नातया, स्फुरन्ति देदीप्य-
मानानि, करालानि भौषणानि, कराः हस्ताः, कन्दल्यः इव गुणप्रमेदा
इव, [इत्युपमितसमासः] ताभिः, गुणविशेषसदृशसुविशालैः सुदृढैश्च करैरित्यर्थः,

समस्तः । वत्स ! एभिः समस्तैरपि किमस्य ? किं पुन-
र्व्यस्यते ? (ग)

“कराणां कन्दलीभिः प्ररोहैः आखाभिः अङ्गुलीभिरित्यर्थः” इति कैवाचित् व्याख्यानं न मनीरमं, कीवादी प्ररोहार्थे कन्दलीशब्दस्य प्रयोगादर्शनात्, तथाहि,—(“कन्दलं त्रिषु कपासोऽप्यपरागे नवाङ्कुरे । कलध्वनी कन्दली तु स्रग्वत्प्रमिदयोः ॥” इति मेदिनी) । कलितानि परिच्छीतानि, शस्त्रजालानि आयुधशब्दानि येः तथाविधैः, अपिच, कलध्वनीभिः शब्दावमोनाभिः, कलकल्य सुवर्णस्य, किङ्किणीभिः सुद्र-
घाष्टकाभिः, भणभणायिताः भणभणयाः भणभणयाः भृताः, “भणभणेत्यव्यक्तं शब्दं कुर्वन्तः इत्यर्थः, [“अव्यक्तानुकरणाद्—” (५।१।५७पा०) इति डाचि, “डाचि विवक्षिते—” (वा०) इति हित्वे च स्थितात् भणभणयाशब्दात् “लीङितादि-
छाब्धः—” (३।१।१५पा०) इति क्यवि कृते सिद्धस्य भणभणयायेति नामधातोः कर्तरि निष्ठायां कृपमेतदिति ज्ञेयम्) । स्यन्दनाः वधाः येषां ते, रथकिङ्किणीशब्दानां भणभणेत्याकारकाव्यक्तनिनादेन सज्जाः दिशः वधिरौकुर्वन्तिः इत्यर्थः, अमन्दैः प्रभूतैः, मदैः दानवारिभिः, दुर्दिनानोव मेघाच्छन्नानि अङ्गानोव, रथोन्मत्ततया अनियतमेव मदजलधरायात् मेघाच्छन्नदिवसवत् प्रतीयमाना इत्यर्थः, ये हिरदाः कलिनः, ते एव वारिदाः मेघाः येषु ते, वधांसु मेघाच्छन्नेषु अङ्गःसु नवजलधराः यथा निरन्तरमेव जलानि वर्षन्ति, तथैवाङ्गहिरदा हि दानवारिभिः भूमितलमभिषिञ्चन्तीति समु-
दितायः । अमन्दः अनल्पः, मदः मदस्त्रावः, दुर्दिनं वर्षन्तिव येषां तादृशाः, हिरदाः गजाः, वारिदाः मेघा इव येषु तथोक्तेः इति वा विग्रहः । बलैः अस्त्रास्त्रैः, आहतः आच्छादितः, अभूदिति शेषः ; एकं हि बालकं पराभवितुं प्रभृतानामसक्त-
सैनिकानामुपरीधः निरतिशया मे लज्जां जनयतीति भावः । (अत्र करैः सह कन्दलीनां तथा दुर्दिनैः सह हिरदानाञ्च साम्योपदेशात् कृतीपमा, एवं हिरदेषु मेघानामभेदाध्यासात् निरङ्गकपकमलङ्कारः, एतेष्वानु गैरपेक्ष्येण संस्थितैः संसृष्टैः] ।
पृथ्वा उत्तम ॥ ५ ॥

(ग) समस्तैरपि—निखिलैरपि, सम्मिलिततया स्थितैरपीत्यर्थः, एभिः,
—सैनिकैः, अस्त्र—शिशोः खवत्, किम्—अल्पम् ; एते सेनासमुदायाः सम्मिलिताः
जनः बुध्यमाना अपि एकाकिनः अस्त्र शिशोः किमपि कर्तुं न शक्नुवन्तीति
भावः । व्यस्ये,—विभक्तैः, किं पुनः ?—विभज्य स्थितानां कथा दूरत एवास्मानिति
भावः ।

चन्द । आर्य ! त्वर्थताम् अनेन हि महानाश्रितजन-
प्रमाथोऽस्माकमारब्धः । (घ) तथाहि,—

आगुञ्जतिरिक्कुञ्जकुञ्जरघटाविस्तीर्णकर्णव्वरं
ज्यानिर्घोषममन्ददुन्दभिरवैराधातमुज्जृम्भयन् ।
वेज्जङ्गैरवरुण्डमुण्डनिकरैर्वीरो विधत्ते भुवः
दृष्यत्कालकरालवक्त्रविधमव्याकौर्ष्यमाणा इव ॥ ६ ॥

(घ) आर्य !—पूज्य सुमन्त्र !, त्वर्थतां—त्वरा क्रियतां, त्वथेति शेषः,
सत्वरं रथः चाल्यतामिति भावः । अनेन—एतेन शिशुना, महान्—अतिशयः,
आश्रितजनानाम्—उपजीवितानाममुहानां, प्रमाथः—ध्वंसः, आरब्धः—अगृहीतः ;
अयोन्मुखानामस्त्रैः निकानां संरक्षणाय तथा सत्वरं युद्धस्थले गन्तव्यम्, अतो
भवता तूर्णं सवेगं रथः नीयतामित्याशयः ।

अथ बालकस्यालौकिकं युद्धपाटवं व्याचष्टे, आगुञ्जदिति ।—आगुञ्जत्यः ज्यानि-
र्घोषश्रवणेन प्राणभयात् अतोऽव गभीरं हृदितध्वनिं कुर्वन्त्यः, गिरौणां पर्वतानां,
ये कुञ्जाः सताग्टङ्गाः, तेषु याः कुञ्जराणां हस्तिनां, घटाः घटनाः, समुद्रतटाः इत्यर्थः,
(“करिणां घटना घटा” इत्यमरः) तासां विस्तीर्णः भ्रुकृतया उत्पादितः, कर्णानां
श्रवणानां, ज्वरः पीडति यावत्, येन तथाविधं, मौर्वीटङ्कारमुपयुज्य प्राणभयात्
समन्तात् हृदितं कुर्वन्तां गिरिचराणां नागानामपि श्रवणेन्द्रियपीडां जनयन्मित्यर्थः ;
आगुञ्जतां सम्यक्तया गज्जतां, गिरिकुञ्जकुञ्जराणां पर्वतनिकुञ्जचराणां
हस्तिनां, घटाभ्यः समुद्भूतः, विस्तीर्णः प्रदत्तः, कर्णज्वरः कर्णव्यथा येन
तथोक्तम् इति वा विग्रहः, निभृतस्यानप्रशेषः वन्धगजेभ्योऽपि दुःश्रवणवैष-
म्यव्यपीडां संशुद्धन्तमित्यर्थः, अमन्दैः अमलैः, गम्भीरैरित्यर्थः, दुन्दुभीनां
रथवाद्यविशेषाणां, रवैः शब्दैः, आधातं परिपूर्णं, प्रवर्द्धितमिति यावत्, ज्यानिर्घोषं
शिञ्जिनीनिनादम्, उज्जृम्भयन् आविष्कुर्वन्, उत्पादयन्निति यावत्, वीरः शूरः स्वः,
वेज्जङ्गैरवेति ।—वेज्जतां विचेष्टमानानां, समन्तात् चलन्तमित्यर्थः, मेरवाणां भीषणाणां,
रुखानां कवचानाम्, अपमूर्च्छक्रियायुक्तकलिवराणामित्यर्थः, (“कवचः कथ्यते कच्छः”
इति हस्तायुधः) ये मुख्यनिकराः शिरःवमूङ्गाः, आयुधसमूहैः निकृताः सन्तः
स्वदेहात् विभिन्नस्थानपतिताः मलकनिवद्धाः इत्यर्थः, तैः, (अथपि मुख्यविरहितान्तर्या-
* युक्तकलिवराणामेव कच्छशब्दवाच्यतया कच्छेषु मुख्ययोगो न घटते इति शङ्कते,

सुमन्तः । [खगतम्] । कथमीदृशेन सह वत्सस्य चन्द्रकेतो-
हन्द्दसम्प्रहारमनुजानीयाम् ? [विधित्य ।] अथवा इत्थाकुण्डह-
ठ्ठाः खलु वयं, प्रत्युपस्थिते च का गतिः ? (छ)

तथाऽपि येषां योद्धृशरीराणामायुधादिभिः छिन्नेषु मुखेषु कवचभावो जनितः,
तेष्वानु स्रतदेहानां पिशाचीपङ्क्तानामिव अधुना कवचभावमापन्नत्वान् तव
प्राक्तनमुख्ययोगमभिप्रेत्य “रुण्डमुख्यनिकरेः” इत्युक्तमिति ज्ञेयम्) भुवः रण-
भूमीः, दृश्यदिति ।—दृश्यतः प्रभूतभक्ष्यभक्षणेन दृष्टिमापन्नस्य, कालस्य कृतान्तस्य,
यत् करालं भोषणं, वक्त्रं मुखं, तस्य विघर्षेः मुक्तावशिष्टैः, (“अमृतं विघर्षो यश्च शेष-
भोजनशेषयोः” इत्यमरः) व्याकीर्त्यमाणाः इव समाच्छाद्यमानाः इव, व्याप्य-
माना इवेत्यर्थः, विधत्ते करोति । जगद्भ्रसितुमभ्युद्यतस्य कृतान्तस्य यद्येच्छ-
सुपभोगात् परितप्ततया भयङ्करात् तदाननविवरात् विगलितैः अस्त्रैस्त्वानां
शिरीभिः रणभूमिरियं समाच्छन्नेव प्रतीयते इति भावः । अहो ! सुमहान्काव्यैः
संखयः क्रियते वीरेणानेन, तत् त्वरितमेव मया यातव्यम् एतेषामस्त्रास्त्रेणिकानां
संरक्षणायैति तात्पर्यम् । [अथ कुञ्जरघटानां कर्णज्वरासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धीनैः
असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः, तथा भुवः व्याकीर्त्यमाणत्वस्य सम्भाव-
नयोत्कीर्तनादुत्कटेककोटिकसंशयसमुदयेन वाच्या क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः, एतयोश्च
नैरपेक्ष्येण स्थितेः संसृष्टिः । गुञ्जतेः अमरकृतार्थकतया प्रसिद्धेः, कुञ्जरध्वनौ तथा
प्रसिद्धेरभावात् तव तत्प्रयोगकृतः ख्यातिविरुद्धतादोषः “आगुञ्जद्भ्रि” इत्यव
“आहं हद्भ्रि” इति पाठेन समाधेयः, “हद्भि शब्दे च” इति भौवादिकहद्भिधातुना
सिद्धेः, “हद्भितं करिगञ्जितम्” इत्यमरीकेशेति ज्ञेयम्] । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ६ ॥

(छ) कथं—कीन प्रकारेण, ईदृशेन—अद्भुतशौच्यशालिना असुना खलेन
इत्यर्थः, वत्सस्य—आयुष्यतः, हन्द्दसम्प्रहारं—हन्द्दस्य—एतयोः द्वयोरित्यर्थः,
सम्प्रहारः,—युद्धः त, हन्द्दयुद्धमिति यावत्, अनुजानीयाम् ?—अनुमीदयामि ?
अनुमन्नेत्यर्थः ; अमितपराक्रमशालिनाऽनेन सह युद्धे यदि काऽपि चन्द्रकेतोः क्षतिः
स्यात् तर्हि महान्नग्नः सन्पद्येतेति भावः । इत्थाकुण्डहठ्ठाः,—इत्थाकूषाम्—
इत्थाकुक्षेत्रीयानां, गृहे—भवने, ठ्ठाः,—ठ्ठलं गताः, अत्र खिला वर्षीयांसः
सम्भूताः इत्यर्थः, प्रत्युपस्थिते—सम्प्रख्यापयिते आत्मानं संघामे इति यावत्, का

चन्द्र । [सविद्ययलज्जासम्भ्रमम्] । धिक्, प्रतिनिवृत्तानि सर्वतः
सैन्यानि मम !! (च)

सुमन्त्रः । [रथवेगसम्भिनीय] । आयुष्मन् ! स एष वाग्विषयी-
भूतस्ते प्रवीरः । (छ)

चन्द्र । [विवृतिमुम्भिनीय] । आर्य्य ! किं तन्नामधेयमाख्यात-
माख्यायकैः ? (ज)

गतिः ?—कः अभ्युपायः ? युद्धकरणात् कथमसुं निवारयामः ? यतः निखिल
सैन्यसंहारकारिणा अनेन बालिन सह युद्धोपदेशं विना कोऽप्यन्यः विधिरत न
दृश्यते इत्यर्थः, यद्यमाशेषवात् इत्ताकूपां भवने स्थित्वा सदैव संशामानिवर्त्तनरूपं
तेषां कुलधर्मं पश्यामः, एवञ्च यद्वाचि तद्भवतु एव, तत्सदाचाराक्षतये अवश्यमेव
कुलधर्मं विजानता मया चन्द्रकेतवे समरकरव्योपदेशः प्रदातव्यः इति भावः ।

(च) सविद्ययलज्जासम्भ्रमं—लवस्यासामान्यं युद्धकौशलं दृष्ट्वा विस्मयः,
एकाकिना लवेन सह युद्धं कर्तुमसमर्थानां स्वसैनिकानां विमुखीभावं दृष्ट्वा लज्जा,
अपिच स्वयमुपस्थाप्य युद्धे तेषां साहाय्यं कर्तुं सम्भ्रमः,—त्वरा, तेः सह वर्त्तमानं यथा
तथेत्यर्थः, आहति शेषः । सर्व्वतः,—सर्व्वाभ्यः दिग्भ्यः, सर्व्वतोभावेनेत्यर्थो वा, प्रति-
निवृत्तानि—विमुखीभूतानि, सर्व्वामु दिक्षु पलाय्य गतानौत्यर्थो वा, सैन्यानि—
बलानि, धिक्—निन्दाभीत्यर्थः ; एकाकिना अमुना वीरेण पराजिताञ्च रणभूमेः
परावर्त्तनः अस्मदीरपुरुषान् शतशः तिरस्करोमीति भावः ; युद्धभूमौ सत्त्वविद्याणां
पृष्ठप्रदर्शनस्य घृणाकरत्वादित्याशयः ।

(छ) रथवेगं—स्वकालितस्फन्दनस्य ज्वरम्, अभिनीय—नाटयित्वा, आहति
शेषः । आयुष्मन् !—चिरजीविन् !, स एषः,—पुरतोऽयं दृश्यमानः इत्यर्थः,
एतावन्तं कालं यद्विषयिणीं कथामावां कथयामः इति यावत्, प्रवीरः,—महावीरो
हवः, वाग्विषयीभूतः,—वाचा—संलापार्ता, विषयीभूतः,—गोचरोभूतः ; तत्र
कथोपकथनयोग्यस्थलवर्त्ती वीरोऽयमिदानीं सज्जातः, अतोऽमुना सहाधुना त्वं
श्रेष्ठमालपितं शक्नोषीति भावः ।

(ज) विवृतिं—लवस्यालौकिकं युद्धकौशलं विलोक्य तत्परिचयविचारणम्,
अभिनीय—नाटयित्वा, आहति शेषः । आर्य्य—पूज्य !, सुमन्त्र ! इति यावत्, तन्नाम-
धेयम्—एतस्य वीरस्य नाम, किम् आख्यातं—कथितम् ? आख्यायकैः,—सन्देश-

समस्तः । वत्स ! लव इति । (भ्र)

चन्द्र । भो भो लव ! महाबाहो ! किमेभिस्तव सैनिकैः ? ।

एषोऽहमेहि मामिव, तेजस्तेजसि शाय्यतु ॥ ७ ॥

सुमन्तः । कुमार ! पश्य पश्य ।—

व्यपवर्त्तत एष बालवीरः घृतनानिर्मथनात् त्वयोपहृतः ।

स्तनयिद्वुरवादिभावलीनामवमर्दादिव द्रुमसिंहश्रावः ॥ ८ ॥

छरिभिः, दूतैरित्यर्थः ; चरैः युद्धारम्भसमये एतस्याभक्तस्य किं नामाभिहितं तत् । अहं विस्मरामि, स्मरामि चेत् तत् कथयेति भावः । एतेन चन्द्र-युद्धसमये दूताः स्वपरपक्षीयाणां योद्धृपुङ्गवानां परिचयं सम्पददुरिति प्राचीना प्रथा आसौदित्युक्तमयते ।

(भ्र) वत्स !—आयुधम् !, लव इति—लव इत्याकारकं, लवेत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नमित्यर्थः, अस्य बालकस्य नामधेयमिति शेषः ।

अथादौ लवं समन्तानं सम्बोध्य संवहं च तेन सह वीरजनानुरूपं युद्धं कर्तुं प्राथयते, भो भो लवेति ।—भो भो महाबाहो ! लव । आजानुलब्धितभुज ! लव ! तव एभिः सैनिकैः मदोद्यैः सेनासमूहैः, किम् ? अलम्, एभिः सामान्यसैनिकपुरुषैः सह महावीरस्य तव युद्धं न ग्रीभते इत्यर्थः ; सामान्यसैनिकावमर्दनात् विरमत इत्याशयः । एषोऽहम् अयमहं तव समकक्षः प्रतियोद्धेत्यर्थः, मामिव एहि मामिव आगच्छ, मया सह युध्यस्वेत्यर्थः । अथ फलितमाह, तेजः इति ।—तेजः त्वदीयं शीघ्रं, तेजसि मदोद्यै अग्निने आग्निं प्रभावे, शाय्यतु निष्वाण-मधिगच्छतु, यथा अकिञ्चित्करं वज्रज्योतिः सहति तपनतेजसि जलमेति, तथैव ते तेजः मदोद्यै सहति तेजसि क्षिणोत्विति भावः । एतेन स्वस्याधिकबलत्वं व्यक्तीकृतमिति ज्ञेयम् । [अथ तेजःपदार्थस्य श्रुत्यतया वज्राद्येकत्वात् वज्र-पराक्रमश्रीर्भेदेऽपि अभेदाध्यवसायमूलाऽतिशयोक्तिरलङ्कारः] । पथ्यावक्रं वृत्तम् ॥७॥

अथ युद्धादिरस्य लवः वाक्यानुसारतः स्वेष्टामल्लिकमागच्छतीत्याह, व्यपवर्त्तत इति ।—एषः अयं पुरतः स्थितः, बालवीरः अमितपराक्रमसम्पन्नः शिशुः, लवः इत्यर्थः, त्वया उपहृतः पूर्वोक्तप्रकारेण आकारितः सन्, द्रुमसिंहश्रावः मदोद्धतः केशरिशिखः, क्षनयिद्वुरवात् मेघगर्जनात्, मेघध्वनिमाकर्ण्येत्यर्थः, [“अनुक्षीपे कान्धव्यधिकरणे च” (वा०) इति पञ्चमी] इभावलीनां वृत्ति-

[ततः प्रविशति त्वरितोऽतकमी (ज) खः] ।

खः । साधु, राजपुत्र ! साधु, सत्यमैच्छाकः खल्वसि ।
तदयं परागत एवास्मि । (ट)

[नेपथ्ये महान् कलकलः] ।

खः । [साविगं पराहृत्य] । कथम् !! इदानीं भग्ना अपि प्रति-
निवृत्त्य युद्धाभिसारिणः पर्यवष्टभ्य निवृन्ति मां चमूपतयः !!!
धिग् जाल्मान् । (ठ)—

युधानाम्, अवसर्द्दादिव इमनादिव, पृतनानिर्गन्धनात् पृतनानां सैन्यानां,
निर्गन्धनात् संचयात्, सैन्यसङ्घविनाशादित्यर्थः, व्यपवर्धन्ते विरमन्ति, सैन्यनाशं
परिहृत्य इत एवागच्छतीत्यर्थः ; यथा गच्छितः सिद्धशिष्यः “चनध्वनिमुपश्रुत्य
वज्रकुलसमन्वितोऽपि परिहृत्य तताऽप्यधिकबलं मत्वा मेघं समाक्रमितुकामः क्रममत्-
वभ्राति, तथैवाय शौर्योद्दोमः वीरपोतः भवतः अतिदृष्टं समाङ्गानमाकर्ष्य इत
एवाभिवर्तन्ते इति समुदितायः । [अत्र दृष्टसिद्धशावेन सङ्घ बालवीरस्यावैधर्म्यसाध्योप-
देशात् उपमाऽलङ्कारः] । मालभारिणी इतम् ;—“विषमं ससजा यदा गुरु
चेत् सभरा येन तु मालभारिणीयम् ।” इति खल्वणात् । औपच्छन्दसकम्
अस्यैव इतस्य नामान्तरमिति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

(ज) त्वरितोऽतकमः,—त्वरितः,—सत्वरः, उद्धतः,—गच्छितश्च, क्रमः,—
पदविशेषः यस्य तथाभूतः सन्, अत्र समकचवीरस्त्राभजनितोरमुक्यात् त्वरा,
खलीयातिशयाय औद्धत्यं क्रमस्वेति ज्ञेयम् ।

(ट) राजपुत्र !—राजकुमार !, चन्दकेतो !, साधु साधु—समीचीनम्,
अभिहितं भवतेति शब्दः ; समवस्त्रिणैव वीरेण योद्धव्यमित्यभिप्रेत्य यदुक्तं तत्,
सुशोभनमेवेति भावः ; [इषे दिव्यचनम्] । सत्यं—यथार्थम्, ऐच्छाकः,—इच्छाकु-
कुलसम्भूतः, खलु—निवृत्तम्, अस्मि—भवसि ; इच्छाकुवंशीयानां वीराणामनुकप-
वीर्यमुत्तिष्ठवाचां व्याहरणादिति भावः । तत्—तस्मात्, इच्छाकुवंशीयस्य प्रतिपक्ष-
वीरस्य भवतः ज्ञातादित्यर्थः, अयम्—एषोऽहमित्यर्थः, परागतः,—प्रतिनिवृत्तः,
भवत्समीपमुपस्थित इति यावत्, अस्मि—भवामि, अतो मया सङ्घं यथोक्तं
युध्यस्वेत्याशयः ।

(ठ) साविगं—सोत्कर्षं, पराहृत्य—परासुखीभूय, भूयः सैन्यानामभिमुखः

अयं शैलाघातक्षुभितवड्वावक्लृप्तभुक्-
 प्रचण्डक्रोधाचिर्निचयकवलत्वं व्रजतु मे ।
 समन्तादुत्सर्पन् घनतुमूलसेनाकलकलः
 पथोराशेरोचः प्रलयपवनाऽऽस्फालित इव ॥ ८ ॥

[इति परिक्रामति] ।

मूलेत्यर्थः, आहति शेषः । कथं—किम् !! इदानीम्—अधुना, भग्ना अपि—मया
 निर्जिताः सन्तः युद्धभूमेः पलायनपरा अपि, समूपतयः,—सेनान्यः, प्रतिनिष्ठत्य—
 पुनः युद्धस्थलसुपागम्य, मम युद्धविरतिं दृष्ट्वा पुनः प्रत्यावर्त्तनं कृत्येत्यर्थः,
 युद्धाभिसारिणः,—समराभिलाषिणः, भूयः योद्धुमभीषवः इति यावत्, पर्यवष्टभ्य—
 वेष्टयित्वा, परिवार्येत्यर्थः, मम समन्तात् सदपमवस्थायैति भावः ; मां निप्लन्ति—
 प्रहरन्ति, मामभिलक्ष्य बाणान् विकिरन्ति इति यावत् । जाजान्—मुखान्,
 अतिनीचान् सेनान्य इति भावः । धिक्—निन्दामि ; पराजयात् परमापि पुनः
 योद्धुमभिमनसः असमीक्ष्यकारिणः निर्लज्जान् वीरापसदानेतान् शतशो
 निन्दामीति भावः ।

अथ सेनासमुद्धानां दुर्व्यवहारमभिसमीक्ष्य तत्संक्षयाभीषुः सकोपमाह,
 अयमिति ।—समन्तात् परितः, सर्वा दिशः अभिव्याप्येत्यर्थः, उत्सर्पन्
 उद्गच्छन्, अयं श्रूयमाण इत्यर्थः, घनेति ।—घनः निविडः, तुमुलः सङ्कुलः,
 भयावहः इत्यर्थः, सेनाकलकलः सेनानां कोलाहलः, प्रलयेति ।—प्रलय-
 पवनेन कल्याणवायुना, 'अयकालोत्संहारपवनेनेत्यर्थः, आस्फालितः आलोडितः,
 उडेलितः इत्यर्थः, पथोराशेः समुद्रस्य, ओच इव प्रवाह इव, मे मम,
 शैलेति ।—शैलानां पर्वतानां, समुद्रान्तर्वर्तिनामिति यावत्, आघातेन सङ्घर्षेण, कल-
 मयशैलसङ्घप्रतिघातेनेत्यर्थः, क्षुभितः उद्धोपितः, यः वड्वावक्लृप्तभुक् अन्नावदन-
 विनिर्गतवक्त्रिः, बाड्वाघिरिति यावत्, तदत् प्रचण्डः भयावहः, यः क्रोधाचिं
 निचयः कोपानलशिखीसमूहः, तस्य कवलत्वं रासत्वं, व्रजतु प्राप्नोतु ; समुद्रगर्भस्थशैलैः
 प्रतिघातं प्राप्य प्रवर्द्धितः बाड्वाघिः यथा प्रलयकालोदितसंहारवायुसञ्चालिततथा
 ओचिमालाकुलं पथोदिसलिलराशिं विशोषयति, तथैव मदीयः क्रोधः क्षणेनैव
 प्रीकृतानामभीषां सैनिकानां समन्तात् श्रूयमाणमेतं कलकलनाटं समूलमेवोपशमयतु
 इति भावः । एतेन सर्वनिवेतान् नीचान् सैनिकानचिरादेव हनिष्यामीत्यर्थः स्फुटीकृत
 इति शेषम् । पुरा किञ्च शौर्व्यस्य मङ्गलैः समुद्भूतः वक्त्रिः सर्वाणि जगन्त दग्धुं प्रवर्तते,

चन्द्र । भो भोः कुमार !—

अत्यहुतादसि गुणातिशयात् प्रियो मे,

तस्मात् सखा त्वमसि, यन्मम तत्तवेव ।

तत् किं निजे परिजने कदनं करोषि ?

नन्वेव दर्पनिकषस्तव चन्द्रकेतुः ॥ १० ॥

तद्वद्वा भगवान् ब्रह्मा तं नडवासुखे संस्थाप्य तस्य समुद्रसलिलभक्ष्यत्वं प्रकल्पितवान्, तदवध्यसौ पारावारान्तरवस्थाय प्रवर्द्धितजलराशिं विशेषयतीति पौराणिकी वार्ता, तथाच मत्स्यपुराणे,—“बडवासुखेऽस्य वसतिः समुद्रे वै भविष्यति ।..... एषोऽग्निरन्त-
कालं तु सलिलाशी मया कृतः ॥” इत्याद्यनुसन्धेयम् । अत्र पर्योरागरोचेन सङ्घ-
सेनाकलस्यावैधर्म्यसाम्योपदेशादुपमाऽलङ्कारः, तथा हुतभुजा सङ्घ प्रचण्डक्रीडाङ्गिणां
साम्यात् लुप्तोपमा च, इत्यनयोः निरपेक्षतया स्थितेः संसृष्टिः ।] शिखरिणी
वृत्तम् ॥ ८ ॥

अथात्यालौकिक श्रौत्ये विलोक्य परितुष्यन् चन्द्रकेतुः सामवादेन तथौक्त्यभुयिष्ठं
व्यवहारं परिहर्तुममुं प्रणादयति, अत्यहुतादिति ।—अत्यहुतात् अतिविस्मयकरात्,
एकाकिना बालेन असंख्यातानां योजूपरुषाणां पराभवजननादिति भावः,
गुणातिशयात् श्रौत्यातिरेकात्, मे मम, प्रियः अतिवज्रभः, असि भवसि, तस्मात्
प्रियत्वादेव, त्वं सखा मितम, असि भवसि ; यद्यपि भवान्काव्यसौयसैव्यानां वृद्धा
संलयकरणात् शत्रुभुत एव भवति, तथाऽपि मया वीरेण वीरत्वगौरवरिरन्दिषुणा,
ते वीर्यातिशयश्च पश्यता परितुष्टेन सता, भवान् प्रियसख इत्यभिनन्वते इति
भावः । अत एव यत् वस्तु, मम मत्स्यखड्गं, तत् वस्तु, तवैव भवत्संसृष्टमेव ;
सखिभावस्य संस्थापनात् त्वां माद्यान्तरा क्रियतोऽपि पार्थक्यस्थाभावादिति भावः ।
तत् तस्माद्धेतीः, मम त्वदीयत्वेन हेतुनेत्यर्थः, किं कथं, निजे स्वीये, परिजने
परिवारे, अतीवान्तरङ्गजने इत्यर्थः, कदनं विमर्दनं, हननमित्यर्थः, करोषि
विदधामि, स्वपक्षानेव निहन्सीत्यर्थः, स्वाश्रितपरिजनानां निहंसनं भवादृशानां
सङ्घावल्लानां सर्व्वधैवानुचितमिति भावः । प्रागतिविनीतव्यवहारेण कथञ्चित्
परिसीथेष्टानो वीरोचितभावं प्रदर्शयन्नाह, नन्वेव इति ।—ननु भो लव !, एव
चन्द्रकेतुः चन्द्रकेतुनामाहं, तव भवतः, दर्पनिकषः दर्पस्य वीरत्वगर्व्वस्य, निकषः
परीक्षास्थानमित्यर्थः ; निकषप्रकरे यथा गुणघ्नेः सुवर्णस्य सारासारवत्त्वस्य
परीक्षा क्रियते, तथा अहमेव तव वीरत्वातिशयस्य सारतां सर्व्वथा सम्परीक्षित्ये,

लवः । [सहर्षसम्भ्रमं पराहृत्य] । अहो ! महानुभावस्य प्रसन्नकर्कशा वीरवचनप्रयुक्तिर्विकर्त्तनकुलकुमारस्य । तत् किमेभिः ? एनमेव तावत् सन्भावयामि । (ड)

[पुनर्नपथ्ये कलकलः] ।

लवः । [सक्रोधान्वेदम्] । आः ॥ कदर्थितोऽहमेभिर्वारं वारं वीरसंवादविघ्नकारिभिः । [तदभिमुखं परिज्जामति] । (ढ)

तदं हि, निष्फलसेन्यसंलघात् विरम्य मया सह युध्यस्व, अत्रैव ते रणकङ्क्षया निर्वापिता भविष्यतीति भावः । [अत्र चन्द्रकेतो दर्पनिकषत्वस्यामिदारीयात् निरङ्ग उपकमलहारः] । वसन्ततिलकं हस्तम् ॥ १० ॥

(ड) प्रतिपन्नवीरस्य लाभात् हर्षः, युद्धोत्सुकात् सम्भ्रमः,—त्वरा, ताभ्यां सह वर्त्तनानं यथा तथा, पराहृत्य—चन्द्रकेतारभिमुखीभूय, आहति शेषः । अहो—इति विश्वे, महानुभावस्य—महान्—विपुलः, अनुभावः,—महत्त्व यस्य तथाविधस्य, महामहिमशालिन इत्यर्थः । विकर्त्तनकुलस्य—मूर्ध्ववंशस्य, कुमारस्य—सन्तानस्य, चन्द्रकेतोरित्यर्थः । प्रसन्नकर्कशा—प्रसन्ना—निर्मला, धीरस्त्रिधा इत्यर्थः, कर्कशा—पक्ष्वा च ; महोवंशप्रसृततया अस्य वचनानां स्वतःसिद्धमेव कीमलत्वं, शीघ्रमूयिष्ठ-भूषिततया स्वाभाविकमेव औडव्यसम्पृक्तत्वञ्चेति ज्ञेयम् । वीरवचनप्रयुक्तिः,—वीरस्य—शूरस्य, यानि वचनानि—वाक्यानि, तेषां प्रयुक्तिः,—प्रयोगः ; वीरा हि यथा सदा वीरत्वव्यञ्जकानि वचांसि समुदीरयन्ति, तथैवायं श्रवणानभिरासां वाचं व्याचष्टे इति भावः । तत्—तस्मात्, समवल्लोकीकृताभादित्यर्थः, एभिः,—नौचैः रक्षिसैनिकैः, किम् ?—अलम् ; एतेषां दुर्बलानां सैन्यानां कटनं विफलमिति भावः । एनमेव—अमुं वीरं लवमेव, सन्भावयामि—सम्मानयामि, तावदिति—वाक्यालङ्कारः । वीरेण सह वीरोचितं संयुध्य वीरगौरवरक्षां करोमि, रणपिपासाञ्च असुख निवर्त्तयामि इति भावः ।

(ढ) क्रोधेन—कीपेन, निर्वेदेन—स्वावमाननया च सह वर्त्तमानं यथा तथेत्यर्थः, आहति शेषः ; पुनः पुनः निजितानामपि सैनिकानां युद्धप्रवृत्तिदर्शनात् क्रोधः, तेषां वराकाणामत्यर्थमेव चयकरणेऽपि तत्तत्सामान्यसैनिककृतस्त्रिनिरातन-प्रयासदर्शनात् आत्मनि कक्षश्चित् पृथाया उदयात् निर्वेद इति ज्ञेयम् । आः,—इति कीपस्त्वक्कमव्ययम्, (“आस्तु स्यात् कीपपीडयोः” इत्यमरः) । वीरसंवादविघ्नः कारिभिः,—वीरेण शूरेण चन्द्रकेतुना सह, यः संवादः,—संयामकाक्षीपितः

चन्द्र । आर्य्य ! दृश्यतामेतद्दृष्टव्यम् । (ग)—

दर्पेण कौतुकवता मयि बहललक्ष्यः

पश्चादवलैरनुसृतोऽयमुटीर्णधन्वा ।

हेधासमुद्धतमनुत्तरलस्य धत्ते

मेघस्य माघवतचापधरस्य लक्ष्मीम् ॥ ११ ॥

संलापः इत्यर्थः, तस्य विघ्न—प्रतिबन्धं कुर्वन्ति ये तैः; इहा युद्धकोलाहलं कृत्वा वीरेण चन्द्रकेतुना सह मयामि मम निरन्तरं बाधामुत्पादयद्विरिति भावः । एभिः,—सैनिकैः, वीरापसदेरित्यर्थः । कदर्थितः,—उत्प्रेषितः, [कु कुत्सितः, अर्थः प्रयोजनमिति “कीः कृत्यरूपेऽपि” (६।३।१०१ पा०) इति कुशब्दस्य कदादेशः, कदर्थः कृतः इति “तत्करोति—” (ग०) इति णिचि निष्ठायां रूपम्] लाञ्छित इति यावत्, अस्मीति शेषः; एते पानराः सेनासमुदाः मम वीरत्वप्रकाशने निरन्तरमन्तरायमुत्पादयन्तः सामान्यश्रमेवोद्देजयन्ति, अतः एतान् समूलघातं इतिष्णामीति भावः । तदभिमुखं—तेषां क्षुद्राणामन्तरायकारिणां सैन्यानां समुखं, परिक्रामति—धावति ।

(ग) आर्य्य !—पूज्य सुमन्त्र !, दृश्यताम्—अवलोक्यताम्, एतत्—प्रतीवर्णि, द्रष्टव्यं—दर्शनयोग्यं वस्तु, लवस्याख्यसैनिकसंचयार्थं समन्तात् केशरिसुतवदभिधावनमित्यर्थः ।

अथ रणभूमिषु प्रकटीकृतां लवस्य तामेव विजयावदां चेष्टां विशदीकृत्य व्याचष्टे, दर्पेणेति ।—कौतुकवता अतिविजयकरेण, दर्पेण गर्वेण, मयि ममोपरि, बहललक्ष्यः बहु निविष्टं, लक्ष्यं दृष्टिविधेयः येन तथाविधः, अतिविजयावद्दर्पेण मार्गे मयि निहितदृष्टिः सन् मदभिमुखमभिधावित इत्यर्थः; यद्वा,—चन्द्रकेतोः कोटक् शीर्ष्यमस्मीति ज्ञातुं यत् कौतुकं स्वकीयं कौतुकलं तदस्यास्मीति तेन, दर्पेण वीरत्वगर्वेण हेतुना, अपरेषां शीर्ष्यज्ञानार्थं यत् कौतुकं तत्कहितस्य स्वकीयासामान्यवीरत्वदर्पस्य सत्त्वादित्यर्थः, बहललक्ष्यः कृतदृष्टिपातः, महीरत्व-दर्शनौक्त्वात् सदपि मयि कटाक्षं विनिक्षिपन्नित्यर्थः, पश्चात् पृष्ठतः, बलैः सैन्यै-रखदीयैः, अनुसृतः अनुधावितः, उदीर्णम् उद्धृतं, शरनिक्षेपाय लक्ष्मीकृतमिति यावत्, धनुः कार्मुकं येन तथाविधः, मदोद्धतानामख्यसैनिकानां संचयार्थं शरासने शरं सनारीपयन्नित्यर्थः, अथ वीरः लवः, हेधा द्विप्रकारेण, पुरतः

समन्तः । कुमार एवैनं द्रष्टुमपि जानाति, वयन्तु केवलं
परवन्तो विस्मयेन । (त)

चन्द्र । भो भो राजानः !—

संख्यातीतेर्द्विरदतुरगस्यन्दनस्थैः पदाता-

वत्त्रैकस्मिन् कवचनिचितैर्मध्यचर्मोत्तरीये ।

पञ्चाशेत्यर्थः, समुद्धतेन प्रचण्डं प्रवहता, कदाचित् पुरतः कदाचित् पञ्चाशेत्येवं
पर्याकुलं चलतेत्यर्थः, मरुता वायुना, तरलस्य चपलस्य, चालितस्येत्यर्थः; वात्यया
लभयती नौयमानस्येति भावः; माघवतचापधरस्य माघवतस्य ऐन्द्रस्य, चापस्य धनुषः,
धरस्य धारकस्य, मेघस्य वारिवाहस्य, लक्ष्मीं श्रीमां, धत्ते धारयति; इन्द्रधनुश्च
बलाहकः यथा प्रतिकूलवायुना कदाचित् पुरतः कदाचित् पञ्चाशोभिताङ्कितः रम्यां
श्रीमां विधत्ते, तथैवायं जलदश्यामवपुः बालकः माघवतसमेरुशङ्खैः विताङ्कितः
ऐन्द्रशरासमवङ्गोषणं कार्मुकं वङ्गं सदपै मयि निर्दिष्टकटाक्षः सन् क्षणं मामेवाक्र-
मितुकामः पुरतः परिक्रामन् क्षणञ्च निर्यातनैषिणः मरुमैनिकान् तर्जयितुं
पञ्चादक्षिधावन् परितः प्रवृत्तामनिर्व्वचनीयां नैसर्गिकीं श्रियं विभर्त्तीति सरलार्थः ।
[अत्र एकस्य लक्ष्मीमपरः कथं वङ्गतीत्यसम्भवती वस्तुसम्बन्धस्य विभ्यानुविम्बभावेन
तत्कटाक्षलक्षणाः धारणेन सामञ्जस्यात् निदर्शनाऽलङ्कारः, मेघमाघेति छेकानुप्रास-
येत्यनयोः संसृष्टिः] । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ११ ॥

(त) कुमार एव—भवानिव, नापरे इत्येवशब्दार्थः, एनं—लवं, द्रष्टुमपि—
सम्यक् समीच्यावधारयितुमपि, का कथा यद्योचिततद्गुणादिपरीक्षाप्रयासाना-
मित्यपिकारायः; वीरा एव हि वीरान् परीक्षितुं शक्नुवन्ति, नान्ये इत्याशयः । तु—
किन्तु, वयम्—पञ्चादृशाः सदासीनाः जनाः इत्यर्थः, विस्मयेन—आश्चर्य्येण, अस्य
बालस्याद्भुतरण्यकर्मदर्शनेनेत्यर्थः, परवन्तः,—पराधीनाः, संज्ञाताः इति शेषः;
एकचन्द्रकेतुरेवैतस्य वीरत्वादिकं विनिर्णेतुं शक्नोति, वयन्तु केवलमस्याभूतपूर्वं विक्रमं
विलोक्य विस्मयविषयाः संज्ञाता इति भावः ।

अथ पदातिनम् एकं बालं पराभवितुं भूयसा आयासेन सम्प्रवर्त्तमानान् अगणि-
तान् सामन्तवृपतीनवलोक्य वृणया शतश एतान् चिह्नरोति, संख्यातीतेरिति ।—
संख्यां परिमाणम्, अतीतेः अतिक्रान्तेः, [“द्वितीयाश्रितातीत—” (१।१।२४
पा०) इति द्वितीयासनासः] अगणनैरित्यर्थः, द्विरदेत्यादि ।—द्विरदेषु द्विसु,

कालज्येष्ठैरचरमवयःकाम्यकाये भवद्भि-

र्योऽयं बहो युधि परिकरस्तेज वो धिग् धिगस्मान् ॥ १२ ॥

खवः । [सञ्जीवम्] । कथम्, अनुकम्प्यते नाम ? [विचिन्त्य] । भवतु,
कालहरणप्रतिषेधाय जृम्भकास्त्रेण तावत् सैन्यानि संस्तम्भ-
यामि । [इति ध्यानं नाटयति] । (घ)

तुरंगेषु बानिषु, तथा स्यन्दनेषु रथेषु च तिष्ठन्ति ये तैः, निषादिभिः अश्व-
रोहिभिः रथचारिभिश्चेत्यर्थः, अपि च कवचैः बन्धुभिः, निचितैः आहुतैः,
सुदृढवारबाणसंरजितशरीरैरिति यावत्, कालज्येष्ठैः कालेन वयसा, ज्येष्ठैः
वृद्धतमैः, अतिवर्षीयोभिरित्यर्थः, भवद्भिः युष्माभिः, पदाती पादचारिणि,
पदातिके इत्यर्थः, एकस्मिन् असहाये, मध्य पवितं, चर्म अजिनम्, उत्तरीयम्
उत्तरासङ्गः यस्य तस्मिन्, कोमलमृगत्वगाच्छादितगात्रे इत्यर्थः; सम्पूर्णतया असं-
रक्षितकलिवरे इति भावः; अचरमेण अभिनवेन, नूतनेन इत्यर्थः, (“अचरम” इत्यत्र
“अभिनव” इति पाठान्तरम्); वयसा बाल्येन, काम्यः रमणीयः, कायः कलिवरः
यस्य तथाविधे, अत्र अस्मिन् कुमारे खवे, युधि समरे, योऽयं परिकरः कटिवन्धः,
रणव्यापारे अस्यायुद्ध इत्यर्थः, बडः धृतः, तेन हेतुना, वः युष्मान्, धिक् निन्दामि,
अस्मान्, अपीति शेषः, धिक् निन्दामि चेत्यर्थः; एवंविधमस्त्रदीयसेनानां लुगुप्सतं
संयामकर्म विलोक्ष्य एतासां नेष्टत्वेन हताः वयमपि अत्यधिकं विलाज्जिताः जाता
इति भावः । पदातिना सह अश्वारोहिणाम्, असंहताङ्गेन सह कवचिनां,
तथा बालेन सह प्रवयसां संयामक्रिया अतीव घृणाकरोति तात्पर्यम् । [अत्र
विरुपाक्षमेव वस्तुनामेकम् सङ्कटानात् विषमालङ्कारः] । मन्दाक्रान्ता हसम् ॥ १२ ॥

(घ) श्रीभेण—चित्तचाक्षुष्येन, मानसव्यवस्थेति यावत्, सह वर्तमानं यथा
तथा, आहृति शेषः । चन्द्रकेतोः प्रोक्तदयार्द्रवचसां श्रवणात् चित्तसञ्जीवः श्रेयः ।
कथं—किम्, अनुकम्प्यते—दयते, नाम—कोपे; मां किम् असमर्थे विभाव्य
चन्द्रकेतुः ईदृशं सदयभावं प्रदर्शयति ? तत्तु दुःसहम् इति भावः । विचिन्त्य—अर्थं
विभाव्य, पुनराहृति शेषः । भवतु—एवमस्तु इत्यर्थः । कालहरणप्रतिषेधाय—
कालस्य—समयस्य, यत् हरणं—क्षेपणं, तस्य प्रतिषेधाय—निराकरणाय, हथा-
कालक्षेपविनहतये इत्यर्थः; अत्यवीर्यैः एभिः सैनिकैः सह युद्धेन हथा कालक्षेपस्य
पारणायति भावः । जृम्भकास्त्रेण—जृम्भकास्त्राविशेषस्य प्रयोगेणेत्यर्थः, सैन्यानि—

समन्तः । तत्किम् !! अकस्मात् अस्मत्सैन्यघोषः प्रशाम्यति ? (द)

अवः । पश्याम्येनमधुना सप्रगल्भम् । (ध)

समन्तः । [ससन्धमम्] । वत्स ! मन्ये, कुमारिणानेन जृम्भकास्त्र-
मामन्वितम् । (न)

चन्द्र । अत्र कः सन्देहः ?—

व्यतिकर इह भीमस्तामसो वैद्युतश्च
प्रणिहितमपि चक्षुर्यस्तमुक्तं हिनास्त ।

सर्वाणि वस्त्रानि, संस्तम्भयामि—सम्प्रोहयामि, विचिंतनानि करोमीत्यर्थः । ध्यानं
—मन्यैः जृम्भकास्त्रप्रयोगाच्चिन्तनं, नाटयति—अभिनयति ।

(द) तत् किम् !!—किमेतत् !! इत्यर्थः, अकस्मात्—सहसा, अस्मत्सैन्यघोषः,
—मदीयसैन्यानां कलकलध्वनिः, प्रशाम्यति ?—निर्व्याति ?; आश्चर्यम् !! सहसा
सेनाकलकलः कथं निवृत्तः ? कथं यत् अभिनवः अन्तरायः सैन्येषु समुदितः किमु ?
इति भावः ।

(ध) एनं—चन्द्रकेतुं, सप्रगल्भं—प्रगल्भः,—प्रगल्भता, अत्र लक्षणाया
धर्मपरत्वादिति ज्ञेयं, गन्धं इत्यर्थः, तेन सह वत्तमानः तम्, अतिदृप्तमित्यर्थः ;
(यद्यपि “प्रगल्भः प्रतिभान्वितः” इत्यमरीकः प्रगल्भशब्दस्य विशेषणत्वात् तेन सह
बहुव्रीहिर्भोपपद्यते इति मन्यते, तथाऽप्यस्य लक्षणाया प्रगल्भत्वपदधर्मपरत्वमङ्गीकृत्य
प्रोक्तसमासः सङ्गमनीयः इति ज्ञेयम् । अत एव कुतश्चित् “सुप्रगल्भं”
“प्रगल्भम्” इति च पाठान्तरं दृश्यते, अथंस्तु तत्पक्षे सुगम एवेत्यवधेयम्) ।
पश्यामि—अवलीकयामि ; स्तम्भभावातिशयप्रतिपादकानां प्रागुक्तवचसां प्रयोगेण
अस्तुमतिगर्वितं मन्ये, तदिदानीमस्य गर्वमपनोदयामि इति भावः ।

(न) ससन्धमं—सत्वरं, सोत्कण्ठमित्यर्थः, आहंति शिवः, अनेन
कुमारिण—एतेन मुनिबालकेन, जृम्भकास्त्रं—जृम्भकनामधेयं कृशाश्वतनयभूतं
समन्तकलायुधम्, आमन्वितं—मन्त्राच्चारणपूर्वकं समाकृतं, प्रयुक्तमित्यर्थः, मन्ये—
सम्भावयामि ; नो चेदेवं तर्हि कथमकस्मात् सेनाकलकलनिनिवृत्तिरित्याशयः ।

अथ चन्द्रकेतुः स्वयमपि सैन्यमण्डलानामवस्थावर्णनमुखेन जृम्भकास्त्राणां प्रयोगं
स्वमघंशम् तदप्रभावं विशिष्य व्याचष्टे, व्यतिकर इति ।—तामसः तमःसन्ध्वी, वैद्युतश्च
विद्युसन्ध्वी च, भीमः भयङ्करः, व्यतिकरः सम्पर्कः, विद्युतां तमसाश्च सर्वप्राप्ति-

अथ लिखितमिवैतत् सैन्यमखन्दमास्ते
नियतममितवीर्यं जृम्भते जृम्भकास्त्रम् ॥ १३ ॥

आश्चर्यमाश्चर्यम् !!—

पातालोदरकुञ्जपुञ्जिततमःश्यामैर्नभो जृम्भकै-
रुत्तमस्फुरदारकूटकपिलज्योतिर्ज्वलद्दीप्तिभिः ।

भयङ्करः युगपत् समवाय इत्यर्थः, पिण्डीभृता मौदामनीतमःसन्ततिः इति यावत्,
इह अस्मिन् सैन्यसमुदाये, प्रणिहितमपि मप्रणिधानं समीक्षितं नियोजितमपि ;
किमर्थं मदीयाः सैनिकाः सहसा भीरवाः सज्जाताः इति परोक्षितं समन्तात्
विनिपातितमपीति भावः ; चक्षुः मदीयं नयनं, यत्समुक्तं तमःसम्बन्धेन आदौ
यत्न विद्युत्सम्बन्धेन च पश्चात् मुक्तं परित्यक्तम् ; प्रथमतः प्रागदत्तमीभिः समावृतं
पश्चात् विद्युज्ज्योतिर्भिः विमुक्तोक्ततमित्यर्थः ; प्रागन्वीकृत्य पश्चात् दर्शनशक्तिसमुद्भासितं
कृत्वेति भावः ; दिनमि निषीडयति, शक्तिहीनं करोतीत्यर्थः । अथ अगन्तरं,
साम्यकारज्योतिःपुञ्जप्रकाशात् परमेवेत्यर्थः, यद्वा,—अथशब्दोऽत्र समुच्चयार्थकः,
किञ्चेत्यर्थः, (“अथाथो मंशये स्यातामधिकारं च मङ्गले । विकल्पानन्तरप्रश्नकार्त्स्न्या-
वन्धसमुच्चये ॥” इति मेदिनी) । एतस्मैत्यम् अस्यइत्यसमुदायः, लिखितमिव
चित्रितमिव, चित्रपटार्पितमिवेत्यर्थः, अस्यन्दं स्पन्दरहितं, निशेष्टं सदित्यर्थः, आस्ते
वर्त्तन्ते, अत एव नियतं निश्चितम्, अमितवीर्यम् अपरिमितसामर्थ्यात्, अपौरुषेय-
शक्तिकमित्यर्थः, जृम्भकास्त्रं जृम्भकाख्यं कुशाश्वतनयभृतं समन्त्रप्रयोगसंघातम्
आयुधं, जृम्भते स्फुरति, समुदीर्यतीत्यर्थः ; सन्धे, नूनं जृम्भकास्त्राणि प्रादुरभूवन्निति,
अन्यथा कथमस्त्रज्ज्वालां ज्वणमुपरोधः, कियत्कालान्तरं प्रकाशश्च समञ्जसः ?
सैनिकसङ्घश्च चित्रार्पितारम्भ इवावतिष्ठते ? इति भावः । [अथ सैन्यानां लिखित-
वदवस्थानस्य मन्वावनया उत्कटेककोटिकसंशयसमुदायादुत्प्रेषाऽलङ्कारः, अपिच
सैन्यानां समूहेषु जृम्भकास्त्रज्ज्वलितमिष्यन्दोभावादः सत्त्वात् तदस्त्रज्ज्वालादे-
वगुमानात्, तथा विस्फुल्लितवशात् साधनीभूतसैन्यगतविक्रियाभिः साधनीभूतस्य
जृम्भकास्त्रप्रादुर्भावस्य ज्ञानाच्च अनुमानालङ्कारः, एतथोरङ्गाङ्गभावेन स्थितः
सङ्करः] । सान्निगी हतम् ॥ १३ ॥

अथ तदस्त्राणां प्रसारं प्रभावश्च विशदीकृत्य प्रतिपादयति, पातालो-
दरिति ।—पातालस्य अधोभुवनस्य, साहजिकचमत्कारसमावृतस्येत्यर्थः, उदरे

कल्पाक्षेपकठोरभैरवमरुद्वास्तैरवाकीर्यते

मीलन्नेघवडित्कडारकुहरैर्विन्ध्याद्रिकूटैरिव ॥ १४ ॥

अभ्यन्तरे, मध्यदेशे इत्यर्थः, ये कुञ्जाः लताप्रतानावृतस्यानानि, लतागुहाः इत्यर्थः, तेषु पुष्पितानि पुष्पौमुद्य संस्थितानि, घनीभूतानीत्यर्थः, यानि तन्नांसि अन्धकाराः, तैरिव श्यामेः अतिगुणवर्धेः; अन्धकाराणामतितीव्रत्व-प्रतिपादनाय पातालीदरकुञ्जस्योपादानं ज्ञेयम्; अपिच, उत्तमं दृढतरवर्जसंघो-गात् पावकसमवर्णतां सम्प्राप्तमित्यर्थः, अत एव स्फुरत् दीप्यमानं, प्रभातरत्न-ज्योतिर्यमिति यावत्, यत् चारकूटं पित्तलं, (“गैतिः स्त्रियामारकूटम्” इत्यमरः) तस्य यानि कपिलानि पिङ्गलवर्णानि, ज्योतीषि प्रभाः, तद्वत् त्वलन्त्यः दृढदीप्यमानाः, दीप्तयः प्रभाः येषां तथाविधैः, अनलतापेन द्रवीभूतपित्तलानां तरलप्रभाभास्वरैरित्यर्थः; एतत्तु विद्युद्विलासप्रकटीकरणार्थमिति ज्ञेयम्; कल्पे-त्यादि ।—कल्पस्य ब्रह्मणो दिवसस्य, (“कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवत्सरे ब्रह्मणो दिने” इति मेदिनी) युगरूपस्येत्यर्थः, आक्षेपः क्षयः, अवसानमिति यावत्, यस्मिन् तथाभूते काले, युगान्तसमये इत्यर्थः, कल्पावसाने इति यावत्, ये कठोराः दाहणाः, दुर्निवारा इत्यर्थः, भैरवाः भयङ्कराः, मरुतः समवेतोदिताः ऊनपञ्चाशत् वायवः, तैः व्यस्यैः विक्षिप्तैः, विन्ध्याद्रिगङ्गात् उत्पाद्य श्यानान्तरं नीतैरित्यर्थः, मीलनः सततमेव संसृजन्तः, मेघाः पथोबाहाः येषु तथाविधाः, अत एव तडित्कः तदीयविद्युद्भिः, कडाराणि पिङ्गलवर्णानि, (“कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलौ” इत्यमरः) कुहराणि गुहा येषां ते, ततः मीलन्नेघाश्च तं तडित्कडारकुहरायेति [विशेषणकर्माधारयः] तैः तादृशैः, विन्ध्याद्रिकूटैरिव विन्ध्यगिरिशिखरैरिव, जृम्भकैः जृम्भकाख्यास्त्रविशेषैः, नभः गगनम्, अवाकीर्यते व्याप्यते, सख्यतः समाच्छन्नं क्रियते इत्यर्थः; निविडान्वतमसाच्छन्ने मङ्गाप्रलयसमये समुदितैः सवत्संकादिभिः प्रचण्डपवनैः निर्द्ध्यं समाकृतानि विच्छिन्नमूलानि विन्ध्यगिरिशिखराणि समन्तात् समुड्डोद्य यथा प्रचण्ड-तथाविधनेघाघातं संप्राप्य विद्युन्मालाः परितः प्रकिरन्ति सन्ति जगज्जीवानां संक्षयं साधयन्ति, तथैव किलामूनि जृम्भकास्त्राणि अस्त्राक्षसमुदायेषु समुदितानीति भावः । [अत्र प्रलयपवनेन क्षिप्ततथा समुत्थितैः विन्ध्याद्रिकूटैः साह्यं जृम्भकास्त्राणामवैधर्म्य-साम्योपदेशात् उपनामलङ्कारः एव, नीत्येका, प्रलयसमये सृष्टिविलोपस्य शास्त्र-शिङ्खलेन तात्त्विकतया, विन्ध्याद्रिकूटानामपि प्राक्तरूपतया वर्णनोपलक्ष्य सुसङ्गततया

समन्तः । कुतः पुनरस्य जृम्भकाणामागमः स्यात् ? (प)

चन्द्र । भगवतः प्राचेतसादिति मन्यामहे । (फ)

समन्तः । नास्य व्यवहारोऽस्त्रेषु, विशेषतो जृम्भकेषु । (ब)

यतः,—

कृशाश्वतनया ह्येते कृशाश्वत् कौशिकं गताः ।

अथ तत्सम्प्रदायेन रामभद्रे स्थिता इति ॥ १५ ॥

सुसिद्धत्वात् अकाव्यनिकृताश्च कथञ्चिदप्यत्र विषये सम्भावनाया अभावादिति श्रेयम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

(प) कुतः,—कस्मात् पुरुषात्, अस्य—स्यस्य, [“शेषे विभाषा” (वा०) इति कर्त्तरि षष्ठी वैकल्पिकी, “केचिदविशेषेण विभाषामिच्छन्ति” इति दीक्षितवचनात्] ।

जृम्भकाणाम्—एतेषां देवानामायुधानाम्, [“उभयप्राप्तौ कर्मणि” (श१।६६ पा०) इति कर्मणि षष्ठी] । आगमः,—लाभः, प्राप्तिरित्यर्थः, स्यात् ?—भवेत् ? ; भगवान् रामस्तु महर्षेः विद्यामितात् इमानि अधिगतवान्, अयन्तु कुतः ? इति भावः ।

(फ) प्राचेतसात्—वाञ्छीकैः, आगमः इति शेषः । इति—एवं, मन्यामहे—अनुमिनुमः ; अस्मैव महर्षेः शिष्यत्वादित्याशयः ।

(ब) अस्य—महर्षेः वाञ्छीकैः, अस्त्रेषु—आयुधेषु, व्यवहारः,—स्त्रेणैव प्रयोगः, शिष्येभ्यो वा उपदेशः इति यावत्, न—नास्तीत्यर्थः ; यद्यपि महर्षिः सर्वज्ञ-तया निखिलं वेत्ति, तथाऽप्ययं केषाञ्चिदप्यस्त्राणां स्वयं सम्प्रयोगं न करोति, शिष्येभ्यश्च वा एतत् नोपदिशति इति भावः ; विशेषतः,—विशेषेण, जृम्भकेषु—कृशाश्वतनयभूतेषु अस्त्रेषु, व्यवहार इति शेषः ; सामान्यतः अस्त्रव्यवहाराणामदर्शनात् जृम्भकास्त्राणानु कथैव नास्तीति भावः ।

अथैतेषां जृम्भकास्त्राणां सम्प्रदायं विवृणीति, कृशाश्वेति ।—एते जृम्भकास्त्राः अस्त्रविशेषाः, हि इति सम्प्रसाधकमव्ययम् ; महोजसः प्रजापतेः कृशाश्वस्य तनयत्वा-देव जृम्भकाणामादगतिस्रयप्रकटनार्थमत्र हिमन्प्रयोगः बोध्यः । (“हि पद्-पूरुषे देवौ विशिष्टौ व्यवधारणे । प्रश्ने हेलपदेशश्च सम्प्रसाद्यधीरपि ॥” इति मैट्टिनी) कृशाश्वतनयाः कृशाश्वेन प्रजापतिना सृष्टाः इत्यर्थः, कृशाश्वानां पुर्व्वतनानां गुरुणां तपसां तेजोभ्यः सम्भूताः इति यावत् ; कृशाश्वत् तस्यादेव महर्षिपुरुषात् ; तस्मैव तपस्येजोभ्यः समुत्पद्येति भावः ; कौशिके महर्षिं विद्यामित्रं, गताः सङ्क्रान्ताः ; नृपपरम्यशक्तेषु कौशिकं महर्षिमुपाश्रिताः इति भावः ; अथ

चन्द्रः । अपरेऽपि परमोपचीयमानसत्त्वप्रकाशः स्वयं हि
मन्त्रद्वयः पश्यन्ति । (भ)

सुमन्त्रः । वत्स ! सावधानो भव, परागतः प्रवौरः । (म)

कुमारो । [अन्योऽन्यं प्रति] । अहो प्रियदर्शनः कुमारः !! ।

[सखेऽनुरागं निर्वर्ण्य] । (य)—

अनन्तरं, तत्सम्प्रदायेन तेषामस्त्राणां गुरुपारम्पर्यक्रमानुपदेशेनेत्यर्थः, कौशिकोप-
देशेनेति यावत्, रामभद्रे श्रीरामचन्द्रे, स्थिताः सङ्क्रान्ताः, रामभद्रमुपाश्रिता इत्यर्थः,
इतीति वाक्यसमाप्ती ; (“व्यवस्थिताः” इति पाठान्तरम्) । इत्थं हि एतेषामस्त्राणां
गुरुपरम्परासंस्थितिः सुप्रसिद्धा, एतेभ्योऽन्यत्र नाख्येतेषां समधिगतिः, अतो बाष्पीकौ
महर्षौ तस्य उपसङ्गः न हि सम्भवतीति तात्पर्यम् । [अत्र जृम्भकास्त्राणामनेकेषु
सङ्क्रमणात् पर्यायालङ्कारः ; तथा तच्छब्देनैव क्रशान्त्रस्य उपस्थितिसम्भवे
पुनः क्रशान्त्रपदोपादानात् कथितपदत्वदोषः, स च “क्रशान्त्रा” इत्यत्र
“तस्माच्च” इति पाठे समाधेयः इति] ॥ १५ ॥

(भ) अपरेऽपि—क्रशान्त्रादिभ्यः अन्येऽपि, परमोपचीयमानसत्त्वप्रकाशः,—
परमम्—अत्यर्थम्, उपचीयमानः,—परिवर्द्धमानः, सत्त्वस्य—सत्त्वगुणस्य, प्रकाशः,
—आविर्भावः येषु ते, विशुद्धसत्त्वगुणीद्रेकात् समुद्भासिततेजसः इत्यर्थः, यद्वा,—
परमं—सातिशयम्, उपचीयमानः,—परिवर्द्धमानः, सत्त्वस्य—बलस्य, आर्षस्य
तेजसः इति यावत्, प्रकाशः,—उदयः येषां ते, मन्त्रद्वयः,—मन्त्रसाक्षात्कर्तारः
ऋषयः, उद्येय तपसा श्रुतीनां प्रत्यक्षीकर्तार इत्यर्थः, स्वयं हि—अन्योपदेशं
विनैवेत्यर्थः, पश्यन्ति—जृम्भकादीन् जानन्ति इत्यर्थः, ज्ञानचक्षुषा सर्वं विज्ञाय
दिव्यास्त्राणि लब्धुं शक्नुवन्ति इति यावत् ; अतः मन्ये क्रशान्त्रादिव्यतिरिक्तेभ्यः
प्राचेतसादिभ्यः महर्षिभ्योऽपि एतादृशास्त्राणां लवेन लाभः सम्भवेदिति भावः ।

(म) सावधानो भव—सात्करलक्षणां अग्रमत्तो भव, लवस्याक्रमणं प्रति
मनः सन्निधेहीत्यर्थः, प्रवौरः,—प्रकष्टः वीरः, लव इत्यर्थः, परागतः,—समुप-
स्थितः ; यतोऽयं शूरः आक्रमितुकामः इत एव सत्वरं स्तुतायाति, अतस्त्वया
इदानीमनल्लवेन सता स्थातव्यमिति भावः ।

(य) अन्योऽन्यं प्रति—परस्परमवलोक्य, प्राकृतुरिति शेषः । अहो !—इति
विस्मयाद्येकमन्यधम् ; प्रियदर्शनः,—प्रियं—मनोज्ञं, दर्शनम्—अवलोकनं यस्य सः,
तिरित्यर्थः, कुमारः,—लवः अन्धकेतुश्च । सखेऽनुरागं—खेदं—प्रेमणा,

यदृच्छासंवादः किमु ? किमु गुणानामतिशयः ?

पुराणो वा जन्मान्तरनिविडबन्धः परिचयः ? ।

निजो वा सम्बन्धः किमु विधिवशात् कोऽप्यविदितः ?

ममैतस्मिन् दृष्टे हृदयमवधानं रचयति ॥ १६ ॥

अनुरागेण—अत्यन्तासक्त्या च सह वर्तमानं यथा तथा, निर्वर्ण्य—दृष्टा, आहुरिति शेषः ; उभयोः प्रियदर्शनत्वादेव अन्योऽन्यं प्रति खेदः, समवयस्कत्वेन सखित्वादेव आनुराग इति ज्ञेयम् ।

अथापीन्यं प्रति स्निह्यन्तो अनुरज्यन्तो च कुमारी विविधं तत्कारणमनुसन्दधाते, यदृच्छेति ।—यदृच्छया हेतुं विनाऽपि, अकस्मादित्यर्थः, संवादः समागमः, किमु ? किम् ; देववशादेव आबधोः य एषः समागमः सञ्जातः, स एव किमेतस्मिन् हृदयावधानरचनायां हेतुः, तत्र किमपि अन्यत् कारणं नास्ति किम् ? इति भावः ; गुणानां शौर्यगाभीर्यसौजन्यादिगुणसमूहानाम्, अतिशयः आधिक्यम्, उत्कर्ष इत्यर्थः, किमु ? किम् ; ईदृशासामान्यगुणनिश्चयानां प्रभावस्याव सत्त्वादेव तद्वशात् एवं किं समजनीति भावः, गुणाधिके स्वत एव प्रीतिः समुत्पद्यते इत्याशयः ; वा अथवा, जन्मान्तरे अन्यस्मिन् जन्मनि, निविडः दृढः, बन्धः खेदमयं बन्धनं यस्य तादृशः, पूर्वस्मिन् जन्मनि सुदृढं खेदमयपाशेन संयमिततया संस्थित इत्यर्थः, पुराणः प्राक्तनः, परिचयः आदृत्यबन्धत्वादिरूपः सम्बन्धः, किमु ? इति शेषः ; जन्मान्तरीयसुदृढमैत्र्यादिवन्धनं किमु एतस्मिन् जन्मनि एवं जनयति ? इति भावः ; वा अथवा, विधिवशात् भाग्यवशात्, अदृष्टविवर्तनादित्यर्थः, अविदितः अविज्ञातः, कोऽपि अनिर्वचनीयः, निजः स्वीयः, सम्बन्धः आदृष्टत्वादिरूपः सम्पर्कः, किमु ? किम् ; अस्मिन् मे आदृष्टत्वादिरूपात् कस्माच्चित् सम्बन्धादेव ईदृशः किमु साहजिकः प्रीतिभावः समुदितः ? यो हि सम्बन्धः दुर्ज्ञेयप्रभावादेव इदानीं सम्यक्तया नावबुध्यते इति भावः ; दृष्टे अवलोकिते, एतस्मिन् प्रियदर्शने कुमारी, मम हृदयं मानसम्, अवधानम् ऐकाग्र्यं, प्रीतिप्रवणतामित्यर्थः, रचयति गमयति, प्रणय-विह्वलतामासादयतीत्यर्थः ; नूनमनेन बालकेन सह मे कश्चित् जन्मान्तरीयः स्नेहजन-सम्पर्कः आसीत्, यत्प्रभावादेव मम चेतः सहसा ईदृक् विकलं सञ्जातमिति भावः । [अत्र परस्परवचनिकतात् परं स्वस्वहृदयावधानं प्रति प्रतिभावशेन विविधानां हेतूनामुपन्यासानां तुल्यबलतया एकतरविनिश्चयाभावात् युक्तः सन्देहा-चकारः, अपिच, चतुर्थपादस्यवाक्यार्थे प्रति पादकृतयानां हेतुत्वेनोपन्यासात्

समन्तः । भूयसा जीविधर्म एषः, यद्रसमयी कस्यचित् कश्चित् प्रीतिः, यत्र लौकिकानामुपचारस्तारामैवकं वा चक्षुराग इति, तमप्रतिसंख्येयमनिबन्धनं प्रेमाणमामनन्ति । (२)—

वाक्यायहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, एतद्योरङ्गाङ्गिभावतया स्थितेः सङ्गरः] ।

शिखरिणी इत्यम् ॥ १६ ॥

(२) भूयसा—बाहुल्येन, प्रायश इत्यर्थः, एषः,—वक्ष्यमाणप्रकार इत्यर्थः, जीविधर्मः,—जीविनां—प्राणिनां, धर्मः,—स्वभावः ; किं तदिति प्रश्ने आह, यदिति ।—यत् कस्यचित्—जनस्य, कश्चित्—कुत्रचित् जनविशेषे, रसमयी—अनुरागात्मिका, प्रीतिः,—खेदः, जायते इति शेषः ; कश्चित् जनं दृष्ट्वैव नैसर्गिक-प्रीतेरुदयात् कस्यचिज्जनस्य चित्तं यत् समाकृष्टं भवतीति दृश्यते, स एव जीविधर्मः इति भावः । कथमेतज्जायते तत्र लौकिकीकृतिमाह, यमेति ।—यत्र—यस्यां प्रीती, लौकिकानां—लौकाचाराभिज्ञानां जनानाम्, उपचारः,—व्यवहारः, मानव-समूहाः तद्विषये एवं हि व्याहरन्तीत्यर्थः ; (“उपचारः” इत्यत्र “व्याहारः” इति पाठान्तरम्) । तारामैवकं—ताराणाम्—अक्षिकगीनिकानां, मैवकं—मिवत्वनम्, अविस्मयिकाणां त्वमेव परस्परतारकातेजःसम्पर्कजनितम् अकृत्रिमं सख्यं हि भवति इत्यर्थः ; नयनरागभरादेव अहेतुकः केषाञ्चित् सुदृढः प्रणयः इह जगति दृश्यते इति भावः ; यथा,—ताराणाम्—उभयेषां द्रष्टृणां जन्मतारकादीनां, मैवमेव मैवकम्, [आदरे कप्रत्ययः] । परस्परेषां जन्मताराती गणने यत्र मित्रामित्रतार-कादिकं भवति, स एव प्रेमाप्रेमादिहेतुरिति भावः ; वा—पञ्चान्तरे, चक्षुरागः,—चक्षुषां—नयनानां, रागः,—अनुरागः, विद्युच्छं हि प्रेम किमपि निमित्तान्तरमनपेक्ष्यैव ससुदीय अन्योऽन्यावलोकनमात्रं दयोरेव मानसमावर्जयति खेदप्रवणश्च करोतीति भावः ; एष हि वक्ष्यमाणतया “शिखरि देखा” इत्यावायते ; ईदृशानुरागस्य केवलं ताराचक्षुर्भवेव प्राधान्येन निष्पाद्यतया, तारामैवकसंज्ञया चक्षुरागसंज्ञया वाऽयं निर्दिश्यते लौकैरिति शेषम् ; तं—तादृशम्, इह लौके तारामैवकादिनाम्ना उप-चरितमित्यर्थः, प्रेमाद्यं—प्रणयं, सखिभावमिति यावत्, (“प्रेमा ना वासवे वाते प्रेमास्त्री खेदजन्ययोः” इति मेदिनी) । अप्रतिसंख्येयं—प्रतिसंख्यातुम्—इत्यतया अवधारयितुमशक्यम्, अतिगभीरतया अप्रतिमैयस्वरूपमित्यर्थः, अनिबन्धनं—नास्ति निबन्धनं—किमपि कारणं यस्य तद्योक्तम्, अहेतुकमित्यर्थः, आमनन्ति—कथयन्ति ; भवता ईदृशाक्षिप्यप्रीतिभावस्य प्राक् यानि यानि कारणानि आशङ्कितानि, तेभ्यः

अहेतुः पञ्चपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया ।

स हि खेडात्मकस्तन्तुरन्तर्मर्माणि सौव्यति ॥ १७ ॥

कुमारी । (अन्योऽन्यं प्रति) ।—

एतस्मिन् मसृणितराजपट्टकान्ते

भोक्तव्याः कथमिव सायकाः शरीरे ।

बिनाऽपि लोके केवलम् ईश्वरेच्छयैव निर्निमित्तस्य एतादृशप्रणयस्य समुदयो दृश्यते तत्त्वदर्शिभिः परोक्षकैः इति भावः ।

एतेष्वानु निर्हेतुकानां प्रेरणा स्वरूपं फलस्य विशदीकृत्य विवृणोति, अहेतुरिति ।—
अहेतुः निर्निमित्तः, प्रागुक्तभाट्टत्वादिसम्बन्धविशेषविनिर्मुक्त इत्यर्थः, कमपि कारणविशेषमनपेक्ष्य एव जायमान इति यावत्, यः पञ्चपातः पक्षे पातः, परस्परं प्रति आसक्तिविशेष इति यावत्, तस्य प्रतिक्रिया प्रतीकारः, निवृत्ति-कारकः कोऽप्यभ्युपायः इत्यर्थः, नास्ति न वर्तते ; तस्य साहजिकतया अकृत्रिमत्वादित्याशयः ; उपकारादिरूपकारणजन्यस्य तु कृत्रिमतया तद्रूपकारणादिरसनवधान-दशायानु स्थायित्वादर्शनात्, सहजस्य तु प्रणयस्य सर्व्वस्मिन् काले समभावेनैव सत्त्वम्, इत्येतावानेवानयोर्भेद इति श्रेयम् । स्वरूपमुपवर्ण्यं तरफलात्मदानां विवृणोति, स हीति ।—हि यस्मात्, सः तादृशः सहजपञ्चपातरूपः अतिविशुद्धः प्रणयः इत्यर्थः, खेडात्मकः खेद एव आत्मा स्वरूपं यस्य तादृशः, खेदमय इत्यर्थः, तन्तुः सूतं, प्रणयसूत्रसन्तान इति यावत्, अन्तर्मर्माणि हृदयादिमन्त्र-स्थलानि, उभयोरेव अन्तःकरणमित्यर्थः, सौव्यति—यथाति, सुदृढं बध्नातीत्यर्थः ; सौचिकः वस्त्रवयं सूत्रसूत्रेण यथा सौव्यति, तथा कोऽप्यविज्ञातपूर्वः कारणविशेषः प्रणयिनीः अन्तःकरणद्वयं दुष्कृद्यप्रणयतन्तुना यथित्वा एकीकरोतीति भावः । [अत्र कारणेन काव्येयसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासीलङ्कारः, अपिच, खेदं तन्मोरभेदारीपात् रूपकमलङ्कारः, अनयोरेकाङ्गिभावेन सङ्करः] ॥ १७ ॥

अथ परस्परं प्रत्यनुरक्तौ कुमारी स्वस्वहृदयभावं प्रकटयतः, एतस्मिन्निति ।—मसृणः कृतः मसृणितः ["तत्करोति—"(ग०) इति विशि कर्माणि क्तः] संस्कारेण चिकषीकृतः, यो राजपट्टः कान्तपाषाणा-परपर्यायः मणिविशेषः, यद्वा,—पट्टेषु वस्त्रेषु राजा राजपट्टः [राजदन्तादिवत् पूज्यनिपातः] विशिष्टं रम्यं वस्त्रं, तद्वत् कान्तं मनीहरं तस्मिन्, सौन्दर्यदर्शने इत्यर्थः, एतस्मिन् पुरोवर्त्तिनि, शरीरे देहे, कथमिव केन वा प्रकारेण,

यत्प्राप्तौ मम परिरम्भणाभिन्नाषात्

उन्मीलत्पुलककदम्बमङ्गमास्ते ॥ १८ ॥

किन्वाक्रान्तकठोरतेजसि गतिः का नाम शस्त्रं विना ?

शस्त्रेणापि हि तेन किं, न विषयो जायेत यस्येदृशः ? ।

सायकाः बाणाः, नाशक्याः ? त्यक्त्याः, प्रहाराय निक्षेपत्याः इत्यर्थः, सयेति शेषः ; एतस्मिन् वृद्धिर्न कमनीये च शरीरे कठोराः शराः केनापि प्रकारेण भयाङ्कनाय निक्षेप्तुं न शक्नुते इति भावः ; यत्प्राप्तौ यस्य शरीरस्य, प्राप्तौ लाभे सति, परिरम्भणाभिन्नाषात् परिरम्भणस्य समालिङ्गनस्य, अभिन्नाषात् स्पृहावशात्, आलिङ्गितुम् अत्यधिकवासनोदयेन हेतुनेत्यर्थः, मम अङ्गम् अवयवम्, उन्मीलत् उद्भूयमानं, पुलकानां रोमाञ्चानां, कदम्बं समूहः यस्मिन् तथाविधं, यदा,—उन्मीलन्ताः उद्यन्ताः, पुलकाः रोमाञ्चानां, कदम्बानि इव कदम्बकुसुमानां यस्मिन् तथाविधम्, आसौ वर्तते ; यतः एतच्छरीरस्य परिष्वङ्गाय मदीयशरीरं पुलकाश्रितं भवति, अतः कथमेतस्मिन् सुतोष्णान् शरान् निपातयेयम् इति भावः ; तथा च एतदतिकमनीयं वपुः शरनिक्षेपस्य नितरामेवानङ्गम् इति फलितम् । [अत्र पूर्वाङ्गगतवाक्यस्थितं शरीरे सायकाविनीचनं प्रति पराङ्गतवाक्यस्थस्य पुलकोद्गमजनितालिङ्गनाभिन्नाषस्य हेतुतया उपन्यासात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तथा पश्चान्तरव्याख्याने पुलकेन सह कदम्बकुसुमानां साम्योपदेशश्च लुप्तोपमाऽलङ्कारः, इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सहारः] । प्रहर्षिणो वृत्तम् ॥ १८ ॥

अथ निरतिशयप्रमदोदयात् अन्योऽन्य प्रति स्निह्यन्तौ कुमारौ परस्परकमनीयाङ्गेषु शरसम्भानस्य नितान्तानङ्गतां प्रतिपादयन्तावपि वीरजनसमाचारवशात् सायकसम्प्रयोगस्यापरिह्राय्यतां व्याचक्षाते, किन्त्विति ।—किन्त्विति पश्चान्तरे, परन्तु इत्यर्थः ; यद्यपि एतस्मिन् कमनीये वपुषि शरान् मन्वातुं किञ्चनपि इच्छा न विद्यते, तथाऽपीति भावः ; आक्रान्तकठोरतेजसि आक्रान्तं प्रतिपन्नं, कठोरम् उद्यम्, अतिदुःसङ्गमित्यर्थः, तेजः शौर्यं येन तस्मिन् ; एकत्र हयमेधोयान्त्रयदृष्ट्यात् प्रतिपन्नभूते, अपरत्र च समरभूमौ सगन्धं सामाङ्ग्यमाने इति भावः ; लवे चन्द्रकीर्तौ चेत्याशयः ; शस्त्रं विना आयुधप्रयोगादृते, समरक्रियामन्तरेणेति यावत्, का नाम गतिः ? की हि उपायः सम्भवति ? ; उपायान्तरं नास्तीति सम्भाव्यते इति भावः । शरीरसौभाग्यं परीक्ष्य शस्त्रक्रियाकरणे शस्त्रशिखावेफल्यमेवेत्याहुः, शस्त्रेणेति ।—यस्य शस्त्रस्य, ईदृशः एवंविधः महाबलः वीरः, विषयः प्रदीगनीचरः, परीक्षास्नान-

किं वक्ष्यत्ययमेवमद्य विमुखं मामुद्यतेऽप्यायुधे ?

वीराणां समयो हि दारुणरसः स्नेहक्रमं बाधते ॥ १८ ॥

समन्तः । [खवं निर्वर्ण्य साक्षनात्मगतम्] । हृदय ! किमन्यथा
परिकल्पसे ? (ल)—

मित्यर्थः, न जायेत न भवेत्, तेन शस्त्रेणापि आयुधेनापि, हि नूनं, किम् ?
किं फलम् ? लभ्यते इति शेषः ; यदि इन्द्रशक्तीकातिशायिवीर्यशालिना वीरेण
साकं न युध्ये, तर्हि मम एतादृशास्त्रशिक्षाकौशल विफलमेव सञ्जातमिति भावः ।
अथ युद्धात् विरम्य सामसम्प्रयोगे दोषमुद्भावयति, किमिति ।—आयुधे शस्त्रे,
उद्यतेऽपि मामेवाभिहन्तुं समुत्तिष्ठेऽपि, न केवलं युद्धाय कृतक्रमे, अपि तु शीघ्रं
परीक्षितुं प्रवर्तुंकामेऽपि, इत्यपेक्षः, युद्धविमुखं रणकर्मणः निवर्तमानं, सङ्ग्राम-
परासुखमित्यर्थः ; स्नेहप्रवणमपि इत्याशयः ; माम् अयमेव एष मत्प्रतिपक्षभूतः
वीरपोत एवेत्यर्थः ; का कथा अन्येषामिति भावः ; किं वक्ष्यति ? किं कथयिष्यति ? ;
दुर्जितत्वेन कापुरुषत्वेन वा भयात् सङ्ग्रामविरतिमनुमाय मम युद्धापाटवमेवाभि-
धास्यति इति भावः । अतः प्रेसप्रदर्शनस्य नायमवसर इति समाधत्ते, वीराणा-
मिति ।—दारुणरसः दारुणः निष्ठुरः, भयङ्करः इत्यर्थः, रसः कौटुम्भिकम् आस्वाद्य-
मानं वस्तु यस्य तथाविधः, अतिकठोर इत्यर्थः, वीराणां यूराणां, समयः
आचारः, (“समयाः श्रवणाचारकालसिद्धान्तसंविदः ।” इत्यमरः) वीररस
इत्यर्थः, परस्परनिदातणरणकर्मरूपः व्यवहार इति यावत्, स्नेहक्रमं स्नेहप्रसरं,
ग्रन्थानुवृत्तिमिति यावत्, बाधते हि कण्डि खलु ; युद्धे समुद्यतेः वीरैः स्नेहः
प्रकाशयितुं न शक्यते इति भावः । [अत्र सामान्येन वीराणां समयरूपेण
वस्तुना विशेषस्य स्वकीयसमाचाररूपस्य वस्तुनः समर्थनात्, सामान्येन विशेष-
समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासात्कारः ; किञ्च यस्मात् यच्छब्दस्थाने प्रयोगात् विधेयाविमर्ष-
दोषः, तथा हिञ्जब्दस्य पादपूरणमात्रार्थकत्वात् निरर्थकत्वदोषश्च इति केषाञ्चित्प्रातः,
तत्रास्माकमेवमभिमतं यत्,—यत्तदोः नित्यसम्बन्धात् प्राक् निर्दिष्टेन दूरान्वितेनापि
तच्छब्देनान्वयबलात् पश्चादुपात्तस्यापि यच्छब्दस्याकाङ्क्षायाः सङ्गत एव विनिवृत्तेः,
यत्तच्छब्दइत्यव्यतिशयवाक्यद्वयस्य अर्थप्रतीतिः तादृशविघाताकरणात्, नात्र यच्छब्दस्य
प्रागनिर्दिष्टकृततद्दोषावसरः, एवं हिञ्जब्दस्यापि निश्चिन्तायकतया न तदुपादानकृत-
निरर्थकत्वदोष इति ज्ञेयम्] । शार्ङ्गलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

(ल) निर्वर्ण्य—निरूप्य, सविशेषं विनोक्त्यर्थः ; साक्षम्—अक्षेप—बाधेन

मनोरथस्य यद्बीजं तद्देवेनाऽऽदितो हृतम् ।

लतायां पूर्वलूनायां प्रसूनस्याऽऽगमः कुतः ? ॥ २० ॥

अन् । अवतरामि अहमर्थ्यं सुमन्त्र ! स्यन्दनात् । (व)

सह वर्तमानं यथा तथा, अशुचि विमुच्येत्यर्थः, (“अस्यः कार्ये कचे पुंसि क्रीबनशुचि शोचते ।” इति मेदिनी) आत्मगतं—स्वगतम्, आहति शेषः । हृदय !—चेतः, किं—कथम्, अन्यथा—अन्यविधं, नायस्यविकुमारः, परं रामचन्द्रस्यैव इत्येवंरूप-मित्यर्थः, परिकल्पसे ?—वितर्कयसि, चिन्तयसीत्यर्थः ; एतस्मिन् ऋषिकुमारे राम-चन्द्रस्य भूयः साधर्म्यं विलोक्य रघुमणिमुतत्वेनामुं कथं विभावयसि ? सर्व्वदैवा-सम्भवात् ईदृशी परिकल्पना त्वया न कार्य्येति भावः ।

रामभद्रस्य प्रत्यवयवसाम्यमेतस्मिन् कुमारे विलोक्य तत्सतोऽयं किमु ? इति प्राक् समाश्रय्य पश्चात् तथाविधाश्रयाः समूलकत्वमाह, मनोरथस्येति ।—मनोरथस्य अयं वीरपीतः सीतागर्भसम्भूतः भगवतो रामचन्द्रस्यैव तनयः एवंविधाभिलाषस्येत्यर्थः, यत् बीजं मूलं कारणं, सीतारूपं निदानमित्यर्थः, तत् सीतारूपं बीजमिति यावत्, देवेन प्रतिकृतादृष्टेन, आदितः प्रथमत एव, इतं विनाशितम् ; एकाकिन्याः गर्भभारमन्यरायाः वैदेह्याः आपदसङ्कुले सर्व्वप्राणिभयङ्करे जनस्थाने निर्वासनात् परं क्षणमपि तस्या जीवनस्थित्यसम्भवात् दुरदृष्टेन तथाविधाऽऽशा समूल-मेङ्कोत्पाटिता इति भावः । एतदेव व्यतिरेकदृष्टान्तेन विशदीकरोति, लताया-मिति ।—लतायां व्रतत्यां, पूर्व्वलूनायां पूर्वं प्राक्, प्रथमत एवेत्यर्थः, लूनायां छिन्नायां सत्यां, प्रसूनस्य कुसुमस्य, आगमः समुत्पत्तिः, कुतः ? कस्मादेव ह्यतोः भवेत् ? नैव कथमप्येतत् सम्भवतीत्यर्थः ; विलूनायां वङ्गां यथा कुसुमानि कदाऽपि न उत्पद्यन्ते, एवमेव निर्वासनात्परं दण्डकारण्ये आपदमल्लतायाः सीतायाः सुतोत्पत्तिपरिकल्पना सुदूरपराइतैवेति भावः । [अत्र गर्भभारालसायाः सीतायाः विनाशात् परमपि, तस्या एवायं तनयः अवयवसाम्यात् प्रतिभाति, इत्थं हि परि-कल्पनं, छिन्नमूलायाः लतायाः कुसुमोत्पत्तिः यथा न सम्भवति, तथैवासम्भवमेवेति व्यतिरेकेण बीजभूतया सीतया सह लूनलतायाः, मनोरथेन च सह प्रसूनस्य विष्व-प्रतिविम्बभावावबोधात् वैधर्म्येण दृष्टान्तालङ्कारः] ॥ २० ॥

(व) आर्थ्यं !—पूज्य !, सुमन्त्र !—भोः सुमन्त्राख्यसारथे !, स्यन्दनात्—रथात्, अवतरामि—अवतीहामि । सुमन्त्राभिमतयङ्गवाङ्मुक्तिरियं चन्द्रकीर्तिः ।

सुमन्तः । तत्त्वस्य हेतोः ? (श)

चन्द्र । यतस्तावदयं वीरपुरुषः पूजितो भवति । अपिच खलु आर्य्य ! क्षात्रधर्मः परिपालितो भवति । न रथिनः पाद-
न्वारमायोधयन्तीति शास्त्रविदः परिभाषन्ते । (ष)

सुमन्तः । [स्तब्धतम्] । कष्टं वतानुप्रपन्नोऽस्मि । (स)—

कथं न्याय्यमनुष्ठानं मादृशः प्रतिषेधतु ? ।

कथं वाऽप्यनुजानातु साहसैकरसां क्रियाम् ? ॥ २१ ॥

(श) तत्—अवतरणं, कस्य हेतोः ?—किमर्थम् ? ; तमुल्लेख्य एतस्मिन् सङ्ग्रहे कस्यैवावधार्यं त्वं पदातिः भवितुमिच्छस्यतीति भावः । [अत्र “सर्व्वनामस्मृतौया च” (२।१।२०पा०) इति सूत्रेण पाश्चिकी षष्ठी विज्ञेया] ।

(ष) यतः,—यस्मात् कारणात्, भूमाववरोहणरूपादित्यर्थः, अर्थ—पुरी वसमानः, पादचारित्यर्थः, वीरपुरुषः,—अलौकिकवीर्य्यविभूषितः कुमारो खलुः, पूजितो भवति—सत्कृतो भवति ; यतोऽयं पादचारी, अतः पदातिनैव सता मया अनेन सह योद्धव्यं, तेन हि मे विनयः प्रकटीकृतः भवेत्, अथच महावीरः यथायोग्यं सत्कृतोऽपि स्यादिति भावः । कारणान्तरमाह, अपिचेति ।—अपिच—अप्यत्र, खलु—निश्चितं, क्षात्रधर्मः,—क्षत्राणामयं क्षात्रः, स चासौ धर्मश्चेति, क्षत्रियजाति-
नियम इत्यर्थः, युद्धनीतिरिति यावत्, परिपालितः,—संरक्षितः, विधिवदनुकृत इति यावत्, भवति—सम्पद्यते ; रथावतरणेन सुक्ष्मक्रियाणां सदाचारोऽपि यथायोग्यं समादृतः भवेदिति भावः । अत्र शास्त्राभिमतमाह, नेति ।—रथिनः,—रथचारिणः, स्थन्धानाकटा शोषाः इत्यर्थः, पादचारं—पादं चारः,—अमणं यस्य तं पदातिं, न आधीधयन्ति—न अभियुज्जने, न सङ्ग्रामयन्तीत्यर्थः, इति—एवं, शास्त्रविदः,—शास्त्राभिज्ञाः, अक्षधन्मानुशासितारः सन्वादयः इत्यर्थः, परिभाषन्ते—ब्रुवन्ति, आन-
मनीत्यर्थः । “न च हन्ता स्थाकटं न क्लीवं न कृताक्षलिम् ।” इति मनुः ; “अथ रथस्थो रथं त्यक्त्वा स्थाकटं न हन्ता” इति च तद्व्याख्याने कुल्लुकभट्टः । अत्र सुस्फुटमाह चतुर्वर्गचिन्तामणिः, यथा—“रथो च रथिना साहसं पदातिषु पदातिना । कुक्षरस्थो गजस्थेन योद्धव्यो भृगुनन्दन ! ॥” इति ।

(स) यत—खेदे, अवयमिदम् । कष्टं—कष्टम्, अनुप्रपन्नः,—प्राप्तः, अस्मि—भवामि, इदानीं कर्त्तव्यं निर्णेतुमपारयन् अतिव्याकुलः संशयोऽस्मीति भावः ।

अथ कष्टहेतुं विनिर्दिशति, कथमिति ।—मादृशः युद्धनीतितत्त्वज्ञः रघुकुल-

चन्द्र । यदा तातमिश्रा अपि पितुः प्रियसखं धर्मार्थसंशयेषु
आर्थमेव पृच्छन्ति, तत्किमाख्यो विवृणोति ? । (६)

सुमन्तः । आयुषन् ! एवं यथाधर्ममभिमन्यसे । (क)—

स्थित्यभिज्ञतातिष्ठतो जनः इत्यर्थः, न्यायं न्यायादनपेतं, शास्त्रविक्रितमिति यावत्,
अनुष्ठानम् आचरणं, रथावतरणरूपं सुचिन्तितं व्यवहारमिति यावत्, कथं केन
प्रकारेण, प्रतिषेधतु ? निवारयतु ; मन्त्रिजनानां शास्त्रविरुद्धकार्यानुष्ठानोपदेशनम-
तीव विगर्हितमिति भावः । पश्चान्तरमाह, कथमिति ।—कथं वाऽपि केन प्रकारेण
च, कथा युक्त्या वेत्यर्थः, साहसैकरसां साहसम् अविमृष्टकारित्वं, वीरेणानेन सह
पादचारो भूत्वा युद्धकरणरूपमिति यावत्, एकः केवलः, रसः रागः, युद्ध-
प्रवर्तको रागविशेषः इति यावत्, यत् तादृशीं, क्रियां कर्म, पादचारयुद्धमिति यावत्,
अनुमानात् ? अनुमोदयतु ? अनुमन्तुं शक्नुयादित्यर्थः ; रथादवतीर्यनेन वीरबालकेन
सहायिन् युद्धे चन्दकेतोः भाविनीं महतीं विषदं समाश्रयमानोऽप्यहं रघुकुल-
स्थितिपरम्परं अस्त्रियाचारस्याभिज्ञानम् कथमन्तुं सकुलाचारपालनाभिलाषिणं
कुमारं धन्ययुद्धात् निवर्त्तयितुमुपदिशामि इति भृशं चिन्ताकुलः विषमायां दशायां
समापतितोऽस्मीति भावः ॥ २१ ॥

(६) यदा—यतः, तातमिश्राः अपि—पूज्यपादाः पितरः रामचन्द्रादयो-
ऽपीत्यर्थः, अतीव नयविदः विचक्षणः मङ्गुरवोऽपि इत्यपिशब्दाद्यर्थः, धर्मार्थसंशयेषु—
धर्मस्य अर्थस्य तौ धर्मार्थौ, तयोः संशयेषु—“अथ धर्मशास्त्रानुश्रितः पन्थाः
कीदृशः ?” “किमु चात्र सन्दिग्धे वस्तुनि कर्तव्यम् ? कथं वा अत्र प्रवर्त्तितव्यम् ?”
ईदृशेषु धर्मसन्देहेषु कर्तव्यविषयसंशयेषु च समुपस्थितेषु इत्यर्थः, पितुः प्रियसखं—
तेषां जनकस्य दशरथस्य परमं मित्रम्, आर्थमेव—पूज्यतमं भवन्तमेव,
पृच्छन्ति—जिज्ञासन्ते, कर्तव्यावधारणाय भवतोऽभिमतिं प्राशंसन्ते इत्यर्थः ;
सर्व्वत्र, विशेषतः सांश्रयिकविषयेषु तत्रभवतो निरतिशयप्रावीण्यादिति भावः ;
तत्—ततः, पित्रादीनामपि संशयापनोदकत्वेन भवतः अतिविचक्षणत्वादित्यर्थः,
किं—कथम्, आख्यः,—तत्रभवान् भवानित्यर्थः, विवृणोति ?—विचिन्तयति ।

(क) आयुषन् !—दीर्घायो !, एवम्—इत्थं, रथादवतीर्य क्रियमाणमायी-
जनमित्यर्थः, यथाधर्मं—यथाशास्त्रं, धर्मशास्त्रानुमोदितमिति यावत्, अभि-
मन्यसे—अनुमन्यसे ; रथादवतीर्यैव युद्धमुचितमिति यदिच्छसि तत्तन्मोक्षोपनिवेदि
त्यर्थः ।

एष साङ्गामिको न्याय एष धर्मः सनातनः ।

इयं हि रघुसिंहानां वीरचारित्रपद्धतिः ॥ २२ ॥

चन्द्र । प्रतिकूपं वचनमार्थस्य । (ख)—

इतिहासं पुराणञ्च धर्मप्रवचनानि च ।

भवन्त एव जानन्ति रघूणाञ्च कुलस्थितिम् ॥ २३ ॥

भवदभौषितं ज्ञयं हि धर्मशास्त्रानुमतमेव, एवं हि रघुभिरितत् सुचिरमनुपाख्यते इत्युक्त्वा समर्थयति, एष इति ।—एषः भवतोऽभौषितः पदातिर्भूत्वा पदातिना सह सङ्ग्राम इत्यर्थः, साङ्गामिकः सङ्ग्रामे भवः, युद्धशास्त्रसम्मतः इत्यर्थः, न्यायः नियमः, एष सनातनः चिरन्तनः, धार्मिकैः महावीरैः सुचिरमनुपाख्यत इत्यर्थः, धर्मः आचारः, शत्रुदेवासङ्कुचितचेतसा अनुसृतः पन्था इति यावत् । न केवलमन्ये योधाः एवमनुसरन्ति, परन्तु भवतः पूर्वपुरुषाः अपि सततमेवमनुसृतवन्तः इत्याह, इयमिति ।—इयं हि निश्चितं, रघुसिंहानां [रघवः सिंह इवेत्युपमितसमासात्] रघुसुष्टाः इत्यर्थः, तेषां, रघूत्तमानां शूराणामिति यावत्, वीरचारित्रस्य वीरोचिताचारस्य, पद्धतिः पन्थाः ; ईदृशमेव सदाचारपथेन रघुपुरुषा अनिशं समचरन्त, इयमेव तेषामनुमता आसीदिति भावः ॥ २२ ॥

(ख) आर्थस्य—पुन्यस्य भवतः, वचनं—पूर्वोक्तिं वाक्यं, प्रतिकूपम्—अनुकूपं, विधिसङ्गतमित्यर्थः ; भवादृशाः धार्मिकाः धर्मशास्त्रसङ्गतमेव वचनं सततमभिभाषन्ते इति भावः ।

अथ स्तुलकृत्तमागतसारथेः सुमन्त्रस्य न्यायवचनप्रयोगे कृतं प्रतिपादयति, इतिहासमिति ।—भवन्त एव भवादृशाः विज्ञा एव ; नान्ये साधारणपुमांस इति भावः ; इतिहासं पुराणञ्च, “धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितम् । पुराणञ्च काथानुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥” इत्युक्तलक्षणं पारम्पर्योपदेशेन अतीतघटनाबलीप्रकाशकं गन्धविशेषमिति यावत्, पुराणञ्च पञ्चलक्षणावितं शास्त्रविशेषञ्च, “सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशी मन्त्रन्तराणि च । वंशानुचरितश्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥” इत्युक्तलक्षणसमन्वितं गन्धविशेषमित्यर्थः, धर्मप्रवचनानि च वचनोक्त्याणां अर्थव्यादिविधायकानि मन्त्रादिवचनशास्त्राणि च, तथा, रघूणां रघुकुलसन्तानानां, कुलस्थितिं वंशमथ्यादाञ्च, चिरानुशीलितसदाचारपद्धतिमित्यर्थः, जानन्ति विदन्ति ; इह भुवि भवादृशाः विज्ञतमाः अतिविरक्ता एवेति भावः । [अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतप्रदायानामेकमेव जानन्ति इति क्रियया अभिसम्बन्धज्ञा दीपकाख्यकारः ; उपात्तवाक्यञ्च

सुमन्त्रः । [सखेहासं परिचक्ष्य] । (ग)—

जातस्य ते पितुरपीन्द्रजितो निहन्तु

वत्सस्य वत्स ! कति नाम दिनान्यभूनि ।

तस्याप्यपत्यमनुगच्छति वीरहत्तं

दिष्ट्या गतं दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठाम् ॥ २४ ॥

जानन्तीति क्रियया परिसमाप्तावपि रघूणाञ्चेत्यनेन पुनरुपासत्वात् समाप्तपुनरासत्ता-
ऽऽख्यो दोषः “कुलस्थितिं रघूणाञ्च भवन्त एव जानते” इत्यनेन समाधातव्यः ॥ २१ ॥

(ग) सखेन—वात्सल्येन, अखेण—आनन्दाश्रुणा च सह वर्तमानं यथा
स्यात्तथेत्यर्थः, परिचक्ष्य—आलिङ्ग्य, आर्दितं शेषः ।

अथ चन्द्रकेतोः वीरोचितां प्रभृतिं विलोक्य प्रीतः सुमन्त्रः तं सखेहप्रीतिवचसा
परितोषयति, जातस्येति ।—वत्स ! आयुषम् चन्द्रकेतो !, इन्द्रजितः सङ्ग्रामे दैवराज-
स्यापि विजयिनः मेघनादनाम्नः रावणपुत्रस्य, निहन्तुः निहन्तृस्य, (“निहन्तुः”
इत्यत्र “विजेतुः” इति पाठान्तरम्) वत्सस्य निरतिशयखेहास्पदस्य, तेपितुरपितव
जनकस्य लक्ष्मणस्यापि, जातस्य समुत्पन्नस्य सवः, अमूर्तानि एतानि, जन्मत आरभ्य अथ
पथ्यन्तानीत्यर्थः, कति नाम क्रियन्ति एव, नामेति सम्भावनायां, दिनानि दिवसाः,
संहतानीति शेषः, खेहास्पदस्य सौमित्रेः जन्मतः प्रभृति अत्यल्पसंख्यकानि खलू
दिनानि समतीतानीत्यर्थः, एतस्य तु वयः एतावदेव अल्पीयः, यदस्माभिः
इतः किञ्चित्पूर्वमेव तत् परिदृष्टमित्यनुमीयते, सोऽपि इतद्वन्तुविजयिनं वीरप्रकाशं
मेघनादं विनाशितवानिति अतीवासर्प्यम् इति भावः, तस्यापि एतादृगल्पवयसः
शिशोर्लक्ष्यस्यापीत्यर्थः, अपत्यं तनयः, शिशोरपि शिशुः भवान् चन्द्रकेतुरित्यर्थः,
वीरहत्तं वीरपुरुषाचारम्, अनुगच्छति अनुसरति, परिपालयतीत्यर्थः,
दिष्ट्या भाग्येन, आह्लादसूचकमन्ययमेतत्, (“दिष्ट्या इषे नक्षत्रे च”
इति मेदिनी) दशरथस्य कुलं वंशः, प्रतिष्ठां स्थितिं, गतं प्राप्तं, सगौरवानस्थितिं
लब्धमित्यर्थः, अहो ! सुदिनसः अस्माकं समुदितः, यद्दशरथस्य महाराजस्य
कुलस्थितिः, सुश्रीमेनापत्येन सततमनुष्ठितवीराचारेण त्वया अविच्यतभावेन
संरक्ष्यते, तेनैव हतुना जगति आर्यं वंशः अविच्छिन्नां स्थितिं समधिगतवानिति
भावः । [अत्र अनुशेषपादगतवाक्यायै प्रति पूर्वोक्तपादमित्यस्यवाक्यादीनां हेतुमूलतयो-
पदेशात् वाक्यादिहेतुकं काव्यलिङ्गनकारः] । वत्समिति चर्क इतम् ॥ २४ ॥

चन्द्र । [सकटम्] ।—

अप्रतिष्ठे रघुज्येष्ठे का प्रतिष्ठा कुलस्य नः ।

इति दुःखेन तप्यन्ते त्रयो नः पितरोऽपरे ॥ २५ ॥

समन्तः । अहह ! हृदयमर्मदारणानि एतानि चन्द्रकेतो-
र्वचनानि । (घ)

शवः । हन्त ! मिश्रीकृतो रसक्रमो वर्तते । (ङ)—

अथ रघुकुललक्षणाः सीतायाः पूर्णगन्धाः निर्वासनात् परमव्यथंमनुगतानां
स्वपितृणां दुःखायमानं मानसमनुभवम् नितरां निर्विषः चन्द्रकेतुः तदभावादेव
स्वकुलस्थितेरकिञ्चित्करतामाह, अप्रतिष्ठे, इति ।—रघुज्येष्ठे रघुकुलीदृष्टे,
रामचन्द्रे इत्यर्थः, अप्रतिष्ठे प्रतिष्ठामनधिगतवति सति, अपत्याभावे तदंशरक्षायाः
अभावात् कुलस्थितिमलभमाने सतीत्यर्थः, नः अस्माकं, कुलस्य वंशस्य, प्रतिष्ठा
स्थितिः, का ? कीदृशी, भवेदिति शेषः ; सर्व्वगुणविभूषिते ज्येष्ठे रामचन्द्रे सन्तति-
विरहिते अस्मद्रूपाणां सन्तानानां सतानपि असद्रूपत्वमेवेति भावः ; इति अस्माद्धेतीः,
अनेनैवेत्यर्थः, दुःखेन शोकेन, नः अस्माकम्, अपरे अन्ये, रामचन्द्रभिन्नाः इत्यर्थः,
त्रयः पितरः तिस्र्य्यकाः पितृपादाः, भरतलक्ष्मणशत्रुघ्ना इत्यर्थः, तप्यन्ते दहन्ते,
मर्मव्यथामनुभवन्तीत्यर्थः । [अथ कश्चो रसः रामविषयकरतिभावस्याङ्गमिति रसव-
दलङ्कारः] ॥ २५ ॥

(घ) अहह—इति खेदसूचकमव्ययम् । एतानि—इतः प्रागेवोक्तानि इत्यर्थः,
चन्द्रकेतोः वचनानि—लक्षणात्मकस्य वाक्यानि, हृदयमर्मदारणानि—हृदयस्य—
अन्तःकरणस्य, मर्मणां—लीवल्यानानाञ्च ; यद्यपि “समीचरं मर्मशतमायुर्वेदविदो
भाषन्ते, तेषु बलिहृत्यशिरांसि वीणि प्रधानमर्माणि” इति वैद्यकीत्या मर्मशब्देनैव
हृदयं लभ्यते, तथाऽपि मर्मान्तरापेक्षया विशेषेण दारण्योतनार्थं तस्य वृक्षगुपा-
दानम् ; यद्वा,—हृदयम्—अन्तःकरणरूपं, मर्मं तस्य ; यद्वा,—हृदयस्य मर्मणां—
लव्विस्थानानां, दारणानि—द्राव्यन्ते—विपाद्यन्ते अभिरिति तथोक्तानि, भवन्तीति
शेषः, चन्द्रकेतोः वचांसि अस्माकं मर्माणि विदारयन्तीत्यर्थः ।

(ङ) हन्त—इति वृषे, (“हन्त इषेऽनुकम्पायाम्” इत्यमरः) मिश्रीकृतः,—
अमिश्रः मिश्रः कृतः,—रसान्तरेणासन्निमीकृतः, स्वविरुद्धैः रसैः एकीभावनापादित-
इत्यर्थः, रसक्रमः,—रसवीर्य्यः,—वात्सल्यवीर्य्यः स्नेहारवोरयोर्वा, क्रमः,—पर्यायः,

यथेन्द्रावानन्दं व्रजति समुपोदे कुमुदिनी
तथैवास्मिन् दृष्टिर्मम, कलहकामः पुनरयम् ।

भणत्कारक्रूरकण्ठितगुणगुञ्जदुरुधनु-

धृतप्रेमा बाहुर्विकचविकराक्षीत्स्वणरसः ॥ २६ ॥

परस्परविकलरसव्यभिचारी यावत्, वर्तते—विद्यते ; अमुं वीरमवलोक्य
मम यथा हि स्नेहाधिक्यात् वाक्पल्लवरसातिरेकः सञ्जायते, तथैव अमुष्य वीरस्य
मया सह युक्ते अत्यधिकोत्साहदर्शनात् वीररससमुद्रेकश्च भवतीति दृश्यते इति
भावः ।

अथ रत्युत्साहस्याधिभावयोः शृङ्गारवीररसयोः एकत्र समये स्मिन् कथं हि
सन्निश्रयभावः समुदितः, तदेव विशदीकृत्य विवृणोति, यथेति ।—इन्दौ चन्द्रे,
समुपोदे समुदिते सति, कुमुदिनी कैरविणी, यथा यद्वत्, आनन्दं हर्षं,
विकाशमित्यर्थः, व्रजति प्राप्नोति, अस्मिन् पुरोवर्तिनि, कुमारि चन्द्रकेतौ इति
यावत्, मम दृष्टिः नेत्रं, तथैव तादृशैव, आनन्दं व्रजति इत्यन्वयः, प्रीतिः
प्रफुल्लतां यातीत्यर्थः ; कुमारमिममवलोक्य हर्षातिशयोक्त्या मदीये नयने
अनिर्वचनीयमानन्दमनुभवत इति भावः । इत्थं शृङ्गाररसाभिर्भावमुपवर्ण्य वीर-
रसोद्रेकमाह, कलहेति ।—पुनः किन्तु, कलहकामः कलहम् अनेन चन्द्र-
केतुना सह सङ्ग्रामं, कामयते अभिलषति यक्षयिष्यति, समराभिलाषुक इत्यर्थः,
अयं बाहुः एष मदीयः भुजः, भणदिति ।—भणत्कारेण भणभणेत्याकार-
काव्यक्तध्वनिना, क्रूरम् अतिकर्कशं यथा स्यात्तथा, कण्ठितः शब्दितः, यो गुणः
मौर्वी, यथा,—भणत्कारं भणत्काररूपं, भणभणेत्याकारकमव्यक्तमित्यर्थः, क्रूरम्
अतिकठोरं, कण्ठितं निनादः यस्य तथाविधः यो गुणः ज्या, तेन गुञ्जत् शब्दायमानं,
गुरु मङ्गत्, धनुः कार्मुकं, तस्मिन् घृतं वज्रं, प्रेम प्रणयः, यद्व्याभिलाष इति यावत्,
येन तथोक्तः सन्, भीषणनिनादेन शरासनस्य ज्यां निरन्तरमास्त्राख्यितुमभिलाषुकः
सन्नित्यर्थः, विकचविकराक्षीत्स्वणरसः विकचः सुव्यक्तः, विकरालः अतिभीषणः,
अतिभयावहः इति यावत्, (“कराखो दनुरे तुष्टे भीषणे चाभिधेयवत् ।” इति
मेदिनी) चल्त्स्वणरसः सङ्घतरसः, वीररसः इति यावत् यस्मिन् तथाविधः,
सञ्जात इति शेषः ; यद्यपि इमं सौम्यदर्शनं कुमारमवलोक्य सपदि नै जेतव्यं
प्रीतिविकारितं भवति, तथापि पुरतः महावीरसेतमासाद्य योद्धुसना मदीये
बाहुः स्त्रायाः दृष्टारेण दिशं विदिशन्नापूर्य शरान् विभीषयितुमभिलषतीत्यर्हा !

चन्द्र । [अवतरणं कथयन्] । आर्य्य ! सावित्रश्चन्द्रकेतुः
अभिवादयते । (च)

सुमन्त्रः । अजितं पुण्यमोजस्वि काकुत्स्थस्येव ते महः ।

श्रेयसे शाश्वतो देवो वराहः परिकल्पताम् ॥ २७ ॥

विष्णुद्वयोः हृदोरेव रसयोरेकव विचित्रसमावेशः इति परं विस्मितीऽस्मीति भावः ।
[अथ परस्परं विष्णुद्वयोः स्नेहवैरयोरेकव सङ्घटनातः विषमालङ्कारः, तथा कुमुदिन्या
सङ्घ अवैषम्यसाध्योपदेशाच्च श्रौतोपमाऽलङ्कारः, इत्यनयोरेकाङ्किभावेन सङ्घारः ।
किञ्च एतस्मिन् रसस्य स्वशब्देनैवाभिधानात् स्वशब्दोक्तिनिबन्धो दोषः, “रसस्वीकृतिः
स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणोरपि” इति दर्पणोक्तेः । एवमेव गुञ्जनस्य भगवत्कृते एव
प्रसिद्धत्वात् तदन्वयं धनुर्निस्सनादौ तथाप्रसिद्धिविरुद्धेण ख्यातिविरुद्धतादोषश्च
“गुञ्जत्” इत्यत्र “गञ्जत्” इत्यादि शब्दप्रयोगेण परोक्षारः करणोप इति ।
श्रीकृत्यास्य पूर्वार्द्धे रतिस्थायिभावकः यङ्कारो रसः, प्रसादो गुणः, कैशिकी रीतिश्च,
उत्तरार्द्धे तु उत्साहस्थायिभावको धीरो रसः, ओजो गुणः, चारभटौ च रीतिः,
इत्युभयोः रसयोरेकव समावेशात् सस्मयणमिति ज्ञेयम्] । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २६ ॥

(च) आर्य्य !—पूज्य सुमन्त्र !, सावित्रः,—सवितुः,—सूर्य्यस्यापत्यं पुमान्,
सविटकुलसम्भूतः इत्यर्थः, चन्द्रकेतुः,—तदाख्यः लक्षणात्मजः, अभिवादयते—
प्रणमति, भगवन्नमिति शेषः ; “नामयाङ्गमभिवादयेत्” इत्यादिद्युतेः स्नानासङ्ख्य-
पूर्व्वकाभिवादनं कृतमिति ज्ञेयम् ।

अथ कुलकमागतसारथिः सुमन्त्रः अभिवादयमानं कुमारं समुचितेन आशिषा
संबर्हयति, अजितमिति ।—शाश्वतः नित्यः, उत्पत्तिविनाशरहितः इत्यर्थः, देवः
द्योतमानः, भगवानित्यर्थः, वराहः शूकररूपेणावतीर्णः, स्वीकृतवराहशरीरः भगवा-
न्नारायण इत्यर्थः, काकुत्स्थस्येव काकुत्स्थगोत्रसम्भूतस्य जगत्पतेः रामभद्रस्येत्यर्थः,
ते तव, अजितं परैरजभिभूतं, पुण्यं पवित्रम्, ओजस्वि अतिप्रबलं, सर्व्वेवाप्रतिष्ठत-
मित्यर्थः, महः तेजः, श्रेयसे शुभाय, विजयमङ्गलायेति यावत्, परिकल्पतां
सम्पादयतु, सर्व्वतोभावेन विदधातु इत्यर्थः । [“कूपि सम्पद्यमाने च” (वा०)
इति चतुर्थी ; कैचित्तु “तादर्थ्ये चतुर्थी बाध्या” (वा०) इति सूत्रेण चतुर्थी-
मनुशासति । पुरा भीषणसङ्ग्रामे आदिदैत्यस्य हिरण्याक्षस्य निहन्तुः आदिवराह-
सृष्टिधरस्य भगवतो नारायणस्य अपौरुषेयप्रभावं संस्तुत्य सुमन्त्रः कुमारस्य उपस्थिते
सङ्ग्रामे तस्मादेव भगवतो विजयाश्रिप्तं सम्मार्थितवानिति ज्ञेयम् । पुरा हि चेतायां

अपिच,—

देवस्त्वां सविता धिनोतु समरे गोत्रस्य यस्ते पिता
त्वां मैत्रावरुणोऽपि नन्दतु गुरुर्यस्ते गुरुणामपि ।
ऐन्द्रं वैष्णवमाग्निमाकृतमथो सौपर्णमोजोऽस्तु ते
देयादेव च रामलक्ष्मणधनुर्ज्याघोषमन्त्रो जयम् ॥ २८ ॥

देवासुरयुद्धे भगवतो नारायणस्य तेजसा आप्यायितः पुरस्त्रयो नाम सूर्यवंशीयः
कश्चित्पराक्रान्तः नरपतिः इन्द्रादिभिः देवसङ्घैः भृशमभिप्रायितः हृषभरूपधारिणः
इन्द्रस्य ककुदमाख्याय सर्व्वमेवासुरबलं निजज्ञान, तेन चासौ ककुत्स्थसंज्ञानवापेति
ककुत्स्थशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूता पौराणिकी कथा अत्रानुसन्धेयति] ॥ २७ ॥

अङ्गान्तरेण विजयाशिषा कुमारं पुनः संवर्द्धयति, देवस्तानिति ।—देवः क्षीत-
मानः, सविता भगवान् सूर्यः, समरे सङ्ग्रामे, त्वां भवन्तं, धिनोतु प्रीणयतु, असामान्यं
तेजः सम्प्रदाय त्वां संवर्द्धयत्वित्यर्थः, [“धिवि प्रीणने” इति धातोः लटि रूपम्] ।
यः भगवान् सविता, ते तव, गोत्रस्य वंशस्य, पिता जनयिता, प्रवर्त्तकः इत्यर्थः,
आदिपुरुष इति यावत्, मैत्रावरुणोऽपि वशिष्ठोऽपि, [मित्रस्य वरुणश्चेति इन्द्रे
मित्रावरुणाविति पदात् “देवताइन्द्रे च” (६।१।२६ पा०) इत्यानङ्गविधानात्,
ततः तथोरपत्यं पुमानित्यर्थे श्रैविकः अण्प्रत्ययः, “शिवादिभ्योऽण्” (४।१।११२पा०)
इति वा अण्प्रत्ययः, शिवादेराकृतिगणत्वादिति ज्ञेयम् । अत्र “अत इज्”
(४।१।८५पा०) इति इज्प्रत्ययस्य विधानात् “मैत्रावरुणः” इत्येव भवितुं युक्त-
मित्युत्प्रेक्षाः] । एकस्मिन् कल्पे मित्रस्य कल्पान्तरे च वरुणस्य पुत्रत्वेनास्य ईदृशी
संज्ञा सम्प्रवृत्तेति ज्ञेयम् । त्वां भवन्तं, नन्दतु विजयाशिषा प्रीणयतु, यः मैत्रावरुणः,
ते तव, गुरुणामपि पित्रादीनामपि, गुरुः पूजनौयः, भवतीति शेषः, ऐन्द्रम्
इन्द्रस्येदम्, इन्द्रसम्बन्धीत्यर्थः, वैष्णवं विष्णोरिदं, विष्णुसम्बन्धीत्यर्थः, आप्निसाकृतम्
अप्निसाकृतीरिदम्, अप्निसम्बन्धि मरुत्सम्बन्धि चेत्यर्थः, वैश्वानरं वायव्यक्षेत्रीति
यावत्, [“देवताइन्द्रे च” (७।१।२१ पा०) इति पूर्व्वोत्तरपदद्वन्द्वः । “इदृशी”
(६।१।२८पा०) इति अपरेरिदादेशश्च] । अथो अपिच, (“अथाथो संशये
स्वातामधिकारे च मङ्गले । विंक्त्यान्तरपत्रकार्त्तग्राह्यसमुच्चये ॥” इति
मैदिनी) सौपर्णं सुपर्णस्य गरुडस्येदं, गरुडसम्बन्धीत्यर्थः, ओजः तेजः, ते तव,
अस्तु भवतु, इन्द्रादीनां देवानां सङ्घं भवतः तेजः भवत्वित्यर्थः ; एतेति ।—

लवः । कुमार ! अति हि नाम शोभसे रथस्य एव, कृतं
कृतमत्यादरेण । (छ)

चन्द्रः । तर्हि महाभागोऽप्यन्यं रथमलङ्करोतु । (ज)

लवः । [सुमन्त्रं प्रति] । आर्य्य ! प्रत्यारोपय रथोपरि
राजपुत्रम् । (झ)

रामलक्ष्मणयोः राघवसौमित्रयोः, धनुषः शरासनस्य, या ज्या मौर्वी, तस्याः
धोषः टटारध्वनिः, स एव मन्त्रः ब्रह्मास्त्रप्रयोगार्थम् आचार्यसमुदाय इत्यर्थः,
जयं सङ्ग्रामेऽस्मिन् विजयलक्ष्मिनिमित्ति यावत्, देयः देव अ ददात्वैव ; अमितविक्रमो
रामलक्ष्मणौ यथा सङ्ग्रामे भौषणकामुकस्य व्याघ्रदेनैव सर्वान् रिपून् समूल-
मुन्मूल्य विजयलक्ष्म्या नियतं युयुभाते, एवमेव भवानेतस्मिन् सङ्ग्रामे जयप्रियं लभता-
मिति भावः । [अत्रान्येषां तेजः कथमन्यो वदत्विति वस्तुसम्बन्धः सर्वथा असम्भवप्राप्य
विश्वप्रतिविम्बभावेन इन्द्रादीनां तेजःसदृशमेव तेजोऽस्त्वित्येवमेवावगमशरीर्यता-
ऽसम्भवस्तुसम्बन्धरूपो निदर्शनाऽलङ्कारः । * इह पूर्वोक्तस्थितयश्चन्द्रयोः तच्छब्देन
तादृशापेक्षाविरहादेव न विधेयाविमर्शाख्यो दोषः इत्यवधेयम् । देयादेवेत्यत्र एव-
कारस्य स्वायोगव्यवच्छेदकारणकतया नियमेन नियतसम्बन्धस्यैवावबोधनात् न
अनियमे नियमाख्यदोषः इत्यवधेयम्] । शार्ङ्गलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २८ ॥

(छ) रथस्य एव—स्वन्दनाधिकरूढ एवेत्यर्थः, अति हि—अत्यर्थमेव, नून-
मिति यावत्, शोभसे—राजसे, शोभान्विता भवसीत्यर्थः, नाम—सम्भावनायान्, इत्यङ्
सम्भावयामोत्यर्थः ; अतः अत्यादरेण—रथावतरणरूपवहुमानप्रदर्शनेनेति यावत्, कृतं
कृतम्—अलमलम् ; [सम्भ्रमे हिवचनम्] अधुना रथादवतीर्य त्वया सम्मानप्रदर्शनं
न करणीयमिति भावः ।

(ज) तर्हि—तदा, मयि रथस्ये सतीत्यर्थः, महाभागोऽपि—महान्—
अत्यधिकः, भागः,—भाग्य, वीरत्वसौभाग्यमिति यावत् यस्य तथाविधः, भवा-
नपीत्यर्थः, अन्यं रथम्—अपरं स्वन्दनम्, अलङ्करोतु—भूषयतु, आरोहणेनेति
शेषः ; भवति महाधीरे पादचारिणि मम रथारोहणं न युज्यते इति भावः ।

(झ) आर्य्य !—मान्य सुमन्त्र ! ; चन्द्रकीर्तो मैत्रीसंस्थापनात् तत्कृतं सुमन्त्रे
बहुमानं विलोकीव स्वयमपि तस्मिन्नत्यादरं प्रदर्शितवानिति श्रेयम् । रथोपरि—
रथस्य—स्वन्दनस्य, उपरि—ऊर्ध्वं, स्वन्दने इत्यर्थः, राजपुत्रं—कुमारं चन्द्रकीर्तुं,
प्रत्यारोपय—आरोहय ।

सुमन्त्रः । त्वमप्यनुरुध्यस्व चन्द्रकेतोर्वचनम् । (ज)

लवः । कीं विचारः स्त्रेषु उपकरणेषु ? किन्तु अरण्यसदो-
वयमनभ्यस्तरथचर्याः । (ट)

सुमन्त्रः । जानासि वत्स ! दर्पसौजन्ययोर्यथोचितमीरयितुम् ;
यदि पुनरोद्दृशं त्वामैच्छाको रामभद्रः पश्येत्, तदा अस्य
स्नेहेन हृदयमभिष्यन्देत् । (ठ)

(ज) त्वमपि—भवानपि, चन्द्रकेतोः,—कुमारस्य, वचनं—वाक्यं, त्वयि रथा-
रोहणप्रार्थनानित्यर्थः, अनुरुध्यस्व—अनुपालय ; रथारोहणेन एतन्मनोरथं प्रपूरयति
भावः ।

(ट) कीं विचारः ?—कः विवेकः, कीं वितर्कं इति यावत्, स्त्रेषु—स्त्रकीयेषु,
आत्मभूतेष्विति यावत् ; एतस्मिन् कुमारे मैत्रीसंस्थापनात् अमुष्य सव द्रव्यं सदीय-
मेव सञ्जातम्, अतः स्वद्रव्यमिव एतद्द्रव्यमपि यथेच्छमेव मया ग्रहणीयं, न हि
केनचित् क्रियानपि संशयः स्वद्रव्यव्यवहारे क्रियते इति भावः ; यथा,—स्त्रेषु—
निजप्रयोजनोद्देशेषु, उपकरणेषु—उपकारसाधनोद्देशवस्तुषु, सङ्ग्रामोपयोगिरथादिषु
इति यावत्, किन्तु—परन्तु, अरण्यसदः,—अरण्ये—वने, लोदन्ति—निवसन्ति ये
तथोक्ताः, वनवासिन इत्यर्थः, वयम्—अहमित्यर्थः, [अस्मादः एकत्वे बहुत्वप्रयोगा-
दिति] अनभ्यस्तरथचर्याः,—अनभ्यस्ता—न शिञ्जिता, रथेन—स्यन्दनेन, चर्या—
सस्तरथं यैस्तथोक्ताः, अविज्ञातरथारोहणादिव्यवहारा इत्यर्थः, भवान् इति शब्दः ;
अहं हि आरण्यकः, तेन इतः प्राक् कदापि रथं गारोह्यमतोऽधुना रथमारुह्य
योक्तुं नाभिलषामि इति भावः ।

(ठ) जानासि—वेत्सि, वत्स !—आयुष्यन् लव !, दर्पसौजन्ययोः,—अहङ्कार-
विनययोः, यथोचितम्—उचितमनतिक्रम्य [इत्यव्ययीभावः] यथोपयुक्तमित्यर्थः,
ओचित्यस्यापरिहारपूर्वकमिति यावत् ; ईरयितुम्—अभिधातुं, व्यवहर्तुमित्यर्थः ;
यादृशं वाग्विन्वासेन भोजस्त्रिता सुजनता च व्यक्तीभवति, तादृशीं वाचनमभिधातुं
त्वं सम्यगभिज्ञो भवस्येति भावः ; स्त्रेषामरण्यनिवासित्वाद्यभिधानेन वन्योऽप्यहं
पदातिर्भूतैव रथचारिणा भवता सह योष्ये, ततः ईषदपि न विभेदि, इत्यनात्मनः
निर्भेकतायाः तैजस्वितायाश्च प्रकटीकरणात् स्त्रकीयगर्वभावः कियच्च व्यक्तीभूतोऽभूत्,
एवमेव चन्द्रकेताः रथं “स्त्रेषूपकरणेषु” इत्युक्त्या आत्मीयत्वप्रतिपादनात् स्त्रैस्तानि-

खनः । मान्य ! सुजनः स राजर्षिः श्रूयते । (७)

[सलज्जनिव] । (८)—

वयमपि न खल्वेवम्प्रायाः क्रतुप्रविधातिनः

क इह च गुणैस्तं राजानं न वा बहु मन्यते ? ।

तदपि खलु मे स व्याहारस्तुरङ्गमरक्षिणां

विक्रतिमंखिलक्षत्राक्षेपप्रचण्डतयाऽकरोत् ॥ २८ ॥

विनयित्वञ्च सम्यक्ताया स्फुटीभूतमभूदित्यवधेयम् । यदि पुनः,—चेदि, ईदृशं—
श्रीव्यसौजन्यादिगुणगणविभूषितमित्यर्थः, सर्वगुणाकरमिति यावत्, त्वां—भवन्तम्,
ऐस्वाकः,—इत्वाकुवंशसम्भूतः, इत्वाकुकुलालङ्कार इत्यर्थः, रामभद्रः,—रामचन्द्रः,
पश्येत्—अवलोकयेत्, तदा—तर्हि, अवलोकनसमकालमेवेति यावत्, अथ—
रामभद्रस्य, खेहेन—प्रेम्णा, वात्सल्येनेत्यर्थः, हृदयं—मानसम्, अभिषन्देत—द्रवी-
भूतं भवेत् ; गुणयाही भगवान् रघुमणिः सर्वगुणविभूषितं त्वां विलीक्य नूनम्
अमृतपूर्णां प्रीतिमापयेतेति भावः ।

(७) मान्य !—पूज्य सुमन्त्र !, सुजनः,—सज्जनः, साधुरित्यर्थः ; विन-
यित्वादигुणशतविभूषितत्वादिति भावः ; स राजर्षिः,—राजश्रेष्ठः ; राजा चाही
ऋषियेति विशेषेण, निखिलराज्यगुणविभूषितोऽप्यसौ रघुमणिः रामः दमनियमादि-
गुणयोगात् ऋषिकल्प एव भवतीति भावः ; श्रूयते—आकथ्यते ।

(८) सलज्जनिव—लज्जया सह वर्तमानं यथा स्नातयेव, ईदृशविलज्जितः
सन्निव इत्यर्थः, आह्वेति शेषः ।

ननु सुजनयेत् तत्रभवान् रामचन्द्रः भवत्प्रमभिमतः, तर्हि कथं तत्क्रतु-
विधाताय यज्ञीयाश्चमपहृत्य इत्यनसौजन्यमनुतिष्ठसि ? इत्याशङ्कामपनेतुमाह,
वयमपीति ।—वयमपि अस्मादिधा जना अपि, अहमपि इत्यर्थो वा, [अविशेषणयुष्म-
दस्मादौः एकत्वेऽपि बहुले प्रयोगदर्शनात्] एवम्प्रायाः प्रायेण बाहुल्येन एवम् [इति
विशेषे “सह सुपा” (२।१।४ पा०) इति समासः] ईदृशा इत्यर्थः, क्रतुप्रवि-
धातिनः क्रतुं यज्ञं, प्रविधन्ति प्रविण्यन्ति ये तथोक्ताः, यज्ञहन्तारः इत्यर्थः,
न खलु नेव ; यथा स राजर्षिः सुजनः, तथा वयमपि, न हि मीध्यान्वापहरणा-
दिक्रियाभिः दुर्दृष्टयः क्रतुविध्वंसकराश्चसम्प्रायाः वधं भवानः इति भावः । तर्हि
किमु रामस्त्रासौजन्यमवलोक्य विवेकवशात् तन्मखात्रं बलाद्गृहीतुमिच्छसि ? तदपि
नेत्याह, क इहेति ।—इह च अस्मिन् जगति पुनः, कः की जनः, गुणेः

चन्द्र । [सञ्चितम्] । किमु भवतस्तातप्रतापोत्कर्षेऽप्यमर्षः ? (ष)

वचः । अस्त्वमर्षः, मा भूदा, एतत् पृच्छामि, दान्तं हि
राघवं राजानं शृणुमः, स किल नाऽऽत्मना दृष्यति, नाप्यस्य

श्रीर्योदाय्यसौजन्यादिभिः हेतुभिः ; अशेषगुणविभूजितत्वादिति भावः ; तं राजानं
सखाजमसुं रामचन्द्रं, न बहु मन्यते वा ? नाद्रियते वा ? न सत्करोति वेत्यर्थः ;
अपि तु सर्व एव विपुलगुणविशोभितं रामं तद्गुणाकृतद्वयः सन्तः निवृत्तं प्रशंसन्ति,
वद्यमपि तथैव भवान्, क्रतुविघातकाः रामविशेषिणश्च न इति भावः । युष्माकं
महाधारणत्वे सखाजः रामस्य च बहुसम्मानास्पदीभूतत्वे कथमीदृशः विरोधः
सञ्जातः ? इत्याशङ्कामपनयति, तदपीति ।—तदपि तथाऽपि, तस्मिन् बहुमान-
सत्त्वेऽपीत्यर्थः, खलू नूनं, तुरङ्गमरक्षिणाम् अश्वमेधीयाश्चरकाणां, स व्याहारः
तादृशी उक्तिः, “अयमश्वः पताकैयम्” इत्यादि रामानुमोदितं सगर्वमभिधानमित्यर्थः ।
अखिलेति ।—अखिलानां सर्वेषां, अस्माणां राजन्यानाम्, आसेपेण तिरस्कारेण,
वीरत्वापङ्गवदपावनानामनेति यावत्, प्रचञ्चतया अत्युग्रतया, अतिदुःखद्वेगेन हेतुनेति
यावत्, मे मन, राघवानुज्ञातां सर्वेषां वीराणां तादृशीमवज्ञां सोढुमपारयतः
इत्यर्थः, विकृतिं विकारं, क्रोधमित्यर्थः, अश्वधारणप्रवृत्तिरूपं चेतसोऽन्यथाभावमिति
यावत्, अकरोत् उत्पादयामास ; निखिलवीराणां निन्दाकरं रक्षिजनानां वचनं
निशम्य क्रोधेनैवाहमश्वमिममवददवान्, न विजयप्रेम्पया, न वा दीर्घान्वेनेति सन्त-
मित्याशयः । [अत्राप्रस्तुतेन “कः” इति पदोपस्थाप्यसामान्यार्थेन प्रस्तुतस्य विशेषस्य
वक्तुः लवस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः] । हरिणी वृत्तम् ॥ २८ ॥

(ष) सञ्चितम्—ईषदास्यसङ्कितम्, आङ्गिति शेषः । भवतः,—तव, तात-
प्रतापोत्कर्षेऽपि—तातस्य—पितृस्थानीयस्य रामचन्द्रस्य, प्रतापः,—प्रभावः, कौष-
दशजं तेज इत्यर्थः, तस्य य उत्कर्षः,—अतिशयः, अतिरेक इति यावत् तस्मिन्नपि,
अमर्षः,—असहजम्, असहिष्णुतेति यावत्, किमु ?—किमु खलू ; यद्यपि महावीरस्य
भवतः साधारणजनानां वितथा सगर्वोक्तिः सम्प्राप्य निजन्तति, तथाऽपि पितृवत्पूज्यस्य
तवभवतो महारथस्य रघुपतेः राक्षसकुलोन्न्दकस्य ईदृशी तात्त्विकी श्रीर्योक्तिः
गुण्यादिषु गुदजनानुमतस्य भवादृशस्य चेतः प्रमत्तातीत्यङ्गी ! अतीव हास्यकरं
निरतिशयविस्मयजनकश्चेतिदित्याशयः ।

(त) अमर्षः,—असहजं, परगुणासहिष्णुतेत्यर्थः, अस्तु—मवतु, मा भूदा—न
मवतु वा ; रामप्रतापोत्कर्षश्रवणविषये कियदपि मे असहजं वर्तते न वेति तद्विषयकः

प्रजा ईदृश्यो जायन्ते, तत् किमस्य मनुष्या राक्षसीं वाचं
वदन्ति ? (त) —

ऋषयो राक्षसीमाहुर्वाचमुन्मत्तदृप्तयोः ।

सा योनिः सर्ववैराणां सा हि लोकस्य निर्जृप्तिः ॥ ३० ॥

प्रजावतरणमिदानीं न युज्यते इति भावः ; तु—किन्तु, एतत्—इदं, वक्ष्यमाणं
विषयजातमित्यर्थः, पृच्छामि—जिज्ञासे, भवन्मिति शेषः ; किमिति तदेवाह,
दानमित्यादि ।— दानं—दमादिसम्पन्नं, जितेन्द्रियमित्यर्थः, अमुन्मत्तभाषिणमिति
यावत्, हि—निश्चितं, राक्षसं—रामं, रामानं—निश्चितप्रजापालकं, शृणुमः,—
आकर्णयामः ; सर्वे हि जनाः सततं रघुमणिं निरङ्कुशं वशिनश्चामनुनीति
अभीष्टमनुयुयते इति भावः ; सः,—राक्षसः, किल—इति वार्तायां, (“वार्ता-
सन्धान्ययोः किल” इत्यमरः) आत्मना—स्वयं, न दृष्यति—नाङ्करोति, अस्य—
रामस्य, प्रजाः अपि—प्रकृतयोऽपि, ईदृश्यः,—एवंविधाः, गर्विता इत्यर्थः, न जायन्ते
—न भवन्ति ; विनेतुः राज्ञः अतिविनयित्वात् विनेयानां प्रजानां विनीतत्वान्न सुतरा-
मेव सम्पन्नमिति भावः ; तत्—तस्मात्, राज्ञः प्रजानाञ्चादृप्तत्वादित्यर्थः ; सर्वेषा-
मेव सौशील्यश्रवणादिति भावः ; यद्वा,—तत्—तर्हि, स्वयं राज्ञः प्रजानाञ्च
दर्पाभावे सत्यपीत्यर्थः, किं—कथम्, अस्य—राज्ञः रामस्य, मनुष्याः,—अधिकृताः
पुरुषाः, सैनिकजनाः इत्यर्थः, राक्षसीं—राक्षससम्बन्धिनीं, दर्पोदितमित्यर्थः,
वाचं—वाक्यं, वदन्ति ?—भाषन्ते ; सुविचक्षणस्यातिविनयिनः नरपतेः अविज्ञत-
जनानामीदृशं भाषणमतोव लज्जाव्यञ्जकमिति भावः ।

का खलु राक्षसी वाक्, किञ्च तस्या अपकारित्वम् इति विवृणोति, ऋषयः
इति ।—ऋषयः मन्वादयः धर्मशास्त्रकलाः, उन्मत्तदृप्तयोः उन्मत्तस्य उन्माद-
रोगयस्य, आसवादिपानेन विभ्रान्तचित्तस्य वेल्यर्थः, दृप्तस्य गर्वितस्य च, आत्म-
आघानिरतस्थेत्यर्थः, वाचं वचनं, राक्षसीं—राक्षसजनीषिताम् अतिक्रूरामित्यर्थः,
पुरुषाक्षरभूयिष्ठतया अतिवीर्यवामिति यावत्, आहुः ब्रुवन्ति । तपोधनाः एवं वदन्ति
चेत् वदन्तु नाम, तेनात्माकं का अतिः ? इत्यादिपे तस्या अनिष्टोत्पादकतामाह,
सीति ।—सा वाक्, सर्वेषां सर्वप्रकाराणां, वैराणां विरोधानां, शत्रुभावानामिति
यावत्, योनिः कारणम्, उत्पादहेतुरित्यर्थः, सा हि तादृशी वामित्वेयर्थः, लोकस्य
जनस्य, तादृशमदोहतानां वचसां प्रयुक्तुरित्यर्थः, निर्जृप्तिः निर्गता अतिः कल्याणं
यस्याः तादृशी, (“अतिः कल्याणवर्त्मनीः” इति मेदिनी) अक्षसीः इत्यर्थः,

इतिह आ तां निन्दन्ति, अथेतरामभिष्टवन्ति । (थ)—

कामान् दुग्धे, विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं,

कीर्त्तिं सूते, दुष्कृतं या हिनस्ति ।

ताञ्चाप्येतां मातरं मङ्गलानां

धेनुं धीराः सृष्टां वाचमाहुः ॥ ३१ ॥

(“स्यादलक्ष्मीस्तु निर्वृतिः” इत्यमरः) अलक्ष्मीर्यथा दुरदृष्टवतः पुरुषस्य विविधानि अशुभाणि उत्पादयति, एवमेव क्रुद्धानां जनानां गर्विता वाक् अनिश्चयेवाशुभं प्रसूते इति भावः । [अथ निर्वृतिं राक्षसा वाचः अनेदारोपात् निरङ्गं रूपक-मलङ्कारः] ॥ ३० ॥

(थ) इतिह—पारम्पर्योपदेशः, (“पारम्पर्योपदेशे स्यादेतिहमितिहाव्ययम् ।” इत्यमरः) लोकोपरम्परयेतदनुस्यूते इति भावः । किमिति ? एतदेवाह, तां निन्दन्ति स्वेति ।—तां—पूर्वोक्तां राक्षसीं वाचं, निन्दन्ति आ—तिरस्कुर्वन्ति आ, अथ—अपिच, वाक्यान्तरारम्भायकोऽयमवयवश्च, इतराम्—अपरां; सौजन्य-विनयादिगुणभूषितां वाचमित्यर्थः, अभिष्टवन्ति आ—प्रशंसन्ति आ, चक्षय इति शेषः ; लक्ष्म्यां वाचं विहाय सदा माध्वीं वाचं समुदीरयतः जनान् प्राचीनाः महाजनाः आद्रियन्ते आ इत्यस्माकं पारम्पर्योपदेशः इति भावः ।

इत्थं राक्षसीं वाचं विनिन्देदानीं सृष्टां वाचमभिष्टौति, कामानिति ।—या सृष्टा वाक्, कामान् मनोऽभिलषितान्यान्, दुग्धे प्रपूरयति, आनीय ददातीत्यर्थः ; यां सृष्टां वाचमुपसृज्य हि परितुष्टाः मङ्गलानः श्रोतारः प्रवक्तव्यः यथेष्टमभिलषितानि वक्तुनि प्रददतीति भावः ; अलक्ष्मीं निर्वृतिम्, अशुभाभिष्टाचीं देवी-मित्यर्थः, विप्रकर्षति निरस्यति, दूरीकरोतीत्यर्थः ; या च समीरिता सती असङ्गलं सर्वथा निवारयतीति भावः ; कीर्त्तिं यशः, सूते जनयति ; सक्तो हि तादृशीं वार्त्तं सदैव प्रशंसन्ति, तेन च तदाक्यप्रयोज्जुः कीर्त्तिः सर्वत्र सुप्रसिद्धा भवतीति भावः ; दुष्कृतं पापं, हिनस्ति नाशयति ; निरन्तरमभिधीयमाना सा हि अतिपावनी वाक् प्रवक्तृणां पातनं पापं समूलमेव उत्पूलयतीति भावः ; तां निखिलकल्याण-प्रदत्वेन सुप्रसिद्धाम्, अत एव मङ्गलानां शुभानां, मातरं प्रसवित्रीं, सर्वमङ्गलनिदान-भूतामित्यर्थः, एतां प्रसूयमानामित्यर्थः, सृष्टां सत्यां प्रियास्तेत्यर्थः, (“सृष्टं प्रिये । सत्ये” इत्यमरः, “सृष्टं मङ्गलेऽपि स्यात् प्रियसत्ये वचस्यपि ।” इत्यनयोऽपि) वाचस्य वाक्यसु, धीराः विशासः, पण्डिताः इत्यर्थः, धेनुमपि कामधेनुसदृशीमपि, काम-

समन्तः । परिपूतस्वभावोऽयं कुमारः प्राचेतसान्तेवासौ वदति
अभिसम्पन्नमार्घेण संस्कारेण । (द)

लवः । यत् पुनश्चन्द्रकेतो ! वदसि, “किन् भवतस्तात-
प्रतापोत्कर्षेऽप्यमर्षः” इति, तत् पृच्छामि, किं व्यवस्थितविषयाः
क्षेत्रधर्मा इति ? । (घ)

दृष्टान्तिव्यर्थः, सर्वाभीष्टपूरयिषीमिति यावत्, आहुः ब्रुवन्ति ; चकारोऽव समुच्चया-
र्थकः, तथाच, उन्मत्तहस्तयोः वचनं राक्षसीमाहुः, स्मृतां वाचस्य धेनुमप्याहुरित्यर्थः ;
कामधेनुरिव स्मृता वाणी अभिधातव्यः वाञ्छितफलानि प्रयच्छतीति भावः ।
[अथ “दुग्धे” इत्यादिक्रियापदानामेकैव कर्तृपटनान्वयात् दीपकमलङ्कारः, तथा
धेन्वा सङ्घ वाचः अभेदारोपात् निरङ्गं रूपकचेत्यनयोरेकाङ्गिभावेन सङ्करः] ।
शालिनी इत्यम् ॥ ३१ ॥

(द) परिपूतस्वभावः,—परिपूतः,—अतिपवित्रः, स्वभावः,—प्रकृतिः यस्य
तथाभूतः, अतिपवित्रचरित इत्यर्थः, प्राचेतसान्तेवासौ—प्राचेतसस्य—वाचीके, अन्ते-
वासौ—शिष्यः, अयं कुमारः,—एषः लवः, आर्घेण—ऋषीणामयमित्यार्घः तादृशन,
ऋषिसम्बन्धिनैत्यर्थः, संस्कारेण—ज्ञानेन, अभिसम्पन्नम्—अभिसम्पन्नम्, अनुगतं
यथा तथैत्यर्थः, वदति—भाषते ; ऋषयः खलु यथा अलौकिकज्ञानालोकसमुद्गमितां
वाचमुदीरयन्ति, एवमेवासौ कुमारः सुशिक्षिततया सुसंस्कृतं स्वरसङ्गीतञ्च यथा
तथा अभिदधातीत्यर्थः ।

(घ) हे चन्द्रकेतो !—भो कुमार !, पुनः,—किन्तु, यत् वदसि—यथाकथं
कथयसि ; किमिति ? तदेवाह, किमिति ।—किन्तु—किमु भोः, प्रश्नार्थकमव्ययम् ;
भवतः,—तव, तातप्रतापोत्कर्षे—तातस्य—पितृष्ठानौयस्य, पितृवत् पूजनीयस्य
रामस्येत्यर्थः, यः प्रतापः,—प्रभावः, कोषदण्डजं तेज इत्यर्थः, तस्य उत्कर्षेऽपि—आधि-
क्येऽपि, पितृकल्पस्य रामस्य जगत्प्रसिद्धप्रभाववद्भावपौत्यर्थः, अमर्षः ?—क्रोधः,
असङ्गमनित्यर्थः, इति, यत् वदसि इत्यनेनान्वयः ; तत—तथैत्यर्थः, तद्विषये इति
यावत्, पृच्छामि—जिज्ञासे, भवन्तमिति शेषः, किं ?—किन्तु, प्रश्नार्थकमव्ययम् ;
व्यवस्थितविषयाः,—व्यवस्थितः,—निर्दिष्टः, नियमितः इत्यर्थः, विषयः,—आश्रयः,
वृत्तिरिति ब्रूवन्, येषां ते, निर्धारिताणां इत्यर्थः, केवलं रामचन्द्रनियतवृत्तय
इत्याश्रयः ; क्षेत्रधर्माः—क्षेत्रस्य—राज्यस्य, अस्त्रियजातेरित्यर्थः, धर्माः,—श्रीर्थादि-
गुणविषयाः ; अस्त्रियजातेः विशिष्टाः गुणाः केवलं व्याप्तिविशिष्टे सुहावरी रामचन्द्रे

समन्तः । नैव खलु जानासि तं देवमैश्वराकं, यदेवं वदसि,
तद्विरम्यतामतिप्रसङ्गात् । (न)—

सैनिकानां प्रमाथेन सत्यमोजायितं त्वया ।

जामदग्न्यस्य दमने नैवं निर्वक्तुमर्हसि ॥ ३२ ॥

एव पय्यासाः सन्तः आसते, नाग्येषु केषुचिदपि महावीरिषु ? इत्याशयः ; एवं न ।
हि कदाचिदपि सम्भवति यत् गुणानां भतिमयत्तपुरुषवृत्तित्वमिति तात्पर्यम् ।

(न) ऐस्माकम्—इत्थाकुर्वन्नातिक्रमं, देवं—सम्मानं, तं—रामचन्द्रं, नैव
 शङ्क्य आनासि—निश्चितमेव न वेत्सि, यत्—यच्चात् कारणात्, एवम्—इत्थं, प्रागुक्त-
 रूपमित्यर्थः, नदसि—कथयसि, तत्—तच्चात्, रघुमणेरलौकिकशौल्याधारत्वविषये
 तव निरतिशयानभिज्ञत्वादित्यर्थः, विरच्यतां—निवर्त्यताम् ; (“विरम विरम”
 इति पाठे—विरम—निवर्त्तस्व, सम्भ्रमे हिवचनम्) अतिप्रसङ्गात्—सावज्ञपरिभाषणात्,
 रघुपतेरवमाननासूचकसमुद्भवाक्प्रयोगादित्यर्थः ; यदि त्वमपूर्वशौल्यसौम्याद्रिगुण-
 यामविभूषितं रघुमणिं कदाऽपि प्राक् प्रत्यक्षीकृत्याः, तर्हि एवं सगर्वमभिधातुं
 नोक्तश्चिन्ता, अतो महाजनलाघवसूचकं सम्भावणं सर्व्वथैव परिहर इति भावः ;
 स्त्रीकीर्त्तरगुणशालिनि तादृशि नङ्गावोरे रामचन्द्रे एवं सावक्षेपवचनं न शोभते,
 अतः तूर्णमेतच्चात् निवर्त्त्यतामिति समुद्दिताशयः ।

रामलखव्योर्विक्रमवधस्यप्रदर्शनेन लखप्रदर्शितदर्पोद्धतभावस्य अज्ञानविजृम्भितत्वमेव समर्थयमान आह, सैनिकानामिति।—त्वया भवता, लवनेत्यर्थः, सैनिकानाम् अस्वत्वेनासमवेतचोराणामित्यर्थः, प्रमाथेन विमर्द्दनेन, विह्वलचौराण्येत्यर्थः, पराभवे-
येति यावत्, सत्यं यथाशमेवेत्यर्थः, वस्तुत एवेति यावत्, भोजायितम् भोजस्त्रिव-
दाचरितमित्यर्थः, विक्रमविशेषप्रदर्शनेन स्वस्य वीरत्वं प्रमाणीकृतमिति यावत् ;
[भोजायितमिति भोजसा इव आचरितमिति विशदं भोजःशब्दस्य “भोजःशब्दो
हस्तिविषये तद्वति” इति दौक्षित्यवचनात् भोजस्त्रिविधकृतया भोजस्त्रिविदाचरित-
मित्यर्थः लभ्यते, तथाच तद्वद्विभोजःशब्दात् आचारार्थे “कर्तुः कृष्णं सलोपय”
(३।३।११पा०) इति क्त्वाङ् “भोजसप्तरक्षोर्निमित्तरत्नां विभावा” (भा०) इति
निमित् सलोपे भोजायनामन्तातोभावे निष्ठाप्रत्ययेन सिद्धम्] अनन्यजनसङ्घादिष्वेव त्वया
असाधारणं साहसं विक्रमञ्च प्रदर्शयं वीरविक्रमोद्धता असंख्येया अपि अस्माकं नृणां
सङ्घं विद्राव्य सावहेलं विजिग्यसे, प्रत्यक्षपरिदृष्टे तस्मिन् नास्वत्वाकं कोऽपि
विशंबाह इति भावः । एवमेतत् तर्हि कथं मदुक्तावतिप्रसङ्गः संभावितः ।

सुतः । [सहासम्] । आर्य्य ! जामदग्न्यस्यापि दमनः स
राजा इति कोऽयमुच्चैर्वादः ! ! । (प)—

सिद्धं ह्येतद्वाचि वीर्य्यं द्विजानां

बाह्वोर्वीर्य्यं यत्तु तत् क्षत्रियाणाम् ।

इत्यत्राह, जामदग्न्यस्येति ।—किन्तु जामदग्न्यस्य जमदग्निपुत्रस्य परशुरामस्येत्यर्थः,
[जमदग्नेरपत्यं पुमानिति विग्रहे, जमदग्निशब्दात् “गर्गादिभ्यो यञ्” (४।१।१०५
पा०) इति यञ्] दमने दपङ्कारिणि, पराभवितरि रामे इत्यर्थः, [दमय-
तीति दमनः, दमयते: “नन्दिपङ्क्तिपङ्क्ति—” (३।१।१३४पा०) इति कर्त्तरि ल्युट् ;]
इदम् इत्थं, वीरत्वादिवचनार्थः किं राम एव व्यवस्थिताः ? इत्येवमौडत्याभिव्यक्तं
वचनमित्यर्थः, निर्वैक्तं निश्चयेन कथयितुमित्यर्थः, नार्हसि न प्रभवसीत्यर्थः ; त्वया
एकाकिनैव यथाप्यस्मात्सेनासमवेतवीराणां हेलया विद्रावणेन स्वकीयं वीरत्ववीर-
मस्मात्समक्षमेव प्रकटीकृतं, तथाऽपि निःसमकूलः क्षत्रियवंशध्वंसकारिणस्त्रिभुवनैक-
वीरस्य परशुरामस्यापि पराभवितुः रघुपतेः सर्वातिशायिविक्रमेऽपि तव अयममर्षः
कदाऽपि न शोभते इति निष्कृष्टार्थः । [अत्र भीजाश्रितमिति काङ्क्षप्रत्ययेन लवस्य
भीजस्त्रिपुरुषेण सार्द्धमवैधर्म्यं साम्यप्रतिपादनादुपमाऽलङ्कारः] । पद्यावक्तं वृत्तम् ॥३२॥

(प) सहासं—सुमन्यवाक्यस्य असङ्गतत्वबोधादुच्चैर्हाससहितं यथा तथैत्यर्थः,
आहति श्रेष्ठः ; मत्तोऽपि युष्मत्प्रभोः रामचन्द्रस्य त्रिक्रमाधिक्ये प्रदर्शिता या युक्ति-
भङ्गविश्लेषीयसीति मन्यते, सा मया नैव युक्तिमध्ये परिगण्यते इति हासहेतुर्वीर्य्यः ।
मः,—असौ भवतां प्रभुरित्यर्थः, राजा—भूपतीरामचन्द्र इत्यर्थः, जामदग्न्यस्यापि
—जमदग्निपुत्रस्य परशुरामस्यापि, का कथा अन्येवामिति अपिकारार्थः ; दमनः,
—पराभविता, इत्यर्थम्—एवमप्रकारः एषः इत्यर्थः, कः उच्चैर्वादः !—किम्
असीमवीरत्वमाहात्म्यद्योतकं प्रशंसावचनमित्यर्थः ; अपि न किमपीति भावः ।

वीरत्वकीर्तिततः परशुरामस्य विजयित्वोत्कीर्तनेन यत् रामस्य त्रिभुवनैकवीरत्वं
मन्यन्ति, तदव्याभिन्नं युक्तिमध्ये परिगणितमित्युक्तम्, इदानीं तव हेतुं प्रदर्शयन्नाह,
सिद्धमिति ।—एतत् इदं, वक्ष्यमाणरूपं ब्राह्मणक्षत्रिययोर्वीर्य्यस्थाननिरूपणमित्यर्थः,
सिद्धं प्रसिद्धं, सर्वज्ञविदितमित्यर्थः, यत् द्विजानां ब्राह्मणानामित्यर्थः, [द्विजांसते
इति ल्युप्पद्या द्विशब्दीपपदात् जनघातोर्द्धः, इतिविश्वे आद्य संख्यामानवाचकस्यापि
द्विशब्दस्य वाराधत्वं बोध्यम् । ननु “जन्मना जायते मृतः संस्तारेर्द्धिं लभ्यते”
इति वचनेन द्विजत्वप्रापकस्य पुत्रपुत्रसंस्कारस्य ब्राह्मणादिवर्णनयसाधारणतया

शस्त्रयाही ब्राह्मणो जामदग्न्यः-

स्तस्मिन् दाम्ने का स्तुतिस्तस्य राज्ञः ? ॥ ३३ ॥

कथं हि जपदेनाम ब्राह्मणनामपरिग्रह इति चेन्न, अनुपपत्तेरपि हि जपविशेषाणां
 अस्त्रियाणां बोध्यस्य अन्यथा व्याख्यानेन, अत्र सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वान्वायेन
 सामान्यवाचिनोऽपि हि जपशब्दस्य हि जपविशेषब्राह्मणवाचकत्वात् न कश्चिद्दीपा-
 वकाशः इत्यवधेयम्] बोध्यं पराक्रमः, परपरिभवसामर्थ्यमिति यावत्, वाचि हि वाक्ये
 एवेत्यर्थः, प्रतिष्ठितमिति शेषः, [अत्र हि शब्दः अन्ययोगव्यवच्छेदरूप-एवकारार्थं
 प्रयुक्तः, तेन ब्राह्मणानां वाचि एव बोध्यं, न तु अस्त्रियाणामिव बाह्योरित्यर्थो लभ्यते ।
 ब्राह्मणानां वाक्ये एव बोध्यस्थितौ प्रमाणं यथा तावद्ब्राह्मणे,—“तस्माद्ब्राह्मणो मुखेन
 बोध्यं करोति मुखतो हि सृष्टः—” इति] तु किन्तु, बाह्योः भुजयोः, यत् बोध्यं
 पराक्रमः, सामर्थ्यान्वयः, तत् अस्त्रियाणां ब्रह्मभुजोत्पन्नानां राजन्यानामेवेत्यर्थः । भवतु
 तावदेवं, तेन प्रकृते कक्षावदप्रयोगः ? इत्यत्राह, शस्त्रयाहीति ।—ब्राह्मणः ब्रह्म-
 मुखोत्पन्नः हि जप इत्यर्थः, [एतेनास्य निरुद्धोद्वेगं सूचितम्] जामदग्न्यः जमदग्नि-
 मुनेस्तनयः परशुरामः, शस्त्रयाही तपःकृशनातिदुर्बलेन हस्तेन शस्त्रधारित्वर्थः ;
 स हि तपस्वी ब्राह्मणः तपोदुर्बलाभ्यां भुजाभ्यां शस्त्रमग्न्यह्मादिति कुतस्तस्मात् यच्च
 कक्षावदपि अस्त्रियस्य पराजयसम्भावनेति भावः ; तस्मिन् परशुरामे इत्यर्थः,
 दाम्ने रामेण विजिते सतीत्यर्थः, तस्य विजितोरित्यर्थः, राज्ञः नृपतेः, रामस्येति
 यावत्, का स्तुतिः ? कः प्रशंसावादः ? न काऽपीत्यर्थः ; ब्राह्मणा हि नियतं
 तपःकृशेन अनशनकृशेन च कर्षितकलेबराः स्वत एव दैहिकसामर्थ्यपरिहीनाः
 केवलं कठोरतपःप्रभावेण वाक्साफल्यमधिगच्छन्तः प्रापवलीनेषु देव्यामभिभवन्तीति
 ब्रह्ममुखसमुत्पन्नानां ब्राह्मणानां मुखे एव सामर्थ्यं, तद्भुजयुगलसमुत्थानां अस्त्रिया-
 णान् भुजयोः, इति भुजवलीक्रेष्ठावसरे रामस्य ब्राह्मणपरशुराममथनकथोपम्भासेन
 वीरत्वमाहात्म्याख्यापनं न कथमपि सङ्गच्छते इति भावः ; निजभुजवलीपराक्रान्तं
 कश्चिदन्वं अस्त्रवीरं यदि रामः कदाचित् परामविष्यत्, तदैवासी वीरत्वेन प्रशंसा-
 भाजनमभविष्यदिति हृदयम् । [अत्र अस्त्रियाणामिव बाह्योर्वीर्यमिति कथनेन
 “ब्राह्मणानां न” इत्यस्य अर्थवत्त्वमर्थवत्त्वात्, कथितात् वस्तुनः अस्त्रियात् तादृशान्यस्य
 ब्राह्मणस्य व्यपीडनात् आर्थी परिसंख्याऽलङ्कारः, सा च परशुरामदमनेनापि रामस्य
 प्रशंसाया अभवं प्रति ब्राह्मणेति जामदग्न्यविशेषणपदस्य हेतुतथोपम्भासात् काव्य-
 शिक्तेन संसृज्यते] । शालिनी उक्तम् ॥ ३३ ॥

अन् । [सोन्माधमिव] । आर्य्य ! आर्य्य ! कृतसुत्तरो-
त्तरेण । (फ)—

कोऽप्येष सम्प्रति नवः पुरुषावतारो
वीरो न यस्य भगवान् भृगुनन्दनोऽपि ।
पर्याप्तसप्तभुवनाभयदक्षिणानि
पुण्यानि तातचरितानि च यो न वेद ॥ ३४ ॥

(फ) सोन्माधमिव—उन्माधेन—अत्यन्तमन्त्रातनया सह वर्तमानं यथा स्यात्
तथेत्यर्थः, सचोभनिति यावत्, [विलोक्यपूज्यस्य तातस्य रामस्यापि अवज्ञात्पक्ष-
वचनस्य स्त्रकर्थेन श्रवणमेव एवं मन्त्रवेदनाहेतुरिह बोध्यः] । (“उन्माधः कूटयन्त्रे
स्यात् मारणे घातके पुमान्” इति मेदिनी) । आर्य्य !—माध ! [इति सुमन्त्र-
स्यामन्त्रपदम् । अतः सुमन्त्रस्य खलुक्तिप्रत्युत्तरप्रदानप्रतिबन्धकताऽऽचरणार्थं सन्धौ
द्विकृतिर्बोद्धा] उत्तरोत्तरेण—उत्तरस्य—वाक्यस्य, उत्तरेण—प्रत्युत्तरेण इत्यर्थः ।
कृतम्—अलम् ; अयोग्यत्वादीदृशवाक्यस्य उत्तरदानं न विधेयमिति भावः ।

रामस्य कामदम्पाविजयित्वेन सर्व्ववादिसम्प्रतमपि विभुवनेकवीरत्वमस्वीकृत्तः
सुतरामविवेकिनी खलुक्तेः प्रत्युत्तरदानस्यापि अनौचित्यमुपपादयितुं सर्व्वथा
तस्यावाचीनत्वं प्रमापयन्नाह, कोऽपीति ।—सम्प्रति इदानीं, कोऽपि अवज्ञात-
माहात्म्य इत्यर्थः, अट्टाश्रुतपूर्व्वतया अनिवंचनीय इति यावत्, नवः नूतनः,
अपूर्व्व इत्यर्थः, एवः अयं, खलुप इत्यर्थः, पुरुषावतारः नररूपेणात्र दृष्टव्यामाविर्भूत
इत्यर्थः, जात इति शेषः, [पुरुषस्यावतारः, पुरुषरूपेण वा अवतार इति पुरुषा-
वतारः । अवतारः इति अपूर्व्वत् तस्मिन्निर्भावे “अवे तृच्छोर्घञ्” (३।३।१२० पा०)
इति घञ् ; यद्यप्यस्य नूतन्य संज्ञायां तथा करणाधिकरणयोरेव वाच्ययोर्विषयः,
तथाऽपि “प्राशानुष्ठेतरसंज्ञादावपि भवति” इति काशिकावचनात् अत्रापि विषय-
त्वेपपत्तिर्बोद्धा] । नन्वस्य अभिनवत्वे किं वीर्यम् ? इत्याह, वीर इति ।—भगवान्
ऐश्वर्यादिषड्गुणसम्पन्नतया अलौकिकसामर्थ्यालौक्यः, भृगुनन्दनः जमदग्निपुत्रः,
अपि त्रिःसप्तजत्वा जगतीपतीनां निहन्ता परशुरामोऽपीत्यर्थः ; का कथा अपरेषामिति
भावः ; यस्य अपूर्व्वपुरुषावतारस्य सर्व्वत्वे इत्यर्थः, न वीरः न शूरः, वीरपदवाच्य-
तया न मन्त्रोद्य इत्यर्थः, (“वीरः” इत्यत्र “ज्ञाघ्यः” इत्यपि क्वचित् पाठः) यस्य
पर्याया सम्पन्ना, सर्व्वतोभावेन पूषा इत्यर्थः, सप्तानां भूरादिसप्तसंख्यकानां, भूरादि-

श्वः । को हि रघुपतिश्चरितं महिमानञ्च न जानाति ?
यदि नाम किञ्चिदज्ञव्यमस्ति ; अथवा शान्तम् । (ब)—

सप्तश्लोका यथा—“भूर्भुवःसमं द्रष्टेव जनश्च तप एव च । सत्यश्लोकश्च समेते श्लोकास्तु
परिकीर्त्तिताः ॥” इति] भुवनानां श्लोकानाम्, अभयस्य राक्षसादिविघ्नव्युद्भवनाशात्
अभयदानस्येत्यर्थः, दक्षिणा प्रतिष्ठा येभ्यः तानि, [दक्षिणायाः कर्मप्रतिष्ठापकतया
अनु प्रतिष्ठा एव दक्षिणाशब्दार्थो बोध्यः] यथा,—पय्यांति प्रभूते, सप्तानां भुवना-
नाम् अभये रक्षाकर्मणि, दक्षिणानि अनुकूलानेत्यर्थः ; अथवा,—पय्यांता सम्पूणाः,
सप्तभुवनस्य अभयमेव दक्षिणा दानं येषु तानि, [यथादिवेधकर्मसाङ्गतायै याजकेभ्यो
दोयमानस्य धनरत्नादिकस्यैव दक्षिणाशब्दवाच्यतया अत्र दानरूपोऽयं लक्षणया
बोध्यः । सप्तभुवनमिति सप्तानां भुवनानां समाहार इति विग्रहे समाहारद्विगौ
भुवनशब्दस्य पावाद्यन्तर्गतत्वात् न स्त्रियां ङोप्] पुण्यानि दीवरहितानि, अति-
विशुद्धानेत्यर्थः, तातस्य पूज्यस्य, ज्येष्ठतातस्य रामचन्द्रस्येत्यर्थः, चरितानि
अनुष्ठानानि, कृतकमांषीति यावत्, न वेद न वेत्ति, नावगच्छतीत्यर्थः ; येन हि
अनन्वसाहयेन निजभुजबलेनैव तिसप्तवारान् भुवनगतान्श्रेष्ठानपि अचचोरागुम्भू-
यता जगदिदं निःसन्धियमकारि, त्रिलोकविदितालौकिककीर्तिः सोऽपि वीरतया
यस्य गणनापदर्थो नारोटुमर्हति, तथा क्वचलेन वशीकृतदेवासुरनरस्य
त्रिलोकितापिनोऽतिशक्तिमतो राक्षसराजस्यापि वंशं समूलमुन्मूलयतो जगदेकवीरस्य
रघुवंशावतंसस्यापि चरितेषु च यस्य न बहुमानं, सोऽयमलौकिकविक्रमोपेतः अपूर्वः
कोऽपि पदार्थः कस्याश्चिदज्ञातदेशात् पुरुषरूपेण आगतोऽर्थः, नो चेत् गूढमेवैतयोः
कीर्तिकलापमयमश्रुदिति निष्कृष्टार्थः । [अत्र यद्यपि द्वितीयचतुर्थपादयोर्थशब्दस्य
उत्तरवाक्यगतत्वेन “आत्मा जानाति यत् पापम्” इत्यादिवत् तच्छब्दस्यानपेक्षित-
त्वात् विशेषाविमर्शदोषावकाशः, तथाऽपि चतुर्थपादे चकारस्य “यः” इति कर्तृपदे-
नरमेव धीजननीयतया “हितान्न यः संश्रणुते स किं प्रभुः” इत्यादिवत् अस्यानस्य
पदतादोषः स्फुट एवास्ति, स च चतुर्थपादे “पुण्यानि तातचरितानि न वेद यश्च”
इत्येवं परिवर्त्य समाधातुं शक्यः । इह विवक्षणीययोः लब्धस्य साहचर्यत्वात्तन्निश्च-
ल्यार्थभङ्गानरेण कथनात् पय्यांतीकृतमहाहारः, तथा तृतीयपादे तृतीयकलीक-
व्याख्याने, निरपङ्गवविषये अभये दक्षिणातादात्म्याध्यासात् रूपकशैल्यनधीरलङ्कारयोः
परस्परनिरपेक्षतया संछटिः] । असन्तिलकं वृत्तम् ॥ ३४ ॥

(ब) त्रिलोकविस्तृते तातचरितेऽव्ययमनभिज्ञ इति चन्द्रकीर्तोः सावर्धं

हृद्भासे न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु किं वर्ण्यते ?

सुन्दरीदमनेऽप्यखण्डयशसो लोके महान्तो हि ते ।

दीप्तवदनवचनमाकर्ष्यति शब्दः । लवः तत्रापि स्वाभिज्ञताप्रदर्शनपूर्वकं प्रत्युत्तर-
माह, क इति ।—को हि क एव वैत्यर्थः । रघुपतेः,—रघुवंशावतंसस्य रामचन्द्र-
स्येत्यर्थः । चरितम् अनुष्ठितं, काव्यमित्यर्थः । महिमानं—माहात्म्यम् । न
जानाति ?—न वेत्ति ? , अपि तु सर्व एव जानातीत्यर्थः ; अलौकिकरामचरितस्य
सर्वज्ञानविषयत्वात् मयाऽपि तत् सर्वमेव ज्ञातमिति न तच्चरितानभिज्ञतया तथोक्त-
मिति भावः । ननु जानासि चेत् तदा कथमेवं प्रष्टवसि ? इत्याशङ्काह, यदीति ।—
यदि—इति पञ्चान्तरे अव्ययम् । (“पञ्चान्तरे चेद् यदि च” इत्यमरः) नाम—इति
कुत्सायाम् । (“नाम कोपेऽभ्युपगमे विषये आरण्येऽपि च । सन्नाम्यकुत्साप्राकाश-
विकल्पेऽपि च दृश्यते ॥” इति मेदिनी) किञ्चित्—किमपि । वक्तव्यं—कथनीयं,
पर्यालोचयितव्यमित्यर्थः ; यथाऽस्य चरिते एकतः माहात्म्यस्यापिका दृश्यते भूयसी
घटनावली, तथैव कुत्सापक्षेऽप्यस्य काव्यपरम्परा नैव दुर्लभेति समुदितताप्यर्थम् ।
कुत्सापक्षीयवक्तव्यं वक्तुमुपक्रममात्र एव परनिन्दाया अवाच्यत्वमुद्रा पुनः पञ्चान्तर-
माह, अथवेति ।—शान्तं—विरतम्, अस्तु तदिति शेषः, तत्कीर्तनेनात्ममित्यर्थः ।
[अत्र वक्तुमिष्टस्य रामनिन्दारूपस्य वस्तुनः अतिगुरुत्वकृपविशेषप्रतिपक्षार्थं
निषेधस्य आभासनादाच्चेपी नाम अलङ्कारः,—“वस्तुनो वक्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपक्षये ।
निषेधाभास आच्चेपी वक्तृमाथोक्तगो विधा ॥” इति दर्पणकटुक्तालक्षणात्] ।

नन्वस्मि चेत् अतिविशुद्धे सर्वबाहिसम्पत्तेऽपि रामचरिते किञ्चिदालो-
चनीयं, तदा तदालोच्यतामेव, किमुपरमेण ? इत्याशङ्काह, हृद्भा इति ।—
हृद्भाः वर्षीयांसः, वयोज्येष्ठा इत्यर्थः, ते प्रसिद्धा रामादय इत्यर्थः, विचारणीय-
चरिताः विचारणीयं सन् असत् वेति विवेचनीयं, चरितम् आचरणम्, अनुष्ठितं
कर्मैत्यर्थः, येषां तथोक्ताः, समालोचनीयकक्षांश्च इत्यर्थः, न, भवन्तीति शेषः ;
केवलं वयसा गौरवास्पदानां तेषामनुष्ठितेषु गुणदोषविचारो बालकैरस्माभिर्न
विधेय इति भावः ; ततः तिष्ठन्तु अविचारितचरिता एव वर्तन्तमित्यर्थः । कुत एतत्
इत्याह, किमिति ।—किं वर्ण्यते ? व्याख्यातव्यं किमस्ति ? इत्यर्थः ; वर्ण्यमाने सति
दोषबाहुल्यात् तच्चरितस्य दोषोद्घाटनमेव भविष्यतीति ततो विरतिरेव श्रेयसीति
भावः । तदेव इक्षितद्वारेण ज्ञापयति, सुन्देति ।—सुन्दर्य जन्मपुत्रस्य, तदाख्यासुर-
विशेषस्य इत्यर्थः, स्त्रियाः पञ्चमाः, ताडकायाः इत्यर्थः, स्वभावदुर्बलायाः शिशुः

यानि त्रींशुपरासुखान्यपि पदान्यासन् खराऽऽयोधने
यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुनिधने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥ ३५ ॥

साध्यइत्याया अपि कस्यादित् अवस्थाया इति यावत्, ह्रमनेऽपि विनाशे
अनुष्ठितेऽपि इत्यर्थः, रमणीयधनिमित्तके मङ्गापातके कृते सत्यपीति यावत्,
अखण्डम् अच्युतम्, परिपूर्णमित्यर्थः, यशः कीर्तिः, माहात्म्यातिरित्यर्थः, येषां
ते तथोक्ताः, अच्युतमहिमान् इत्यर्थः, (“अखण्डयशसः” इत्यत्र “अच्युतयशसः”
इति पाठेऽपि स एवाधेः) ते रामाः, [अत्र गौरवे बहुत्वमवगमन्यम्] लोके भुवने,
(“लोकस्तु भुवने जने” इत्यमरः) मङ्गलो हि मङ्गानुभावा एव, सर्वजनपूज्या एवेत्यर्थः,
स्वभावदुर्बलायाः अवस्थायाः ताडकायाः बधसाधनेन शास्त्रन्यायविरुद्धमतिविमर्शितं
कापुरुषोचितं पापं कर्म समाचरतोऽपि रघुपतेः त्रिलोकाविसृतं यशो नांशतोऽपि
कलुषितं, परमसौ त्रिलोकीलोकैः माहात्म्यवत्त्वेन सम्पूज्यत एवेति सीमासोक्तिरिष्टम् ।
[स्त्रीइत्यायाः पापजनकतामाह याज्ञवल्क्यः,—“शरणागतबालस्त्रीहिंसकान्
संवसेश तु । शीघ्रतानपि सदा कृतघ्नमहिमानिन् ॥” इति । तथा तिथि-
तत्त्वेऽपि—“अवध्याश्च स्त्रियं प्राहुस्त्रियं गन्धोनिगतेष्वपि ।” इति । वस्तुतस्तु राज-
धर्ममनुब्रूयतो रामस्य ताडकावधेऽपि न पातकमिति रामायणे तद्वधप्रकरणे
आटिकाखे पञ्चविंशसर्गे,—“न हि ते स्त्रीबधकृते दृष्टा काव्यां नरोत्तम ! । आतुर्वर्ष-
हितायै हि कर्तव्यं राजसूना ॥ नृशंसमृशंसं वा प्रजारक्ष्यकारणात् । पातकं
वा सदोषं वा कर्तव्यं रक्षता सदा ॥ राज्यभारानियुक्तानामेव धर्मः सनातनः ।
अधर्मां न हि काकुर्युः ! धर्मो ह्यस्यां न विद्यते ॥” इति । ताडकावधकथाऽपि
तत्रैव षड्विंशसर्गे,—“इत्युक्तः स तु तां यक्षीमश्रमस्थाभिर्वाषिणीम् । दर्शयन्
शब्देभिर्यत् तां करोष स सायकैः ॥ सा रुद्धा नाणजालेन मायाबलसमान्वता । अभि-
दुद्राव काकुर्युः लज्जयश्च विनेदुषी ॥ तामापतन्तो वेगेन विक्रान्तामश्रमोनिव ।
शरीरोरसि विव्याध पपात च ममार च ॥ तां हतां भीमसङ्काशां दृष्ट्वा सुरपतिकटा ।
साधु साञ्चित काकुर्युः सुराधायभिपूजयन् ॥” इति] । तथा खरस्य खराख्यारा-
जसविशेषस्य, आयोधने तेन सह युद्धे, (“जन्यमायोधनं युद्धं प्रथमं प्रविदारम् ॥”
इत्यमरः) यानि त्रींशु अपरासुखानि अपि पञ्चादृशे अप्रतिनिहतानि अपि इत्यर्थः,
अप्रदर्शितपञ्चाशान्यान्वपीति यावत्, पदानि पदक्षेपाः, अस्त्रपातभयेन अविमुखास्त्रेव
पञ्चान् प्रतिनिहतपदविक्षेपा इत्यर्थः ; यद्वा,—पदानि व्यवसायाः, (पदं व्यवसिति-
न्नाहङ्गानलङ्कारादिसु ।” इत्यमरः) आपवर्गच्छेदसर्वावयववैधनान्तरं प्रतिहत-

अतिरीक्याकुलतया दुःखोदयाः ते ते सामयिकचेष्टाभ्यापाराः इत्यर्थः, युध्यमान-
 खरी हि रामस्य धनुष्केदं कवचपातनं सर्वाङ्गवेषधनुर्ध्वकधिरपातनं कृतवान्
 इति त्रीणि पदानि लक्ष्योक्त्य एवमुक्तिः इति । आसन् अभवन्, (“अपराङ्-
 मुखाणि” इत्यत्र “अकुतोभयाणि” इति पाठे,—नास्ति कुतः कक्षादपि, भयं भीति-
 प्रकाशो येषु तानि, कथमप्यप्रकाशितभीतिसूचकभावानीत्यर्थः ; न हि पलायितस्य कुत-
 सिदपि भयसम्भावनाऽस्तीति भावः । खराइवे रामस्य पृष्ठतः पादद्वयापसर्पकथा
 यथा रामायणे त्रिशसर्गे,—“विक्रान्तः स कृतो बाणैः खरी रामेभ्य संयुगे । मनी
 रुधिरगन्धेन तमेवाभ्यद्रवन् द्रुतम् ॥ तमापतन् संक्रुधं कृतास्त्री रुधिराद्भुतम् ।
 अपासर्पन् द्विपदं किञ्चित्स्वरितविक्रमः ॥.....रामेभ्य धनुषान् खरस्त्री-
 रसि आपतन् ॥ स पपात खरी भूमौ दक्षमानः शरापिना । वद्रेणेव विनिर्दग्धः
 त्रेतारण्ये यथाऽन्धः ॥” इत्यादि । प्रतिदन्दिनि अतिप्रत्यासन्ने अन्तरवकाशाभावात्
 धनुषि शरसंयोगोऽप्यसुकर इति वनेन स्वाभिमुखमापतन्त खरमाश्लेष्य रामः
 पुरतः किञ्चिदवकाशसम्पत्तये द्वित्राणि पदानि अपससार, लवेन तु तदेव अपसरणं
 भीत्या आत्मरक्षार्थं मन्थमानेन एवं कटाक्षः कृतो बोध्यः । युक्ते अस्त्रियकृतपृष्ठ-
 प्रदर्शनस्य अधर्महेतुत्वमाह मनुः,—“समीक्षमाधनेः राजा त्वाङ्गतः
 पालयन् प्रजाः । न निवर्त्तत सङ्ग्रामान् चात्र धर्ममनुष्मरन् ॥” इति) ।
 अपराङ्मुखानोति सीपङ्कासोक्तिर्बोध्या । वा अथवा, इन्द्रसूग्रीरिन्द्रपुत्रस्य
 बालिनः इत्यर्थः, निधने वधे, यत् कौशलं युद्धकार्यदक्षता, आसीदिति शब्दः ;
 सुग्रीवेण सह युध्यमानं बालिनं प्रति प्रच्छन्नभावेन बाणचेपात् युद्धनीतिविक्रमम्
 अतिशयं यत् अशक्तिप्रकटनमिति निष्कर्षार्थः ; तत्रापि तस्मिन्निपि, अपिशब्दात्
 तेषु सर्वेष्वित्यर्थः, जनः विमुक्तागतः सर्वो लोकः, अभिज्ञः ज्ञानवान्, सर्वे एव
 तत् सवे जानन्तीत्यर्थः ; जगद्वासिनी जनाः रघुपतेसरितमाहार्यं न केवलं
 दशाननहननाद्यस्त्रीकक्रान्तविचित्रं जानन्ति, अपि तु नारीवधरूपेण बीभत्स-
 कर्मणा, प्रतिभटकृताक्रमणात् रणे पृष्ठप्रदर्शनेन, तथा कपटयुधेन बालिवधाया
 कलुषीकृतमपि जानन्तीति भावः । [बालिनः कपटवधहतास्त्री
 यथा रामायणे किष्किण्याकाण्डे वयोदशादिसर्गे,—“ततस्तु रामांशुजराभ-
 वानराः प्रष्टुञ्च शस्त्राण्युदितोयतेजसः । पुरो सुरेशात्मजबौधेयपालिता वधाय
 शनोः पुनरागतस्त्रिह ॥.....सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किण्या बालिनः पुरीम् ।
 हवैरात्मानमाहत्य व्यतिष्ठन् गङ्गजे वने ॥.....श्रीयमानमथापमृतं सुग्रीवं
 वानरेश्वरम् । प्रेक्षमाणं दिग्देव राघवः स मुहुर्मुहुः ॥ ततो रामो मृदातेजा

चन्दकेतुः । आः तातपवादभिन्नमय्याद ! अति हि नाम
प्रगल्भसे । (भ)

आर्त्तं दृष्ट्वा हरीहरम् । स शरं नीयते बीरो बालिनी बधकाङ्क्षया ॥ ततो धनुषि
सन्धाय शरमाश्रीविषीपमम् । पूरयामास तत्रापि काशचक्रमिवात्मकः ॥.....
मुक्तस्तु चक्षुर्निर्घोषः प्रदीपशनिस्त्रिभुजः । राक्षसेषु महाबाहो बालिवच्छि
न्नातितः ॥..... ततः शरैर्बाभिहतो रामेण रणकर्कोशः । पपात सहसा बाहो
निज्जित इव पादपः ॥” इत्यादि] । (कश्चित् पुस्तके च प्रथमचरणस्य “किं वक्ष्यते”
इत्यत्र “कुं वर्तते” इति पाठो दृश्यते, तत्र हुमिति स्मरणार्थकमव्ययम् ; सत्यं
तेषाम् अमाहाट्यमूचकचरितं वर्तते इत्येवार्थे स्मरणेन दर्शयति—सुन्दर्यादि ।
[अत्र खलेन गच्छातिरेकजनितसम्भवात् पुत्रनीयस्यापि रामस्य दीपसमाश्रीचनेन
प्रदर्शितः पूज्यपूजाव्यतिक्रमरूपो द्रवो नाम विमर्षसन्धेरङ्गं वेदितव्यम् ; तथाच
द्रवत्वचक्षणमुक्तं दर्पचकता,—“द्रवो गुरुव्यतिक्रान्तिः शोकावेगादिसम्भवा” इति ।
तस्मा बल्लभितस्य रामचरितमाहात्म्यापकर्षस्य गुरुत्वरूपविशेषप्रतिपत्त्यर्थं “किं
वक्ष्यते” इत्यनेन निषेधस्य आपाततः प्रतीयमानत्वात् प्रथमभेदान्तर्गतः आक्षेपो नाम
अलङ्कारः, स च रामादीनामविचारणीयचरितत्वे “हृष्टाः” इति विशेषणपदस्य
हेतुविधया उपन्यासात् काव्यलिङ्गालङ्कारिणां निरपेक्षतया संसृज्यते इति
बोध्यम्] शार्दूलविक्रीडितं वचनम् ॥ ३५ ॥

(भ) आः—इति कोपसूचकमव्ययम् । (“आस्तु स्यात् कोपपीडयोः” इत्यमरः)
सर्वातिशायिशौच्यशालिनः ज्येष्ठतास्य अतुलनीयमाहात्म्येऽपि दीर्घार्पणमेवास्त्र
कोपहेतुर्बोध्यः । तातापवादभिन्नमय्याद !—तातस्य—ज्येष्ठतास्य, रामस्येत्यर्थः,
अपवादेन—निन्दया, तिरस्कारेणेत्यर्थः, भिन्ना—भग्न्या, लङ्घितेति यावत्, मय्यादा—
सदाचारः, सदाचारपक्षतिरित्यर्थः, येन सः, तत्सम्बोधनम् ; [“तातापवादभिन्नमय्याद !”
इत्यत्र “तातापवादिन् ! भिन्नमय्याद !” इति पृथगान्वयपदद्वयात्मके पाठान्तरेऽप्यव-
स्तुष्य एवेति बोध्यम्] निजीकीलोक्तसम्मानितस्य रघुपतेः कथायां बालकेन विनीते-
नेव वर्णितम्यमिति सगर्ववचनेन तदुल्लङ्घनात् त्वया व्याप्यपथातिक्रमः कृत इति
भावः । अति हि—निरतिशयमेव, अथ हिमब्धोऽवधारणार्थकः । (“हि हेताववधारणे”
इत्यमरवचनात्) प्रगल्भसे—चाप्ये प्रकाशयसि, रामस्य अयद्यानिन्दावादेन
लङ्घित्वा नैव प्रदर्शयतीत्यर्थः । अत्र नाम—इत्यपि कोपव्यञ्जकमेव बोध्यम् । (“नाम
कोपेऽभ्युपगमे विजये स्मरणेऽपि च ।” इति मेदिनी) ।

कवः । अये ! मय्येव भुक्नुटौधरः संवत्तः । (म)

सुभक्तः । स्फुरितमनयोः क्रोधेन । (य) तथाहि ।—

चूडामण्डलबन्धनं तरलयत्याकृतजो वेपथुः

किञ्चित्कोकनदच्छदस्य सदृशे नेत्रे स्त्रयं रज्यतः ।

(म) अये—इति क्रोधव्यञ्जनम्, अनादृत्यमन्वयाद्यर्थं वा अव्ययम् । (“अये क्रोधे विषादे च सम्भ्रमे स्वरूपेऽपि च ।” इति मैदिनी । “अये” इत्यत्र “आः ॥ कथम्” इत्यापि पाठान्तरं दृश्यते) मयि एव—अनतिचिरमेव एतत्कर्मकम-
संख्यसैनिकविद्राघघ्नं प्रदर्शितपराक्रमे रवेत्यर्थः । भुक्नुटौधरः,—समुत्-
पादितभृङ्गः, चन्द्रकेतुकृताधिचेपजकोपेन अभङ्गोपेतवदन इत्यर्थः । [सुभोः कुटी
इति भुक्नुटौ, “अभुक्तुसादीनाम्” (वा०) इति ऋक्स्य वैकल्पिकविधानात्
भुक्नुटौति पदान्तरम् । “अकारोऽनेन विधीयते इति व्याख्यानान्तरम्” इति दौक्षित-
वचनात् भुक्नुटौत्यपि स्यात् । धरतीति धरः, धृषातोः कर्त्तरि “नन्दिग्रहिपचादिभ्यो
ल्युपिच्यच्” (१।१।३४ पा०) इति पचादित्वाद्च्, ततश्च भुक्नुटौ धरः इति
षष्ठीसमासः ; द्वितीयान्तोपपदसमासे “कथंश्च्यच्” (१।२।१ पा०) इत्यस्य
बाधाभावात् “प्रायोऽणविषये च” (वा०) इति अच्प्रत्ययान्तोपपदसमास इति
पञ्चमासः] । संवत्तः,—सञ्जातः ; वीर्यादिना रामस्य मन्दपेक्षया अल्पत्वसूचनात्
मयि कोपप्रकटनमनुचितमिति भावः ।

(य) अनयोः,—एतयोः, चन्द्रकेतुर्लवस्य चेत्यर्थः । क्रोधेन—कोपेन, पर-
स्परस्पर्धासम्भूतं रोषेणेति यावत् । [स्फुरितमिति क्रियापदस्य कर्तृपदनिर्दिष्टम्] ।
स्फुरितम्—आविर्भूतम् ; कुमारयोः क्रोधः सञ्जात इति समुदितार्थः । [स्फुरितमिति
स्फुरतेर्भावे निष्ठा] ।

अन्योन्यस्पर्द्धया समुपजातरोषयोः कुमारयोः तदानीन्तनावस्थावर्णनमुख्येन
‘कोपोत्यतिमुपपादयन्नाह, चूडेति ।—आकृतं प्रतिदृष्टिपराभवविषयकोऽभिप्रायः,
(“आकृतं स्यादभिप्रायः” इति हलायुधः) तस्मात् जायते यः तथोक्तः, परस्पर-
दृष्ट्येजाजितक्रोधसमुत्पन्न इत्यर्थः, [आकृतोपपदात् जनेः कर्त्तरि डः] वेपथुः कथम्,
[वेपधातोर्भावे अयुच्] चूडामण्डलस्य शिखासमूहस्य, [रघुवंशीयानां चक्षिणीयां पञ्च-
चूडतया चूडायां मण्डललोकिः सङ्गच्छते] बन्धनं संयमनं, संयतकेशपाशसमूह-
मित्यर्थः, तरलयति विधूनयति, किञ्चित् शिथिलयतीति वा, प्रवक्ष्यकोपीद्रेकव-
धिरःकम्पात् संयतोऽपि कुलवधारः समस्ततो विवर्तते इत्यर्थः, [तरलं कुरीतीति

धत्ते कान्तिमकाण्डताण्डवितयोर्भङ्गेन वक्त्रां भ्रुवो-

खण्डस्योत्कटलाञ्छनस्य कमलस्योद्भ्रान्तभृङ्गस्य च ॥ ३६ ॥

तरलवति, तरलशब्दात् तत्करोतीत्यर्थे “तत्करोति तदाचष्टे” (ग०) इति चिच्, ततः तरलीति नामधातोः कर्त्तरि लट् । कश्चित् प्रथमः पादः “क्रीधेनोद्धतधृत-कुन्तलभरः स्रग्वाङ्गजी वेषधुः” इत्येवं पठितो दृश्यते, तत्र सुगम एवायं :] स्वयम् आत्मना, स्वभावत एवेत्यर्थः, [अथ स्वयमिति तृतीयान्तमन्वयं, “प्रकृत्यादिभ्यश्चोप-संख्यानम्” (वा०) इति तृतीया] कीकनदच्छदस्य रक्तकमलदलस्य, [अथ सदृश-शब्दयोगात् “तुल्यार्थैरनुसोपनाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्यां (२।१।०२ पा०) इति वैकल्पिकौ वृत्तौ । “—अथ रक्तसरोरुद्धे रक्तोत्पलं कीकनदम्” इत्यमरः । कीकान् चक्रवाकान्, नटति अन्तर्भूतपृथ्वेतया नादयतीत्यर्थः, यः तथोक्तः, इति कीकौप-पदात् नटनैः कर्त्तरि अच्] किञ्चित् ईषत, सदृशे समाने, प्रकृत्येव ईषत्क्रीडिताय-माने इत्यर्थः, नेत्रे नयने, रज्यतः लोहितोभवतः, इटानीं क्रीधाद्रेकात् सम्पूर्णकपेश रक्तवर्णतामाप्नुतः इत्यर्थः ; यदा,—कीकनदच्छदस्य किञ्चित् सदृशे नेत्रे स्वयं रज्यत इत्यन्वयः, [रज्यत इति “रन्ज रागे” इति देशादिकरन्जधातोर्लटि ऋपम्, “अग्निदितां हल उपधायाः कृत्ति” (६।४।१४ पा०) इति नलोपः] तथा वक्त्रम् अनयोर्मुखमण्डलं, कर्णौ । [अथ कुमारयोर्द्विलिपि “नेत्रे” इत्यत्र “मुखम्” इत्यत्र च यथाक्रमं द्विवचनेकवचनयोः साधुत्वं ज्ञात्वापेक्षया बोध्यम् ; तथाच चतुःश्रवणादीनां जातेर्द्विवाच्यत्वेन तथा “नेत्रे” इत्यत्र द्विवचनेनैव अनयोर्नैवचतुष्टयस्य बोधः, तथा “वक्त्रम्” इत्यत्र एकवचनेनैव समयोर्वदनद्वयस्य बोधो बोध्यः । उच्यते अनेनेति श्रुत्यन्या वचधातोः करणे त्रप्रत्ययेन वक्त्रमिति सिद्धम्] अकाण्डे अगवसदे, अकाणा-दित्यर्थः, ताण्डवितयोः नृत्यन्वोः, पुनः पुनरुद्वाधः प्रचलितयोरिति यावत्, [ताण्ड-वितयोरिति, तच्छ्रुता तन्नाममुनिविशेषेण प्रीतमनुष्ठानमिति व्युत्पत्त्या तच्छ्रुशब्दा-दुक्तायै अण्प्रत्ययेन सिद्धान् ताण्डवशब्दात् तत् सञ्ज्ञातमनयोरित्यर्थे “तदस्य सञ्ज्ञातं तारकादिभ्य इतच्” (५।१।३६ पा०) इति इतच् । “पुंलुप्य ताण्डवं प्रीतं स्त्रीलुप्यं स्त्र्यामुच्यते” इति वचनात् भ्रुवोः कम्पने ताण्डवशब्दप्रयोगः तत्र निरतिशयोक्त्य-सूचको बोध्यः] भ्रुवोः झृगुमलस्य, भङ्गेन कौटिल्येन, भीषणभूमङ्गविधमिषेत्यर्थः, उत्कटलाञ्छनस्य सुपरिष्कृतकलहस्य, [उत्कटं लाञ्छनं यथेति बहुव्रीहिः] अन्धस्य दिनाम्नोः, च तथा, उद्भ्रान्ता उपरि धमनाः, अङ्गाः अनरा यस्मां तन्नीलस्य, अङ्गनादुपरि सचरदलिकुलस्येत्यर्थः, असलस्य सरसिजस्य, कान्तिं शीमां, साम्यमिति

कुमारो । तदितो विमर्दक्षमां भूमिमवतरावः । (८)

[इति निष्काशाः सर्वे] ।

इति कुमारविक्रमो नाम पञ्चमीऽङ्कः । (क)

यावत्, धत्ते धारयति, परिपूर्णचन्द्र-स्फुरितारविन्दयोरनुकूपमंतदनयोराननद्वयं
समभिव्यक्तक्रीडलक्षणतया भौषणभूभङ्गेन सुधांशुसङ्गतकलङ्कस्य प्रफुल्लकमलौत्-
पतदलिपटलस्य च श्रियमनुकारीतीति पथ्यवसिताथः ; एभिः शिरःकम्प-नेयलौहस्थ-
भौषणभूभङ्गादिभिलिङ्गैरेतयोरन्योन्यक्रीडाविभांवानुमानात् मन्ये अनतिविलम्बेनेवा-
नयोः समरसमारम्भः सम्भवतीति भावः । [अत्र वदने तादृशचन्द्रकमलयोः श्रीमा-
सम्बन्धस्य असम्भवत्वेऽपि तत्सम्बन्धकथनेन तच्छ्रीमासदृशश्रीमां धत्ते इति विव्यप्रति-
विव्यभावेन उपमायां पथ्यवसानात् निदर्शनानामचलङ्कारः, तदुत्पत्तवैचित्र्यावशेन
शिरःकम्प-नेयलौहस्थादिभिलिङ्गैः कोपस्यानुमानात् अनुमानालङ्कारः व्यन्यते इति
चलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः] । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १६ ॥

(८) तत्—तस्मात्, ईदृशीदृश्यस्य नितान्तमसङ्गनीयत्वादित्यर्थः । इतः,—
अस्मात् स्थानात् । विमर्दक्षमां—विमर्दस्य—युद्धव्यापारस्य, क्षमां—योग्यां, युद्ध-
व्यापारीपयोगिनौमित्यर्थः । भूमिं—भुवम् । अवतरावः,—गच्छावः ।

(क) इति—समाप्तावव्ययम् । (“इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिम्” इत्यमरः)
कुमारविक्रमो नाम—कुमारविक्रम इति नाया प्रसिद्धः । [कुमारयोर्विक्रमो यवेति
बहुव्रीहिः] । पञ्चमः,—पञ्चसंख्यापूरणीभूतः । अङ्कः,—नाटकीयपरिच्छेदः ।

पञ्चमाङ्कस्य सङ्क्षेपः ।

अथ नेपथ्ये, विपन्नानामन्धकारं साहायकार्ये द्रुतं कुमारचन्द्रकेतुः सुमन्त्रेण
सारविना लुपमानेः प्रकविभिर्वाजिभिर्वाहितेन रथेन प्रधानस्थानं समुपैतीति समुद-
घोषान्तरचापकृपाः स्वावलम्बनलाभात् सङ्घर्षे विनोदः ।

कुमारचन्द्रकेतुस्तु समरभूमौ वीरबालकस्याकीर्तिकं दण्डकौशलं विवीक्य परं
सुमुदे, रघुकुमादुरोधेवासुना सुनिग्रियुना निजिगानि कुङ्करकुलकपोलस्थलेषु
सुहृदेषु परिप्रक्ष्ण्वाकामासाकुक्षानि शरसङ्क्रान्तिं विवीक्य परं कौतुकमवाप च ।

सुमन्त्रसौख्यीकशौच्येवास्त्रिनिमित्तं बालं, कीमिकमसौ निद्राचरनिकरङ्गनी-
यतं साक्षाद्रघुमणिनिवाहं मय्ये इत्याह ।

. चन्द्रकेतुस्तु तदा वीरशिशुमैत्रं पराभवितुं भूयसां प्रसन्नजातकराजकराचां
रथिनां बारिदसन्निभरिदारीदृष्ट्याश्च स्वबलानां युगपन्मयासं समवकीक्य
नितरामवपत । सुमन्त्रोऽपि, समवेता अपि एते सैनिकाः किमप्यस्य कर्तुं
न शक्ताः, किं पुनर्विभव्य स्थिताः ? इत्यमन्यत ।

चन्द्रकेतुराह, आये ! त्वय्येतां त्वय्येताम्, अयं वीरः ज्यानिर्वीविष पक्षाच्च
गिरिकुञ्जमध्यखोनानां कुञ्जरायानपि कथंयथा जनयन् तुमुलं युध्यते, रथे निहतानां
मदीयसेनानां कालकवलात् भुक्तोऽश्वैरिव मुष्टेः कवचैश्च रथभूमिं समाच्छा-
दयति च ।

तदाकथं सुमन्त्रः कथमहमनुना वीरेण सह चन्द्रकेतुं योद्धुमुपदिशामि इत्येवं
कथं स्वगतमनुदधौ, सपदि स्थिरीचकार च इक्ष्वाकुकुलाचारः खलु ईदृशः सङ्ग्रामः,
तदनुना अमुना वीरेण सह सङ्ग्रामं विना नाम्बं कमपि पन्थानं पश्यामीति ।

तदा चन्द्रकेतुः रथात् प्रतिनिहतानि स्वसेन्यानि शतशः धिक्कृतवान्, स्वयञ्च
नितरां ललज्जे, दिव्ययविवशश्च बभूव । सुमन्त्रस्तु त्वरितमेव रथं चालयन् एष हि
वीरो लवः ते पुरत एवाभिवर्तते इति चन्द्रकेतुमभ्यधात् ।

विद्युतः सन्निव चन्द्रकेतुः पप्रच्छ सुमन्त्रम्, आख्यायकाः किं नामधेयमस्याभि-
हितवन्तः ? इति । सुमन्त्रः लव इत्याह । ततः चन्द्रकेतुः कुमारं सम्बुध्याह, भो लव !
सैनिकैरभिः सह युद्धा किम् ? मया सह युध्यस्व, तेजः तेजस्व्यं श्राव्यत्विति । सुमन्त्रस्तु
तदा कुमारमाह, एष बालवीरः त्वया समाहूतः सन् भवत्सैनिकनिर्मथनं परित्यज्य
धनगर्जानमुपयुज्य इभावल्लिमर्द्दनविरतः हस्तसिंहशिथिरिव इत एवाभिवर्तते इति ।
अचान्तरे त्वारतोद्धतपदविक्षेपेण लवः प्रविश्य कुमारमाह, भो राजपुत्र ! स्वयं
त्वमिच्छाकुकुलाजहारभूतोऽसि, अयमहमागच्छामीति ।

ततः नेपथ्ये महान् कीलाहलः प्रादुरासीत् । कथमिदानीं परासुखीभूता
अपि अमूपतयः पुनः प्रतिनिहत्य नां प्रकर्तुमभ्युद्यताः !! किमेतान् नीचान् । अहन्तु,
महाप्रलये पवनीहेलितः समुद्रप्रवाहः यथा सागरवर्धमभ्यपर्वताघातसंघट्याभिः
बाहवार्पप्रशिखाभिः सपदि विशीथ्यते, तथैव कीपाग्निना अन्धार्द्धैरान् विमर्दयिष्या-
मीत्युक्त्वा लवः परितः समर्थं परिक्रामितुमारभे । ततः कुमन्त्रचन्द्रकेतुरपि सगर्वे
रघुराज लवमाह, भोः कुमार ! तवाकीकिकं गुणातिशयं विष्वाकाङ्क्षमतीव प्रीतः
भवामि, अतस्त्वं मे सखा, सखित्वात् यत् मदीयं, तत् त्वदीयमेव, इत्यर्थः परिजने

कदम्बं विफलमेव, चङ्गमेव ते वीरदम्पत्य परीक्षास्यत्मिति । खलु सङ्घर्षसम्भ्रमं प्रत्याह्वय स्वगतमाह, अहो ! दिवाकरकुलकुमारस्य सुमधुराऽपि वीर्यवांशीर्यपूर्णं वाक्प्रयोगचातुरी, तदेतान् परित्यज्येनमेव वीरं सन्नाहयामासीत् ।

पुनरपि कलरवः समजनि । खलु, पापैरेभिः सङ्घीर्यविघ्नकारिभिः सेनिकैः मृगं कदम्बित एवास्मोति सङ्घीधनिर्वेदमुक्ता । तदभिमुखमेव पत्येकामत् । चन्द्र-
केतुस्तु तदा सुमन्त्रमाह, आर्य्य ! द्रष्टव्यमेतदवलीकय, दम्पात् कौतुकाश्चैव वीरः
अस्मिन्कमुहृत्य परितः परिक्रामन् मदीयसैन्यैरनुधावितः सन्, प्रतिकूलबाधुना पत्यांकुलः
इन्द्रधनुःसुशोभितः नवनौद इव कौटुम्भी रम्यां शोभां विभर्तीति । तदाकर्ण्य सुमन्त्रः
कुमार एवैनं वीरं द्रष्टुं जामाति, वयन्तु केवलं विजयविवशाः संवृता इत्याह ।

अथ चन्द्रकेतुः सामन्तान् सम्बुध्याह, भी भी राजानः ! वर्य्यभृतोऽसंख्येयाः
वर्षीयांसः यूयं तुरगेषु हिरदेषु रथेषु च समाकृताः सन्तः पादचारिण्येकेन
चर्मोत्तरीयभृता बालकेन सह सङ्ग्रामे बहुपरिकराः संवृताः ॥ धिग् युष्मान्मांश्वेति ।
ततः चन्द्रकेतोरेवावधं वचनमाकर्ण्य खलुः 'सखीभमाह, किं मामेषोऽनुकम्पते
नामेति । ततः अथं विचिन्त्य स्वगतमाह, भवतु तावत्, इद्या कालार्थं वारयितुं
जृम्भकास्त्रप्रयोगेण सैन्यान्वेतानि संस्रम्भयामोति । अथासौ जृम्भकास्त्राणि निध्यातुमार-
भत, अकस्माच्च सैन्यसङ्कोषः प्रशान्तोऽभूत् । समये चैतस्मिन् सुमन्त्रः ससम्भ्रमं कुमार-
माह, वर्य्य ! वीरपीतेनामुना जृम्भकास्त्रमभिप्रयुक्तमिति । चन्द्रकेतुस्तु, सत्यमेवेतत्,
यतः समापि अच्युः वेदुताग्रसंस्थिते घोरैऽन्वतमसे निपतितमिव शक्तिविह्वलं
सत् अथं विकाशतामेति, सैन्यसमूहश्च चित्तलिखितारम्भ इव निश्चन्दमासे ; नूनम-
मितवीर्य्यं जृम्भकास्त्रं जृम्भते एव ; आश्चर्य्यमिदं, पातालगर्भस्थितेषु निकुञ्जेषु
पुञ्जीभूतैः तनीभिरिव श्यामायमागैरपि पावकीतापविगलितपितलद्रववद्भास्वर-
न्योतिभिः जृम्भकास्त्रैः कल्पान्तकाले सङ्ग्रामोपस्थाश्रयवनविच्छिन्नेः पुञ्जीभूत-
जलदजालैः विद्युत्पुञ्जग्रीहीपितकन्दरैः विम्यगिरिशिखरैरिव परिदृश्यमानैः समन्तात्
विमानतलं समाच्छाद्यते इत्याह । कुतः खलु जृम्भकास्त्रमधिगतवान् खलु ?
इति सुमन्त्रे पृष्टे प्रत्याह चन्द्रकेतुः, भगवतः प्राचेतसर्देवेति नम्यामहे इति ।
न अथं महर्षिः जिष्मिभ्योऽस्त्रविद्यामुपदिशति, विशेषतस्तु जृम्भकास्त्राणि, यतश्चेतानि
क्रमाशान् प्रादुर्भूय कौशिकं हि महर्षिमुपसङ्गम्य तस्मिन्दायपरम्परया रामभद्रमेव
समधिगतानि इत्याह सुमन्त्रः । अपरेऽपि महर्षयः प्राचेतससङ्ग्रहाः तपसोजसा
जृम्भकास्त्राणि खलुं शक्नुवन्तीति विभावयामोत्याह चन्द्रकेतुः । अथ सुमन्त्रः
आह, वर्य्य ! सावधानो भव, वीरश्चैव समागच्छतीति । अथास्त्रीकनमानमेव

कुमारावन्वीड्यं प्रति खेदप्रदर्शनं कर्तुमारंभाति ; कथं हि यत्तुं इहा इदं मे सपदि विगलितं भवति, कश्चिद्विज्ञातः सम्बन्धः किन्तु एतस्मिन्नस्मिन् इत्यादिकं बहुधा समालोचयामासतुश्च । तदाकर्ण्यं सुमन्त्र आह, जीवानामेव हि चर्यः, यत् कस्यचित् कुत्रचित् वा प्रीतिरन्वीड्यमनुरागभरात् सहसैव सञ्जायते, परस्पर-नयनपातसमकालमेव तस्याः सम्पद्यमानत्वात् तारामैषकं चक्षुरागो वा इति संशयः तामुपचरन्ति लोकाः, ईदृशं हि प्रेमाद्यमहेतुकमेवामनन्ति च । यी हि अहेतुकः आसक्तिविशेषः, तस्य कोऽपि निवर्तको न दृश्यते, यदसाधुभयोरेवान्तर्मन्त्राणि कृताः किञ्च तिष्ठतीति । अथ कुमारवपि परस्परमनुदध्यतुः, कथं हि सुचिक्छरामपटु-सन्निभे एतस्मिन् शरीरे शरान् विमोचयामीति ; अथ निध्याय च, वीराचारवशात् निदारूपस्य मे खेदप्रवृत्तिः कुतः ? शस्त्रशिक्षायाः वा किं फलं लभे ? यद्यनेन सह न युज्ये, रथपरास्तुल्यं मामसौ भयादेव विनिवृत्तं वा मंश्यते इति बहुधा विक्षययामासतुश्च ।

सुमन्त्रस्तु तदा लवमवलोक्य सास्त्रं स्वगतमिवेत्यं बहुधा विललाप, हृदय ! कथं विविधं पर्यालोचयसि ? नासौ रघुमणितनयः, तस्य तु मूलं कारणं वेदेही दुर्दैववशादेवास्माकं विगष्टा । विज्ञायां हि लतायां किम् प्रसूनोत्पत्तिः सम्भवतीति । ततश्चन्द्रकेतुः सुमन्त्रमपृच्छत्, आर्य्य ! एषादधुनाऽवतरामीति । कस्य हेतोरिति तु सुमन्त्रः तमाह । तदुत्तरे चन्द्रकेतुराह, वीरीड्यं पदातिः भुत्वैव युध्यते, पादचारिणा पदातिः शस्त्रेव युध्यतेति धर्मशास्त्रविदः आमनन्ति, तेनैवाहमवतरितुमिच्छामीति । सुमन्त्रस्तु तदाकर्ण्यं, कथमहमेवं न्याय्यं कर्म कर्तुं प्रतिविधानि, कथं वाऽस्तुना वीरेण सह पादचारिणं कुमारं योजुमुपदिशामीति श्रमं व्यचिन्तयत् । आर्य्य ! चर्माय-मंशयिते वस्तुनि गुरवोऽपि समाधानाय सततं भवन्तमेवापृच्छन्, तत् कथं भवानिदानीं विवृशतीत्याह चन्द्रकेतुः । तदाकर्ण्यं सुमन्त्र आह, आयुषम् ! यथाधर्ममेव भवानभिभाषते, एष हि साङ्गानिको न्यायः, रघुसिंहास्तु इमामेव पद्धतिं चिरमनु-पालयामासुरिति । चन्द्रकेतुरप्याह, भवन्त एव रघुवंशीयानां कुलस्थितिं धर्मशास्त्र-मितिहासश्च सम्यक्तया जानन्तीति । सुमन्त्रस्तु तदा कुमारं सखेहाकं परिष्वज्याह, अत्यल्पवयसोऽपि इन्द्रनिबिजनिः कुमारस्तत्त्वज्ञानपथं भवान् वीरव्रतमनुसरति, दिव्या राज्ञः दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठानागतमिति । तदाकर्ण्यं चन्द्रकेतुः सखेदमाह, रघुवंशप्रधाने रामभट्टे प्रतिष्ठाननिधनतयति सति, अस्माभिरधनैः का हि नाम रघुकुलस्य स्थितिः ? तेन च ब्रह्मः पितरः निरन्तरमेव दुःखायन्ते । तदाकर्ण्यं सुमन्त्र आह, अहह ! इदमनन्तविदारकाणि चन्द्रकेतोः वचनानि भवन्तीति ।

खवस्तु तदा, कुमुदनाम्बवे कुमुदिनीव मे हृदिः कथं हि एतस्मिन् नितरामभि-
रजति ? कथं वा नदीयोऽयं बाहुः कलहकामः भवतीति विविधं विकल्पितवान् ।
चन्द्रकेतुः रथादवतीर्य सुमन्त्रं ससम्भ्रममाह, आर्य्य ! त्वामहमभिवन्दे इति । सुमन्त्रस्तु
भगवान् बराहद्वयी ते श्रेयः विदधातु, भवद्गुरु इव भवान् सर्वेषु विजयस्वर्णी
लभतामित्याशौः प्रददौ । रथस्य एव भवानतीव शोभते, अतः अत्पादरप्रदर्शनं
मा कृत इति खवेनीलः, तर्हि महामतिरपि रथमन्यमलङ्करोतु इति चन्द्रकेतुरभि-
दधे । तदा खवः सुमन्त्रमाह, आर्य्य ! रथे राजपुत्रं समारोहयति । त्वमपि
कुमारवचनमनुपालयेति सुमन्त्रोऽपि खवमभिहितवान् । खं हि द्रव्यं यथेच्छमेवोप-
भुज्यते जनैरिति खेषां रथानामारोहणे नास्ति दोषः यद्यपि, तथाऽपि वयं रथारोहणे
सम्यगनभ्यस्तया सपदि स्त्रीकर्तुमैतत् नाभिलषामः । तद्वचनं श्रुत्वा सुमन्त्र आह,
दर्पसौजन्ययोः यथायथमभिधातुं भवान् जानाति, भगवान् रघुमणिः त्वामिदं विधिं
पश्येद यदि, तदा तस्य हृदयं नूनं द्रवोभुतं स्यादिति । तच्छ्रुत्वा खव आह, स हि
राजर्षिः अतीव सुजनः श्रूयते, वयमपि यज्ञविघातकाः न भवामः, गुणवन्तं तं राजानं
वयं समाद्रियामहे एव, परन्तु तुरङ्गरक्षिणां निखिलराजम्यास्त्रेपस्त्रिकां सुदुःसङ्गां
प्रोद्धतां वाचमाकण्ठ्येवं हि विवृतिमधिगता इति । तदाकथं सविनयमाह
चन्द्रकेतुः, गुह्यजनानां प्रतापीत्कथंमुपसृज्यापि भवन्तः किमु दुःखायमानमानसाः
संहताः ? इति । तत्र मेऽनर्थः अस्ति, नास्ति वेति तादृशप्रत्यक्षं नायमवसरः, परस्त्वेतत्
पृच्छामि यत्, स हि राजर्षिः तदीयाः प्रकृतयश्च अतीव दान्ता इति श्रूयते, तर्हि
कथमेते मनुष्याः राजसौं वाचमभिदधति ? यतो हि तादृशो वाक् सर्ववैराणां
प्रवृत्तिः, अलङ्काराश्च निदानम् ; प्रियसत्त्वां हि वाचं सर्वे एवाभिष्टुवन्ति, कौर्त्त-
स्त्रेणा जनयति, अलङ्क्रीश्च हिनस्ति, तेन हि इमां कामदुष्टेति मनोविष आन-
नन्तीति खवोऽब्रवीत् । सुमन्त्रस्तु तदाकण्ठ्याह, विशदसंस्कारसम्पन्नां वाचनयमुदो-
रस्यतीति ।

अथ खवः “किमु भवतस्मात्प्रतापीत्कथंऽप्यनर्थः ?” इति प्रागुक्तस्य चन्द्रकेतीवच-
नस्य, अक्षधर्मा-न हि व्यक्तिविशेषे पय्यासाः इति कृत्वा प्रत्युत्तरमभिदधे । तच्छ्रुत्वा
सुमन्त्र आह, भवान् देवमेत्याकं नाभिजानाति, तेन चेत्त्वं तन्मय्यादाविघातकरं
वचनमभिदधति, अक्षधर्मेकान् प्रमथ्य तु भवान् सर्वं स्वविक्रमं प्रदर्शितवान्,
परन्तु जामदग्न्यदमने भगवति रामभट्टे इत्यमभिधातुं कदापि नार्हतीति । तदा-
कथं खवः सहासमाह, असौ राजा जामदग्न्यदमन इति प्रथेसावादः न ह्युच्येः
सुसुह्रीवविक्रमः, यतः विजानां नीरर्थं वाचि एव सिद्धं, न वाङ्मो, तत्र तु अस्त्रियाचा-

नव सिध्यति, यद्यप्यसौ ब्राह्मणः कामदम्भः ब्रह्मयाही आसीत्, तथाऽपि
 ब्राह्मणतया प्रकृत्या दान्तस्य तस्य दमने का हि भक्ता राज्ञः प्रशंसा गमिति ।
 तदाकर्ण्य चन्द्रकेतुः सव्यथं सुमन्त्रमाह, आर्य्य ! किमत्रोत्तरप्रत्युत्तरेण ? सोऽयं भवति
 नवः वीरावतारः, येन भगवान् भार्गवोऽपि वीरत्वेन न गच्छति, ये च तातपादाः
 नमस्तुवनायाभयदक्षिणां प्रददुः, तेऽपि न ज्ञायन्ते एवमेनेति । एतदाकर्ण्य खवः
 आह, रघुपतेः मङ्गिसानं को हि नाम न जानाति ? इडाज्ञां तेषां चरितमविचार-
 षीयसेव, परन्तु स्त्रियं ताडकां निहृत्य तेन सुमङ्गत् स्वं यशः प्रकटीकृतम्, अपिच
 खरेण सङ्ग समरे वीरिण्य पदानि पराहत्यासीमं युद्धकौशलमसौ व्यतानीत् । वानरराजिन
 बालिना सङ्ग रणे तु सुतरामेवेति । तदाकर्ण्य चन्द्रकेतुराह, आः !! गुरुजनमर्यादा-
 विलङ्घिन् ! इति । लवस्तु तदा प्रत्युवाच, अये ! मय्येव कीपकषायितनेवी भव-
 तीति । ततः उभाविव कुमारौ क्रोधेन कीकनदसच्छायनयनौ नमः इङ्कारविन्दाय-
 नानमुखौ च भूत्वा युयुत्सया युद्धानुकूलां भूमिमधिशिश्रियतुरिति ।

इत्यश्वेशास्त्राटवीसचरणपञ्चानन-कुलपतिकल्प-“वि, ए” इत्युपनामक-

श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्य्यविरचित्तायां, तदात्मजाभ्यां

श्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-श्रीमन्नृत्यबोधविद्यारत्नाभ्यां

परिवर्तित-परिवर्द्धितायां सुखबोधिनीसमा-

ख्यायाम् उत्तररामचरितव्याख्यायां

पञ्चमोऽङ्कः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति विमानेनोष्णलेन विद्याधरमिष्टुनम्] । (क)

विद्याधरः । अहो खलु अनयोर्विकर्तनकुलकुमारयोः अकाण्ड-
कलहप्रचण्डयोः उद्योतितचाक्षलक्ष्मोकयोः अद्भुतोद्भ्रान्तदेवा-
सुराणि विक्रान्तचरितानि ॥ तथाहि प्रिये पश्य पश्य । (ख)—

(क) दर्पणीकनाटकोद्याल्लक्षणे “द्राह्मणं बंधो युद्धं राज्यदेशादिविग्रहः”
इत्यादिना युद्धस्य बर्जनीयमध्ये परिगणनात् तत् विष्णुभक्तान्तर्गतितया बर्णयितु-
मुपक्रममात्र आह, तत इति ।—उष्णलेन—भास्वरिण, नानाऽलङ्कारपरिभूषिततया
देदीप्यमानेनेत्यर्थः । विमानेन—व्योमयानेन । (“विमानं व्योमयाने च सार्वभौम-
व्यहोऽपि च” इति मेदिनी । “विमानेनोष्णलेन” इत्यत्र “विमानोष्णलम्” इति
“विमानेनोष्णलम्” इति च पाठद्वयं दृश्यते) विद्याधरमिष्टुनम्—देवयोनिविशेष-
दम्पती । [विद्याधरो च विद्याधरश्च इति विद्याधरो “पुमान् स्त्रिया” (१।१।६७
पा०) इति स्त्रिया पुंसौ इन्ने पुल्लिङ्गैकशेषः] प्रविशति—आगच्छति, रक्षा-
लक्ष्यमिति शेषः ।

(ख) कुमारयोरलौकिकसमरकौशलसन्दर्शनविश्रितो विद्याधरः स्त्रीयां
प्रेयसीं तत् सन्दर्शयन्नाह, अहो इति ।—अहो—इति विस्मयव्यञ्जकमव्ययम् । खलु
—वाक्यभूषणम् । अकाण्डकलहप्रचण्डयोः,—अकाण्डे—अनवसरे, अकस्मादित्यर्थः,
यः कलहः,—विरोधः, समर इति यावत्, तेन प्रचण्डयोः,—उग्रयोः, आकाशिक-
विवादभौवण्योरित्यर्थः । (अत्र “अकाण्डप्रचण्डकलहयोः” इति विद्यासागरवृत्तपाठे
—अकाण्डः,—आकाशिकः, प्रचण्डः,—भौवणः, कलहः ययोः तादृशयोरित्यर्थः)
उद्योतितचाक्षलक्ष्मोकयोः,—उद्योतिता—प्रकटीकृता उद्दीपिता वा, चाक्षलक्ष्मीः,
—अन्वियत्रीः, [अन्वाणामियमिति आन्वी, सा चासौ लक्ष्मीयेति चाक्षलक्ष्मीः,
“पुंस्त्वत् कर्माधारयजातीयदेशीयेषु” (६।१।४२ पा०) इति पुंस्त्वत्तः] याभ्यां तयोः,
प्रकाशितराजव्योचितभुजबोधसम्पदीरित्यर्थः । [“नद्यतश्च” (५।४।१५३ पा०)
इति समासान्तः कप् । अत्र “उद्योतितचाक्षलक्ष्मोकाणि” इति पाठे—विक्रान्त-

भणञ्भणितकङ्कणकणितकिङ्किणीकं धनु-

ध्वनद्गु गुणाटनीकतकरालकोकौहलम् ।

वितत्य किरतोः शरानविरतस्फुरच्चूडयो-

विचित्रमभिवर्द्धते भुवनभीममायोधनम् ॥ १ ॥

चरितानौत्यस्य विशेषतया व्याख्येयम्] अणयोः,—पुरतः परिदृश्यमानयो-
रित्यर्थः । विकर्त्तनकुलकुमारयोः,—विकर्त्तनस्य—सूर्यस्य, (“विकर्त्तनाकंमार्त्त-
मिहिरारुणपूषणः ।” इति सूर्यपद्यांश्च अमरः) यत् कुलम्—अन्ववायः, तस्य कुमारी
—तत्सम्भूती बालकावित्यर्थः, तयोः लवचन्द्रकीर्त्तोरित्यर्थः । अद्भुतोद्भानदेवासुराणि—
अद्भुतेन—आश्चर्येण, विस्मयरसेनेत्यर्थः, उद्भान्ताः,—विमूढाः, न्यूनाधिकत्वनिर्णया-
न्मत्ता इत्यर्थः, देवोसुराः,—सुरदानवाः ये तानि, विस्मयविक्रमलौकतसुरासुराणीति
यावत् । विक्रान्तचरितानि—विक्रमविलसितानि, विक्रमसूचकानि समरकक्षाणि
वा ; अन्तरीक्षविहारिणो देवदानवा अपि प्रकटितालौकिकाभिनवभुजवीर्यधी-
रनयोः समरकौशलमालोक्य बलवद्विजयपारवश्यमधिगम्युरिति समुदितायः ।
तथाहि—तमेव विस्मयकरं समरव्यापारमवगच्छेत्यर्थः । [पश्य पश्येति विस्मये
द्विवचनम्] ।

विपुलविक्रमेण युद्धमारभमाणयोः कुमारयोः समरकौशलस्य विजयकरत्वमेव
प्रदशयन्नाह, भणदिति ।—भणउभणितानि भणउभण इत्यव्यक्तं शब्दं कुर्वन्ति,
[भणउभणः शब्दः जातः एषामिति विग्रहे भणउभणशब्दात् “तदस्य सञ्जातं तारका-
दिभ्य इतच्” (५।२।३६ पा०) इति इतच्] यानि कङ्कणानि करभूषणविशिष्टाः,
तानौव कणितः शब्दायमानाः, किङ्किण्यः शुद्रघण्टिका यत्र तत्, [“नद्युतश्च”
(५।४।१५३ पा०) इति समासान्तः कप्प्रत्ययः । “कङ्कणं करभूषणम्” इति
“किङ्किणी शुद्रघण्टिका” इति चामरः] यद्वा—भणउभणितानि यानि कङ्कणानि,
तेषामिव कणितं रणितं यासां ताः भणउभणितकङ्कणकणितः, [इति उपमान-
पूर्वपटी बहुव्रीहिः अनुरपदलोपश्च] तादृश्यः किङ्किण्यः यत्र तदिति, (“भणउ-
भणितकङ्कण—” इत्यत्र “भणउभणितिकङ्कण—” इति पाठे—भणउभणित
भणउभणत् इत्याकारकं, यत् कङ्कणस्य कणितं, तद्वत् कणितं यासां तादृश्यः
किङ्किण्यः यस्मिन् तदित्यर्थः) । [उद्भुमुखवत् समासः । अत्र इती परे भणउभण-
दित्यव्यक्तानुकरणशब्दात् “अव्यक्तानुकरणस्यातः इती” (६।१।८८ पा०) इति
पररूपैकादेशेन भणउभणिति पदं सिद्धम्] तथा गुणेन मौर्व्या, ऋटनीभ्यां

विजृम्भितश्च दिव्यस्य मङ्गलाय हयोरपि ।

स्तनयिन्नोरिवाऽऽमर्द्धं दुन्दुभिर्दुन्दुमायितम् ॥ २ ॥

कोटिभ्यां, धनुषः प्रान्तभागाभ्यामित्यर्थः, (“कोटिरस्त्राटनी” इत्यमरः) कृतः सम्पादितः, करालः भीषणः, अतिमहानित्यर्थः, कोलाहलः शब्दविशेषः यस्य तादृशम्, अत एव ध्वनत् शब्दायमानं, गुरु चन्द्रदुर्बलं, [धनुरित्यस्य विशेषणम्] अथवा—ध्वनता टहुष्यता, गुरुषा दृढेन, गुणेन शिशिन्वा, अटनीभ्यां कोटिभ्याश्च, कृतः कर्जितः, करालः विकटः, कोलाहलः कलकलः यस्य तत्, मौर्व्याकर्षणोत्थविकटटङ्कारमुखरितप्रान्तभागद्वयमित्यर्थः ; यद्वा,—ध्वनन् आकर्षणेन टङ्कारशब्दं कुर्वन्, गुरुः कठिनः, गुणो मौर्वी यथोः एवम्भूतः, ये अटनी अयंभागी, ताभ्यां कृतः कर्जितः, करालो भीषणः, कोलाहलो गभीरशब्दो येन तादृशं, धनुः शरासनं, वितत्य विस्फाप्यं, प्रसार्येत्यर्थः, [विपूर्वात् तनोतेः क्त्वपि “अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो भ्रूलि क्त्विति (६।४।१७ पा०) इत्यनुनासिकलोपे “ङ्स्वस्य पिति कृति तुक्” (६।१।७१ पा०) इति तुका सिद्धम्] शरान् बाणान्, किरतोः निरन्तरं प्रक्षिपतोः, वर्षतोः इत्यर्थः, अविरतम् अविरामं, निरन्तरं यथा स्यात् तथेत्यर्थः, स्फुरन्त्यः इतस्ततः शरीरसञ्चालनात् प्रचलन्त्यः, चूडाः शिखाः ययोः तथोक्तयोः, धनुरास्त्रालनकृतशरीरसञ्चालनात् निरन्तरप्रचलच्छिखयोः रित्यर्थः, एतयोः कुमारयोरिति शेषः, भुवनानां लोकानां, जगत्त्रयस्येत्यर्थः, भीमं मयानकं, विभुवनभीतिविधायकमित्यर्थः, विचित्रं विमिश्रितवच्चम्, अभिनवकौशलवत्तया अत्याश्चर्यजनकमिति यावत्, आयोधनं युद्धं, [आयुध्यते अस्त्रिन्निति आयुधे रधिकरणे ल्युट्] अभिवर्द्धते प्रसरति, उत्तरोत्तरमुपचितं भवतीत्यर्थः ; (“अभिवर्द्धते” इत्यत्र “अभिवर्त्तते” इति पाठान्तरे सुगमोऽर्थः) समरभूमाववतीर्णविती विकर्तनकुलनन्दनी सज्जं महदपि शरासनम् अनादासेनैव आस्त्रालयन् अत्यहुतसमरकौशलेन त्रिलोकोलोकं विज्यापयतः इति भावः । [अत्र प्रथमपादौ कङ्कचकृणितेत्यत्र समासे औपम्यवाचिनो लोपात् लुप्तोपमा, तथा अनयोः कुमारयोः कविमात्रसंवेद्यचष्टास्वरूपयोः यथावदर्थनात् स्वभावीतिशालङ्कारः, एवञ्चानयोः परस्परनिरपेक्षसंसृष्टिः] । पृथ्वीं हतं, तल्लक्षणं यथा,—“जसौ जसयथा वसुधैवकुतश्च पृथ्वी गुरुः इति ॥ १ ॥

कुमारयोरनुयोरलौकिकसमरकौशलमालोकयतां देवानामपि दुन्दुभिभ्यानेनीत्याहप्रदर्शनमाह, विजृम्भितमिति ।—हयोरपि उभयोरपि, स्ववचनकेतोरित्यर्थः,

तत् प्रवर्त्यताम् अनयोः प्रवीरयोः अनवरतम् अविरल-
खलितविकचकमकमलकमनीयसंहतिः अमरतक्तक्यमणि-
मुकुलनिकरमकरन्दसुन्दरः पुष्पनिपातः । (ग)

मङ्गलाय कल्याणाय, समरोत्साहकर्मनाथमित्यर्थः, सनयिनीः धनती जलदस्तेत्यर्थः,
[सनयतीति विग्रहे सनयतेः कर्भारि इवः] इव, आनन्दं निरतिशयगुह्यगम्भीर-
मित्यर्थः, (“मन्दन्तु गम्भीरे” इत्यमरः) दिव्यस्य स्वर्गीयस्य, [दिवि भवः इति
विग्रहे दिव्यशब्दान् “तच्च भवः” (४।१।५३ पा०) इति व्याख्या दिव्यमिति] दुन्दुभेः
भेद्याः, तन्नामवाद्यविशेषेत्यर्थः, (“भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्” इत्यमरः । दुम्
दुम् इति शब्देन भाति इति दुन्दुभिरित्यमरव्याख्याने महेन्द्रः) दुन्दुमायितं दुन्दु-
मित्वाकारकृषितं, [दुन्दुमायितमिति दुमित्यव्यक्तागुकरणशब्दात् “अव्यक्तागुकरणा-
द्वाजवराहादङ्गिनी ङाच्” (५।४।५० पा०) इति ङाच्, ततः “ङाचि विवक्षिते हे
बहुलम्” (वा०) इति हिले दुन्दुमा इत्यव्यात् “लोडितादिङाङ्भ्यः क्यप्” (३।१।३३
पा०) इति क्यवि दुन्दुमाय इति नामधातोर्भावे निष्ठा] विजृम्भितश्च सर्वासु दिक्षु
व्याप्तचेत्यर्थः ; [चकारः समुच्चयार्थः, पूर्वश्लोकस्य “अभिवर्तते” इति क्रियापदेनेदं
समुच्चयने इति बोध्यम्] अतीवविशयकरमिदं रचनेपुष्पमालोक्य परितुष्यद्भिर्दिवि-
षद्भिरपि कृतः अयं गम्भीरभेरीनिनादः कुमारधोरनयोः समरानुरागं सत्यक् विवर्ध-
यतीति ससुदितार्थः । [“विजृम्भितश्च दिव्यस्य” इत्यत्र “विजृम्भितश्च दिव्यास्त्रम्”
इति पाठान्तरं कचिद्व्ययते, तत्रायमर्थः,—इयोरपि कुमारयोः दिव्यास्त्रं स्वर्गीयं
प्रहरणं, विजृम्भितं समाकीर्णं, परस्परप्रकृतिनायुधेन युद्धक्षेत्रं परिव्याप्तमित्यर्थः ।
एवं इयोरपि मङ्गलाय सनयिनीरिव आनन्दं दुन्दुभेः दुन्दुमायितश्च विजृम्भितम्
आविर्भूतमित्यर्थः । उत्तमभयपाठ एव सनयिनीना सङ्गं दुन्दुभेरवैधर्म्यंसात्यकथनादुपमा-
श्लक्षारः] । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ २ ॥

(ग) तत्—तस्मात्, भेरीवादनादिना अमरैरपि रथोत्साहविवर्धनादित्यर्थः ।
प्रवीरयोः,—सप्रकर्षवीरत्ववतीरित्यर्थः । [प्रकृष्टौ वीरौ इति प्रवीरौ तथौरिति प्राहि
समासः] । अनयोः,—एतयोर्लंबचन्दकैलोरित्यर्थः, शिरसोरिति शेषः । अविरल-
ख्यादि,—अविरलैः,—निरलरैः, सान्द्रसन्निविष्टैरित्यर्थः, खलितैः,—कचिदैः, नयन-
मनोरञ्जनैरिति यावत्, विकचैः,—विकलरैः, सुपरिस्फुटैरित्यर्थः, कनककमलैः,—
शुभ्रचर्मसरसिलैः, कमनीया—मनोमोहनीय्यर्थः, संहतिः,—समवायः, राशिरिति
भावत्, यस्य स तथोक्तः । (अविरलखलित—” इत्यत्र “अविरलखलितविकचकनक-

विद्याधरी । ता किं त्ति उण अक्खाण्डविट्पुरिदतङ्कि-
च्छडाकडारं विअ अवरं भत्ति संबुत्तं ? । * (घ)

* तत् किमिति पुनरक्खाण्डविट्पुरिततङ्किच्छटाकडारमिव अवरं भटिति
संभूतम् ? ।

मयकमलकमनीयसन्ततिः” इति पाठे,—अविरलं—निरन्तरं यथा तथा, सुखितानां
—सुखितानां, पतितानामिति यावत्, विकचकनकमयकमलानां—प्रस्फुटितस्वर्णमय-
पद्मानां, कमनीया—मनोहरा, सन्ततिः—विकृतिः यस्मिन् स तथोक्तः इत्यर्थः)
अमरेत्यादि ।—अमरतट्यां—कल्प-पारिजातप्रभृतिदेवपादपानां, तरुणानि—नवोद्-
गतानि, सद्यःसमुत्पन्नानिति यावत्, यानि मणिमयानि—रत्नात्मिकानि, मुकुटानि
—विकासोन्मुखकुम्भलानि, तेषां निकरस्य—सन्ततेः, मकरन्दैः,—मधुभिः ; प्राच-
तर्पणैरिति भावः ; सुन्दरः,—मनोरमः, सुरभिरिति यावत् । पुष्पनिपातः,—कुसुम-
हटिरित्यर्थः । प्रवर्धतां—समारभ्यताम्, *आवाभ्यामिति शेषः । [प्रवर्धयितुं जन्तात्
कर्त्तव्येति श्रुतिः । अत्र “प्रवर्त्तताम्” इति पाठे—भवतु इत्यर्थः, पुष्पनिपातः इति तु
अस्मिन् पक्षे कर्त्तृपदं बोध्यम्] । सर्वे हि व्यवहारानुरूपमेव शीभते, न तु तद्विरुद्ध-
मिति दृश्यकाव्ये सदृशवचनप्रतिवचनात्मकवाक्ये सुदौर्घसमासनिबन्धस्य अभिनये
अत्यन्तप्रतिकूलतया कवेर्दोषापादकतैव प्रतिभातोति बोध्यम् ।

(घ) इह वक्तृनामोल्लेखावसरे विद्येति नामैकदेशयुक्त्ये स्त्रीपुंसयोर्विशेष-
युक्ती न स्यादिति सम्पूर्णतया विद्याधरोति उक्तम् । तत्किमिति—प्रश्नार्थकमेक-
मन्ययम् । भटिति—सङ्घसा । अवरम्—अकाशं, गगनतलमिति यावत् ।
अक्खाण्डेति ।—अक्खाण्डे—अनवसरे, अक्खाण्डित्यर्थः, विस्तुरितानां—प्रस्तुरितानां,
विस्तृतानामित्यर्थः, तङ्कितां—विद्युतां, छटाभिः,—दीप्तिभिः, तङ्कित्परस्परया
इत्यर्थः, कडारं—पिङ्गलवर्णमिवेत्युत्प्रेक्षा । (अत्र “अक्खाण्डतस्खविट्दृष्टतरलिततङ्कि-
च्छडाकडारं” इति पाठान्तरस्य—“अक्खाण्डतास्खवितीदृष्टतरलिततङ्किच्छटाकडारम्”
इति संस्कृतानुवादे अयमर्थः, तथाहि—अक्खाण्डे तास्खविता—अक्खाणात् विस्तुरिता,
तथा उदृष्टम्—उद्गते यथा तथा, तरलिता—तरङ्गायिता, या तङ्किच्छटा तथा कडारं
—पिङ्गलमिति । अस्मिन् पाठे तु उत्प्रेक्षाद्योतकेष्वप्युक्ती नास्तीति बोध्यम्) । संबुत्तं—
सञ्जातम् । यथा,—तत्—इति प्रसिद्धार्थे, किमिति—इति प्रश्नार्थे अन्ययम् ;
तथाच, तत्—भास्वरतयाऽतिप्रसिद्धम्, अवरं किमिति—पुनः, अक्खाण्डविस्तुरित-
तङ्किच्छटाकडारमिव संबुत्तमित्यन्ययः ।

विद्याधरः । तत्किञ्च खलु अथ । (६)—

त्वाद्भयम्भ्रमिभ्रान्तमार्तं लब्धोतिरुज्ज्वलः ।

पुटभेदो ललाटस्थनीललोहितचक्षुषः ॥ २ ॥

(६) उपपन्ना अकस्मात् भगवन्पिङ्गताकारणं पुटः विद्याधरोऽपि याथाथे विनिचेतुमशक्नुवन् वितर्कयति, तदिति ।—तत्—इति प्रसिद्धार्थद्योतकम् अव्ययम् । किञ्चु—इति वितर्के । खलु—वाक्यालङ्कारे । अथ—अस्मिन्नङ्गि, इदानीमित्यर्थः । एतेषाञ्च पदानां वक्ष्यमाणश्रीकेनात्ययो बोध्यः ।

आकस्मिकभगवन्पिङ्गतादश्रमेण विक्षितः विद्याधरः तन्निदानं वितर्कयन्नाह, त्वाद्भेति ।—त्वाद्भयं विचक्षन्सम्बन्धिन इत्यर्थः, [त्वच्छतीति त्वष्टा, “त्वच्छ तनूकरणे” इति धातोः कर्त्तरि ङच्, त्वष्टुरिदमिति त्वाद्भं, त्वष्टृशब्दात् “तस्येदम् (४।१।१० पा०) इत्यण्] भयस्य ग्राह्यभेदस्येत्यर्थः, भ्रमिसाधनपदार्थविशेषस्येति यावत्, भ्रमिभिः आघर्त्तने, भ्रान्तस्य आवर्त्तितस्य, मुहुर्धूषितस्येत्यर्थः, मार्तंलब्धस्य लब्धरश्मेः, यत् ज्योतिः पुनःपुनरावर्त्तनात् तद्विच्छटावत् परितः प्रसृतं तेज इत्यर्थः, तदिव उज्ज्वलः दिदीप्यमानः ; [“उपमानानि सामान्यवचनैः” (१।१।५५ पा०) इति उपमानवाचक-ज्योतिःपदेन सामान्यवचनवाचकोज्ज्वलशब्दस्य समासः । इह विद्यदवाक्ये उपमान-पदस्य तत्सदृशे आकस्मिकत्वज्ञापनार्थम् इवादिशब्दः प्रयुज्यते] ललाटस्थं भागवतं, [ललाटे तिष्ठति यदिति ललाटोपपदान्तिष्ठतेः “सुपि खः” (१।२।४ पा०) इति कः] नीललोहितस्य महादेवस्य, [नीलवासी लोहितस्येति विग्रहे नीललोहित इति विशेषणसमासः । कण्ठावच्छेदेन नीलतया, जटावच्छेदेन लोहिततया च अस्य नीललोहितेति संज्ञा । स्नानपुराणे तु अस्य तन्नामधेयत्वे प्रकारान्तरमुक्तं, यथा,—“नीलं येन मनाङ्गन्तु रसाक्तं लोहितं त्विषा । नीललोहित इत्येव ततोऽहं परिकीर्तितः ॥” इति] यत् चक्षुः दृतीयं नयनमित्यर्थः, तस्य, पुटयोः वर्त्तनोः, आवरणशोरित्यर्थः, भेदः विघटनं, समुन्मीलनमिति यावत्, किञ्च अथ, जातः ? इति शेषः । विचक्षन्मेषा तेजःसङ्कोचनार्थं ग्राह्यमारोपितस्य त्विषान्यतेरत्युपतेजीवत् भास्वरं सृष्टिसंहारीयतस्य भगवतो धूर्जटेः दृतीयनयनसमुत्थं प्रसिद्धं तेजोऽस्य प्रसृतं किञ्च ? इति निष्कर्षार्थः । पुरा किल विचक्षन्नां स्वमर्तुर्दिव्यकरस्य अस्युयं तेजोऽङ्गमानाया दृष्टितुवांस्यात् ज्ञानासुतेजःस्वर्यतासम्पादनाय तं विचक्षन्मदीयं ग्राह्यमारोपयन् पुनः पुनः ध्यानयोगेन तस्य तेजोऽङ्गसमकारिदिति पौराणिकज्ञानवायां मार्कण्डेयपुराणं यथा—“तथाति तेजसा आघर्त्तितं रूपं सुदुःसहम् । असहन्ती ततः संज्ञा वने प्ररति वै ययः ॥ श्रुतं मे

[विचिन्त्य] । (च) आं ज्ञातं, वक्ष्ये चन्द्रकेतुना प्रयुक्तम-
स्त्रमाग्नेयं, यस्यायमग्निच्छटासम्पातः । सम्प्रति हि, (छ)—

ब्रह्मणी वाक्यं यदि ते देव ! रोचते ॥ कपं निवर्त्तयाम्येतत् तव कान्तं दिवस्यते ।” ॥
इति विश्वकर्मायि उक्ते मार्कण्डेय उवाच,—“यतो हि भास्वती कपं प्रागासीत् परि-
मण्डलम् । ततश्चेति तं प्राङ् त्वष्टारं भगवान् रविः ॥ विश्वकर्मां तनुज्ञातः शाकदीपे
विषस्यता । अग्निमारोप्य तत्तेजःशातनाथोपचक्रमि ॥” इत्यादि । सूर्यव्य मात्तंखनाथः
कारणमुक्तं मार्कण्डेयपुराणे,—“ततस्तं कश्यपः प्राङ् किञ्चित्कोपप्रतापारम् । किं
मारयसि गभांश्चमिति निव्योपवासिनी ? ॥ सा च तं प्राङ् गभांश्चमेतत् पश्यसि
कोपन ! । न मारितं विपक्षाणां स्वव्ये तद्विविष्यति ॥.....अद्यान्तरोच्चादाभाय कश्यपं
मुनिसत्तमम् । सतोयमेवगन्धौरवागुवाचाशरौरिणी ॥ मारितं ते यतः प्रीकमेतद्वक्षं
त्वया मुने ! । तस्मान्मुने ! सुतसोऽयं मात्तंखंख्यो भविष्यति ॥” इति । (अथ प्रथमार्धे
“त्वाद्भ्यन्तवनिभानमात्तंखंख्योतिरुज्ज्वलम्” इति पाठे,—एतत् उज्ज्वलं त्वाद्भ्यन्त-
वनिभानमात्तंखंख्योतिः किम् ? उत खलाटव्यनीलखोदितचक्षुषः पुटभेदो न ? इति
प्रथमार्धेवद्वयकपेच अन्यः कार्यः) । [इह प्रकृतस्य दिव्यास्त्रतेजसः नीलखोदित-
दंतोयनेवपुटभेदसम्भवेन संशयात् शुद्धः सन्देहोऽलङ्कारः, स च पूर्वार्धेवगतया
लुप्तोपमया सहोर्ध्वः] । पञ्चावर्त्तं उक्तम् ॥ १ ॥

(च) विचिन्त्य—विमृश्य, समविधानमवधार्येत्यर्थः, आहृति शेषः ।

(छ) आम्—इति निश्चयार्थकमव्ययम् । (“आनिषम्” इत्यमरः । “हे निषये”
इति तट्टीकायां महेश्वरः) “आं ज्ञानविनिषये” इति योपाखितश्च) ज्ञातं—बुद्धं,
निर्णीतमित्यर्थः, यथाऽवस्थितं वस्तुकिं शेषः ; किमेतत् सम्भूतं, तत् मया सम्यक् अनुध्य-
तेति भावः । तदेव दर्शयति, वक्ष्येनेति ।—वक्ष्ये—पुनरुक्तं, अतोव खेदाव्यर्देनेत्यर्थः,
(“वक्षः पुनादिवर्षयोः । तर्कके गोरसि ज्ञीवम्” इति मेदिनी) चन्द्रकेतुना—लक्ष्मण-
तनयेन । प्रयुक्तं—विष्टुतं, विमुक्तमित्यर्थः । आप्रेयम्—अग्निदेवताकम्, [“अग्नि-
कलिभ्यां ढग्बक्तव्यः” (वा०) इति ढक्] । समन्तादिसारिवज्रशिखमित्यर्थः । अस्त्रम्—
आयुधम् । यस्य—अस्त्रस्य । अयं—परिदृष्टमात्रः इत्यर्थः । अग्नीति ।—अग्नीनाम्—
अनलाणां, छटानां—प्रभाणां, सम्पातः,—उद्गमः, वज्रप्रभाप्रसर इत्यर्थः, परितः
परिदृश्यते इति शेषः । हि—यतः, अत एवेत्यर्थः । सम्प्रति—इदानीं, वक्ष्यमाण-
कीर्तिनास्त्वयः ।

अवदग्धकर्तुरितकेतुचामरै-

रपयातमेव हि विमानमण्डलैः ।

दधति ध्वजाकुशपटाञ्चलेष्विमाः

क्षणकुङ्कुमच्छुरणविभ्रमं शिखाः ॥ ४ ॥

युद्धे जीरेण चन्द्रकेतुना प्रयुक्तानामाग्नेयास्त्राणां विलास एवायमिति विनिश्चिन्वन्
तत्प्रयुक्तां विभीषिकां तेषां विशेषतो विभ्रमप्रकाराच्चाह, अवदग्धेति ।—अवदग्धाः ।
प्रायेण बुद्धाः, अस्त्रानलशिखासंयोगात्-प्रारब्धदाहा इत्यर्थः, अत एव कर्तुरताः
शबलिताः, सञ्जातचिदवर्णा इत्यर्थः, वक्रिप्रभया रक्तात्वात् धूमैर्गुणत्वात् स्वभावतः
श्वेतत्वाच्चास्य चिदवर्णत्वं ज्ञेयम् ; [कर्तुरा एषां सञ्जाता इत्यर्थे “तदस्य सञ्जातं तारका-
दिभ्यः इतच्” (५।२।३६ पा०) इति इतच्प्रत्ययः] यथा,—कर्तुराः कृताः इत्यर्थे
[“तत्करोति तदाचष्टे” (ग०) इति णिचि कर्त्यणि क्तः] केतवः ध्वजाः, चामराणि
च तेषां तैः, अस्त्रानलशिखासंयोगात् प्रायशः दग्धीभूततया विचित्रध्वजचामरीप-
ट्टितैरित्यर्थः, विमानमण्डलैः व्योमयाननिकरैः, हि इति सन्भ्रमाशंक्यव्ययम् ;
तथाच, ससन्भ्रमं यथा स्यात्तथैत्यर्थः, (“हि पादपूरणे द्विती विशिष्टेऽप्यवधारणे ।
प्रश्ने द्वित्वपदेशे च सन्भ्रमात्ययीरपि ॥” इति मेदिनी) अपयातमेव पलायितमेव ;
[अपपूर्वत्वात् यातैः “नपुंसके भावे क्तः” (३।३।११४ पा०) इति भावे क्तः]
समरदर्शनीयकानां देवानां विमानानि भङ्गीभवनभङ्ग्युत दूरं गतानीति भावः ;
यतो हि, इमाः शिखाः आग्नेयास्त्राणाम् अस्त्रिणः, ध्वजानां केतुदण्डानामित्यर्थः,
ये अङ्गुशाः कृण्वन्, पताकावलम्बनार्थं दण्डाये स्थापिताङ्गुशाकारपदार्थविशेषा इत्यर्थः,
तेषां, पटाञ्चलेषु वसनप्रान्तेषु, (“वस्त्रस्यान्तो जतोऽञ्चलः” इति इत्यायुषः)
यथा,—अङ्गुशब्दस्य इतिचालनार्हलोहास्त्रभेदाधिक्येऽपि अत्र लक्षणया सामान्य-
दण्डपरत्वं ज्ञेयम् ; तथाच, ध्वजाङ्गुशानां ध्वजदण्डानामिति तदर्थः । (कुवचित्
“ध्वजाङ्गुशपटाञ्चलेषु” इति पाठो दृश्यते, तथात्वे—ध्वजाङ्गुक्षिपु ध्वजसंलग्नवसनेषु,
पटाञ्चलेषु वीरजनपरिहितवसनप्रान्तेषु इति तदर्थो ज्ञेयः) अथेति ।—अथं मुहूर्तं
व्याप्येत्यर्थः, कुङ्कुमेन काश्मीरजम्बना, (“अथ कुङ्कुमम् । काश्मीरजम्बाऽग्नि-
शिखम्—” इत्यमरः) यत् कुरणं रञ्जनं, तस्य विभ्रमं शोभां, सादृश्यमिति यावत् ;
यथा,—तस्य विभ्रमं आन्ति, दधति विधति, धारयन्तीत्यर्थः, (“शोभायैऽपि
प्रयुज्यन्ते लज्जीश्रीकान्तिविभ्रमाः ।” इति इत्यायुषः । “विभ्रमो आन्तिहावधीः”
इति च मेदिनी) ध्वजवसनाञ्चलभागाः अस्त्रादिप्रभाभिः कुङ्कुमरागरञ्जिता इव

आश्चर्यम् !! प्रवृत्त एवायम् उच्चखण्डवज्रखण्डावस्कोटपटुः
उत्सर्पिस्कुलिङ्गगुहः उत्तालतुमुल्लेखितान्ज्वालासम्भारभैरवः
भगवान् उषर्बुधः । प्रचण्डस्यास्य सवेतः सन्तापः, तत्
प्रियामङ्गेनाच्छाद्य दूरमपसरामि । (ज) [तथा करोति] ।

विभान्ति इति भावः । [अथ एषस्य कुङ्कुमस्य विधमस्य अपराभिः ध्वजपटुसंज्ञा-
शिखाभिः धारणं निरतिशयमसम्भवदपि कुङ्कुमसदृशविधमधारणेन सामञ्जस्यादस-
म्भवस्तुसम्बन्धरूपो निदर्शनाऽलङ्कारः, अपिच पलायनपराणां प्रायशः अदम्बत्वेन
सामान्यतः दाहसम्बन्धरहितानामपि केतुचामराणां साकल्येन दाहसम्बन्धकथनान्
जायमानेन असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्त्यलङ्कारेणासौ सङ्कीर्ण्यते । इह हिङ्गवद्व्य-
सङ्गमाद्ये प्रयुज्यमानतया पलायने त्वराऽऽतिशय्यद्योतनात् न कैश्चिदाशङ्कितस्य
निरर्थकत्वद्रवणस्यावकाशः] । मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ; “सज्जसा जगौ च यदि
मञ्जुभाषिणी” इति लक्षणात् ॥ ४ ॥

(ज) आश्चर्यम् !!—अतीव विचयकरमेतदित्यर्थः । उच्चखण्डेति ।—उच्चखण्डानाम्—
अतिभीषणानाम्, अत्युक्त्वलानां वा, वज्रखण्डानाम्—अशनिशक्तानां, हीरक-
च्छेदानां वा, यः अवस्कोटः,—आविर्भावः, विदारणं वा, तद्वत् पटुः,—अमन्दः,
प्रवृत्तः इत्यर्थः, तौष्णी वा ; अशनिसम्पातवदतीव भयानकः, हीरकखण्डादपि
वा अचिक्युतिमानिति भावः । (“दक्षामन्दागदेषु तु । पटुः” इत्यमरः । “पटुर्लक्ष्मी
स्फुटे दक्षे निष्ठुरे निर्दण्डेऽपि च ।” इति ब्रह्मः) उत्सर्पिभिः,—उच्छृङ्खलिः, समन्तान्
विसरद्विरित्यर्थः, स्कुलिङ्गैः,—वज्रिकणैः, गुहः,—सहान्, स्वयं लघुरपि सर्व्वतो-
विसारिवज्रिकणैः सहोपलब्धया प्रतीक्षमान इत्यर्थः । उत्तालिन—अत्युन्नतेन, तुमुल्लेख-
नितिसङ्कुलिन, सर्व्वत्र व्याप्नुवतेत्यर्थः, लेखितान्ज्वालासम्भारभैरवः—जगत् यस्यतुमुद्यता, समन्तान्
प्रसरतेत्यर्थः, [लिङ्गे आदादिभ्यस्त्य यङि शानचि प्रषोदरादित्वात् यङ्ङोपि रूपम्]
ज्वालानां—शिखानां, सन्धारेण—समूहेन, भैरवः,—भीषणः, सर्व्वतोव्याप्तैरतीव
भयावहैः जगज्जेहनलोत्प्लेः निष्ठाकल्पशिखासन्तानैः निरतिशयभीष्मविषह इत्यर्थः ।
भगवान्—वर्द्धेय्यशाली । उषर्बुधः,—अग्निः, (“शोचिस्त्रेण उषर्बुधः” इत्यग्निप्रव्यांशे
अमरः) उषसि—सन्ध्यायाम्, (“उषः प्रभाते सन्ध्यायाम्” इति विश्वः) बुध्यते—
प्रकाशते, यतः आङ्गिताप्रथो हि अपिमुवङ्गि प्रादुष्कल्वन्ति, इति न्युक्त्वा, [उष
उपपदान् बुध्यते इत्यस्य, “इगुपध—” (३।१।१३५ पा०) इति कर्त्तरि कः,
“उङ्गारादीनां पत्यादिषु वा रिकः” (वा०) इति रिकश्च] अस्मि—अग्नेः । सर्व्वतः,—

विद्याधरी । दिदृक्षा एदेण विमलमोत्तिप्रफलसीदल-
सिणिहमसिणसोवाणमंसलेण णाहदेहप्फंसेण आणंदमंस-
सुउल्लिदधुसंतलोअणाए मे अंदरिदो ज्जेव संदावो । * (अ)

विद्याधरः । अयि ! किमत्र मया कृतम् ? (ज) अथवा—

* दिदृक्षा एतेन विमलमौक्तिकफलशीतलस्निग्धमसृणसोपानमांसलेन नाथदेह-
अर्थेन आनन्दमन्दमुकलितपूर्णलोचनाया मे अन्तरित एव सन्तापः ।

समन्तात् । प्रचक्षुः,—भीषणः, सुदुःसहः इत्यर्थः । सन्तापः,—दाहकारकः
उभराशिः, प्रसरतीति शेषः । तत्—तस्मात्, दाहकारकत्वादित्यर्थः ; दग्धीभवन्
भयादिति भावः । प्रिया—पत्नी विद्याधरीम् । अङ्गेन—स्वदेहेन । आच्छाद्य—
आहृत्य, गोपायित्वेति यावत् । दूरं—विप्रकटप्रदेशं, सन्तापविपरिवृतं स्थानमिति
यावत् । अपसरामि—यामि ; यथाऽयं प्रबलः तापः प्रियायाः कामलं गात्रं स्पृष्टुं न
शक्नोति, तथा करोमि इति भावः ; तूर्ध्वं पलाय्य स्थानान्तरं यामीत्याशयः ।

(अ) विमलेति ।—[मौक्तिकं—मुक्ता एवेत्यर्थे स्वार्थे ठक्, तच्च फलमिवेति
उपमितसमासः] विमलं—विद्युहं, यत मौक्तिकफलं—मुक्ताफलं, तद्वत् शीतलः,—
शैत्यजनकः, स्निग्धः,—स्नेहयुक्तः, मुखस्पर्श इत्यर्थः, मसृणः,—अम्लः, चिकण इत्यर्थः,
सोपानमांसलच—सोपानम्—आरोहणसाधनं, तद्वत् मांसलः,—बलवान्, दृढ
इत्यर्थः, (“बलवान् मांसलोऽसलः” इत्यमरः) प्रक्षरादिमयसोपानसमदृढ
इत्यर्थः, तेन ; तद्वदनुभूयमानेनेति भावः । [“उपमानानि सामान्यवचनैः”
(२।१।५५ पा०) इति उपमानसमासः] नाथस्य—प्रियतमस्य, देहस्य—
शरीरस्य, अर्थेन—समाश्लेषेणेति यावत् । आनन्देन—हर्षेण, मन्दम्—ईदृशं यथा
व्याचक्षा, मुकलिते—मुद्रिते, पूर्णतो—परिधाय्यती, समन्तात् प्रचलिते इत्यर्थः,
लोचने—नयने यस्याः तथाविधायाः, आनन्दोपभोगवशात् अत्यल्पविकसितबिलोक्त-
बिलोचनाया इत्यर्थः, सन्तापः,—अग्निजः संस्वर इत्यर्थः, अन्तरितः,—दूरीकृतः ।
[अन्तरशब्दात् “तत्करोति—” (ग०) इति णिचि क्तं णि क्तः] ।

(ज) अयि !—इति कीमलसुन्धोचने । अत्र—सन्तापप्रश्नविधौ । मया
किं कृतम् ?—न किमप्यनुष्ठितमित्यर्थः ; केवलं त्वया निरुपममेकस्या इत्यमनिसंचनीयं
मुखमनुभूयते इति भावः ।

अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्वपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥ ५ ॥

विद्याधरो । कहं अविरलबिलोलघुर्णतविष्णुहृदाविलास-
मंडिदेहिं मत्तमोरकंठसामलेहिं ओत्थरीभदि णहृत्यलं
जलधरेहिं ? । * (ट)

विद्याधरः । हन्त ! हन्त ! कुमारलवप्रयुक्तवारुणास्त्र-
प्रभावः खलु अयम् । कथमविरलप्रवृत्तवारिधारासहस्रसम्पातैः
प्रशान्तं पावकास्त्रम् !! (ठ) *

* कथमविरलबिलोलघुर्णविद्युज्जताविलासमण्डितैर्मत्तमयूरकण्ठश्यामलैराक्षी-
र्यते नभसलं जलधरैः ?

अकिञ्चिदिति ।—द्वितीयेऽङ्के १६३ पृष्ठायां श्रीकोऽयं व्याख्यातः ॥ ५ ॥

(ट) अविरल इति ।—अविरलं—सततं, बिलोलानां—चञ्चलानां, घुर्णन्तीनां—
कुचचित् स्वेय्यमलभमानानां, विद्युज्जतानां—तडिहाकां, विलासेन—विकासेन,
मण्डितैः,—भूषितैः, सततं स्फुरितैः अपलैः विद्युद्दामभिरुपशोभितैरित्यर्थः ।
मत्तानां—मदीन्द्रादितानां, यवीयसामित्यर्थः, मयूराणां—वर्हिणां, कण्ठा इव—
शीबामागाः इव, श्यामलाः,—मेघकाः, नीलवर्णाः इत्यर्थः, तैः । जलधरैः,—मेघ-
पटलैः, विद्युद्विकाशयुक्तनीलनिविडवारिदसमूहेरिति समुदितायः । नभसलं—
नगनम् । आक्षीर्यते—आच्छाद्यते । कथं हि अकाले समुद्भूयमानाः विद्युद्दाम-
देदीप्यमानाः तोयदा विद्यदाभ्रण्णन्तीति समुदितवाक्यार्थः ।

(ठ) हन्त—हृषांशकमव्ययम्, [आनन्दाऽऽतिशय्यद्योतनाय हिरावृत्तम्] ।
कुमार इति ।—कुमारश्च—बालीन, खवेन, प्रयुक्तस्य—मुक्तस्य ; चन्द्रकेतुप्रयुक्तस्य
आग्नेयास्त्रस्य समूलमुपघातायेति भावः ; वारुणास्त्रस्य—वज्रपदेवताकस्य आयुध-
विशेषस्य, प्रभावः,—सामर्थ्यं, प्रसर इत्यर्थः ; अयं हि नवजलधरपटलप्रतीकाशानां
लवास्त्राणां विकाशः परिलक्ष्यते इति भावः । अविरल इति ।—अविरलम्—
अनारतं, प्रवृत्तानाम्—उत्सर्जननिरतानामित्यर्थः, वारिधारासहस्राणां—संख्यातु-
मशक्यानां वर्षचप्रवाहाणां, सम्पातैः,—प्रपतनैः, नीचनैरित्यर्थः ; असंख्यैः
प्रवृत्तानुभिरिति भावः । पावकास्त्रम्—आग्नेयमस्त्रं, चन्द्रकेतोतिरिति भावः । प्रशान्तं—
निवारितम् ; वारुणास्त्रसम्भूतवारिधाराभिः सपदि तत् निर्ज्वापितमिति भावः ।

विद्याधरी । पित्रं मे पित्रं मे । * (ङ)

विद्याधरः । हन्त ! हन्त ! भो भोः ! सर्वमन्तिमात्रं
दोषाय, यत् प्रबलवातावलितोभगन्धौरगुणगुणायमानमेघमेदु-
रान्धकारनोरन्ध्रनिबद्धम् एकवारविश्वस्रसनविकटविकराल-
कालकण्ठमुखकन्दरविवर्त्तमानमिव युगान्तयोगनिद्रानिरुद्धसर्व-
ह्वारनारायणोदरनिविष्टमिव भूतजातं प्रवेपते । साधु वक्ष
चन्द्रकेतो ! साधु, स्थाने वायव्यास्त्रमोरितम् । (ङ) यतः,—

* प्रियं मे प्रियं मे ।

(ङ) प्रियं—प्रीतिकरम् ; निखिलजगत्सन्तापनिवारकतया नमोपि च दाहज-
क्लेशोपशमकतया निरतिशयहर्षसंविधायकम् एतत् पावकास्त्रमिति भावः ।
[आनन्दातिशयद्योतनाय द्विर्भावः] ।

(ङ) अथ वारुणास्त्रेण पावकप्रसरीपरीधेऽपि तत्प्रयोगकृतकल्पान्तवल्गाङ्का-
ऽऽविर्भावकालिकभीषणान्वतमसोदयेन जगज्जनोपपीडनमाशङ्क्य नितरां व्यथितचेताः
तात्कालिकौ जागतिर्को समवस्थां विशिष्योपवर्णयति, हन्तेति ।—हन्त—इति खेदे
अव्ययम् ; [भौतिकजनितसन्धुनातिशयद्योतनाय द्विकृतिः] । अतिमादम्—अतिशयितम्,
[अतिक्लान्तो मातामिति विग्रहे, “अत्यादयः क्लान्तादर्थे द्वितीयथा” (वा०) इति
द्वितीयासमासः] सर्वं हि प्रमाणाधिकं वस्तु दोषाय संपद्यते इति भावः ; “सर्वमन्धन्त-
गर्हितम्” इत्यादिवचनादित्याशयः । तदेवोपपद्यते, यदिति ।—यत्—यतः । प्रवक्ष्या-
माम्—उच्छृङ्खलं प्रवहन्तोर्ना, भयावहानामित्यर्थः, वातावलीनां—वात्यानां, मारुत-
समूहानामित्यर्थः, श्रीमेघ—अभिघातेन, समन्तात् सञ्चालनेनेति यावत्, गन्धौर—
मन्दं यथा स्वात्तथा, गुणगुणायमानाः,—गुणगुण इति अव्यक्तं भीषं निनादं कुर्वन्तः,
[“अव्यक्तानुकरणात्” (५।४।५७ पा०) इति गुणशब्दात् डाचि, “डाचि विवक्षिते हे”
(वा०) इति हित्ते, अगुणं गुणं कुर्वन्त इत्यर्थे, गुणगुणा इति स्वरूपात् “लोडितादि-
डाङ्म्वः क्वप्” (१।१।११ पा०) इति अभुततद्वाचार्थे क्वचि गुणगुणाय इति ज्ञानधातोः
ज्ञानचि सिद्धम्] ये मेघाः,—पयोधराः, तेः मेदुरः,—स्निग्धः, निबद्ध इत्यर्थः, यः
अन्धकारः,—ज्वालं, तेन गौरन्ध्र—निरवकाशं यथा स्वात्तथा, निरुद्धं—निबद्धम्,
आहतमित्यर्थः । तद्विदानीमुपेत्यते, एकेति ।—एकेन वारेण—एकदेवेत्यर्थः, एकेनैव
ग्रहणेनेति यावत्, विश्वस्र—जगतः, यत् यत्सर्वं—यासः, क्वचौकरचमित्यर्थः, तद्यौ

विद्याकल्पेन मरुता मेघानां भूयसामपि ।

ब्रह्मणोव विवर्त्तानां कापि विप्रलयः कृतः ॥ ६ ॥

तस्मिन् वा विकटः,—तदर्थं विस्फारितः इत्यर्थः, (“विकट” इति पाठान्तरम्)
विकटालः,—भयङ्करः, कालकण्डस्य—नीलकण्डस्य, जगत्सङ्कर्तुमुद्यतस्य महेन्द्र-
स्येत्यर्थः, यः सुखकन्दरः,—सुखगङ्गारं, (“सुख” इत्यत्र “कण्ड” इति पाठान्तरम्)
तस्मिन् विवर्त्तमानमिव—विषेष्टमानमिव, निविशमानमिवेत्यर्थः ; जगत्सङ्घिहीर्षोः
व्याप्तवदनस्य शङ्करस्य सुखविवरमधिगमयानमिवाभुयमानम् इति भावः । अपि-
चोत्प्रेक्ष्यते, युगान्तेति ।—युगान्ते—कल्पक्षये, प्रलये इत्यर्थः, यः योगः,—चित्तैकाग्रता,
स निद्रा इव मनसः विषयान्तरव्यावृत्तिरूपः स्वाप इव ; [इत्युपमितसमासः] तदानीं
वहिरिन्द्रियवृत्तेरुपरोधादित्याशयः ; तथा निरुद्धानि—निवृद्धीतानि, सर्वाणि दारानि
—विषयवह्नीपायभूतानि इन्द्रियाणि येन तादृशस्य, नारायणस्य—भगवतः विष्णोः,
उदरे—कुक्षौ, निविष्टमिव—प्रविष्टमिव, मँहाप्रसूये योगनिद्राभिभूते भगवति इरी
तच्छरीरे यथा हि जीवजानं निविशमानमाप्ते, तथाऽधुनाऽपि सम्भूतमिवेति भावः ।
भूतजातं—प्राणिसमूहम् । प्रवेपते—कम्पते ; वारुणास्त्राणां ब्रह्मास्त्राणां शीघ्रमदृशं-
भियेति भावः । वातविशुब्धमेघमदूरमम्बरमवलीक्य भूतजातं हि किं नु शङ्करः
पुनः जगत्सङ्कर्तुमुद्यतः, उत भगवतः नारायणस्य योगनिद्रासमर्थोऽयं समुपस्थितः इति
विभावयत् नितरासुदिजते इति समुदितवाक्याशः । अधेदानीं वायव्यास्त्रसम्प्रयोग-
दर्शनेन समरकुशस्त्रिणं चन्द्रकेतु प्रशंसति, साध्विति ।—साधु—समीचीनमनुष्ठित-
मिति भावः । [इषांतिशये दिवंचनम्] । स्थाने—युक्तम् । (“युक्ते हे साम्प्रतं
स्थाने” इत्यमरः) । वायव्यास्त्रं—वायुदेवतनायुधम् । ईरितं—प्रयुक्तम् ; जगत्त्वया-
भ्युदतस्य लवोन्मुक्तवारुणास्त्रस्य निरसनार्थमिति भावः ।

जगद्वाधानपनेतुमभ्युद्यतस्य चन्द्रकेतोः वायव्यास्त्रप्रयोगकौशलमुपहृणीति,
विद्येति ।—विद्याकल्पेन ब्रह्मज्ञानसदृशं, “विद्ययाऽसृजतमनुते” (ईशोपनिषत् ११
श्लो०) मरुता चन्द्रकेतुप्रयुक्तवायव्यास्त्रेणेत्यर्थः, अत्र मरुत्पदं सामान्येन प्रयुक्तमपि लक्ष-
णया विशदपरत्वमवसेयम् ; वायव्यास्त्रप्रवर्त्तितवायुना वा, भूयसामपि बहुतराणामपि,
असंख्येयानामपीत्यर्थः, मेघानां वारुणास्त्राणां प्रयोगात् समुदितजलधराणां, विवर्त्तानां
दोषवशात् विलक्षणाकारेण नायाकायाणां प्रपञ्चानां, भ्रमभूतानां जगतामित्यर्थः,
“कारणात् विषमसत्ताकतया उत्पद्यमानं कार्यं हि विवर्त्तः” इति वैदान्तिकाः,*
“वाक्कान् प्रति विवर्त्तः इयं ब्रह्मणः सकलं जगत् । अविवर्त्तमानमन्दिनास्थिताः कृतिनः

विद्याधरो । आह ! को दाणिं एसो ससंभमुक्खित-
कारब्भमिदपट्टकांचलो दूरदो जेव मधुरवचणपडिसिद्धजुज्झ-
बावारो एदाणं कुमारणं अंतरम्मि विमानवरं ओद-
रावेदि ? * (ण)

* नाथ ! क इदानीमेव ससम्भूतिवृत्तकरम्भमितपट्टकाचलो दूरत एव
मधुरवचनप्रतिषिद्धयुज्जव्यापार एतयोः कुमारयोः अन्तरे विमानवरमवतारयति ?

सदा ॥” इति । (वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली ३२६ पृ०) ब्रह्मणि इव अद्वितीये
चिन्मये परमात्मनि इव, “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि
जीवन्ति, यत्प्रयन्यमिदं विशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म” इति श्रुतेः ; कापि
कुत्रापि, अलक्षितप्रदेशे इत्यर्थः ; अकस्मात् सम्भूततया किं इतिमिति कैरपि
अलक्ष्यमाणत्वादिति भावः ; विप्रलयः ध्वंसः, कृतः सन्पादितः, अचिरादेव तेषां
नाशः संसाधित इत्यर्थः ; यथा हि ब्रह्मैव सत्यं तद्भूतिरित्यस्य सर्व्वमसत्यमित्याकारकं
तत्त्वज्ञानं उपनिषत्शास्त्राध्ययनेन समुदितं सत् सपद्येव घटपटादिविभ्रमप्रपञ्चान्
ब्रह्मणि विलासयति, ब्रह्मविद्यया ब्रह्मज्ञस्य जगत्प्रपञ्चज्ञानस्य सर्व्वथैव निराकरणात्
केवलाच्च सर्व्वव ब्रह्ममयत्वज्ञानस्यैवोदयात् “तमेव विदित्वा” “विद्ययाऽऽमृतमनुते”
इत्यादिश्रुतिभिः मोक्षस्यैवोपदेशात्, तथैव वायव्यास्त्रविलासस्याविर्भावेण वाक्यास्त्र-
विलसितं त्वरितमेव दूरोभूतमभूदिति भावः । [अत्र विवर्त्तेः सङ्गं मेघानामवैधर्म्य-
साभ्योक्तेः श्रौतौ उपमाऽलङ्कारः विद्याकल्पेनेत्याह्या उपमया सङ्गीयते] ॥ ६ ॥

(ण) ससम्भूमेति ।—ससम्भूतं—सत्वरम्, उत्त्थितम्, —ऊर्ध्वं नीतः, यः करः,—
हस्तः, तेन अमितः,—विघूर्णितः, परितः सञ्चालितः इत्यर्थः, पट्टकस्य—चौमप्रावा-
रकस्य, अचलः,—प्रान्तभागः येन तथोक्तः, अतिदूरदेशात् सङ्केतेन युद्धक्रियानिवा-
रणाय कुमारयोर्दृष्ट्याकर्षणार्थं सव्ययमुत्थिमेन बाहुना वसनाचलमूर्ध्वं घूर्णयन्
इत्यर्थः । अपिच दूरतः एव—विप्रकटदेशादेव । मधुरवचनैः,—प्रेमपूर्णभिः
हृदयवाङ्मयीभिश्च वाग्भिः, प्रतिषिद्धः,—निवारितः, युद्धव्यापारः,—कुमारयोः
सङ्ग्रामक्रिया येन तथाविधः ; मधुरैः वचोभिरेव प्रबलसङ्ग्रामस्य प्रतिषेधा
इति भावः । क एषः,—कोऽयं नट्यापुरुषः । इदानीम्—अधुना । कुमारयोः,—
अवचन्द्रकेलोः । अन्तरे—मध्यदेशे । विमानवरं—पुष्पकाव्यं ज्योमयानश्रेष्ठम् ।
अवतारयति—अवरोपयति, स्थापयतीत्यर्थः ।

विद्याधरः । [दृष्टा] ।

एष शम्भुकवधात् प्रतिनिवृत्तो

रघुपतिः । (त)—

शब्दं महापुरुषसंविहितं निशम्य

तक्षीरवात् समुपसंहृतसम्प्रहारः ।

शान्तो लवः, प्रणत एव च चन्द्रकेतुः

कल्याणमेस्तु सुतसङ्गमनेन रात्रः ॥ ७ ॥

[इति निष्क्रान्तौ । विष्कम्भकः] । (थ)

(त) शम्भुकेति ।—शम्भुकव्य—तदाख्यस्य जनस्थाने तपस्वतः वृषस्य, वधात्—विनाशात्, तद्धननं संसाध्येत्यर्थः । [“ल्यब्लोपे कर्त्तव्यधिकारणे च” (वा०) इति पञ्चमी] प्रतिनिवृत्तः,—प्रत्यागतः । रघुपतिः एषः,—रघुश्रेष्ठः रामभद्रः खल्वयम् ।

अद्येदानौ पुण्येष्वनुरागात् प्रहयोः कुमारयोः युद्धविरतिमुपवर्णयन्, शुभा-
शंसनपुरःसरं स्वकथामुपसंहरति, शब्दमिति ।—महता गुणशानविभूषितेनेत्यर्थः,
पुरुषेण पुंसां, रामेणेत्यर्थः, संविहितं प्रयुक्तं, समुच्चरितमित्यर्थः, [संवि-
दधातेः प्रयोगात् अस्यावश्यकरीयत्वम्, अकारणे च प्रत्यवायभूयिष्ठमावेदितमिति ज्ञेयम्] शब्दं रक्षान्
युधां विरमतमित्येवं निषेधकं वचनं, निशम्य समाकथ्यं, तक्षीरवात् तस्मिन् गुरौ
रामे समधिकान्द्रात्, रामवाक्ये समधिकप्रज्ञावशात् इत्यर्थः, समुपसंहृतः सव्य-
क्तया परित्यक्तः, सम्प्रहारः समख्यापारः येन तद्याविधः, युद्धव्यवसायादिनिवृत्तः
इत्यर्थः, लवः शान्तः शनमाश्रितः, चन्द्रकेतुश्च प्रणत एव प्रणामक्रियायां प्रवृत्त
एव, अधुना, सुतसङ्गमनेन सुतयोः कुशलवधोः समागमेन, ताभ्यां सह सम्बोलने-
नेत्यर्थः, रात्रः रामस्य, कल्याणं शुभम्, अस्तु भवतु । [अत लवचन्द्रकेतवोः युद्ध-
कारणिकक्रीडौइत्यादिः प्रश्नेन रामविषयकरतिभावस्योदयात् समाहितालङ्कारः] ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७ ॥

(थ) मध्यमाभ्यां पावाभ्यां विद्याधरजायापतीभ्यां सम्प्रयोजितत्वेनास्य विष्कम्भ-
कस्य शुद्धत्वं ज्ञेयम् ; वृत्तानां समख्यापाराणां वर्तिष्यसाधानाञ्च सुतसमागमरूपाणां
कथांशानां सङ्केपतत्वाद्वादावेव निर्दिष्टत्वात् अस्य तल्लक्षणाक्रान्तत्वम् इति, तदुक्तं
दपञ्चकृता—“वृत्तवर्तिष्यसाधानां कथांशानां निदर्शकः । सङ्क्षिप्ताद्येस्तु विष्कम्भः
आदावङ्गल्य दर्शितः । मध्येन मध्यमाभ्यां वा पावाभ्यां सम्प्रयोजितः । शुद्धः
ज्ञातुः—” इति ।

[ततः प्रविशति द्वाभौ खः प्रपद्यन्तश्चैव] ।

रामः । [पुष्पकादवतरन्] ।—

दिनकरकुलचन्द्र ! चन्द्रकेतो !

सरभसमेहि दृढं परिष्वजस्व ।

तुङ्गिनशकलश्रीतलेस्तवाङ्गैः

शममुपयातु ममापि चित्तदाहः ॥ ८ ॥

अथ नास्त्वन्निधिः भगवान् रामभद्रः पुष्पकविमानादवतीर्थेन पुष्पप्रतिमस्य चन्द्रकेतोः समाग्रेण सुचिरसीताविरहनिर्दग्धं स्वमानसं सुखिग्वीकर्तुमभिप्रेत्य आह, दिनकरेति ।—दिनकरस्य सूर्यस्य, कुलं वंशः, तस्य चन्द्र इव चन्द्रसदृशः आह्लादकर इत्यर्थः, तत्सन्तोषने; हिमायः यथा सुधामयेः किरणैः प्रचण्डतापसन्तप्तानि जगन्ति सुखिग्वानि करोति, तथा त्वमपि सुचिराऽऽधिसन्तप्तस्य वैवस्वतकुलस्य सन्तर्पयिता असौति भावः; सूर्यवंशानन्दवर्द्धन ! इति फलितम्; चन्द्रकेतो ! सरभसं रभसेन वेगेन सह वर्तमानं यथा तथा, सत्वरमिति यावत्, (“रभसी वेगद्वन्द्वोः” इति विश्वः) एहि आगच्छ, दृढं कठीरं, निर्द्वयमिति यावत्, परिष्वजस्व समालिङ्ग, मामिति शेषः, तुङ्गिनस्य तुषारस्य, यानि शकलानि खण्डानि, तद्वत् श्रीतलानि खिग्वानि, सन्तापहारकाशीत्यर्थः ते; तवाङ्गैः तव शरीरैः, चन्द्रसाव्य सुसङ्गतार्थे तुङ्गिनशकलसुखायमानत्वमङ्गानामुक्तमिति ज्ञेयम्; पुनिषो हि तथैव पुनःकसंश्लेषसुखमनुभवन्तीत्याशयात्; ममापि चित्तदाहः चित्तस्य हृदयस्य, दाहः सन्तापः; सुदीर्घसीताविरहकृतः इति भावः; शमं शान्तिम्, उपयातु प्राप्नोतु, साकल्येन निर्वाप्तित्वर्थः, येन सीताविरहजदुःखस्य कुत्रापि शान्तिर्न लब्धा, तादृशस्य निदाराण्यसन्तप्तस्यापि इत्यपिकारार्थः; यद्वा—न केषलं मम त्वं चित्तदाहहारकोऽसि, अपि तु सर्वस्यैवेत्यपिकारार्थः, तथाहि, यतस्त्वं वैवस्वतकुलसन्तापशानकोऽसि, अत एव नूनं तदीयाङ्गसंस्पृशेन मम सीताविरहनिवन्धनः निरातशयः सन्तापः सर्वथैवापनोतः भविष्यतीति निश्चूढाशयः; यद्वा—अपि भिन्नकस्मि, चित्तदाहोऽपीत्यर्थः; यद्वा तवाङ्गसंस्पृशेन शरीरदाहः सर्वथैव निर्वाप्यतामधिगच्छति, चित्तदाहोऽपि तथैव उपशम्यतु, इत्यपिकारलक्ष्यपथ्यैवमन्तार्थः । [अथ शरीरमावसन्तापहारकात् उपमानभूतात् चन्द्रात् उपमेयभूतस्य चन्द्रकेतोः चित्तशरीरोभयदाहप्रशानकतया आधिक्यप्रसीतेः व्यतिरेकालङ्कारः, तद्गतशौपम्यमनस्य सासगततया आर्थम् इति ज्ञेयम्, अपिच दिनकरस्य कुक्षे चन्द्रोदयस्यायोगिना-

चन्द्रकेतुः । अभिवादये ।

रामः । [उत्याप्य सखेहासं परिच्यञ्च] । अपि नाम कुशलं तव दिव्यास्त्रधरदेहस्य ? (द)

चन्द्रकेतुः । कुशलमत्यद्भुतक्रियस्य प्रियदर्शनस्य लवस्य लाभभ्युदयेन । तद्विज्ञापयामि, मामिव अविशेषेण मत्तः शिवतरेण चक्षुषा पश्यतु अमुं महावीरप्रकाण्डं तातः । (ध)

हेतुकस्य तव तत्सम्बन्धस्योत्कीर्णनात् विभावनाऽलङ्कारः प्रीत्यतिरेकेणाङ्गाङ्गिभावं तथा संस्थितेः सङ्कीर्ण्यते, किञ्च, “चन्द्र चन्द्र” इत्यत्र मुख्यतरस्य प्रातिपदिकांशयोत्यध्वनिरूपस्य चन्द्रस्य अभिप्रायत्वात् काटानुप्रासादलङ्कारः प्रीत्याभ्यासार्थलङ्काराभ्यां निरपेक्षतया संस्थितेः संसृज्यते] । पुष्पिताया उक्तम् ॥ ८ ॥

(द) उत्याप्य—प्रणतं चन्द्रकेतुमुच्येत्यर्थः । सखेहासं—खेदजनितं—वाक्यव्यातिरेकात् समुद्भूतं, यत् अस्मन्—अस्तु, नेत्रसलिलमित्यर्थः, तेन सह वर्त्तमानं यथा स्यात् तथा ; यथा—खेदेन सह वर्त्तमानं यत् तत् सखेदं, तथामृतम् अर्चं यस्मिन् कर्मणि तद्वयथा स्यात्तथा, वात्सल्याविर्भावविवशश्च दयतया अनियतधाराभिः आनन्द-जानुविभोक्तपुरःसरमित्यर्थः । परिच्यञ्च—सुदृढं समालिङ्ग्य । अपि—प्रश्ने । नाम—सम्भावनायाम् । दिव्येति—धरतीति धरः, [पञ्चाशच्] दिव्यानि यानि अस्त्राणि, तेषां धरः,—धारकः, देहः यस्य तथोक्तस्य, अलौकिकास्त्रपक्षीपक्षीभिश्चरौरस्येत्यर्थः । तव कुशलम् ?—शुभं ते ? इत्याशौच्यञ्चनम् । [“चतुर्थे चाशिष्य—” (२।३।७३ पा०) इति पाणिनी षष्ठी] ।

(ध) अत्यद्भुत—अलौकिकी, क्रिया—युद्धव्यापारः यस्य तस्य, एकेन बालकेन अनेकेः वीरैः सह युगपत् युद्धकरणात् अतिविचयावहसङ्ग्रामव्यापारस्येत्यर्थः । प्रियं—प्रीतिकर्तृ, दर्शनं—वीक्षणं यस्य तस्य, निरर्गसौम्यमूर्तेरित्यर्थः । लाभः एव—प्राप्तिरिव, एतेन सह समागम एवेत्यर्थः, अव्युदयः,—सम्पत् तेन । कुशलं, वर्त्तते मनीति शेषः ; सौभाग्यवशात् अमुं मित्तया सम्प्राप्य अहमात्मानं कुशलिनं ममीति भावः । तत्—अत एव । विज्ञापयामि—प्राथये । मत्तः अविशेषेण—मत्तः अपृथक्तया, मदगधिकतया इत्यर्थो वा । [मत्तः इति पञ्चम्याससिन् “पञ्चमी विभक्ती” (२।३।४२ पा०) इति पञ्चमी । अविशेषेणेति “प्रकृत्यादिभ्य उप-संख्यानम्” (वा०) इति ढमीवा] । शिवतरेण—निर्गुतिमयपुमिन, खेदप्रपुनरेत्यर्थः ।

रामः । [खव निरूप्य] । दिव्या अतिकल्याणाकृतिरयं वयस्यो
वत्सस्य । (न)—

व्रातं लोकानिव परिणतः कायवानस्त्रवेदः

स्त्राप्तो धर्मः श्रित इव तनुं ब्रह्मको(घो)षस्य गुप्तै ।

अनुवा मोक्षणेन, दृष्टिपातेनेत्यर्थः । (“नामिव अविशेषेण मत्तः शिवतरेण
अनुवा” इत्यत्र “नामिव विशेषेण वा मत्तः शिवेन अनुवा” इति पाठान्तरम्) ।
महावीरप्रकाण्डं—महानः ये वीराः, तेषु प्रकाण्डं—प्रधानं, महावीरशिरः-
शेखरायमाणमित्यर्थः । [निर्द्वारे सप्तमीसमासः । यथा—प्रशस्ती महावीरः इत्यर्थ-
वियुक्ते महावीरप्रकाण्डं “प्रशंसावचनेन” (२।१।६६ पा०) इति नित्यसमासः ।
ननु प्रकाण्डशब्दस्य अमरमते नित्यनपुंसकत्वेन “अमुन्” इति विशेषणस्य “अदः”
इत्येवमेव भवितुं युक्तम्, एवाच्चास्यानुशासनहीनतया अत्र अयुतसंस्कारताऽऽख्यदीर्घ
इति ; तथाहि अमरः—“मतङ्गिका मचर्चिका प्रकाण्डमुदतङ्गौ” इति ;
अत एव अन्येन लिङ्गेन सामानाधिकरण्येऽपि माघेनाम्ब स्त्रलिङ्गता न
परित्यक्ता ; तथाहि—“ऐच्छिष्ट विशुद्धं नृजप्रकाण्डम्” इति चित्र ; मेदिनीकरेण तु अस्य
पुंस्त्वस्यापि उद्घोषितत्वात्, तथाहि—“प्रकाण्डो न स्त्री विटपे मूलशास्त्रान्तरे तरोः ।
शक्ते” इति । एवं रभसेनापि “अस्त्री प्रकाण्डो विटपे तदस्त्वन्धप्रशक्तयोः ।” इति ।
शाश्वतस्तु केवलं पुंस्त्वमेवास्याभिहितवान्, तथाहि—“प्रकाण्डो विटपे शक्ते मूल-
स्त्वान्तरे तरोः ।” इति । अत एव भट्टिना “विररञ्च प्रकाण्डकौ” इत्युक्तमिति
दिक् । अन्ये तु अमरमतेऽपि अमुमिति पदं विशेष्यतया स्त्रीज्ञानं महावीरप्रकाण्डञ्च
विशेषणतया परिगृह्य प्रोक्तदोषोद्धार इति वदन्ति, तथाऽपि विशेषणस्य सर्वनाम्बः
विशेष्यपदसन्निधाने विशेष्यविधया भाषं नितान्तमेवासङ्गतमिति मन्यामहे ।

(न) अतीति ।—अतिकल्याणी—अतीवशुभावहा, आकृतिः,—मूर्तिः यस्य
श्च, निरतिशयमङ्गलमूर्तिरित्यर्थः ।

वाल्म्य खवस्य मङ्गलमूर्तिमयत्वं विशिष्योपपादयति, व्रातुमिति ।—लोकान्
जगन्ति, व्रातुं रक्षितुं, कायवान् शरीरी, शरीरिरूपेणेत्यर्थः, परिणतः अवस्थान्तरं
गतः, भयेभ्यः लोकान् संरक्षितुं कृतमूर्तिपरिपङ्कः इत्यर्थः, अस्त्रवेद इव अनुवेद इव,
अनुर्विद्यां लोकसंरक्षणायैवेदानो मूर्तिं परिगृह्य समुद्दिता इवेत्युपेक्षा ; तथा ब्रह्म
एव वेद एव, ब्राह्मण एव वा, कीषः रक्षोघः, तस्य गुप्तै रक्षणाय ; यथा—ब्रह्म
एव कीषः रक्षागारः, तस्य गुप्तै, वेदाधराशिरुपरजोवरचायै, वेदरुपामूख-

सामर्थ्यानामिव समुदयः सञ्चयो वा गुणानाम्

आविर्भूय स्थित इव जगत्पुण्यनिर्माणराशिः ॥ ८ ॥

श्वः । अहो ! पुण्यानुभावदर्शनोऽयं (प) महापुरुषः ।—

आश्वासस्नेहभक्तौनामिकमालम्बनं महत् ।

प्रकृष्टस्येव धर्मस्य प्रमादो मूर्त्तिमञ्जरः ॥ १० ॥

रत्नभास्काररक्षणाय वा, तनुं शरीरं, श्रितः आश्रितः, अङ्गीकृत इत्यर्थः, आश्रः
अश्रियजातिसम्बन्धी, धर्मः इव श्रौत्यादिगुणगणः इव, वेदकथपरब्रह्मकाराणां
ब्राह्मणानां ज्ञातकानां वा तदुपघातकपातरजनेभ्यः रक्षाये एव गृहीतविषया
अश्रियत्वजातिरेवाश्रमित्युपेक्षा ; तथा सामर्थ्याणां वीरधर्माणां विक्रमाणां, समुदयः
इव राशिरिव, गुणानां दयादाक्षिण्यादीनां, सञ्चयो वा समवाय इव, वाञ्छन्त्याव
इवार्थे, (“इवत् वायद्याशब्दौ” इत्युक्तेः) तथा आविर्भूय मूर्त्तिमाश्रित्य, स्थितः
विद्यमानः, मूर्त्तिमानित्यर्थः, जगतां विलोक्याः, पुण्यानां विधिवदनुष्ठितशुभावह-
कर्म्मफलभूतानां धर्माणां, निर्माणाणि सृष्टयः, तेषाम्, अस्य भावप्रधाननिर्देशात्
निश्चितपुण्यानामित्यर्थः, कृदभिहितो भावः द्रव्यवत्प्रकाशते इति न्यायात् ; राशिरिव
सङ्घात इव, “अयम्” इति चूर्णकस्थेनाख्यातयः ; जगत्सन्नेः अनुष्ठितानां शुभावह-
कर्म्माणां यानि पुण्यफलानि, ताव्येवैकत्र सङ्कीर्ण्य समुदित इवेत्युपेक्षा, प्रागुपा-
नीतप्रेक्षाचयेणास्य निरतिशयवीर्यशालित्वम् अप्रकृष्टत्वञ्च, अन्तिमोपेक्षादयेन च
गणशानविभूषितत्वं धार्मिकत्वञ्च प्रतिपादितमिति ज्ञेयम् । [अत्रोपमेयभूतस्य
चूर्णकस्थेदंशप्रतिपादयस्य स्वस्य उपमानभूतास्त्रवेद आश्रधर्म्य-सामर्थ्यसमुदय-गुण-
सञ्चय पुण्यनिर्माणराशिरूपत्वेन सम्भावनात् पक्षीरपेक्षाऽलङ्काराः, सजातीयानाञ्चेतासां
परस्परसापेक्षतया संस्थितेः सङ्करः] । मन्दाक्राता हतम् ॥ ८ ॥

(प) पुण्येति ।—पुण्यः,—पवित्रम्, अनुभावः,—तेजीविशेषः, दर्शनम्,—अव-
लीकनञ्च यस्य सः, पवित्रतेजःपुञ्जधरस्यास्य महापुरुषस्य दर्शनेन सर्वेषामेव पुण्यं
सञ्जायते इति भावः ।

पुण्यमूर्त्तित्वमेव विशिष्य उपपादयति, आश्वासिति ।—आश्वासः समाश्वासनं,
विपक्षेभ्यः अभयदानमिति यावत्, स्नेहः वात्सल्यं, भक्तिः पुण्येषु अनुश्रवः,
तात्त्विकम् अद्वितीयम्, अप्रतिममिति यावत्, महत् सर्व्वेतीऽधिकम्, आश्रम्बनम्
आश्रयः, प्राश्रमित्यर्थः, अयं महापुरुषः इति चूर्णकेनाश्रयः, अस्मिन् महापुरुषे
हृद्यावात्सल्यभक्तिप्रकृतयः गुणनिचयाः पूर्य्यतया विद्यन्ते इति भावः ; तिसर्गे-

आश्चर्यम् !!—

विरोधो विग्रहान्तः, प्रसरति रसो निर्वृतिघ्न-
स्वादुहृत्यं कापि व्रजति, विनयः प्रेक्षयति माम् ।
भटित्वास्मिन् दृष्टे किमपि परवानास्मि, यदि वा
महाघंस्तीर्थानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥ ११ ॥

सौम्येताकारेण महापुरुषाऽयं दशकानां मनांसि प्रोत्थाद्राशिं भक्तिविगम्यापि च
कुर्वन् आश्चर्यानि करोति, विपन्नानामाश्रयप्रदः, आश्रितानाञ्च परिरक्षकः, गुरुजन-
सेवकाचार्यमिति निरुपेक्ष्यमूर्तिरेवास्य नूचयतीति वा तात्पर्यम् । अतः, प्रकटस्य
सर्वोत्तमस्य, धर्मस्य पुण्यस्य, मूर्त्यां शरीरेण, सञ्चरते मनसि यः तादृशः ;
मूर्तिमानिति भावः ; प्रसादः इव प्रसन्नभावः इव, अनुराग इव इत्युत्प्रेक्षा, स्थित
इति शेषः ; शरीरो प्रसन्नः प्रकटः धर्म इवायमिति भावः ; विषयधर्मफलं वा शरीरं
स्वीकृत्यैवात्र समुदितमिवेति तात्पर्यम् । [अत्र अमुष्य महापुरुषस्य प्रकृतस्य
धर्मप्रसादरूपतया सम्भावनीत् उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः] ॥ १० ॥

अथ प्रोक्तोत्प्रेक्षितार्थे विनिगमनां प्रदर्शयितुं तत्फलं विशिष्य विवक्ष्येति, विरोध
इति ।—अस्मिन् महापुरुषे, दृष्टे नयनपथमापतिते सति, भटिति सङ्घसा, विरोधः
वेदं, विवेकः इति यावत्, विग्रहः निवृत्तः, दूरीभूतः अभूदित्यर्थः, प्रत्युत निर्हन्त्या
आनन्देन, जनः सान्द्रः, प्रीतिपूर्ण इति यावत्, रसः अनुरागः, प्रसरति आविर्भवति,
तत् तद्याविधम्, ओदृत्य गन्धर्वेशजनितं चापल्यं, कापि कुवापि, व्रजति गच्छति,
प्रसीयते इत्यर्थः, विनयः प्रश्रयः, विनीतत्वमित्यर्थः, गुरुजनसन्निधौ स्थापकत्व-
विधायिका गच्छतेति यावत्, मां प्रेक्षयति अभिनमयति ; मां भक्तिविगम्यमूर्तिं करोतीति
भावः ; तेन हि, किमपि कुतोऽपि कारणात्, अनिर्वचनीय इति वा, परवान्
परधीक, अस्मि भवामि ; महात्मानमनुद्गृह्य अनिर्देश्यकारणेनाहमिदानीं नाम्नि
प्रभवामि इति भावः ; यद्विवा अथवा, तीर्थानामिव पुण्यसेवाणामिव, महतां
महानुभवानां, कोऽपि अनिर्वचनीयस्वरूपः, महाघः बहुमूल्यः, सामान्यजनैरुपलब्ध-
मन्यव इत्यर्थः, महनीयः इति यावत्, अतिशयः उत्कर्षः, महिमातिरेक इति यावत्,
हि खलु ; अशौकिकमहिम्नां महीप्रसां महत्त्वातिरेकः सादृश्यान् अनिर्वचनीयः एव,
अदृश्यान् विरोधिनामपि विरोधभावः प्रसन्नं प्रसन्नप्रेति, प्रत्युत तानन्तरा च शान्तिरस-
प्रवाहः प्रवहति इति भावः । [अत्र महापुरुषस्य रामस्य महत्त्वप्रतिपादने
प्रकटितं विरोधीपञ्चमरूपे कारणे सत्यपि निर्वृतिघ्नरसप्रसारादीनां इत्यन्तराशा-

रामः । तत् किमेकपद एव दुःखविश्रामं ददाति
उपश्लेहयति च कुतोऽपि निमित्तादन्तरात्मानम्, अथवा खेहः
निमित्तसव्यपेक्ष इति विप्रतिषिद्धमेतत् । (फ)—

व्यतिषजति पदार्थानाम्तरः कोऽपि हेतुः

न खलु, वहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ।

मुपादानात् समुच्चयालङ्कारः, तथा मङ्गल्य च तीर्थांशमवैधर्म्यं सास्योक्तेरुपमाऽलङ्कारः,
किञ्च मङ्गापुरुषमहिमातिशयरूपेण सामान्येनार्थेन विरोधोपशमादिरूपस्य विशेषार्थस्य
सौपपत्तिकत्वकरणादर्थान्तरन्यासालङ्कारश्च, एतेषाञ्च त्रयाणामन्योऽन्याङ्गाङ्गिभावतया
संस्थितेः मङ्गलः] । शिखरिणी हस्तम् ॥ ११ ॥

(फ) तदिति ।—तत्—एतदित्यर्थः । किं—कथम् ? एकपद एव—सद्य एव,
दर्शनसमकालमेवेति यावत् । (“तत्तत्तथैकपदं तुल्ये सद्यः सपटि च कृतं ।” इति
हलायुधः) दुःखानां—सीताविरहजनितानां शोकसन्ततीनां, विश्रामम्—उपश्रमम् ।
ददाति—अपेक्षयति, मङ्गलमिति शेषः ; संपद्येव मनसा कल्पेन दुःखोपश्रमात् विदधातीति
भावः । तथा, कुतोऽपि अविज्ञातान्, निर्व्यक्तुमशक्यादित्यर्थः । निमित्तात्—कारणात् ।
अन्तरात्मानम्—अन्तःकरणं, मानसमित्यर्थः, ममेति शेषः । उपश्लेहयति—आर्द्रं
करोति, वात्सल्यवशं विदधातीत्यर्थः, बालीऽयमिति शेषः । अत्र यत् इति
पदमध्याहार्यम् ; तेन च, दुःखविश्रामं ददाति, अन्तरात्मानमुपश्लेहयति च
इति यत् तदेतत् कथमित्यर्थः । अथ खेहः अविज्ञातकारणादपि जायते इति
पञ्चान्तरमाह, अथवेति ।—अथवा—पञ्चान्तरे । खेहश्च—प्रश्रयः अपि, अकारः
समुच्चये । अपेक्षया—अपेक्षया, सम्यग्मेवेति यावत्, सद्य वर्तते यः सः सव्यपेक्षः,
—ससम्बन्धः, निमित्तेन—कारणेन, सव्यपेक्षः,—ससम्बन्धः, कारणसापेक्ष इत्यर्थः,
न ह्ययं कारणनिरपेक्ष इति यावत् ; कुतश्चित् कारणादेव कस्यचित् कस्मिंश्चित्
खेहः सञ्जायते इति भावः । इति—एतद्वचनम् । विप्रतिषिद्धं—विरुद्धम्,
अप्रामाणिकमिति यावत् ; कस्यचित् जनस्य कस्मिंश्चित् जने खेहप्रवृत्तिरहेतुकैव
दृश्यते, सा हि तत्र किमपि बाह्यं निमित्तान्तरं नापेक्षते इत्याशयः ।

खेहस्य बाह्यकारणानपेक्षितम् अर्थान्तरन्यासेन सौपपत्तिकं करोति, व्यति-
षजतीति ।—आन्तरः अन्तर्वर्ती, कोऽपि अविज्ञातः, अनिर्वाच्य इत्यर्थः, हेतुः
कारणं, किमपि अबाह्यं निमित्तमित्यर्थः, पदार्थान् वस्तूनि, व्यतिषजति खेहमूलेन

विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं

द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः ॥ १२ ॥

श्वः । चन्द्रकेतो ! क एते ? (ब)

चन्द्रकेतुः । प्रियवयस्य ! ननु तातपादा एते । (भ)

श्वः । ममापि तर्हि धर्मतस्तथैव, यतः प्रियवयस्य
इत्याद्य, किन्तु चत्वारः खलु भवतामेवंव्यपदेशभागिनः तत्र-
भवन्तो रामायणकथापुरुषाः, तद्विशेषं ब्रूहि । (म)

परस्परं निबध्नाति, प्रीतयः खेदाः, वह्निरूपाधीन् बाह्यधर्मान्, जन्मजनकभावदाह्य-
त्यादीन् सम्बन्धानित्यर्थः, न खलु नैव हि, संशयान्ते अवलम्बन्ते, बाह्यधर्मानाश्रित्य नैव
प्रवर्तन्ते खेदा इति भावः । एतदेव समर्थयते, विकसतीति ।—हि यतः, पुण्डरीकं
पद्मं, पतङ्गस्य सूर्यस्य (“पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च” इत्यमरः) उदये आविर्भावे, प्रकाशे,
सतीत्यर्थः, विकसति प्रस्फुटति, चन्द्रकान्तश्च तदाख्यमणिविशेषोऽपि, हिमरश्मौ
तद्विग्नकिरणे, चन्द्रे इत्यर्थः, उद्गते उदिते सति, द्रवति निघ्नन्ते, जललवणं विमुच्य-
तीत्यर्थः ; यथा हि निखिलजगतापक्रमपमोदयसमकालमेव परमकोमलवपूषि अपि
पद्मानि हसन्ति, चन्द्रोदयमावत एव अतिकठिनचन्द्रकान्तमणिः अपि द्रवीभवति,
तत्र किमपि बाह्यं कारणं नावलोक्यते, आन्तरञ्च किञ्चिदस्तीति अनुमीयते, तथा
ममापि वह्निःसम्पर्के असत्त्वेऽपि कुमारलवावलीकनमावतः क्षिप्तद्रवीभवने किमपि
अव्यक्तमानसं निमित्तमस्तीति सन्देहि इति भावः । [अत्र पक्षविकाश-चन्द्रकान्त-
टवीभाववपुर्विशेषार्थेन आन्तरपदार्थव्यतिषङ्गभाववपुसामान्यार्थस्य सोपपत्तिफल-
कारणात् अर्थान्तरव्यासावच्छादौ, तयोरन्योन्यासापेक्षतया संस्थितेः समातीय-
सङ्करः] । साखिनी वृत्तम् ॥ १२ ॥

(ब) क एते—किमाख्योऽयं महापुरुष इत्यर्थः । [गौरवान् बहुलम्] ।

(भ) तातपादाः,—पुण्यतमाः ज्येष्ठपितरः इत्यर्थः ; पादशब्दः पुण्यतम-
त्वातिशयव्यञ्जकः । [अत्रापि बहुलं गौरवात्] ।

(म) तर्हि—तदा, तत्र पित्रास्मानुयत्ने इत्यर्थः । ममापि—न केवलं तत्र
इत्यविशेषार्थः । धर्मतः,—धर्मेषु, लोकाचारानुसारेणेत्यर्थः । (“धर्माः पुण्ययम-
न्नाद्यस्वभावाचारसोमपाः ।” इत्यमरः । “व्रजत्यादिभ्य उपसंख्यानम्” (वा०)
इति द्वितीया, तत्तत्तद्विष्णुः । तद्येव—तातपादाः पत्न्यर्थः । यतः,—यस्मात्

चन्द्रकेतुः । ननु ज्येष्ठतातपादा इति अवेहि । (य)

श्वः । [सोल्लासन] । कथं रघुनाथ एषः ॥ दिव्या
सुप्रभातमस्य, यदयं देवो दृष्टः । [सविनयकौतुकं निर्वच्य] । तात !
प्राचेतसान्तेवासी लवोऽभिवादयते । (र)

रामः । [सखेहम्] । आयुषम् ! एष्टीहि । [सखेहं
परिष्वज्य] । अयि वत्स ! कृतं कृतमतिविनयेन, अनेकवार-
मपरिस्वयं परिष्वेजस्व । (ल)—

कारणात् । प्रियवयस्य इति—प्रियसख इत्येवम् । आत्थ—ब्रवीषि, मामिति
शेषः ; भवता सह सौहार्दात् भवत्सम्बन्ध्याः सर्वे एवेदानीं मत्सम्बन्धाः सञ्जाताः इति
भावः । भवता—युष्माकम् । एवम्—इत्थं, व्यपदेशं—समाख्यां, तातपादरूपमित्यर्थः,
भजन्ते—आश्रयन्ति ये तथोक्ताः, [भजतः “सम्पृचातु—” (३।१।१४२ पा०) इति
चिनुष्] तातपादपदवाच्या इत्यर्थः । तत्रभवन्तः,—पुण्याः । (“विषु तदभवानचभवान्
पूज्यश्च तादृशः ।” इति कोषः) रामायणस्य कथा—इतिष्ठतभागः, तस्याः पुरुषाः,—
नायकाः । तत्—तस्मात्, तेषां चतुष्टयत्वादित्यर्थः । विशेषम्—इतरस्यावर्तकं,
नामधेयमित्यर्थः । ब्रूह—कथय ; रामायणकथासु चत्वारः एव भवतां तातपादाः
महापुरुषाः श्रूयन्ते, तेन हि तेषु कृतमोऽयं भवतीति सविशेषं कथयति भावः ।

(य.) ननु—भो लव ! । ज्येष्ठतातपादाः,—ज्येष्ठपितरः, भगवान् रामभद्रः
इत्यर्थः । इति—इदम् । अवेहि—जाग्रीहि ।

(र) सोल्लासं—सङ्घर्षम्, आहति शेषः । सुप्रभातं—शीघ्रं दिनमुखं,
समुदितमिति शेषः । यत्—यस्मात्, सौभाग्येन पुण्यादिवससमुदयादिति यावत् ।
देवः,—भगवान् रघुपतिः । दृष्टः,—नयनपथमायातः । सविनयकौतुकं—सप्रश्रयं
सकौतूहलमित्यर्थः । निर्वच्य—निरीक्ष्य । प्राचेतसान्तेवासी—वाणीकिशिष्यः । अभि-
वादनं—प्रणमनं, भवन्मिति शेषः ।

(ल) सखेहं—सखात्सल्यम्, आहति शेषः । आयुषम् !—दीर्घजीविन् ! । एहि—
आगच्छ । [आदरातिरेके विभावं] परिष्वज्य—गादमाश्लिष्य । अयि—कीमकसन्धोषणे ।
वत्स !—निरतिशयकल्याणाख्यम् । अतिविनयेन—अत्यधिकप्रश्रयप्रदर्शनेन । कृतम्—
अलम्, (“कृतं युगैश्चमर्थेऽपि विहिते हिंसिते विषु ।” इति मेदिनी) अतिविनयेन
स्वास्त्वं नास्तीत्यर्थः । [गम्यमानक्रियायोगात् कृष्ये दृतीयया, अन्ते तु वारणाथं कृष्ये-

परिणतकठोरपुष्करगर्भच्छदपीनमसृणसुकुमारः ।

नन्दयति चन्द्रचन्दननिष्यन्दजडस्तव स्पर्शः ॥ १३ ॥

लवः । [लगतम्] । ईदृशोऽस्मादृशान् प्रति अमीषामकारण-
खेहः, मया पुनरेभ्य एव अभिद्रुग्धमग्नेन, यदायुधपरिग्रहं
यावत् मत्प्राकृढो दुर्योगः । [प्रकाशम्] । मृथ्यन्तु इदानीं लवस्य
बालिशतां तातपादाः । (व)

योगात् तृतीया इत्याहुः । सभ्रमे दिव्यवनम्] । अनेकवारं—भ्रमं, पुनः पुनरित्यर्थः ।
अपरिश्रय—सुदृढम्, अशिशिलमिति यावत् । परिष्वजन्—आलिङ्ग्य ; सीताविरहज-
तापीपशमाय ते सुकोमलाङ्गैः मां निर्द्वयमाश्लिष्य इति भावः ।

सुकुमाराङ्गसंश्लेषस्य निरतिशयसन्तापहरत्वं प्रतिपादयति, परिणतेति ।—परिणतं
सुविकसितं, कठोरं प्राप्तपूर्णवस्त्रं, सर्वाङ्गसम्पूर्णमिति यावत्, यत् पुष्करं पद्मं, तस्य
गर्भच्छद इव अभ्यन्तरगतं दलमिव, पीनः स्थूलः, कोमल इत्यर्थः, मसृणः शृङ्खलः,
सुकुमारः अभिनवः, प्रफुल्लकमलप्रसूनान्तर्गतपलाशसदृशसुकोमल इत्यर्थः, [“उप-
मानानि सामान्यवचनैः” (२।१।५५ पा०) इति उपमानसमासः] चन्द्रः हिमकरः,
चन्दनस्य च निष्यन्दः द्रव इत्यर्थः ; यंहा—चन्द्रः कर्पूरः, चन्दनस्य च रसः,
तद्वत् जङ्घः शीतलः, तव स्पर्शः त्वच्छरीरस्पर्शः, त्वदङ्गसंश्लेषजं सुखमिति यावत्,
नन्दयति प्रीणयति, मानिति शेषः ; मम विरहतापीपशान्तये हि तव निरवद्यं
कोमलमेतदङ्गं सर्वथैव प्रभवति, तेन निर्भरं मामालिङ्गति प्रार्थये इत्याशयः ।
[अथ समासगतत्वेन आर्योऽपमाऽलङ्कारः] । आर्या जातिः ॥ १३ ॥

(व) ईदृशः—एतादृशः, अनिर्वचनीय इत्यर्थः । अस्मादृशान् प्रति—मां प्रति
इति यावत् । अमीषां—रघुपतिप्रमुखाणामेषाम् । अकारणखेहः,—अहेतुक-
वात्सल्यम् ; सम्बन्धविरहितेऽपि मयि एते महापुरुषाः निरतिशयं स्निह्यन्ति, अहो !
महानुभवत्वमेतेषामिति भावः । अग्नेन—अतिमृदेन । एभ्यः एव—एतादृशेभ्यः दगा-
वात्सल्यनिधिभ्यः एवेति यावत् । [“क्षुधद्रुद्धीरुपसृष्टयोः कथं” (१।४।३८ पा०)
इत्यनुशासनेन सोपसर्गयोः क्षुधद्रुद्धीः यं प्रति कोपकात्कारकस्य कथंसंज्ञत्वविधानात्,
अथ तदुल्लङ्घनेन श्रुतसंस्कारताऽऽख्यदीवः । यदि हि अभेरथ उपसर्गत्वं नाङ्गीक्रियते,
“वीक्षायां—ठक् ठक् प्रति पय्यं वा सिञ्चति ; अमीपसर्गत्वाभावात् न वत्वम्” इति
दीक्षितोक्तिवत्, तदा द्रुष्टेरुपसृष्टत्वाभावेन “क्षुधद्रुद्धीर्—” (१।४।३० पा०) इति

रामः । किमपराहं वक्षेन ?

चन्द्रकेतुः । अश्वानुयात्रिकेभ्यः तातप्रतापाविष्करणमुपश्रुत्वा
वीरायितम् अनेन । (३)

रामः । ननु अयमलङ्कारः क्षम्यः । (४)—

*

चतुर्थी स्यात् । तथाच न प्रीतदोषावसर इति श्रेयम् । अन्ये तु “क्रिया—” (२।३।१४ पा०) इति चतुर्थीमाहुः, तत् न सम्यक्, प्रीतकर्मत्वविधानस्यापवादविषयत्वेन बलौघस्वादिति । [अभिदुग्धं—वीरायितं, जिघांसितमित्यर्थः ; खेदप्रवणेषु मङ्गानुभवे-
ष्वेतेषु निरर्थकं विरोधित्वमनुष्ठितमिति भावः । [अभिपूर्व्यत्वात् द्रुह्यतेः भावे क्तः] ।
यत्—यतः । आयुषस्य—अस्वस्य, परिग्रहः,—स्वीकारः, यद्व्यभिचर्यः, तं, यावत्—
अस्वयद्व्यभिचारभ्येत्यर्थः । [अत्र यावच्छब्दयोगान् द्वितीया । “यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ
मानेऽवधारणे ।” इत्यमरः] अत्याकट्यः,—प्रकर्षं गतः, प्रबलीभूतः इत्यर्थः, दुर्त्यैः,
—विवादः, द्रोहः इति यावत् । सृज्यन्तु—आभ्यन्तु । बालिशतां—मुख्यताम्, आविस्म-
कारितामिति यावत् । तातपादाः,—पितरः, पूज्यतमाः भवन्त इत्यर्थः ; पित्रस्थानीयेषु
पित्रुषु वा भवन्तु मोहात् मया जिघांसुना यदतीव विगर्हितं देहमनुष्ठितं, तत् भवद्भिः
मङ्गानुभवेः स्वकारुण्यगुणेन क्षम्यमिति भावः ।

(३) अश्वेत ।—अश्वस्य—अश्वमेधीयस्य बाजिनः, अनुयात्रिकाः,—अनुचराः,
रक्षका इत्यर्थः, तेभ्यः । [अनु पश्चात्, यात्रा यानं, प्रयोजनमेवास्मिन्त्यर्थे, “प्रयोजनम्”
(५।१।१०६ पा०) इति ठञ् । अपादाने पञ्चमी । अपरे तु—“सुख्यर्थां याचयिता”
इति पञ्चमी इत्याहुः] तातस्य—पित्रस्थानीयस्य भवतः, प्रतापस्य—प्रभावस्य,
आविष्करणं—प्रख्यापणं, समन्तादुद्घोषणमिति यावत् । उपश्रुत्य—आकर्ण्य । वीरायितं
—वीर्येवाचरितम् ; वीरा यथा परगुणप्रकर्षे विरोधमग्रजुवन्तः स्वस्य ततोऽधिक-
गुणवत्तामाहुर्दक्षितं तद्गुणोपचातका भवन्ति, तथेवासावपि भवती वीरत्वख्यातिं
श्रीतुमपारधमेव विग्रहव्यापारिणं तच्चान्तरायः सञ्जातः इति भावः । [वीर-
शब्दादाचारार्थे “कर्तुः क्यङ् सलोपश्च” (३।१।११ पा०) इति क्यङ् भावे क्तः] ।

(४) ननु—अवधारणे । अयमलङ्कारः,—इदं वीरत्वप्रकटनं सूचयन्नेव, न तु
दूषयन्मिति भावः । अस्वस्य—अस्मिन्निजजातेरित्यर्थः ; पीरवाविष्करणं हि अस्मिन्निजजातेः
न दोषाभासकमिति भावः । प्रज्ञाचारिणि अने मूर्खमेखलादिदर्शनात् अस्मिन्निज-
मवधार्यैवमुक्तमिति श्रेयम् ।

न तेजस्तेजस्वी प्रसृतमपरेषां प्रसङ्गते

स तस्य स्वी भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः ।

मयूखरश्चान्तं तपति यदि देवो दिनकरः

किमाग्नेययावा निरुत इव तेजांसि वमति ? ॥१४॥

तेजस्विनामन्यतेजोऽसङ्गमानत्वं प्रशस्य तस्य स्वाभाविकत्वमेवेतदित्युपपादयति,
नेति ।—तेजस्वी वीरः, अपरेषाम् अन्येषां, प्रसृतं समन्तादभिव्याप्तं, प्रदीप्तमित्यर्थः,
सर्वतोविसारितया सर्वेषामेवाभिभिष्ट इति यावत्, तेजः प्रभावं, न प्रसङ्गते न
मर्षयति, न जमते इत्यर्थः ; प्रत्युत तदभिभूतमेव सद्युक्ते इत्याशयः ।
किं तर्हि स अन्यविष्टेष्टा ? तन्नेत्याह, स इति ।—सः असङ्गमित्यर्थः, [विधेय-
प्राधान्यात् पुंस्त्वम्] तस्य तेजस्विनः, प्रकृतिनियतत्वात् स्वभावेन नियन्त्रितत्वात्,
निसर्गसिद्धत्वादिति यावत् ; स्वभाववलादेव सञ्चायमानत्वादिति भावः ; अकृतकः
अकृत्रिमः, अविकृत इति यावत्, स्वः स्वकीयः, भावः धर्मः ; न ह्ययमीर्थ्या असूयया
वा परेषां तेजसासुपरोद्धति भावः । एतदेव सयुक्तिकं सीपपत्नीकरोति, मयूखे-
रिति ।—देवः द्युतिमान्, दिनकरः दिवाकरः, सूर्य इत्यर्थः, यदि चेत्, मयूखैः किरणैः,
अशान्तम् अविश्रमम्, अविरतमिति यावत्, तपति सन्तापं ददाति, जगत्ताप-
कशान् किरणान् समन्तात् विकिरति इत्यर्थः, तर्हीति शेषः, आग्नेययावा वज्रगुत्यादक
शिखाविशेषः, सूर्यकान्तमणिरिति यावत्, निरुत इव परिभूत इव ; जगदुत्तापकर-
त्वासरे आग्नेययावाणामपि सन्तापकत्वादित्याशयः ; तेजांसि अग्नौ, किं कथं, वमति ?
उद्धिरति ?, विरुजतीत्यर्थः ; न ह्ययं सूर्यकान्तमणिः सूर्यतेजोभिरभितप्तमान एव
वज्रज्वालां विमुञ्चति, किन्तु स्वभावादेव तस्मात् वज्रराविर्भवति इति भावः ;
सूर्यसम्पर्केण वज्रवल्ग्वलनं सूर्यकान्तमणेः प्रसिद्धमेव । अचेतनः मणिरपि यदि
सूर्यप्रभावमसङ्गमानः तत्तेजः पराभितुं स्वस्मात् वज्रशिखाः समन्तात् विसारयति,
तदा का कथा अभिमानधनानां सचेतनानां तेजस्विनाम् ? इति विशदार्थः । [अत्र
सामान्येनोपात्तस्य तेजस्विनः परतेजःसङ्गनाभावस्य विशेषेणाप्येवाग्न्यः तेजोवमनेन
सीपपत्नीकीकरणञ्च विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासात्कारः, अपिच
निरुत इवेति सम्भावनशैलीर्त्तनात् जायमानया क्रियोग्नेयया चासौ सङ्कीर्त्यते ।
वमतेरिह गौणार्थे प्रयोगात् न साम्यलदोषः, तथाहि दृष्टी,—“निष्ठुरभीष्टैर्बालादि
गौणवृत्तित्वपादयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र साम्यकथां विमोहते ॥” इति] ॥ १४ ॥

चन्द्रकेतुः । तात ! अमर्षोऽप्यस्य शोभते वीरस्य, पश्यतु हि तातः प्रियवयस्यविनियुक्तजृम्भकास्त्रनिष्क्रम्यस्तम्भितानि सर्वतः सेन्यानि । (स)

रामः । [विव्रीक्य] । वल्ल लव ! संक्रियन्तामस्त्राणि । त्वमपि चन्द्रकेतो ! निर्व्यापारविलक्षितानि साम्बव्य बलानि । (ह)

लवः । यथा आज्ञापयति तातः ।

[इति प्रविधानं नाटयति] । (क)

चन्द्रकेतुः । यथाऽऽदिष्टम् । [इति निष्क्रान्तः] ।

लवः । प्रशान्तमस्त्रम् ।

(स) तातेति ।—तात !—पितः !, पित्रस्थानीय ! इत्यर्थः, पूज्यतम इति यावत् । अस्य वीरस्य—अमुष्य गूरस्य लवस्य । अमर्षोऽपि—अचमोऽपि, परीत्कषांसङ्घिञ्चलमपीति यावत् । शोभते—भाति, युज्यते इत्यर्थः । प्रियवयस्येन—प्रियसुहृदा लवेन, विनियुक्तं—निश्चितं, प्रेरितमिति यावत्, यत् जृम्भकास्त्रं—तदाख्यं ब्रह्मादीनां तपःप्रभावसम्भूतमायुधं, तेन निष्क्रम्यं—निश्चलं यथा तथा, स्तम्भितानि—जङ्गीकृतानि, लम्भवद्भिन्न्यांपारोक्षतानि इत्यर्थः । सर्वतः,—समन्तात् । सेन्यानि—बलानि ; महाप्रभावस्यास्य लवस्य जृम्भकास्त्रप्रभावेन सम्योहितानि अस्त्रहलानि समन्तात् चिवापितारश्वाचीवावतिष्ठन्ते, अतो निरतिशयवीर्यस्यास्यामर्षोऽपि प्याने एवेति भावः ।

(ह) संक्रियन्तां—संयम्यन्ताम्, उपसङ्क्रान्तानमित्यर्थः, प्रयुक्तान्वप्येतानि जृम्भकास्त्राणि समन्त्रकाणि सपदि समाकृत्यन्तामिति यावत् । निर्व्यापारविलक्षितानि—व्यापाररूपाभावः निर्व्यापारम् [इत्यव्ययीभावः] तेन हेतुना विलक्षितानि—विश्रयान्वितानि, (“ विलक्षो विश्रयान्विते ” इत्यमरः) निश्चेष्टमवस्थिततया समधिकं विश्रज्जितानीत्यर्थः, बालस्यैकस्य सहाये तदुपसङ्क्रान्तानाम् असंख्येयानां स्वपक्षीययोद्धृणां लम्भवदवस्थानस्य अतोव लज्जाजनकत्वादिति भावः । साम्बव्य—मधुरवाग्भिः समानाश्रय ।

(क) प्रविधानं—चित्तैकाग्रताम् : उपसंहारकारकेन रङ्गणेन जृम्भकास्त्राणां सुपरोधावेति भावः । नाटयति—अभिनयेन प्रदर्शयति ।

Uttarpara

Uttarpara Library

रामः । वक्षः ! सरहस्यप्रयोगसंहरणानि अस्त्राणि
आम्नायवन्ति । (ख)—

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तस्मा
परःसहस्राः शरदस्तर्पांसि ।
एतान्यपश्यन् गुरवः पुराणाः
स्वान्धेव तेजांसि तपोमयानि ॥ १५ ॥

अथैतन्मन्त्रपारायणोपनिषदं भगवान् कृशाश्वः परःसहस्र-
परिवत्सरान्तेवासिने कौशिकाय विश्वामित्राय प्रोवाच, स तु
भगवान् मन्त्रमित्येष तु पूर्वानुक्रमः । कुमारस्य पुनः कुतः
सम्प्रदाय इति पृच्छामि । (ग)

(ख) सरहस्यप्रयोगसंहरणानि—सरहस्ये—समन्वये, प्रयोगसंहरणे—निक्षेप-
प्रशमने येषां तानि ; येषां हि अस्त्राणां विभोक्तः संहारश्च केवलं मन्त्रेणैव साध्यते,
तानि इति भावः । अस्त्राणि—जृम्भकादीनि आयुधानि । आम्नायवन्ति—सम्प्रदाया-
गतानि, गुरुपरम्परोपदेशसापेक्षाणि इत्यर्थः, भवन्तीति शेषः ; सम्प्रदायसिद्धतया
गुरुपदेशे विना दुर्लभातीति भावः । (“अथास्त्राः सम्प्रदायः” इत्यमरः) ।

अथैतेषां जृम्भकास्त्राणां गुरुपरम्पराभ्यः समधिगमं सविशेषमुपवर्णयितुं
प्राक् तेषां ब्रह्मादिब्रह्मविंशत्यतपस्तेजोमयत्वमाह, ब्रह्मेति ।—श्लोकस्यैव प्रथमाह्ने
४२ पृष्ठे व्याख्यातः ॥ १५ ॥

(ग) कौटिली हि एतेषां जृम्भकाणां गुरुपरम्परासंस्थितिरासीत्, तदेवेदानीं
विदधतीति, अथेत्यादिना ।—एतेषां मन्त्राणां—जृम्भकास्त्रप्रयोगसंहारसाधकानामित्यर्थः,
पारस्य—अन्तस्य, यत् अयम्—गमनं, समयास्त्राभ्यासजनितं ज्ञानमित्यर्थः, तद्रूपा या
उपनिषत्—गुह्यविद्या तां, जृम्भकास्त्रप्रयोगसंहारकुशलसमयविद्यामिति यावत् ।
कृशाश्वः,—कौशिकपितामहः । परःसहस्रेति ।—सहस्रान् परे इति परःसहस्राः
[“पारस्करप्रथतीति—” (६।१।१५० पा०) इति सप्तत्यः समासः निपात्यते]
सहस्रतसंबत्सरादप्यधिकाः इत्यर्थः, ये परिवत्सराः,—ह्यवनाः, तान् व्याप्य अन्तेवासिने
विश्वामित्राय, [“अन्त्यसंधीने च” (२।१।२८ पा०) इति त्रितीयासमासः] सहस्र-

श्वः । स्वतः प्रकाशानि (घ) आवयोरप्लावि ।

रामः । [विचिन्त्य] । प्रकृष्टपुण्यपरिपाकोपादानः कोऽपि महिमा स्यात् ; द्विवचनन्तु कथम् ? (ङ)

श्वः । भ्रातरौ आवां यमजौ । (च)

रामः । स तर्हि द्वितीयः कः ? (छ)

धिकमपि वत्सरान् व्याप्य गुरुशुश्रूषारतायेति भावः । कौशिकाय—कुशिकनन्दनाय । प्रोवाच—उपदिदेश, उपदेशेन ददौ इत्यर्थः । पूर्वेषां,—पूर्वतनानाम्, आदिमाना-मुपाध्यायानामित्यर्थः, अनुक्रमः,—पर्यायः, अस्तीति शेषः ; एवं हि एतदप्युपदेशक-गुरुपरम्परस्थितिः इति भावः । कुमारस्य—शिष्योक्तयेति यावत् । कुतः,—कस्यात् आचार्यादित्यर्थः । सम्प्रदायः,—पारम्पर्योपदेशः, आयातः इति शेषः ; कौटुम्भी हि भवतां जम्बकास्त्रोपदेशकगुरुकुलस्थितिरिति भावः । इति पृच्छामि—एतत्तु जिज्ञासे ; मत्तः भवतां किञ्चित् गुरुकुलवैभवमस्ति न वेति तत्त्वतः ज्ञातुमिच्छामि इति विशदार्थः ।

(घ) स्वतः प्रकाशानि—स्वतः,—स्वेनैव, उपदेशमन्तरेणैवेति यावत्, प्रकाशः,—आविर्भावः येषां तानि ; निसर्गसिद्धानीति भावः ।

(ङ) प्रकृष्टेति ।—प्रकृष्टं—प्रकर्षं गतं, सर्वान्तिशयोक्त्यर्थः, यत् पुण्यं—शुभादृष्टं, तस्य यः परिपाकः,—परिणामः, स एव उपादानं—निमित्तं यस्य सः, पुण्यप्रचयप्रकर्षवशादेव समुत्पद्यमान इत्यर्थः । कोऽपि—अनिर्वचनीयः एवेति भावः । महिमा—माहात्म्यम् । स्यात्—भवेत् ; अपरिज्ञातपुण्यातिरेकप्रभाववशेन एत-जम्बकास्त्रलाभरूपान्युदयोऽपि भवितुमर्हतीति भावः । द्विवचनम्—“आवयोः” इति द्विवचनप्रयोगः इति यावत् । कथं ?—केन हेतुना कृतमित्यर्थः ; एकस्मिन्नेव परिदृश्य-माने त्वयि कथं द्विवचनमनुप्रयुज्यते इति भावः ; तर्हि भवतोऽपि अन्यः कश्चिद्विज्ञातः अस्ति किम् ? इत्याशङ्कितोऽर्थः ।

(च) यमजौ—यमौ भूत्वा जातो, युगपदेव मातुः द्वौ सम्भूतानित्यर्थः ; एतेन ममापरः एकः सहोदरः अस्तीति विश्वापितमित्यवधेयम् ।

(छ) तर्हि—तदा । द्वितीयः,—अपरः, भवतः अन्यः इत्यर्थः । कः ?—कुत्र ? आह इति शेषः ; यदि भवन्तौ द्वौ भ्रातरौ, तदा अपरचेदानौ कुत्र वर्तन्ते ? इति पृच्छकमाख्यम् ।

[नेपथ्ये] । भाण्डायन ! भाण्डायन ! (ज)—

आयुषतः किल खवस्य नरेन्द्रसैन्यै-

रायोधनं ननु किमाद्य सखे ! इति ।

अद्यास्तमेतु भुवनेष्वधिराजशब्दः

अस्त्रस्य शस्त्रंशिखिनः शममद्य यान्तु ॥ १६ ॥

(ज) भाण्डायन !—भगवत्प्राचितसश्रियस्य कस्यचित् मुनिकुमारविशेषस्य आत्मन्त्रचमिदम् । [सन्धमे विर्भावः] अथसाम्राजेन श्लोकेन सङ्ग्राह्यम् ।

भगवद्भरतायम् रामायणकथाभागं गीत्वा ततः प्रत्यावर्त्तमानः कुमारः कुशः पथि खवस्तारघुकुलविरोधमाकर्णयन् स्वस्य वीर्यातिशयवक्तव्या परिषां वीर्यातिरेक-
मसहिष्णुः स्वकीया प्रीकृतचक्रकुलोपचयेष्वां व्यक्तौकरोति, आयुषत इति ।—
आयुषतः दीर्घजीविनः, अमुष्य कनीयस्तया वात्सल्येन तथात्नोक्तिरिति श्रेयम् ; खवस्य
तदाख्यस्य खानुजस्य, नरेन्द्रसैन्यैः नरपतैः रामस्य सैनिकैः सङ्कल्प्यः, आश्वेधनं युद्धं,
प्रवृत्तमिति शब्दः, किल इति वाच्यम् ; तथाच—नरपतिसैन्यैः सङ्घं दीर्घायुषो
खवस्य युद्धवार्त्तां यां परम्परा शृणोमि, तत् तथ्यं किम् ? इति भाण्डायनं प्रति
नेपथ्ये कुशस्य प्रश्नः ; ननु ! भो ! सखे ! मित्र ! भाण्डायन ! इति यावत्, किमाद्य ?
किं ब्रवीषि ? तथेति ? यत्त्वया श्रुतं, तत् सत्यमेव, इति ब्रवीषि किम् ? इत्यर्थः ;
“तथा” इति नेपथ्यस्थितेन भाण्डायनेनोक्तस्य कुशकृतप्रश्नोत्तरवचनस्य प्रतिध्वनि-
रूपेण कुशस्यैव पुनरुक्तिरियमिति बोध्यम् ; यदा—तथा किल तददृष्टं हि,
सत्यमेवेत्यर्थः, किलेति निश्चये, इति इत्यम्, एवमकारमिति यावत्, किमाद्य ? ब्रवीषि
किम् ? यदि सत्यं हि ज्ञानं स्यात्, ततः किं भवेदित्याशङ्कया तत्फलमाह, अथेति ।—
अथ इदानीं, भुवनेषु जगत्सु, अधिको राजा इति अधिराजः [“राजाहःसखिभ्यष्टच्”
(५४।८१ पा०) इति टच्] स एव शब्दः सङ्केतः, समाट्सङ्केत्यर्थः, अस्मि
विलयम् । एतु गच्छतु, न केवलमधिराजशब्दोक्त्यापुनरासं विनाशयामि, अपितु
शब्दमेव जगतः विलोपयामीत्याशयः ; सर्वेषामेव राजानां विलयकरणेन
वाच्याभावात् वाचकशब्दस्यापि विलोपसाधनमिति भावः ; अपि च अथ अस्मि
अस्मिन्नजतेः, शस्त्रंशिखिनः शस्त्राणि एव शिखिनः अश्वयः, शस्त्रानलाः इत्यर्थः,
शब्दं निर्व्याजं, यान्तु गच्छन्तु, आश्वयोः रथकर्मणेति श्रेयः ; इदानीमेकस्य रघुकुल-
स्याप्युल्लेखेन सर्वेषामेव अस्माकां विलोपो भविष्यति, सा कथा केवलमधिराजशब्द-

यमः ।— अथ कोऽयमिन्द्रमणिमेव कच्छवि-

ध्वनिनैव दत्तपुलकं करोति माम् ।

नवनीलनीरधरधीरगर्जित-

क्षणवत्कुङ्कुलकदम्बदम्बरम् ? ॥ १७ ॥

येति भावः । [अथ समासेन शब्देषु शिखिनामभेदोपात्तं समासगतं निरुक्तं रूपं कलङ्कारः] । नवनीलपुलकं वृत्तम् ॥ १६ ॥

अथ अविज्ञातपुत्रसमांगमेनापि समुदितवाक्त्वविषयचेताः वचनमिच्छन्ति-
रेकात् उद्धतपुलकां स्वीयां शरीरिकीमवस्थामुपवर्णयति, अवेति ।—अथ
प्रश्ने, (“नङ्कुलानन्तरारम्भप्रकाशेऽप्यधी अथ ।” इत्यमरः) इन्द्रमणिः इन्द्रनीलमणिः,
तस्य मेघका अस्ति, (“कण्ठे नीलासितश्यामकाङ्कश्यामस्तमेघकाः ।” इत्यमरः)
हृदिरिव हृदिः कान्तिः यस्य सः, इन्द्रनीलमणिश्यामलहृदिरकलीवर इत्यर्थः,
तदुक्तं मणिपरीक्षायां—“धीरमध्ये क्षिपेन्नीलं धीरक्षेत नीलतां व्रजेत् । इन्द्रनीलमिति
प्रोक्तम्—” इति ; कोऽयं कुमारः, ध्वनिनैव मेघगर्जनगन्धोरेण केवलं कण्ठस्पर्शैव ;
न त्वालिङ्गनादिभिरिति भावः ; दत्तः समर्पितः, पुलकः रोमाञ्चः ; वृक्षातिशयावेश-
जनितः इति भावः ; यस्यै तथानिधम् ; यदा,—दत्तः उत्पादित इत्यर्थः, पुलको
यस्य तथाविधं, मां, नवेति ।—नवानां नूतनानां, नीलानां श्यामलानां, नीरधराणां
जलधराणां, धीरगर्जितस्य क्षणे काले, वर्षाकाले इत्यर्थः ; कथं मुहूर्तमभि-
व्याप्येत्यर्थी वा, वृद्धाः समुद्रताः, विकसिता इत्यर्थः ; मेघगर्जनीदयसमकालमेव
विकसिता इत्यर्थी वा ; यद्यपि वर्षासु प्रायशः कदम्बाः सुकुलिता भवन्तीति
दृश्यते, तथाप्यत्र कुमारकुशशब्दसमाकर्णनानन्तरमेव भगवद्भानभद्रस्य सर्वेषु
गात्रेषु कदम्बकोरकसमपुलकोद्भवदर्शनात् मेघध्वनिसमुत्पन्नानन्तरमेव कदम्ब-
सुकुलोदयवर्णनेन साम्यं सुसंरक्षितमिति ज्ञेयम् ; यदा—नवनीलनीरधराणां धीरेण
मन्धोरेण, गर्जितेन निनादेन, यः क्षणः क्षणः, तेन वृद्धाः धृताः, उद्भिदाः
इत्यर्थः, कुङ्कुलाः कोरकाः यस्य तथानिधः, यः कदम्बः नीपतकः, तस्य दम्बरः
समारम्भः, सादृश्यं वा यस्मिन् तथोक्तं, प्रादुर्गोद्भिदकोरककदम्बवृक्षान्तिमित्यर्थः,
करोति विदधाति ? कोऽयं हि केवलं मधुरवाग्भिर्नैव वृक्षातिशयं विदधत् कदम्ब-
कुङ्कुलपुलककलीवरं मानकयादेव करोति ? इति समुदितमर्थः । [अथ कुशधरीरे
इन्द्रनीलमन्धोरेवैधर्म्यसाधोपदेशात् समासगता, एवं मानधरीरेण च सद्यः कदम्बकुङ्कुल-
वृक्षान्तिशयसंगता वाच्या उपपन्नकङ्कारः, तथोक्तिः नैरेपेक्ष्येण संक्षिप्तेः संक्षिप्तः ;

श्वः । अयमसौ मम ज्ञायान् आर्यः कुशो नाम भरतान्नभात्
प्रतिनिवृत्तः । (भ)

रामः । [सकौतुकम्] । वत्स ! इत एव आह्वयेनमप्या-
युषन्तम् । (ज)

श्वः । एवम् । [इति परिक्रानति] ।

[ततः प्रविशति कुशः] ।

कुशः । [साहुतद्वर्षधेये धनुस्फालयन्] । (ट)—

दत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्मगवतो वैवस्वतादा मनो-
र्हसानां दहनाय दीपितनिजक्षत्रप्रतापान्निभिः ।

नकाररकारभोषासकत् साव्यात् इत्यनुपासेन अ तं संसृज्येति । मञ्जुभाषिणी
इतम् ॥ १० ॥

(भ) ज्ञायान्—वर्षीयान्, अयज इत्यर्थः । [इहशब्दादीयसुनि “ज्ञायादीयसः”
(१।४।१६० पा०) इति ईयसुनि आकारादेश “इहस्य च” (५।१।६२ पा०) इति
इहस्य ज्ञाऽऽदेशः] भरतस्य—भगवतः नाट्यशास्त्रकृतः सुनिविशेषस्य, आश्रमात्—
आवासात् । प्रतिनिवृत्तः,—प्रत्यागतः ।

(ज) सकौतुकं—कुशस्य दशनाभिलाषजनितं यदौत्सुक्यं, तेन सह
वर्त्तमानं यथा तथा । आयुषन्तं—प्रभृतायुषं, चिरजीविनमिति यावत् ।
[आयुःशब्दात् “भुमनिन्दाप्रशंसासु—” (वा०) इति भुमार्थे मतुप्रत्ययः] ।

(ट) अहुतं—विषयः, वर्षः,—आह्लादः, धैर्यं—धीरता, तैः सह वर्त्तमानं
यथा तथा ; अथ आकास्मिकयुद्धव्यापारदर्शनेन विषयस्य, सूर्यवंशीयप्रतिपक्ष-
वीरत्वात्मेन इष्यस्य, तथा युद्धावसरे वीरस्वभावमुल्लभस्य धैर्यस्य च समुद्भवाऽभूदिति
ज्ञेयम् । धनुः,—कार्यकम् । आस्फालयन्—समाकर्षन्, प्राहृति श्रियः ।

अथेदावीं स्वप्रतिपक्षवीरत्वात्मेन स्वभ्यक्षास्त्रविद्यायाः साफल्यलाभमभिव्यक्षयति,
दत्तेन्द्राभयेति ।—भगवतः “वक्त्रेभ्यश्चालिनः, विवस्वतः सूर्यस्य अपत्यं पुमांश्च
वैवस्वतः तस्यान्, सूर्यवशप्रतिष्ठापकादिव्यर्थः, असौ हि सूर्यवंश्यानां राज्ञां प्रथमः
वैवस्वताऽऽप्यः सप्तमः मनुः आसीत् ; मनोः सप्तमात् मन्वन्तराधिपात्, आ वैवस्वतं
मनुनारभ्येत्यर्थः, [“आह्वन्मर्यादावचने” (१।४।८२ पा०) इति कर्मप्रवचनीयत्वेन,
इति तु अचमयइत्यादभिविधावर्थे “पक्षस्तपाङ्गुपरिभिः” (२।१।१० पा०) इति

आदित्यैर्यदि विग्रहो नृपतिभिर्धन्यं ममेतत् ततो
दीप्रास्त्रस्फुरदुषदौधितिशिखानीराजितच्छं धनुः ॥१८॥

[विकटं परिक्रामति] ।

रामः । कोऽप्यस्मिन् क्षत्रियपोतके पौरुषातिरेकः !! (ठ) —

आज्योगात् पञ्चमी] । दत्ता समर्पिता, इन्द्राय देवराजाय, अभयदक्षिणा असुरापद्रवरूपविपत्प्रतिकारात्मकम् अभयदानं येः तथाविधैः, देवेन्द्रसखैरित्यर्थः, तथा इमानां मदगन्धितानां, दुर्वृत्तानामिति यावत्, दङ्नाय भक्षीकरणाय, समूलसुपघातायेति यावत् ; अनस्त्राणामुन्मूलनायेति भावः ; दीपतः प्रज्वलितः, निजः स्वकीयः, क्षत्रप्रतापः क्षत्रतेजः, क्षत्रियप्रभाव इत्यर्थः ; एव अपिः अनलः यैः तथाभूतैः ; हिंसकाणां विनाशायैव सततं प्रकटितपराक्रमैरिति भावः ; आदित्यैः आदित्यस्यापत्यानि पुमांसः तेः, सूर्यवंशीयैरित्यर्थः, नृपतिभिः राजभिः सार्द्धमित्यर्थः, यदि चत्, विग्रहः विवादः, स्यादिति शेषः, ततः तदा, महाबलैः गुणवीर्यपरीक्षकैरेतैः सह विवादे सतीत्यर्थः, [तच्छब्दात् सप्तम्यां तसिल] दीप्राणां भास्वराणां, जाज्वल्यमानानामित्यर्थः, अस्त्राणां प्रहरणानां, स्फुरन्तीभिः, बिलसन्तीभिः, देदीप्यमानाभिरित्यर्थः, उग्राभिः भयावहाभिः, भीषणाभिरित्यर्थः, दौधितिशिखाभिः मरौचिज्जालाभिः, मयूखरूपहेतिततिभिरिति यावत्, गौराजिता पारम्विकरूपमाङ्गलिकक्रियाभिः सत्कृता, [निःपूर्वकात् राजतैः णिचि कस्येणि क्तः] न्या मौर्वी यस्य तत् ; यथा हि दीपादिभिः साङ्गलिकोपचारैः देवतादयः समभ्यर्च्य समलङ्घ्यन्ते, तथैव दीप्रास्त्रशिखाभिः तस्य धनुषः न्या तदानीम् अलसक्रियतेति भावः ; मम एतत् धनुः कार्मुकं, धन्यं श्लाघ्यं, प्रशस्यमित्यर्थः, भवेदिति शेषः ; मन्वन्ववायशिखरायमाणैः असुराविजिह्वभिः परल्पैः गुणपक्षपातिभिः महावीरैः धानुजैः राजभिः यदि विग्रहः स्यात्, तदा मे सत्प्रतिपक्षस्य विविधनिशितास्त्रप्रयोगाश्रयाक्षौशल्यं फलवद् भवेदिति भावः ; गुणवह्निः विवादीऽपि श्रेयसे भवतीति हृदयम् । [अत्र क्षत्रप्रतापे अग्नेरभेदारीपात् निरङ्गं रूपकमलङ्कारः, गौराजितशब्दशक्त्या न्यायां देवतात्पारीपाऽपि व्यज्यते इति रूपकालङ्कारध्वनिः] । भार्गविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

(ठ) कोऽपि — अनन्यसाधारण इत्यर्थः । अस्मिन् — पुरतः दृश्यमाने । क्षत्रियपोतके — क्षत्रियशिखी, कुशे इति यावत् । पौरुषस्य, — प्रभावस्य,

दृष्टिस्तृणीकृतजगन्नयसत्त्वसारं

धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।

कौमारकेऽपि गिरिवज्जुतां दधानो

वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥ १८ ॥

तेजसः इत्यर्थः, अतिरेकः अतिशयः, आधिक्यमिति यावत् ; अयं हि अस्त्रियशिशुः
निरतिशयं पौरुषं विभक्तोति दृश्यते इति भावः ।

बालमामुष्य असामान्यवीर्ययोगात् पौरुषविशेषशोभिनीमाकृतिं गतिश्च
विशदोक्त्य व्यनक्ति, दृष्टिरिति ।—दृष्टिः विलोकनम्, अस्य अस्त्रियपीतकस्येति शेषः,
तृणीकृतः अतृणं तृणं यथा सम्पद्यते तथा कृतः, तृणवदिगणित इत्यर्थः,
जगन्नयस्य विभुवनस्य, सत्त्वसारः बलीत्कर्षः यथा तथाभूता, भवतीति शेषः ;
अयं हि तेजःपूर्णदृष्टिविज्ञेयैः प्राणिसङ्घानां तेजांसि परिभवन् विलोकौमपि
तृणाय नम्यते इत्यनुमीयते इति भावः ; तथा धीरा गाम्भीर्यवती, अचञ्चलित्यर्थः,
अपिच उद्धता दृष्टा, श्रौर्यमृष्टित्यर्थः, गतिः पदक्षेपः, धरित्रीं पृथिवीं,
नमयतीव अथः प्रेरयतीव ; अस्यातिगुरुन् पादव्याघ्रान् विसोढुमशक्तवाना पृथिवी
अपि अधोगता भवतीवेति विभाव्यते ; कौमारकेऽपि अतिषाल्येऽपि, का कथा
थीवनस्येति शब्दार्थः, गिरिवत् गिरितुल्यं, [“तेन तुल्यं क्रिया चेदतिः” (५।१।१५ पा०)
इति तुल्यार्थे वतिप्रत्ययः] गुरुतां गौरवं, भारवत्त्वमित्यर्थः, अप्रतिष्ठतभावमिति
यावत्, दधानः धारयन्, [“ताच्छील्यवधोवचनशक्तिषु चानश” (३।२।१२८ पा०)
इति शक्तौ वशसि वा चानश्] । गिरयो हि उत्पत्तिकालमारभ्यैव गुरुत्वभाजः
भवन्तीति विभाव्यम्, अयं कुमारः, वीरो रसः किम् ? साक्षात् वीरो रसः
किम् ? मूर्त्तिमान् वीररसस्य स्थायिभावः उत्साहः किमित्यर्थः, उत अथवा,
दर्प एव अन्तःसारसम्भूतः अङ्गहार एव, विशदवान् वीरत्वगुणैरेवेत्यर्थः ; तन्मूर्त्तिमयः
सन्नेवेति भावः ; एति ॥ आगच्छति ; शैशवेऽपि अतिश्रौर्यविभूषितोऽयं किम्
वीररसस्य दर्पस्य वा रूपं परिगृह्य विचरति ? (“एति” इति पाठान्तरम्) नायं हि
अस्त्रियपीतः, अपितु मूर्त्तिमान् वीररसः दर्पो वा अयमिति भावः । [अत्र गत्या
धरित्राः अनमितत्वेऽपि नमितलोकेः उत्कटेककोटिकसंशयोपस्था बाध्या किथोरप्रेक्षा-
ऽलङ्कारः, तथा प्रथमपादे दृष्ट्वा सत्त्वसारस्यातृणीकृतत्वेऽपि तृणीकृतत्वोक्तेः तथैव
संशयोदयात् प्रतीयमानकिथोरप्रेक्षाऽलङ्कारः, अपि चात्रापमेयभूते कुमारि कुश-
लवसानभूतयोः वीररसदर्पयोः संशयात् एकतरस्यानिश्रयाच्च शृङ्खलान्तेऽलङ्कारः,

लवः । [उपसृत्य] । जयति आर्यः ।

कुशः । नन्वायुषन् ! किमियं वार्त्ता युद्धं युद्धमिति ? (ङ)

लवः । यत्किञ्चिदेतत् । उरुद्वसभावमुत्सृज्यार्याऽस्मिन्
विनयेन वर्त्तताम् । (ठ)

कुशः । किमर्थम् ?

लवः । अत्र देवो रघुपतिस्तिष्ठति, स च क्षिप्रमिति आवयोः
उत्कण्ठते च युष्मत्सन्निकर्षस्य । (ण)

कुमारं गिरिः मास्योत्कीर्त्तनादुपमाऽनङ्कारश्च, एतेषाञ्चतुर्णां मिथः नैरपेक्ष्येण संस्थितैः
संस्मृष्टिः । अत्र हि वीरो रमः, तथाहि, भगवान् रघुमणिरिव आत्मन्विभावः,
तस्य तु जगत्त्रयविश्वतः सत्त्वसार एवात्र उद्दीपनविभावः, कुमारस्य लवस्यान्वेषण-
मेवानुभावः, कुमारस्य कुशस्य धीरोद्भूतगतौ अभिव्यक्तौ धृतिगर्वौ अत्र
सञ्चारिभावौ, एतैरभिव्यक्तः उत्साहरूपस्याधिभाव एवात्र वीररसरूपतामिति इति
ज्ञेयम् । श्रीकैऽस्मिन् वीररसस्य तथा तत्सञ्चारिभावस्य दर्पस्य स्वशब्देनाङ्गित्वात्
रसदोष इति ज्ञेयं,—“रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणोरपि ।” इति दर्प-
कलत्रात् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १८ ॥

(ङ) आयुषन् !—चिरजीविन् । युद्धं युद्धमिति—युद्धं युद्धमित्याकारिका,
[वीर्यायां हितम्] इयं वार्त्ता—ईदृशी कथा । किम् ?—कथम् ? अनुश्रूयते इति
शेषः ; किमर्थं हि युद्धं युद्धमिति वार्त्तां निरन्तरमाकर्ण्यतेऽस्माभिरिति भावः ; केन
सह कुत्र कथं सङ्घटितमिति पृच्छते इति तु हृदयम् ।

(ठ) यत्किञ्चिदेतत्—युद्धं युद्धमिति यदनुश्रूयते, तत् न किमपीत्यर्थः ;
तत् सुतं वन्द्य अतितुच्छमिति बुद्ध्या भवद्भिः परिहातव्यमिति भावः । उरुद्वसभावं—
महागर्वितभावं, अतीवौदव्यमिति यावत् । (“उरुद्वसभावम्” इत्यत्र “द्वस-
भावं” इत्येव पाठो बहुपुल्लकेषु दृश्यते) उरुद्वज्य—विहाय । आर्यः,—तव-
भवान् भवान् । अस्मिन्—भगवति रघुमणौ रामभद्रे । विनयेन—अद्वसताया,
अनौदव्येन इत्यर्थः, भक्तिमत्तयेति यावत् । वर्त्ततां—तिष्ठतु ; इदानीं वीरभावं
विहाय पुरीवर्त्तनि अस्मिन् भगवति रघुमणौ प्रशयविनयमूर्त्तिभाक् भवतु
भवानिति भावः ।

(ण) अत्र—अस्मिन् स्थाने, युद्धभूमावित्यर्थः । देवः,—महाराजः । रघुपतिः,—

कुशः । [सतर्कम्] । स रामायणकथानायको ब्रह्मघोषस्य
गोपायिता ? (त)

अथः । अथ किम् ?

कुशः । आशंसनीयपुण्यदर्शनः स महात्मा, किन्तु कथ-
मस्माभिरुपगन्तव्य इति न सम्प्रधारयामि । (थ)

रघुकुलनायकः भगवान् रामभद्रः । तिष्ठति वर्तते । स च—रघुमणिश्च ।
आवयोः,—त्वयि मयि चेत्यर्थः । स्मिच्छति—निरतिशयं वाक्कथ्यं विधत्ते ।
युष्मत्प्रसन्निकर्षस्य—भवत्प्रसन्निकर्षस्य, तव सामीप्यमिति यावत् । उत्कण्ठते—औत्सुक्येन
स्मरति, आकाङ्क्षते इत्यर्थः, अत्युत्कण्ठितः सन् भवद्दर्शनमिवाञ्छतीति यावत् ;
उभयोरप्यावयोः सातिशयां प्रीतिं प्रकाशयति, भवतश्चेदानीमप्यप्राप्यत्वात् तस्माभाय
नितरामुत्सुकायते इति भावः । [‘युष्मत्प्रसन्निकर्षस्य’ इत्यत्र ‘घट्टो श्वे’
(२।३।५० पा०) इति सन्ध्यामात्रविवक्षायां घट्टो, ‘भजे शस्त्रोत्तरणयोः’ इतिवत्
इति श्रेयम् । उत्पुञ्जकस्य भौवादिकस्य कठैर्लटि रूपम्] ।

(त) सतर्क—तर्कण—अयं रामायणकथानायको न वेत्त्याकारकसंशयेन सद्य
वर्तमानं यथा तथा, असन्दिग्धानिति यावत् । रामायणकथानायकः,—रामायण-
महाकाव्यस्याश्रयभूतः महापुरुष इत्यर्थः । ब्रह्म वृत्तते—सूयते अस्मिन्निति [कर्माणि
चञ्] ब्रह्मघोषः,—वेदः तस्य । (“ब्रह्मघोषस्य” इति पाठान्तरम्) गोपायिता—
रक्षकः । [गोपायतेः शीलार्थं टच्] राज्ञः वणाश्रमधर्मसंरक्षकतया, वेदानामपि
तन्मूलकतया परम्परया तद्रक्षकत्वं श्रेयम् ; अथवा प्रलयपयोधिमसंग्रेषु वेदेषु पुरा
भगवान् मीनरूपमाख्याय तानुद्धार इति पौराणिकाः आसन्नन्ति, अस्यापि
भगवतः वेदविद्वेषिणां राजसादीनां निहन्तुः तदंशसम्भूततया तथाभूतत्वमित्यपि
समाधेयम् ।

(थ) आशंसनीयेति ।—आशंसनीयं—प्राशंसनीयं, सततमाकाङ्क्षणीयमिति यावत्,
पुण्य—पवित्रं, निरतिशयपावनमित्यर्थः, दर्शनम्—अवलोकनं यस्य सः । स
महात्मा—महामना रघुमणिरित्यर्थः । कथं—केन प्रकारेण, कीदृशीपचारेणेति
यावत् । उपगन्तव्यः,—उपसेवितव्यः, सत्कृतव्य इत्यर्थः । सम्प्रधारयामि—निश्चि-
नोमि ; कीदृशीपचारेण असौ महापुरुषः अस्माभिरुपसर्पणीय इतीदानीं न
स्मिरीकन्तुं शक्नोमि इति भावः ।

श्वः । यथा गुरुसौथोपचारेण । (द)

कुशः । अपि कथं नामेतत् ?

श्वः । अत्युदात्तः सुजनश्चन्द्रकेतुः श्रीर्मिलियः प्रियवयस्य इति सख्येन मामुपतिष्ठते, तेन तत्सम्बन्धेन च धर्मतात एवायं राजर्षिरिति । (ध)

कुशः । सम्प्रति करणीयो राजन्येऽपि प्रश्रयः । (न)

(द) यथा—यादृशोपचारेण । गुरुः,—पित्रादिरूपः महागुरुजनः इत्यर्थः, उपसिन्धुने इति शेषः । तथोपचारेण—तादृशमेव सत्कारेण ; तस्मादविशेषेणैव उपचारेण पितृस्थानीयः महापुरुषोऽसौ अस्माभिः समभ्यर्चनीय इति भावः ; प्रश्रय-विनयसमूर्तिर्धृक् भवान् तत्समीपमुपगच्छत्विति तात्पर्यम् ।

(ध) अत्युदात्तः,—अत्युदारचेताः, महामना इत्यर्थः । सुजनः,—निरतिशय-सौजन्याधारः । श्रीर्मिलियः,—ऊर्ध्वालायाः अपत्यं पुमानित्यर्थे [ऊर्ध्वालायाः “स्त्रीभ्या ढक्” (४।१।२० पा०) इति ढक्] ऊर्ध्वालानन्दन इत्यर्थः । (अतिस्नेह-वताद्येतनार्थं मातृनामाश्लेषः) प्रियवयस्य इति—प्रियवन्धुरिति संभाषणेनेति यावत् । सख्येन—मैत्र्या, सौहार्द्येनेति यावत् । मामुपतिष्ठते—मां समभ्युपैति ; मया सह दृढां मैत्रीं करोतीति भावः । [“उपादृढवपूनामैक्षीकरण—” (वा०) इत्यात्मनेपदम्] । तेन तस्मात् ; अमुना सह मैत्रीविधानादिति भावः । तत्सम्बन्धेन—तस्य—चन्द्रकेतोः, सम्बन्धेन—ज्येष्ठपितृत्वरूपसम्पर्केण ; यतोऽयं चन्द्रकेतोः ज्येष्ठतातः, तेन हंतुनेति भावः । अयं राजर्षिः,—राजा भूत्वाऽपि श्रमादिगुणशत-योगात् ऋषिसन्निभः अयं रघुमणिः । [राजा चासौ ऋषिचेति कर्मधारयः] । धर्मतातः,—धर्मेण—लौकाचारानुसारेणेति यावत्, तातः,—पिता ; पितृस्थानीय इति भावः ; तेन हि पितृवद्भासौ सबहुमानमस्माभिरुपसेवनीय इति निगूढाश्रयः ।

(न) सम्प्रति—अधुना, धर्मतातत्वसम्पर्कात् सम्प्रहारद्वयायामपीति यावत् । राजन्येऽपि—अक्षियेऽपि ; जाल्या चावधोः समे एतस्मिन् महापुरुषे रघुमणौ ततोऽप्यधिकपितृत्वसम्बन्धयोगादित्यपिकाराश्रयः । प्रश्रयः,—प्रणयः, विनयः इति यावत् ; अनौद्धत्येनोपचार इति भावः । (“प्रश्रयप्रणयौ समौ” इत्यमरः) करणीयः,—विधातव्यः ; अक्षियस्यापि न अतीवपूज्यतमं अक्षिये पितृस्थानीये विनयितव्यदर्शनं

लवः । पश्यतु एनम् आकारानुभावणाभ्यर्थ्यसम्भाव्यमान-
विविधलोकोत्तरचरितातिशयमार्थो महापुरुषम् । (प)

कुशः । [निर्व्यर्थं] ।—

अहो ! प्रामोदिकं रूपमनुभावश्च पावनः ।

स्थाने रामायणकविर्देवीं वाचं व्यवोहणत् ॥ २० ॥

समुचितमेवेति भावः । (“करणोयः” इत्यत्र “अवचनोयः” इति पाठान्तरं दृश्यते, तत्र अवचनोयः,—अनिन्दनोयः इत्यर्थः ; अतिशयत्वसाम्येऽपि गौरववत्त्वात् विनयित्व-
प्रदर्शनं मे न दोषायति भावः) ।

(प) आकारेति ।—आकारेण—सौम्यमूर्त्यां, अनुभावेन—प्रभावेण, तथा
गाम्भीर्येण—अनभिज्ञैरविज्ञायमाननिगूढदृढतभावेन च, सम्भाव्यमानः,—अनुमीय-
मानः, विविधः,—अनेकविधः, प्रसृत इत्यर्थः, लोकोत्तरः,—अलौकिकः, सर्वाति-
शयो इति यावत्, चरितातिशयः,—चारित्र्यात्कर्मः, हरधनुर्भङ्गाद्व्याप्तिसितु-
बन्धनरावणवधादिरूप इत्यर्थः, यस्य तं, महापुरुषं—प्रधानं पुमांसम् ;
निसर्गसौम्येन आकारेण सर्व्वतज्जीभिर्भाविना प्रभावेण चायं महापुरुषः हरधनु-
र्भङ्गप्रभृति लोकोत्तर काव्येजातं सम्पादयितुमेव भूलोकमवदोषं इति सुस्फुटमेव
प्रतीयते इति भावः ; “यदाकृतस्तव गुणा वसन्ति” इति सामुद्रिकवचनादित्याशयः ।

अथ रघुमणौ सर्व्वलोकविस्मयकरं रूपं प्रसमीक्ष्य महासुनेः प्राचेतसस्य यथायथं
तत्प्रभाववर्णनानुगुणानां वाचां प्राक् ततः विधिवत् स्वैरधीतानां सम्यक्तां निरप-
वादत्वञ्च विशिष्य प्रतिपादयति, अहो इत्यादिना ।—अहो !—अतीव विस्मयकरम् ;
प्राक् कदाऽपि एवंविधस्य रूपस्य नयनपथेषु अपरिपतनादिति भावः ; प्रामोदिकं
निरतिशयदर्शसंविधायकं, रूपं लावण्यम् ; अकिन् भोहनीये रूपे नयनपथे समापातिते
एव कुतश्चिदिव देशात् अप्रज्ञातः अननुभूतपूर्व्वञ्च असुताद्यमानः आनन्दसन्दीर्घः
शोकनिदग्धमरुमयेऽपि मानसपथे समुदितौति भावः । (“प्रामोदिकम्” इत्यत्र
“प्रासादिकम्” इति पाठान्तरं दृश्यते, प्रसादगुणपरिचायकमिति तदर्थः, प्रसादो
हि विशिष्टः अनुपपन्नप्रवणता वा, तथाच एतादृजनवत्यरूपवानयं ननु निरतिशयविशुद्ध-
चित्तः कृपासुहृदधी वा भवेदिति तु तात्पर्य्यम्) । अपिच, पावनः पवित्रश्च, अनुभावः
प्रभावः ; आर्त्तबाणाद्येव शस्त्राणां परियक्षात् कदाचिदपि अनागसामपरिपीडकत्वाच्च,
सुसतविपद्भीहारवद्धपरिकरस्य महाप्राणस्यास्य तेजोऽपि निरतिशयपवित्रताऽऽधायक-
मेवेति भावः ; अतः रामायणकविः रामायणमहाकाव्यस्य रचयिता महर्षिः

[उपसृत्य] । तात ! प्राचेतसान्तेवासौ कुशोऽभिवादयते । (फ)

रामः । एहि आयुषन् !—

अमृताध्यातजीमूतस्निग्धसंहननस्य ते ।

परिष्वङ्गस्य वात्सल्यादयमुत्कारुते जनः ॥ २१ ॥

भगवान् प्राचेतसः, स्थाने योग्यपात्रे ; सस्य हि वाचां यथा पावनत्वं, तथैव स्वप्रतिपाद्यवस्तुनः समधिकपवित्रत्वादित्याशयः ; यद्वा—स्थाने सम्यक्, युक्तमित्यर्थः ; समीचीनस्य विषयस्योपवर्णनात्, सुयोग्यविषयोपवर्णनेन स्वकाव्यप्रथमप्रयासस्य साफल्योदयादिति भावः ; देवीं वाचं वाग्देवीं, स्वस्य निर्णयितां भारतीमिति यावत् ; व्यबोध्यत्—विहृतवान्, व्यग्रत्वादित्यर्थः ; कृतिनः महासुनेः वाग्बिगुम्फनं क्षीरीदान-नायकरूपविग्रहविषयलाभात् सातिशयं दृश्यममुदिति भावः । [उच्यते : तानादिकान् धातोः णिचि लुङि रूपं, “व्यबोध्यत्” इत्यप्यस्यात्र पदान्तरं भवतीति विभाव्यम् । अत्र तु “व्यबोध्यत्” इति पाठान्तरं दृश्यते, तत्रापि स एवायं । अत्र भगवतो रघुमणेः प्रभाववर्णने एकस्मिन् प्रामोदिकरूपकारणे सत्यपि पावनानुभावकपस्य हेलन्तरस्थोपादानात् समुच्चयोऽलङ्कारः ; अपिच परार्द्धं प्रतिपूर्वार्द्धस्य हेतुतथोपन्यासात् वाक्यान्-हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, एतयोः सापेक्षतया संस्थितः सङ्करः] । पथ्यावर्जं वृत्तम् ॥ २० ॥

(फ) उपसृत्य—उपगत्य, रामस्थानिकमागत्येत्यर्थः । तात !—पितः, अविज्ञात-सम्बन्धस्य कुशस्यैतत् सम्बोधनं चन्द्रकेतुना सह स्नातुलंबस्य मैत्रीमंस्थापनकृतमिति ज्ञेयम् । प्राचेतसस्य—वाल्मीकेः, अन्तेवासौ—शिष्यः । अभिवादयते—नमस्यति । [अभिपूर्वको वदधातुः णिचि नमस्कारे वर्तते, फलवत्कर्तारि आत्मनेपदम्] ।

अथेदानीं रघुमणिरप्रज्ञातसम्बन्धोऽपि स्वपुत्रे कुशे नैसर्गिकवात्सल्योदयात् तदङ्गसंश्लेषजं सुखं समनुभवितुमीत्सुक्यमावेदयति, अमृतेति ।—अयं जनः रामरूपो-ऽहम् इत्यर्थः, वात्सल्यात् स्नेहान्, त्वां दृष्ट्वा अकस्मात्समुद्भूतस्नेहविवशकायः सन्नित्यर्थः, अमृतेन जलिन, (“अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिले वृते ।” इति मेदिनी) आध्यातः परिपूर्णः ; सज्जनवज्जलधरस्यातीव स्निग्धकरत्वादित्याशयः ; यद्वा—अमृतं पीयूषमयमित्यर्थः, आध्यातं शब्दितं, ध्वनिरिति यावत्, यस्य तंधामृतः, (“आध्यातः शब्दिते दग्धे वातस्वरभेदसंयुते ।” इति मेदिनी) स्निग्धश्चक्षोरनिर्घोष इति भावः ; यः जीमूकः मेषः, [जीवनं जलं, तत् मृतं बद्धमनेनेति विरुद्धे पृथोदरादित्वात् साधु ; यद्वा—जिनातीति जोः जराजीर्णः इत्यर्थः, तेन मृत्युत बध्यते असौ इति व्युत्पत्त्या,

[परिष्वज्य स्वगतम्] । तत् किमपत्यमयं दारकः ? (ब)—

अङ्गादङ्गात् सुत इव निजः खेहजो देहसारः*

प्रादुर्भूय स्थित इव कङ्कशेतनाधातुरेव ।

जिनातेः कर्त्तार । कपि, मयतेः चौरादिकस्य कस्यचि निष्ठायां रूपम् इति जीमूत-
शब्दसिद्धिः ; अथवा—जीवस्य मृतः पटवन् इव इति विग्रहः] । तद्वत् स्निग्धं
मस्तुथं, सुखस्पर्शमिति यावत् [“उपमानानि सामान्यवचनैः” (२।१।५५ पा०) इति
उपमितसमासः] । संहननं वपुः यस्य तथाभूतस्य ; (“गात्रं वपुः संहननम्”
इत्यमरः) नवजलधरसुशीतलकीमलकलीवरस्तेति भावः ; ते तव, [कृदर्थो गाल्कस्य
षष्ठो] परिष्वङ्गस्य समालिङ्गनस्य, [“षष्ठो शेषे” (२।१।५० पा०) इति सम्बन्धमात्र-
विशेषायां षष्ठो । “परिष्वङ्गाय” इति पाठे तु—परिष्वङ्गाय समाग्रेषाय, त्वां परिष्वङ्-
क्तमित्यर्थः, “तुमर्थाच्च भाववचनात्” (२।१।५५ पा०) इति चतुर्थी] उत्काण्डते समु-
त्सुको भवति, व्याकुलोभवतीत्यर्थः, “सर्वेन्द्रियसुखास्वादो यथास्वीत्यभिप्रेत्यने ।
तत्प्राप्तीच्छां समकुल्यामुत्काण्डा कवथो विदुः ॥” इत्युत्काण्डालचक्षात् । तथा चैवमभि-
लाषुको भवतीति वा भावः । [अतः समासं जीमूतेन सह संहननस्यावैधर्म्यसाम्योप-
देशादसमासगतोपमाऽलङ्कारः] । पथ्यावक्रावृत्तम् ॥ २१ ॥

(ब) तत्—तर्हि । अयं दारकः,—बालकः, कुशः इत्यर्थः । किमपत्यम् ?—
मम औरसः तनयः किमु ? ; नो चेदेवं, तदा अस्य समालिङ्गने एतादृशानिर्वचनीय-
सुखस्योदयासम्भवादिति भावः ।

अथ स्वस्य अपत्यसमालिङ्गनसदृशानिर्वचनीयसुखसमुद्भूतिप्रकारमाह, अङ्गा-
दिति ।—निजः स्वकीयः, मदीय इति यावत्, खेहजः वाक्कस्यातिरेकात्समुद्भूतः,
देहसारः देहस्य शरीरस्य, सारः स्थिरांशः ; यथा—देहे मांसपिण्डमयं निरुपमरूपा-
धारे अस्मिन् शरीरे, यः सारः लावण्यराशिः एवेत्यर्थः, अङ्गात् अङ्गात् प्रत्ययवधानं,
सर्वेभ्यः अङ्गैः इत्यर्थः, सुतः इव जारित इव, संस्थितोऽयमित्यन्वयः ; मम शरीरस्य
संरक्षकः प्रवर्द्धकश्च आन्तरः सारसमुदायः विगलितो भवन् कटिति अन्तर-
प्रदेशात् वह्निर्जस्त्य पिण्डीभूतः दारकरूपेण संस्थित इवेति मन्ये इति भावः ; अमुष्य
बालस्य समाग्रेषसमकालं हि मम शरीरोपादानकः सारसमुदायः तूष्णीं द्रवीभूय वह्नि-
र्बिगलितो भवतीवेति मन्ये, तद्वत् शरीरस्य अपदि विवशभाषोदयात् इति ज्ञेयम् ;
“अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादभिजायसे” इत्यादिश्रुतौ पुत्रस्य स्वशरीराभिप्रेत्यलोकीर्त्तना-
दित्यं द्रव्योपेक्षेति विभाव्यम् ; चेत्तना चैतन्यं, ज्ञानमित्यर्थः, स एव धातुः शरीर-

सान्द्रानन्दशुभितद्दयप्रसवेणोव सृष्टो

गात्रं श्रेषे यदमृतरसस्रोतसा सिञ्चतीव ॥ २२ ॥

श्रवः । तात ! ललाटन्तपो घर्मदोधितिः, तदत्र सालच्छायि
मुहूर्त्तमासनपरिग्रहं करोतु तातः । (भ)

धारकवातपित्तादिवस्तुनिचयः, तत्तद्वस्तुनिचयानानविकृतिभावेन सत्तायामेव चैतन्मयस्य सत्त्वात् तत्र तदभेदारोप इत्यवधेयम् ; स एव प्रादुर्भूय आविर्भूय, शरीराभ्यन्तरात् निःसृत्येत्यर्थः, वह्निः वह्निर्देशः, स्थित इव वर्तमान इव, अयं दारक इत्यन्वयः ; अयं मूर्त्तिमान् मे चैतन्यपदार्थ इव प्रतिभाति, अन्यथा कथं हि समानिङ्गनसमये तदङ्गुल-सखीपभोगममकालं चेतन्मलोपः सञ्जायते इत्यवधेयम् ; यत यतः, सान्द्रः प्रगाढः, यः आनन्दः इहः, तेन शुभितम् आलीङ्गितं, यत् हृदयम् अन्तःकरणं, स एव प्रसवः प्रसवणं, निर्भरः इत्यर्थः, तेन ; निविडानन्दोदयात् स्वतः संक्षुब्धेन हृदयोन्मेषेनेति भावः ; सृष्टः इव निर्मित इव, अयं दारकः इति प्रागुक्तेनान्वयः ; अन्तःसंक्षुब्ध-माणस्य निर्भरस्य वह्निः प्रकटीभाववत् तत्समये सङ्गसा चञ्चलीभूतस्य हृदयस्यापि अन्तरदेशात् दारकरूपतया वह्निः प्रकटनसुप्तेष्विति वेदितव्यम् । श्रेषे एतस्य समानिङ्गनावसरे, गात्रं मदीयं सकलमेवाङ्गम्, अमृतरसस्रोतसा अतिप्रभृतेन पीयूषरसप्रवाहेण, सिञ्चतीव अभिवर्धतीव ; प्रतिप्रतीकमेवासामान्यमुखोदयादिति भावः ; अस्य दारकस्य परिष्वङ्गसमये एवं हि मे अन्नभूतपूर्वेण कर्षातिशयेन समुद्भूयते, यतसौ दारकः मे शरीरमारं वह्निर्विगलितमिव कुञ्जम्, चेतनामपि सर्वथैव विक्षीपयन्, अकस्मात् निम्नानन्दमन्दोहं प्रसवणरूपेण वह्निः सम्यगावि-र्भावयं भोहविवशानि मदङ्गानि सुधारसधाराम् निमज्जयतीवेति मन्ये इति समुदित-तात्पर्यम् । [अत्र दारकस्य सुतखेहसाररूपत्वेन तथा धातुरूपत्वेन चोत्कीर्तनात् द्रव्योत्प्रेक्षाऽलङ्कारः, अपिच अमृतरसस्रोतसा सेचनान्वेषेऽपि सेचनोत्कीर्तनात् क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः, चेतनायां धातोरभेदाध्यासाच्च रूपकमलङ्कारः, इत्येवं चतुर्णां परस्परमापेक्षतया संस्थितेः सङ्कर इति ज्ञेयम् । “खेहजो देहसारः” इत्यत्र “देहजः खेहसारः” इति पाठान्तरं दृश्यते, तत्रापि नास्ति कश्चित् अर्थगतो विशेष इति ज्ञेयम्] । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ २२ ॥

(भ) ललाटन्तपः,—भालदेशसन्तापकरः, अतिप्रदीप्तः इत्यर्थः । [ललाटे तपतीति व्युत्पत्त्या “अनृत्यललाटयोर्हंसितपोः” (३।२।३६ पा०) इति छद्मप्रत्ययः] । अर्माः,—उष्णाः, दोषितयः,—किरणाः यस्येति घर्मदोधितिः,—सूर्यः । सालच्छ—

रामः । यदभिरुचितं वक्ष्यामि । (म)

सर्वे । [परिक्रम्य उपविशन्ति] ।

रामः । [ज्वगतम्] ।—

अहो ! प्रश्रययोगेऽपि गतिस्थित्यासनादयः ।

साम्राज्यशंसिनो भावाः कुशस्य च लवस्य च ॥ २३ ॥

वपुर्विहितमिद्धा एव लक्ष्मीविलासाः

प्रतिजनकमनीयं कान्तिमत् केतयन्ति ।

हृत्विशेषस्य, कथा इति सात्विकायं तस्मिन् [“विभाषा सीतासुता—” (१।४।२५ पा०) इति पाक्षिकं लौबलम्] सञ्जतकृतम् । मुद्रुसै—क्रियन्तं कालमित्यर्थः । [“कालाञ्जनो—” (१।१।५ पा०) इति व्यासार्थे द्वितीया] । आसनस्य परियङ्, — स्त्रीकारः तम् उपवेशनमित्यर्थः । करोतु—विदधातु ।

(म) यत्—यादृशं कर्मेत्यर्थः । अभिरुचितं—रुचेः विधायकं, रोचते इत्यर्थः । वक्ष्यामि—खेडात्प्रदाय, आशुभते तुभ्यं यदेवाभिरुचते, तदेव क्रियते मदीत्यर्थः । [“रुच्यार्थां प्रीयमाणः” (१।४।२३ पा०) इति चतुर्थी । वक्षस्य प्रीयमाणत्वात् सम्प्रदानत्वम्] ।

अथ कुमारयोः विनयमूर्तिधरयोः चक्रवर्त्तिलक्षणयोगं समालोक्य तत्र सार्व-
भौमपदभाक्कं वितर्कयति, अहो इति ।—प्रश्रयस्य विनयस्य, योगेऽपि सत्त्वन्वेऽपि,
यद्यप्येतौ मुनिवत् प्रशान्तचेतसौ दृश्येते तथाऽपीत्यर्थः, कुशस्य च लवस्य च
तदाख्यधीरेतयोः बालयोः, गतिः गमनं, पादविचेपादिकमित्यर्थः, तथा स्थितिः
अवस्थानं, निर्व्यापारतया अवस्थितिरित्यर्थः, अपिच आसनम् उपवेशनं, तानि एव
आदयः वेषां ते तथाभूताः, आदिशब्दात् भाषणव्रीचणादेः परियङ्, ; भावाः
अवस्थाः ; शरीरसम्पाद्यक्रियासमूहा इति भावः ; साम्राज्यशंसिनः राज्यलक्ष्मीलाभ-
संस्पर्काः, भवन्तीति शेषः ; तथाहि सामुद्रके—“अकम्पकठिनौ हस्तौ पादावध्वनि-
कोमलौ । यत्नं पाणितलौ रक्तौ तस्य राज्यं विनिर्द्दिशेत् ॥” इति । यद्यप्येतौ
मुनिबालकाविव तपोव्रतनिवाससुखं गमनमुपवेशनादिकं च विभूतः, तथाऽप्येतौ न
हि ब्राह्मणतनयो, अस्त्रिशीचितौ ह्यत्यादेरसत्त्वेऽपि एतयोः बहुशः तत्त्वविशेषविभावित-
राजलक्ष्मीलाभविघ्नापकानि चिह्नानि दृश्यन्ते, अतः राजन्यवंशसम्भूतौ एवौ इति
लक्ष्यं इति तु ससुदितायः ॥ २३ ॥

अपिच प्रकारान्तरेण भाविसाम्राज्यलक्ष्मीलाभसंस्पर्कान् भावविशेषान् विदधोति,

अमलिनमिव रत्नं रश्मयस्ते मनोज्ञा

विकशितमिव पद्मं बिन्दवो माकरन्दाः ॥ २४ ॥ *

भूयिष्ठाञ्च रघुकुलकुमारच्छायामनयोः पश्यामि । (य)—

कठोरपारावतकण्ठमेचकं

वपुर्वृषस्कन्धमबन्धुरांशकम् ।

वपुरित्यादि ।—ते प्रसिद्धाः, मनोज्ञाः हृदययाद्विषः, रश्मयः दीधितयः, अमलिनं समुष्णलं, रत्नमिव भास्वरमणिविशेषमिव ; मकरन्दः पुष्परसः, तस्य इमे माकरन्दाः पुष्परससम्बन्धिन इत्यर्थः, [मकरन्दशब्दात् तत्सम्बन्धार्थे अच्] बिन्दवः कणाः, विकशितं प्रस्फुटितं, पद्ममिव कमलमिव ; यथाहि मनोहररश्मिराजयः सुविशुद्ध-
रत्नं समधिकं विभूषयन्ति, यथा वा पुष्परमलवाः प्रफुल्लपद्मप्रसूने सातिशयं समल-
कुर्वन्ति, तथैवेत्यर्थः, अवहितसिद्धाः नास्ति विहितं विधानं, प्रयत्नः इति यावत्,
यस्मिन् कर्मणि तद्वयथा स्यात्तथा, सिद्धाः स्वयमुत्पन्नाः, कमपि प्रयत्नं विनैव
समुद्भूता इति यावत्, लक्ष्म्याः सौन्दर्यस्य, विलासाः विलसितानि, स्फुरणानि इति
यावत्, लक्ष्मीविलासा एव सौन्दर्यस्फुरणानि एव, लावण्यमस्यतय एव इति यावत्,
प्रतिजनकमनीयं सर्वजनमनोहरं, कान्तिमत् सौन्दर्यपूर्णं, वपुः शरीरं, कुश-
लवधिरिति शब्दः, केतयन्ति अलङ्कुर्वन्ति, निरुपमस्वाभाविकरूपराशयः मनोहर-
मेतच्छरीरं सुशीलयन्ति इत्यर्थः ; असामान्यलावण्यपरिस्फूर्तिः स्वाभाविकसौन्दर्या-
करं बालयोरितयोरितत्कलिवरं न हि विजगृहति, प्रत्युत रश्मयः रत्नमिव मकरन्द-
बिन्दवः पद्ममिव च एतयोः शरीरं नितरां सुशीलयति, निसर्गसौन्दर्यस्य कटाक्ष्यन-
पायात् इति भावः ; तथाच नूनमेतौ सासाज्यलक्ष्मीधरौ अचिरादेव भविष्यत इति
विभाव्यते इत्याशयः । [धातूनामनेकार्थत्वात् चौरादिकस्यामन्वयार्थकस्यापि केतधातोः
अपवर्णार्थे लटि रूपम् । अत्र लक्ष्मीविलासानां रश्मिभिः मकरन्दबिन्दुभिश्च सार्द्धमवैधर्म्य-
साख्यीपदेशादुपमेयलङ्कारौ निरपेक्षतया म्यितत्वेन संसृष्टौ] । मालिनी वृत्तम् ॥ २४ ॥

(य) भूयिष्ठा—बहुलाम् । [बहुशब्दात् इति “इष्टस्य यिष्टृ च” (६।४।१५६
पा०) इति वङ्गेर्भादेशः इष्टस्य लोपः यिष्टागमश्च] । रघुकुलस्य—रघुवंशस्य, यः
कुमारः,—बालकः, तस्य छायां—प्रतिबिम्बं, सादृश्यमित्यर्थः । (“छाया सूर्येप्रिव्रा
कान्तिप्रतिबिम्बमनातपः ।” इत्यमरः) रघुवंशीयकुमारा यो शरीरशीभाः विवर्ति,
सेवाविश्रंभादिनी श्रीभा एतयोः बालयोः परिदृश्यते इति भावः ।

अपेदानौ तस्मादृश्यं स्फुटीकृत्योपपादयति, कठोरैति ।—वपुः शरीरम्, एतयोः

प्रसन्नसिंहस्तिमितश्च वीक्षितं

ध्वनिश्च माङ्गल्यमृदङ्गमांसलः ॥ २५ ॥

वालयोरिति शेषः, कठोरः परिपुष्टाङ्गः, तरुण इति यावत्, यः पारावतः कपोतः, तस्य कण्ठः इव गलदेश इव, मेघकं श्यामलं, पूर्वावयवपारावतकण्ठदेशसदृशं श्याम-
भास्वरमित्यर्थः, अपिच वृषस्य स्क्रन्ध इव स्क्रन्धौ भुजाशिरसौ यस्मिन् तत् तथोक्तं,
स्थूलस्क्रन्धमित्यर्थः, तथा अवधुराः अनुव्रतानताः, समाः इत्यर्थः, मांसला इति
यावत्, अज्ञाः अवयवाः यस्य तत्, सर्वावयवानवयवमित्यर्थः, [“शिवादिभाषा”
(५।४।१५४ पा०) इति बहुव्रीहौ कप्] दृश्यते इति शेषः, (“अवधुरांसकम्” इति
पाठो—अवधुरौ असौ भुजोपरिभागौ यत्र तादृशम् ; अस्मिन् पक्षे “वृषस्क्रन्धम्” इत्यत्र
स्क्रन्धशब्देन भुजाशिरसः उपरिभागो यौवैकदेशो बोध्यः) अपिच वीक्षितम् अवलोकनं,
प्रसन्नञ्च तत् सिंहवत् क्षिमितञ्च इति प्रसन्नसिंहक्षिमितं [विशेषणकर्माधारयः]
प्रसन्नं निम्नं, प्रसादगुणभूयिष्ठत्वादनुरेजकमित्यर्थः, तथा सिंहवत् क्षिमितञ्च निम्नञ्च,
सिंहस्य दृष्टिः यथा प्रशान्तं निर्भयं गान्भीर्यव्यञ्जकञ्च दृश्यते, तथा एतयोरपीति भावः ;
तथा ध्वनिश्च निनादश्च, कण्ठस्वरित्यर्थः, माङ्गल्यस्य मङ्गलसूचकस्य, अनुव्रत विरागिणः
इत्यर्थः, मृदङ्गस्यैव वाद्यभेदस्यैव, मांसलः मन्दः, कर्णसन्तर्पणः इत्यर्थः ; स्निग्धगन्धोरः
इति भावः ; [मांसशब्दात् अस्पर्शे लक्ष्यम् ।] अनुभूयते इति शेषः । [अत्र
सिंहस्यैव क्षिमितं, मृदङ्गस्यैव च मांसलः इति विग्रहेण श्रोतव्यलक्षणे “उपमानानि
सामान्य—” (२।१।५५ पा०) इति उपमानसमासः, उपमेयभूतयोः बालयोः उप-
मानतया उपन्यासादिर्नातं ज्ञेयम् ; यतो हि रघुकुलसन्तानानामिव एतयोः बालकयोः
शरीरं नवजलधरश्यामरुचिरं मांसलं स्थूलं बलिष्ठञ्च दृश्यते, वीक्षणमपि धीरम्
अनुवेगकरं, तथा कण्ठस्वरोऽपि गन्धोरः सुमधुरश्च प्रतीयते, ततः मूलमेतौ रघुकुलाङ्कुरौ
भवत इति मन्ये इति भावः । [अत्र समासेन पारावतकण्ठेन सह वपुषः, वृषस्क्रन्धेन
सह स्क्रन्धस्य, सिंहवीक्षण्येन सह वीक्षणस्य, तथा मृदङ्गध्वनिना सह कण्ठध्वनेः
अवैधर्म्यसाम्योक्तान्नात्, समासगतता लूपाः अतस्त उपमाः अलङ्काराः, तासाञ्च
नेरपेक्ष्येण संस्थितेः संसृष्टिरिति ज्ञेयम् । अत्र सिंहस्यैव क्षिमितमेतयोः वीक्षितं, तथा
मृदङ्गस्यैवैतयोः ध्वनिः मांसलः इति उपमानसमासाश्रयणात्, उपमानोपमेयभावमङ्ग-
ल्येन सिंहवीक्षणसदृशक्षिमितवीक्षणस्य मृदङ्गध्वनिसदृशमांसलध्वनेः अर्थवशसम्पन्न-
तया सामेन लक्षणां विनाऽप्युपपत्तेः “कमली चरणाघातं मुखं सुसुखि ! तं सकरोत्”
इत्यत्र यथा मुखस्य चरणयोः सर्वथेयासम्भवात् स्फुटतराद्यंसङ्गतये चरणाघातशब्दस्य ।

[स्मृत् निरूप्य] । अये ! न केवलमस्मदङ्कसंवादिनी
भाकतिः । (२)—

अपि जनकसुतायास्तच्च तच्चानुरूपं
स्फुटमिह शिशुयुग्मे नैपुण्येयमस्ति ।
ननु पुनरिव तस्य गोचरीभूतमच्छो-
रभिनवशतपत्रश्रीमदाख्यं प्रियायाः ॥ २६ ॥

निर्जितत्वायं कत्वमङ्गीकृत्य अशक्तिज्ञता हि लक्षणा स्वीकृता, तद्यैव हृदिप्रयोजन-
विनाशकतल्लक्ष्यायं प्रकाशनरूपनेपाशत्वदीवः नाशङ्कनीय इत्यवधेयम्] । वंशस्थविलं
वृत्तम् ॥ २५ ॥

(२) स्मृत् निरूप्य—सविशेषमवलोक्य, निपुणतरं विभाव्येत्यर्थः । अस्मदङ्क—
मदीयावयवं, संवदति—अनुकरोति या तथाविधा अस्मदङ्कसंवादिनी—मदङ्कानु-
रूपा, अनयोराकृतिर्न केवलं मदकृतिसौसादृश्यशालिनौत्यर्थः ।

अत्र बालकद्वये न केवलं मदवयवसाम्यम्, अपि तु वेदेत्याः सौसादृश्यं दृश्यते
इत्याह, अपीति । इह अत्र, शिशुयुग्मे बालकद्वये, नैपुणेन निपुणतया, उन्नेयं
ज्ञायमानं, प्रणिधानमयमित्यर्थः, तच्च तच्च प्रसिद्धं, मया प्राक् सततमेव परिलक्षित-
मित्यर्थः, जनकसुताया अपि वेदेत्या अपि, मत्प्राणसमायाः सोताया अपीत्यर्थः,
अनुरूपं सौसादृश्यं, [रूपस्य योग्यम् इत्यानुकुर्येऽव्ययीभावः] स्फुटं सुव्यक्तम्, अस्ति
विद्यते ; न केवलं मन, अपि तु सोतायाः अङ्गलावयवं बाह्याधुर्यं दृष्टि-
विशेषादिकञ्च सर्वमेवावाविरुद्धभावेनैवास्तीति दृश्यते इति भावः । एतदेव
प्रमाणयितुं सोतायाः पुनः प्रत्यक्षायमापत्तामाह, नन्विति ।—ननु वितर्कं, तत्
प्राक् बहुशो दृष्टमित्यर्थः, अभिनवं सद्यःप्रस्फुटितं, यत् शतपत्रं पत्रं, तदिव श्रीमत्
रमणीयं, प्रियायाः प्राणसमायाः सोतायाः, आख्यं वदनं, पुनः अयः, मे अक्षणीः
मन नयनयोः, गोचरीभूतमिव विषयोभूतमिव, नयनपथमापतितमित्यर्थः ; भ्रुवम्,
इदानीमेवाहं तत् मे प्रियामुखं पुनः पश्चामीति भावः । [अत्राक्षीरगोचरी-
भूतेऽपि तदाख्ये तद्गोचरीभूतत्वोत्कीर्णनेन उत्कटैककीटिकसंश्रयीदशात् उत्प्रेक्षा-
ऽवधारः, समासेन शतपत्रश्रिया अवैधर्म्यसाध्योक्तीषोपमा समासगता, सादृश्य-
दर्शनेन सोतामुखकारणीदयाश्च कारणालङ्कारः, एतेषां साध्योऽन्वसापेक्षतया स्थितेः
सङ्करः] । मालिनी वृत्तम् ॥ २६ ॥

मुक्ताच्छदन्तच्छविदन्तुरेयं

सैवौष्ठमुद्रा स च कर्णपाशः ।

नेत्रे पुनर्यद्यपि रक्तनीले

तथाऽपि सौभाग्यगुणः स एव ॥ २७ ॥

सीतायाः सौसादृश्यं पुनरपि विशदीकृत्य प्रदर्शयति, मुक्तेति ।—मुक्ता इव नीलिकानीव, अच्छाः विशदाः, ये दन्ताः दृग्गताः, तेषां या छविः कान्तिः, तथा दन्तुरा उन्नतानता ; आलापसमये मुक्ताफलधवलदन्तकान्तीनां समन्तात् विसरणशीलतया सर्वत्र समभावेन अपरिपतनात् बभ्रुवत् प्रतीयमानेति भावः ; धवलदन्तकिरणमनोहारिणीत्याशयः ; (“दन्तुरल्लुप्ततरदे तथोन्नतानते विषु ।” इति मेदिनी । “मुक्ताच्छदन्तच्छविसुन्दरी” इति तु कुतचित् पाठः, तदर्थंस्तु स्फुट एव) । इयं प्रत्यक्षं दृश्यमाना, शिथयुग्मसम्बन्धिनी इत्यर्थः, ओष्ठमुद्रा ओष्ठयोः मुद्रा आवरणम्, ओष्ठाधराविति यावत्, सैव सीताऽनुरूपा एव ; एतयोः दशनवाससी सर्व्वथा सीतारदनच्छदसायं बिभ्रत एवेति भावः ; स च सीतासम्बन्धी एव, कर्णपाशः शोभनकर्णः, (पाशशब्दस्य केशोत्तरवर्तित्वे सङ्गाद्यं कर्त्तुं, कर्णोत्तरवर्तित्वे तु शोभनायं कर्त्तुं श्रेयं, तथा च मेदिनी “पाशः केशादिपूर्व्वः स्यात् तत्सङ्गे कर्ण-पूर्व्वकः । सुकर्णे च” इत्यादि । “प्रशंसावचनैश्च” (२।१।६६ पा०) इति समासः) । पुनः किन्तु, यद्यपि, नेत्रे नयने, एतयोर्बालयोरिति शेषः, रक्तनीले प्राप्ते लोहिते तारकायाश्च श्यामे, नीललोहिते इति यावत् ; पितृर्विलोचनानुकारित्वादित्याशयः ; [“वर्णी वर्णेन” (२।१।६६ पा०) इति समासः] । तथाऽपि एवं सीतानयनवैषम्ये विद्यमानेऽपीति भावः ; स एव सीता-ऽनुरूप एव, सौभाग्यगुणः सौन्दर्य्यलक्ष्मीविलासः ; पुंस्त्वयोगात् रक्तिमांशे सम्यक् तत्साम्याभावेऽपि नीलिमांशे सौसादृश्यमर्थ्येवेति भावः ; यतः सीतानेव साम्यमत्र मातिशयं विद्यते, तर्हि एतत् तस्या एवापत्ययुगलमिति शङ्का न हि उपदि मानस-पथात् साकल्येनापसरतीति हृदयम् । पुरुषाणां नेत्रयोः रक्तिमा नीलिमा च यथा शुभलक्षणं, स्त्रीभ्यान्तु न तथा, इति सामुद्रिका आमनन्ति । [कथं हि अन्यदन्तच्छविमपरः धारयेदिति विष्णानुबिम्बभावमुद्रया तद्दन्तच्छविसादृश्य-प्रतीतेः असम्भवदन्तुसम्बन्धयो निदर्शनाऽलङ्कारः, समासेन मुक्तानां दन्त-साधर्म्योक्तोत्तमाश्च समासगतोपमेति सङ्गरः, सीतायाश्चेताभ्यां बालकाभ्यां

तदेतत् प्राचेतसाध्युषितमरण्यं, यत्र किल देवी
परित्यक्ता । इयञ्च अनयोराकृतिर्वपुश्च । यदपि स्वतःप्रकाशानि
अस्त्राण्येति, तत्र विमृशामि, अपि खलु तच्चित्रदर्शनप्रासङ्गिक-
मस्त्राभ्यनुज्ञानमुद्धृतं स्यात् ? न हि असाम्प्रदायिकानि अस्त्रा-
ण्येति पूर्वेषामपि अनुशुश्रुम । अयञ्च संभवमानमात्मानं सुखाति-
शयो हृदयस्य मे विस्मयते । भूयिष्ठञ्च मया द्विधा प्रतिपन्नो
देव्या गर्भभार आसौत् । (ल) [साद्यम्] ।—

नेत्ररक्तिमांशे न्यूनत्वप्रतीतेः व्यतिरेकालङ्कारश्च व्यज्यते, इत्यलङ्कारध्वनिः ।
वृत्तमुपजातिः ॥ २७ ॥

(ल) एतत्—पुरी दृश्यमानमित्यर्थः । प्राचेतसेन—वाङ्मौक्तिका, अद्युषितम्
—अधिष्ठितम् । तत् अरण्यं—वनं, जनस्थानमिति यावत् ; वाङ्मौक्तिकारणमपद-
मिति भावः । यत्र किल—यस्मिन्नेवारण्ये । देवी—जानकी । परित्यक्ता—
निर्वासिता, कुमारलक्षणेनेति शेषः । इयञ्च—सीतासदृशी इत्यर्थः । अनयोः,—
बालयोः । आकृतिः,—शरीरसङ्कटनपद्धतिः । वपुश्च—शरीरञ्च । यदपि—यच्च,
उक्तं प्राक् लघ्वेनेति शेषः । स्वतः,—स्वेनैव, गुरुपदेशमन्तरैवेत्यर्थः, प्रकाशः,—
आविर्भावः येषां तानि । अस्त्राणि—जृम्भकाऽऽस्त्राणि । तत्र—जृम्भकौस्त्राणां
स्वतःप्रकाशः ; तेषामाजान्मसंसिद्धाविति भावः । विमृशामि—अवधारयामि ।
अपि खलु—किमु एतदित्यर्थः । चित्रदर्शनप्रासङ्गिकं—सीतायै चित्रपटप्रदर्शना-
वसरे मया प्रस्तावक्रमेणोक्तम् । अस्त्राभ्यनुज्ञानं—जृम्भकास्त्राणां मया स्वतः-
प्रकाशानुमोदनम्, आलोक्यप्रदर्शनसमये “सर्व्वघेटानां त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यान्ति”
इति मया अनुनीदितमित्यर्थः । उद्धृतं—फलवज्जातमित्यर्थः । स्यात् ?—भवेत् ;
नदभ्यनुज्ञावशमेवेतेषामव समुदयः समजनीति भावः । कुतः एवं तत्कृते,
तदेव सीपपत्तीकरोति, न हीति ।—सम्प्रदायः,—गुरुपरम्परा, तं विना
समुद्भूतानि असाम्प्रदायिकानि—गुरुपारम्पर्य्योपदेशादृते अनधिगमनीयानीत्यर्थः ।
पूर्व्वेषां—पूर्व्वतनानां, ब्रह्मलशाशादीनमित्यर्थः । अस्त्राणि—आयुधानि, जृम्भका-
स्त्राण्येत्यर्थः । न हि अनुशुश्रुम—नैव आकृषितवन्तः ; पूर्व्वैरपि केचित्
गुरुपदेशादिना एतादृशानि अस्त्राणि लब्धान्येति कदाचिदल्पकामिनां कर्षितमिति
भावः । [श्रुतीतेः लिटि रूपं, केचित्तु लिटि उत्तमपुरुषप्रथीमस्य कुत्रचिदल्प-

पुराऽऽरुढे स्नेहे परिचयविकासादुपचिते

रहो विस्रब्धाया अपि सहजलज्जाजडदृग्ः ।

मयेवादी ज्ञातः करतलपरामर्शकलया

द्विधा गर्भमन्यस्तदनु दिवसेः कैरपि तथा ॥ २८ ॥

दर्शनात् असमीचीनतामाहुः, सत्यप्येवमेकत्वप्रयोगस्य प्रथमपुरुषैकत्वाभिन्नतया तथात्वेऽपि अत्र बहुत्वे प्रयोगस्य तु तथाभूतत्वाभावात् तथात्वोक्तिरिति श्रेयम्] ।
अयं मे हृदयस्य सुखातिशयः,—आनन्दातिरेकः, कुशलवधोरवलीकननिबन्धनः सुखसन्तान इत्यर्थः । संभवमानं—निमज्जन्तम् ; आनन्दप्रवाहे इति भावः । आत्मानं विस्रम्भयते—प्रत्याययति, “तवैव एतौ तनुजौ” इति प्रतीतिमुत्पाद्य आश्वासयतीत्यर्थः ; अन्यथा बालयोरेतयोर्दर्शनानन्तरमेव कथमियान् मे सुखातिरेकः इति भावः । [अत्र “आत्मा विस्रम्भते” इति अणिकर्तुरात्मनः चित्तवत्कर्तृत्वाभावात्, “अण्वाव-
कर्मका—”(१।१।८८ पा०) इत्यनुशासनेन परस्मैपदत्वं नाशङ्कनीयम्] । भृथिष्ठश्च—
बहुशब्ध । द्विधा प्रतिपन्नः,—हितयत्वेनाभिज्ञातः, स्पृण्डयनमिन्नं गर्भं विद्यते इत्यमनु-
मितः इत्यर्थः । देव्याः,—सीतायाः । गर्भभारः,—भारभूतमुदरसंस्थानमिति यावत् ।
आसीत्—अभूत् ; सीतायाः जठराभ्यन्तरे यमौ एव बालौ विराजते इत्यसङ्ग-
देवाहं प्राक् हस्तेन संवाहनाद्यवसरेऽन्वमममिति भावः ।

एतौ यमौ एव बालौ सीतागर्भसम्भूताविति प्रत्याययितुं प्रोक्तमेवार्थं स्वयं विशदी-
कृत्य व्यङ्ग्यं, परेति ।—पुरा पूर्वम् ; उदाहृतात् परमिति भावः ; आरुढे समुत्पन्ने,
प्रथमसंज्ञावस्थानावसरे ईषन्मुकुलिते इति यावत्, स्नेहे पण्ये, परिचयस्य दीर्घकालं
व्याप्य साहचर्येण, विकासात् प्रभावात्, उपचिते विवर्द्धिते सति ; यदा
हि तदीयं प्रेम निरतिशयं विवर्द्धितमासीत् तदेति भावः ; रहः निरुक्ते,
विस्रब्धायाः विस्रब्धायाः, अपि ; अहमत्र ईदृशी कैरपि न बोधिता भवेयमिति
असङ्क्षितायाः अपि इति भावः ; सहजया स्वाभाविक्या, लज्जया वपया, जडे
निर्व्यापारे, निनीकिते इत्यर्थः, दृशी अनुषी यस्याः तस्याः ; तस्या सुगन्धधृत्वादिति
भावः ; गर्भमन्यः यन्मौभूतगर्भपिण्डः, जठराभ्यन्तरे गर्भस्य सन्निवेशविधिरिति
यावत्, मयेव न तु तथेति भावः ; (अन्ययोगव्यवच्छेदकोऽयमेवकारः) आदौ प्राक् ;
सीतायाः अपि अभिज्ञानात् पूर्वमिति भावः ; करतलेन पाणितलेन, यः परामर्शः
संवाहनक्रिया, तस्य कलया कलनया, विधानेनेत्यर्थः, चातुर्येणेति यावत् ; हस्ते
हृदु परिवाहनावसरे इति भावः ; यथा—परामर्श एव कथा शिष्यं, शिष्यकौशल्य-

[रुदित्वा] । तत्किमेतौ पृच्छामि केनापि उपायेन ? (व)

वः । तात ! किमेतत् ?—

वाप्यवर्षेण नीतं वो जगन्मङ्गलमाननम् ।

अवश्यायावसितस्य पुण्डरीकस्य चारुताम् ॥ २८ ॥

विशेष इति यावत्, (“कला स्यात् मूलरैरुद्धौ शिष्यादावशमानके । षोडशंश्च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः ॥” इति मेदिनी) अधिकतया कौशल्याविशेषव्यतिरिक्ततया वा परामर्शने कृते अतिशालोना जानकी इत्यनपसारयतीति तथ्यनिर्णयः अवश्यः स्यात् इति कलाशब्दप्रयोगोऽत्र बोध्यः ; द्विधा हितयत्वेन, द्विधाविभक्तत्वेनेति यावत्, ज्ञातः विदितः, तदनु तत्पश्चात् ; मदभिज्ञानात् परमिति भावः ; कैरपि दिवसैः कोऽष्टवाहोभिः, (करणैः) तथा सोतया, ज्ञात इति पूर्वेष्वन्वयः ; महर्षनात् परं हि सुस्फुटे गर्भे सञ्जाते यमरूपोऽयमिति स्वयमपि समवेदि इति भावः ; तथा चेन्नो बालो नूनं सोतासुतौ भविष्यतः इत्याशङ्कितार्थः । [अत्र प्रस्तुतयोरेव कर्त्रोः सोतारामयोः एकज्ञातत्वरूपक्रियाऽभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः] । शिखरिणौ वृत्तम् ॥ २८ ॥

(व) रुदित्वा—सोतानिर्व्वासनमनुसृत्य शोकवेगं विमोदुनशक्नुवन् सुचिरं वाप्यं विमुच्येत्यर्थः । तत्—तर्हि, एतयोः सोतासुतत्वसंशये इत्यर्थः । एतौ—कुमारौ । केनापि उपायेन—कमपि व्याजमनुसृत्येत्यर्थः । किं पृच्छामि ?—किं जिज्ञासे ; “भवन्तौ कौ, कस्य सुतौ च ?” इत्यादिकमिति भावः ।

रीदनकारणं किमिति पृच्छति, वाप्येति ।—जगन्मङ्गलं विलोक्य शूनकरं, विलो-
किते सत् जगतां निरतिशयशुभाघायकमित्यर्थः, वः युष्माकम, आननं मुखं, वाप्यवर्षेण
अविरलधारमस्तुविमोचनेन, अवश्यायेन नौदारेण, (“अवश्यायस्तु नौदारस्तुषार-
स्तुङ्गिर्न हिमम् ।” इत्यमरः) अवसितस्य चार्द्रोक्तस्य, अभ्युचितत्वेत्यर्थः, पुण्डरी-
कस्य पद्मस्य, चारुतां रमणीयतां, नीतं प्रापितम्, एतत् किम् ? इति
वृत्त्यर्थक्यवाक्योन्वयः ; तत्र प्रफुल्लपुण्डरीकसन्निभे मुखे कथं हि नियतं नौदार-
राशिप्रतीकाशः वाप्यासारविमोक्तः दृश्यते इति भावः ; इन्द्रीवरकल्पं भगवती
राक्षवस्य ५ आननं तदानीं विरहविपाखुरतया पुण्डरीकोपममभूदिति ध्येयम् ।
[अत्र एकस्य चारुतानपरः कथं हि प्राप्तं शक्नुयात् इति वस्तुसम्बन्धे असम्भवव्यपि
विश्वप्रतिविम्बभावमुद्रया तच्चारुतासदृशचारुताबोधस्य आसन्ननेनीपपादनात् असम्भव-
वस्तुसम्बन्धरूपो निदर्शनाभेदः] । पद्यावकां वृत्तम् ॥ २८ ॥

कुशः । अयि वत्स !—

विना सीतादेव्या किमिव हि न दुःखं रघुपतेः ?

प्रियानाशे क्लृप्तं किल जगदरण्यं हि भवति ।

स च खेहस्तावानयमपि वियोगो निरवधिः

किमित्येवं पृच्छस्य न धिगत रामायण इव ? ॥ ३० ॥

द्वन्द्वसीतावियोगममुल्य एवैव वाप्यनिर्घोष इत्युक्त्वा रामायणतत्त्वाद्यांगभिन्नत्वेन
 लब्धं सनिकारमाह, विनेति ।—सीतादेव्या देवीस्वरूपया वेदेष्ट्या, विना ष्यते ;
 तद्विप्रयुक्तस्येति भावः ; रघुपतेः रघुनायकस्य रामचन्द्रस्य, किमिव हि त्रिलोकीस्थितं
 किमपि वस्तु हि, न दुःखं न दुःखकरम् ? इह जगति निखिलसुखसंसाधकं
 राज्ञैश्वर्यादिकं वस्तुजातं समासाद्याप्यसौ रघुमणिः केवलं सीताविरहितः
 सततमेव दुःखायते इति भावः ; अतः सीताविरह एव ईदृशस्य वाप्यविसर्गस्य
 हेतुः इत्याशयः । एतदेव सामान्याकारिणोपपादयति, प्रियेति ।—प्रियायाः प्रियतमायाः
 पुत्र्याः, नाशे वियोगे सति ; यदा—प्रियाणां प्रेमास्पदीभूतानां विषयाशान्ति,
 आसन्न्यक्, नाशे अदर्शने, निधने सतीत्यर्थः, मनसोऽभीष्टवस्तूनां सर्व्वेषा अप्राप्ती
 मत्यामिति यावत्, क्लृप्तं किल समयमेव ; न तु अंशविशेष इति भावः ;
 जगत् निखिलप्राणिपुण्यमेवेतत् भ्रमण्डलम्, अरण्यं वनकल्पं, भवति हि-सम्यदाते
 एव ; प्रियावियोगे हि सर्व्वे द्रव्यजातपुण्यमपि जगदरण्यप्रायं शुन्यमेव प्रायशो
 विरहिभिरनुभूयते इति भावः । दुःखिनः जगति बहवः सन्ति, न हि भवन्ति
 ते एवं विह्वलाः इति शङ्कामपनेतुम् अस्य तु तदसामान्यम् इत्येतदेव
 विशदीकृत्य विवृणोति, स चेति ।—स च तादृशः, अन्यथ कुत्वाप्यदृष्टः इत्यर्थः,
 तावान् तत्परिमितः, अपरिमित इत्यर्थः, खेहः प्रशयः, उभयोरासीदिति शेषः,
 अयमपि इदानीमनुभूयमानश्च, निरवधिः असीनः, आजीवनं स्थायितया अपार
 इति यावत्, वियोगः विरहः ; यत्र हि प्राक् निरतिशया सुखसन्नतिः
 व्यराजत, तत्र चेदिदानीम् अगन्तः विरहजक्लेशः विलसति, तदा असौ नितरा-
 मसहनीय एव भवति इति भावः ; प्राक् सीतासन्निधे तया साहै सततं विमलं
 सुखमुपेयुषः रघुमणेः इदानीं समापतिते क्लृप्तद्विषयविषयविषये तद्विरहे न हि
 भवति विषयकरः विच्छाये कमलप्राये तदीये सुखे तुषारपातप्रतिमः अशुशुकेः इति
 तु गर्भिताशयः । कथं हि रामभद्रः सुचिरं विरहजं क्लेशमनुभूय वाप्यसौः सर्वा-
 मपि वनखलौमभ्युच्चत्, तत्तु कर्णरसाकरे रामायणे तदप्येवंभिरनिशमेव दृश्यते,

रामः । [सङ्गतम्] । अये ! तटस्थित आलापः, कृतं प्रश्नेन ।
दग्धहृदय ! कोऽयमाकस्मिकस्ते स्नेहपरिप्लवो विकारः ?
एवञ्च निर्भिन्नहृदयावेगः शिशुजनेनाप्यनुकम्पितोऽस्मि, भवतु
तावत्, अन्तरयामि । [प्रकाशम्] । वत्सी ! रामायणमिति श्रूयते
भगवतो वाल्मीकेः सरस्वतीनिधन्दः प्रशस्तिरादित्यवंशस्य ; तत्र
कौतूहलेन यत्किञ्चिच्छ्रोतुमिच्छामि । (श)

तेन हि त्वत्पुत्रः विफल एवेत्याह, किमिति ।—अनधिगतम् अपठितं, रामायणं
नैन तादृश इव, रामायणतत्त्वानभिज्ञः जन इवेत्यर्थः, किमिति कथं हि, एवम् इत्थं,
“किमेतत्” इत्यादिकमिति यावत्, पृच्छसि ? जिज्ञाससे ? महाभुजेः वाल्मीकेः
सनीपे समग्रं रामायणमधीतवतः तव नैवः प्रश्नः युज्यते इति भावः । [अत्र
पूर्वाह्णे प्रियानाशजनितजगदरण्यान्भवकपसामान्यार्थेन सीताविरहकृतदुःखोपभोग-
रूपविशेषार्थस्य समग्रं नामान्येन विशेषममग्रंरूपोऽयान्तरन्यासालङ्कारः, अपिच
जगति अरण्यास्य तादात्म्याध्यासात् निरङ्गं रूपकचालङ्कारः, तृतीयपादेन च एकत्र
विरुद्धयोः तादृशस्नेहवियोगयोः सङ्घटनात् विरूपसङ्घटनारूपो विषमालङ्कारः, चतुर्थ-
पादेन तु अनधिगतरामायणेन पुरुषेण साहै लवस्यावैधर्म्यसाध्योक्तोत्तमादुपमा-
लङ्कारश्च, एषां चतुर्णां परस्परसापेक्षतया स्थितेः सङ्करः इति ज्ञेयम्] ।
शिशुरिणौ वृत्तम् ॥ १० ॥

(श) तटे—सनीपे, स्थितः,—समासीनः, सीतासम्बद्धकथायाः मध्यमप्रविश्वेन
तदुपाने वर्तमान इत्यर्थः, सटासीनपुरुषाभ्यामिव प्रवर्त्तित इति यावत् । आलापः,
—अनयोः आचोः सादृत्वसम्बन्धोक्तेरहितं मिथः भाषणम् ; संलापेनैतेन स्फुटं
परिज्ञायते, यस्मैतौ सीतासुतौ इति, तथात्वे कथं हि कुशः “सीतादेव्याः” इत्यत्र
“जनन्याः” इत्यादिकं नाभिदध्यादिति हृदयम् । प्रश्नेन—सीतारामौ किं युवयोः
मातापितरौ इत्येवं परिपृच्छ्येति यावत् । कृतम्—अलम् । दग्धहृदय !—हृतचेतः ;
सीतासुतावैवैतौ इति प्राक् कृताऽऽज्ञायाः सर्वशेदानो वैफल्यादयेन निर्दग्धीभूतस्यास्य
नाशप्रायत्वमाशङ्कानाख्यैवेणा सम्बुद्धिः कृतेति ज्ञेयम् । आकस्मिकः,—अकस्मादुद्भूतः,
अहेतुक इति यावत् । स्नेहपरिप्लवः,—स्नेहेन—वात्सल्येन, परिप्लवः,—चञ्चलः,
वात्सल्यविवशतया समधिकमस्मिर इति यावत् । विकारः,—अन्यथाभावः,
स्नेहाधिक्योदयात् निरतिशयचाञ्चल्यमिति यावत् । एवञ्च—इत्यञ्च ; असुप्रवाह-

कुम्भः । स कृत्स्न एव सन्दर्भोऽस्माभिरावृत्तः, स्मृत्युपस्थितौ तावदिमौ बालचरितस्याख्येऽध्याये द्वौ श्लोकौ । (ष)

रामः । उदीरयतु वत्सः । (स)

कुम्भः ।—

प्रकृत्यैव प्रिया सीता रामस्यासीन्महात्मनः ।

प्रियभावः स तु तथा स्वगुणैरेव वर्द्धितः ॥ ३१ ॥

वर्षणादिति भावः । निर्भिन्नः,—प्रकटीभूतः, हृदयस्य—चेतसः, आवेगः,—
आचक्षुष्यं, दुःखसंघीभ इति यावत्, यस्य तथाभूतः, अहमिति शेषः । शिशुजनेन
—बालकजनेन । अनुकल्पितः,—अनुगृहीतः, कृपापात्रीकृत इत्यर्थः । अस्मिन्
भवामि ; स्वभावधोरस्य मे एतादृशनघैर्यै सर्व्वधैवानुपपन्नमिति भावः । भवतु
तावत्—अस्त्वैवमित्यर्थः । किं तत् ? तदेवाह, अन्तरेति ।—अन्तरयामि—आपतितं
श्रीकावेगं विषयात्तरसञ्चारणेन अपनयामि, [अन्तरं करोमीत्यर्थे “तत्करोति—”
(ग०) इति णिचि लटि रूपम्] सरस्वत्याः,—वाचः, (“गीर्वाणवाणी सरस्वती”
इत्यमरः) निष्यन्दः,—प्रवाहः, विरचनमित्यर्थः, वाक्कक्षीम इति यावत् ।
आदित्यवशस्य—सूर्य्यवशस्य । प्रशस्तिः,—प्रशंसा, चरितकौभनमित्यर्थः । तत्र—
प्रशस्यौ । कौतूहलेन—अस्मत्कृतेन, तच्छब्दे तर्षातिरेकीयतेत्यर्थः । यत्किञ्चित्—
कश्चिदंशविशेषमिति यावत् । श्रोतुमिच्छामि—आकर्णितुमभिलषामि ।

(ष) कृत्स्न एव—समय एव । सन्दर्भः,—रामायणग्रन्थः । आवृत्तः,—अधीतः ।
स्मृत्युपस्थितौ—स्मरणपथमापतितौ । बालचरितस्य—पूर्व्वचरितस्य, प्रथमस्य बालकाण्ड-
स्येत्यर्थः । अन्ये—अरमे । अध्याये—परिच्छेदे । द्वौ श्लोकौ—द्वे पद्ये ; अधीतनिष्ठि-
रामायणप्रबन्धोऽपि अहं केवलमिदानीमनयोः श्लोकयोः स्मरामि, तेन हि भवत्कौतुक-
विनिवृत्तये तावैव प्रतिभुं शक्नोमि इति भावः ।

(स) उदीरयतु—अभिदधातु । वत्सः,—अतिस्नेहास्पदं भवानित्यर्थः ।

तौ एव श्लोकौ इदानीं कमेणाभिधत्ते, प्रकृत्यैवेति ।—सीता वेदेद्वी, महात्मनः मही
दारचेतसः, रामस्य रघुमन्यैः, प्रकृत्यैव स्वभावैरेव ; न तु कृत्रिमतयेति भावः ; प्रिया
श्रोतिकरी, आसीत् अभूत् ; मङ्गात्मनाः राघवः जानक्यां तत्त्वत एव प्रपथी आसीत्,
न आसीत् अस्यां मनागपि कपटप्रणयं व्यधत्त इति भावः । कालक्रमेण तत्प्रणयस्य
अन्वयात्शब्दां निरस्यति, प्रियभाव इति ।—तथा सीतया, स तु प्रियभावः तथाविधः
अजिर्व्वचनोयः प्रणयः इत्यर्थः, स्वगुणैरेव स्वकीयपातिव्रत्यादिगुणसङ्घैरेव, वर्द्धितः वर्द्धि

तथैव रामः सीतायाः प्राणेभ्योऽपि प्रियोऽभवत् ।

हृदयं त्वेव जानाति प्रीतियोगं परस्परम् ॥३२॥ इति ।

रामः । कष्टम् !! अतिदारुणो हृदयमर्मोपघातः । हा देवि ! एवं किल तदाऽऽसीत् । अहो ! निरन्वयविपर्यास-
विरमहृत्तयो विप्रलम्भपर्यवसायिनस्तापयन्ति संसार-
वृत्तान्ताः । (ह)—

गीतः ; मङ्गलार्चनप्रवरः सीतायाः केवलमनुपमं लावण्यमभिसमोह्य न तस्मानति-
प्रणयो अभूत्, न वा कृपासिन्धुः रघुमणिः मङ्गीदार्येण तस्यां वात्सल्यवानीक्रीत्, यत्
तन्निष्ठभावे कृत्रिमता आशङ्कते, असौ तथा स्वकीयविनयाऽऽज्ज्वादिगुणमरिम्णैवीपा-
ज्जितः, तेन हि मङ्गलमनोरितयोरतिविशुद्धः सुधाऽवदातः तादृशः प्रियभावः अन्यत्र
दुर्लभ एवेति भावः ; एतादृशः प्रियभावः निर्व्यासनावसरे कथं हि ततः सपदि
बिलुप्तोऽभूत्, तदतीव विस्मयकरमिति तु हृदयम् । पथ्यावज्ज्ञं वृत्तम् ॥ ३१ ॥

सीताया अपि अकपटः तथैव प्रियभावः रघुमनो आसीदित्यावेदयति, तथैवेति ।
—तथैव सीता यथा रामस्य आसीत् तद्वदेवेत्यर्थः, सीतायाः वैदेह्याः, रामः रघूदधः,
प्राणेभ्योऽपि स्वजीवनादपि, प्रियः प्रीत्यास्पदम्, अभवत् आसीत् ; रामवत् सीता अपि
न हि रामे कृत्रिमप्रणयवती बभूवेति भावः । कीदृशं तत् ? इति प्रश्ने तस्यानुपमत्व-
माह, हृदयमिति ।—हृदयमेव तयोरुभयोः मानसमेव, परस्परम् अन्योऽन्यगतं,
प्रीतियोगान्तु प्रणयसम्बन्धं पुनः, इतरंतरगतम् अतिविशुद्धं हार्दमिति यावत्, जानाति
वेति ; तयोरुभयोः परस्परहृदयं विना अन्यस्य कस्यापि तत् तादृशं प्रीतियोगं नाभि-
जानाति, अन्यत्र तादृशप्रेमादर्शनात् दृष्टान्तस्य सौख्यविरहादिति भावः । एतादृशे
परस्परसुहृदप्रणये सति कथं हि तयोरेवम् अरुनुदः विधोगः उदपादि, तद्विषयक-
विस्मयस्य भगवति रामभट्टे समुत्पादनार्थं श्लोकयोरितयोरवतारणा इत्यवधेयम् ।
[श्लोकावेतो अकट्टेशोथे बाल्मीकीये रामायणे बालकाण्डान्तिमाध्याये न दृश्येते,
एतदनुसूची हि अवलोक्येते, तेन तन्प्रतिष्ठापयामवकाश्या कविना अभिनवावेवैतो
श्लोको विरचितविति विभावयामः । तच्छ्लोको यथा,—“प्रिया तु सीता रामस्य दाराः
पितृकृता इति । गुणाद्रूपगुणाश्चापि प्रीतिर्भूयो विवर्द्धते । तस्याश्च भर्ता हिगुणं हृदये
परिवर्तते । अन्तर्गतमपि व्यक्तमाख्याति हृदयं हृदा ॥” इति] । पथ्यावज्ज्ञं
वृत्तम् ॥ ३२ ॥

(ह) कष्टम्—अतीव क्रोधकरम्, अतिदुःखप्रदमित्यर्थः । अतिदारुणः,—अति-

क तावानानन्दो निरतिशयविस्मयवहलः ?

क तेऽन्योन्यं यद्वाः ? क च नु गहनाः कौतुकरसाः ?

सुखे वा दुःखे वा क नु खलु तदैक्यं हृदययोः ?

तथाऽप्येष प्राणः स्फुरति न तु पापो विरमति ! ॥ ३३ ॥

भयङ्करः, कथमपि सोढुमशक्य इत्यर्थः । हृदयमर्धोपघातः,—हृदयस्य—अन्तःकरणस्य, मर्माणि—शिरास्त्रायुस्त्रिसन्निप्रभृतीनां सन्निपातस्थानानि, तेषामुपघातः,—ताडनं, संक्षोभः इति यावत् ; यद्वा—हृदयमर्धेण,—अन्तःकरणरूपमर्धस्थलस्य, उपघातः,—विदारणम् ; बालस्यैतत् भाषणं समुद्रदूर्ववृत्तेर्मे हृदयं सर्वथा निज्जातोति भावः । (“सहातः” इति पाठान्तरम्) अथ स्मृतेरभ्युदयेन अतिविषमं तथाविधं श्लोकं सोढुमपारयन् अधीरतया विवक्षयति, हा दंवीति ।—तदा—वाक्ये वयसि । एवं किल—इत्यनेन । आसीत्—अवशिष्टं ; आवयोः प्रीतियोगः आयुष्यता कुशलेन सहविंविचिंतितः यथा उक्तः, स तथैव तत्त्वतः आसीदिति भावः । निरन्वयेति ।—निः,—नास्ति, अन्वयः,—सम्बन्धः हेतुर्वा ‘यस्मिन्’ तथाभूतः, आकाशिक इति यावत्, यः विपर्ययांसः,—विपरिणामः, पूर्वावस्थाया अन्यथाभावः इत्यर्थः, तेन विरसाः,—अज्ञेयाः, इत्यर्थः,—व्यापाराः येषां तथाभूताः, अहेतुकदशाविपर्ययोत्पादकतया सुतरां मर्त्यपीडका इति भावः । विप्रेति ।—विप्रलम्भे—विद्योगोद्भूते श्लोके, पथ्यवसन्ति—परिणमन्ति ये तथाभूताः ; सन्तापीदकां इति भावः । संसारस्य—सृष्टेः, एतज्जगत इति यावत्, उत्तान्ताः,—उत्तवस्तूनि, कर्मनिचयाः इत्यर्थः । सन्तापयन्ति—व्यथयन्ति ; विद्योगबहुले इह जगति मर्त्योपपीडकाः व्यापारनिवहाः सततं हि संसारिणा मानसानि व्याकुलीकुर्वन्ति, नास्ति कियानपि इह सुखलेश इति भावः ।

श्रोतुं हि सांसारिकं विपर्ययांसनिदानौ स्वस्मिन्नेव विशदीकृत्य विवक्ष्येति, केति ।—निः नास्ति, अतिशयः आतिशयं यस्मात् तथाभूतः, लोकोत्तरः इत्यर्थः, यः विस्मयः विस्मयः, प्रीतिप्रवणतेति यावत्, तेन वहलः क्षणः ; असीमप्रणयपरिपूर्णः इति भावः ; तावान् तत्परिमितः, आनन्दः क्वः, क कुत्र ? अधुना प्रागनुभूता तादृशी प्रेमगर्भसुखसन्ततिधारा कुत्र विलुप्तेति भावः ; अन्योऽन्यम् इतरतरम्, अधिश्रिताः इति शेषः, ते तथाविधाः, अक्षपटाः इति यावत्, यद्वाः सुखाचायकाः चेष्टाविशेषाः, क कुत्र ? विलुप्ताः इति शेषः ; ते हि इदानीं नानुभूयन्ते इत्याशयः ; गहनाः निविडाः, निर्भरा इत्यर्थः, कौतुकेषु कौतूहलोत्पादकेषु विषयेषु इति यावत् ; नन्दोत्सादिकेषु

भोः ! कष्टम् ।—

प्रियागुणसङ्घस्याणामेकोऽस्मीलनपेशलः ।

य एव दुःस्मरः कालस्तमेव स्मरिता वयम् ॥ ३४ ॥

वा, रसाः रागाः, क्व च नु ? कुत्र हि अपसृत्य गता इत्यर्थः ; प्रागिव वचनमिदानीं कौतुकीद्वीपकविषयव्यापृता न भवेत् इति भावः ; सुखे वा आनन्दे वा, दुःखे वा विषादे वा, तत् प्रागवस्थितं, तथाविधमित्यर्थः, हृदययोः सीतायाः मनश्च मानसयोः, ऐक्यम् एकीभावः, सुखदुःखयोरभिन्नानुभूतिरिति यावत्, क्व नु खलु ? कुत्र हि विलसं सत् गतमित्यर्थः ; पुरा हि पतिव्रता सीता यथा मनः सुखे सुखिनी दुःखे च दुःखिनी आसीत्, तथेवाद्यमपि आसम्, उभौ हि आवां समसुखदुःखौ आसम्, इदानीन्तु तादृशभावः कथं हि सपदि अदृश्यतां गतः, इत्यङ्गी विचित्राः संसारगतयः इति भावः ; तथाऽपि पूर्वमेवभूते अकपटे प्रणये उपभुक्ते अधुना तु दुर्विवहे तस्या विरहे समुदिते अपीत्यर्थः, एवः मदीयः इति भावः ; पापः दारुणदुःखदायकतया दुरदृष्टफलभूत इत्यर्थः, दग्ध इति यावत्, प्राणः हृदयस्थवायुविशेषः, प्राणवायुरिति यावत्, (“प्राणी हन्मारात्ते वीले काव्यकीर्तिरेऽनले बली ।” इति मेदिनी । अत्र प्राणस्य आन्तरवायुविशेषाश्रयकतया एकत्वमवधेयम्) ; स्फुरति स्पन्दते, इदानीमपि निवसिति इति यावत्, न तु विरमति न असनकर्मणः निवर्त्तते, नाहं म्रिये इत्यर्थः ; सम्प्रति प्राणविज्ञानमेव मे वरमित्याशयः । [“व्याङ्परिभ्यो रमः” (१।३।८३ पा०) इति परस्मैपदम् । अत्र प्राणनाशकरकठोरदुःखकारणसत्त्वेऽपि प्राणविधौगुरुपक्षोदयस्याभावात् विशेषीकृत्यलङ्कारः] । शिखरिणी उत्तम ॥ ३३ ॥

अथ स्वेष्टां शैशवसमयस्य कुशलं मङ्गलंभारत्या श्रुतिपद्यनापादितस्य सातिशय-दुःखदायकत्वमाह, प्रियेति ।—प्रियायाः सीतायाः, गुणसङ्घस्याणाम् असंख्यानां सारल्यपातिव्रत्यादिगुणानाम्, एकेन असधारणेन, उन्मीलनेन सदृशेन, पेशलः मनोरमः ; वैदेह्याः ये ये हि श्रेष्ठाः गुणसङ्घा मया यस्मिन् यस्मिन् काले प्रागनुभूताः, तेषां तेषां हि विभिन्नकालिकानां सर्वेषाम् एव गुणानां युगपत् एतस्मिन्नेव काले श्रुतिपद्ये अमुदयात् अतीव रमणीयतमः इति भावः ; यथा—प्रियागुणसङ्घस्याणाम् एकोऽस्मीलने असधारणोन्मेषे, सम्पूर्णतया श्रुतिविषयीभूतसम्पादने इत्यर्थः, पेशलः दक्षः, निपुण इत्यर्थः ; (“चारी दक्षे च पेशलः” इत्यमरः) प्रियायाः असंख्येय-गुणावलीनामतिशयेन स्मारक इति समुदितार्थः, य एव यी हि, कालः पूर्वतनः सुखकरः समयः, दुःस्मरः सर्वथा दुःखदायकतया अधुना आर्त्तमश्रयः ; इदानीन्तन-

तदा किञ्चित् किञ्चित् कृतपदमङ्गोभिः कतिपयै-

स्सदीपद्विस्तारि स्तनयुगलमासौमृगदृशः ।

वयःखेदाकृतव्यतिकारघ्नो यत्र मदनः

प्रगल्भव्यापारः स्मरति हृदि मुग्धस्य वपुषि ॥ ३५ ॥

विद्योगसमयस्य सुखकरकालोत्तरवर्तितया स्वत एव दुर्लभकृत्वेन प्रागनुभूतसुखसमयः
 स्मृतिपद्यमापतितः सुतरामेवासङ्गोभौ भवतीति भावः ; तस्मैव तादृशं कालमेव,
 वयं स्मारिताः स्मृतिपद्यमापादिताः ; सौतागुणसम्पृक्तस्य पूर्वतनसुखसमयस्य अधुना
 स्मरणात् श्लोकः नितरामेव भव्यांश्च पीडयतीति भावः । [वयमित्यस्य “गतिबुद्धि—”
 (१४।५२ पा०) इत्यादिना अपि कर्तुः कर्मात्वेन उक्ते कर्मांश्च प्रथमा ज्ञेया । अत्र
 “स्मारिताः” इत्यस्य ज्ञानसामान्यार्थपरत्वेन व्याख्याने स्मृतिरूपज्ञानविशेषार्थकतया
 च अव्याख्याने प्रदर्शितसूत्रस्य ज्ञानसामान्यार्थकत्वेन विषयतया प्रीत्याद्येकस्मृतिरित्यव-
 धेयम् । तथा च “दृश्ये” इति वार्तिकसूत्रे दीक्षिताः,—“सूत्रे ज्ञानसामान्याणां-
 नैव यद्वचं, न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते, तेन स्मरति किमतीत्यादीनां
 न, स्मारयति प्रापयति वा देवदत्तेन” इति । अन्ये तु दर्शनरूपज्ञानविशेषार्थकद्वि-
 धातीरेवापि कर्तुः कर्मत्वस्य वैकल्पिकत्वं, ज्ञानसामान्यार्थकानाम् नित्यत्वं विदधति,
 तथा च तन्यते न कश्चिद्दोषः, इत्यलमनल्पकल्पनेन इति] । पद्यावज्ञां वृत्तम् ॥ ३५ ॥

तादृशरमणीयतरः कालः कथम्भूत एवासीत्, यो हि इदानीं सर्वथा दुःस्मरणीय
 इत्युच्यते, तस्मैवाभिधत्ते, तद्वति ।—तदा बाल्ये वयसि, विवाहात् परत एवेत्यर्थः ;
 प्रागेव स्तनोद्भेदकालात् उपयमनविधेः प्राशंसिकत्वादित्याशयः ; स्रगदृशः सुरङ्ग-
 नयनायाः, प्रियायाः सौताया इत्यर्थः. स्तनयुगलं कुचयुग्मं, किञ्चित् किञ्चित् ईष-
 दीपत्, कृतपदं लब्धस्थानं, क्रमेण मुकुलमिव कियत् लब्धोदरं सदैवार्थः, कतिपयैः
 कतिभिः, अङ्गोभिः दिवसैः, कियद्दिनाभ्यन्तर एवेत्यर्थः, [अथर्वणे तृतीया] तत्
 स्तनयुगलम्, ईषद्विस्तारि सौकविकाशि, स्वल्पविस्तृतमिति यावत्, आसीत् अभूत् ;
 नौबनोद्भवात् क्रमशः तत्कालोचितं स्त्रीलक्ष्यमधिगतुमारभे इति भावः ; यत्र यस्या-
 नवपक्षां, वयसः शौवनस्य, खेदस्य प्रपञ्चस्य, आकृतस्य अधिप्रायस्य च, व्यतिकरेण
 तन्वत्केण, घनः निविडः, निरतिशयं परिपुष्टः इति यावत्, मदनः कामः, हृदि
 व्यसृज्य, प्रमत्तः प्रीटः, व्यापारः क्रिया यस्य सः, सम्यगुद्बुद्धः सन् इत्यर्थः, स्मरति
 विस्मरते, वपुषि शरीरे, वहिराकारं इति यावत्, मुग्धस्य लघुस्य, लज्जावशात् गति-
 प्रवृत्त इत्यर्थः, तादृशस्य सन्, स्मरति इत्यन्वयः ; तथा च इदानीं कामः वयसा मेम्या

कुणः । अयञ्च मन्दाकिनीचित्रकूटवर्णविहारे सीतादेवी-
सुहिष्य रघुपतेः श्लोकः । (क)—

त्वदर्थमिव विन्यस्तः शिलापट्टोऽयमग्रतः ।

यस्यायमभितः पुष्पैः प्रवृष्ट इव केशरः ॥ ३६ ॥

अभिप्रायविशेषेण च नितरां प्रवर्द्धितः सन् हृदये समुत्कटः, शरीरे सौम्यदर्शनः
समग्रणि इति भावः । [अत्र एकस्यैव मदनस्य हृदयदेहरूपस्य लक्ष्मणोपरत्वेन
पद्मांशालङ्कारः, अपि च प्रगल्भत्वमुग्धत्वयोर्विकल्पोः एकत्र तदीयवपुषि अविच्छिन्नतया
समावेशेन विरोधाभासोऽलङ्कारः, इत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः] । शिखरिणी
वृत्तम् ॥ ३५ ॥

(क) मन्दाकिनी—चित्रकूटीपान्तचारिणी काचित् गिरिपदी, गङ्गा इति
केचित्, तथा च रघौ कालिदासः,—“मन्दाकिनी भाति नगीपकच्छे मुक्तावली
कण्ठगतेव भूमिः ।” इति ; चित्रकूटश्च—तटास्थः पर्वतविशेषः, तत्र यानि
वनानि—अरण्यानि, तेषु विहारः,—क्रीडा तस्मिन्, तत्र तत्र विहारावसरे इत्यर्थः ।
सीतादेवी—वेदेह्यीम् । उद्दिश्य—सन्वीक्ष्य । रघुपतेः श्लोकः,—रघुपतिना एषः
वक्ष्यमाणः श्लोकः अभ्यधाद्यि इत्यर्थः ।

अथ विहारकालिकं तमेव श्लोकमिदानीमभिधत्ते, त्वदर्थमिवेति ।—अग्रतः पुरतः,
अयं परिदृश्यमानः, शिलापट्टः शिलाखण्डरूपमासृज्, त्वदर्थमिव तदीयवेषनाथमिव,
विन्यस्तः स्थापितः, यस्य शिलापट्टस्य, अभितः सन्ध्यतः, अयं केशरः वकुलपादपः,
पुष्पैः कुसुमैः, प्रवृष्टः इव वर्षणकम्भनिरत इव ; वकुलपादपः स्वकुसुमान् शिलातलेषु
सम्यक्तं तत्र सुखशय्यां विरचयितुं प्रवृष्ट इव प्रतीयते इति भावः । [अत्र “यस्य”
इत्यत्र अभितःशब्दोऽन्तर्गतः द्वितीयाप्रसक्तेः “अभितःपरितः—” (बा०) इत्याद्यनु-
शासनोक्तत्वेन षष्ठीप्रयोगात् व्युत्पत्त्युत्पत्तिः । श्लोकस्यैव रामायणे न
दृश्यते इति कविकृतोऽयमिति विभावयासः । अत्र स्वाभाविकशिलाविन्यास-
पुष्पप्रवर्षणयोः सीतासङ्गतत्वायकत्वाभावेऽपि तदग्रगतत्वेनाभिधानेन उत्कटैक-
कांठिकसंशयसमुदयात् क्रियोत्प्रेक्षे अलङ्कारौ, तदीयान्वीक्षणस्योपेक्षत्वात् सजातीय-
सङ्करः ; एतेन सुखकरविहारस्थानमेतदिति च गम्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः] ।
प्रम्यावर्त्तं वृत्तम् ॥ ३६ ॥

रामः । [सलज्जितखेदकरुणम्] । अतिनामायं मुग्धः शिशुजनः,
विशेषतस्त्वरण्यचरः । हा देवि ! स्मरसि वा तस्य प्रदेशस्य तत्-
समयविस्रम्भातिशयप्रसङ्गसाक्षिणः ? कष्टं भोः ! कष्टम् । (ख)—
अमाम्बुशिशिरौभवत् प्रसृतमन्दमन्दाकिनी-
मरुत्तरलितालकाकुलललाटचन्द्रद्युति ।

(ख) लज्जितं—लज्जा ; प्रयासकृतस्य गोप्यविषयस्य वहिः प्रकाशनादिति
ज्ञेयम् , खेदः,—सीतागतः प्रणयः, पुञ्जत्वबोधाद्वा तत्र शिशुजने वाक्पत्यं, करुण्य—
सीताविरहकृतः शोकश्च, तैः सङ्घ वृत्तमानं यथा तथा, आहति शेषः । अतिनाम—
अत्यर्थमेव । अयं शिशुजनः,—बालः कुश इत्यर्थः । मुग्धः,—सरलभावसम्पन्नः ।
विशेषतः,—विशेषेण । अरण्यचरः,—पारण्यकः ; बालजनः स्वभावात् एव चातुर्थ्य-
लेशरहितः भवति, वनवासबालस्तु सुतरामेवेति भावः । अथ तत्प्रदेशस्य अत्युदयात्
मिलपति, हेति ।—देवि !—सीते ! । स्मरसि ?—स्मृतिविषयतां नयसि ? इत्यर्थः ।
तस्य प्रदेशस्य—शिलापट्टादिसनाद्यं तं देशमित्यर्थः । [“अधीगण्यदृष्टान्—”
(२३५२ पा०) इति स्मृत्यर्थयोगात् कस्यां षष्ठौ] तत्समये—वनविहारकाले,
यः विस्रम्भातिशयः,—विश्वासबाहुल्यम् ; तत्तद्देशानां निरूपद्रवत्वात् तत्र मिथः
सम्भाषणादेरनायासेनैव ज्ञायमानत्वादित्याशयः ; तस्य प्रसङ्गः,—व्यापारः, अनुष्ठान-
मिति यावत् । तस्य साक्षी—द्रष्टा तस्य, आवयोः विश्वसालापविहरणादिक्रियाणां
परिदर्शकत्वेत्यर्थः ; यत्र हि आवां सुखेन प्रागवसाव, तं देशमिति भावः । कष्टं
भोः कष्टं—दुर्विषयस्य दुःखस्य जनकर्मतदिति भावः ।

अथ तत्तद्देशानां स्मृत्या सपदि सीतामुखप्रत्यभिज्ञानोदयात् तस्य तस्य वस्तुनः
नितरां दुर्विषयतामाह, अमेति ।—अमाम्बुभिः अमजनिनैः जलैः, चक्षोर्दिविन्दुभि-
रिति यावत् ; सर्वत्र वर्णोद्देशे पादाभ्यां विहरणादिति भावः ; शिशिरौभवत् शीतली-
भावमापद्यमानम्, अपि च प्रसृतेन चञ्चलितेन, मन्देन सृदुना, मन्दाकिनीमरुता
मन्दाकिनीखलिलसम्पृक्तवायुना, तरलितैः चञ्चलतामापादितैः, खलकैः चूर्ण-
कल्लैः, आकुला तिरोहिता, ललाटचन्द्रस्य भालरूपशशधरस्य, द्युतिः दीप्तिः,
शोभति यावत्, यस्मिन् तत्, [कस्यधारये कृते “अम...द्युति” पर्यन्तमेकपदम् इति
केचित्] कुङ्कुमेन कलङ्कितौ चिह्नितौ, रञ्जितौ इति यावत्, कुङ्कुमकलङ्कितौ,
(“कलङ्काङ्गौ लाञ्छनञ्च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्” इत्यमरः) न कुङ्कुमकलङ्कितौ
अकुङ्कुमकलङ्कितौ कुङ्कुमरागरादितौ इति यावत्, तथापि उक्त्वलौ दीप्यमानौ,

अकुङ्कुमकलङ्कितोज्ज्वलकपोलमुत्प्रेक्ष्यते-

निराभरणमुन्दरश्रवणपाशसौम्यं मुखम् ॥ ३७ ॥

[स्मृति इव स्थित्वा सकरणम्] । अहो नु खलु भोः ! (ग)—

चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा निहित इव निर्माय पुरतः

प्रवासेऽप्याश्वासं न खलु न करोति प्रियजनः ।

स्वत एव मनोहरावित्यर्थः, कपोली गङ्गी यस्मिन् तथाविधम्, अपि च निराभरणो
अनलङ्कृतौ, तथाऽपि मुन्दरी रमणीयौ, यौ श्रवणपाशौ प्रशक्तौ कर्णौ, निसर्गरमणीयौ
कर्णावित्यर्थः, ("पाशः केशादिपूर्वः स्यात् तस्मै कर्णपूर्वकः । सुकर्णे च" इति
मैटिनी) ताभ्यां सौम्यं रुचिरं, रमणीयमिति यावत्, मुखं सीतावदनम्, उत्प्रेक्ष्यते
दृश्यते, सततमनुष्ठानेन तव तादृशं मुखं विलसद्दर्शनमपि इदानीं दृग्बिषयतामासाद्यते
इवेत्यर्थः ; अहो ! पुरा वनविहारजनितघर्मबिन्दुसुशोभितं मृदुशीतलमारुतान्दोलित-
कुल्लरागिरञ्जितभालशोभासुन्दरं कपोलरागरुचिरं सुमनोहरकर्णयुगलविमण्डितं ते
मुखं कियञ्चिच्छर्तुमिदानीं कथमपि शक्नोतीति भावः । [अत्र तथाविधसीतामुखस्या-
नुत्प्रेक्षितत्वेऽपि सम्भावनया तथात्वेनोत्प्रेक्षणात्, वाचकेवादिशब्दस्य च गम्यमानत्वात्
प्रतीयमानक्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः, चन्द्रेण सङ्गल्लटादयश्च अभेदाध्यासात् निरङ्ग-
रूपकमलङ्कारः, अपि च कुङ्कुमरूपरत्नसाधनाद्यभावेऽपि तथा श्रवणप्रसाधनाद्य-
भावेऽपि च अहेतुकसौन्दर्योद्दिष्टदर्शनात् विनाहेतुककाव्योत्पत्तिरूपविभावना-
ऽलङ्कारश्च, इत्येतेषामन्योऽन्यसापेक्षतया संस्थितेः सङ्करः] । पृथ्वी वृत्तं—“असौ
कस्यला वसुधैव कुटुम्बकम्” इति लक्षणात् ॥ ३७ ॥

(ग) स्मृति इव—श्रीकावेगेन नितरां लङ्घीभूतः इव, पिशाचोपहत इव
निर्ध्यापारतया संस्थित इवेत्यर्थः । सकरणं—सखेदम् । अहो नु खलु भोः !,—
अहोवत्, निरतिशयशोकमङ्गलमेतदित्यर्थः ।

तदेव शोककारणं विशेषेण विवृणोति, चिरमिति ।—चिरं सुदीर्घकालं, ध्यात्वा
ध्यात्वा अभोक्षा चिन्तयित्वा, [वीसायां ङिः] निश्चतं तद्रूपानुष्ठानेनेत्यर्थः, निर्माय
सुखा, पुरतः अगतः, निहित इव स्थापित इव ; सततचिन्तनमहिम्ना काल्पनिकचिन्तं
नयनयोः पुरतः आनीय संस्थापित इवेति भावः ; प्रियजनः प्रीत्याद्यदौभूतो जनः,
प्रवासेऽपि देशान्तरेऽपि, दीर्घविप्रयोगावसरेऽपि इति यावत्, आश्वासं सात्वनाम् ;
विरहिणां तद्विरहदग्धदयस्येति भावः ; न खलु करोति नैव विदधाति, इति न,

जगज्जीर्णरखं भवति हि विकल्पव्युपरमे

कुक्कुलानां राशौ तदनु हृदयं पश्यत इव ॥ ३८ ॥

[नेपथ्ये] ।—वशिष्ठो वाल्मीकिदेशरथमहिष्योऽथ जनकः

सहैवारुन्धत्या शिशुकलहमाकर्ण्य सभयाः ।

अपि तु करोत्येवेत्यर्थः, विकल्पस्य तादृशानुष्ठानस्य, व्युपरमे निवृत्तौ, (सति) जगत् भूमण्डलं, जीर्णरखं पुरातनतया पद्मपुष्पादिपरिगुन्धशृङ्गशालापादपादिप्रतिभधं वनमिव सर्वथा अशोभनं, केवलं शीकदुःखादिसङ्कुलमिति यावत्, भवति हि सम्पद्यते एव; सर्वे सुशोभनमपि सर्वथा अशोभनमिव प्रतिभाति इति यावत् ; “तदा रम्याख्यरम्याणि प्रियाः शल्यं तदाऽसवः । तदेकाकी सवन्धुः सन् इष्टेन रक्षितो यदा ॥” इति भावः ; तदनु तत्पञ्चाश्वेत्यर्थः, हृदयं चेतः, विरहि-जनस्येति शेषः, कुक्कुलानां तृणादीनां, (“कुक्कुलं शङ्खभिः कौर्णे श्रमे ना तु तृणानले ।” इत्यमरः) राशौ प्रपथे, पश्यते इव दृष्टते इव ; आदौ चेतः उदासीनं कृत्वा पश्चात् नितरां तेनाऽऽधिना भस्मीक्रियते इवेति भावः ; निरन्तरानुचिन्तनवशात् यद्यपि प्रियजनप्रतिकृतिः मानसपटे समुदोय कथञ्चित् मानसिकं सन्तापमनयति, तथाऽप्यसौ क्षणात् परमेव याचार्थमनुभाव्य विलुप्तोभय मानसं नितरां दन्दक्षते इत्यङ्गो ! प्रियजनविप्रयोगस्य द्रविवहतेति संक्षेपः । [अत्र प्रियजनप्रतिकृतेः पुरतः अनिहितत्वेऽपि सम्भावनया तथात्वोत्कीर्णनात्, अपि च हृदयस्य पञ्चनादभावेऽपि सम्भावनया तथात्वोपदेशात् क्रियोन्मेषेऽलङ्कारौ, एवमेव जगतः जीर्णरखरूपत्वामृत्वेऽपि तथात्वेन सम्भावनात् द्योतकेवादेशासत्त्वात् प्रतीय-मानोन्मेषाऽलङ्कारः, अपि च जगति जीर्णरख्यतादारम्याप्यासाच्च निरङ्गं उपक-मलङ्कारः, इत्येतेषां चतुर्णां परस्परनैरपेक्ष्येण संस्थितेः सङ्करः] । शिखरिणी उक्तम् ॥ ३८ ॥

अथ एतदङ्के विविधतो विवृतस्य रामसद्वीयापारशोकस्य सपटि प्रसावान्तरीप-क्षेपणेन विपर्ययैकभावमुपपादयितुमिदानीं नेपथ्यभाषणेन खवचन्दकेलीः युद्धवार्ता-श्रवणात् सभयानां भगवद्दृष्टिग्रादीनां कौशल्यायाश्च युद्धक्षेमागमनमुपवर्णयति, वशिष्ठ इति ।—वशिष्ठः तदाख्यः रघुकुलगुरुः, वाल्मीकिः भगवान् प्राचेतसः, दशरथस्य मन्त्रिणः कृताभिवेका पत्नी कौशल्या इत्यर्थः ; [एकत्वेऽपि गौरवात् बहुवचनम् । केषितु तु “मन्त्रिणः” इति बहुवचनदर्शनात् सर्वासामेव दशरथपत्नीनामागमनमात्मन्ति, वल्ल, यतः तस्या एकस्या एवावागतत्वात्, उपरिष्ठात् रामवचसैतत् विवृतिमेष्यतीति

जराग्रस्तौर्गात्रैरथ खलु विदूराश्रमतया

चिरेणागच्छन्ति त्वरितमनसोऽपि श्रमजडाः ॥ ३८ ॥

रामः । कथं भगवन्तौ अरुन्धतीवशिष्टौ श्रम्या जनकश्च
अत्रैव खलु एते द्रष्टव्याः ? [सकरुणं विलोक्य] । अहह !
तातजनकस्तु देवादत्रैवायात इति वञ्चेणैव ताडितोऽस्मि
मन्दभाग्यः । (घ)—

श्रेयस] अथ जनकः विदेहराजोऽपि ; एते सर्वे इति भावः ; अथशब्दोऽयं
समुच्चयायकः ; अरुन्धत्या वशिष्ठपत्न्या, सद्यैव साङ्गमैव, शिशोः लवचन्द्रकेतवः.
कलङ्गं सङ्ग्रामम. आकर्ण्य श्रुत्वा, समयाः कलङ्गायमानयोः समानसम्बन्धयोः
बालयोः अभिष्टापातमाशङ्क्य चित्रस्ताः, सञ्जाता इति शेषः, अथ अमनसं, विदूरः अति-
दूरवर्त्तौ, असन्निकष्टः इति यावत्, आश्रमः येषां तेषां भावः, तत्ता तथा ; तेषामाश्र-
मस्य अतीव दूरवर्त्तित्वादिति भावः ; अमेष पथिममणक्कान्त्या, जडाः कातराः
सन्तः, श्लथगमना भूत्वा इति यावत्, त्वरितं त्वरायुक्तं, सोत्कण्ठमित्यर्थः, मनः येषां
तथाभूताः मन्तोऽपि, जरया बाङ्गकेन, गन्तैः प्रायश्चीकृतैः. बाङ्गकोदयात् सामर्थ्य-
हीनैरिति यावत्, गात्रैः दुर्बैः उपललिताः, [“प्रकृत्यादिभ्यः” (वा०) इति तृतीया]
चिरेण विलम्बेन, आगच्छन्ति खलु आयान्ति खलु ; खलुशब्दोऽयं वाक्यान्तराङ्गं
सान्त्वनायां वा, (“खलु स्यात् वाक्यभषाया जिज्ञासायाश्च सान्त्वने” । इति मिदनी)
लवचन्द्रकेतवोः समरदर्शनेन तथोरनिष्टाशङ्कया नितराम् सत्कथितानामाश्रम-
वासिनां केषाञ्चित् परिसान्त्वनायै कस्यचिन्मुनेरुक्तिरियमिति बोध्यम् ; रघुकुल-
हितैषिणः भगवन्तः वशिष्ठादयः बालयोः संशयमाकर्ण्य सत्वरं युद्धव्यवसायात्
वारयितुमती अभिलषन्तोऽपि आश्रमस्थातीव सुदूरस्थितत्वात् स्वेधाच्च जराजीर्णगाद-
तया त्वरान्वितमनसोऽपि पथिश्रमाभिभूततया क्लाम्यन्तः अत्वरितपदविक्षेपमागच्छन्तीति
भावः । [अथ चिरेणागमनं प्रति जराग्रस्तगावत्वस्य श्रमजडत्वस्य च हेतुगर्भत्वेनोप-
न्यासात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः] । शिशुरिषी उत्तम ॥ ३८ ॥

(घ) भगवन्तौ—माहात्म्यवन्तौ । अरुन्धतीवशिष्टौ—गुरुपत्नी गुरुश्च एता-
वित्यर्थः । श्रम्या—माता कौशल्या । जनकश्च—विदेहराजः श्वशुरश्च । एते—सर्वे ।
अत्रैव खलु—अस्मिन् सीतानिर्वासनस्थाने जनस्थाने एवेत्यर्थः, उपस्थिता इति शेषः ।
कथं—केन प्रकारेण । द्रष्टव्याः,—अवलोकयितव्याः ; एतेषां पुरतः मूढधीः दुर्दैव-

सम्बन्धस्य हृणीयताप्रमुदितैर्जुष्टे वशिष्ठादिभिः

दृष्ट्वाऽपत्यविवाहमङ्गलमहे तत् तातयोः सङ्गतम् ।

पश्यन्तोदृशमीदृशे पितृसखं वृत्ते महावैशसे

दीर्ये किं न सहस्रधाऽहमथवा रामेण किं दुष्करम् ? ॥४०॥

विवशचेतायां कथमपि स्वमुखं दर्शयितुं न शक्यामीति भावः । विशेषतो जनक-
दर्शनस्य दुःखदुःखदायकत्वमाह, अहं इति ।—अहं !—हा कष्टमेतदित्यर्थः । तात-
जनकस्य—पितृतुल्यविदेहरात्रोऽपि । देवात्—समं दुर्दैवविलसनात् हेतोः । अवैव
—अस्मिन् सीतानिवासनस्थाने एव । आयातः,—उपस्थितः । इति—अस्मात् हेतोः ।
अज्ञेयं—अतिकठोरकुलिशेनैव । ताडितः,—अभिहतः । अस्मि—भवामि ।
भन्दभाग्यः,—हतदैवः ; सीताया निवासनात् अतिशयः सां प्रति कुपितस्य च
तज्जनकस्य जनकस्य साक्षात्कारं वञ्चनमवत् मे नितरां पीडाजनमिति भावः ।

अथेदानीं राजर्षेः जनकस्य सन्दर्शनेन पुनर्मवीभूतस्य श्रीकस्य त्रीनतायां हेतुं
प्रदर्शयति, सम्बन्धेति ।—सम्बन्धस्य देवादिकसम्पर्कस्य ; विदेहवंशीयैः सह रघु-
वंशीयानामिति भावः ; स्युहणीयतया वाञ्छनीयतया, आचनीयतयेत्यर्थः, प्रमुदितैः
प्रहर्षपल्लवितैः, वशिष्ठादिभिः वशिष्ठप्रभृतिभिः रघुकुलहितैर्षभिः सुनिभिः,
जुष्टे सेविते, स्वीपस्थित्या पूर्यतां प्रापिते इत्यर्थः, अपत्यानां सीतारामादीना,
विवाहः परिणयः, स एव मङ्गलः माङ्गलिकः, शुभकर इत्यर्थः, मङः उत्सवः
तस्मिन्, (“मह उहव उत्सवः” इत्यमरः) तातयोः पितुः दशरथस्य विदेहराजस्य
च, तत् तथाविधम्, अतएव आनन्दविषयकमित्यर्थः, सङ्गतं पुरातनं
समागमं, दृष्ट्वा प्राक् अवलोक्य, अधुना ईदृशे एवंविधे, दुर्विषहे इति यावत्,
महावैशसे निर्व्यासनेन सीताहत्यारूपे अतिक्रूरे कर्मणि, वृत्ते सङ्कटिते,
सम्पादिते सति इत्यर्थः, ईदृशं श्रीकसंविष्टं, पितुः दशरथस्य, सखायं परमनिष्ठं,
राजर्षिं जनकमित्यर्थः, [“राजाहःसखिस्यष्टच्” (५।४।२१ पा०) इति समासान्तः
टच्प्रत्ययः], पश्यन् अवलोकयन्, अहं, किं कथं, सहस्रधा सहस्रप्रकारं, सहस्र-
खण्डेनेति यावत्, न दीर्यं ? न विदीर्यो भवामि ? श्रीककृकचेन कथं नाहं दशशतधा
विपाटितो भवामीति भावः ; इदानीं मे निघनमेवोचितमित्याशयः । [दीर्यतैः
देवादिकस्य परस्मैपदित्वेऽपि वैवाचिकं कर्त्तरि आत्मनेपदम्, अथवा कर्मकर्त्तव्यं
प्रयोगः] । अथवा किं वा ; अन्यत् किमु अतः वक्तव्यमिति भावः ; रामेण अतीवा-

[नेपथ्ये] । कष्टं भोः ! कष्टम् ।—

अनुभावमात्रसमुपस्थितश्चिरं

महसैव वीक्ष्य रघुनाथमीदृशम् ।

प्रथमप्रमूढजनकप्रबोधनाद्

विधुराः प्रमोहमुपयान्ति मातरः ॥ ४१ ॥

रामः । हा तात ! हा मातरः ! हा जनक !—

धन्येन मया इत्यर्थः ; स्वनामयज्ञेन स्वस्याविसृज्यकारित्वं निखेदत्वञ्च व्यक्तीकृतमिति ज्ञेयम् ; किं दृक्कारम् ? किमिदं दुःसाध्यमस्ति ? सर्वसमयेन कनेन कर्तुं योग्यं मङ्गनीयञ्चेत्यर्थः ; तेन निरपराधा पतिव्रता सीता परिव्रक्ता, तस्य किमप्यकार्यं नास्तीति भावः । [अत्र रामस्य सर्वकार्यकरणसमर्थत्वरूपकारणेन, दारुणशोक-समयेऽपि अविदारणरूपकार्यस्य समर्थनान् कारणेन कार्यसमर्थनरूपीऽर्थान्तरन्यासा-लङ्कारः] । शार्दूलविकीर्णितं वनम् ॥ ४० ॥

अथेदानीं सीताशोकविकलेन्द्रियस्य रघुमणेः तथाभूतं शोकोच्छ्वासं प्रस्तावा-न्तराक्षेपिणोपमंडर्भं शोणं देहं रामभद्रमवलोक्य शोकात् विमुर्च्छितानां गुरु-जनानां प्रमोहं नेपथ्यभाषणेनावतारयति, अनुभाविति ।—अनुभावमात्रेण केवलेन नैसर्गिकशारीरिकतेजोविशेषेण, समुपस्थिता विद्यमाना, श्रीः कान्तिः यस्य तथोक्तं, लावण्यमावावर्णनं न तु पूर्ववत् दैहिकपीनत्वादियुक्तमित्यर्थः, ईदृशम् एवंविधं, सीताविद्योगेन नितरां शोणं कायमिति यावत्, रघुनाथं रामं, महसैव अकस्मादेव, वीक्ष्य अवलोक्य, प्रथमं प्रागेव, प्रमूढस्य विलसचैतन्यस्य, जनकस्य विद्वेजराजस्य, प्रबोधनान् चैतन्यलाभात्, अनन्तरमिति शेषः, विधुराः विवशाः, मातरः रामजनन्यः, कौशल्यात्यर्थः ; विस्वापावसरे राघवेण केवलं कौशल्याया एव नामयज्ञेन तस्या एवावागमनस्य सूचितत्वात् ; [अत्र गौरवात् बहत्वं ज्ञेयम्] ; प्रमोहं मूर्च्छाम्, उपयान्ति गच्छन्ति ; तत्परस्थानेषु तावत् कालं पथ्येदतः श्रीरामचन्द्रस्य सीतायाः कृते दुर्विषदृशोक्तममुदयात् कथासावावर्णनं शरीरकार्श्यं समज्जनं, दूरादेव तदृष्ट्वा प्राक् राजर्षिः जनकः भीडमुपागतः, कथञ्चित् तस्मिन् संज्ञामुपगमिति राममाता कौशल्याऽपि विमुर्च्छिताऽमदिति तु समुदितवाक्यार्थः । [अत्र अनुभावमात्रेत्याद्युक्त्या गम्यार्थस्य सीताशोकविधुरस्य रामचन्द्रस्य शोकाधिक्यस्य भङ्गा प्रतिपादनात् पर्यायोक्तमलङ्कारः] । मधुभाषिणो वनम् ॥ ४१ ॥

जनकानां रघूणाञ्च यत् कृत्स्नं गीतमङ्गलम् ।

तस्मिन्नकरुणे पापे हृथा वः करुणा मयि ॥ ४२ ॥

यावत् सम्भावयामि । (ङ) [इति उक्तिप्रति] ।

कुशलो । इत इतस्तातः । (च)

[सकरुणं परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे] । (छ)

इति कुमारप्रत्यभिज्ञानो नाम षष्ठोऽङ्कः ॥ ६ ॥

अथ हृथाऽपवादभयात् रघुकुललक्ष्योभुतायां सीतायामन्यायमाचरितरि अती-
वाचन्ये स्वस्मिन् कृपापावताभावमुपदर्शयति, जनकानामिति ।—जनकानां जनक-
वंशीयानां, रघूणाञ्च रघुवंशीयानाञ्च, यत् सीतारूपं वस्तु, कृत्स्नं समग्रं, गीतार्थः
वंशीयः, रघुजनककुलयोरित्यर्थः, मङ्गलं शुभं, यथैव हि सदा जनकाः रघवस्य
मङ्गलवन्तः अभवन् इत्यर्थः, तस्मिन् रघुजनककुलयोः सर्वमङ्गलनिदाने सीतारूपे
दस्तुनि, अकरुणे निर्दये, अतिवृशंसकरुण्यचारिणि इति यावत् ; पुनर्गर्भावस्थानां
विनापराधं तस्याः हिंस्रकमङ्गले वने निर्वात्मनादिति भावः ; अत एव पापे पाप-
कारिणि, पृथ्वे इत्यर्थः, मयि रामे, वः युष्माकं, करुणा दया, हृथा निष्क्रान्ता ;
वृद्धशक्रकर्मविधायिजनी न हि भवति भवतामनकम्पाभाजनमिति भावः ।
[यतो हि अहम् अकरुणः पापस्य, अतो मयि वः करुणा हृथा, इति करुणाभावं
प्रति अकरुणत्वस्य पापत्वस्य च हेतुभूततया उपन्यासान् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः, अपि च यत्पदीपस्थायि सीतारूपे वस्तुनि गीतमङ्गलत्वस्य अभेदाध्यासान्
निरङ्गं रूपकमित्यनयोः तिलतण्डुलवत् संसृष्टिः] । पद्यावर्तं वृत्तम् ॥ ४२ ॥

(ङ) यावत्—वाक्यान्तद्वारे । सम्भावयामि—स्वयं गत्वा समागतान् शू-
रान् प्रणिपातादिना संवर्द्धयामि, शोकविमूर्च्छितान् साहपभूतान् प्रीणयामीति
वा भावः । [अत्र भविष्यदर्थे “यावत्पुनः—” (श. १।४ पा०) इति लट्] ।

(च) तातः,—पितृवत् पूजनीयः भवानित्यर्थः । (“पुत्रे पितरि पुत्र्ये च
तातशब्दः प्रयुज्यते” इति नियमात्) इतः इतः,—अस्मिन्नेव पथि, पथाऽनेनेत्यर्थः,
समागच्छतु इति शेषः ।

(छ) सकरुणं—सशोकम् । परिक्रम्य—परिभ्रम्य, कियत्सदुपादिविधिं कृत्वे-
त्यर्थः । निष्क्रान्ताः,—गताः, रङ्गात् प्रचलिता इत्यर्थः ।

अथ षष्ठाङ्गस्य सङ्क्षेपः ।

विष्णुश्चैव विद्याधरमिष्टमं दिव्यं विमानमधिकृत्य रङ्गमाजगाम । विद्याधरस्तु स्त्रां प्रियां रणप्रचण्डयोः कुमारयोः भीषणमायोधनं प्रदर्शयितुमारभे । दिवि च देवाः कुमारयोस्तयोः श्रेयसे दन्दुभिं विनेदुः । निपेतुश्च तदा तयोः शिरसि अनवरतमेव मकरन्दरस्याणि कुसुमानि । अथ विद्याधरो प्राङ्, कथं हि सङ्घसा अन्वरतलं तद्द्विप्रभापिङ्गलमाभाति ? इति । विद्याधरस्तु प्रत्याङ्, समारोपितः किमु अथ त्वष्टा ज्ञापयन्ने मार्त्तण्डः ! उत वा समुन्मीलयति जगत्संहारायै तृतीयं लोचनं भगवान् नीललोहितः ! येन हि अलौकिकः तेजसां राशिः नभोमण्डलं समुद्रासयतीति । अथं विचिन्त्य पुनराङ्, आं ज्ञातं, वत्सेन चन्द्रकेतुना आप्रेयास्त्रमभिप्रयुक्तं, तस्मादेवैषा पावकप्रभा समाविर्भवतीति, यतो हि तदस्त्रप्रभाभिः कर्षुरितकायैः वैमानिकानां विमानमण्डलैः दाहभयात् द्रुतं पलायितमेव, अहमपि प्रचण्डाग्निज्वालातः स्वप्रिया-मात्मानस्य संरक्षितुं सुदूरमपसरामीति उक्ता तथा अकरोत् । तदा पत्न्यः सुश्रीतलाङ्ग-संस्पर्शेन प्रशमितामलसन्तापा विद्याधरो प्राङ्, कथं हि विद्यादिलासपरिश्रामितैः श्यामलैः नवजलधरैः नभसलं सङ्घसा समाक्षीय्यते ? इति । तदाकथं विद्याधरः आङ्, अहो ! कुमारलवेन वारुणास्त्रं सम्प्रयुज्य पावकास्त्रं प्रशमितमिति । पुनराङ्, इह भोः ! प्रगाढान्धकारनिमग्नमिव भूतजातमिदानीं प्रवेपते, यतो हि कुमारचन्द्रकेतुना वायव्यास्त्रमौरितं, तेन च मरुता, ब्रह्मविद्यया ब्रह्मणि विवर्तानामिव, भयसां मेघानां सङ्घसा विलयः संजनिता इति । अचान्तरे अपृच्छत् विद्याधरो, को हि महापुरुष इदानीं दूरत एव गुडव्यापारविरतिमुपदिशन् कुमारान्वन्तरा विमानमव-तारयति ? इति । तद्वहा विद्याधरः आङ्, भगवान् रघुपतिः शम्भूकवधादिदानीं प्रतिनिहतः ; तेन हि तद्गौरवात् कुमारी युद्धकर्षणः त्वरितमेव व्यरसिष्टान् । अपुना सुतसमागमेन राशः रामभद्रस्य शुभं भूयादित्युक्ता शुभमनुध्यायन् विद्याधरः पञ्चा सङ्घ रङ्गाग्निचक्रामेति ।

अथ पुष्पकविमानादवतीर्थ्य रामः चन्द्रकेतुमाङ्, वत्स ! द्रुतमागत्य मां मुहुरं परिष्वजस्व, तव सुश्रीतलाङ्गानां संस्पर्शेन मम चित्तदाहः प्रशममुपगच्छत्विति । तवः, आर्थ्य ! अनिवादेय इत्यभिधाय राममभिवन्द्ये चन्द्रकेतुः । अपि कुशलं दिव्यास्त्र-धारिणः तव देहस्य ? इति पृष्ठयति रामे, अत्यद्भुतकर्षणः स्वस्य सामादेव मे कुशलं,

तेन हि मानिवेन वीरमपि भवान् सखेहं पश्यत्विति चन्द्रकेतुराह । कुमारं लवमव-
लोक्य राम आह, अहो ! जगत् रक्षितुमेवावतीर्थः मूर्तिमानस्त्रवेद इव, वेदनिधि-
रन्वायै धृतकायः आत्मधर्म इव, सामर्थ्यसमुदाय इव, गुणनिचय इव, पुण्यराशिनि-
वायं वीरपीत इति । अथ लव आह, पुण्यदर्शनीयं मङ्गापुरुषः, खेदभक्तीना-
मेकाधारभूतः मूर्तिमान् धर्मप्रकर्ष इवेति । आश्चर्यम् !! इदानीं विरोधः कुत्रैवाप-
हृतः, निर्वृतिघनरसस्य प्रसरति, औद्भत्यस्य सद्गुणपराङ्गतमेव, अवलमयति च मां
विनयनस्वभावः, मङ्गापुरुषमिमस्य दृष्ट्वा आत्मनि नाहं प्रभवामि, अहो ! पुण्यसेवाया-
मिव महतामलौकिकं माहात्म्यमिति । अथ रामः आह, कथं मे सहसा
सर्वाण्येव दुःखाणि विलुप्तानि ? खेदश्च मेऽन्तरात्मानं विद्रावयति ? एष हि
कारणान्तरजन्मः इति लोकोक्तिः अलौकेवेति, यतः सूर्योदये कमलमेव विकाशमेति,
चन्द्रोदये च चन्द्रकान्तमणिर्विगलति, केनापि तु आन्तरेण हेतुना इमे पदार्थाः
परस्परं खेदोपाशसंघताः भवन्ति, किञ्चिदपि कारणं तेषां नाभिज्ञायते, यतः हि
खेदाः चास्त्राणि कारणानि न समाययन्तीति ।

लवस्तु चन्द्रकीर्तनवचनात् ज्वेज्जतातपादा इमे इति विदित्वा, अहो ! सुप्रभातमय,
यतः देवी रघुमणिः दृष्ट इति कथयित्वा सर्विनगं पुनराह, तात ! लवो भवन्तमभि-
वादयते इति । ततः रामः सखेदमाह, आयुषम् ! एष्टोहि, मां मुदद परिष्वजस्व,
चन्दनसारसुकुमारलेङ्गसंस्पर्शः मां नितरां नन्दयतु । तदाकण्ठं लवः पुनरभिदधे,
अश्वरत्निनां मुख्यात् तत्रभवतां वीरत्वगाथासुपश्यत्य स्ववीरत्वप्रदर्शनजनितां मे
बालिशतां पृथग्विव्रति । नन्वयमलङ्कार एव अक्षय, यथा सूर्यकान्तमणिः दिनकर-
किरणैः समुत्तापितः तेजोसि वमति, तथैव मङ्गलान्तः तेजस्विनः स्वभावादेव परिषां
तेजः न विषदन्ते इत्यभिधाय, जृम्भकास्त्रप्रभावेण चित्रलिखितानोवाक्वाक्यतानि
स्वसैन्यानि विलीक्य रामः तदस्त्रजातमुपसंहरन् लवमादिदेश । स तु तथैवाकरोत् ।

अथ रामः जृम्भकास्त्राणां स्वसम्प्रदायमुपवर्ण्य लवं तत्सम्प्रदायमपृच्छत्, तन्मुखात्
तदस्त्राणां स्वत एव प्रकाशमधिगत्यासामान्यपुण्यप्रभावादेव एतेषां सन्धवोऽपि
भवितुं शक्नुयादिति कियत्कालमनुदध्यौ । ततः प्रसङ्गक्रमेण तौ तु यमजौ विदित्वा,
को हि नामाद्यं द्वितीयो भवतीति अजिज्ञासत । अपि च नेपथ्ये कुग्रस्य भास्त्रायनं
प्रति आक्षय्यप्रकर्षसंस्पर्शिकां सगर्वीकं समाकण्ठ्य आह, को हि नामाद्यं
वीरपीतः नवजलधरजम्बीरध्वनिना मे हर्षे समुत्पादयति ? इति । ततः
लवमुखादिमं व्याघातं स्नातारं जुञ्जं भरताश्रमात् प्रतिनिवृत्तमाकण्ठ्य पुनराह,
आयुष्मन्तमितः समाह्वयेति ।

अत्रान्तरे कुशः मङ्गनीयकीर्तिभिरादित्यवंशीयैः वृपतिभिः विग्रहं स्वगौरवसूचक-
मभिमन्य धनुरास्त्राण्यितुमारभे । रामस्तु धीरोद्धतगतिसमलङ्कृतं तदीयमसामान्यं
बोध्यं विर्लोक्य परं मुमुदं । तदा खवस्तु कुशस्य समीपमागत्य रघुमणेः तद्दर्शनेच्छां
तं विज्ञापितवान् । कुशस्तु रामायणकथापुरुषं वेदगोपायितारं पुण्यदर्शनं रघुमणि-
मवलोक्य परं पिप्राय, चन्द्रकेतौ आत्मा सखिभावसंस्थापनात् तत्सम्पर्केण ध्वंशतात-
वदमुं राघव सवर्द्धितवांस । रामस्तु तं निर्भरं परिष्वज्य पुत्रसमालिङ्गनवत् परां
निर्वातमधिजगाम । ततश्च सर्वे क्षियत्कालं प्रस्थायावहृल्य श्रावतले समुपविश्य
गाढोमुखमनुबभूवुरिति ।

अथ रामः राजलक्ष्मीविलाससुग्रीभितं कुशलवधोः निसर्गकान्तं कलिवरं वीक्ष्य,
रघुकुलकुमारवदेतयोः प्रसन्नसिद्धिर्कामितवीक्षणं मङ्गलसदङ्गगभीरध्वनिश्च भवतीति
विभाव्य, स्वशरीरसवादिनौमाकृतिं जनकसुताऽनुरूपामङ्गसङ्घटनाच्च समवलोक्य, तदा
सीतायाः श्रीमदङ्गलावस्थं पुनः प्रत्यक्षोक्तवानिवेत्यमन्यत ; किञ्च एतादृशं सीतानिर्वा-
सनस्थानं स्वतःप्रकाशानि चेतयोः जृम्भकास्त्राणि, प्राक् स्वयं समीक्षितं द्विधाप्रतिपन्नं
सीतायाः गर्भभारमित्यादिकं तदा मनसां समालोच्य विह्वलः सन् भृशं क्रोद च ।
तदा खवः रामस्य नेत्रावश्यायसक्तं पुण्डरीकमिवागुसलिलाद्भुतमानमवलोक्य
विस्मयान्विती बभूव, तात ! किमेतदित्यपृच्छ च । तदाकर्ण्य कुशः आह, वत्स !
रामायण सम्यगधीत्यापि कथंगवमनभिज्ञ इव जिज्ञाससे ? देवीं सीतां विना रघुपतेः
किमपीह सुखकरं नास्ति, तादृशप्रणयात् परममुं दुर्बिषह एतादृक् विद्योगो जगत्
जीर्णारण्यप्रायमनुभावयतीति ।

अथ रघुपतिः बाष्णीकिसरस्वतीनिन्दभृतां रामायणकथां श्रोतुमभिल्लाव ।
ततः कुशमुखात् बालचरितस्यान्तिमौ द्वौ श्लोकौ समाकर्ण्यान्वधिकां मन्त्रम्वयामापत् ।
हा वैदेहि ! तदा किञ्च त्वमेवमेवासीरित्युक्त्वा समधिकं विलपितवान् । कुशस्तु तदा
पुनः मन्दाकिनीचिंतकूटवनविहारावसरे देवीं सीतां प्रति रघुपतेः श्लोकान्तरमपठत् ।
सुगन्धसारण्यचरस्य शिशोर्मुखात् तदाकर्ण्य रामः सीतां संखृत्य विललाप, सवाच-
गङ्गदम् उवाच च, हा देवि ! अरसि किमु तस्य देशस्य ? यत्र तु मन्दाकिनी-
मरुता तव श्लाघ्यैः निःशेषमेव विशेषमुपगतानि, अलकजालकानि च कुङ्कुमरान-
वर्त्तसर्गरेण्ये लम्प्यस्त्रचन्द्रे परिपत्य क्षणं तदीयां प्रभां पथ्याकुलामकरोदिति । अपि
आह, अहो ! सुचिरमनुष्ठानात् प्रवासोऽपि प्रियजनेन कल्पनाप्रसूतेन सता पुरतः
स्थीयते इवेत्यभिमन्यते विरहिजनः, विकल्पे विनिहते च तेन पुनः जगत् जीर्णारण्य-
प्रायमनुभूयते, हृदयश्च तस्य तुषानलेन विदह्यते इवेति ।

अथ नेपथ्ये वशिष्ठादयः मङ्गलार्थः देव्या कौशल्याया चरन्त्यया च सह शिशुकलहं
समाकर्ण्य त्वरितमागतुमभिलषन्तोऽपि जरायुस्तया सुचिरेणैव कालेनात्र
समावाप्तौति कलरवमाकर्ण्य राघवः प्राङ्, कष्टं भोः ! कष्टं, गुरुगताः विंशतस्तु
तातजनकोऽपि सीताविवासनदेशं सममेव द्रष्टव्यः इति श्रुत्वा वज्रपाभिताङ्गिताऽङ्कि
मन्दभाग्यः । इत्यमभिदधदेवासी पुनः, अहो ! प्राक् वैवाहिकसम्बन्धप्रसूदितानां
वशिष्ठादीनां जनकादीनाञ्च विवाहमङ्गलमङ्गोत्सवे समागमं पश्यन्निदानीं पितृसखस्य
जनकस्यातिनिर्विण्णस्य सीताविवासनस्थले ईदृशीं शोचनीयामवस्थामवलोक्यमङ्गं
हतदेवः कथं सङ्गृह्णान् विदीर्ये ? इत्युक्त्वा बहुधा व्यलपत् । अथ सीताविद्योगपरि-
कृतस्य रघुपतेरौदृशीमनुभावमामैकगम्यां शरीरश्रियं विलोक्य विधुराः मातरः गुरु-
जनाञ्च सपदि प्रमोहस्तुपगताः इति नेपथ्यभाषितमाकर्ण्य रामः, हा तात ! हा
मातरः ! हा जनक ! एतस्मिन् पापे जनकरघुकुललज्जोपरिहारके मयि भवतां
करुणा इधैवैति समाश्रासनार्थं तदन्तिकमगात् ।

इत्यशेषशास्त्राटवोसस्वरणपञ्चानन-कुलपतिकल्प-“वि, ए” इत्युपनामक-

श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्यविरचितयां, तदात्मजाभ्यां

श्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-श्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां

परिवर्तित-परिवर्जितायां सुखबोधिनीसमा-

ख्यायाम् उत्तररामचरितव्याख्यायां

षष्ठीऽङ्कः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽङ्कः ।

—००००—

अक्षयः । भो भोः ! भगवता खलु वाल्मीकिना सब्रह्मचर-
पौरजानपदाः प्रजाः सहास्राभिराह्वय कृत्स्न एव सदेवासुर-
तिथ्यगुरगनायकनिकायो जङ्गमः स्थावरश्च भूतग्रामः स्वप्रभावेण
सन्निधापितः । आदिष्टश्चाहमार्थ्येण,—“वत्स लक्ष्मण ! भगवता
वाल्मीकिना स्वकृतिमप्सरोभिः प्रयुज्यमानां द्रष्टुमुपनिमन्विताः
स्मः ; तद्गङ्गातौरमातोद्यस्थानमुपगम्य क्रियतां समाजसन्नि-
वेशः” इति । कृतञ्च मर्त्यामर्त्यस्य भूतग्रामस्य समुक्तिस्थानेषु
समुपवेशनं मया । (क) अयन्तु,—

(क) अथ विद्योगान्ताटकोपवर्णनस्य आलङ्कारिकजनाचारविरुद्धतया
तदभवान् भवभूतिः तन्मतं सर्वथाऽनुवर्त्तमानः वास्तविकविद्योगान्तमपि रामचरितं
काल्पनिकवृत्तीपन्यासेन निखनान्तरूपतया समापयितुं विष्कम्भकरूपलक्षणवाक्यमूलैर्न
कोपस्थापितवृत्तमवतारयति, भो भोः इति ।—भो ! भोः !—इति स्वानुचाराणां
सम्बुद्धाशंकमन्ययम् । सन्नद्धेति ।—ब्रह्मभिः,—ब्राह्मणैः, (“ब्रह्मतत्त्वतोर्वेदं न इथीः
पुंसि वेधसि । ऋत्विग्धीगभिर्दोषिरे” इति मेदिनी) अक्षैः,—अक्षिणैः, पौरेः,—
माग्निकैः, ज्ञानपदैः,—जनपदवासिभिश्च सह वर्त्तमानाः याः ताः, प्रजाः,—
प्रकृतिपुञ्जान् । अस्माभिः,—मादृशैः राजपरिजनैरित्यर्थः । सह—सार्द्धम् । आह्वय—
आमन्त्र । कृत्स्न एव—समग्र एव । सदेवेति ।—देवाः,—अमराः, असुराः,—
दितिसुताः, तथा तिर्य्यचः,—पशवः पक्षिणश्च, उरगाः,—सर्पाश्च तेषां तेषु वा ये ये
नायकाः,—सृष्ट्याः, (“नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमस्यावपि ।” इति वैजयन्ती)
तेषां निकायः,—समूहः, [“सङ्घे जानीतराध्वर्ये” (१.१.४२ पा०) इति अथल्लस्य
विनोतः समूहार्थे कादृशः । “निकायस्तु पुमान् लक्ष्ये सार्धार्थेऽपि संज्ञितौ । समुच्चये
संज्ञितानां निख्ये परमाख्ये ॥” इति मेदिनी) तेन सह वर्त्तमानः । जङ्गमः,
—गमनशीलः, मनुष्यादिः इत्यर्थः । स्थावरश्च—स्थितिशीलश्च, पञ्चतादिसेत्यर्थः ।
(एवम्भूतः) भूतग्रामः,—भूतानां—जङ्गमस्थावरस्थकजीवाजीवाणां, ग्रामः,—समूहः ।

राज्याश्रमनिवासेऽपि प्राप्तकष्टमुनिव्रतः ।

वाल्मीकिगौरवादार्थ्य इत एवाभिवर्त्तते ॥ १ ॥

स्वप्रभावेण—स्वकीयतपोमहिम्ना । सन्निधापितः,—संस्थापितः, एकत्र सन्निवेशित इत्यर्थः ; स्थावराणां सन्निधानं तु तत्तदधिष्ठातृणां सन्निधानेनेति ज्ञेयम् । आदिष्टम्—आज्ञप्तम् । आर्येण—पूज्येन, रामचन्द्रेणेत्यर्थः । स्वर्कातं—स्वस्य—आत्मनः, कर्तुं—रचना, दृष्टकाव्यविशेषरूपमित्यर्थः । अप्सरोभिः प्रयुज्यमानान्—उर्व्वशीप्रभृतिभिरभिनीयमानान् । उपनिमन्त्रिताः स्मः,—आहूता भवानः, वयमिति शेषः, भगवता वाल्मीकिना इत्यन्वयः । तत्—तस्मात् । गङ्गातीरं—सुरधुनीतटम् । आतीरस्थानं—चतुर्विधवाद्यविशेषस्थानं, रङ्गमित्यर्थः । (“ततं वीणादिकं वाद्यमानङ्गं सुरजाटिकम् । वंश्यादिकं तु सुषिरं कास्यतालादिकं घनम् ॥ चतुर्विधमिदं वाद्यं वादिचातोद्योगकम् ॥” इत्यमरः) । उपगम्य—प्राप्य । क्रियतां—विधीयताम् । समाजमन्निवेशः,—समाजस्य—सदसः, सन्निवेशः,—संस्थापनम्, अभिनयं द्रष्टुं समागतानां देवासुरादिसामाजिकसङ्घानां सुखोपवेशनयोग्यं रमणीयं रङ्गविरचनमित्यर्थः । मर्त्योन्मर्त्यस्य—मर्त्यस्य—मरणधम्नवतः मनुष्यादेः, तथा चमर्त्यस्य—अमरस्य । भूतशामस्य—प्राणिनिचयस्य । समुचितस्थानेषु—यथायोग्यप्रदेशेषु, गुणसम्माननाद्यनुरूपस्थलेषु इति यावत् । समुपवेशनं—संस्थापनम् ; इच्छाकुर्वन्शीयानां गन्धयामविशेषगुम्फिता प्राचेतसकर्तां द्रष्टुं समागताः सर्वे एव प्रेक्षकाः मया यथायोग्यस्थानेषु गुराराज्ञाऽनुसारतः सन्निवेशिता इति भावः ।

अथेदानीं भगवतो रघुमणेः स्ववशप्रशस्तिं वाल्मीकिरचितां श्रोतुं तदस्थलसमागममाह, राज्याश्रमेति ।—राज्यं प्रजापालनरूपं राजकर्म, स एव आश्रमः गाढस्थ्याश्रम इत्यर्थः ; राज्यरूपः अतिविशालगृहस्थजनाश्रम इति भावः ; तत्र यः निवासः अवस्थानं तस्मिन्नपि ; गृहमेधिधर्मै यथाविध्यनुतिष्ठतः भगवतः रघुमणेः राजत्वात् तदनुपालितम्यलस्य तदीयाश्रमत्वेनाभेदारोपः कृत इति ज्ञेयम् ; गृहस्थजनीकितं स्थली निवासकृतवत्यपीति भावः ; प्राप्तकष्टमुनिव्रतः प्राप्त स्वीकृतं, कष्टं क्लेशकरं, मुनिव्रतं दाराद्युपभोगविनिवृत्तत्वेन मुनीनामिव व्रतं कृच्छसाध्यः नियमविशेषः येन तथाविधः ; गृहमेधिप्रवरोऽपि स्नान्तरपरियङ्गमकृत्वा मुनिवत् यमनियमाद्यवलम्बनपूर्व्वकं निर्विकारतया स्थित्वा केवलं राजधर्ममनुपालयन् आहारविहारादिबिबिधभोगसाधनसामयितः सर्वद्यैव विनिवृत्ततया संस्थित इति भावः ; आर्यः रामः, वाल्मीकिगौरवात् वाल्मीकीयं गौरवं सातिशयसकारः तस्मात् ; तस्मिन् मुनिप्रवरे अनरतिशयभक्तमन्त्रादिति

[ततः प्रविशति रामः] ।

रामः । वत्स लक्ष्मण ! अपि स्थिता रङ्गप्रेक्षकाः ? (ख)

लक्ष्मणः । अथ किम् ?

रामः । इमौ पुनर्वत्सौ कुशलवौ चन्द्रकेतुसदृशौ स्थान-
प्रतिपत्तिं लब्धयितव्यौ । (ग)

लक्ष्मणः । प्रभुस्नेहप्रत्ययात् तथैव कृतम् । इदम् आसीत्
राजासनमुपविशतु आर्य्यः । (घ)

भावः ; इत एव अस्मिन्नेव स्थले, मन्दिरचितरङ्गस्थाने इति यावत्. अभिवर्तते
आगच्छति ; सर्वविषयवित्त्वोऽपि केवलं भगवति बाल्यौ बहुमानात् अत्र रङ्गे
समायाति, न तु अभिनयदर्शनकौतुकोपभीगाद्येति भावः । [अत्र गृह्णितां सुनि-
जनीचिताश्चानुपासनस्य असम्भवितत्वात् विरोधः, श्रीरामचन्द्रस्य अलौकिकमहिम-
बलत्वेन तत्परिहारात् विरोधाभासोऽलङ्कारः] । पद्यावकां वृत्तम् ॥ १ ॥

(ख) अपि—प्रश्ने । [रक्ष्यते अस्मिन्नित्यर्थे रजतः अधिकरणे चञ्] रङ्गः,—
नाय्यभूमिः, तस्य प्रेक्षकाः,—दर्शकाः, सामाजिकजना इत्यर्थः । स्थिताः ?—यथा-
योग्यस्थलेषु सुसुखमवस्थिताः किम् ? इत्यर्थः ।

(ग) चन्द्रकेतुसदृशौ—चन्द्रकेतुसमानाम् । स्थानप्रतिपत्तिं—स्थानस्य—समुप-
वेशनयोग्यस्य आसनस्य, प्रतिपत्तिं—समादरं, यथायोग्यासनप्रदानेन गौरवमित्यर्थः ।
लब्धयितव्यौ—प्रापयितव्यौ, यादृशे आसने चन्द्रकेतुरुपविशति, तादृशं आसने इमौ
बालकौ कुशलवौ अपि समुपवेशनीयादित्यर्थः । [लभतेः णिचि “लभेच्च (७।१।६४
पा०) इति तुमागमे कर्माणि तव्यप्रत्ययः, “लभेर्गत्यर्थत्वात् णिचि अथौ कर्तुः
कर्मात्वाकर्मात्वे” (५ अधि० २ अ० ६ सू०) इति वामनीकौ प्राप्तुपसर्जनगत्यर्थत्वे
तु अणिकर्तुः कर्मात्वमेवेति व्याख्यानरहस्यात् अत्र प्राप्तुपसर्जनगत्यर्थत्वात् आणिकर्तु-
भूतयोः कुशलवयोः कर्मात्वं, कर्माणि चीकृत्वेन प्रथमा ज्ञेया] ।

(घ) प्रविशति ।—प्रभोः,—अगम्यतेः भवतः, यः स्नेहः,—कुत्रे खवे च वात्सल्यं,
तस्मिन् प्रत्ययः,—विश्वासः तस्मात्, कुशलवयोः भवतः तादृशं स्नेहं विधीक्येत्यर्थः ।
तथैव कृतं—भवत्कथनानुरूपम् अभिप्रायाभिज्ञेन मया प्रागेवानुष्ठितमित्यर्थः ; चन्द्र-
केतुसदृशमेव आसनम् एताभ्यां प्रदत्तमिति भावः । आसीत्—उपस्थापितम्,
उपकल्पितमित्यर्थः । राजासनं—सिंहासनम् । उपविशतु—उपवेशनेनालङ्करी-
कृतमित्यर्थः ।

रामः । [उपविशति । सर्वे चोपविशन्ति] ।

रामः । प्रस्तूयतां भोः ! (छ)

सूत्रधारः । [प्रविश्य] । भो भोः ! भगवान् भूतार्थवादीं
प्राचेतसः सजङ्गमस्थावरं जगदाज्ञापयति,—“यदिदमस्माभि-
रार्पेण चक्षुषा समुदीक्ष्य पावनकरुणाद्भुतरसं किञ्चिदुपनिबद्धं,
तत्र कार्यगौरवादवधातव्यम्” इति । (च)

(छ) प्रस्तूयतां—प्रारभ्यतां, नाटकीयं वस्तु अभिनयितव्यमित्यर्थः ।

(च) सूत्रधारः,—सूत्रं—नाट्योपकरणादिकं, सप्तमाहोदरप्रविष्टस्य गर्भाङ्कस्य
इति शेषः, धारयति—प्रवर्तयति यस्तधीकः, “नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्याभि-
धीयते । सूत्रं धारयतीत्यर्थे सूत्रधारो निगद्यते ॥” इत्युक्तेः आमुखादिमतः गर्भाङ्क-
रूपाभिनवनाटकीयवस्तुनः प्रवर्तकः नटविशेष इति यावत् ; “अहोदरप्रविष्टो यो
रङ्गशाराऽऽमुखादिमान् । अहोऽपरः स गर्भाङ्कः सवीजः फलवानपि ॥” इति
दर्पणात् । भो भोः !—इति सामाजिकजनसम्बोधनं, हे प्रेक्षकसङ्घा इत्यर्थः ।
भूतेति ।—भूतम्—चतुः, सत्यमित्यर्थः, (“युक्ते आदाहते भूतं प्राण्यतीति समे त्रिषु”
इत्यमरः) अर्थे—वस्तु, वदितुं—कथयितुं ग्रीष्ममस्येति तथोक्तः, यथार्थभाषी
इत्यर्थः । प्राचेतसः,—वाल्मीकिः । सेति ।—जङ्गमैः,—गतिमद्भिः मनुष्यादिभिः,
स्थावरेः,—स्थितिशीलेः इच्छतादिभिश्च सङ्घवर्तमान यथा तथेत्यर्थः ; अचेतनेषु
स्थावरेषु भगवतो वाल्मीकिः आज्ञापनं तत्तदधिष्ठातृषु ज्ञेयम्, अतो न विरोधः ;
जगत्—सुचराचरं विश्वम् । आज्ञापयति—आदिशति । किं तत् ? एतदेवाह,
यदिदम् ।—यत्—यस्मात् कारणात् । अस्माभिः,—मयेत्यर्थः । [अविशेषणत्वेनास्मादः
बहुत्वम्] अपरैश्च—अपि सन्ध्यादिना, अतोन्दिदृश इत्यर्थः ; भूतं भविष्यत् वर्तमानञ्च
विषयजातं सममेव प्रत्यचोक्तव्येति भावः । चक्षुषा—नेत्रेण ; योगजसन्निकर्षेण
सम्बन्धदर्शकेन ज्ञानमयेन वीक्षणेनेति भावः । समुदीक्ष्य—सम्यगवलोक्य ; यद-
यदुदीक्षितं तत् सर्वमेव पूत निःसन्दिग्धं कलङ्कलोभादिनिर्मुक्तञ्च ज्ञेयमित्याशयः ।
पावनेति ।—पावनः,—अतिपवित्रः, दर्शनश्रवणादिनाऽप्येवामपि पवित्रताविधायक
इत्यर्थः, करुणाद्भुतरसः,—करुणः,—ग्रीष्मस्थायिभावकः, सातिशयदुःखप्रद इत्यर्थः,
अद्भुतः,—विस्मयस्थायिभावकः, रसः,—आस्वादमानं वस्तु यत्र तादृशम्, अतिपवित्रं
वियोगबहुलं सातिशयविस्मयकरमेत्यर्थः । (“पावनं करुणाद्भुतरसञ्च” इत्यसमस-

रामः । एतदुक्तं भवति । साक्षात्कृतधर्माणः ऋषयः,
तेषाममृतसाराणि भगवतां परीरज्जांसि प्रज्ञानानि न क्वचिद्
व्याहन्यन्ते इत्यनभिग्रहनीयानोति । (छ)

पाठान्तरम्) लिखित—रूपकमित्यर्थः । उपनिबद्धं—विरचितम् । तत्र—
रूपके । कार्यगौरवात्—कार्यस्य—विवर्धितवस्तुनः, गौरवात्—बहुमानात्, तस्य
अतीवाद्दर्शनीयत्वादित्यर्थः । अवधातव्यं—मनः विषयान्तरात् विनिवर्त्य सायुज्यं
सन्निवेशयितव्यमित्यर्थः । इति—एवम्, आज्ञापयतीत्यनेनान्वयः । अस्य तात्त्विकोप-
निबद्धतया एतादृशो प्राप्तिर्ना न दोषावहेति ज्ञेयम् ।

(छ) एतत्—एवमित्यर्थः । उक्तं भवति—कथितं भवति, सूत्रधारोति ज्ञेयः ;
सूत्रधारिण भगवतो महर्षेः आशयः इत्यनेन व्यक्तीकृतः इति भावः । तस्य स्वयमेव
निष्कृष्टार्थमभिदधाति, साक्षादिति ।—साक्षात्कृतः,—प्रत्यक्षीकृतः, धर्मः,—अलो-
किकश्रेयःसाधनरूपः यै तथाभूताः, योगजसन्निकर्षेण सर्वार्थदृग्निः इत्यर्थः ; यदा—
साक्षात्कृतः,—आर्वेण अक्षुषा प्रत्यक्षवत् परिज्ञातः, धर्मः,—वस्तुतत्त्वं यै ते तथोक्ताः ।
[“धर्मादनिच् केवलात्” (५।४।१२४ पा०) इति बहुव्रीहौ धर्मशब्दात् समानान्तः
अनिच्प्रत्ययः] । अमृतसाराणि—अमृतस्यैव—पौष्टधर्मस्यैव, सारः,—सत्त्वार्थः येषां
तानि, पौष्टधर्मस्यैव हिमलानि इत्यर्थः ; यदा—अमृतस्य—मोक्षस्य, सारः,—स्थिरांशः
येषु तानि, मोक्षलाभोपायभूतानि इति भावः ; “ज्ञानान्मुक्तिः” इति साङ्ख्य-
निश्चयः । परीरज्जांसि—परम—अतीतं, रजः,—रजोगुणः यैः तानि, रजोगुण-
सम्पृक्तानि, रजसः पराणि इति वा अर्थः । रज इति तमसोऽप्यपलक्ष्यं, तेन
सत्त्वगुणप्रधानानि इति यावत् । [राजदन्तादिवत् परनिपातः । “पारस्कारप्रभृतौनि
च संज्ञायाम्” (६।१।१५७ पा०) इति परशब्दात् सट् निपात्यते] । तेषां भगवतां
—वाक्यीकप्रभृतौनाम् । प्रज्ञानानि—प्रकृततत्त्वज्ञानानि । क्वचित्—कुत्रापि, विष्वपि
कालेऽप्यित्यर्थः । न व्याहन्यन्ते—न प्रतिहतानि भवन्ति । इति—अस्मात् इतोः ;
एतेषां विशुद्धसत्त्वमयत्वादिति भावः । अनभिग्रहनीयानि—न संशयितव्यानि ;
महर्षिभिः विज्ञानमयेन अक्षुषा यानि यानि हि प्रत्यक्षीकृतानि, तानि हि
तत्त्वानि कुत्रापि अयथाशेषभूतानि भवितुं नाहन्ति, अतः महर्षिणा वाक्यीकिना
यद्धि उपनिबद्धं, तत् सर्वं निःसन्देहचेतसा यद्वीतव्यं, कुत्रापि संशयः कियानपि
न कार्यः इति भावः ।

[नेपथ्ये] । हा अज्जउत्त ! हा कुमारलक्ष्मण ! एषादृशीं
मंदभादृशीं असरणं अरखे आसन्नपसववेअस्सं हटासं सावदा
मं अहिलसंति, साहं दाणिं मंदभादृशी भाइरहीए अत्ताणं
निकिलवेमि । * (ज)

लक्ष्मणः । [आत्मगतम्] । कष्टं वतान्यदेव किमपि । (भू)

* हा आर्यपुत्र ! हा कुमारलक्ष्मण ! एकाकिनीं मन्दभागिनीम् अश्ररणा-
मरखे आसन्नप्रसववेदनां हताशां आपदा मामभिलषन्ति, साऽहमिदानीं मन्दभागिनी
भागोरण्यामात्मानं निक्षिपामि ।

(ज) कुमारलक्ष्मणेन विजने वने वैदेह्याः निर्वासनानन्तरं तस्याः किं हि
कृतं, तच्च अभिनवभावोपवर्णयितुमिदानीं नेपथ्यभाषितमवतारयति, इति ।—हा
आर्यपुत्र !—हा प्राप्तसमरते रघुमणे ।। हा कुमारलक्ष्मण !—हा खेदात्पद सौमित्रे !
एकाकिनीं—द्वितीयरहिता, सहायहीनामित्यर्थः । मन्दभागिनीं—हताभ्याम् ।
अश्ररणां—नास्ति शरणं—रक्षिता यस्याः तां, रक्षकहीनामित्यर्थः । आसन्ना—समुप-
स्थिता, प्रसवस्य—गर्भभोजनस्य, वेदना—व्यथा यस्याः ताम् आसन्नप्रसववेदनां—
प्राप्तप्रसवयत्नणामित्यर्थः । हताशां—हता—विनष्टा, आशा—जीवनाद्याकाङ्क्षा यस्याः
तां, जीवनप्रत्याशारहितामित्यर्थः । मां—वैदेहीमित्यर्थः । आपदाः,—युनः पदानि
इव पदानि येषां ते, हिंस्रजन्तव इत्यर्थः । अभिलषन्ति—भक्षयितुमिच्छन्ति ।
साऽहम्—इत्थं निरुपाया अहम् । इदानीम्—अधुना, ईदृशे विपत्सङ्कुले समये
इत्यर्थः । भागीरथ्यां—गङ्गायाम् । आत्मानं—स्वदेहम् । निक्षिपामि—परित्यजामि ;
अधुना जीवनरक्षाप्रत्याशाया अभावात् हिंस्रकवटने स्वशरीरमनिच्छिप्य मातुः
भागीरथ्याः सुलिले आत्मानं विसर्जयामीति भावः ।

(भू) कष्टम्—अतीव क्लेशकरमित्यर्थः । वत—खेदे ; अकनुदमिदं नेपथ्यभाषण-
मिति भावः । अन्यदेव—अस्याकं चिन्तितविषयात् भिन्नमेव । किमपि—अनिर्वच-
नीयम् इत्यर्थः, एतदस्ति इति शेषः, मया यच्च प्रागाकलितम्, एतत् तत् न भवती-
त्यर्थः ; किमेतदभिनेत्यमित्यधुनाऽप्यस्याभिनिर्णेतुं न शक्यते, परन्तु अतिदुर्निवृ-
त्तैतदिति विभावयाम इति भावः ।

स्वधारः ।—विश्वम्भराऽऽत्मजा देवी राज्ञा त्यक्ता महावने ।

प्राप्तप्रसवमात्मानं गङ्गादेव्यां विमुञ्चति ॥ २ ॥

[इति स्वधारी निष्क्रान्तः] ।

रामः । देवि ! क्षणमपेक्षस्व । (ज)

क्षणः । आर्य्य ! नाटकमिदं नाटकमिदम् । (ट)

नेपथ्यभाषितार्थं स्वधारः स्वयमेव विशदीकृत्य नाटकीयाऽऽसुखमुपसंहरति, विनोति ।—राज्ञा नृपेण, रामेणेत्यर्थः, महावने भीषणे दृष्टकारण्ये, त्यक्ता विमुच्यता, निर्वासितेत्यर्थः, विश्वम्भराऽऽत्मजा विश्वं निखिलं जगत्, विभर्ति चारयति या सा विश्वम्भरा इष्टिवी, [“संज्ञायां मृदुवृजि—” (१.१.४६ पा०) इति खल्वप्रत्ययः] । तस्याः आत्मजा दुहिता, देवी सौता, प्राप्तप्रसवं प्राप्तः उपस्थितः, प्रसवः गर्भविज्जी-वनकालः यस्य तथाविधम्, आसन्नप्रसवकालम्, उपस्थितप्रसवेदनं वेत्यर्थः, आत्मानं स्वदेहम्, (“आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावे परमात्मानि ।” इति विश्वः) गङ्गादेव्यां भागीरथीप्रवाहे, विमुञ्चति त्यजति ; हृत्ककादिभ्यः स्वापसत्युनिह्रतये माहसमायाः जाक्रव्याः शरणमाप्नोति, तेन आत्महत्यादिज्ञतः दोषः नाशकनीयः इति भावः । इदन्तु आमुखं प्रथोगातिशयरूपं ज्ञेयम् । पथ्यावक्तां वृत्तम् ॥ २ ॥

(ज) देवि !—जानकि । क्षणं—कियत्कालम् । [“कालाध्वनीरत्यन्तसंयोगे” (१.१.३ पा०) इति द्वितीया] अपेक्षस्व—विलम्बस्व ; मां विहाय त्वमेकाकिनौ कुदापि कदाऽपि नैव गता, अतः अधुनाऽपि त्वमेकाकिनौ एव न गन्तुमर्हसि, यावत् अहमपि तवानुवर्त्तौ भवामि, तावदपेक्षस्व इति भावः ; मयि जीवति इदानीं न हि त्वमश्रया सती जाक्रवीजले आत्मानं विनिर्जितुमर्हसि, अहमेव ते शरणं सर्वथा भविष्यामीति वा भावः । नेपथ्यभाषणश्रवणात् परं रामेणार्थितं व्यक्तीकृतं यदसौ प्राणसमा जानकीं मनसः न हि निर्वासितवानिति, तेन हि अनिशं तस्मिन्तया तादृशाभिनयश्रवणेन च इत्थं प्रलपितमित्यवधेयम् ।

(ट) आर्य्य !—पुण्य रघुमणे ! । इदं नाटकं—महर्षिवाल्मीकिविरचितं दृष्टकान्तमेतत् ; न हि तात्त्विकतया वैदेही इदानीं गङ्गायाम् आत्मानं निखिपति, प्राक् यद्धि भूतं तदेवोपनिबद्धं वस्तु इदानीम् अभिनयते, अतस्तदर्थं विस्मापः तदु-च्चरप्रयासो वा कर्तुं नीचित इति भावः । [अवधारणे शिञ्जतिः] ।

रामः । हा देवि ! दण्डकारण्यवासप्रियसखि ! एष ते
रामाहैवदुर्विपाकः । (ठ)

लक्ष्मणः । आर्य्य ! दृश्यतां तावत् प्रबन्धार्थः । (ड)

रामः । एष सज्जोऽस्मि वज्रमयः । (ढ)

[ततः प्रविशत्युत्कृष्टैकैकदारकाभ्यां पृथ्वीगङ्गाभ्यामवलम्बिता सीता] । (ञ)

रामः । वत्स लक्ष्मण ! असंविज्ञातमनिबन्धनं तम इव
प्रविशामि, धारय माम् । (त)

(ठ) दण्डकारण्यवासप्रियसखि !—दण्डकारण्यं—जनस्थानान्तर्गते जनग्रन्थे
तदारण्ये वने, धी वासः,—वसतिः, तत्र प्रियसखि !—अनूकूलसहचरि !, एकमात्र-
सहायभूते इत्यर्थः । ते—तव । एषः,—गङ्गायामात्मविसर्जनरूप इत्यर्थः । हैव-
दुर्विपाकः,—देवस्य—दुरदृष्टस्य, दुर्विपाकः,—विषमयः परिणामः । रामात्—
अधस्तात् नत एवेत्यर्थः, समग्रमि इति शेषः ; या त्व सदा मत्समसुखदुःखा
आसीः, अहमेव तथाभूतायाः ते सर्व्वायाः विपत्तेः मूलम्, अतो मत्समी नास्ति
अन्यः कृतघ्नः इति भावः ।

(ड) दृश्यताम्—अवलोक्यताम् । प्रबन्धार्थः,—प्रबन्धस्य—उपनिबद्धवस्तुनः,
अर्थः,—विषयः ; इदानीं वृथाशोक विजहोहि, यदि वृत्तं वस्तु, तदेव अधुना
अभिनीयते, अतस्तत्सर्वं धैर्य्यमवलम्ब्य पथ्यवलोकय इति भावः ।

(ढ) वज्रमयः,—कुलिशसमकठिनदृढः, अतिनिष्कृप इत्यर्थः । एषः,—
अयम्, अहमिति शेषः । सज्जः अस्मि—शत्रुमेव व्यापारितः भवामि ; यद्यहं
वज्रसमकठिनकायः न स्यां, तदा कथमेतादृशकठोरव्यापारश्रवणात् परमेव न
शतधा विचूर्णितकायः भवेयम् ? तत् नूनं मत्समः नृशंसः नाकोह कुवापोति
भावः ।

(ञ) उत्कृष्टतैति ।—उत्कृष्टतैः,—क्रोडदेशे स्थापितः, एकैकः,—प्रत्येक
मेकमात्र एवेत्यर्थः, दारकः,—वालकः याभ्यां ताभ्याम्, एकमेकं दारकं स्ववर्चास
संस्थाप्येत्यर्थः । पृथ्वीगङ्गाभ्यां—वसुन्धरामागौरधीभ्याम् । अवलम्बिता—उत्ता । सीता
अविशति—रङ्गस्थलनायातीत्यर्थः ।

(त) असंविज्ञातम्—अननुभूतस्वरूपम् । अनिबन्धनम्—अहेतुकम्, आकस्मिक-
मिति यावत् । तम इव—अन्धकारमिव । प्रविशामि—निमज्जामि, तमसः अभ्यन्तरं

गङ्गा ।—समाश्वसिहि कल्याणि ! दिष्ट्या वैदेहि ! वर्धसे ।

अन्तर्जलं प्रसूताऽसि रघुवंशधरौ सुतौ ॥ ३ ॥

सीता । [समाश्वस्य] । दिष्टिं दारए पसूदहि, हा अज्ज-
उत्त ! * (थ) [इति मूर्च्छति] ।

लक्ष्मणः । [पादयोर्निपत्य] । आर्य्य ! आर्य्य ! दिष्ट्या वर्धामहे,
कल्याणप्ररोहो रघुवंशः । [विलोक्य] । हा ! हा ! कथं सुमित-
वाष्पोत्पीडनिर्भरः प्रमुग्ध एव आर्य्यः । (द) [इति वीजयति] ।

* दिष्ट्या दारकौ प्रसूताऽसि, हा आर्य्यपुत्र ।

यानि इत्यर्थः ; अभिनयदर्शनेन एवमेव भीष्मुपागतः यत्, निविडान्वक्तारमध्ये
निमज्जितः एवाहमस्मि इति मन्ये इति भावः । मां धारय—इत्याम्नां मच्छरीरम्
अवलम्बस्वेत्यर्थः । [“तमः” इत्यत्र “अत्युत्तमसम्” इति पाठे—अत्यवतीति अन्धं,
तथाविधं तमः अन्धतमसं—गाढं ध्वान्तमित्यर्थः । “अवसमन्वेभ्यः तमसः” (५।४।७८
पा०) इति समासान्तः अच्प्रत्ययः] ।

अथ विद्योगविधुरायाः सीतायाः भागीरथीकृतं समाश्वसनप्रकारमाह, समा-
श्वसिहोति ।—हे कल्याणि ! मङ्गलालये !, हे वैदेहि ! सीते !, समाश्वसिहि
समाश्वसता भव, दैव्यं विजयिहि धैर्य्यं धेहि इत्यर्थः, दिष्ट्या भाग्येन, वर्धसे इति
गताऽसि, सौभाग्यवशीन पुत्रलाभाभ्युदयात् अपुना त्वं श्रेयस्विनी भवसीत्यर्थः,
रघुवंशधरौ रघुकुलाङ्कुरावित्यर्थः, सुतौ पुत्रौ, अन्तर्जलं गङ्गाप्रवाहमध्ये इति यावत्,
[जलस्थान्तः इति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः, “तृतीयासप्तम्योर्वहुलम्” (२।४।८४ पा०)
इति सप्तम्याः पाणिनः अम्भावः श्रेयः] प्रसूताऽसि उत्पादितवती भवसि, पुत्रौ
त्वया प्रसूतौ इत्यर्थः, यतस्त्वं पुनर्यत् प्रसूतवती, अतोऽतीव सौभाग्यवती भवसीति
भावः । [अथ आदिकर्मणि कर्त्तरि क्तप्रत्ययः] । पद्यावर्गं इतम् ॥ ३ ॥

(थ) दिष्ट्या—भाग्येन । दारकौ—पुत्रौ । प्रसूताऽसि—उत्पादितवती भवामि ;
पुत्रीत्यतिश्रवणसमकालमेव अक्षम् अनिर्व्वचनीयद्वयं स सुसुदयोऽभवत् इति दिष्ट्येव क्त,
ततश्च यदि हि पुनर्यत्प्रसवसमये पतिः समीपे वर्त्तते, तदा कियान् आनन्दोऽप्याहं
स्वादिति निरन्तरभावनया प्रियपतिविरहं संश्लुप्य तादृशपतिसमागमाभावजनित-
शोकेन मूर्च्छागमोऽसुदिति श्रेयम् ।

(द) वर्धामहे—वधसधुना सर्वे सौभाग्यपुक्षा भवामि इत्यर्थः । कल्याणप्ररोहः,—

पृथ्वी । वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

सीता । [आश्वस्य] । भगवदि ! का तुमं इच्छं भ ? । * (ध)

पृथ्वी । इयन्ते श्वशुरकुलदेवता भागीरथी । (न)

सीता । भगवदि ! यमो दे यमो दे । †

भागो । चारित्र्योपचितां कल्याणसम्पदमनुगच्छ । (प)

* भगवति ! का त्वमियच्छ ?

† भगवति ! यमस्ते यमस्ते ।

कल्याणः,—शुभकरः, प्रसीदः,—अङ्कुरी यस्य सः, मङ्गलप्रदाङ्कुरसमन्वित इत्यर्थः ।
रघुवंशः,—रघोः, वंश इव—वैशुविशेष इव, वंशः,—अन्ववायः, रघुकुलरक्षाकरः
माङ्गलिकः अङ्कुरः सञ्जात इत्यर्थः ; सीतायाः तनयोत्पत्त्या रघुवंशः इदानीं प्रतिष्ठां
गत इति भावः । [अत्र कल्याणे आभेदारीपकप्रसीदशब्दसङ्घर्षात् वंशशब्दस्य
झिष्टतया झिष्टपरम्परितरूपकालङ्कारः] । क्षुभितेति ।—क्षुभितम्—अत्यर्थम्
उत्तेजितम्, बाष्पाणाम्—अश्रूणाम्, उत्पीडन—पूरेण, निर्भरः,—प्रगाढः, प्रगाढतया
आकुलः इत्यर्थः, अजस्रं बाष्पायमाणमयम् इति यावत् । प्रमुख एव—मूर्च्छित एव ।
आय्यः,—रामः ; अकारणमीतानिष्ठांसमज्जनितस्वदीर्घं संक्षुब्ध नियतम् अश्रूणि
विमुञ्चन्नेव रघुमणिः स्ववंशरक्षाकरं सीतायाः दारकद्वयं प्रसूतमाकर्ण्य सहसा
हृषीदयात् धैर्यं धारयितुमपारयन् सपदि नीङ्मुपागत इति भावः ।

(ध) का त्वम् ?—अत्रभवती किन्नामधेया भवति ? इत्यञ्च—एषा अपरा
भवत्सङ्गिनी च, का इत्यन्वयः ; किं हि नाम भवत्या अस्याश्च इति विज्ञातुमिच्छामीति
भावः ; भागीरथ्यां देहिद्विसर्जनसमये ते हि देव्यौ तदीयतपःप्रभावात् सहसा
आविरभूतां, तत्तनयश्च रक्षितवन्तौ, तत्प्रवृत्तप्रसवकाली मूर्च्छिता सा किमपि
नाजानात्, अतः सविशेषविज्ञानार्थं परिचाययति इति श्रेयम् ।

(न) श्वशुरेति ।—श्वशुरस्य—दशरथस्य, यत् कुल—वंशः, तस्य देवता—
अधिष्ठात्री देवी ; मङ्गलिकपिलशापनिर्दोषणां सगरसन्ततीनां सङ्क्षारकारिणी
भगवती भागीरथी रघुकुलानामधिदेवतात्वेन विशेषतः उपास्या आसीदिति श्रेयम् ।

(प) चारितेति ।—चारित्र्येण—पातित्रसंरक्षणरूपसञ्चरिततया, उपचितां—
विबर्हिताम् । कल्याणसम्पदं—शुभसम्पत्तिं, मङ्गलसर्वाङ्गमित्यर्थः । अनुगच्छ—अभ्यस्य
इत्यर्थः ; त्वं यादृशसञ्चारित्र्यवती भवसि, तदनुगच्छकल्याणभाक् भवेति भावः ।
(“अधिगच्छ” इति पाठान्तरम्) ।

लक्ष्मणः । अनुगृहीताः स्मः । (फ)

भागी । इयन्तु जननी ते वसुन्धरा ।

सीता । हा अंब ! ईदिसी अहं तुप दिष्टा । * (ब)

हृष्णी । एहि वत्से ! एहि पुत्रि !

[इति सीतामालिङ्ग मूर्च्छति] ।

लक्ष्मणः । [सहस्रम्] । दिष्ट्या पृथ्वोगङ्गाभ्यामभ्युपपङ्कः
पार्थ्या । (भ)

रामः । [अवलोक्य] । करुणतरं खलु एतद्वर्त्तते । (म)

भागी । विश्वम्भराऽपि नाम व्यथत इति जितमपत्यस्नेहेन ;
यद्वा सर्वसाधारणो ह्येष माह्वयन्तिरन्तश्चरस्वेतनावतामनुपप्लवः
संसारतन्तुः । वत्से वैदेहि ! देवि भूतधात्रि ! समाश्वसिहि
समाश्वसिहि । (य)

* हा अम्ब ! ईदिसी अहं तथा दृष्टा ।

(फ) अनुगृहीताः स्मः,—अनुकम्पिताः भवानः ; भागीरथ्याः रघुकुललक्ष्मो-
भृतायां सीतायां शुभाशौर्व्वचसा वय सर्वे एव मङ्गलभाजः भवानः इति भावः ।

(ब) हा अम्ब !—भी मातः वसुन्धरे ! । ईदृशी—एवंविधा, विपत्ता इत्यर्थः,
अलीकापवादभयात् स्वभवां निर्वासितेति यावत् । त्वया—अवभवत्वा । दृष्टा—
आलीकिता ; सर्व्वलीकसाक्षिभृतायां भवत्यां भगवत्यां विद्यमानायां निरागसः
तद्दुहितुर्मे एवं वृथाऽपवादेन अवधानिकारः उदपादि, न हि त्वया तत्प्रतिकारः
कथमपि कर्त्तुं शक्तः इति भावः ; चारित्र्यपग्निभृतायाः दुहितुः जनन्यादिगुणजनदंशनं
निरतिशयलज्जाकरमिति वा भावः । मातृपरिचयवचनात् सखेदीक्षितिरियमिति ज्ञेयम् ।

(भ) अभ्युपपङ्गा—अनुगृहीता । पार्थ्या,—सीता ; अश्रवणा सीता शरणं
प्राप्तवती इति तु हर्षकारणं ज्ञेयम् ।

(म) करुणतरम्—अतिशोकोद्दीपकम् । एतत्—पृथ्वीगङ्गाभ्यां सीतायाः
समाश्वसदानमित्यर्थः ; मयि निखिलप्रजापालके सखाजि जीवति मत्पत्न्याः
अत्यन्ततरुणम् अतीव दुःखाकरमिति भावः ।

(य) विश्वं—निखिलं जगदित्यर्थः, विश्वं या सा विश्वम्भराऽपि—

श्रुत्वा ।—देवि ! सीतां प्रसूय कथमाश्रयसिम् ? (२)—

एकश्चिरं राक्षसमध्यवासः

साङ्गो द्वितीयश्च सुदुःश्रवोऽस्याः ।

श्रुत्वा देवी अपि । व्यथते—दुहितुः सीतायाः शोकेन दुःखमनुभवति ।
इति—अस्मात् देताः । अपत्यखेदेन—सन्ततिवाक्येन । जितं—सर्वोत्कर्षेण
ब्रह्ममित्यर्थः ; यतो हि अपत्यखेदः स्थिरां धीरां सर्वसङ्ग्रामपि विजययति
अतोऽयं सर्वपरिभावी, अत्येव्यश्च खेदेभ्यः गरीयानिति भावः । सर्वसाधारणः,—
सर्वेषां प्राणिनां समानः ; कुत्रापि न वैषम्येण वर्त्तमान इति भावः । एषः,—
अयं परिदृश्यमान इत्यर्थः, मोहयतिः,—मोहः,—अपत्यखेदादिरूपा माया, यन्त्रिः
यस्य तथोक्तः ; यती हि यन्त्रिवहूः जालरूपः तन्तुः मोनादीनामिव सर्वेषां
नितरां द्रक्च्छेदो भवतीति भावः । चेतनावतां—प्राणिनां सर्वेषामिव । अन्तरः,—
अन्तः,—अन्तःकरणे भरति यस्तथोक्तः, अन्तःकरणवर्गीत्यर्थः । अनुपपन्नः,—नास्ति
उपपन्नः,—उच्छेदः विनाशो वा यस्य तथोक्तः, उच्छेदरहितः इत्यर्थः ।
संसार एव तन्तुः,—जालम्, अनादिदृष्टिपरम्परित्यर्थः ; यथा,—एषः,—अयम-
पत्यखेदरूप इत्यर्थः, मोहयतिः,—मोहरूपयतिः ; ममेत्याकारकज्ञानजनित-
बन्धनविशेषः इत्यर्थः, सर्वसाधारणः चेतनावतामन्तरः अनुपपन्नः संसारतन्तुः,—
संसारस्य—दृष्टिप्रवाहरूपस्य, तन्तुः,—मूलं, धोक्तमूलमित्यर्थः, संसारघटक इति
यावत् ; अनेनैव खेदात्मकेन आकर्षकमूलेण दृढाकृष्टाः प्राणिनः आकल्पं
संसारतीति भावः । अस्मिन् विनश्ये चराचरे सर्वे एव जीवा अपत्यादिमायापाश-
निश्चयिताः निरन्तरं त्रिविधं क्लेशमनुभवन्ति, न हि क्लेशविनिर्मुक्ताश्चयः इह भुवि
कोऽपि विद्यते इति तात्पर्यम् । भूतधात्रि !—भूतानां—प्राणिनां, धात्री—
धारणकर्त्री, पोषयित्री इत्यर्थः, तस्याः सम्बुद्धौ, हे वसुधे इति यावत् ।
समाश्रयसिद्धि—समाश्रया भव । (सम्भ्रमे दिवंचनम्) ।

(२) देवि !—भगवति भागीरथि ! सीतां—जानकीम् । प्रसूय—जनयित्वा ।

कथं—केन प्रकारेण । आश्रयसिम् ?—आश्रया भवामि ? यस्याः दुःखिता एवं चिरं
दुःखमनुभवति, तस्याः जननी सत्यं कथं हि समाश्रया भवामीति भावः ।

अथ दुहितुः क्लेशपरम्परामवस्थोक्त्यैव दुःखकारणं विवक्षीत, एकश्चिरमिति ।—

अस्याः सीतायाः, एकः प्रथमः, चिरं सुदोर्घ्वात् व्याप्येत्यर्थः, राक्षसानां
हस्तकेनापहरणान्तरम् अशोकवने निव्यातनपरायण्यानां निशाचराणां, मध्ये

भागो ।—को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तु-

हाराणि देवस्य पिधातुमीष्टे ? ॥ ४ ॥

पृथ्वी । भागीरथि ! सदृशमुक्तम् । युक्तमेतद्वा राम-
भद्रस्य ? (ल)—

अध्वन्तरे, वासः वसतिः, अतिक्लेशनावस्थानमिति यावत्, साङ्गः अङ्गेन अलीकेन
पातित्रयभङ्गरूपापवादेन स्वातिरुक्तपरित्यागस्य निदानभूतेनावयवेन सह
वर्त्तमानः ; न केवलं तथा राक्षसमध्ये सुचिरं वासकृतं दुःखमनुभूतम्, अपि तु
तथाकलङ्कोऽपि चिरमुपभुज्यते इति भावः ; यदा—साङ्गः अङ्गैः अवान्तरेः
बहुभिः क्लेशकरैः विषयैः सायामयरामनिधनवार्त्ताश्रावणरूपैः अवयवैः सह
वर्त्तमानः ; सा हि तत्र लङ्कापृथ्वा स्थित्वा इत्यतः विविधान् क्लेशान्
उपभुक्तवतीत्येवमेव प्रथमदुःखहेतुरिति भावः ; द्वितीयं अपरं, अलीका-
पवादारीपेण भर्त्सकृतपरित्यागरूपः अनिष्टापातस्थित्यर्थः, सुदुःखः न कथमपि
श्यात्, शक्यः ; पतिप्राणायाः अपांशुनातिलकभृताया एतस्याः ईदृशः अपवादः
कथं न कौरपि सङ्गः श्योत् न शक्यते, इत्येव एव द्वितीयदुःखहेतुः पूर्वदुःख-
हेतोरपि गरीयानित्याशयः । (“सोदृशिरं राजसमध्यवासः त्यागो द्वितीयश्च
सुदुःमहोऽस्याः” इति पाठान्तरम्) अथ तदाकर्ण्यं भागीरथी देवस्य निरुद्ध-
गतिकत्वमुपवर्ण्यं वसुन्धरां कथञ्चित् समाश्वासयितुमारभते, को नामेति ।
—नाम सम्भावनायां, को नाम जन्तुः को हि जीव इत्यर्थः, पाकाभिमुखस्य
पाके परिणामे, अभिमुखस्य प्रवृत्तस्य, फलं प्रसीतमुद्यतस्य इत्यर्थः, फलीन्मुख-
निरतस्येति यावत्, देवस्य नियतेः, सुकृतदुष्कृतात्मकभाग्यस्थित्यर्थः, हाराणि प्रसरण-
मार्गान्, फलप्रकाशकरोपायानिति यावत्, पिधातुम आवर्तितं, निराकर्तुमिच्छित्यर्थः,
[“बलिभागुरिररिजोषम—” (का०) इत्यादिवचनात् पात्निकः अपिरकारस्य लोपः]
ईदृशे प्रभवति ? अपि तु न कोऽपीत्याशयः ; सर्वेषां हि जीवानां सुखदुःखादि-
परिणामा निश्चितकृता इति विभाव्य सीतायाः ईदृशे दर्विषदुःखापाते विलापो न
कार्यः, देवबलमित्यस्य दर्शयत्वादिति भावः । [अत्र देवविलासकूपसामान्येन
वस्तुना राक्षसमध्यवासादिकपविशेषवस्तुनः उपपत्तीकरणात् सामान्येन विशेष-
समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासालङ्कारः] । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ४ ॥

(ल) सदृशम्—उचितं, समीचीनमित्यर्थः । उक्तं—कथितम् ; देवस्य
दुःखगतिकतया दुरदृष्टवशादेव सीतायाः ईदृशी गतिः काला इति स्वीकरोमीति

न प्रमाणीकृतः पाणिर्बाल्ये बालेन पौडितः ।

नाहं न जनको नाग्निर्नानुवृत्तिर्न सन्ततिः ॥ ५ ॥

भावः । यद्यपि तत्र वचनम् अतीव साधीयः, तथाऽपि रामभद्रेण सुष्ठु नाचरितमिति पञ्चान्तरमाह, युक्तमिति ।—रामभद्रस्य—रामचन्द्रस्य, एतत्—सीतायाः सर्वथैव मिथ्याभुतायां दृश्यरिक्तायां विश्वाससंस्थापनं निर्वासनञ्च । युक्तं वा ?—उचितं किम् ? त्राशब्दः पञ्चान्तरः । (“वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये ।” इति विश्वप्रकाशः) ।

सीतानिर्वासनस्य अयुक्तायां प्रमाणमुपन्यस्यति, नेति ।—बाल्ये बालभाते, शैशवे इत्यर्थः, बालेन कुमारेण रामेण, पौडितः दारकर्मणि परिगृहीतः, पाणिः नोतायाः करः, न प्रमाणीकृतः युक्तायुक्तविचारे प्रमाणत्वेन न अवलितः ; यथाशास्त्रं परिणीतायाः पद्म्याः केवलदुर्जनकृतापवादात् सहसा परित्यागः लोकशास्त्रविगर्हिततया नितान्तमन्याय्य इति भावः ; अहं प्रथिषी. न, प्रमाणी-
कृतमिति लिङ्गविपरिणामेन अन्वयः, अहमपि विश्वासत्वेन न स्वीकृत्येत्यर्थः ; नदुहिता कथं हि सतीधन्मान् विच्युता भविष्यति इत्यपि तेन न गणितं, तथा च एतेन मां प्रत्यपि तस्य अविश्वासः सूचितो भवतीति भावः ; जनकः राजर्षि-
र्विन्दिह्यविपोऽपि, न, प्रमाणीकृत इत्यन्वयः ; यस्याः पिता जीवन्मुक्तः, तत्कल्पा कथं चारित्र्यदोषा भविष्यति इत्यपि तेन न पर्यवर्त्तितं, तथा च व्यवहारेणानेन सुप्रशस्तचरितः जनकोऽपि तेनावज्ञात इति भावः ; अग्निर्न, प्रमाणीकृत इत्यन्वयः ; सर्वलोकपावनः अग्निः विशोधनेन सीतायाः निर्दोषतापरिचायकः आसीत्, सोऽपि विश्वासत्वेन न गणित इति भावः ; अनुवृत्तिः अनुवर्त्तनं, कथावत् पत्युः सव्वदानुसरणं, कुन्दोऽनुवर्त्तनं वा, न, प्रमाणीकृता विश्वासास्पदं नाभुदित्यर्थः ; या हि स्त्रैरिणी भवति, सा तु कदाऽपि पत्युः कुन्दोऽनुवर्त्तनी न भवेदित्यपि न विवेचितमिति भावः ; तथा, न सन्ततिः अपत्यइयमपि न, प्रमाणीकृता इति शेषः ; गर्भवत्याः तस्याः निर्वासनेन स्वस्य वंश-
लोपोऽपि भवेत्, यतः अस्याः गर्भे निजतेजः स्ववंशस्याविक्षेपद्वारणं वर्त्तते, अतः आपन्नसत्त्वायाः अस्याः निर्वानमतीवान्यायं, तथा भ्रूणहत्याहेतुत्वेन महापाप-
जनकञ्च, अतः सन्तत्यनुरोधेनापि सा सर्वथैवापरित्याज्या आसीदेव, इत्यपि न विगणितमिति भावः ; प्रोक्तेष्वेतेषु अपरित्यागबीजभूतेषु सस्त्वप्यसौ तानि सर्वाणि अविचार्यैव प्राणसमां पत्नीं सहसः अत्याचीत्, तत् किं न ।
अन्याथमाचरितमिति वक्तृताप्यमिति ज्ञेयम् । [अत्र एकया प्रमाणीकृत*

सीता । अज्जउत्तं सुमराबिदस्मि । * (व)

शृण्वी । आः !! कस्तवार्थ्यपुत्तः ? (श)

सीता । [सलज्जास्रम्] । जहा वा अंबा भण्णादि । † (ष)

रामः । अस्म्य पृथिव ! ईदृशोऽस्मि । (स)

* आर्यपुत्रं स्मारिताऽस्मि ।

† यथा वा अम्बा भणति ।

इति क्रियया प्रस्तुतानां सर्वेषां पाण्डिगङ्गादिरूपकर्मणासभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिताः-
ऽलङ्कारः, तथा सीतानिर्वासनं प्रति बहूनां कारणानां तत्कार्यकरत्वेन समावेशात्
समुच्चोऽलङ्कारः, इत्यनयोः परस्परसापेक्षतया सङ्गरः] । पथ्यावक्तं वक्तम् ॥ ५ ॥

(व) आर्यपुत्रं—रामम् । स्मारिता—स्मृतिपथमापादिता । अस्मि—भवामि,
अहं जनयेति शेषः ; सुचिरकालवियोगेन * तं विस्मरन्ती अहमिदानीं जनन्या
तन्नामीश्वरणात् स्मारिता सती पुनर्नवीभूतेन तद्वियोगशोकेन नितरां विव्यथित-
हृदया भवामीति भावः ।

(श) आः !!—इति विरक्तौ, खेदे वा । तव—भवत्याः । आर्यपुत्रः,—पतिः ।
कः ?—न कोऽप्यस्तीति भावः ; जगत्पतिः राममद्रः यदि तव पतिः स्यात्, तदा
कथं तव ईदृशी दुर्गतिः भवेत्, पतिस्ते कोऽपि नास्तीति मन्ये, न हि ते वयम्
आर्यपुत्र इति वृथावादं श्रोतुमिच्छामः इति विरक्तिगर्भं वचनमेतदिति ज्ञेयम् ।

(ष) सलज्जास्रमिति ।—पतिनिन्दां श्रुत्वा लज्जया पतितता सीता वाष्पम-
मुच्चदिति भावः । वा—अथवा । यथा—यादृक् । अम्बा—जननी । भणति—
कथयति ; तत् तथैवेति भावः ; इदानीं पतिपरित्यक्तया मया आर्यपुत्र इति कृत्वा
विक्षिप्तं विक्षिप्तं कर्तुं नोचितमित्याशयः ; अथवा—न जननी शोकात् यदेव वदितु-
मिच्छति तदेव वदतु, अहन्तु इतदेवा कर्तव्यपरायणमार्यपुत्रं विनिन्दितुं न
प्रभवामीति भावः ।

(स) ईदृशः,—भवदुक्तप्रकारः । अस्मि—भवामि ; भवदुहितुः आर्यपुत्र-
पदवाच्यः न भवितुमर्हामीति भावः ; यद्यहमस्याः पतिः स्यां, तदा कथमेवं वृथं शो-
चितमकार्यं कृत्वा आत्मानं पातयितुं कुर्व्याम् ? अतः भवत्या यदुक्तं, तत्सर्वं
स्वल्पमेवेति रामस्य सकृदप्यपरायणमात्मबोधकरं वचनमेतदिति ज्ञेयम् ।

भागो । भगवति वसुन्धरे ! शरीरमसि संसारस्य, तत् किमसंविदानेव जामात्रे कुप्यसि ? (६)—

घोरं लोके विततमयशो या च वङ्गी विशुद्धि-
लङ्काद्वीपे कथमिव जनस्तामिह श्रद्धातु ? ।

(६) (“भगवति वसुन्धरे !” इत्यत्र “प्रसीद भगवति वसुन्धरे !” इत्यधिकः पाठः पुस्तकान्तरेषु दृश्यते) । शरीरमसि—देहभूता त्वं भवसि ; सर्वेषां प्राणिनां वससि धारणात् स्वदेहरसेन च परिपोषणात् सर्वाणि तव शरीर-
मयाणि भवन्ति, कस्माच्चिदपि वस्तुनः ते पृथग्भावी नास्तीति भावः । संसारस्य—प्राणिपूर्णजगतः । तत्—तस्मात्, अधिष्ठानरूपतया तव सर्वेषां कलेवररूपत्वादित्यर्थः । किं—कथम् । असंविदाना इव—तत्त्वार्थमविजानती इव, अविदितवृत्तान्तेवेत्यर्थः । [वक्तेः “विदिप्रच्छिन्धरतीनामुपसख्यामम्” (वा०) इति अकर्मकत्वादव्याख्येपदं, तेन च ज्ञानच्] जामात्रे—राघवाय । कुप्यसि ?—क्रुध्यसि ? किमर्थं राघवेण प्राणसमाऽपि सीता विवासिता, स्वकीयवृत्तान्तं स्वीया तनुरिव सर्वेषां शरीरभूता त्वं तत् सर्वं जानासि एव, प्रजारज्जगत्स्य रघुकुलधर्मतया तदनुज्ञहनीयत्वात् तदनुरोधमेव अवज्जन रामचन्द्रेण सीता परित्यक्ता, तत्रास्य अपराधलेशोऽपि नास्ति, इति सीताविवासन-
विशेषज्ञाऽपि त्वं किमर्थं सीतापतये निरपराधाय रामाय वृथा कुप्यसि ? एतत् ते नीचितम् इति भावः । [“जामात्रे” इति “कृषद्रुह—” (१।४।३७ पा०) इति सम्प्रदानत्वेन चतुर्थी] । पृथिव्याः सर्ववृत्तान्ताभिज्ञत्वे प्रमाणं यथा—“आदित्य-
चन्द्रावनिर्लोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमस्य । अहश्च रात्रिश्च उमे च सन्धे-
धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥” इति ।

स्वकुलधर्मानुपालकेन रामेण कथमिदमतोवाकाय्यमनुष्ठितं, तव बीजं प्रदर्शयितु-
माह, घोरमिति ।—लौकी भुवने, घोरं दुःश्रद्धत्वात् अतिदारुणम्, अयशः
निन्दा, सीतायाः चारित्र्यादूषणरूपेत्यर्थः, विततं विस्तीर्णं, व्याप्तमिति यावत् । ननु तादृशनिन्दान्युदासाद्यन्तु सीतायाः अग्नौ परीक्षा कृता, तत्कथं निन्दायाः सर्वत्र
विततत्वमित्युच्यते ? इत्याशङ्क्यामाह, येति ।—[हिमंता आपो यत्र तत् द्वीपम्, अस्य
कटित्वात् एतत्तु व्युत्पत्तिमात्रं श्रेयम् । “ऋक्पूरव्यूः पथामानवे” (५।४।७४ पा०)
इति समासः अपत्यः, “ह्यनुरूपसर्गेभ्याऽप ईत्” (६।१।२७ पा०) इति
ईदादेशः] । लङ्काद्वीपे लङ्का एव द्वीपं तस्मिन्, सर्वतः समुद्रपरिवेष्टिते लङ्कानाञ्च

इच्छाकूषां कुलधनमिदं यत् समाराधनीयः

ऋत्स्नी लोकस्तदतिगहनं किं स वत्सः करोतु ? ॥ ६ ॥

लक्ष्मणः । अव्याहतान्तःप्रकाशा हि देवता भूतेषु, विशेषेण गङ्गा ; तदयमञ्जलिस्ते । (क)

प्रदेशे, वज्री अनले, या च विशुद्धिः निर्दोषत्वपरीक्षा, सीताया आसीदिति शेषः, इह अस्मिन् अयोध्याप्रदेशे ; ततः अतीव सुदूरे देशे इति भावः ; जनः लोकः, तां विशुद्धिं, कथमिव केन वा प्रकारेण, ग्रह्णातु ? विश्वसितु ? यी हि विषयः प्रत्यक्षो-
क्तियमाद्योऽपि अत्यद्भुततया लोकैः न सहसा ग्रहीयते, सुदूरदेशे इति हि तस्मिन् कथं साधारणजनानां ग्रहा स्यात् ? इति भावः । भवतु तावत् वज्रपरीक्षायां साधारण-
प्रकृतौनामुत्तरकांशलवासिनामविश्वासः, परन्तु स्वचक्षुषा प्रत्यक्षोक्तनिखिलवृत्तान्तः
स्मर्यं रघुमणिः कथं हि ता निर्दोषां स्वपत्नीं साधारणजनवाक्यतः विवासितवान् ?
इत्याशङ्कयामाह, इच्छाकूषामिति ।—यत् 'यत्', ऋत्स्नी लोकः सकला एव प्रजाः,
समाराधनीयः अनुरञ्जनीयः, परितोषणीय इति यावत्, तत् ततः, अतिगहनम्
अतीव दुष्करं कार्यमित्यर्थः, इदं प्रजानुरञ्जनम्, इच्छाकूषाम् इच्छाकुर्वन्शीयानां,
कुलधनं कुलक्रमागतं धनं, व्रतमित्यर्थः ; यथा धनं लोकेः सयत्नं रक्ष्यते, तथैव
इच्छाकुभिः प्रजापालनं सयत्नं क्रियते इति भावः ; यथा,—ऋत्स्नी लोकः समाराधनीयः,
इति यत् इच्छाकूषां कुलधनं, तत् इदं लोकाराधनरूपं कौलिकं
व्रतम्, अतिगहनम्, इत्येवं योजनीयम् ; सः वत्सः वात्सल्याधारः रामः,
किं करोतु ? दुर्जनानां सुजनानाञ्च सर्वासां प्रजानाम् अनुरञ्जनात् ऋते कथं हि
एकाकी वत्सः सीतापरिव्यागमकृत्वा स्वकुलधनमनुपालयतु ? इत्यर्थः ; सीतादीष-
सम्भावनया विरक्तानां प्रजानामपि अनुरञ्जनं तस्य राजतया कुलधन्यतया च
नियतमेव कर्तव्यमिति तस्य नास्ति अण्णोयानप्यव दोषः इति वक्तुराशयः । [अथ
सीताविवासनकार्यस्य एकस्मिन् कारणे दुर्जननिन्दारूपे सत्यपि लोकानुरञ्जनरूप-
कारणान्तरस्य खली कपोतिकान्यायेन तत्कार्यकारित्वेनोपन्यासात् समुच्चया-
लङ्कारः] । मन्दाक्रान्ता हसन् ॥ ६ ॥

(क) सूनेषु—सर्वेषु प्राणिषु विषयेषु । अव्याहतान्तःप्रकाशा—अव्याहतः,—
अप्रतिवद्धः, केनचिदपि अनिवारित इत्यर्थः, अन्तःप्रकाशः,—मानसिकहृदि-
विज्ञानं, सर्वेषां जीवानामन्तर्गतभावपरिज्ञानमित्यर्थः, यासां ताः ; देवा हि अन्त-
र्यामितया सर्वेषामेव जीवानां समीगतभावं विदन्तीति भावः । विशेषेण—प्राधान्येन ।

रामः । अम्ब ! अनुवृत्तस्त्वया भगीरथगृहे प्रसादः । (ख)

पृथ्वी । देवि ! नित्यं प्रसन्नाऽस्मि वः ; किन्त्वापातदुःसह-
स्नेहावेगेनैवं ब्रवीमि । न पुनर्न जानामि सीतास्नेहं राम-
भद्रस्य ? । (ग)—

दृष्टमानेन मनसा देवात् वत्सां विहाय सः ।

लोकोत्तरेण सत्त्वेन प्रजापुण्यैश्च जीवति ॥ ७ ॥

गङ्गा—भगीरथो ; भगवतो गङ्गा तु सर्वेषामेव जीवानां भोगतभावं विशेषतया
वेत्ति, तस्याः किमप्यपरिज्ञानं नास्ति, अतः किमर्थं रज्जुमणिना सीता विवासिता
इति स्वयं सर्वे तदाश्रयमन्तर्यामितया विदित्वेव सर्वलोकसमक्षं प्रोक्तायै सुसुटमुवा-
चति भावः । तत्—तस्मात्, त्रिलोकौपज्यत्वात् इत्यर्थः । ते—तभ्यम् । अयमस्त्रलिः,—
प्रणामार्थे करद्वयसंयोगः, मया क्रियते इति शेषः, त्वां प्रणमामि इत्यर्थः । (“तदेव
ते प्रणामास्त्रलिः” इति पाठान्तरम्) ।

(ख) अम्ब !—मातः ! । अनुवृत्तः,—अविच्छेदेन प्रवर्तितः । भगीरथगृहं—
भगीरथभवने, मृत्युकलसम्पत्तिषु इत्यर्थः । प्रसादः,—अनुग्रहः ; भगीरथवंशधरं
सर्वेषु तवानुग्रहः अकृत्रिमः वर्तते एव, तेन त्वं स्वयमेवैवं मत्कृते पृथिवीं देवीमनुग्रह-
सीति भावः ।

(ग) नित्यं—सततमेव । वः,—युष्मान् प्रति । प्रसन्नाऽस्मि—सन्तुष्टा भवामि ;
सर्वेषु भवत्यक्षेषु मे अकृत्रिमं वात्सल्यं विद्यते एवेत्यर्थः । किन्तु—परन्तु ।
आपातेति ।—आपाते—तदाले, सीतायाः विपदवाधाशयवक्ष्ये एवेति यावत्,
(“तदाले पात आपातः” इति वैजयन्ती । “दर्शनक्षणे आपातक्षणेवाकर्णनक्षणे ।”
इति कीषक) यः दुःसहः,—सीदमशक्यः, अप्रतिरोध्य इत्यर्थः, स्नेहावेगः,—
सीतायां वात्सल्योदयप्रसरः तेन, सीताया निरतिशयस्नेहप्रावर्त्यनेत्यर्थः ।
(“किन्त्वापातदुःसहः शोकावेगोऽपत्यस्य, तेन” इति पाठान्तरम्) । एवम्—
इत्यम् । ब्रवीमि—कथयामि, प्रोक्तव्यां राघवनिर्भक्षणां करोमि इति यावत् ।
पुनः,—किन्तु । रामभद्रस्य—राघवस्य । सीतास्नेहं—सीतायां वात्सल्यम् । न
जानामि न—न वेदामि इति न ; अपि तु कियान् हि स्नेहः सीतायां रामस्य वर्तते,
तत् सर्वे सर्वथा अवगच्छामि एवेति भावः ।

अथ स्वाभिज्ञानप्रकाशं विशदीकृत्योपवर्णयितुं रामाश्रयं व्याचष्टे, दृष्टमानेनेति ।
—देवात् नियतवशात्, अप्रतिरोध्यदेवस्य एकान्तायत्तत्वादिभ्यः, वत्सां जानकीं,

रामः । सकृन्ना हि गुरवो गर्भरूपेषु । (घ)

सीता । [रुदती कृताञ्जलिः] । येदु मं अत्तणो अंगेसुं बिलअं
अंवा । * (ङ)

रामः । किमन्यद् ब्रवीतु ? (च)

भागो । शान्तम् ! अविलोना वत्सरसहस्राणि भूयाः । (छ)

* नयतु मामात्मनोऽङ्गेषु विलयमन्वा ।

विहाय निर्वास्य, दह्यमानेन अपराधादृतेऽपि सीतां परित्यजामि इति दुःसहदुःख-
भाराक्रान्ततया सातिशयं सन्त्यमानेन, मनसा चेतसा उपलक्षितः सन्, सः
रामः, लोकोत्तरेण अलौकिकेन, असामान्येनेति यावत्, सत्त्वेन व्यवसायेन,
धैर्येणेत्यर्थः, (“द्रव्यामुद्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ।” इत्यमरः) प्रजापुण्यं च
प्रजानां प्रकृतौनां, पुण्यं च धर्मं च ; प्रजानां प्राकृतपुण्यैरेव एतादृशसर्वगुण-
समन्वितस्य नरपतेर्नामादित्याशयः ; जीवति प्राणिति ; रामः प्रकृतिरञ्जनायै
प्राणसुमां सीतां निर्वास्य तदौघश्रीकेन एवं हि विवशकायः समजनि, यत् यदि तस्य
तादृशमसामान्यं धैर्यं प्रकृतिपुञ्जानाच्च सीतायै नाऽऽस्तां, तदा नूनमसौ सीताश्रीकेन
स्त्रियेतति सर्वमहं विजानामीति भावः । [अत्र राघवजीवनं प्रति एकस्यासामान्य-
धैर्यरूपकारणस्य सत्त्वेऽपि पुनः तत्कारणरूपतया प्रजापुण्यस्योपादानात् समुच्चया-
लङ्कारः, अपि च, रामजीवनं प्रति प्रदर्शितद्वितीयकारणस्य प्रजासु विद्यमानत्वात्,
कार्यभूतस्य जीवनस्य च रामे सत्त्वात् कार्यकारणयोः भिन्नदेशगतत्वेन असङ्गति-
रलङ्कारः] । पथ्यावज्ज्ञं वृत्तम् ॥ ७ ॥

(घ) गुरवः,—गुरुजनाः । गर्भरूपेषु—सन्ततिषु । सकृन्ना,—सदयाः,
भवन्तीति शेषः ; पुत्रभूतानां शत्रेण अपराधेषु सत्स्वपि गुरवः तान् नूनं न गृह्णन्ति,
तेन हि सापराधाय नष्टां पृथिवी देवी नाभिक्रुष्यति इति भावः ।

(ङ) आत्मनः,—स्वस्याः । अङ्गेषु—दंष्ट्रेषु । बिलयं—विलीपं, मिश्रणेन
एकीभावनित्यर्थः । नयतु—प्रापयतु, निजङ्गे मां विलीनं कारयत्वित्यर्थः ; इतः परं
नाहं जीवितुमिच्छामीति भावः ।

(च) अन्यत्—अपरं, मरणाद्विघ्नमित्यर्थः । किं ब्रवीतु ?—किं कथयतु ? इदानीं
सर्वायाः आश्रयाः विनाशान् मरणं विना कश्चित्प्राणान्तरस्याभावादिति भावः ।

(छ) शान्तं—निवृत्तं, भवतु कीलकचनमिति शेषः, एवं मा वद इत्यर्थः ।

पृथ्वी । वत्से ! अपि रक्षणीयौ ते पुत्रकौ । (ज)

सीता । अथाधाम्नि । * (झ)

रामः । हृदय ! वज्रमयमसि ? (ज)

भागो । कथं त्वं सनाथाऽप्यनाथा ? (ट)

सीता । कीदृशं मम अभव्वाए सनाधत्तणं ? † (ठ)

* अनाथाऽस्मि ।

† कीदृशं ममाभव्यायाः सनाधत्वम् ?

[मानसम्ययनेतदिति कीषः] । बत्सरसहस्राणि—दशशताब्दान् व्याप्येत्यर्थः । [“कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (२३५ पा०) इति द्वितीया] । अविलीना—अविलुप्ता, चिरजीविनी इत्यर्थः । भूयाः,—स्थेयाः ; कदाऽपि तव विनाशो न भवतु इति भावः ।

(ज) अपि—अवधारणे, अवश्यमेव इत्यर्थः । रक्षणीयौ—पालनीयौ । पुत्रकौ—तनयौ ; पतयोः बालयोः रक्षणाथं त्वया अवश्यं जीवितव्यमिति मन्ये, मातुः स्तन्यपानादृते बालस्य जीवनरक्षायाः दुःसाध्यत्वादिति भावः । (“अपि रक्षणीयौ” इत्यत्र “अवेक्षणीयौ” इति पाठान्तरम्) ।

(झ) अनाथा—अशरणा । अस्मि—भवामि ; मम तु कीऽपि रक्षकौ नास्ति, तेन सहायशून्या निरुपाया स्त्री कथं हि बालयोः परिपालने समर्था भविष्यतीति भावः । (“किं एटंहि” इत्यधिकः पाठः कापि दृश्यते) ।

(ज) हृदय !—चेतः ! वज्रमयं—कलिशर्षटितम् । असि ?—भवसि ? ; एवंविधं विलापमाकर्ण्य यतस्त्वं न सहस्रधा विदीर्यसि, अतो नूनं वज्रसमसारं भवसि इत्यर्थः ; सार्वभौमस्य मे निरपराधायाः महिष्याः ईदृशं रक्षकहीनतासूचकं विलापभूयिष्ठ वचः श्रुत्वा तव सर्व्वथा विलयीभवनमेषोचितमिति भावः ।

(ट) कथं—केन हंतुना । सनाथा अपि—नाशवती अपि, समर्त्तृकाऽपीत्यर्थः । अनाथा—अशरणा, भवस्येति शेषः ; जगत्पालके पतौ जीवति कथमपि त्वं रक्षकहीना न भविष्यसीति भावः ; जगतां नाथः यस्याः पतिः, तस्याः किं कथनम्, अनाधत्वं सम्भवति ? इति वक्तुराशयः ।

(ठ) अभव्यायाः,—अकुशलायाः, दुर्भाग्यवत्तत्वात् अमङ्गलाख्यदीभूताया इत्यर्थः ; वृथाकलङ्कारोपेण निर्वासनात् निवृत्त्या अनन्तदुःखसागरनिमज्जिताया इति

देव्यौ ।—जगन्मङ्गलमात्मानं कथं त्वमवमन्यसे ? ।

आवयोरपि यत्सङ्गात् पवित्रत्वं प्रकथ्यते ॥ ८ ॥

लक्ष्मणः । आर्य्य ! श्रुतम् ? (ङ)

रामः । शृणोतु लोकः । (ट)

नेपथ्ये । [कलकलः] ।

भावः । (भावकं भविकं भव्यं कुशलं चेममस्त्रियाम् । ” इत्यमरः । “मन्दमादृशीये” इति पाठभेदः) । कौटुम्भ—किम्प्रकारम् । सनाथत्वम् ?—रक्षकवत्त्वम् ? रक्षकेषु पत्या परित्यक्ता कथं सनाथा भवामोति भावः ।

अथेदानीमतिनिर्वेदपरायणां सीतां प्रस्तुतवाक्यैः समाश्वासयति, जगन्मङ्गलमिति । —हे सीते ! इत्यामन्त्रणपटमध्याह्नयम् ; त्वं जगन्मङ्गलं त्रिभुवनकल्याणकारम्, अखिलजगतां मङ्गलनिदानभूतमित्यर्थः, आत्मानं स्वं, कथं केन हेतुना, किमर्थमित्यर्थः, अवमन्यसे ? अवजानासि ? ; “अनाथाऽस्मि” इत्यादि खेदसूचकवाक्यैः इथा निन्दसीति भावः ; यत्सङ्गात् यस्याः तव, सङ्गात् संसर्गात्, आवयोरपि जगति पावनत्वेन प्रसिद्धयोः पृथिवीगङ्गयोरपि ; अपरेषां का कथा ? इति भावः ; पवित्रत्वं पूतत्वं पावनत्वं वा, प्रकथ्यते उत्कथ्यते ; यथा—प्रकथ्यते उत्कर्षतां गच्छति, [कर्मकर्तारि प्रयोगोऽयम्] । त्वत्सम्बन्धादेव आवां जगति अतीव पवित्रतमे इति लोकेकत्वीर्य्यते, इत्यतः इथा आत्मानि पृष्ठां विमुञ्चेति भावः ; त्वन्तु पतिव्रताशिरोमणिभृता एव भवसि इति तु तात्पर्य्यम् । [अत्र स्वत एव पूतयोः पृथिवीगङ्गयोः सौतासङ्गेन पवित्रताप्रकर्षासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धीकैः असम्बन्धे सम्बन्धरूपाऽतिशयोक्तिरलङ्कारः] । पथ्यावक्रं व्रतम् ॥ ८ ॥

(ङ) श्रुतम् ?—आकर्णितम् ? सीतायाः पातिव्रत्यविषये पृथिवीगङ्गयोः अभिमतमिति श्रवः ; आकर्ण्यं सा हि कौटुम्भी पतिव्रताकुलधुरन्धरा तत् अवधार्य्यतामिति भावः । (“श्रूयते ?” इति पाठान्तरम्) ।

(ट) लोकः,—प्रकृतिवर्गः । [जातावेकवचनम्] । शृणोतु—आकर्णयतु ; अङ्गन्तु सीतापातिव्रत्यविधौ संशयितः नाऽऽसम् ; किन्तु प्रकृतिरञ्जनं हि स्वकुलधर्मः, इति तदनुरञ्जनार्थमेव प्राथम्यमापि तां निर्वासितवान्, तेन च तच्छङ्काकुलाः प्रकृतयः एव वचनमेतत् शृणन्तु, श्रुत्वा च तस्माद्विगतं स्वसन्देहं निराकुर्वन्तु इत्याशयः ।

रामः । अद्भुततरं किमपि !! (ण)

सीता । किञ्चि अन्तरिक्षं प्रज्वलति ? * (त)

देवी । ज्ञातम् ।—

कृशाश्वः कौशिकी राम इति येषां गुरुक्रमः ।

आविर्भवन्ति तान्येव शस्त्राणि सह जृम्भकैः ॥ ९ ॥

[नेपथ्ये] ।—देवि सीते ! नमस्तेऽस्तु गतिर्नः पुत्रकौ हि ते ।

आलेख्यदर्शने देवो यदाह रघुनन्दनः ॥ १० ॥

* किमिति अन्तरिक्षं प्रज्वलति ?

(ण) अद्भुततरम्—अतिविस्मयकरम् । किमपि—अनिर्वचनीयं वस्तु, समुद्रादित् भवतीति शेषः ; नो चेदेवं तर्हि कथमेतादृशः कलकलीऽनुश्रूयते इति भावः ।

(त) किमिति—कथं हि । अन्तरिक्षं—गगनम् । प्रज्वलति ?—देदीप्यमानं भवति ? अपूर्वव्योतिभिः सर्वा दिशः समुद्भासयतीति भावः । (“पञ्चाटलम्” इति पाठे—पथ्याकुलं कलकलपूर्णम्) ।

अथान्तरीक्षीकवल्क्यकारणं संस्तव्याभिदधाते, कृशाश्व इति ।—कृशाश्वः विश्वामित्र-पूर्वपुरुषः तन्नामकः कथितं मुनिविशेषः, कौशिकः कृशकनन्दनः विश्वामित्रः, रामः स्वयं रघुमण्यश्च, इति इत्थं, येषाम् अस्त्राणां, गुरुक्रमः आचार्य-परम्परा, एते तु येषामस्त्राणां प्रयोगसंज्ञासोपदेशदातारः इति यावत् ; तथाहि आदौ कृशाश्वः, तस्मात् विश्वामित्रः, तस्माच्च रामः यानि अस्त्राणि समधिगत्य तत्सम्प्रदायं प्रवर्तितवानिति भावः ; तान्येव शस्त्राणि आयुधविशेषाः, जृम्भकैः सह समन्त-प्रयोगसंज्ञारैः तदाख्यैरस्त्रैः सह, आविर्भवन्ति प्रकटीभवन्ति, गगनमण्डले प्रकाशन्ते इत्यर्थः ; प्राक् आलेख्यपरिदर्शनकालिकं वक्ष्यस्य राघवस्यादेशमनुपालयितुं तत्पुत्री कुशलवती समुपचरितुं चेदानीं तान्येतानि व्योम्नि समुदितानि भवन्ति, अत एव कोलाहलः श्रूयते, अन्तरिक्षं प्रज्वलितं दृश्यते इति भावः । पथ्यावक्रं वृत्तम् ॥ ९ ॥

अथ भगवद्राघवस्य निदेशानुसारतः जम्भकास्त्राणां सीतासुतयोः कुशलवयोः स्वेच्छाकृतमात्मसमर्पणं नेपथ्यभाषितेनाह, देवीति ।—हे देवि सीते ! ते तुभ्यं, नमः प्रणतिः, अस्तु वसन्तां, वयं त्वां प्रणमाम इत्यर्थः, हि यतः, ते तव, पुत्रकौ सुतौ, नः अस्माकं, गतिः आश्रयः, उपायभूतौ इत्यर्थः, भवतः इति शेषः, वयं तव सुतौ इदानी-

सीता । दिष्टिमा अत्यदेशदाओ परिष्फुरन्ति । * (थ)

लक्षणः । उक्तमासीदार्य्येण,—“सर्वथेदानीं त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्ति” इति । (द)

देव्यौ ।—नमो वः परमास्त्रेभ्यो राघवस्य परिग्रहात् ।

अनुध्यातैरुपेतव्यं वत्सयोर्भद्रमस्तु वः ॥ ११ ॥

* दिष्ट्या अस्त्रदेवताः परिष्फुरन्ति ।

माश्रयाम इत्यर्थः ; यतस्त्वमस्माकमाश्रयीभूतयोः कुशलवधोज्जननी, अतस्तां प्रथमाम इति भावः । कथमेवमभिधत्त ? तदेवीच्यते, आलिख्येति ।—देवः रघुनन्दनः रघुमणिः, आलिख्यस्य चिचम्य, दशने बिलीकनावसरे, यत् यादृक् वचनं, “सर्वथा इदानीं त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्ति” इत्यमाश्रीर्वचनमित्यर्थः, आह उवाच ; तथाभूतं तदादेशमनुपालयितुं वयमधुना त्वत्सुतावुपसेवामहं इति भावः । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ १० ॥

(थ) दिष्ट्या—भाग्येन, पुत्रयोर्मे सौभाग्यवशादित्यर्थः । अस्त्रदेवताः,—जृम्भकास्त्राणामधिष्ठात्री देवताः । परिष्फुरन्ति—प्रकाशन्ते ; अस्त्रदेवताभिः पुत्रौ मे अनुगृहीतौ भवत इति भावः ।

* (द) आर्थ्येण—रामेण । उक्तमासीत्—प्रथमाहं चित्रपटदर्शनप्रस्तावे कथितमभूत् । सर्वथा—साकल्येन । इदानीम्—अधुना, तव पुत्रोत्पादानन्तरमेवेत्यर्थः । त्वत्प्रसूतिं—तव सन्ततिम् । उपस्थास्यन्ति—उपसेविष्यन्ते । इति—एवम्, उक्तमासीदित्यन्वयः, इत्यहं आश्रीर्वचनं प्राक् रघुर्पातः प्रदत्तवानित्यर्थः ।

अथ पृथ्वीभागीरथ्यौ परमास्त्रवन्दनपरःसर्वं सीताभूतयोः तदनुग्रहमभियाचन्ते, नम इति ।—परमास्त्रेभ्यः उत्कृष्टजृम्भकास्त्राधिदेवताभ्यः, वः युष्मभ्यं, नमः प्रणतिः, अस्तु इति शेषः, राघवस्य रामस्य, परिग्रहात् स्त्रीकारात्, राघवकर्तृकलाभादित्यर्थः ; युष्माकं राघवस्य आज्ञाऽनुवर्तितादिति भावः ; अनुध्यातैः स्मृतैः सद्भिः, युष्माभिरिति शेषः, वत्सयोः पुत्रभूतयोः कुशलवधोः समीपे, उपेतव्यम् उपस्थातव्यम् ; कुशलवधोः स्मरणानन्तरमेव राघवाज्ञानुपालनार्थं भवद्भिः तत्समीपे आगन्तव्यमित्याशयः ; वः युष्माकं, भद्रं कुशलम्, अस्तु भवतु । (श्लोकयैष पुस्तकान्तरेष रामीतिरूपतया प्रदर्शितः, “राघवस्य परिग्रहात्” इत्यत्र “वत्स्यः स्त्री वः परिग्रहात्” इति च प्राङ्गान्तरं निर्धोजितमस्ति ; तदर्थस्तु—वः युष्माकं, परिग्रहात् स्त्रीकारात्, लाभा-

रामः ।—क्षुभिताः कामपि दशां कुर्वन्ति मम साम्प्रतम् ।

विस्मयानन्दसन्दर्भजर्जराः करुणोर्मयः ॥ १२ ॥

देवी । मन्यस्व वत्से ! रामभद्रतुल्यौ इदानीन्ते पुत्रकौ
संहृतौ (ध)

सीता । भगवदाशौ ! को एदाणं क्वत्तिभोचिदं कम्भ
करिस्सदि ? * (न)

* भगवत्यौ ! क एतयोः क्षवियोचितं कस्य करिष्यति ?

दित्यर्थः, चत्याः जनति प्रतिष्ठामुपेताः, कृतार्था इत्यर्थः, स्मः वयं जाता इत्यर्थः ।
पथ्यावक्तां वृत्तम् ॥ ११ ॥

अथ रघुपतिः प्रोक्तार्थजातमवलोक्य आत्मनः विवशभावमाह, क्षुभिता इति ।—
साम्प्रतम् अधुना, विस्मयानन्दसन्दर्भजर्जराः विस्मयस्य अद्भुतवृत्तान्तदर्शनेन चेतसो
विमुग्धीभावरूपपावस्याविशेषस्य ; पृथ्वीभागीरथीकृतसीतासमाश्रमन-जृम्भकास्त्राद्या-
विभाजितस्येति भावः ; तथा आनन्दस्य पुनर्यददर्शनजनितस्य हर्षस्य च, सन्दर्भेण
यन्यनेन, समावेशेनेत्यर्थः, जर्जराः विशीर्णाः, अत्यर्थमाकुलीभूता इत्यर्थः, परस्पर-
संवलितभावेन स्थिता इति यावत्, करुणोर्मयः करुणस्य सीतानिर्वासनकृत-
दःखप्रवाहस्य, उर्मयः तरङ्गाः, शोकप्रवाहाः इत्यर्थः ; क्षोभित्वेनात्र करुणायाः
अलक्षितुल्यमगाधत्वं व्यन्यते ; क्षुभिताः उद्देलिताः, विकृताः मन्तः इत्यर्थः, मम
कामपि अनिवचनीयस्वरूपा, दशान् अवस्थां, कुर्वन्ति विदधति ; अहमिदानीं
विस्मयहर्षशोकैः युगपदाक्रान्ततया कामप्यनिवचनीयां दशां प्राप्तः किमपि
नावधारयितुं शक्नोमीति भावः । [अत्र अद्भुतो रसः हर्षाख्यभावश्च करुण-
रसस्याङ्गभूततया स्थितः, अतो रसवदनङ्कारः] । पथ्यावक्तां वृत्तम् ॥ १२ ॥

(ध) वत्से !—कल्याणि सीते ! मन्यस्व—जानीहि । (“मन्यस्व वत्से !”
इत्यत्र “मीदस्व वत्से ! मीदस्व” इति पाठान्तरम् । “मीदस्व—छट्टा भव इत्यर्थः) ।
इदानीम्—अधुना । ते—तव । पुत्रकौ—तनयो कुशलवौ । रामभद्रतुल्यौ—राघवस्य
समौ । संहृतौ—जातौ ; जृम्भकास्त्रलाभात् पराक्रमेण रामचन्द्रतुल्यशौर्य-
शालिनौ भवत इति भावः ।

(न) भगवत्यौ !—पृथ्वीभागीरथ्यौ ! एतयोः,—अहंपुत्रयोः कुशलवयोः । क्ष-
वि-

रामः ।—एषां वशिष्ठगुप्तानां रघूणां वंशवर्द्धिनी ।

सीताऽपि सुतयोः कष्टं । संस्कारारं न विन्दति ? ॥ १३ ॥

देवी । पुत्रि ! किं तवानया चिन्तया ? एतौ हि वत्सौ
स्तन्यत्यागात्परेण भगवतो वाल्मीकेरर्पयिष्यावः, स एवैतयोः
क्षत्रकृत्यं करिष्यति । (प)—

योचितं कथं—क्षत्रियजात्यनुरूपं जातकर्मादिशास्त्रोक्तसंस्कारसमूहमिति यावत् ।
करिष्यति ?—सम्पादयिष्यति ? (“करिष्यतीति” इति पाठे,—इति—एतत्, अहं
चिन्तयामीति शेषः) ।

अथ रामः जीवति स्वस्मिन् वशिष्ठादौ च स्वपुत्रसंस्कर्तृत्वाभावमुपपन्न्य नित-
रामनुशीलति, एवमिति ।—वशिष्ठेन ब्रह्मपुत्रेण तपोनिधिना, गुप्तानां रक्षितानां,
कृतसंस्काराणां, शान्तिक्रियादिभिः विविधोपपन्नेभ्यः रक्षितानां वेति यावत्, एषाम्
अन्तर्दीयानाम्, (“एषा” इति पाठान्तरे—एषा मत्प्राणसमा पत्नीत्यर्थः,
सीता इत्यनेनान्वयः) रघूणां रघुवंशीयानां, वंशवर्द्धिनी पुत्रप्रसवेन कुलवृद्धिकारिणी,
सीताऽपि जानकी अपि, सुतयोः पुत्रयोः कुशलवयीः, संस्कारारं जातकर्मादिशास्त्रीय-
क्रियासम्पादयितारं, न विन्दति न लभते, कष्टम् अहो ! अतोऽत्र क्रोधकरमेतदित्यर्थः ;
(“सीताऽपि सुतयोः कष्टम्” इत्यत्र “कष्टं सीताऽपि सुतयोः” इति पाठव्यतिक्रमः) ;
रघुवंशीयानां सकलसंस्कारक्रियासम्पादयितरि वशिष्ठादौ विद्यमानेऽपि रघुकुला-
दुरयोः संस्कर्तृभावः समजनि, अहो धिक् ! कष्टोऽयमवस्थाविपर्यय इति भावः ।
पथ्यावक्रं वृत्तम् ॥ १३ ॥

(प) पुत्रि !—तनयभूते सीते ! । तव अनया—एतया । चिन्तया—भावनया ।
किम् ?—अलम् ; आवयोः विद्यमानयोः सत्योः कः तव सुतयोः संस्कारं करिष्यतीति
चिन्ता त्वया नैव करणीयेति भावः । हि—यस्मात् । एतौ वत्सौ—बाहौ कुशलवौ ।
स्तन्यत्यागात्—स्तनदुग्धपातत्यागात् । परेण—अनन्तरमेव ; यदा एतौ स्तनदुग्धत्यागं
करिष्यतः तदा इति भावः । [अत्र दिक्शब्दवाचिपरशब्दयोः पञ्चमी, “अन्या-
रादितर—” (१३।२८ पा०) इति दिक्शब्दयोगात् पञ्चमीविधानात्, तथा हि
दोषिताः,—“दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः ; तेन सम्प्रति देशकालवृत्तिना योनेऽपि
भवति” इति] । भगवतो वाल्मीकेः,—महामुनेः प्राचेतसस्येत्यर्थः, [अत्र मुख्य-
दानाभावात् न अर्थो ; “रजकस्य वस्त्रं ददाति” इतिवत् शेषे षष्ठी क्रिया] ।

यथा वशिष्ठाङ्गिरसावृषी प्राचेतसस्तथा ।

रघूणां जनकानाञ्च वंशयोरुभयोर्गुरुः ॥ १४ ॥

रामः । सुविचिन्तितं भगवतीभ्याम् । (फ)

लक्ष्मणः । आर्य्य ! सत्त्वं विज्ञापयामि, तैस्तैरुपायैर्वत्सो
कुशलवौ उत्प्रेक्षे । (ब)—

एतौ हि जन्मसिद्धास्त्रौ जातौ प्राचेतसाम्भवेः ।

वीरौ सम्प्राप्तसंस्कारौ वयसा द्वादशाब्दिकौ ॥ १५ ॥

‘अपंथिष्यावः,—दास्यावः । (अत्र “देव्यो” इत्यत्र “भागीरथी” तथा “अपंथिष्यावः” इत्यत्र “अपंथिष्यामि” इति च पाठान्तरे) । स एव—असौ मुनिरिव । एतयोः,— तव सुतयोः कुशलवयोः । अचक्रत्यं—अस्त्रियजात्युचितं संस्कारम् । करिष्यति— विधास्यति ।

मङ्गविं वशिष्ठं विना जातकक्षादिक्रियायां सम्पादितायां कुलगुरुत्याजजनित-
मङ्गानिष्टापातो भविष्यति इत्याशङ्कामपनयति, यथेति ।—वशिष्ठः तदाख्यः ब्रह्मणः
मानसपुत्रः, आङ्गिरसः शतानन्दश्च, एतौ ऋषी, यथा यादृक्, रघूणां रघुवंशीयानां,
जनकानाञ्च जनकवंशानाञ्च, गुरु इति शेषः, तथा प्राचेतसः बाष्पौकिरपि, उभयोः
वंशयोः एतेषां हथीरेव कुलयोः, गुरुः आचार्य्यः, भवतीति शेषः ; यथा वशिष्ठः
रघुवंशस्य शतानन्दश्च जनकवंशस्य गुरुर्भवति, तथा भगवान् बाष्पौकिरपि, ततः तेन
सम्पादितः संस्कारविधिः न कथमपि परिहोतः भविष्यति, अतस्त्वया इत्या चिन्ता
परिहरणीयेति भावः । पथ्यावक्तं वक्तम् ॥ १४ ॥

(फ) भगवतीभ्यां—परमेश्वर्य्येशास्त्रिणीभ्यां पृथ्वीभागीरथीभ्याम् । (“भगवत्या”
इति पाठान्तरम्) । सुविचिन्तितं—सुष्ठु अवधारितम् ; कुशलवयोः संस्कारां
बाष्पौकिरेव भविष्यात् इति यत् विवेचितं, तत् समीचीनमेव कृतमिति भावः ।

(ब) आर्य्य !—पूज्य ! सत्त्वं—तत्त्वं, यथासूतमेव वक्ष्ये इत्यर्थः । विज्ञापयामि
—निवेदयामि । तैः तैः,—प्राक् प्रदर्शितैरित्यर्थः । उपायैः,—हेतुभिः । वत्सौ
कुशलवौ उत्प्रेक्षे—सीतासुतत्वेन सम्भावयामि ; तैरेव हेतुभिः वत्सौ कुशलवौ
भवन्मृतावेव भवतः सत्यमिति मन्ये इति भावः ।

प्राज्ञानुमिनौ हेतून्पन्थस्यति, एतावति ।—हि यत्कान्, एतौ परिदृश्यमानौ,
नो एव कुमारी, जन्मसिद्धास्त्रौ जन्मनः उत्प्रेक्षेः, सिद्धानि आयत्तीभूतानि,

रामः । वत्स ! इति परिप्लवमानहृदयः सन् मुग्धोऽस्मि । (भ)

रघुः । एहि वत्से ! पवित्रीकुरु रसातलम् । (म)

रामः । हा प्रिये ! लोकान्तरमसि गता !! (य)

सीता । येदु मं अत्तणो अंगेसु बिलयं अंवा, या सक्कप्पि
ईदिसं जीवलोअ-परिवत्तं अणुभविदुं । * (र)

* नयतु मामात्मनोऽङ्केषु बिलयमन्वा, न शक्ताऽस्मि ईदृशं जीवलीकपरिवर्त-
नमुभवितुम् ।

अधिगतानीत्यर्थः, अस्त्राणि जृम्भकाख्यानि आयुधानि ययोः तौ, जन्मनः प्रभृतं
एतयोः बालकयोः जृम्भकास्त्राणि स्वतःसिद्धयता आविर्भूतानि इत्यर्थः, तथा
प्राचेतसात् बाष्पीकः, सुमेः तपोधनात्. सम्प्राप्तसंस्कारौ सम्प्राप्ताः मन्वाः, संस्काराः
जातकर्मादयः याभ्यां तौ, एवं वीरौ भवत्सदृशपराक्रमौ, तत्तुल्यशौर्यसमन्विताविति
यावत्, अपि च वयसा द्वादशाब्दिकौ द्वादशवर्षिकौ, जातौ सम्भूतौ, यमजयो-
न्तयोः बालयोर्दिदानीं द्वादशवर्षाणि वयः सम्भूतानीत्यर्थः ; (“जातौ” इत्यत्र
“उभौ” इति पाठान्तरम्) । यतो हि बालकावेतौ आजन्म एव जृम्भकास्त्राणि
समधिगतवन्तौ, भगवान् बाष्पीकस्य स्वयमेव एतयोः संस्कारकर्माणि संपादित-
वान्, द्वादशवर्षीयौ चैवेतौ भवतः, तेन नूनं सीतापुत्राविभौ इत्यमुमितुम् इति
भावः । पश्चाद्वक्तं वृत्तम् ॥ १५ ॥

(भ) इति —अस्मादेव हेतुः, सीतासुतत्वेनाशङ्कमानत्वादेवेत्यर्थः । परिप्लव-
मानहृदयः,—परिप्लवमानम्—आकुलं, संशयटीलाचलम् इति यावत्, हृदयं—
स्वतः यस्य सः, इमौ ममूतौ किम् ? न वेति कमपि पक्षं निर्णेतुमशक्तवन् इत्यर्थः ।
अत एव मुग्धः,—मूढः, विवेकरहित इत्यर्थः । अस्मि—भवामि । (“इत्येवाहं
परिप्लवमानहृदयः प्रमुग्धोऽस्मि” इति पाठान्तरम्) ।

(म) पवित्रीकुरु—स्नानाः अघिहानेन पुनीहि । रसातलम्—अधीभुवनम् ।

(य) लोकान्तरम्—अन्यः लोकः [इति नित्यसमासः] मर्त्यलोकमिदं लोकं,
पातालमित्यर्थः । गताऽस्मि—प्रस्थिता भवसि ; तव इहावस्थाने कदाचित् दर्शनं
सम्भवितं स्यात्, तत्तु इदानीं मे विलुप्तमिति भावः ।

(र) आत्मनः,—स्वस्याः । अङ्केषु—देहेषु । मां—दुहितरमित्यर्थः । बिलयम्—
सङ्कीर्णम्, अदृश्यम् इत्यर्थः । नयतु—प्रापयतु । अन्वा—जननी, वसुन्धरैत्यर्थः ।

रामः । किमुत्तरं स्यात् ? (ल)

पृथ्वी । त्यागं स्तन्यस्य यावन्मन्त्रियोगतः पुत्रकयोरपेक्षन्,
परेण ते यथा रोचिष्यते । (व)

भागौ । एवं नाम । (श)

[ततो निष्क्रान्ता गङ्गापृथ्वीसीताः ।]

रामः । कथं विलय एव वैदेह्याः सम्पन्नः !! हा देवि !
दण्डकारण्यवासप्रियसखि ! हा चारित्रदेवते ! लोकान्तरं
पर्यवसिताऽसि ? (ष) [इति मुञ्चति] ।

दृढशम्—एवंविधं, दुःसहमित्यर्थः । जीवेति ।—जीवलोकस्य—भुवनस्य, परिवर्तनम्—
अन्यथाभावम् । अनुभवितुं—सोढुम् । न शक्ताऽस्मि—न हि समर्था भवामि ; रसा-
तलमपि स्थितया इतदैवया मया दृढशमेवानियतं दुःखभगुभवितव्यमतः इदानीं
मे सत्पुरुषं श्रेयान् इति ; मर्त्यवासोचिता अहं कथं रसातले स्थातुं शक्नोमि ?
अतिक्षीरो दुर्विषहृदायं दशाविपर्यय इति वा भावः ।

(ल) किं—कीदृशम् । उत्तरं—सीतावाक्यस्य प्रतिवचनम् । स्यात् ?—भवेत् ?
सीतायाः प्राश्ननां मुक्ता पृथिवी किं वदेदिति श्रोतुं नितरां पर्याकुलीऽस्मीति भावः ।

(व) पुत्रकयोः,—सुतयोः कुशलवयोः । स्तन्यस्य—स्तनदुग्धस्य । त्यागं यावत्—
परित्यागकालपर्यन्तमित्यर्थः । मन्त्रियोगतः,—मनादेशमनुपालयितुमिति यावत् ।
अपेक्षन्—प्रतिपालय । परेण—स्तन्यत्यागात् परत एवेत्यर्थः । ते—तुभ्यम् । यथा—
यादृक् । रोचिष्यते—रुचिर्विषयोभूतं भविष्यति, यत् त्वमभिलषिष्यसीत्यर्थः,
[“रुच्यर्थानां प्रीयमाणः” (१।४।३३ पा०) इति चतुर्थी] । तथा त्वं करिष्यसीति
शेषः । (“वत्से ! स्तन्यत्यागं यावत् मन्त्रियोगतः पुत्रकयोरपेक्षन् ; परेण ते यथा
रोचते, तथा करिष्यसि” इति पाठान्तरम्) ।

(श) एवं नाम—इत्थं वसुन्धरया सदुक्तं तदेव भवतु ; पृथिव्युक्तप्रकारं
कुर्व इति भावः ।

(ष) कथं—किम् । वैदेह्याः,—सीतायाः । विलयः,—तिरोधानं, लोकान्तरे
प्रस्थानमिति यावत् । सम्पन्न एव ! !—सम्भूत एव ! !, सत्यमेव किं सीतया पातालदे-
व्याधिष्ठानं परिगृहीतमभुदित्यर्थः । दण्डकेति ।—दण्डकारण्ये—तदाख्ये जनस्थाने,
नर्मते वने, यो वासः,—चतुर्दशवत्सरान् व्याप्य वसतिः, तत्र प्रियसखि !—अनुकूल-

लक्ष्मणः । भगवन् वाल्मीकि ! परित्रायस्व, एष किं ते
काव्यार्थः ? (स)

[नेपथ्ये] । अपनीयतामातोद्यकम् । भो भोः सज्जमस्थावराः
प्राणभृतो मर्त्यामर्त्याः ! पश्यत, महर्षिणा भगवता वाल्मीकिना
अनुज्ञातं पवित्रमाख्यम् । (ह)

सङ्घरि ! । चारिवदेवते—चारिवमेव चारिवं, तद्धि देवता इव विद्युहेत्यर्थः, यस्याः
तस्याः सम्बोधने ; यद्वा—चारिवेध—पातिव्रत्यरूपसंहरिव्रतया, देवता—देवीमृता
तत्सम्बोधने ; सञ्चारिवगुणयोगात् त्वमपि देवीवत् परिपूजनयोग्य भवसीति भावः ।
लोकान्तरम्—अथ लोको, पातालनिर्गता यावत् । पर्यवसिताऽसि—प्रस्थिता
भवसि ; लक्ष्मणां यावत् रसातलावस्थानस्य वसुन्धराभ्यनुज्ञातत्वात् द्वादशानां
संवत्सराणां समतीतत्वाच्च लोकान्तरपर्यवसानं निश्चितमिति समधातव्यम् । [पर्यव-
पूर्वकात् देवादिकात् स्थितेः गत्यर्थत्वात् कर्त्तार क्तप्रत्ययः । “यतिस्यति”—(७।४।४०
पा०) इति इकारोऽन्तादेशः] ।

(स) परित्रायस्व—रक्ष, रामस्य विमुक्तिं तस्य जीवनरम्भादनेन अस्मान्
पारपालयेत्यर्थः । एषः,—ईदृशः, मोहोत्पादनेन रामस्य जीवननाशकारकः इति
यावत् । किं—किम् । ते—तव । काव्यार्थः,—उपनिबद्धस्य दृश्यकाव्यस्य प्रयोजनम् ;
किं भवता रामस्य जीवनापनयनार्थमेव ईदृग्दृश्यकाव्याभिनयः प्रदर्श्यते ?
नैतदुचितं ते इति लक्ष्मणस्य सखेदीक्षितिरियमिति ज्ञेयम् ।

(ह) अपनीयताम्—अपसायेताम् । आतोद्यकं—ततानङ्गसुविरचनेत्याख्यं
चतुर्विधं वाद्यम् ; यतोऽधुना अभिनयः पुनः प्रारभ्यते, अतो वीणादिवाद्यवादकाः
विश्राभ्यन्तु इति भावः । सेति ।—अङ्गमे, —गमनशौलेः पशुपत्यादिभिः, स्थावरैः,
—स्थितिशौलेः तरुशैलादिभिश्च सङ्घं वर्त्तमानाः । प्राणभृतः,—प्राणिनः ।
मर्त्यामर्त्याः,—मर्त्याः,—भूतलवासिनः मनुष्यादयः, अमर्त्याः,—तद्भिन्नाश्च देवा-
सुरादयः सर्वे इत्यर्थः । पश्यत—अवलोकयत, यूयमिति शेषः । महर्षिणा—
ऋषिप्रवरेण । भगवता वाल्मीकिना—प्राचेतसेन । अनुज्ञातम्—उपदिष्टं,
दृश्यकाव्याकारिणोपनिबद्धमित्यर्थः । पवित्रं—निरतिशयं पूतमिति यावत् । आख्यं—
विशयकरं, भागीरथीपृथ्वीसङ्घितायाः सीतायाः सलिलाभ्यन्तरात् समुद्रयुग्ममित्यर्थः ।
एष हि स्वधारेण यवनिक्कान्तःस्थेनाभिहितत्वात् चूलिकाख्यः गर्भाद्व्याख्योपचैपक-
विशेषः,—“अनयवनिक्कासंख्यैः सूचनाऽर्थस्य चूलिका” इति साहित्यदर्पणात् ।

लक्ष्मणः । [विलोक्य] ।—

मन्यादिव क्षुभ्यति गङ्गामभौ

व्याप्तञ्च देवर्षिभिरन्तरीक्षम् ।

आश्चर्य्यमार्या सह देवताभ्यां

गङ्गामहीभ्यां सलिलादुदेति ॥ १६ ॥

[नेपथ्ये] ।—अरुन्धति ! जगदन्धे ! गङ्गापृथ्वी भजस्व नौ ।

अर्पितेयं तवाभ्यासे सौता पुण्यव्रता बधूः ॥ १७ ॥

प्रोक्तं विस्मयकारं वस्तु लक्ष्मणो विलोक्य स्फुटीकृत्य व्यनक्ति, मन्यादिवेति ।—गङ्गां गङ्गाया इदं, गङ्गासम्बन्धि इत्यर्थः, अभः जलं, मन्यादिव आलीडनादिव, अन्तर्निवे-
शितपर्वतादिरूपमन्यनदृष्टजनितादिति यावत्, क्षुभ्यति चञ्चलति, चञ्चलीभ-
वतीत्यर्थः, देवर्षिभिः देवाः असुराः, ऋषयः मुनयश्च तैः, अन्तरीक्षं गगनं, व्याप्तञ्च
आकीर्णञ्च, आश्चर्य्यदर्शनकौतुकात् देवाः ऋषयश्च सर्वे आकाशदेशे समवेता
अभवन्नित्यर्थः, आश्चर्य्यं विस्मयकरमेतदित्यर्थः, आर्या सौता, गङ्गामहीभ्यां
भागीरथीपृथ्वीभ्यां, देवताभ्यां, सह सार्द्धं, सलिलात् गङ्गायाः जलात्, उदेति
उद्गच्छति । [अत्र मन्यनस्यासत्त्वेन सम्भावनया तदुत्कीर्णनात् हेतुत्वेचाऽलङ्कारः ।
श्रीकेशिन् क्षुभ्यतीति मुख्यक्रियामारभ्य उदेतीति तथाभुतक्रियया समापनान् अन्तरा
च व्याप्तमिति विभिन्नक्रियायाः प्रयोगात् सपातक्रमभङ्गजनितः भग्नप्रक्रमताऽऽख्यदोषः,
स च “देवर्षिसङ्घाय खमाप्रवन्ति” इत्यनेन समाधेयः] । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ १६ ॥

अथ अरुन्धतीसमीपे पृथ्वीभागीरथीकृतमतिविस्मयकारं सौतायाः समर्पणमाह,
अरुन्धतीति ।—जगदन्धे जगतां विलोकित्वा, वन्द्ये ! पूजनीये ! ; पतिव्रताश्रितोभूषण-
भूतत्वात् इति भावः ; अरुन्धति ! वशिष्ठपति !, नौ आवां, गङ्गापृथ्वी भागीरथी-
पृथिव्यौ, भजस्व सेवस्व, आवयोरभिलाषानुष्ठपं कर्त्तुं कृत्वा नौ सन्तोषयेत्यर्थः,
(“जुषस्व” इति पाठान्तरम्) तव भवत्याः, अभ्यासे समीपे, पुण्यव्रता पुण्यं पवित्रं,
व्रतमाचरणं यस्याः सा, पूताचारा, साधुशीलति यावत्, इयं बधूः क्षुधा सौता,
अर्पिता न्यसा ; भवती एव पतिव्रतानां स्त्रीणां सम्मानसंरक्षयित्री, अतः सतीश्वरी-
भूतेयं सौता अतिविशुद्धेति जानतीभ्याम् आवाभ्यां तव करे समर्प्यते, तमेवास्याः
संरक्षणेनालीकापवादं प्रचालय, रामपरिगृहीतास्तेमां क्रुद्ध इति भावः । पथ्यावर्त्तं
वृत्तम् ॥ १७ ॥

लक्ष्मणः । दिष्ट्या आश्चर्य्यमाश्चर्य्यम् ॥ आर्य्य ! पश्य पश्य ।
कष्टम्, अद्यापि नोच्छसिति आर्य्यः ॥ (क)

[ततः प्रविशति अरुन्धती सीता च] ।

अरु.—त्वरस्व वत्से वैदेहि ! मुञ्च शालीनशीलताम् ।

एहि जीवय मे वत्सं प्रियस्पर्शेन पाणिना ॥ १८ ॥

सीता । [ससम्भ्रमं रामं स्मरन्ती] । समस्त्वस्मिदु अज्जउत्तो । * (ख)

* समाश्रितु आर्य्यपुत्रः ।

(क) दिष्ट्या—सौभाग्यसूचकम् । (“दिष्ट्या” इत्यत्र “अहो !” इति प्राठान्तरम्) । आश्चर्य्य—विस्मयकरमेतदित्यर्थः । [विस्मये द्विर्भावः] । आर्य्य !—राम ! । पश्य पश्य—अवलोकय । [सम्भ्रमं हिरुक्तिः] कष्टं—दुःखकरम् । अद्यापि—इदानीमपि । नोच्छसिति—न प्राणिति, न समाश्रयो भवति इत्यर्थः । आर्य्यः,—रामः ; भो रघुकुलमणे ! देवी सीता अरुन्धत्या भवत्समाश्रयसन्तार्यमेव पुनः परिगृह्यते इति विस्मयकरं वस्तु अवलोकय । किमद्यापि राघवः न संज्ञां प्रतिब्रूयते ॥ इति भो ! कष्टमेतदिति भावः ।

अथ देवी अरुन्धती लोहमुपागतस्य राघवस्य समाश्रयसन्तार्ये सीतामुपदिशति, त्वरस्वेति ।—वत्से ! हे श्रमे ! वैदेहि ! सीते !, त्वरस्व सत्तरा भव, शालीनशीलतां शालीनम् अष्टुष्ट, लज्जायुक्तमित्यर्थः, शीलं स्वभावः यस्याः तस्याः भावः तत्ता तां, लज्जाशीलतामित्यर्थः, (“स्यादष्टुष्टं तु शालीनः” इत्यमरः) मुञ्च त्यज ; विपन्नस्य भर्तुः समाश्रयसन्तार्ये स्वाभाविकं मुग्धभावं विजह्येति भावः ; गुरुजनाः विद्यन्ते कथं भर्तुः सुकाशं याभि इति सङ्कोचस्य नायमवसर इति तात्पर्य्यम् ; एहि आगच्छ, प्रियस्पर्शेन प्रियः सुखकरः, स्पर्शः अङ्गपरामर्शनादिक्रिया यस्य तेन, पाणिना करेण, मे मन, वत्सं रामं, जीवय सम्प्राप्तजीवनं कुरु ; त्वं कीमलकरसंवाहनेन रघुमणिं सर्वथा विगतखेदं विधेति भावः । पथ्यावक्तं वचनम् ॥ १८ ॥

(ख) ससम्भ्रमं—व्ययतासहितम् । रामं स्मरन्ती—तद्देहं परावृत्तन्ती सती, उवाचेति शेषः । भर्तुः सीहं सपदि अपसारयितुमेवात्र त्वरा ज्ञेया । समाश्रितु—समाश्रयः भवतु । आर्य्यपुत्रः,—स्वामी, राम इति यावत् ; सीहं परित्यजेति भावः ।

रामः । [समान्त्रस्य सानन्दम्] । भोः ! किमेतत् ? [दृष्ट्वा सङ्घर्षाङ्कितम्] ।
कथं देवी ! [सख्यञ्जितम्] । अये ! अन्वा अरुन्धती, सर्वे च
प्रहृष्ट्यन्त ऋष्यशृङ्गशान्तासमेता गुरवः ! (ग)

अब । वल्ल ! एषा भगवती भगीरथगृहदेवता सुप्रसन्ना
गङ्गा । (घ)

[नेपथ्ये] । जगत्पते रामभद्र ! अर्थ्यतामालेख्यदर्शने मां
प्रति आत्मनो वचनम् ; यथा,—“सा त्वमम्ब ! सुषायाम्
अरुन्धतीव सीतायां शिवानुध्यानपरा भव” इति । तद्वानृणाञ्छि
जाता । (ङ)

(ग) समान्त्रस्य—सीतायाः पाणिस्पर्शेन संज्ञालाभानन्तरं किञ्चित् समान्त्रको
भूत्वेत्यर्थः । सानन्दं—सङ्घर्षम्, आङ्गिति शेषः । भोः ! किमेतत् ?—अङ्गी ! कथं
मिदानीमेतत् सम्भूतमिति भावः । दृष्ट्वा—लोकान्तरप्रस्थितां सीतां स्वशृङ्गापरा-
यणामवलोक्य । सङ्घर्षाङ्कितं—द्वर्षः,—सीतायाः पुनर्लाभात् सानन्दः, अङ्कितम्—आश्रा-
तीतस्य वस्तुनः कथं हि समधिगमः इति विस्मयः, ताभ्यां सङ्घ वत्समानं यथा
तथा, आङ्गिति शेषः । कथं—किम् । कथंशब्दोऽत्र सङ्घर्वविस्मयसूचको बोध्यः ।
देवी !!—सीता !! समुपस्थिताति भावः । सख्यञ्जितं—लज्जा—गुरुजनानाम्
अरुन्धतीप्रभृतीनां दर्शनात् तपा, क्षितं—सीतायाः पुनः प्राप्तिजनितदृष्ट्यात्
ईषडाख्यस्य, ताभ्यां सङ्घ वत्समानं यथा तथा, आङ्गिति शेषः । अन्वा—जमनो ।
अरुन्धती—अस्मात्कुलगुरोः वशिष्ठस्य धर्मपत्नी । ऋष्यशृङ्गति ।—ऋष्यशृङ्गः,—
तदाख्यमुनिविशेषः भगिनीपतिः, शान्ता—भगिनी, ताभ्यां समेताः,—युक्ताः ।
सर्वे गुरवः,—गुरुजनाः । प्रहृष्ट्यन्तः,—आनन्दन्तः सन्तः, समुपस्थिता इति शेषः ।

(घ) भगीरथेति ।—भगीरथस्य—युष्मत्पूर्वपुरुषस्य गङ्गानयनकर्तुः, गृहं—
कुलं, तस्य देवता—अधिष्ठात्री देवी । गङ्गा—मातृवी । सुप्रसन्ना—सदया, युष्मान्
प्रति अनुग्रहं कृतवती इत्यर्थः ।

(ङ) जगत्पते !—जगतां—भुवनानां, पतिः,—पालकः, तत्कालोपधने ; अस्य
हि भगवतो नारायणस्य अंशसम्भूततया एवमभिहितमिति ज्ञेयम् । आलेख्यदर्शने—
विषयपटप्रदर्शनावसरे । मां प्रति आत्मनः वचनं अर्थ्यतां—मामुद्दिश्य प्राक्
त्वं ब्रह्मचरमभ्यदधाः, तदिदानीं विचिन्त्यताम् । किं तत् ? तदेवाह, यथेति ।—सा लं

अव । इयन्ते श्वश्रूर्भगवतौ वसुन्धरा । (च)

[नेपथ्ये] । उक्तञ्च पूर्वमायुष्यता वत्सात्यागे, यथा—“भगवति वसुन्धरे ! श्लाघ्यां दुहितरमवेक्षस्व जानकीम्” इति । तदधुना कृतवचनाऽस्मि प्रभोर्वत्स्येति । (छ)

रामः । कथं कृतमहापराधो भगवतीभ्यामनुकम्पितः !! प्रणमामि वः । (ज)

—तादृशी भवती, सततमेवात्मकुलमङ्गलाभिलाषिणी भवतीति यावत् । कुषायां सीतायां—वध्वां जानक्याम् । अदन्त्यतीव—अस्माकं गुरुपत्नी यथा तथैवेत्यर्थः । शिवा-
नुष्ठानपरा—शिवस्य—श्वस्य, यदनुष्ठानं—परिचिन्तनं, तत्परा—तदासक्ता । भव—
एषि ; सततमेव मङ्गलाभिलाषिणी सती तिष्ठेति भावः । तव—भवद्वचनपरिपालन-
विषये इत्यर्थः । अनृणा—नास्ति ऋणं यस्याः तथाभूता, ऋणमुक्ता, परिपालित-
वचनेति यावत् । अस्मि—भवामि ; घोरविपत्तिसमये देहपातव्यवसायपरायणां
सीतां संरक्ष्य जगत्पतेः भवतः आज्ञां सन्वया सम्पादितवन्त्यस्मीति भावः ।

(च) श्वश्रूः,—श्वशुरस्य पत्नी ; सीतायाः गर्भे धारणात् अस्याः तथात्वं ज्ञेयम् ।
वसुन्धरा—रत्नगर्भा पृथिवी ; यथा हि अमुया रत्नानि स्वगर्भे धृतानि, तथैव सतीकुल-
शेखरीभूतायाः सीतायाः गर्भे धारणात् इयमधुना स्वाभिधानस्य सायंकतां सम्पादित-
वतीति भावः ।

(छ) वत्सात्यागे—वत्सायाः,—सीतायाः, त्यागे—निर्व्यासनावसरे । पूर्व—
प्राक् । आयुष्यता—दीर्घायुषा तया राक्षवेण । उक्तञ्च—कथितञ्च । किमिति ? तदेवाह,
यथेति ।—भगवति वसुन्धरे !—हे रत्नगर्भे पृथिवी ! श्लाघ्यां—प्रशंसनीयाम् । दुहितरं
—कन्याम् । जानकीं—सीताम् । अवेक्षस्व—पश्य, सततमेवास्याः पर्यवेक्षणं कुर्या
इत्यर्थः । इति—इत्यम्, उक्तस्येत्यनेनाख्यः । तत्—तस्मात् । अधुना—इदानीम् ।
प्रभोः,—पालकस्य ; मुपतिलादिति भावः । वत्सस्य—जानाद्वत्तात् आयुष्यताः तव
राक्षवस्य । कृतवचना—कृतं—सम्पादितं, वचनं—वाक्यं यथा तथाभूता,
अनुष्ठिताऽऽदेश इत्यर्थः । अस्मि—भवामि ; त्वदाज्ञां सत्यक् सम्पाद्य अनृणा
सञ्जाताऽस्मीति भावः ।

(ज) कृतमहापराधः,—कृतः,—विहितः, महान्—विपुलः, घोरः इत्यर्थः,
अपराधः,—सीतानिर्व्यासगरुपः दोषः येन तथोक्तः, पापाश्रयः, अतिशृंशः इत्यर्थः ।

५३। भो भोः पौरजानपदाः ! भगवतीभ्यां जाङ्गवीवसु-
न्धराभ्यामिवं प्रशस्यमाना ममाकन्धत्याः समर्पिता, पूर्वञ्च भग-
वता वैश्वानरेण निर्णीतपुण्यचारिणा, सन्नद्धकैश्च देवैः संस्तुता,
सावित्रकुलबधूर्देवयजनसम्भवा सीतादेवी परिगृह्यतामिति
कथं भवन्तो मन्यन्ते ? (भ)

भगवतीभ्यां—युवाभ्यां पृष्ठवीभागीरथीभ्याम् । कथं—किम् । विषयसूचकमिदम् ।
अनुकम्पितः ?—अगुह्यहीतः ; अही ! कृतमङ्गापातकेऽपि मयि भवत्यीः सौजन्यम्
अनुकम्प्या चेति भावः । ५३,—युष्मान् । [गौरवाद्दृष्टवचनम्] । प्रशंसामि—
जमस्करोमि ।

(भ) पौरजानपदाः !—नगरवासिनः देशवासिनश्च सर्वाः प्रकृतयः । इत्यर्थः ।
भगवतीभ्यां—परमेश्वर्यशालिनीभ्याम्, अतिपवित्राभ्यामिति यावत् । जाङ्गवीवसु-
न्धराभ्यां—गङ्गापृष्ठवीभ्याम् । एवं—प्रोक्तरूपैः, “आवथोरपि यत्कङ्कात्” इत्यादिवचोभिः
इति यावत् । प्रशस्यमाना—संस्तुयमाना । मम अकन्धत्याः,—सतीकुलप्रधानाया
वशिष्टपत्न्याः मे सकाशे इति यावत् ; [“मम अकन्धत्याः” इत्यनेन आत्मनः सतीत्व-
गौरवजनितं किञ्चित् गवांधिक्यं व्यज्यते] । समर्पिता—समर्पिता ; सीता चेत्
असती स्यात्, तदा गङ्गापृष्ठवीभ्यामन्तल्यांमिनीभ्या कथमपि न प्रशस्येत, न वा
सतीशिरोमणितया विख्याताया ममाकन्धत्याः समीपे समर्प्येत इत्याशयः । पूर्वञ्च
—प्रागपि ; रावणवधानान्तरं खडापुण्यां पुनः सीतायाः स्वीकारसमये इति भावः ।
वैश्वानरेण—अग्निना । निर्णीतपुण्यचारिणा—निर्णीतं—स्थिरीकृतं, प्रमाणीकृतमित्यर्थः,
पुण्यं—पवित्रं, चारित्र्यं—प्रकृतिः यस्याः सा, प्रमाणीकृतपातिव्रत्यधर्मा इत्यर्थः ।
सन्नद्धकैः,—ब्रह्मणा—प्रजापतिना सह वर्त्तमानैः । देवैः,—इन्द्रादिभिः त्रिदशरुद्धैः ।
संस्तुता—प्रशंसिता, पतिव्रताशिरोमणिलेन समादृतैत्यर्थः ; यथा—संस्तुता—सती-
शिरोमणिलेन परिचिता, विज्ञाता इत्यर्थः, (“संस्तवः स्यात् परिचयः” इत्यमरः) ।
सावित्रेति ।—सावित्रिरिदं सावित्रं, यत् कुलं—वंशः, मुख्यवंश इत्यर्थः, तस्य बधूः,
—सुषा । देवेति ।—देवयजनं—यज्ञभूमिः, तस्मात् सम्भवः,—उत्पत्तिः यस्याः
सा, यज्ञक्षेत्रप्रस्तुत्यर्थः ; पवित्रक्षेत्रसम्भूतत्वादतिपवित्रा इति भावः । सीतादेवी
—जानकी । परिगृह्यतां—स्वीक्रियतां, रामेणेति शेषः ; (“परिगृह्यते” इति
पाठान्तरम्) ईदृशी सीता साध्वीकुलमूषणा राक्षसेण परिगृहीता भवतु इति
अस्माभिः अनुमोच्यते इत्याशयः । इति—अस्मिन् विषये, सीतायाः पवित्रचारिण्य-

वचनः । एवमार्थ्या अकृन्वत्या निर्भर्त्सिताः प्रजाः कृतस्त्रय
भूतग्राम आर्यां नमस्करोति, लोकपालाश्च समर्पयश्च पुष्प-
वृष्टिभिरुपतिष्ठन्ते । (ज)

अब । जगत्पते रामभद्र ! —

विधौ रामकृतपरिग्रहविषये चेति यावत् । मन्त्रः,—पौरजानपदाः सर्वे प्रकृतिवद्वा
इत्यर्थः । कथं—किम् । मन्त्रे ?—विचारयन्ति ; युष्माकं किमभिमतम् ? इति भावः ;
या हि विशदस्वभावा इति मत्वा पृथ्वीभागोरक्षीभ्यां सतीकुलसम्मानरचिकायाः कम
हस्ते समर्पिता, अग्नौ च परोक्षितपातिव्रत्यप्रभावा, देवहन्तेश्च शत्रुशोऽभिवन्दिता,
सूर्यवंशीयकुलवधूनामुक्त्वन्नरवभृता, जनकस्य राजर्षेः यज्ञक्षेत्रसम्भृता, सा सीता
किमिति अपर्णव्रततया भर्वाङ्गः पौरजनैरनुमोदते ? एषः विसदृशः संस्कारः भवद्भिः
सर्वदेव युगपत् स्वस्वमानसपथात् गिरसनीय इति वक्तृताप्यर्थम् । अत्रसीतापरिग्रह-
विषये पूर्वोक्तहेतुसमूहापन्यासपुरःसरं प्रकृतिपुञ्जानामभिमतजिज्ञासया आरोपितास्त्री-
कापवादानां तेषां घटतायाः उत्कटस्तिरस्कारः सूचितो भवतीति ज्ञेयम् ।

(ज) एवम्—इत्थं, प्रोक्तरूपेणेत्यर्थः ; अतिपवित्रायाः सीतादेव्याः रामकृत-
परिग्रहविषये सन्धतिप्रार्थनारूपसाधिक्षेपवचनेनेति भावः । निर्भर्त्सिताः,—तिरस्कृताः ।
प्रजाः,—प्रकृतयः ! कृतः,—सर्वः । भूतग्रामः,—स्थायरजङ्गमात्मकः चराचरः ।
आर्या—सीताम् । नमस्करोति—प्रणमति ; दृष्ट्यादत्वेन प्राक् सीताग्रामपवादा-
रोपादधुना लज्जिताः प्रजाः किमपि वक्तुमशक्नुवन्त्यः नमस्कारेण तस्याः पवित्रत्वमङ्गी-
करोतीति भावः । [“उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी” इति न्यायात्
अत्र नमःशब्दयोगोऽपि द्वितीया ज्ञेया] । लोकपालाः,—इन्द्रादयः देवाः ।
(तथा चानरः,—“इन्द्रो वज्रिः पिष्टपतिः नैऋतो वरुणो मरुत् । कुबेरः ईशः
पतयः पूर्वादीनां दिशां कृमात्” ॥ इति) । समर्पयः,—मरीच्यादयः । (तथा
चोक्तं—“नरोचिरविः पुलहः पुलस्त्यः क्रतुरङ्गिराः । वशिष्ठश्च तथा सप्त ऋषयः
परिकीर्त्सिताः ॥” इति) । पुष्पवृष्टिभिः,—स्वर्गीयकुसुमानां वर्षणैः । उपतिष्ठन्ते—
परिपूजयन्ति, संवर्द्धयन्तीत्यर्थः, भूतग्रामसंहिताः सर्वे एव देवाः सीता परमपवित्रा
इति समुद्भूय तां सर्वथा अभिनन्दयन्ति, अतः सीतायाः राज्ञीत्वेन परिग्रहे नास्ति
काऽप्यपत्तिः प्रजानामिति निष्कृष्टार्थः । [“उपाद्देवपूजा—” (बा०) इति
उपपूर्वातिष्ठतेरात्मनेपदम् । एतेन भागीरथीप्रमुखामिर्देवीभिः इन्द्रादिभिर्देवैः
समर्पिभिश्च संख्यमानत्वात् सीतायाः देवतात्वं व्यज्यते इति ज्ञेयम्] ।

नियोजय यथाधर्मं प्रियां त्वं धर्मचारिणीम् ।

हिरण्ययाः प्रतिकृतेः पुण्यप्रकृतिमध्वरे ॥ १८ ॥

सीता । [अगतम्] । जाणादि अज्जउत्तो सीतादुक्खं
पमज्झिदुं । * (ट)

* जानाति आर्यपुत्रः सीतादुःखं प्रमार्जयितुम् ।

अथारुन्धती हिरण्ययीं सीताप्रतिकृतिं विहाय अतिपवित्रां साक्षात् सीतामेव धर्माचारिणीं कृत्वा अश्वमेधाध्वरं सम्पादयितुं राममुपादिशति, नियोजयेति ।—हे अगतपते ! पृथिवीपालक !, रामभद्र ! रघुमणे !, इति चूर्णकस्य नामान्तणपद-मवाकवर्णयम् ; त्वं हिरण्ययाः सुवर्णनिष्क्रितायाः, [हिरण्यस्य विकारः इत्यर्थे मयटि “दाण्डिनायनहा—” (६।४।१७४ पा०) इति सूत्रेण यत्नोपः निपात्यते, टित्त्वात् ङीप् च, तेन हिरण्ययोति सिद्धम्] । प्रतिकृतेः प्रतिमूर्तेः ; स्वर्णनिष्क्रित-तदीयादर्शादपीति भावः ; पुण्या पवित्रा, प्रकृतिः आदर्शः स्वभावो वा यस्याः तां, पतिव्रताशेखरीभूतां त्वदुपान्ते वर्त्तमानां मूर्त्तमतीं साक्षादिमानित्यर्थः ; यद्वा—हिरण्ययाः प्रतिकृतेः प्रतिच्छायायाः, पुण्यप्रकृतिं पुण्या पवित्रा, सतीकुलप्रधानत्वेन सुवर्णप्रतिमाया अपि अतिविशुद्धा इति यावत्, प्रकृतिः मूलभूता ; यामवलम्ब्य प्रतिकृतिर्घटिता आसीत् सैवेति भावः ; ताम् ; प्रियां वल्लभां सीताम्, अध्वरे अश्वमेधयज्ञे, धर्माचारिणीं धर्माचरणसङ्घचरीं, यथाधर्मं धर्ममनुसृत्य, धर्मशास्त्रानुसारेणेत्यर्थः, नियोजय संस्थापय ; एतया साक्षात् सीतया सहितः अश्वमेधं निष्पादयेति भावः । “मुष्यालामे प्रतिनिधिः शास्त्रार्थः” इति न्यायात्, मुष्याप्राप्तौ प्रतिनिधिविधानस्य शास्त्रीयत्वेन सीतायाः सुवर्णमयमादर्शं संस्थाप्य अश्वमेधाध्वरसम्पादनं हि साक्षात् सीतायाः प्राप्तावन्वाप्यमेव, अतः सीतां स्वीकृत्य तथा सङ्घं यज्ञं निष्पादयेति तात्पर्यम् । अत्र “पुण्यप्रकृतिम्” इत्यनेन “यस्य भार्या विदूरस्था पतिता दूषिताऽयथा । अनिच्छुः प्रतिकूला वा—” इत्यादि निषेधविधे-र्वृत्तासात् सीतया सङ्घं यज्ञनिष्पादने फलभूयस्त्वं व्यन्यते । पण्यावक्रां वृत्तम् ॥ १८ ॥

(ट) आर्यपुत्रः,—रामः । सीतादुःखं—सीतायाः,—मम, दुःखं—क्षेत्रम् । प्रमार्जयितुं—शोधयितुं, निराकर्तुमित्यर्थः । जानाति—वेत्ति ; अमुना मां पुनः स्वीकृत्य अकारणनिर्वासनजनितं मे खेदं समूलसुम्भलघिष्यतीति, मम सुवर्णप्रतिकृतिं निर्माय तथा सङ्घं यज्ञसमारम्भात्, सीताऽङ्गम् अपवित्रा इति बुद्ध्या स्नामिना

रामः । यथा भगवती आदिशति । (ठ)

वक्ष्यः । कृतार्थोऽस्मि । (ड)

सीता । जीविदम्हि । * (ठ)

वक्ष्यः । आर्य्य ! एष निर्लज्जो लक्ष्मणः प्रथममिति । (थ)

सीता । वच्छ ! ईदिसो बि चिरं जीव । † (त)

* जीविताऽस्मि ।

† वक्ष ! ईदृशोऽपि चिरं जीव ।

परित्यागोऽस्मि इति मे परित्यागलज्जाश्लथं तेन समूहमुन्मूलितमिति वा भावः ।

(ठ) यथा—यादृक् । भगवती—भवती अरुन्धतीत्यर्थः । आदिशति—आज्ञापयति, तथा करोमीति शेषः ; गुरुजनानुज्ञायाः अनुपेक्षणीयत्वात् पुनरप्यहं सीतां यद्योच्यमीति भावः ।

(ड) कृतार्थोऽस्मि—कृतकृत्यः भवामि ; सीतारामयोः पुनः समागमदर्शनेन सर्वेषामस्माकमपूर्वानन्दस्य सञ्जननादिति भावः ।

(थ) जीविताऽस्मि—प्राप्तप्राणा भवामि ; प्राथेभ्योऽपि प्रेयसः रामस्य विरहेण एतावन् कालं कृतप्राया इव आसम्, इदानीं तज्ज्ञाप्तेन प्रत्युज्जीविता इव भवामीति भावः ।

(थ) निर्लज्जः,—निर्गोपि लज्जा यस्य तथोक्तः, सीताविवासनरूपमैश्वर्या-
वरणात् निरूपः इत्यर्थः ; यो हि प्राक् ज्येष्ठादेशात् आपन्नसत्त्वानिकाकिनौ त्वा
आपदसकुले विजनेऽरुख्ये निर्वासितवान्, नृशंसः स कथं तव पुरतः दृष्टायमानः
निर्विकारचेता इव ते मुखं दर्शयति ? इत्युच्यते ! नैर्घृण्यं तरुति भावः ।

(त) वक्ष !—प्रेमाश्रयोद्भूत !, आयुष्मन्नित्यर्थः । ईदृशः अपि—प्रीतिरूपः
सन्नपि, मदिवासनेन निष्ठुरभावप्रकाशनात् लज्जाहीनः भवन्नपीत्यर्थः । चिरं—सुदीर्घं
कालम् । जीव—प्राणहि ; स्वेच्छायामसत्यामपि कैवल्यं अयमस्यादेशानुपालनाय
मदिवासनरूपं यदव्याप्यमाचरितं, तव ते अशीयानपि दीर्घी नासीत्यहं जानामि,
परं ज्येष्ठादेशानुपालनात् त्वं मे परमप्रीतिभाजनमेव भवसि, किञ्च त्वजीवनं हि मे
प्राथेभ्योऽपि वरीयः, तेन लज्जां परिहोय स्वतः सुखमाप्तां पुरुषापुत्रायापुत्रीवि
भावः ।

अथ । भगवन् बाष्पीकि ! उपनीयेतामिमौ सीता-
गर्भसम्भूतौ रामभद्रस्य पुत्रकौ कुशलवौ । (थ)

[इति निष्क्रान्ता] ।

रामलक्ष्मणौ । दिष्ट्या तथैव तत् । (द)

सीता । [सवाषाऽऽकुला] । कहिं ते पुत्तया मे ? * (ध)

[ततः प्रविशति बाष्पीकिः कुशलवौ च] ।

बाष्पीकिः । वत्सी कुश लवौ ! एष रघुपतिः पिता युवयोः,

* कुत्र तौ पुत्रकौ मे ?

(थ) भगवन् बाष्पीकि !—इति नेपथ्यस्थितं बाष्पीकिमुद्दिश्य अरुन्धत्याः सम्बोधनम् । इमौ—त्वत्पकाशे अवस्थितौ इत एव दृश्यमानौ । सीतागर्भसम्भूतौ—जानकीगर्भजातौ । पुत्रकौ—तनयौ । उपनीयेतां—प्राप्येतां, सीतारामसमीपे बालक-द्वयमुपस्थाप्यतामित्यर्थः । इति निष्क्रान्ता—रङ्गालयात् वार्हिगता, अरुन्धतीति शेषः । अत्रैव गर्भादस्य परिसमाप्तिर्ज्ञेया । गर्भादलक्षणासक्तं दर्पणे यथा—“अङ्गीदर-प्रविष्टो यो रङ्गद्वारामुखादिमान् । अङ्गीऽपरः स गर्भादः सबीजः फलवानपि ॥” इति । वीजलक्षणासमपि तत्रैव यथा,—“अस्यमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यत् विसर्पति । फलस्य प्रथमो हेतुर्वीजं तदभिधीयते ॥” इति । “साहं मन्दभाइणौ भाइरहौए अत्ताणं णिकुलवेमि” इत्येवात्र वीजम् ; यतश्चैतदेवात्र स्वल्पतया समुद्देशविषयौभूतं सत् अरुन्धतीसम्पाद्यसीतारामसमागमरूपफलं प्रति कारणम् । सीतारामसमागमरूपस्याव फलं ज्ञेयम् । “प्रविश्य सूतधारः” इत्यारभ्य “निश्चन्धरा भगवती” इत्यादि श्लोक-पर्यन्तमत्र रङ्गद्वारामुखादिकं ज्ञेयम् ।

(द) तत्—कुशलवसम्बद्धं वस्तुजातमित्यर्थः । तथैव—तादृगेव ; यथाऽस्माभिः प्राक् चिन्तितं तद्रूपमेवेति भावः ।

(ध) (“सवाषाकुला” इत्यत्र “सवाषाकृतम्” इति पाठे—वाषेण—आनन्दा-सुखा, आकृतेन—पुत्रदर्शनाभिप्रायेण च सह वर्त्तमानं यथा तथा) । तौ—स्व-त्यागादनन्तरं मया विच्छिन्नौ इति यावत् । पुत्रकौ—कुशलवौ । कुत्र—कस्मिन् स्थाने इदानीं वर्त्तते ? इत्यर्थः ; यौ हि स्वत्यत्यागं यावत् मया पोषितौ, तावदिदानीं कुत्र वर्त्तते, यतस्तद्दर्शनेच्छा मां नितरां विवशीकरोति इति भावः ।

लक्ष्मणः कनिष्ठतातः, सीतादेवो जननी, एष राजर्षिर्जनको
मातामहः । (न)

सीता । [सङ्घर्षकरुणाद्भुतं विलोक्य] । कहं तादो !! * (प)

कुशलवो । हा तात ! हा अम्ब ! हा मातामह ! (फ)

रामलक्ष्मणौ । [सङ्घर्षमालिङ्ग्य] । ननु वत्सो ! पुण्यैः प्राप्तौ
स्थः । (ब)

सीता । एहि जाद कुस ! एहि जाद लव ! चिरस्य परि-
स्त्रजध पुणो जम्भंतरगदं जणणिं । † (भ)

* कथं तातः !!

† एहि जात कुस ! एहि जात लव ! चिरस्य परिष्वजेषां पुनः जन्मान्तरगतां
जननीम् ।

(न) अथ भगवान् बाळीकिः कुशलवौ तद्गुरुजनादीन् परिचाययति, वत्सा-
विति ।—रघुपतिः,—रामचन्द्रः । युवयोः पिता—जनकः । कनिष्ठतातः,—पितृव्यः ।
मातामहः,—मातुः पिता । [“मातृपितृभ्यां पितरि ङामहच्” (वा०) इति मातृ-
शब्दात् ङामहच्प्रत्ययः] । राजर्षिर्जनकस्तु अभिनयदर्शनार्थं मङ्घ्रैः बाळीकिराज्ञान-
वशादेवाव समागतः इति ज्ञेयम् ।

(प) सङ्घर्षकरुणाद्भुतम्—आनन्दगीकार्थ्यैः सङ्घ वत्समानं यथा तथेत्यर्थः,
आहेति शेषः । अथ पितुः दर्शनात् हर्षः, स्वस्याः दुरवस्थां स्मृत्वा करुणः, अकस्मात्
पितुरागमनदर्शनाच्च अद्भुतं सम्भूतम् इति ज्ञेयम् ।

(फ) अथ हाशब्दः विषादसङ्कतहर्षयोक्तकः ; पितादिदर्शनात् हर्षः,
तेषां तस्याभूतामवस्थां विलोक्य च विषादः इति ज्ञेयम् ।

(ब) (“रामलक्ष्मणौ” इत्यत्र “रामः” इतिमात्रपाठः क्वचिद्दृश्यते) ।
ननु—भोः ! । पुण्यः,—पाप्मनसुक्तातः । प्राप्तौ स्थः,—लब्धौ भवयः, युवामिति
शेषः ; पूर्वजन्माज्जितपुण्यबलैरेव युवामकाभिः लब्ध्वाविति भावः ।

(भ) चिरस्य—बहुकालं यावदित्यर्थः । [पष्ठान्नप्रतिपक्षमव्ययमेतत्]
परिष्वजेषाम्—आलिङ्गितं, युवामिति शेषः ; बहुकालात् परस्पागतस्य वस्तुनः
स्पर्शकाशं व्याप्योपभोगेन सम्यक्तया वृत्तिर्न भवतीति भावः । जन्मान्तरगतां—

कुमारी । [तथा कृत्वा] । धन्यो स्वः । (म)

सीता । भगवं ! प्रणमामि । * (य)

बाष्पीकिः । वल्ले ! ईदृश्येव चिरं भूयाः । (र)

सीता । अस्महे ! तादो, कुलगुरु, अज्जाजणो, सभत्तुआ
अज्जा संतादेई, सलक्खणा सुपसन्ना अज्जउत्तचलणा, समं
कुसल्लवावि दीसंति, ता गिबभरन्हि आणंदेण । † (ल)

* भगवन् ! प्रणमामि ।

† आश्चर्यम् ! तातः, कुलगुरुः, आर्याजनः, सभर्तृका आर्यां शान्तादेवी, सलक्षणाः सुप्रसन्नाः आर्यपुत्रचरणाः, समं कुशलवापि दृश्यन्ते, तन्निभंराष्ट्रं आनन्देन ।

अन्यानरप्राप्तम् ; पातालदेशात् पुनः भूतले समुद्रादिति भावः ; यथा—
सुदीर्घकालं व्याप्य अनुभूतदारुणक्षेत्रस्य अधुनाऽपगमात् प्राप्तजनान्तरभावानिवेति
भावः ।

(म) धन्यो स्वः,—साधकजन्यानी भवान् ; लोकान्तरगतायाः मातुः पुन-
र्जातादिति भावः ।

(य) भगवन् !—परममाहात्म्याशालिन् !, महर्षे बाष्पीकि ! इत्यर्थः । प्रणमामि
—अभिवाद्ये, भवन्तमिति शेषः ; यतः भवत्प्रभावेणेवाहं स्वामिबिरुद्धतत्त्विरदुःख-
भागिन्यपि पुनः तत्समागमेनेदानीं विगतदुःखा भवामीति भावः ।

(र) ईदृश्येव—एवञ्चता एव, पत्यपत्ययोः चिरसंयोगवत्वेत्यर्थः । भूयाः,—
स्थेयाः इति यावत् ; न हि कदाऽपि प्रागिव पतिपुत्रविशोगविधुरा भवेरिति भावः ।

(ल) तातः,—पिता, राजर्षिः जनक इत्यर्थः । कुलगुरुः,—वशिष्ठः ।
आर्याजनः,—कौशल्यादिभूजः । सभर्तृका—भर्ता—कृष्यश्रद्धेय सह वर्तमाना,
पतिवत् इत्यर्थः । आर्या—मान्वा । शान्तादेवी—पुत्रनीया शान्तानां ली नान्दा ।
सलक्षणाः,—सौमित्रसहिताः । सुप्रसन्नाः,—आनन्दपूर्वाः, अधुना शोकलोभाद्य-
पगमात् आनन्दोपपन्ना इति यावत् । आर्यपुत्रचरणाः,—पतिः रामभद्रः ;
पत्युः महागुरुत्वात् महागौरवप्रदर्शनार्थं तच्च चरणशब्दोपस्थासः । समं
दृश्यन्ते—युगपदेवैते सर्वेऽपि नद्या अवकीक्यन्ते इत्यर्थः । तत्—तस्मात्, सलक्षणां
युगपदेव दर्शनलक्षेरीरिति यावत् । आनन्देन—हर्षेण । निभंरा—ज्यासा, परिपूर्णैति
यावत् । अस्मि—भवानि, आनन्दविवशब्दया भवामीत्यर्थः ।

नेपथ्ये । [कलकलः] ।

मन्थीकिः । [उत्थावावलीक्य च] । उपहतलवणो मधुरेश्वरः
प्राप्तः । (व)

लक्षणः । सानुषङ्गाणि कल्याणानि । (श)

रामः । सर्वमिदमनुभवन्नपि न प्रत्येमि । यदा, प्रकृति-
रियमभ्युदयानाम् । (ष)

(व) उपहतलवणः—उपहतः,—उत्खातः, निहतः इत्यर्थः, लवणः,—
मधुरैत्युक्तः । राक्षसविशेषः येन तथोक्तः । (“उत्खातलवणः” इति पाठान्तरम्) ।
मधुरेश्वरः,—मधुरा नाम लवणवधानन्तरं यमुनाकुलस्थे मधुरैत्यादिभिरुक्तं मधुरेण
शब्देन निर्दिष्टा कश्चित् पुरी, अथवा “मधुरा” इति प्रसिद्धा, तस्या ईश्वरः,—
अधिपतिः, श्वशुरः इत्यर्थः । प्राप्तः,—समायातः, अतस्तस्मिन्नाद्या एवायं कलकलः
श्रूयते इति भावः । लवणवधविवरणानु प्रागेव सहस्रिणा वाणीकिना तपःप्रभाविण्य
परिज्ञातमालोदिति श्रियम् । कालिन्दीकुलव्यानां प्रशान्तचेतसा मुनीनामनिश-
न्मूलकं कुशोन्मूलगर्भसम्भूतं मधुसूतं लवणराक्षसं निहत्य भगवद्रामभद्रादेभ्यः
जलदुग्धं तदधिकृतं मधुरवनप्रदेशे मधुरा नाम रम्या पुरीं संस्थाप्य शशासंति रामायणौ
कथा चतानुसन्धेय ।

(श) कल्याणानि—शुभानि । सानुषङ्गाणि—अनुषङ्गः,—अनुबन्धः, सहचरः
इत्यर्थः, तेन सह वृत्तमानानि यानि तथाभूतानि, दीर्घविश्रोगानन्तरं पुनःकलत्रादिसन्धो-
लनरूपकल्याणानि प्रियानुश्रवदुष्प्रसन्धोलनरूपकल्याणानि सानुबन्धानीत्यर्थः,
भवन्तीति श्रियः ; एकः अभ्युदयः अभ्युदयान्तरैरनुस्रियते, यतः सम्पत् सम्पद-
सेवानुवन्नाति विपन्न विपदमिति भावः ।

(ष) इदं सर्वं—पुनःकलत्रगुरुजनानादिसमागमजनितसुखमित्यर्थः । अनुभवन्नपि
—प्रत्यक्षीकुर्वन्नपि । न प्रत्येमि—न विश्वसिमि ; अथन्यथा मे एतादृशाखौकिकसुख-
सन्धोगम्यातीवासम्भितत्वादिति भावः । प्रत्यक्षानुभूतस्यापि अस्य विश्वसनीयत्वे
संशयमाकलय्य किञ्चित् विश्वस्य च प्रत्ययाहंत्वमपि भवितुमर्हति इति पञ्चान्तरमाह,
यद्वेति ।—यदा—अथवा । अभ्युदयानां—मङ्गलानाम् । इयं—खले कपीति-
कान्यायात् योगपद्येनाविर्भावकपेति यावत् । प्रकृतिः,—स्वभावः ; तथा च अभ्युदयी
हि अभ्युदयमेव प्रसूते इति नैसर्गिकनियमात् एतस्य विश्वसनीयताऽप्यत्र सङ्गच्छते
इति भावः ।

वाक्यीकिः । रामभद्र ! क्वचतां, किन्ते भूयः प्रियसुप-
करोमि ? (स)

रामः । अतः परमपि प्रियमस्ति ? तथाऽपीदमस्तु । (ह)—

पाप्मभ्यश्च पुनातु वर्धयतु च श्रेयांसि सेयं कथा

मङ्गल्या च मनोहरा च जगतो मातेव गङ्गेव च ।

(स) भूयः,—पुनः, पुनःकलत्वादिसमर्पणादन्वयित्यर्थः । प्रियं—प्रीतिकार-
काव्यम् । उपकरोमि ?—संसाधयामि ? ; किं ते ममाधुना उपकाराव्यशेषमस्ति, तत्
ब्रूहीति भावः ।

(ह) अतः परमपि—एतस्मात् जायाऽपत्यादिसम्बन्धजनितप्रियानुष्ठानाद-
धिकतमपि । अपि—प्रप्रे । प्रियं—प्रीतिजननम् । अस्ति ?—वर्तते किम् ? ,
मान्यवेत्यर्थः । तथाऽपि—एतदतिरिक्तप्रीतिकरविषयासत्त्वेऽपि । इदं—वक्ष्यमाण-
प्रकारं, भरतवाक्यमिति यावत् । अस्तु—भवतु ।

अथ भरतवाक्यं प्रकीर्ति, पाप्येति ।—माता इव जननीव ; माता यथा पुत्रादीनां
मङ्गलविधात्री सुखदायिनी च भवति, तथैवेत्यर्थः, सर्वभूतधात्री निखिललोकापालयित्री
मङ्गीव इत्यर्थो वा, तथा गङ्गेव च भागीरथीव च, जगतः लोकस्य, सर्वेषां प्राणि-
निचयानामित्यर्थः, मङ्गल्या च कल्याणजननी च, मनोहरा च रमणीया च, कौतुकी-
ह्रीपकविविधाख्यायिकापूर्णत्वात् मनसः सुखदा च इत्यर्थः, सा इयं वाक्यीकीव-
चतुर्विंशतिसाहस्रिकानुसंवादिनी सुप्रसिद्धा उत्तररामचरितरूपा, कथा प्रबन्धः,
पाप्मभ्यश्च जननोपृच्छीभागीरथीवत् पापेभ्यश्च, पुनातु पापवृत्तीकरोतु, जगदिति शेषः,
श्रेयांसि च मङ्गलानि च, वर्धयतु जनयतु, सर्वेषां सामाजिकजनानामिति शेषः ;
प्रजानामपापवत्त्वे श्रेयीभूयस्त्वे च नृपस्यापि तरुणमग्नित्वात् भवत्समीपे मनीषमन्त्रेति
भावः ; “वासुदेवकथा राजन् ! पुरुषांस्त्रीन् पुनाति हि । वक्तारं प्रच्छकं
श्रोतॄन् तत्पादसंखलं यथा ॥” इति श्रीमहागवतीकैः वासुदेवकथा यथा
वक्त्रादीन् पुनाति, इयं रामकथा अपि तद्वत् इति तात्पर्यम् ; इयन्तु
रामकथा मानाविधनोतिविमुक्ता धर्मशास्त्रसंवादिनी, विविधोपाख्यान-
पूर्णत्वात् कौतुकीह्रीपिका च भवति, तेनैतस्याः मङ्गलसाधकत्वं मनोहरत्वञ्च
श्रेयमित्याशयः । (“पाप्मभ्यश्च पुनाति वर्धयति च श्रेयांसि येयं कथा” इति पाठा-
कारम्) ननु असेविता सती कथं सा पुनीयात् कथं वा श्रेयांसि विदध्यात् ? इत्यत
आह, तस्मिन्तस्मिन् ।—बुधाः पण्डिताः, शब्दब्रह्मविदः शब्दरूपब्रह्म वेत्ति यस्तस्मै,

तामेतां परिभावयन्त्वभिनयैर्विन्ध्यस्तरूपां बुधाः

शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणतप्रज्ञस्य वाणीमिमाम् ॥ २० ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति सखेलनं नाम सप्तमोऽङ्कः ॥ ७ ॥ (क)

समाप्तमिदं महाकविभक्तभूतिविरचितमुत्तरराम-

चरितं नाम नाटकम् ।

निखिलशब्दाद्यन्तस्वाभिज्ञस्य इत्यर्थः ; निखिलवैदतस्वाभिज्ञस्येत्यर्थो वा, अपि च धारणतप्रज्ञस्य परिणता परिपाकं गता, समचासल्यादिदीवरहितेत्यर्थः, प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य दृश्यं तद्योक्तस्य, अलौकिकमनोवाससुझामितस्येत्यर्थः ; तदन्यथात्वे ईदृशं रसभाव-समुज्ज्वलशब्दयोजनानेपुण्यं न सम्भवति इति भावः ; कवेर्वाणीकेः भवतः, तां प्रसिद्धां रामायणरूपाम्, अभिनयैः अधुना आङ्गिकादिभिश्चतुर्भिरवस्थाऽनुकारैः, “मवे-दभिनयोऽवस्थाऽनुकारः स चतुर्विधः । आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहात्म्यं सात्त्विकस्तथा ।” इति दर्पणात् ; विन्ध्यस्तरूपां वि विज्ञप्तेषु, न्यस्तं निहितं, रूपं शरीरं यस्याः तथोक्तां तां, प्रदर्शितप्रकाराम् इत्यर्थः, सम्यग्भिनोतामिति यावत्, एताम् अधुना सर्वसमस्तमभिनोयमानाम्, इमां भवद्रचितां, सचराचरेर्भूतयामैरिदानीमिव प्रत्यक्षं दृष्टां, वाणीं रूपकाख्यां भारतौमित्यर्थः, रामचरितरूपामिति यावत्, परिभावयन्तु समालोचनया संबर्द्धयन्तु ; भगवद्वाणीकिविरचितरामायणानुगतत्वात् एतन्नाटकमपि लोके सुखकरं समादरणीयञ्च भवतु इति भावः । (“वाणीकेः परिभावयन्त्वभिनयैः विन्ध्यस्तरूपा” इति पाठान्तरम्) । [अथ माङ्गल्यत्वमनोहरत्व-रूपसाधन्यं हयमन्त्राव्यं सावा गङ्गाया च साकमेतत्कथाया अवैधर्म्यसाध्योक्तेः पूर्णोपमाऽलङ्कारौ सजातीयसङ्कोर्णौ । किञ्च श्रीकेशिन् पुनातु वर्द्धयतु इति प्राणनायां लीटः विधानात् “चिरं जीवतु ते सूनमाकंण्डेयमुनिर्गथा” इतिवत् कैश्चिदाशङ्कितस्य भयप्रकृततादोषस्य नावसरः, भरतवाक्ये हि सर्वत्र लीटः व्यवहारो दृश्यते, न लटः ; “चिरं जीवतु” इत्यस्य तु तथात्वाभावादिति विभाष्यम्] । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(क) सखेलनं नाम—रामसीताकुशलवशम्पदादीनां परस्परसमागमाकाङ्क्षा इति नाक्यं प्रसिद्धः । सप्तमोऽङ्कः इति—समाप्त इत्यर्थः, इतिशब्दः समाप्ती ।

इति पण्डितकुलपतिना श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिता

सुखवीथिनी नामोत्तररामचरितटीका समाप्ता ।

अथ सप्तमाहस्य सङ्क्षेपः ।

अथ लक्ष्मणः रङ्गस्थलं प्रविश्य, अथ खलु भगवता वाञ्छीकिना स्वप्रभावेणाम्
सदेवासुराः भूतयामाः सन्निधापिताः, तेनाहमार्येणादिष्टः यत्, भगवान् वाञ्छीकि-
रप्सुरोभिः प्रयुज्यमानां स्वकृतिं द्रष्टुमस्यानुपनिमन्त्रितवान्, अतस्त्वं त्वरितं भागीरथीतीरे
सनाजसन्निवेशं विधेहि, किञ्च चन्द्रकेतुर्यादृशसने उपविशति, वत्सो कुशलवाचापि
तादृशसनासनुपवेशयितव्यो इति । तन्निदेशानुसारतः मया सर्वेषां समुपवेशनं समुचित-
व्यानेष्वेव कृतमिति ; राज्याश्रममध्युष्यापि मुनिव्रतः आर्यः राघवः वाञ्छीकिगौरवादित
एवाभिवर्तते इति च व्यजिज्ञपत् । रङ्गप्रेषकेषु सभास्थलमुपविष्टेषु रामोऽपि राजा-
सनमलचकार । ततः सूतधारः प्रविश्य, आर्षज्ञानमयेन चक्षुषा समुदीक्ष्य मया
यद्याहमुपनिबद्धं करुणाद्रुतरसमेतत् रामचरितं, काव्यगौरवात् भर्वाङ्गरत्नावधातव्य-
मिति भगवतो वाञ्छीकेः निदेशं विज्ञापयामास । एतदाकर्ण्य रामः, भगवतां
प्रज्ञानयानि वचांसि अस्याहृतानि भवन्तीत्युक्त्वा सूतधारामर्थं विशदीकृत्यामिदधे ।

अथ वेदेष्टाः, हा आर्यपुत्र ! हा कुमार लक्ष्मण ! अशरणां मानरख्ये
चापदा अभिलषन्ति, तेनाहमिदानीं मन्दभागिनी भागीरथ्यामात्मानं निक्षिपामि, इति
करुणां परिदेवनामाकर्ण्य, अहो ! दुर्विषहमेतद्वचनमिति निर्भरं करुणञ्च विज्ञापिते
लक्ष्मणे, देवो देदेहो राजा रामेण विजने बने परित्यक्ता प्रसववेदनां सोढुमशक्नुवतो
भागीरथ्यामात्मानं विमुच्यतीत्युक्त्वा सूतधारः निवहते ।

तदाकर्ण्य विह्वलीभूते रघुपतौ अणमपेक्षस्व देवि ! इत्युक्तवति सति, आर्य !
नाटकमिदमित्युक्त्वा लक्ष्मणः तं समाश्रयितुमेष्टत । तदा रामः पञ्चमयः खल्लङ्घीत्युक्त्वा
कथञ्चिदात्मानं विधृतवान् ।

अथ पृथ्वीभागीरथी दारकदयमुत्सङ्गे निधाय सीतया सह सभास्थलमाजस्यतुः,
प्रसान्त्वयितुमारंभाते च अन्तर्जलं दारकदयं प्रसूय प्रमुच्छिंतां सीताम् ।
किञ्चिदाश्रमीभूय च सा, हा आर्यपुत्र ! इति क्रन्दित्वा श्रीकृष्णं विषीढुनपारयन्ती
सती मुमुर्च्छ । तदा रघुवंशस्य कल्याणकरः प्ररोहः सञ्जातः इति कथामाकर्ण्य
रामचरणशोर्निपतितो लक्ष्मणः तं प्रसूय ज्ञात्वा शीजयितुमारभत । अथ कुण्डाश्रया
सती सीता पृथ्वीतः प्रथमां स्वकुलाधिदेवतां भागीरथीं ज्ञात्वा तामवन्दत, ततो भागी-
रथीमुक्त्वा द्वितीयां स्वजननीं वसुन्धरां विदित्वा क्रन्दितुमारभे, वसुन्धराऽपि विवक्षाय ।

अपत्यखेदेन जितं खलु, यतः विन्ध्याराजस्य विव्ययते नाम, इत्युक्त्वा भागीरथी तां
 सान्त्वयितुमारभे । सा तु, चिरदुःखमागिनीं सीतां प्रसूय दुहितुषु तादृशं जनापवाद-
 माकर्ण्य कथं समाश्रया भवामि ? इत्युवाच । भागीरथी तु, देवगतिरक्षणीया खलु
 इत्युक्त्वा तां विगतखेदां कर्तुमचेष्टत । ततः पृथिवी प्रागुक्तं भागीरथीवचनं कथयितुं
 समर्थं, रामभद्रेण किमेतत् युक्तं कृतम् ? यतः बाह्ये पाण्डिपीठं न प्रमाणीकृतं,
 तथा अहं, राजर्षिः जनकः, पावकेन विभीषणं, शत्रुदानुगत्यं, सन्ततिषु, एतेषु च
 किमपि तेन न गणितमित्युक्त्वा सीतानिर्वासनस्य अधीनिकतां प्रतिपादयामास । तदा
 पुनः, हा ! आर्यपुत्रं स्मरिताऽस्मि अधुना, इत्येवंविधं सीतायाः विलापमुपसृत्य, सा
 तु, वाः ॥ कस्य आर्यपुत्रः ? इत्युक्त्वा तां निर्भययामास । भागीरथी तदा, भगवति
 वसुधैरे ! प्रसौद, सर्वे विजानन्त्यपि कथं ज्ञानात्वे इत्थं प्रकुप्यसि ? सुदूरस्थिते
 खडाहोपे सीतायाः अप्रिविशुद्धिं कथमिदृश्याः जनाः विश्वस्युः ? इति विभाव्य, जगति
 घोरमयशः समाकर्ण्य च खकुलगीरथं संरक्षितुं ऋरखान् लोकांश्च समाराधयितुमेव
 रामः प्राथसमानपि सीतां निर्वासितवान्, तत्र नाख्यथीयानप्यस्य दोषः इत्युक्त्वा तां
 सान्त्वयितुमारभत । एतदाकर्ण्य देवी पृथ्वी बाह, नित्यं वः प्रसन्नैवाहमस्मि,
 रामभद्रस्य सीताखेदमपि जानामि, किन्त्वविषयशोकावेगेनेवेत्थं ब्रवीमि, वेष्टि च
 दुर्दैववशात् वक्ता जानकीं निर्वास्य रामभद्रः मनसि निरन्तरं निर्दग्धीभवन्नपि
 केवलमसामान्यसत्त्ववशात् प्रकृतिपञ्चागां पुण्यवशाच्चेदानीमपि जीवतीति । सीता
 तु तदा रुदती सती बाह, अन्ध ! मां त्वदङ्गेषु विलीनां कुर्वन्ति । तदाकर्ण्य
 पृथ्वी बाह, पुत्रकी त्वया अवेक्षणीयावेवेति । अनायाऽहं कथमेतौ रक्षामि ?
 इति सीतावचनमाकर्ण्य तदा रामः, इदं ! वचनयः खलुसीत्युक्त्वा विलखाप ।
 कथं त्वं सनाथा अप्यनाथा ? इति जाह्नव्या सान्त्विता सीता, मन्दभागिन्या मे
 खौट्ठं सनाथत्वम् ? इत्यात्मानमधिस्तवती । देव्यी तु सीतायाः तादृशं
 विलापनाकर्ण्योऽतः, त्वत्कादेवावामतिपूते इति जगति ख्यातिमागते ; कथं
 त्वमात्मानमेवमवजानासि ? इति । तदाकर्ण्य लक्ष्मणः प्राह, देव ! श्रूयतामिति ।
 रामस्तु प्रत्याह, लोकः श्रुणोतेतत् ।

अथ नेपथ्ये नटान् कलकलः उदजनि, किमिति सङ्घसा विमानमख्यसमधुना
 शब्दवति ? इति सीतायाः वचनमाकर्ण्य देव्यावाहनुः, वां ज्ञातं, ज्ञानाश्रमसम्पदाय-
 सिद्धानि लुभकशस्त्राणि व्योम्नि आविर्भूतानीति । अनान्दरे तानि शस्त्राणि नेपथ्यात्
 † अथमेवाऽऽहुः, देवि सीते ! तुभ्य नमः, पुत्रकी हि तेऽस्माकं रक्षितारी ; भगवान्
 इष्टमभिः चाक्षिष्यप्रदर्शनावसरे एवमेवास्मानादिदेशति । सुतेतत् देव्यावाहनुः,

वक्षे ! मोदस्व, रामभद्रसदृशौ ते पुत्रौ विज्ञाताविति । तदा सीतामुखात् को हि मे पुत्रकथोः संस्कारकर्म विधास्यति ? इत्याकथं रामः वसिष्ठसंज्ञकानां रघुसन्ततीना-
मिदानीं संस्कारभारमभिज्ञाय परं विलपितवान् । तदा तु देव्यौ आहतुः, कन्ध-
व्यागत परमेस्वरा भगवतो बालीकिः तव पुत्रकावर्पयिष्यावः, अस्मै हि त्वत्पुत्रयोः
अस्तीचितं संस्कारं संविधास्यतीति । ततः सीतामादाय गङ्गापृष्ठी अन्दधाते ।

अथ सीतायाः लोकान्तरप्रयाणमवलीक्य रामः मोहमुपागतः । लक्ष्मणस्तु तदा,
भगवन् बालीकि ! आर्यस्य जीवन्मपहर्तुं किं भवता ईदृशं काव्यमुपनिबद्धम् ? इत्युक्त्वा
सवाच्यगद्गदं विललाप । ततो नेपथ्ये, आतोद्यकमपनीयतामधुना, पश्यन्तु सर्वे
स्थावरजङ्गमाः बालीकिनिवद्धं पवित्रमाश्रयेमिति बागुदभृत । तदा लक्ष्मणः विलीक्य
आह, अहो ! अन्तर्गते देवा अद्ययश्च अद्भुतमेतत् द्रष्टुं समवेताः सञ्जाताः, यतः देवी
सीता गाङ्गाश्रमसमभ्यन्तरात् पृष्ठीगङ्गाभ्यां सह समुदेतीति ।

अचान्तरं नेपथ्यभाषितेन गङ्गापृष्ठी पुण्यव्रतां बधूं सीतानन्दस्तीहस्ते समर्पया-
मासतुः । ततः भौमिनिः, आर्य ! पश्य पश्येदमाश्रयेमित्युक्त्वा रघुमणिं मूर्च्छित-
मवलीक्य यदा तस्य मूर्च्छामपनेतुमेतत्, तदा अरुन्धती सीतया सह सर्वेण रङ्गमागत्य
आह, वक्षे सीते ! लज्जाशीलतां विमुञ्च, मोहमुपागतं मे वत्सं रामं त्वं प्रियस्वर्गेण
पाणिना सेवं सेवं समुज्जीवयेति ।

तदाकथ्यास्तु शश सीता समश्रममुपसृत्य रामशरीरम् ; तेन च रामः कियदि-
समाश्रय्य सानन्दमाह, भोः ! किमेतत् ? कथं देवी ! इत्युक्त्वा सलज्जमाह, अये !
अम्मा, सर्वे गुरवस्तव समागताः । तदा अरुन्धती आह, वक्ष ! रामभद्र ! एषा
भगौरद्यष्टकाधिदेवता भवति च सुप्रसन्ना भगवती गङ्गा, इयञ्च ते अश्रुभंगवती
वसुन्धरेति । तदा भागीरथी नेपथ्यभाषितेनाऽऽह रामभद्रं, जगत्पते ! आलेख्य-
प्रदक्षिणावसरे मामभिलष्योदीरितं “सा त्वमम्ब ! कुवायामरुन्धतीव सीतायां
शिवानुष्ठानपरा भव” इति भवतो वचनमनुपाख्यामिदानीमनृषा मञ्जाता-
ऽस्मीति । वसुन्धराऽपि तदा आह, वक्ष ! प्रभो ! अहमपि, “भगवति ! वसुन्धरे !
श्लाघ्यां दृढितर मवेच्छस्व जानकौम्” इति भवद्वचनमनुपालितवत्यस्मीति । ततः रामः
सप्रश्रयं ते तु देव्यौ वचन्दे इति ।

अथाऋन्धती पौरजानपदान् सन्वीध्याऽऽह, वैश्वानरविशुद्धा देवहन्तसंनुता च
सावित्रकुललक्ष्मीः सीता परिगृह्यते, किमत्र भवन्तीऽभिमन्यते ? इति । तदा लक्ष्मण-
मुखात् निर्भङ्गितानां प्रजाणां सीतायै नमस्कारं देवानाञ्च पुण्ड्रटिभिरुपस्थानं श्रुत्वा
पुनराहारुन्धती, रामभद्र ! हिरण्यप्रतिहतितीऽपि पवित्रां साक्षात् सीतां वक्ष-

चारिणो स्त्रीकृत्याधुना चध्वरं सन्पादयेति । रामस्तु, सद्येव भगवत्यादिश्रुतीत्याह । तदा
बाष्पोज्ज्वलः सर्वेषां गुहजनानां सविधे कुशलवती रामाय समर्पितवान् । स्त्रीकृत्या
सर्वेषां गुहजनानामपूये समागमनवच्छोक्य निर्भरमानन्दमनुभूतवती ।

अत्रानरे नेपथ्ये कलरवं श्रुत्वा सत्यायावच्छोक्य च खवण्यासुरं विनाशय मधुरैश्च
वृत्तः समुपस्थितः इति बाष्पोज्ज्वलाह । युगपत् सर्वेषामभ्युदयानामुदयमासीत्
रघुमणिः सातिशयं पिप्राय । तदा बाष्पोज्ज्वलाह, वक्ष्ये ! किन्ते भूयः प्रियस्तप-
करोमि ? इति । तदाकथं राम आह, मासीतः किमप्यन्यत् प्रियतमं वक्ष्ये,
यदभियाचे ; सत्यप्येवमेतदेव भवतीऽभिप्रायेयं यत्, भगवन् ! इयं कथा
आगोरणीव श्रोतॄणां सततं पापानि नाशयतु, श्रेयांसि च वितरतु, बाष्पोज्ज्व-
लिरचितानिमाह रामचरितकथां सर्व्व एव बुधाः अनारतं समाश्रीचर्यान्वसि
शिवम् ।

इत्यश्वमेधास्त्राटवीसचरणपञ्चानन-कुलपतिकल्प-“वि, ए” इत्युपनामक-

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्य्येविरचितायां, तदात्मजाभ्यां

श्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-श्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां

परिवर्तित-परिवर्द्धितायां सुखबोधिनीसमा-

ख्यायाम् उत्तररामचरितव्याख्यायां

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

